ATYRAU UNIVERSITY

4 (79)
ЖЕЛТОҚСАН,
2025

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№ 4 (79) 2025

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2025
г. Атырау, 2025
Atyrau, 2025

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Karlibaev M., Idrisov A. North-south: the Aral-Caspian corridor of interethnic connections…… 7

Ужкенов Е.М., Морякова М.Т., Табынбаева З.С. Ритмы Аральского моря: история, карты и изучение [Rhythms of the Aral sea: history, maps and research]…..... 15

Джалилов А.М., Шашаев А.К., Мулдахметова Ж.И, Джолдыбаев Ж.Т. Психологические и социальные последствия Сталинских репрессии и депортации: исследование наследия 1920-1950-х годов в постсоветском обществе [Psychological and social consequences of Stalin's repressions and deportations: a study of the legacy of the 1920s–1950s in post-soviet society]..... 27

Кара А., Алиакбарова А.П., Оспанова А. К. Түркия қазақтарының тарихнамасы: батыс пен түрік зерттеуіндегі ғылыми интерпретациялар [Historiography of kazakhs in turkey: scientific interpretations in western and turkish research] ……..... 40

Sapanov S.Zh., Shayakhmetova Zh.B., Saurbaev A.Zh., Imandosov A.Kh. France during the fourth republic: political parties and the political system..... 57

Момунтаева Л.Б., Жұмағұлов Б.С., Ешмукамбетов А.О. Осман империясының «Алтын ғасыры»: тарихи-мәдени және саяси сипаттамасы [The "Golden Age" of the Ottoman Empire: historical, cultural and political characteristics] …….. 67

Жолдас А.К., Гиритлиоглу М., Турекулова Ж.Е. Ташкент қаласындағы ағарту мекемелерінің қалыптасу мен қызметінің тарихнамасы [Historiography of the formation and activity of educational institutions in Tashkent]……..... 77

Исмагулова Д.М., Исмагулов Ұ.Ш., Ибадуллаева З.Ө. Қазіргі қазақ қоғамындағы үйлену тойының әлеуметтік мәні мен ритуалдық құрылымы: дәстүрлі институттардың жалғастығы мен ыдырауы [The social significance and ritual structure of weddings in contemporary kazakh society: continuity and transformation of traditional institutions]……. 87

Алмагамбетова А.М, Хабижанов Г.Б. Роль ислама в формировании исторических контактов Караханидов с соседними государствами (X-XII вв.)[The role of islam in the formation of historical contacts of the Qarakhanids with neighboring states (10th-12th centuries)]…… 98

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Crispín-Castrejón V.A. Neuropsychological profiles as a framework for a curricular intervention using logic and reading aloud in high school students…….. 107

Cesur K., Tan Yıldız İ., Mikhailova T.V. Research in education: a suggested course syllabus for english language teaching departments in Kazakhstan……. 116

Кургамбеков М.С., Моменов Б.М., Жумабаева К.С., Кудасова Г.Ж. Проблемы открытых образовательных ресурсов в высшем образовании [Problems of open educational resources in higher education]..... 126

Кабылбекова Л.Б., Дуйсенбаев А.К., Жумагазиев А.З.,Байдалиев Д.Д. Мектеп географиясындағы табиғи қауіптерді оқытуда цифрлық платформаны пайдаланудың тиімділігі [The effectiveness of using a digital platform in teaching natural hazards in school geography]..... 138

Atakhanova N.A., Imakhanbet R.S., Satkenova Sh.B. Educational meaning of Rakhymzhan Otarbaev's stories..... 150

Akhmetova A.B., Imambayeva G.E., Alimova Sh. Zh.,Zhumakeldina B.K. Reading ability level of young Kazakhstani adolescents in English..... 162

Beikitova A.N., Kaimuldinova K.D. Pedagogical conditions for the formation of cartographic activity of future geography teachers…… 173

Baimuldinova G.K., Saliyeva A.Zh., Kosmaganbetova G.K., Mammadov R. Transversal skills of students and their adaptation to the university environment ……..…….. 185

Сансызбаева А.С., Дайырбеков С.С. Жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді және олардың жүйелерін шешуге оқыту әдістемесі [Methods of teaching high school students to solve transcendental equations and inequalities and their systems]..... 198
Mehdikhanli S., Kairliyeva N.B., Alekeshova L.B., Amangaziyeva M.K. The methodological foundations for developing professional and communicative competence in future philology teachers…… 210
Муталиева Д.Р., Муханбетжанова А.У., Казиев К.О., Койшигулова Л.Е. Духовно-нравственное воспитание студенческой молодежи как педагогическая проблема [Spiritual and moral education of students as a pedagogical problem]……. 221
Мугауина Г.О., Дүйсекеева Н.Ж., Амзеева Г.А., Джуманова К.Д. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің академиялық үлгеріміне эмоционалдық тұрақтылықтың әсері [The impact of emotional stability on the academic performance of future primary school teachers]……..……..... 233
Нургалиева А.К., Амантаева А.К., Сейлхан А., Закария А.А. Биология сабағында 7-9 сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру [Formation of research competence of students in grades 7-9 in biology lessons]……..…….. 245
Kinzhibayeva F.B., Ispanova A.E., Bissaliyeva Sh. Organization of early career guidance work with schoolchildren ……. 257
Атыманова К.Ж., Стыбаева А.Ш., Онланбекқызы Г, Теміров Қ.Ө. Дивергентті тапсырмалар арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамыту[Children of preschool age through divergent tasks development of creative thinking]..... 267

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Skrypko T. The effectiveness of cooperative farming in livestock production in Kazakhstan……..…. 280
Kalmanova N., Tleuberdiyeva S., Abisheva D., Parente S. Financial support for sustainable economic development of Kazakhstan..... 292
Kakizhanova T.I., Andabayeva G.K., Bimendiyeva L.A., Akparova A.A. Estimation of volatility of shares of the Kazakhstan stock market based on garch models..... 300
Шеримова Н.М., Базенов Г.М., Каримбергенова М.К., Донцов С.С. Индикативтік стратегиялық бағдарламалардың мониторингі процесін жетілдіру [Improving the monitoring process of indicative strategic programs]……. 311
Боқаев Б.Н., Төребекова З.Т., Жаров Е.Қ., Бактияров А.Д. Цифрлық көшпенділер жаһандық феномен ретінде: қабылдаушы елдерге экономикалық әсерлерді талдау [Digital nomads as a global phenomenon: an analysis of economic impacts on host countries]……. 320
Алиев А.С., Аманова Г.Д., Алиева Ж.С. Новые объекты учета в системе обеспечения экономической безопасности строительных организаций [New objects of accounting in the system of ensuring economic security of construction organisations] 330
Лухманова Г.К, Саналиева Л.К., Игибаева З.К., Амантаева Р.К. Лидерство, ориентированное на знания: медиационная роль управления знаниями и социальной ответственности в развитии социального предпринимательства в образовательных учреждениях [Knowledge-oriented leadership: the mediating role of knowledge management and social responsibility in the development of social entrepreneurship in educational institutions]..... 341
Молдажанов М.Б., Золотарева С.В., Тахтаева Р.Ш., Варавин Е.В. Оценка экономического потенциала ядерного туризма на примере Семипалатинского испытательного полигона [Assessment of the economic potential of nuclear tourism: the case of the Semipalatinsk test site]..... 353
Абдикаликов К.К., Искаков Б.М., Рахимжанова К.К. Қазақстан Республикасында өңдеу өнеркәсібі саласындағы ШОБ субъектілерін қаржылық қолдау бағдарламалары [Financial support programs for smes in the manufacturing sector of the republic of Kazakhstan]……. 364
Уразбаев Н.Ж., Бегеева М.К., Кабакова Г.Е., Альсейтова М.А. Реализация государственно-частного партнёрства в сфере высшего и послевузовского образования Казахстана [Implementation of public-private partnership in the field of higher and postgraduate education in Kazakhstan]…….. 375
Исмаилова Р.А., Айтбаева А.С., Давлетбаева Ж.Ж., Досжан Р.Д.Анализ действующей практики управления проектами в государственном секторе Республики Казахстан [Analysis of current project management practices in the public sector of the Republic of Kazakhstan]…… 387
Talgatuly A., Khamitov Zh. Corruption in Kazakhstan: socio-economic consequences and implications for public administration ……. 401
Orazayev A.Zh., Garkavenko V.S. Influence of integrated marketing communications on brand…… 412

Adiyetova E.M., Utepkaliyeva K.M., Tlessova A.B., Zhanabaikyzy K. Agile and waterfall methodologies in it project management: challenges and opportunities for Kazakhstan's oil and gas industry.... 424
Жантелеуова Г.М., Избасарова Л.Б., Кадырбергенова А.К., Ерниязова Ж.Н. Әлеуметтік кәсіпкерлік: аймақты дамытудың инновациялық факторы ретінде [Social entrepreneurship: as an innovative factor in the development of the region] 433
Альдешова С.Б., Кажмухаметова А.А., Сыздыкова Э.Ж., Қорған Б.Б. Шетелдердегі теміржол көлігімен жүк тасымалдау: ұйымдастыру жүйесі мен ерекшеліктері [Foreign railway cargo transportation: organizational system and features]……..... 445

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Özdemir G., Mürseloğlu E. Nato's security strategies within the framework of non-military tactics…. 460
Абилшеева Р. Freedom of speech in nomadic kazakh society as a legal instrument for dispute resolution……..... 475
Бижан Н.Р., Атаханова Г.М., Аратұлы Қ. Әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары үшін жазалау мәселелері [Problems of punishment for violent criminal offenses in relation to women and children]……..... 487
Абдукаримова З.Т., Қайназарова М.Б., Аралбаева А.А., Сатанова Л.М. Противодействие домашнему насилию в зарубежных странах в современных условиях [Countering domestic violence in foreign countries in modern conditions in the context of the Istanbul convention]..... 497
Жамбаев Е.С., Хайрмуханмедов Н.И., Аленов М.А., Сагадиев А.Н. Обеспечение прав человека на воду в документах международных организаций [Ensuring human rights to water in the documents of international organizations]…….. 508
Суйменбаева А.М., Суркова С.С., Алдаберген А. Е. Мемлекеттік емес зейнетақы қорларының қызметін құқықтық реттеу: халықаралық нормалар және ұлттық ерекшеліктер [Legal regulation of the activities of non-governmental pension funds: international norms and national peculiarities]..... 518
Нұрмағанбет Е., Шайхаденов Р.Н., Конысов А.Ж. Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудегі прокурорлық қадағалау: құқықтық реттеу мен халықаралық тәжірибе [Prosecutor's supervision in the investigation of criminal offenses in the field of information technology: legal regulation and international experience]..... 529
Шалхаров Е.С., Нартай А.Н., Мансуров А.Y., Досекеев О.Б. Барлау және аңду негіздері: периметрды категоризациялау теориясы [Fundamentals of surveillance and intelligence: the theory of perimeter categorization]..... 542
Амирова Б.К., Меербеков Е.С., Сматлаев Б.М., Тапакова В.Б. Актуальные проблемы и перспективы развития правового регулирования инвестирования пенсионных активов в национальную экономику Казахстана [Current issues and development prospects of the legal regulation of pension assets investment in the national economy of Kazakhstan]..... 560
Наурызова В.К., Нысанова С.К. Тағдыры қиын балалардың арасындағы құқық бұзушылық мәселелері [Problems of juvenile delinquency among children in difficult life circumstances]..... 571

ҒТАМР 03.09.25 DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.01
ӘОЖ 72.03:94 (574)

M.Karlibaev[1*], A.Idrisov[1]

[1]Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Nukus, 230100, Republic of Karakalpakstan
E-mail: makset@gmail.com

NORTH-SOUTH: THE ARAL-CASPIAN CORRIDOR OF INTERETHNIC CONNECTIONS

Abstract

This article provides information on the role, history, significance, and development of the North-South corridor connecting the Aral and Caspian Seas. The purpose of the article is to examine the history of Islamization and political and cultural development, as well as interethnic relations between the Aral-Caspian corridor. It highlights the continuous political and cultural importance of this corridor, especially its various influences on ethnocultural processes and the exchange of goods and ideas. Special attention is given to the role of Islam as a unifying force among diverse ethnic groups. The inclusion of the Aral Sea region, particularly Khorezm, into the Golden Horde strengthened Islamization. It gave new impetus to the spread and development of Hanafi theology across a vast, ethnically diverse area. The article discusses the spread of spiritual culture and Islam in Khorezm, Ustyurt, and the regions along the Volga and Ural rivers. It also presents a scholarly analysis of representatives of Sufi teachings, their teachers and students, and their contribution to the development of Islamic scholarship. For instance, the life and work of scholars such as Muhammad ibn Shihab al-Kerderi (8th/14th centuries), a disciple of the Khorezmian legal scholar Sayyid Jalal al-Din ibn Shams al-Din al-Gurlani, are described. The article concludes that Islam, which spread through the North–South corridor via the Aral and Caspian Seas, became the common spiritual religion of the peoples inhabiting the territories of Khorezm and the Golden Horde during the medieval period.

Keywords: History, Khorezm, Aral region, Golden Horde, Middle Ages, Islam.

Introduction

The peoples of Central Asia and its bordering regions are closely connected by historical, cultural, and ethnic processes that have shaped this vast territory for centuries. While the processes of migration along the East-West route and vice versa, along with all related factors (political, economic, religious-cultural), have been the focus of researchers for several centuries, attention should also be paid to the south-north corridor of interethnic relations. South-North connections, more precisely, the connections of peoples along the Aral-Caspian corridor, as scientific research shows, have ancient roots. In his work "Geography," Ptolemy described a route stretching from the Sea of Azov through the lower Volga steppes south of the Aral Sea to Khwarazm and the Amu Darya. Furthermore, he described the route from Khorezm to the "land of the Seres," and further southeast [1]. India has always attracted the attention of the northern peoples, as evidenced by the recent comparative past. Migrations of peoples occurred, with diverse impacts on ethnocultural processes and the exchange of goods and ideas. Issues related to such exchanges also include religion and related aspects.

Religion played a unifying role, bringing together different ethnic groups. In the Middle Ages, Islam became the religion of almost the entire population of the Golden Horde. The Aral-Caspian Corridor of Interethnic Relations once again acquired significance. In particular, Khorezm played an essential role in spreading the ideas of Islam and Sufism in the Dasht-i Kipchak steppe.

Khorezm maintained ancient trade and economic ties with both nomadic outlying regions and distant peoples - the Khazars and others. With the diversion of the Amu Darya River towards the Aral Sea along the eastern shore of the Ustyurt Plateau (approximately in the 9th-11th centuries), agricultural production increased and, accordingly, trade relations between Ustyurt and settled Khorezm were revived. The first instances of attracting nomads to Islam occurred on the developed coast, which bordered the nomadic steppe of the Islamic region. The settlement of the

Ustyurt Plateau by the Oghuz, their participation in the trade and cultural exchanges that took place in the coastal zone, contributed to the penetration of Islamic ideology among them, as evidenced by written sources from the 9th-10th centuries (Marvazi's reports about the Turkmens) and archaeological data [2]. The first instances of attracting nomads to Islam occurred in the developed chink, which bordered the nomadic steppe of the Islamic region.

Islamization is also occurring among other nomadic and semi-nomadic tribes. The Kipchaks living within the borders of Khwarezm were also drawn into the cultural and political life of Khwarezm, which influenced the spread of Islam among them (through the migration of merchants and spiritual leaders). The Southern Ural Kipchaks migrated periodically (seasonally) to the Ustyurt Plateau, naturally coming under the cultural influence of Khwarezm.

Research materials and methods

The article examines interactions in the Aral-Caspian region during the Middle Ages, particularly scientific and cultural connections. The primary sources for this study are based on works by various scholars, including Mahmud ibn Sulayman Hanafi Kafawi's "Kata'ibu a'lamil ahyar min fuqaha'i mazhabin nu'manil mukhtar"[3], Mustafa ibn Abdullah Osmani's "Sullamul wusul ila tabaqatil fuhul"[4], Muhammad ibn Ali Shawkani's "Al-Badr al-Tali' "[5], Mustafa ibn Abdullah Haji Khalifa's "Kashf al-zunun"[6], Shihabuddin Marjani's "Mustafad al-akhbar"[7] and others. Additionally, the works of contemporary scholars were extensively utilized for comparative analysis of the main topic, including A. Muminov's "The Hanafi School in the History of Central Asia"[8], M. Karlybayev's "Some Data from Foreign Historiography on the History of the Karakalpaks"[9], Devin DeWeese's "Husayn Khwarazmi: "A Central Asian Sufi at the Beginning of the 15th Century"[10], and Kalmurza uulu U.'s "Khorezm Hanafi School" [11]. These sources provided information on connections established through the Aral-Caspian route. Specifically, sources discussing the religious needs of the peoples of the Ural region and the efforts of Khorezmian scholars to address them were analysed comparatively using a complex set of historical methods.

Results and their discussion

In Ulanbek Kalmurza uulu's book "The Hanafi School of Khwarezm," the following lines are cited: "Throughout historical processes, the Khwarezmian scholarly school has been a primary source of legal and religious reference not only for the Khwarezmian region but also for the Muslim communities residing in the northern Dasht-i Qipchaq area. The Muslims of Dasht-i Qipchaq relied on the opinions of Khwarezmian scholars when resolving jurisprudential issues they encountered. The geographical location of Dasht-i Qipchaq, especially the Bulgar region, being far from the equator and relatively close to the pole, caused difficulties in determining times for worship, such as prayer and fasting. In these regions, the absence of time for the night and Tarawih prayers during certain periods of the year posed jurisprudential challenges, leading to new issues in Islamic jurisprudence. Muslims who travelled to various parts of the world to promote Islam were astonished when they encountered such extraordinary phenomena, and travellers, geographers, and scholars documented these natural phenomena in amazement. The Khwarezm school of Islamic jurisprudence, faced with such new and unusual circumstances, strived to find solutions while adhering to the fundamental principles of Islamic law and developed rules adapted to the specific conditions of the northern geography" [12].

The inclusion of the Aral Sea region, including Khwarezm, within the Golden Horde served as another impetus for the strengthening of Islamization and the spread and development of Hanafi theology across a vast geographical space with diverse ethnic compositions.

Religious scholars played a significant role in this process. Among them, Rashid ad-din Ismail ibn Mahmud ibn Muhammad al-Kerderi "compiled his work 'Mafatih ul-aqfal fi sharh ul-faraid ul-Uthmaniya' in 771/1369-1370" [6.- 230]. Its meaning is "The keys to the locks, which are the commentary on the book of Usmanian Inheritance Science." This book was completed in

771 AH (1369 CE) " [7. - 86]. The scholar's nisba "Kerderi" indicates that he is from the Aral Sea region.

Rashid al-Din al-Kerderi was one of Burhan al-Din Marghinani's teachers. This was stated by Minhaj al-Din Ibrahim ibn Sulayman Sarai in his commentary on Burhan al-Din Marghinani's book on inheritance called 'Usmani'" [8. -125].

"The full name of this book is given by Shihab al-Din Marjani in his book 'Mustafad al-akhbar' as 'Mafatih al-aqfal fi sharh al-faraid al-Uthmaniya'."

"Abdullah ibn Ismail ibn Mahmud ibn Muhammad al-Kerderi, son of Ismail al-Kerderi, has a book dedicated to Hanafi jurisprudence called 'Al-Shafi.' This person was also known by the title Shams al-A'imma" [8. - 122].

Another person from the Aral Sea region is Muhammad ibn Shihab al-Kerderi (8th/14th century). He was a jurist of the Golden Horde and a student of Sayyid Jalal al-Din ibn Shams al-Din al-Gurlani, a scholar from Khwarezm.

Muhammad ibn Shihab was the tutor of his son, Hafiz al-Din Muhammad ibn Muhammad ibn Shihab al-Khwarezmi al-Kerderi. He is known by the title Ibn al-Bazzazi (died 1424). In turn, Hafiz al-Din al-Kerderi taught another famous theologian, Siraj al-Din al-Haji al-Tarkhani. He played an essential role in the spread of the Hanafi school in the Golden Horde, especially in Crimea and the Volga region [7. - 229-230].

"He travelled to the city of Crimea and lived there for two years. In Crimea, he engaged in discussions with scholars and jurists and held scientific conferences with them. His intellect, acumen, and knowledge astonished the scholars and served as an exemplar" [4. - 236].

According to the book "Sullumul Usul," "His students in Crimea included Muhyiddin Kafiyjiy, Sirojuddin al-Qrimi, and Sharafuddin al-Qrimi" [4. - 236].

According to the book "Badrut toli'," Muhyiddin Kafiyjiy's full name is "Muhyiddin Muhammad ibn Sulayman ibn Sa'd ibn Mas'ud al-Rumi." He was given the nickname "Kafiyjiy" because he studied Ibn Hajib's grammar book "Kafiya" extensively. He was one of Imam Suyuti's great teachers" [5. - 171-173].

According to the book "Tuhfatul latifa," Sirojuddin al-Qrimi's full name is "Sirojuddin Ahmad ibn Abdullah al-Qrimi al-Khorezmi." He lived in Crimea and Khorezm. He died in a caravan on the way to Mecca while travelling from Hajj to Medina.

According to the book "Sullamul usul," Sharafuddin al-Qrimi's full name is "Sharafuddin ibn Kamal ibn Hasan ibn Ali ibn Muhammad ibn Ahmad al-Qrimi, al-Hanafi." He died in 847 AH in Edirne. He first lived in Crimea, then migrated to Syria, and later was summoned by the Ottoman Sultan Murad Khan to his presence, where he lived with great respect and honor. He has a book called "Sharhul manar" [12. - 163].

In 806 AH (1403 CE), he arrived in Kerder from Crimea and wrote his world-renowned book, "Fatawa Bazzaziya" [4, P.236]. "In his book 'Kataib a'lam al-akhyar,' Kafawi states that Hafizuddin Kerderi completed the 'Ujra' section at the end of his book 'Fatawa Bazzaziya' in 806 AH" [3. - 256].

"The scholar known by the title Ibn Arabshah, Ahmad ibn Muhammad, came to study under Hafizuddin Muhammad al-Kerderi for four years. He learned the sciences of fiqh, usul, ma'ani, and bayan from this person" [13].

Later, he went to the land of Rum. There, he held scholarly meetings with Shamsuddin al-Fanari. It became known that he was superior to al-Fanari in the science of furu'" [4. - 236]. Scholars say that because he was highly knowledgeable in both rational and religious sciences, his words always prevailed.

The role and significance of Muhammad ibn Shihab al-Kerderi in Central Asia, and indeed throughout the history of Islam, are evident in the fact that his students gained authority even in Baghdad, the centre of the Islamic world. For example, Shams al-A'imma al-Kerderi's student Zahir ad-din Muhammad ibn 'Umar an-Nawjabadi/Nushabadi al-Bukhari (died 1284) taught at one

of the al-Mustansiriya madrasas in Baghdad [Muminov 2015: 234]. At one of the madrasas in Aleppo, another person from Kerder taught - Badr ad-din 'Abd al-Ghafur ibn Luqman al-Kerderi (died 1166-1167), who was a student of Abu-l Fadl al-Kirmani. Taj ad-din 'Abd al-Ghafur ibn Luqman al-Kerderi also taught at the al-Haddadiya Madrasa in the same city [8. - 237].

The renowned orientalist scholar A. Muminov cites many theologians from Central Asia, especially those from Khorezm, including those who played a significant role in the development of Islamic jurisprudence [8. - 238]. The Khorezm school of Islamic jurisprudence has historically been an important scientific source for the geography of the Dasht-i Qipchaq. Traces of this influence can be seen in the widely circulated fiqh texts and issued fatwas in the region. Indeed, some of the rulings cited in Kerderi's work "Fatawa Bazzaziya" are among the clear examples of this interaction. In particular, although the fatwa stating that the Isha and Tarawih prayers were no longer obligatory was not legally binding on Muslims, many believers followed it because the scholarly and jurisprudential authority of Central Asian jurists was dominant among the Kazan Tatars. This demonstrates that the Khorezmian jurisprudential tradition maintained its strength for a long time not only within its geographical boundaries but also among the Turkic-Islamic societies of the north, and was recognized as a scholarly authority in these regions. Thus, the Khorezm school of Islamic jurisprudence, in addition to its regional interpretation of the Hanafi school, has formed a field of institutional and practical influence in broader Islamic geography" [11. - 189].

The main role in scholarly exchange belonged to the city of Sarai, the center of the Golden Horde. It can be assumed that, at the time, Sarai was not only a political but also a cultural centre of a large state.

Professor A. Muminov notes that one of the prominent representatives of Kerderi was the theologian Hafiz ad-Din Bazzazi (full name Hafiz ad-Din Muhammad b. Muhammad b. Shihab al-Kerderi al-Bazzazi), later known as al-Khwarizmi and al-Hanafi. He was one of the most famous jurists of the first quarter of the 15th century and the author of several major works on fiqh. Furthermore, it is known that he was a student of Husayn Khwarizmi, a leader of the Kubrawiya order. Al-Bazzazi al-Kerderi died in Anatolia, having come through Crimea and Sarai, and "soon became one of the most influential theologians of Rum." Al-Kerderi al-Bazzazi actively participated in political life and in Astrakhan. Destruction of Urgench in 1388 may have contributed to his migration. The activities of Hafiz ad-Din Bazzazi are further evidence of the close ties between Khwarazm and the steppe, as well as the important role of Khwarazmian society in Sarai" [10.- 54-55].

Another scholar is Mahmud al-Kerderi al-Sarai. His full name is Mahmud ibn Ali ibn Umar al-Bulgari as-Sarai al-Kerderi. It is known that this person lived in the fourteenth century and wrote a book titled "Nahjul faradis" in the Turkic language. According to some scholars, he was born in 1297.

According to research by Tatar scholars, his father was one of the city's sheikhs in Sarai. His grandfather, Umar, was also a sheikh [14].

According to the attribute "Al Kerderi," this person was born or educated in the land of Kerder; and according to the attribute "as-Sarai," he lived in Sarai, the capital of the Golden Horde state, and wrote this book there.

In later periods, the famous Sufi sheikhs of Khorezm: Muhammad Narindjani, Suleiman Haddadi Musavi, Najmiddin Kubra, Hakim Ata Suleiman Bakirgani, and others became widely known, and their tombs became pilgrimage sites.

Professor Devin DeWeese emphasizes the importance of Khorezm as a "base" for Sufis active among the Golden Horde nomads [15]. They were not direct "teachers," but rather individuals who "reflected Islam," and even after their death, their graves became symbols of sainthood and emotional faith. Indeed, it is known that the most magnificent and select tombstones from the Golden Horde period, preserved in Khorezm, were installed over the graves of great Sufis. Some of them died before the Mongol invasion (Abdullah an-Narinjani, who died in 973-

974; the tombstone was erected in 1320), Najmiddin Kubra (who died in 1218 or 1221; his tomb was built by Qutlug Temur no later than 1330). Others lived during the Golden Horde period but were buried with honour; for example, Sheikh Alaeddin Khivaqi (died in 1303; his tomb and mausoleum were built in 1318), Pahlavon Mahmud (died 1324 or 1326; Khiva), and others [16].

At the end of the 18th - beginning of the 19th centuries, economic and religious life revived in the Khiva Khanate. The pirs and sheikhs of the Khorezm branch of the Naqshbandi-Mujaddidi order: Khuday Quli Khorezmi, Ayd Muhammad Khorezmi, Idris Turkmani, Muhammad Niyaz Quli, Muhammad Sharif Ishan Bulgari Khorezmi, Uildan Bulgari Khorezmi, and others achieved great fame [17]. Many spiritual leaders of the Kazakh steppe (Beket Ata, Sultan Upi, etc.) had close spiritual ties with Khorezm.

Conclusion

This article explores the role of the Aral–Caspian corridor as a south–north axis of cultural and religious exchange in the medieval Islamic world, with special attention to Khorezm and the Hanafi scholarly tradition. While east–west connections in Central Asia have been widely studied, the significance of the Aral–Caspian route in linking Khorezm with the Dasht-i Qipchaq and the Golden Horde has received less attention. Drawing on medieval sources such as the works of Kafawi, Haji Khalifa, Marjani, and others, as well as modern scholarship, this study highlights the spread of Islam and Hanafi jurisprudence among nomadic and semi-nomadic peoples of the steppe.

Khorezm served as both a commercial hub and an intellectual centre, providing religious guidance to Muslim communities in the northern steppe, where unique geographical conditions posed new jurisprudential challenges. Kerderi scholars, including Rashid al-Din al-Kerderi, Hafiz al-Din Bazzazi, and Mahmud al-Kerderi al-Sarai, played a central role in shaping Islamic thought across a wide area. Their works, such as Mafatih al-aqfal and Fatawa Bazzaziyya, circulated broadly and influenced religious practice not only in Khorezm but also in Crimea, the Volga region, Anatolia, and even Baghdad. The city of Sarai, capital of the Golden Horde, further served as a major center of scholarly exchange.

In addition to jurisprudence, Khorezm was a base for Sufi activity, particularly the Kubrawiya and later the Naqshbandi-Mujaddidi orders, whose sheikhs maintained close spiritual ties with nomadic societies. The article concludes that Khorezm’s Hanafi school, through its adaptability and authority, became a key intellectual and spiritual bridge between Central Asia and the wider Islamic world.

REFERENCES:

1 Kruglov E.A. Ufa Archaeological Herald "The Southern Urals in the System of Transit Routes of the Great Silk Road" 2023. 88 p.

2 Amirov Sh. Prerequisites for the Spread of Islam among the Nomads of the Ustyurt Plateau // Archaeology of Uzbekistan during the Years of Independence: Achievements and Prospects. Samarkand. 2016.- P. 90-93.

3 Kafawi, Mahmud ibn Sulayman Hanafi "Kata'ib a'lam al-akhyar min fuqaha' madhhab al-Nu'man al-mukhtar," manuscript book, kept in a library under the Ministry of National Education of the Republic of Turkey. Page 256, 332 p.

4 Uthmani, Mustafa ibn Abdullah "Sullam al-wusul ila tabaqat al-fuhul," Istanbul, "Maktabat Irsika," 2010, Volume 3, 236 p.

5 Shawkani, Muhammad ibn Ali "Al-Badr al-Tali'," Cairo, "Dar al-kutub al-islamiyya," 2012, Volume 2, P.171-173.

6 Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah "Kashf al-zunun," Beirut, "Dar ihya al-turath al-hadith," 1999, Volume 2, 1250 p.

7 Marjani, Shihabuddin, "Mustafad al-akhbar," Kazan, 1897, Volume 1, 86 p.

8 Muminov A. The Hanafi School in the History of Central Asia. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2015. - 400 p.

9 Karlybayev M. Some Data from Foreign Historiography on the History of the Karakalpaks (Part 2) // Bulletin of KKOANRUz. 2008. No. 2. P. 80-85.

10 De Weese Devin. Husayn Khorezmi: A Central Asian Sufi of the Early 15th Century (translated from English) // From the History of Sufism. Tashkent: Fan, 1991. - P. 48-69.

11 Kalmurza uulu U. "Khorezm Hanafi School" Ankara "Oku Okut Publications," 2025. P.83-84.

12 Uthmani, Mustafa ibn Abdullah "Sullam al-wusul ila tabaqat al-fuhul," Istanbul, "Maktabat Irsika," 2010, Volume 1, 163 p.

13 Tamimi, Taqiyyuddin ibn Abdul Qadir "Tabaqat al-saniyya fi tarajim al-hanafiyya," "Dar al-Rifa'i," 1983, 138 p.

14 Minnegulov Kh. Records of Different Years (Tatar Literature: History, Poetics, and Interrelationships). Kazan: Idel-Press, 2010. 407 p.

15 DeWeese D. Mapping Khwarazmian Connections in the History of Sufi Traditions: Local Embeddedness, Regional Networks and Global Ties of the Sufi Communities of Khwarazm.// Eurasian Studies. 2016.- P. 37-97.

16 Babadjanov B., "Social Semantics of the Epigraphy of Golden Horde Khorezm Tombstones," Archaeology of Kazakhstan No. 2 2023. 216p.

17 Frank Allen. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education and the Paradox of Islamic Prestige. Brill's Inner Asian Library. Vol. 26. Leiden-Boston. 2012. 94 p.

СОЛТҮСТІК-ОҢТҮСТІК: АРАЛ-КАСПИЙ ЭТНОСАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР ДӘЛІЗІ

Аннотация

Мақалада Арал және Каспий теңіздері арқылы байланысқан Солтүстік-Оңтүстік дәлізінің ролі, тарихы, маңызы мен дамуы туралы ақпарат берілген. Мақаланың мақсаты Арал-Каспий дәлізінің исламдану және саяси-мәдени даму тарихын, этносаралық байланыстарын қарастыру болып табылады. Бұл дәліздің әрқашанда саяси-мәдени маңызға ие болғандығы, әсіресе, этномәдени процестердің және тауарлар мен идеялар алмасуға әр түрлі әсер еткендігі айтылады. Соның ішінде ислам діні әртүрлі этникалық топтарды біріктіре отырып, біріктіруші рөл атқарды. Арал теңізі аймағының, оның ішінде Хорезмнің Алтын Орданың құрамына енуі исламдануды нығайтуға және Ханафи теологиясының әртүрлі этникалық құрамдары бар кең географиялық кеңістікте таралуы мен дамуына тағы бір серпін берді. Хорезм мен Үстірт, Еділ өзені бойы мен Жайық өзені аралығындағы рухани мәдениеттің, ислам дінінің таралуы баяндалады. Онда суфизм ілімінің өкілдері ұстаздары мен шәкірттері туралы, олардың ғылыми ілімнің дамуына ықпалдасқаны ғылыми сарапталған. Атасақ, Алтын Орданың заңгері және Хорезмдік Сайид Джалалал ад-Дин ибн Шамс ад-Дин әл-Гурланидің шәкірті Мұхаммед ибн Шихаб әл-Кердери (8/14 ғғ.) сынды ғұламалардың өмір жолдары баяндалады. Қорытындысында Арал және Каспий теңіздері арқылы байланысқан Солтүстік-Оңтүстік дәлізі аймағындағы дамыған мұсылман діні ортағасыр дәуірінде Харезм мен Алтын Орда территориясындағы халқының рухани ортақ дініне айналды.

Негізгі сөздер: тарих, Хорезм, Арал аймағы, Алтын Орда, ортағасыр, ислам.

СЕВЕР-ЮГ: АРАЛО-КАСПИЙСКИЙ КОРИДОР МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются роль, история, значение и развитие Северо-Южного коридора, соединяющего регионы через Аральское и Каспийское моря. Отмечается, что этот коридор всегда имел важное политико-культурное значение, особенно влияя на этнокультурные процессы, обмен товарами и идеями. Целью статьи является рассмотрение истории исламизации и политико-культурного развития, межэтнических связей Арало-Каспийского коридора. Особое внимание уделяется роли ислама как объединяющей силы для различных этнических групп. Включение Аральского региона, в том числе Хорезма, в состав Золотой Орды способствовало усилению исламизации и дало новый импульс распространению и развитию ханафитской теологии на обширной территории с многоэтничным составом. Рассматривается распространение духовной культуры и ислама в регионах Хорезма, Устюрта, вдоль реки Волга и в междуречье Урала. Научно проанализирована деятельность представителей учения суфизма, их учителей и учеников и вклад в развитие религиозного знания. В качестве примера приводится жизненный путь таких ученых, как Мухаммад ибн Шихаб аль-Кердери (VIII/XIV вв.) — ученик хорезмийца Саида Джалал ад-Дина ибн Шамс ад-Дина аль-Гурлани, юриста Золотой Орды. В заключении подчеркивается, что ислам, распространённый в районе Северо-Южного коридора через Аральское и Каспийское моря, в средневековый период стал общей духовной религией народов, населявших территорию Хорезма и Золотой Орды.

Ключевые слова: история, Хорезм, Приаралье, Золотая Орда, Средневековье, ислам.

REFERENCES:

1 Kruglov E.A. Ufa Archaeological Herald "The Southern Urals in the System of Transit Routes of the Great Silk Road" 2023. 88 p. [in English]

2 Amirov Sh. Prerequisites for the Spread of Islam among the Nomads of the Ustyurt Plateau // Archaeology of Uzbekistan during the Years of Independence: Achievements and Prospects. Samarkand. 2016.- P. 90-93. [in English]

3Kafawi, Mahmud ibn Sulayman Hanafi "Kata'ib a'lam al-akhyar min fuqaha' madhhab al-Nu'man al-mukhtar," manuscript book, kept in a library under the Ministry of National Education of the Republic of Turkey. Page 256, 332 p. [In Arabic]

4 Uthmani, Mustafa ibn Abdullah "Sullam al-wusul ila tabaqat al-fuhul," Istanbul, "Maktabat Irsika," 2010, Volume 3, 236 p. [In Arabic]

5 Shawkani, Muhammad ibn Ali "Al-Badr al-Tali'," Cairo, "Dar al-kutub al-islamiyya," 2012, Volume 2, P.171-173. [In Arabic]

6 Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah "Kashf al-zunun," Beirut, "Dar ihya al-turath al-hadith," 1999, Volume 2, 1250 p. [In Arabic]

7 Marjani, Shihabuddin, "Mustafad al-akhbar," Kazan, 1897, Volume 1, 86 p. [In Tatar]

8 Muminov A. The Hanafi School in the History of Central Asia. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2015. - 400 p. [in English]

9 Karlybayev M. Some Data from Foreign Historiography on the History of the Karakalpaks (Part 2) // Bulletin of KKOANRUz. 2008. No. 2. P. 80-85. [in Russian]

10 De Weese Devin. Husayn Khorezmi: A Central Asian Sufi of the Early 15th Century (translated from English) // From the History of Sufism. Tashkent: Fan, 1991. - P. 48-69. [in English]

11 Kalmurza uulu U. "Khorezm Hanafi School" Ankara "Oku Okut Publications," 2025. P.83-84. [In Turkish]

12Uthmani, Mustafa ibn Abdullah "Sullam al-wusul ila tabaqat al-fuhul," Istanbul, "Maktabat Irsika," 2010, Volume 1, 163 p. [In Arabic]

13Tamimi, Taqiyyuddin ibn Abdul Qadir "Tabaqat al-saniyya fi tarajim al-hanafiyya," "Dar al-Rifa'i," 1983, 138 p. [In Arabic]

14 Minnegulov Kh. Records of Different Years (Tatar Literature: History, Poetics, and Interrelationships). Kazan: Idel-Press, 2010. 407 p. [in English]

15 DeWeese D. Mapping Khwarazmian Connections in the History of Sufi Traditions: Local Embeddedness, Regional Networks and Global Ties of the Sufi Communities of Khwarazm.// Eurasian Studies. 2016.- P. 37-97. [in English]

16 Babadjanov B., "Social Semantics of the Epigraphy of Golden Horde Khorezm Tombstones," Archaeology of Kazakhstan No. 2 2023. 216p. [in English]

17 Frank Allen. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education and the Paradox of Islamic Prestige. Brill's Inner Asian Library. Vol. 26. Leiden-Boston. 2012. 94 p. [in English]

Information about authors:

Makset Karlibaev – **corresponding autor,** doctor of Historical Sciences, Professor, director Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan Nukus, Republic of Karakalpakstan

E-mail: makset@gmail.com

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7884-804X

Abdurakhman Idrisov - doctoral student of basic doctoral studies Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Nukus, Republic of Karakalpakstan

E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7812-3068

Информация об авторах:

Максат Карлыбаев – **основной автор,** доктор исторических наук, профессор, директор Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана г. Нукус, Республика Каракалпакстан

E-mail: makset@gmail.com

ORCID:http://orcid.org/0000-0002-7884-804X

Абдурахман Идрисов – докторант Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана г. Нукус, Республика Каракалпакстан

E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7812-3068

Авторлар туралы мәлімет:

Мақсат Карлыбаев - **негізгі автор** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылыми-зерттеу институтының директоры, Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы

E-mail: makset@gmail.com

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7884-804X

Абдурахман Идрисов - Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылыми-зерттеу институтының докторанты, Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы

E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-7812-3068

МРНТИ 03.20.00 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.02**
УДК 914/919

Е.М. Ужкенов[1]*, М.Т. Морякова[2], З.С.Табынбаева [1]

[1] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
[2] Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
*e-mail: e81g@mail.ru

РИТМЫ АРАЛЬСКОГО МОРЯ: ИСТОРИЯ, КАРТЫ И ИЗУЧЕНИЕ

Аннотация

Наблюдаемый интерес к историческим картам в последнее время обусловлен не только популярностью неких тенденций, но и недостаточностью письменных и иных источников по истории степных просторов Евразии. Целью статьи является исследование истории Аральского региона и Аральского моря как географического и культурного центра на основе архивных документов и карт. Открывшиеся зарубежные архивы и археографические экспедиции позволили приступить к изучению материалов. Карты, содержащие важные сведения по отечественной истории, стали важным подспорьем для изучения сложных и малоизвестных исторических периодов, а в ряде случаев они приобретают первостепенную важность ввиду недостатков письменных сведений. Изучение карт способствует уточнению наименований топографических, этнических объектов или народов, а также локализации городов, важных населенных пунктов, что особенно актуально для изучения истории центрально-азиатского региона и его географического и культурного центра – Аральского региона. Территория Аральского моря и всего Аральского региона на протяжении долгого времени являлась отправной точкой для формирования разнообразных государств. Начиная с античности, народы Аральского региона стали инициаторами глобальных геополитических изменений в регионе. В средневековье этот регион являлся восточной границей Хазарского каганата, а северный Арал был столичным округом Огузского каганата. Такая смена эпох, народов и государств напрямую зависела от природных ритмов Аральского моря, что нашло свое отражение в картах и других письменных источниках. Его изучение стало своего рода вершиной познания европейской науки центрально-азиатского региона. Дневники путешественников того времени до сих пор не потеряли своей научной ценности и нуждаются в дальнейшем изучении.

Ключевые слова: историческая география, история, Арал, карты, путешествия, античность, средневековье.

Введение

История, как известно, не терпит сослагательных наклонений. Эта формула давно укрепилась в науке и стала определяющей. Ритмичные колебания природы способствовали как наибольшему развитию региональных культур, так и затуханию их даже на самом старте. Тем не менее, большинство культур продолжало свое развитие, пусть иногда в принципиально ином качестве. Сохранившееся материальное наследие рисует нам богатую культуру и дает представление об уровне развития того или иного общества. Например, цивилизация Хараппы, достигнув определенного уровня развития, под воздействием комплекса природно-климатического фактора также приходит в упадок. В то время как цивилизация Рима продолжала свое поступательное развитие, другая, как, например, крито-минойская пришла в окончательный упадок. Однако интерес к этим цивилизациям не угасает и по сей день, чему способствуют новые открытия, а также целенаправленные туристические программы. Все это в совокупности способствует не только поднятию имиджа этих стран, обладающих такими историческими достопримечательностями, но и расширению исследований, привлечению новых специалистов разных областей науки, использующих междисциплинарные подходы.

Материалы и методы исследования

Междисциплинарность как подход к изучению проблемы исследования любого, в том числе и географического, объекта, стала основным при изучении не только древних

цивилизаций, но и культур нового времени. Тесное сотрудничество ученых позволяет лучше понять ритмы появления и упадка различных культур в истории. В то же время надо отметить, что отечественная наука отнюдь не изобилует примерами подобных изучений своей собственной истории. Данное обстоятельство объясняется не отсутствием подобного сюжета в истории, когда сама природа способствовала подъему или упадку культур, а слабой изученностью природных ритмов. Поэтому одним из способов изучения колебаний ритмов природы является исследование исторических карт, которые, будучи созданными в определенное время, не только воплощают в себе все недостатки и недочеты времен создания, но и отражают наиболее актуальные сведения.

Результаты и их обсуждение

Регрессия и трансгрессия Аральского моря сравнительно давно стала предметом изучения, особенно в период антропогенной катастрофы. Именно тогда была задана тенденция изучения естественного происхождения увеличения или уменьшения зеркальной плоскости Арала. Однако следует отметить, что картографическое изучение Арала в древний, средневековый и новый периоды так и не было проведено, что ранее обусловлено прежде всего недостатком подобных источников. При этом культура и история народов Аральского региона, конечно же, всегда были в центре внимания, так как именно территория Приаралья долгое время оставалась стратегически важным объектом в Центральноазиатском регионе, отсюда и столь повышенное внимание исследователей.

Одной из ключевых работ, положивших начало научному изучению Аральского моря, стали итоги исследовательских экспедиций А.И. Бутакова. Опубликованные им материалы послужили основой для изучения побережья Арала, его конфигурации, а также флоры и фауны [1].

Научный труд В.В. Бартольда «Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века» также является одной из крупнейших работ, не потерявшей своей значимости и ставшей классикой по изучению Аральского моря. Его работа надолго опередила свое место в исторической науке и, по сути, долгое время оставалась единственной в своем роде. Представляя собой компиляцию проанализированных источников, доступных для того времени, академический труд воплотил в себе свод сведений и стал краеугольным камнем для выдвижения ряда гипотез и предположений, многие из которых остаются актуальными до сих пор [2].

Значительный вклад в исследование географии Аральского моря внес Н.А. Северцов, который в 1858–1864 гг. проводил экспедиции в Туркестанский край. В своей работе «Путешествие по Туркестанскому краю и исследования в области Аральского моря» представил важные сведения о гидрологии и природных изменениях региона [3].

В начале XX века Л.С. Берг на основе картографического и гидрологического материала проанализировал динамику уровня воды в Аральском море. В своей монографии «Аральское море: Опыт физико-географической монографии» он подробно рассмотрел изменения береговой линии, климатические факторы и их влияние на экосистему [4].

Большое значение имели этнографические и исторические заметки Чокана Валиханова, который оставил ценные сведения по истории народов Аральского региона. Его наблюдения охватывали широкий круг вопросов, включая обычаи, традиции, хозяйственную деятельность и социальную организацию народов Приаралья. Более того, в его работах были описаны взаимовлияние кочевых и оседлых сообществ, их взаимоотношения с соседними государствами, а также влияние внешнеполитических процессов на судьбу региона.

Среди значимых работ с анализом картографических сведений по истории региона можно выделить труды А.М. Комкова, позволяющие на междисциплинарном уровне изучить географию обширного региона [5]. Также большое значение стали приобретать сборники документов по истории региона, где были собраны не только сами труды русских

путешественников и экспедиций, но и их анализ, что стало важной вехой для дальнейшего изучения прошлого региона.

Следует отметить, что в работах за последние 30 лет произошел отход от прежних догматических установок, а также переход к комплексному изучению Аральского региона. Крупнейшей научной работой, где история Аральского моря рассматривается со всех сторон, является труд А.З. Таирова [6].

Несмотря на обширные исследования, посвященные Аральскому морю, до сих пор остаются важные пробелы, требующие детального изучения. В частности, многие работы опираются на ограниченный круг источников, преимущественно советского и постсоветского периода, тогда как значительная часть письменных и картографических материалов, хранящихся в зарубежных архивах, оставалась ранее недоступной или не привлекалась к анализу в полном объеме.

Существует пробел также в комплексных исследованиях, основанных на исторических картах и географических описаниях, созданных европейскими путешественниками и исследователями разных эпох. Кроме того, недостаточно изучены сведения о взаимодействии Аральского региона с соседними территориями в контексте торговых и культурных связей. Западноевропейские источники содержат уникальные данные о расположении ныне исчезнувших поселений, торговых путей и природных объектов, которые не были отражены в современных исследованиях.

Особое значение для понимания истории Аральского региона имеет изучение ритмов природных и антропогенных изменений. Анализ динамики Аральского моря, основанный на сравнении картографических данных разных периодов и из разных стран, позволяет выявить закономерности колебаний уровня воды, изменения русел рек и трансформации ландшафтов Приаралья. Более того, ритмы Арала оказывали влияние не только на природную среду, но и на ритмы хозяйственной деятельности, миграции населения и социально-экономические процессы, происходившие в регионе.

Настоящая статья ставит своей целью восполнить эти пробелы, систематизировать и проанализировать новые, выявленные картографические источники, что позволит по-новому взглянуть на историю Аральского моря, ритмов, влияющих на формирование окружающей среды.

Анализ: Естественное формирование Аральского моря началось задолго до нашей эры. Еще во 2 тысячелетии до нашей эры Узбой был одним из естественных продолжений реки Амударья, благодаря которому ее воды попадали в Каспийское море, а остальные ее рукава впадали в Сарыкамышскую впадину. Благодаря естественным географическим процессам, с падением уровня водостока Амударьи в Узбой стало возможным высыхание Узбоя как полноценного канала. В свою очередь изменение русла Амударьи привело к постепенному наполнению других естественных водоемов, в том числе и собственно Аральского моря. Лишь позднее, уже в VII-VIII вв. и частично позднее, в связи с понижением уровня Аральского моря, Узбой временно оживал. В свою очередь, постоянный водосток Сырдарьи в Аральское море поддерживал его тогдашнюю конфигурацию, что в итоге, в связи с изменением русла Амударьи, и привело к тем очертаниям Арала, которые до недавней, по сути, антропогенной катастрофе были знакомы каждому жителю нашей страны. Окончательная конфигурация Арала относится к достаточно недавнему прошлому, что и привело к мнению, что Аральское море имеет все шансы восстановиться, правда, скорее всего, не в тех размерах.

Столь неоднократные изменения Аральского бассейна так или иначе должны были сказаться на развитии местных культур. Их роль и значение в истории региона чаще всего остается недооцененной, поскольку их слабая изученность на протяжении длительного времени не позволяла выделить этот регион в самостоятельную культуру. Между тем берега рек Сырдарьи и Амударьи были плотно заселены достаточно давно, и в силу

недостатка воды в центральноазиатском регионе так или иначе способствовало более плотному заселению этих долин на всем протяжении. Впадавший в Каспий Узбой также представлял собой интерес для поселенцев, поскольку контроль над торговым путем из Бактрии в Каспий должен был представлять интерес для многих держав того времени.

Из всего перечисленного можно констатировать, что изменение русел рек Сырдарья, Амударья и Узбоя сказалось на развитие Аральского региона. Можно лишь отметить, что античные авторы имели довольно слабое представление о гидрографии региона, а также что Аральское море, если и существовало в период античности, то представляло собой довольно небольшой водоем. Амударья и Сырдарья, по их мнению, сразу же впадали в Каспийское море, а восток Каспия оставался «терра инкогнита». На сегодня довольно трудно идентифицировать места известных нам битв и/или других исторических событий с географией современного Аральского региона. Так, уже давно идут споры о месте сражения массагетов или дахов с персами, а также места переправы Александра Македонского на другой берег Сырдарьи. В целом, античные авторы не оставили после себя картографических данных, а единственным исключением стала карта Птолемея, где он уже довольно точно определил границу между Европейской и Азиатской Сарматией по реке Дону. Судя по описанию, оставленному предшественниками, главным различием между двумя частями одного кочевого мира была степень взаимосвязи с миром эллинизма.

Подлинное изучение Аральского региона и соотнесение ставших известных земель с картами того времени начинается только с периода арабских завоеваний. Первое появление водоема в источниках и картах того времени относится к арабским источникам, наиболее раннее из которых зафиксировано в 712 г. – это событие было связано с завоеванием Хорезма арабами. Высказанное еще В.В. Бартольдом мнение, что уже в 800-х годах Аральское море существовало, и оно располагалось недалеко от Хорезма, следует считать верным по крайней мере применительно к восточному берегу [2].

Подлинным взлетом арабской географии является попытка унификации всех имеющихся сведений на протяжении всего Арабского халифата, причем с внесением туда известных сведений о народах и даже природы их обитания. Свидетельством чему выступает карта Аль – Идриси 1154 года, где Арал представлен в лице ряда озер или болот. Современные исследования показывают, что Арал тогда имел совершенно другую конфигурацию, а поэтому стоит пересмотреть тогдашнюю протяженность торговых маршрутов, а вместе с ними и местоположение городов и поселений. Так, уже в золотоордынский период зафиксировано на обнажившемся дне Арала довольно крупное поселение, известное нам сегодня как городище Кердери, что указывает на глобальное, даже катастрофическое изменение Арала. Во многом данное обстоятельство было связано с повышением уровня стока Амударьи в VIII-XIII вв., приблизительно с XII века начинает вновь функционировать приток Узбой. Столь кардинальное изменение уровня стока связано в первую очередь с таким природным катаклизмом, как землетрясение. Известно по крайней мере про два очага, один из которых располагался возле города Чарджоу (Республика Туркменистан) в 1175 году и города Ургенч (Республика Узбекистан) в 1208 году. Несмотря на подобные катаклизмы, по сообщениям арабских источников, Аральский регион оставался одним из наиболее процветающих и урбанизованных районов Центральной Азии. В целом характерной особенностью арабских источников является объединение конфигураций Арала и Каспия в одно целое. Оттуда и различие в описании морей, и наличие повторяющихся ошибок.

Торговля, ставшая во многом импульсом для развития региона, дополнялась и ростом сельскохозяйственных угодий. Процветающие города с товарами из всех частей мира сегодня трудно реконструировать в условиях пустыни, что наблюдаем сегодня; это еще более актуализирует исследование данной темы.

Благодаря такой фундаментальной базе Аральский регион стал интересен и доступен для исследований уже в новое время. Попытка тогдашних европейцев выйти на прямой контакт с загадочной и богатой Индией привела к росту интереса к центральноазиатскому региону. Интересно, что Арал первоначально не нашел своего отображения на самых первых подробных картах средневековых европейцев. Так, Арал отсутствует на карте 1367 года, составленной братьями, итальянскими купцами Франческо и Домиником Пицигани (итал. Francesco, Dominic Pizigani / Pizigano) [7]. Их карта представляет собой совокупность морских путеводительных данных, собранных из различных источников, включая плавания и экспедиции мореплавателей того времени. Особенности карты братьев Пицигани включают в себя ярко выраженные линии берегов, маркировку портов и важных морских точек, а также индикацию направлений ветра и течений. Это позволяло мореплавателям легко ориентироваться и планировать свои путешествия. Новшеством были и детальные изображения этнических групп, народов, территорий, и другие сведения, известные на тот момент картографам относительно территории Азии. Авторы карты были хорошо осведомлены о городах Золотой Орды, как можно судить по топонимам 40 изображенных городов, однако на момент создания карты многие города уже не существовали, что позволяет сделать вывод о том, что карты составлялись на основе имевшихся ранее работ.

Размещение Золотой Орды в центральных районах карты показывает политическое доминирование степной империи. Отсюда и довольно подробные комментарии касательно ее территории, а это указывает на возросшую значимость для итальянцев золотоордынского торгового рынка. Несмотря на значимость этой торговли для венецианцев, Аральское море отсутствует в описаниях их путешествий на Восток, что говорит о том, что никакой водной преграды между Сараем, столицей Золотой Орды и Ургенчем не было. Следовательно, маршрут Ибн – Баттуты должен быть значительно скорректирован. В частности, Ибн-Баттута указывал на 30 дней пути между Сараем и Ургенчем. Учитывая тот момент, что он передвигался на повозке, тянушейся двумя волами, и двигался в составе небольшого каравана, несмотря на все стремление как можно быстрее пересечь пустыню, его скорость передвижения вряд ли превышала более 25-40 километров в день. Таким образом, между Сараем и Ургенчем было не менее 750-1000 километров. Учитывая современную конфигурацию, то можно себе представить размеры средневекового Арала, который к тому времени был весьма небольшим по размеру. Тогда объяснимо и нахождение на обнажившемся дне средневековых городов и поселений. Исходя из этого, необходима ревизия всех известных местоположений (и наименований) городов Средней Азии, где ранее точкой отсчета являлось Аральское море. Нуждаются в исправлении и современные исторические карты, которые не дают достаточного реального отображения существовавшей исторической реальности.

Аральское море отсутствует и на карте Фра–Мауро 1459 года, несмотря на ее достаточную подробность. Аральский регион здесь отображен как часть территории улуса Чагатаидов, а река, протекавшая через Самарканд, показана как впадающая непосредственно в Каспийское море, что говорит о возобновлении стока реки Амударьи в Узбой. На карте Абрахама Ортелия «Образ древнего мира» («Aevi Veteris, Typus geographicus»), 1590 года Яксарт и Окс также продолжают античную традицию и впадают непосредственно в Каспийское море [8]. В то же время несмотря на всю отрывочность сведений, Центральную Азию к тому времени активно посещают европейские путешественники, которые также не оставили сообщения о каком-либо большом водоеме в центре региона.

Даже в более позднюю эпоху, на начало XVII века Арал оставался неизведанной территорией, что можно проследить и по карте «Тартария» («Tartaria»), составленной Йодокусом Хондиусом в 1606 году. Восток Каспийского моря отмечен большим количеством городов, что, однако, не должно вводить в заблуждении, поскольку вся эта

территория указана как Чагатайская Тартария, а города в ней относятся к бассейну Сырдарьи и Амударьи. Примечательно, что хотя карта относится уже к XVII веку, тем не менее, указанная территория относится к Улусу Чагатая, который к тому моменту прекратил свое существование уже 300 лет назад. Представляется, что это не только следствие ошибочных копирований карт предыдущих эпох, но и следование некой традиции, поскольку именно на этой карте указывается на широкое расселение такого нового для региона этноса как калмыки. Столь своевременная реакция на изменение этнического и политического состояния региона, указывает на то, что европейцы достаточно успешно держали руку на пульсе жизни региона. Практически те же данные отображены и на более поздней карте «Новая карта Тартарии» («A Newe Mape of Tartary», дополненная английским картографом Джоном Спидом (Iohn Speede) в 1627 г. [9]. Небольшие изменения касаются не Аральского региона, а более отдаленных местностей, что подтверждает интерес европейцев в регионе. На этой карте Аральское море также отсутствует как водоем.

Небольшие изменения в знании региона европейцами демонстрирует Карта Виллема Блау «Тартария и Империя Великого Хана» («Tartaria sive Magni Chami Imperium») 1638 г. выявленная в ходе археографической экспедиции в Атласе «Le Theatre du Monde ou Nouvel Atlas» [10]. Эти изменения, во-первых, локализует казахов на прежних местах расселения калмыков, которых, по-видимому, они оттеснили к тому времени в район Волжско-Уральского междуречья. Во-вторых, количество изображенных городов и поселений резко сократилось, в том числе и в районе Аральского региона. В-третьих, на северо-восток от Ургенча автор разместил изображение небольшого водоема без наименования, что в принципе можно было бы локализовать как Северный Арала.

Более точное изображение Арала как водоема нам дает карта «Великая Тартария с разделением на основные регионы» («La Gran Tartaria divisa nelle sue parti prinicpali»), составленная Джакомо Кантелли да Виньола (Giacomo Cantelli da Vignola) в 1693 году [11]. Между Степью Тартарии и Бухарией был размещен водоем, который уже можно с большой степенью уверенности трактовать как Северный Арал. Сама карта также показывает значительное сокращение центров оседло-земледельческой культуры в регионе по сравнению с прошлыми периодами.

Только лишь в начале XVIII века, Аральское море попадает в поле зрения европейских картографов в конфигурации близкой к существовавшей в колониальный и советский периоды, а именно на карте Абрахама Мааса «Новая карта Каспийского моря и регионов земли Узбек» («Nova Maris Caspii et Regionis Usbeck») впервые Аральское море отображено как крупный водоем в Средней Азии [12]. В первую очередь его наиболее полное изображение стало возможным после Персидского похода Петра I, а также установления регулярных торговых контактов со среднеазиатскими государствами.

Следующий этап изучения Аральского моря начался непосредственно уже в колониальный период. Неизвестное ранее европейской науке, Аральское море вызывало закономерное удивление и интерес у научной мира Российской империи. Изучение Аральского моря непосредственно было связано с закреплением зоны влияния Российской империи на его берегах. Это было вызвано само собой не только сугубо научными целями, но и стремлением закрепить за собой контроль над всем обширным пространством Арало-Каспийского региона. К освоению региона Российская империя подошла основательно, первоначально закрепившись в регионе, опираясь на военные укрепления Западного Казахстана (Эмбинское, Уильское и Темирское военные укрепления). Вскоре после этого была создана военно-морская флотилия на Аральском море, экипажи которой проводили первую разведку течений и бухт.

Для решения этих целей был организованы ряд экспедиций, которым была поставлена задача по изучению как отдельных земель, так и всей территории края.

Первой из череды экспедиций стала поездка капитана П.И. Гладышева для астрономических определений в Закаспийской области (1881–1882). Его труд был оценен не только повышением в звании до подполковника, но и награждением серебряной медалью. По следам этой поездки, позже отправилась следующая экспедиция, целью которой было составить маршруты и описание путей, по которым проходил геодезист капитан Гладышев.

Важной вехой в истории Закаспийской области стала экспедиция поручика Калитина для исследования старого русла Чарджуйдарьи. Его маршрут пролегал вдоль кр. Кунягеоктепа, колодцы Мергень, Илексалеш, Утык, Мамеддиар, Дербент, Шийх, русло Чарджуйдарьи, кол. Лайлы, кр. Змукшир. Целью была объявлена топографическая съемка и описание пути от Ахалтекинского до Хивинского оазиса. Именно его съемка стала основой для уточнения картографических сведений на ранее неизвестной территории.

Строительство железной дороги потребовало неоднократных поездок и исследований края. Так, горным инженером Коншиным А.М. на протяжении 5 лет, с 1881 по 1886 гг. был исследован почти весь Закаспийский маршрут железной дороги. Важным результатом всех этих экспедиций стало исследование генезиса Узбоя, что позволило автору сделать вывод: «что Узбой, от Сарыкамышей до Каспия, следует считать не руслом реки, не древним ложем классического Оксуса, как это до сих пор думали и в чем не разубедила нас доселе Амударьинская экспедиция, а следом разъединения, следом отступления Аральского и Каспийского морей и стока Арало-Сарыкамышских солоноватых вод в Каспий» [13]. На сегодня можно считать это мнение ошибочным, и согласно письменным исследованиям, Узбой все-таки питался водами Амударьи на разных этапах своей истории.

Помимо непосредственных сведений о рельефе местности или природных богатств, отдельными экспедициями изучались традиции и быт местных племен. Особенно важный материал содержится в отчетах экспедиции инженера П.М. Лессара в Закаспийский край (1881–1883). В отличие от других экспедиций, привязанных к строительству железной дороги, Лессар П.М. исследовал земли гораздо южнее, на границе с Ираном [14].

Важной составляющей освоения края была торговля. Исследованию возможности ее реализации в этих местах были посвящены поездки подполковника Александрова и полковника Н.Н. Белявского для изучения пути через Устюрт (1882–1885). Подполковник Александров исследовал главным образом плато Устюрт и его побережье. Сам маршрут пролегал по землям лишь недавно захваченных Российской империей, и поэтому маршрут экспедиции был проложен так, чтобы оставаться возле зоны влияния колониальной администрации. Его маршрут пролегал из Петро-Александровского укрепления, Кунград, по Устюрту и до залива Мертвый Култук Каспийского моря. Главным результатом стало раскрытие потенциала торговли через Устюрт, где главным аргументом обозначались караванные тропы местных казахов, чей опыт планировалось максимально использовать [15].

В свою очередь, экспедиции полковника Н.Н. Белявского охватывали более широкий размах. В его трудах описывались земли «от Астрахани до бухты у горы Яманаиракты, залив Цесаревича, долины Айракты, Ново-Александровское укрепление, Устюрт (новый путь, положение с водой, грунт дороги, подножный корм, топливо), г. Кунград и его экономическое значение, путь от Кунграда до Петро-Александровска». От укрепления Петро-Александровка, Белявский продолжил свои исследования в сторону Арала и доказал эффективность торговли через Устюрт, предложив достаточно прямой путь в Оренбург [16].

Надо отметить, что исследовались земли не только собственно Закаспийской области, но и захваченные земли собственно Средней Азии. В этот же период были организованы экспедиции В.П. Наливкина по Ферганской долине (1881–1882), А.Э. Регеля по Памиру и Закаспийскому краю, посольство кн. Ф.А. Витгенштейна в Бухару (1882–1883),

Г.Е. Грум-Гржимайло по Памиру и Тянь-Шаню (1884–1887), Н.А. Зарудного по Закаспийской области (1884–1892), путешествие профессора Н.В. Сорокина по Семиречью, поездки Н.И. Веселовского по Средней Азии (1884–1885) экспедиции А.М. Никольского по Туркестанскому краю (1884–1888) и т.д. [17].

Результаты этих экспедиций послужили основой для внесения корректировок и правок при создании новой карты, подготовленной Военно-топографическим отделом Кавказского военного округа в 1885 году. Непосредственной причиной необходимости уточнения сведений в карте стал захват Мервского оазиса в 1884 году. Данный военный акт стал причиной обострения дипломатического противостояния и привел к битве у Кушки в 1885 году. Вторжение афганских отрядов, которое во многом было вызвано взаимными набегами местных племен, стало возможным при поддержке английских властей. Разгром этого отряда послужил сигналом к формированию и окончательной делимитации границ между ставшим Русским Туркестаном и северными границами Афганистана.

Заключение

История Аральского моря может служить образцом того, как природа корректировала развитие культур и цивилизаций. Резкий и засушливый континентальный климат долгое время служил своего рода барьером для дальнейшего процветания местных культур, поэтому неудивительно, что наличие крупных рек в этом регионе, стало стимулом для новых миграций из Восточной Азии в Среднюю.

Сам по себе Аральский регион является ключевым районом для формирования новых культур. Массагеты, саки, аланы и гунны во многом предопределили новый образ Евразии в целом. Тюркский каганат впервые объединил Арал с Дальним Востоком, что дало импульс дальнейшему вовлечению региона в трансконтинентальную торговлю и надолго предопределило его процветание. Общее ослабление кочевого мира в свою очередь привело к кардинальной трансформации этнополитической карты региона, во многом дополнившей те географические изменения, которым подвергся Аральский регион. Эти изменения хорошо просматриваются по картам, составленным европейскими картографами и путешественниками, а также их отчетам, дневникам и воспоминаниям. Потеря суверенитета Казахской Ордой, во многом связанная с общим упадком кочевого мира, привела к выходу Российской империи на берега Аральского моря, что, с одной стороны, положило начало научного изучения региона, а с другой - привело к углублению колонизации Центральной Азии.

Проведенное исследование, основанное на новых западноевропейских и русских картографических и исторических данных, позволяет по-новому взглянуть на ритмы Аральского моря и их влияние на развитие региона. Отраженные в картах знания о динамике береговой линии, изменения русел рек и природных колебаний уровня воды, дают более точное представление о том, как эти процессы формировали политические, экономические и социальные условия в регионе. Более сопоставление сведений исторических карт различных эпох выявляет закономерности, ранее остававшиеся незамеченными, и позволяет скорректировать традиционные взгляды на историко-географическую эволюцию Приаралья. Новые сведения подчеркивают роль природных ритмов в формировании этнополитической карты региона, во влиянии на миграционные процессы и торговые маршруты, а также на стратегическое значение Арала.

Богатейшее наследие этого региона стало в свою очередь основой для возникновения новых народов и государств, которые во многом унаследовали историко-культурные и политико-экономические нормы и традиции. Именно эта совокупность культур стала основой для существования и функционирования современных государств Центральной Азии. Изучение специфики региона не только станет основой для углубления наших знаний по истории региона, но и положит начало становлению/формированию собственной (региональной) идентичности.

Понимание истории Аральского региона создает также основу для дальнейших научных изысканий, направленных на восстановление и адаптацию его природной и социально-экономической среды. Помимо общенаучных знаний, исследование истории Аральского моря имеет и, к сожалению, практическое значение. Подробное исследование этапов регрессии и трансгрессии Арала поможет реконструировать последовательность потенциального восстановления моря, а следовательно, и восстановления и развития всего региона.

Информация о финансировании: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP09058609 «Историческая география Центральной Азии»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бутаков А.И. Сведения об экспедиции, снаряженной для описи Аральского моря в 1848 г. «Вестник» РГО. – Санкт-Петербург. – 1853. – Ч. 7. – Кн. I. – С. 52-55.

2 Бартольд В.В. Работы по исторической географии Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. – Ташкент: – 1902. – 711 с.

3 Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю. [Электронный ресурс] – URL:https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1840-860/Severcov_2/framepred11.htm (дата обращения 02.2.2024)

4 Берг Л.С. Аральское море: Опыт физико-географической монографии. С 2 картами, 6 таблицами и 78 рисунками. – Спб.: типография М.М.Стасюлевича, 1908. – XXIV – 580 с.

5 Комков А.М. Картографическая изученность ККАССР. Каракалпакия: труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакской АССР. – Л., 1934. – Т. 2. – С. 230-246.

6 Таиров А.З. Информационная летопись эволюции Аральского моря. «География и водные ресурсы». – Январь – март. – 2023. – С. 12-23.

7 Pizigani (1367) Chart. [Электронный ресурс] – URL: https://portolanero.neocities.org/pizigani #Pizigani_1367_chart (дата обращения 10.12.2024)

8 Theatrum orbis terrarum by Ortelius Abraham; Diesth, Aegid. Coppenius (Aegidius Coppenius); Llwyd, Humphrey. (1570). Mona druidum insula. – 296 p.

9 Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время) / Абусеитова М. Х., Табынбаева З. С., Шаймарданова Н. Ж., Жүгенбаева Г. С., Қинаят Б., Жумагулов К. Т., Ужкенов Е. М. , Ошан Ж., Оспанов Н., Белгожа Е. К., Султангалиева Г. С., Медерова Д. Е., Каримова З. К., Карасова С. – Алматы: «Шығыс пен Батыс»: – 2023. – 284 с.

10 Тартария и Империя Великого Хана. Tartaria sive Magni Chami Imperium. Карта Виллема Блау из «Le Theatre du Monde ou Nouvel Atlas». Амстердам, 1638.

11 La Gran Tartaria divisa nelle sue parti pricipali. (1643-1695). Da Giacomo Cantelli da Vignola conforme le relazioni, che s'hanno da gl'itinerarij de PP. della Compa di Giésù di Monsù Tavernier e dalle raccolte di Monsù Thevenot Cantelli, Giacomo [Электронный ресурс] – URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59631277# (дата обращения 01.02.2025)

12 Nova Maris Caspii et Regionis Usbeck. (1735). Cum provincijs adjacentibus vera Delineatio in qua itinera Regia et alia notabiliora accurate denotantur Per A.Maas. Nurenberg, Curaltib. Homanianis Heredib Cum Privil S.C.M.

13 Сведения об экспедиции, снаряженной для описи Аральского моря в 1848 году. Карта Аральского моря, составленная с описей капитан-лейтенанта Бутакова и корпуса флотских штурманов прапорщика Поспелова в 1848 и 1849 гг. Санкт-Петербург: Гидрографический департамент Морского министерства, 1850. – 214с.

14 Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть IV 1881-1886 / Сост. Маслова. – Ташкент: Изд-во «ФАН» Уз.ССР. – 1971. – 138 с.

15 Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – Ташкент: Изд-во САГУ. – 1955-1962. – Ч. 1-4.

16 Момынова Ш. Вклад Ч.Ч. Валиханова в развитие русского востоковедения. Отан тарихы. Алматы. – № 2. – 2001. – 50 с.

17 Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.). – Ташкент: ФАН. – 1990. – 196 с.

АРАЛ ТЕҢІЗІНІҢ ЫРҒАҒЫ: ТАРИХЫ, КАРТАЛАР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Соңғы жылдары тарихи карталарға деген қызығушылық белгілі бір ағымдардың танымалдылығынан ғана емес, сонымен қатар Еуразияның далалық кеңістігінің тарихына қатысты жазба және басқа дереккөздердің жеткіліксіздігіне де байланысты туындап отыр. Мақаланың мақсаты-архивтік құжаттар мен карталар негізінде Арал аймағы мен Арал теңізінің географиялық және мәдени орталық ретіндегі тарихын зерттеу. Шетелдік архивтер мен ұзақ мерзімді археологиялық экспедициялардың ашылуы бұрын белгісіз карталар мен басқа да материалдарды зерттеуді бастауға мүмкіндік берді. Өз кезегінде, орыс тарихына қатысты маңызды мәліметтерді қамтитын карталар күрделі және аз белгілі тарихи кезеңдерді зерттеудің маңызды құралына айналды және кейбір жағдайларда жазба деректердегі кемшіліктерге байланысты бірінші кезектегі маңыздылыққа ие болды. Карталарды зерделеу топографиялық, этникалық объектілердің немесе халықтардың атауларын нақтылауға ғана емес, сонымен қатар қалаларды және басқа да тармақтарды оқшаулауға көмектеседі, бұл әсіресе Орталық Азия өңірінің тарихы мен оның Арал өңірінің географиялық және мәдени орталығы үшін өзекті болып табылады.

Арал өңірінің тарихы ежелден құдіретті де сан алуан мемлекеттердің өмір сүруіне тірек болды. Арал өңірінің халықтары көне заманнан бастап жаһандық геосаяси өзгерістердің бастамашылары болды. Арал теңізі орта ғасырларда Хазар қағанатының шығыс шекарасы болған, ал Солтүстік Арал Оғыз қағанатының астаналық округі болған. Дәуірлердің, халықтардың, мемлекеттердің ауысуы Арал теңізінің табиғи ырғақтарына тікелей байланысты болды, ол карталарда және басқа деректерде көрініс тапты. Оны зерттеу қазіргі заманда Орталық Азия аймағындағы еуропалық ғылымның өзіндік шыңына айналды. Сол кездегі саяхатшылардың күнделіктері әлі күнге дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ, әрі қарай зерттеуді қажет етеді.

Негізгі сөздер: тарихи география, тарих, Арал, карталар, саяхат, көне дәуір, орта ғасырлар, жаңа заман, Орталық Азия.

RHYTHMS OF THE ARAL SEA: HISTORY, MAPS AND RESEARCH

Abstract

The recent interest in historical maps is due not only to the popularity of certain trends, but also to the insufficiency of written and other sources on the history of the steppe expanses of Eurasia. The purpose of the article is to study the history of the Aral region and the Aral Sea as a geographical and cultural center based on archival documents and maps. The opening of foreign archives and long-term archaeological expeditions made it possible to begin research on previously unknown maps and other materials. In turn, maps containing important information on Russian history have become an important tool for the study of complex and little-known historical periods, and in some cases they become of paramount importance due to the shortcomings of written information. Studying maps can help not only clarify the names of topographical or ethnic objects or peoples, but also locate cities and other important points, which is especially relevant for the history of the Central Asian region and its geographical and cultural centre, the Aral region.

The history of the Aral region has long been a reference point for the existence of powerful and diverse states. Starting from antiquity, the peoples of the Aral region became the initiators of global geopolitical changes. In the Middle Ages, the Aral Sea was the eastern border of the Khazar Kaganate, and the northern Aral was the capital district of the Oguz Kaganate. The change of eras, peoples and states directly depended on the natural rhythms of the Aral Sea, which was reflected in maps and other sources. Its study has become a kind of pinnacle of knowledge of European science in the Central Asian region in modern times. The diaries of travelers of that time have not yet lost their scientific value and need further study.

Key words: historical geography, history, Aral, maps, travel, antiquity, Middle Ages, modern times, Central Asia.

REFERENCES

1 Butakov A.I. Svedeniya ob ekspedicii, snaryazhennoi dlya opisi Aral'skogo morya v 1848 g. [*Information about the expedition equipped for the inventory of the Aral Sea in 1848*] «Vestnik» RGO. – Sankt-Peterburg. – 1853. – Ch. 7. – Kn. I. – P. 52-55. [in Russian]

2 Bartol'd V.V. Raboty po istoricheskoi geografii Svedeniya ob Aralskom more i nizovyah Amudari s drevneishih vremen do XVII veka [*Work on historical geography information about the Aral Sea and the lower classes of the Amu Darya from ancient times to the 17th century*]. – Tashkent, 1902. – 711 p. [in Russian]

3 Severcov N.A. Puteshestviya po Turkestanskomu krayu [*Traveling in the Turkestan region*]. Available at: — URL: URL:https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1840-860/Severcov_2/framepred 11.htm (accessed: 02.2.2024) [in Russian]

4 Berg L.S. Aralskoe more: Opyt fiziko-geograficheskoi monografii [*Aral Sea: the experience of a physical and geographical monograph*]. S 2 kartami, 6 tablicami i 78 risunkami. – Spb.: tipografiya M.M.Stasyulevicha, 1908. – XXIV – 580 p. [in Russian]

5 Komkov A.M. Kartograficheskaya izuchennost' KKASSR. Karakalpakiya: trudy pervoi konferencii po izucheniyu proizvoditel'nyh sil Karakalpakskoi ASSR [*Cartographic knowledge of the CCASSR. Karakalpakia: the works of the first conference on the study of the productive forces of the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic*]. – L., 1934. – T. 2. – P. 230-246. [in Russian]

6 Tairov A.Z. Informacionnaya letopis evolyucii Aral'skogo morya. «Geografiya i vodnye resursy». [*Information chronicle of the evolution of the Aral Sea. «Geography and water resources»*] – Yanvar– mart. 2023. – P. 12-23. [in Russian]

7 Pizigani (1367) Chart. Available at: — URL: https://portolanero.neocities.org/pizigani #Pizigani_1367_chart (accessed:10.12.2024) [in English]

8 Theatrum orbis terrarum by Ortelius Abraham; Diesth, Aegid. Coppenius (Aegidius Coppenius); Llwyd, Humphrey. (1570). Mona druidum insula. – 296 p. [in English]

9 Katalog kart po istorii i kul'ture Velikoi stepi (drevnost', srednevekov'e, novoe vremya) [*The catalog of maps on the history and culture of the Great Steppe (antiquity, the Middle Ages, New Time)*] / Abuseitova M.K., Tabynbayeva Z.S., Shaimardanova N.Zh., Zhugenbaeva G.S., Kinayat B., Zhumagulov K.T., Uzhkenov E.M., Oshan Zh., Ospanov N., Belgozha E.K., Sultangaliyeva G.S., Mederova D.E., Karimova Z.K., Karasova S. – Almaty: «Shygys pen Batys»: – 2023. – 284 p. [in Russian]

10 Tartariya i Imperija Velikogo Khana [*Tartaria and the Empire of the Great Khan*]. Tartaria sive Magni Chami Imperium. Karta Villema Blau iz «Le Theatre du Monde ou Nouvel Atlas». Amsterdam, 1638. [in German]

11 La Gran Tartaria divisa nelle sue parti pricipali. (1643-1695). Da Giacomo Cantelli da Vignola conforme le relazioni, che s'hanno da gl'itinerarij de PP. della Compa di Giésù di Monsù Tavernier e dalle raccolte di Monsù Thevenot Cantelli, Giacomo Available at: — URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59631277# (accessed: 01.02.2025) [in Italian]

12 Nova Maris Caspii et Regionis Usbeck. (1735). Cum provincijs adjacentibus vera Delineatio in qua itinera Regia et alia notabiliora accurate denotantur Per A.Maas. Nurenberg, Curaltib. Homanianis Heredib Cum Privil S.C.M. [in Latin]

13 Svedeniya ob ekspedicii, snaryazhennoi dlya opisi Aral'skogo morya v 1848 godu [Information about the expedition equipped for the inventory of the Aral Sea in 1848]. Karta Aral'skogo morya sostavlennaya s opisei kapitan-leitenanta Butakova i korpusa flotskih shturmanov praporshhika Pospelova v 1848 i 1849 gg. Sankt-Peterburg: Gidrograficheskij departament Morskogo ministerstva, 1850. – P. 214. [in Russian]

14 Obzor russkih puteshestvii i ekspedicii v Srednyuyu Aziyu [*Review of Russian travel and expeditions to Central Asia*]. Chast IV 1881-1886 / Sost. Maslova. – Tashkent: Izd-vo «FAN» Uz.SSR. – 1971. 138 p. [in Russian]

15 Obzor russkih puteshestvii i ekspedicii v Srednyuyu Aziyu [*Review of Russian travel and expeditions to Central Asia*]. – Tashkent: Izd-vo SAGU. – 1955-1962. – Ch. 1-4. [in Russian]

16 Momynova Sh. Vklad Ch.Ch. Valikhanova v razvitie russkogo vostokovedeniya [*The contribution of Ch.ch. Valikhanov in the development of Russian Oriental Studies*]. Otan tarikhy. Almaty. – № 2. – 2001. 50 p. [in Russian]

17 Lunin B.V. Istoriya Uzbekistana v istochnikah. Uzbekistan v soobshheniyah puteshestvennikov i uchenyh (20-80-e gody XIX v.) [*The history of Uzbekistan in sources. Uzbekistan in the messages of travelers and scientists (20-80s of the 19th century)*]. Tashkent: FAN. – 1990. – 196 p. [in Russian]

Information about authors:

Ernar Uzhkenov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, leading researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: e81g@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2577-1373

Malika Moryakova – PhD doctoral student, senior researcher of Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: malika-94kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1533-1211

Zaure Tabynbayeva – candidate of historical sciences, leading researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zauret@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9771-6560

Информация об авторах:

Ернар Ужкенов – **основной автор,** кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: e81g@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2577-1373
Малика Морякова – PhD докторант, старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: malika-94kz@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1533-1211
Зауре Табынбаева – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: zauret@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9771-6560

Авторлар туралы ақпарат:
Ернар Ужкенов – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: e81g@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2577-1373
Малика Морякова – PhD докторант, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: malika-94kz@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1533-1211
Зауре Табынбаева – тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zauret@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9771-6560

МРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.03**
УДК 930:94 (574)

А.М. Джалилов[1*], А.К. Шашаев[2], Ж.И. Мулдахметова[3], Ж.Т. Джолдыбаев[3]

[1]Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
[2]Институт истории и этнологии имени Ш.Ш. Уалиханова
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
[3]Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
г. Шымкент, 160012, Республика Казахстан
[*]e-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИИ И ДЕПОРТАЦИИ: ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ 1920-1950-Х ГОДОВ В ПОСТСОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Статья посвящена анализу долгосрочных последствий депортаций и политических репрессий, проведенных в Советском Союзе в 1920–1950-е годы. Особое внимание уделяется последствиям репрессий для общества, а также психосоциальным аспектам, таким как утрата доверия к государственным институтам, разделение общества и коллективная травма, передающаяся через поколения. Целью статьи является рассмотрение влияние политических репрессий и депортаций на психологию людей, их отношения с окружающими и восприятие власти. В статье также представлены личные воспоминания и свидетельства жертв репрессий и депортаций, которые помогают глубже понять внутренние переживания и трагедии тех, кто пострадал в 1920–1950-е годы во время правления И. Сталина. Важной темой работы является разрушение семейных связей, социальная изоляция, утрата идентичности и долгосрочная травма жертв. Также рассмотрены последствия политических репрессий и депортации в постсоветский период, включая восстановление исторической памяти и влияние молчания о прошлом на современное общество. Статья подчеркивает значимость сохранения исторической правды для предотвращения повторения трагедий в будущем и осознания продолжающегося страха, который сохраняется в постсоветских обществах. Для написания статьи использованы методы исторического анализа и сравнительного подхода. Особое внимание уделено анализу документов, личных свидетельств и воспоминаний жертв политических репрессий и депортаций, что позволило глубже понять психологические, социальные и культурные последствия тех событий. Также применены методы контекстуального анализа, направленные на выявление взаимосвязей между историческими событиями и их влиянием на общественные и индивидуальные восприятия.

Ключевые слова: Политические репрессии, депортация народов, психологические последствия, социальное наследие, постсоветское общество, историческая травма.

Введение

В 20–50-х годах XX века в Союзе Советских Социалистических Республик (СССР) были широко распространены политические репрессии и этнические депортации. Эти меры были направлены на подавление оппозиции и устранение угроз власти, нанося ущерб социальной структуре и культурному бытию этносов. Казахстан, как часть СССР, стал одним из главных объектов репрессий и депортаций, приняв корейцев, немцев, чеченцев, курдов и другие этносы. С 1930 по 1950 годы в Казахстан было депортировано более миллиона человек. Последствия этих событий затронули не только жертв, но и их потомков, передав им моральные и психологические травмы. Этот феномен, известный как межпоколенческая травма, важен для изучения в исторической психологии и социологии. Потомки жертв нередко сталкиваются с депрессией, тревожностью и проблемами самоидентификации. Исследование таких последствий необходимо для уменьшения травм, восстановления исторической справедливости и разработки мер по предотвращению подобных событий в будущем.

С 1917 года общее число жертв политических репрессий и депортаций в бывшем СССР оценивается примерно в 40 миллионов человек. Среди них были депортированные,

погибшие от голода, изгнанные из городов «враги народа», расстрелянные, заключённые в тюрьмы и отправленные в лагеря, а также переселённые народы. Это означает, что сегодня миллионы потомков жертв политических репрессий продолжают жить в постсоветском пространстве. С момента прихода к власти большевиков в 1917 году началась кампания преследования граждан, которые не угодны власти, но они были названы не врагами власти, а «врагами народа». Первоначально этими «врагами» стали кулаки, религиозные деятели, представители привилегированных классов и интеллигенция. Поскольку буржуазия, кулаки, враги народа составляли значительную часть населения, можно сказать, что страх за свою судьбу охватил множество граждан СССР. К концу 1920-х годов в СССР усилился государственный террор [1].

С 1930 по 1953 год были вынесены приговоры и постановления относительно 3 778 234 человек, из которых 786 098 были расстреляны; по другим данным, с 1930 по 1953 годы было осуждено 3 851 443 человека, из которых 776 082 были приговорены к высшей мере наказания. В лагерях Главного управления исправительно-трудовых лагерей (далее – ГУЛАГ) за 14 лет (с 1934 по 1947 годы) умерло 516 841 человек, что составляет 53,6% от общего числа погибших за три года (1941-1943 гг.), а остальные 446 925 человек (46,4%) умерли за 11 лет (с 1934 по 1940 и с 1944 по 1947 гг.) [2].

Во время голода 1932-1933 годов в СССР умерло от 4 до 10,8 миллионов человек, а в 1946-1947 годах – от 0,8 до 2 миллионов. Сразу после установления Советской власти, в 1917 году, начались преследования интеллигенции. «Философский пароход» стал наглядным примером репрессий, когда более 160 человек, преимущественно философов и университетских преподавателей, были высланы на двух немецких суднах – «Oberbürgermeister Haken» (29-30 сентября 1918 года) и «Prussia» (16-17 ноября 1918 года) [2.-15].

В 1918 году по указанию В.И. Ленина был создан первый концлагерь в СССР на Соловках, где заключённые подвергались насилию и каторжному труду. В.И. Ленин также приказал расправиться с «классовыми врагами» и отнять у них церковные богатства. После смерти В.И. Ленина его политику продолжил Генеральный секретарь ЦК КПСС И.В. Сталин. С 1930-х годов началась эпоха «Большого террора», в ходе которого были репрессированы многие партийные и военные лидеры, высокопоставленные чиновники и рядовые граждане. После 1937 года начали активно отправлять в лагеря и членов семей «врагов народа», а детей этих граждан отправляли в детские дома. Этапы репрессии продолжались и в годы Второй мировой войны. С 1941 года в СССР начали преследовать тех, кто сомневался в победе СССР над Германией. Те, кто возвращался с немецкого плена, были осуждены за измену Родине в СССР. Множество невиновных заключённых погибли в штрафных батальонах [2].

Большевистский геноцид остаётся одной из самых трагичных катастроф в истории человечества. Политические репрессии и депортации народов в СССР 1930-х годов отличались хаотичностью и жестокостью. Любой человек мог быть обвинён в измене, отправлен в лагеря или депортирован за слово или шутку. Под репрессии попадали не только отдельные личности, но и целые народы, что приводило к разрушительным последствиям. Одним из самых тяжёлых последствий стала морально-психологическая травма, передающаяся потомкам жертв. Исследование этих последствий остаётся актуальным, поскольку, несмотря на окончание репрессий 70 лет назад, их отголоски видны и сегодня. Недоверие к государственным институтам, социальная изоляция и утрата уверенности в отстаивании своих интересов — прямые последствия репрессий и депортаций 1930–1950-х годов.

Материалы и методы исследования

При написании научной статьи использовались методы и принципы исторической психологии, обеспечивающие объективность и точность исследования. Основными методами стали аналитический и историко-сравнительный подходы, применённые для систематизации и периодизации материалов. Также использовались методы устной истории, включая сбор и анализ данных через интервью. Основными источниками исследования стали научные работы, архивные документы, мемуары и художественные произведения. Особое внимание уделено монографии под редакцией Б.И. Ракишевой «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» [3], включающей интервью с представителями 16 этносов. В монографии рассмотрены условия жизни спецпереселенцев, сохранение ими культурной идентичности и влияние депортаций на последующие поколения. Также важным источником является трёхтомный сборник «Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.» [4]. В нём представлен глубокий анализ депортаций на основе архивных материалов Республики Казахстан.

Результаты и их обсуждение

До 1956 года и в период 1964–1988 годов советская власть систематически препятствовала объективному изучению политики коммунистического тоталитарного режима, в частности массовых репрессий и депортаций народов, создавая искусственную стену молчания вокруг этих тем. Политика умалчивания служила сохранению устойчивости режима и недопущению осознания последствий сталинского террора. Однако период «оттепели», связанный с руководством Н.С. Хрущёва, занимавшего пост Первого секретаря ЦК КПСС (1953–1964 гг.), стал важным поворотным этапом. Несмотря на запрет критики коммунистической системы, допускалась частичная критика тоталитарной власти, особенно в контексте разоблачения «культа личности» И.В. Сталина [5].

В этот период началась реабилитация миллионов незаконно репрессированных, что стало актом восстановления исторической справедливости и улучшило их правовое и социальное положение. Важным символом переосмысления прошлого стало издание в 1962 году повести А. И. Солженицына «Один день Ивана Денисовича» — первого произведения, открыто рассказавшего о сталинских репрессиях и жизни заключённых в ГУЛАГе. Публикация повести вызвала широкий общественный отклик и стала значимым этапом в осмыслении трагических страниц советской истории [6].

Несмотря на ограниченность критики ГУЛАГа, повесть «Один день Ивана Денисовича» стала культурным прорывом, изменившим общественное восприятие репрессивной системы и оказавшим глубокое психологическое воздействие на граждан СССР. После отставки Н. С. Хрущёва в 1964 году, в период правления Л. И. Брежнева, усилился контроль над информацией и искусством, что привело к свёртыванию исследований и прекращению реабилитации жертв репрессий. Архивы оставались закрытыми, а тема репрессий — замалчиваемой. Лишь в конце 1980-х годов, в эпоху перестройки под руководством М. С. Горбачёва, ослабление цензуры позволило обществу вновь открыто говорить о сталинских преступлениях, что стало важным этапом в переосмыслении советского прошлого и формировании исторической памяти.

Не менее важным трудом, оказавшим влияние на осознание масштабов репрессий, стало произведение А.И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ», опубликованное в 1989 году [7].

Его публикация стала переломным моментом в общественном сознании, поскольку впервые на официальном уровне было признано существование масштабной репрессивной системы. Солженицын, опираясь на документальные свидетельства и личные воспоминания, показал, как механизм ГУЛАГа превращался в инструмент политического террора и нравственного порабощения человека. Произведение произвело сильный психологический эффект на советских граждан, вызвало чувство потрясения и

переосмысления истории страны. Оно стало одним из важнейших источников формирования новой исторической памяти, пробудив стремление к правде, гуманизму и ответственности перед прошлым. «Архипелаг ГУЛАГ» сыграл значительную роль в разрушении идеологического молчания, став символом духовного освобождения общества в эпоху перестройки.

Другие произведения, такие как «Дети Арбата» А. Н. Рыбакова [8] и «Воспоминания» Н. Я. Мандельштам [9], раскрывают судьбы отдельных людей и целых семей в годы массового террора.

Наряду с выходом книг и романов в эпоху перестройки начали активно публиковаться воспоминания представителей депортированных народов. Эти тексты стали важным источником восстановления исторической памяти и осмысления последствий сталинской политики. В журнале «Знамя» опубликованы воспоминания Г.Г. Вормсбехера «Немцы в СССР» [10], в которых автор рассказал о судьбе советских немцев, их выселении и жизни в местах спецпоселений. В журнале «Литературная Грузия» вышли воспоминания А. и К. Бараташвили «Мы – месхи» [11], где отражены трагические обстоятельства депортации месхов и утрата ими родной земли.

В период с 1989 по 1999 год было опубликовано множество исследований и литературных работ о сталинской эпохе, позволивших обществу осознать масштабы трагедии 1920–1950-х годов. В статье использованы труды российских исследователей, внесших значительный вклад в изучение депортаций: Н.Ф. Бугая, рассмотревшего особенности и причины выселений народов в 1930–1940-е годы [12]; П.М. Поляна, исследовавшего феномен государственного террора [13]; Э.Х. Панеша и Л.Б. Ермолова, описавших судьбу месхетинских турок [14]; а также М.А. Вылцана, проанализировавшего масштабы депортаций в годы Великой Отечественной войны [15]. Эти исследования расширили понимание природы репрессивной политики и её влияния на судьбы народов СССР.

К сожалению, несмотря на имеющиеся исследования, историческая психология как научная дисциплина только начинает формироваться в Казахстане. Это связано с тем, что в советский период данное направление было фактически подавлено государственной идеологией, не допускавшей анализа психологических последствий репрессий и депортаций. После обретения независимости Казахстаном исследователи начали восполнять пробелы в исторической науке, что позволило по-новому осмыслить события депортаций и их влияние на общество. Одной из первых в этом направлении выступила Г.Б. Козгамбаева [16], которая в своих исследованиях анализировала повседневную жизнь депортированных народов и их отношение к советской власти. В дальнейшем значительный вклад внесли М.Ч. Калыбекова, исследовавшая депортацию народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны [17]; Л.С. Динашева и Д.М. Баубекова, рассмотревшие особенности переселения кавказских народов [18]; А.С. Мусагалиева и Р.М. Мусабекова, изучившие депортацию азербайджанцев в Казахстан [19]; М.Ж. Жолдасбеков, осветивший депортацию тюркских народов [20]; А.И. Кудайбергенова и Ж.К. Купенова, исследовавшие этногенез и переселение ахыска-турок [21]; А.Т. Еспенбетова и Н.А. Макаш, рассмотревшие историю депортированных народов Кызылординской области [22]; Б.К. Исабек и Е.С. Шаланов, обобщившие материалы о депортированных этносах на территории Казахстана [23]; Т.Ж. Макалаков и Л.К. Шотбакова, проанализировавшие зарубежную историографию проблемы адаптации народов Северного Кавказа [24]; а также Б.Р. Шериязданов, раскрывший вклад представителей депортированных этнических групп в развитие казахстанского общества [25].

В России в 1990-е годы начался процесс развития исторической науки, основанный на междисциплинарных и новых методологических подходах, что также оказало влияние на

казахстанскую науку. Значительный вклад в становление исторической психологии как науки внесли работы К.В. Солоеда [1. - 175 - 206] и психолога Н.В. Чинаковой [26].

Психологические травмы

Для депортированных граждан первыми впечатлениями стали вынужденное оставление родных мест и переселение в незнакомую местность. К.А. Магерамова вспоминает, как в 1937 году её семья была депортирована из Азербайджана в Казахстан. По её словам, их отправили без подготовки, в товарных вагонах, как скот. Люди страдали от холода, голода и болезней; многие погибали, и захоронить умерших удавалось не всегда. По прибытии семью разместили в Уштобе, затем перевезли в Кировское село, где им выделили участок для землянки. Несмотря на тяжёлые условия, семья быстро включилась в трудовую деятельность, а дети собирали колосья и выпекали хлеб, который обменивали на продукты [3. - 19].

Для переживших депортацию воспоминания о тех днях оставались тяжёлыми и болезненными. Х.Д. Месиров, выселенный в 1944 году из Кабардино-Балкарской АССР, вспоминает, что переселение проходило по указанию КПСС, однако причины оставались неизвестными. Людей насильно выгоняли из домов и грузили в машины. В пути переселенцы страдали от голода и жажды: жидкая каша была единственной пищей, воды не было двенадцать дней. Несмотря на заверения властей, что выселят лишь семьи «бандитов», депортация началась внезапно, и люди осознали, что стали жертвами сталинских репрессий [3. - 41].

Тяжёлое положение депортированных подтверждается архивными документами, отражающими реальное состояние их жизни в местах переселения. Так, в Постановлении заседания Президиума Южно-Казахстанского облисполкома от 15 июня 1938 года «О состоянии жилищно-бытовых условий спецпереселенцев, находящихся в Каучукпромхозе № 12 Пахта-Аральского района, высланных из Армянской ССР» отмечалось:

«В результате отсутствия внимания к жилищно-бытовым условиям спецпереселенцев со стороны Пахта-Аральского райисполкома, райздрава и дирекции Каучукпромхоза т. Сургутова спецпереселенцы находятся в отвратительных квартирных условиях, что привело и приводит к массовым эпидемическим заболеваниям и высокой смертности. Директор Каучукпромхоза т. Сургутов, имея средства на строительство, не принял мер к их использованию по назначению. Врач Кузуб, на обязанности которого лежит медицинское обслуживание спецпереселенцев, более двух месяцев не посещал отделение «Кира-Кир», где наиболее тяжёлые условия. Вместо борьбы с тифозно-больными врач помещал их в одну палату с незаразными, чем способствовал распространению эпидемии» [27].

Репрессированные и депортированные граждане и их восприятие советской системы, а также оценка прошлого

Восприятие советской системы среди депортированных и репрессированных зависело от их социального происхождения. Потомки высокопоставленных большевиков и чекистов нередко гордились революционным прошлым своих родителей, оправдывая репрессии как «ошибки», а не преступления. Даже столкнувшись с арестами, они сохраняли идеализированное представление о большевизме. Выходцы из пролетарской интеллигенции и бедных семей стремились подражать старой элите, ограничиваясь внешними признаками благополучия. Со временем часть из них осознавала противоречие между верой в революционные идеалы и осуждением сталинской политики. Дети простых людей быстрее понимали несправедливость репрессий, а иностранцы, не подверженные советской пропаганде, осознавали это ещё раньше. Один из бывших заключённых вспоминал: «После лагеря я жил, всегда смотря вниз» [2].

Среди депортированных из Грузии в Южный Казахстан выделяется И. Саникидзе, который открыто выражал антиссоветские взгляды. Он сказал: «Советская власть всех насильно вывезла с Кавказа, в том числе и нас. Обещали, что наша жизнь улучшится, когда

мы приедем в Казахстан. Однако этого не случилось, нас обманули». Он утверждал, что если бы не советская власть, они бы жили лучше [16. - 11].

По исследованиям Н.В. Чинаковой, депортация привела к развитию множества психических нарушений у переселённых. Среди них отмечаются общее снижение жизненной энергии, характерное для любой тяжёлой травмы, а также противоречивые эмоциональные реакции: одни становятся замкнутыми и безразличными, другие — подверженными резким перепадам настроения. Часто возникают трудности в общении — одни избегают контактов, тогда как другие проявляют чрезмерную зависимость от близких. Нарушается способность к преодолению стресса из-за перестройки нервной системы, ухудшаются навыки семейного взаимодействия, что нередко приводит к эмоциональному отчуждению или даже насилию. В ряде случаев фиксируются психические расстройства различной степени тяжести [26].

Депортированные нередко утрачивают ощущение полноты жизни. Н.К. Надиров вспоминает, что его семья была выселена, когда ему было пять лет. По его словам, военные пришли в деревню и дали жителям сутки на сборы, объяснив, что их выселяют за то, что они курды. Им позволили взять лишь самое необходимое, а перевозили их, как вещи, не сообщив, куда именно отправляют и как им выживать зимой. Мать Надирова вместе со старшими детьми заворачивала вещи в узлы, поскольку чемоданов у семьи не было. Переезд принёс лишь страдания, и единственной надеждой для семьи оставались дети [4.- 655].

Влияние депортации на качество жизни последующих поколений

Необработанные психологические травмы второго и третьего поколений депортированных и репрессированных проявляются в виде эмоциональных трудностей и искажённых моделей поведения. Потомки жертв нередко испытывают сложности в осознании и выражении собственных чувств, а также в понимании эмоций других людей. Опыт насилия и равнодушия, передаваемый через семейную память, формирует у них внутренние противоречия — зависимость от одобрения, страх самостоятельности и неуверенность в собственных силах. Исследования показывают, что последствия депортаций и репрессий затрагивают не только психическое и физическое здоровье, но и социальное функционирование, адаптацию и качество жизни последующих поколений. Среди долгосрочных эффектов отмечаются повышенный риск психических заболеваний и ранней деменции, сокращение продолжительности жизни, страх выделиться или не достичь успеха, социальная изоляция, ослабление межличностных связей и нарушения в развитии, вызванные снижением родительских функций [26].

Эти проявления подтверждают, что травматический опыт депортаций и политических репрессий оказывает многоплановое и долговременное воздействие, выходящее далеко за пределы одного поколения, и требует дальнейшего изучения для разработки мер психологической и социальной поддержки потомков пострадавших.

Воздействие депортации на личность и судьбы людей подтверждается многочисленными свидетельствами. Так, С. В. Вензель, депортированный из Украины в 1941 году, вспоминает о постоянном чувстве страха и социальной изоляции: «Переписка с заграницей началась в 1970-х годах… всегда было опасение, что нас заметят. Этот страх я до сих пор вижу у людей в России. В Азии он был слабее, потому что ситуация там была иной. Когда мы переехали сюда, я заметил, что отношение к переселенцам здесь отличается от отношения в других регионах» [13.- 460].

О масштабности психологического воздействия свидетельствуют и воспоминания Г.В. Тена, депортированного с Дальнего Востока в 1937 году. Он рассказывает, что смерть И.В. Сталина его семья восприняла как личную трагедию: бабушка тяжело переживала

утрату, плакала и повторяла: «Лучше бы я умерла, почему он умер?» В школе был объявлен траур, занятия отменили, а учителя говорили, что «мы остались сиротами» [3.- 235].

Эти воспоминания подчёркивают, какое значимое место И.В. Сталин занимал в сознании простых людей. Его смерть стала для многих депортированных, в том числе для Г. В. Тена, глубоким эмоциональным потрясением, оставившим чувство утраты и пустоты. Депортации и политические репрессии оказывали воздействие не только на психологию жертв, но и на общественное сознание в целом, тормозя его развитие и формирование критического восприятия действительности. Влияние этих процессов на массовое сознание было подробно исследовано Н. В. Чинаковой, которая классифицировала основные типы их воздействия [16].

Таблица 1. Влияние депортации и политических репрессий на сознание общества (по исследованиям Н.В. Чинаковой) [26]

№	Классификация воздействий	
1.	Потеря доверия	В период депортаций и политических репрессий люди теряли доверие к государственным институтам, власти и друг к другу. Это может привести к хронической политической изоляции и социальному распаду.
2.	Коллективная травма	Репрессивное насилие оставляет в коллективной памяти глубокие психологические травмы. Эти травмы передаются из поколения в поколение, усиливая чувства несправедливости, обиды и желание мести.
3.	Поляризация общества	Репрессии и депортации могут углубить общественные противоречия, разделяя общество на противоположные группы. Это может вызвать этнические, религиозные или политические конфликты, препятствуя достижению согласия и устойчивого мира.
4.	Снижение гражданской активности	В условиях страха перед депортацией и репрессиями граждане становятся менее склонны открыто выражать мнение и участвовать в политической или общественной жизни. Это ослабляет демократические процессы и препятствует полноценному развитию гражданского общества.
5.	Наследие страха	Политика репрессивных режимов может оставить будущим поколениям наследие страха и подчинения. Будущие поколения будут расти с чувством страха перед институтами власти, становясь менее склонными к сопротивлению или протесту.
6.	Мозговая миграция и демографические проблемы	Массовые депортации и репрессии заставляют людей эмигрировать в поисках безопасности, что приводит к утрате человеческого капитала, экономическому ослаблению и демографическим трудностям.
7.	Экономические последствия	Процессы депортаций и репрессий могут нанести тяжёлый удар экономике, поскольку репрессии затрагивают предпринимателей, интеллигенцию и другие социальные группы. Это может привести к экономическому застою и бедности.
8.	Социальная и культурная деградация	Подавление творческой свободы граждан приводит к упадку культуры и науки, а также к разрушению общественных инициатив и идентичности.
Примечание: таблица отражает последствия депортации и политических репрессий, выявленные в исследованиях Н. В. Чинаковой. Эти процессы привели к утрате доверия, формированию коллективной травмы, поляризации общества, снижению гражданской активности, а также к экономическим и демографическим проблемам. Особенно значимо так называемое «наследие страха», формирующее отношение к власти и препятствующее общественному развитию.		

Можно полностью согласиться с результатами исследования Н. В. Чинаковой. Сегодня уровень недоверия граждан к государственным институтам по-прежнему остаётся

высоким по сравнению с другими странами. В современном обществе сохраняется и чувство обиды на советскую власть. Так, В.М. Баумбах, депортированный из Украины в Казахстан вместе с родителями, вспоминал детство, наполненное трудностями и ощущением несправедливости. В школе обучение велось на русском языке, которого он не знал, что вызывало у него значительные затруднения. На улице его часто дразнили: один мальчик, потерявший отца на войне, называл Баумбаха «фашистом» и нередко его избивал. Эти воспоминания отражают, как политика депортаций и идеологическая атмосфера того времени формировали в обществе предвзятость, враждебность и взаимное недоверие [3. – 338].

Разрушение семейных и родственных связей

Депортация привела к разрушению семейных и родственных связей, что подтверждается архивными материалами. В Запросе НКВД Азербайджанской ССР в НКВД Казахской ССР от 5 сентября 1938 года сообщалось, что из пограничных районов Азербайджана в Казахстан были высланы 141 семья, главы которых ранее осуждены как «контрреволюционные элементы». Однако уже летом того же года 54 семьи самовольно вернулись на прежние места жительства, объясняя это тем, что «на местах их не приняли и разрешили проживать, где угодно». Ни одна из семей не имела документов об освобождении с мест высылки. Этот документ наглядно показывает, что депортации сопровождались дезорганизацией и хаотичным переселением, в результате чего семьи теряли связь друг с другом, а государственные органы не обеспечивали условий для их воссоединения [28].

Аналогичная ситуация зафиксирована в переписке органов НКВД о самовольном выезде спецпереселенца из Армении. В ней сообщается, что в 1937 году из Армении в Казахстан был выслан с семьёй Мелконян-Мшеян Огенес Погосович, проживавший в Каучукпромхозе № 13 в районе Алма-Аты. Позднее он с семьёй самовольно вернулся в Армению, не имея при себе разрешительных документов. НКВД Армянской ССР направил запрос в НКВД Казахской ССР с требованием уточнить, было ли разрешено его возвращение или он «скрылся с места высылки». Этот пример также свидетельствует о разобщённости семей депортированных и отсутствии возможности для их законного воссоединения [28. – 72].

Страх, отрицание прошлого и неспособность переживать горе

Депортация народов СССР сопровождалась не только физическими страданиями, но и глубокими психологическими последствиями, проявлявшимися в форме страха, эмоционального оцепенения и вытеснения памяти о пережитом. Так, в воспоминаниях Н.М. Дятловой «Никаких сопротивлений не было против депортации» описывается атмосфера безысходности и подчинённости, где страх перед властью был настолько велик, что никто не осмеливался сопротивляться. Люди выполняли приказы молча, не осознавая масштаба происходящего, — это отражает состояние подавленного сознания и внутреннего онемения [29].

Т.Ч. Эфендиева в своих воспоминаниях «Тяжким камнем легла на душу и дорога в неведение» подчёркивает эмоциональную травму, вызванную потерей родины и близких. Она отмечает, что «любая жалоба могла быть расценена как враждебность к власти», что иллюстрирует неспособность открыто выражать горе и страх перед властью [29. – 550].

Р.М. Мамошина в очерке «Казахстан — Родина уже для третьего поколения калмыков» пишет, что «старшее поколение до сих пор не любит вспоминать дорогу и первые годы жизни в ссылке». Этот факт свидетельствует об отрицании прошлого и формировании защитного механизма — нежелании возвращаться к болезненным воспоминаниям, ставшими частью коллективной травмы депортированных [29. – 555 - 557].

Таким образом, в воспоминаниях очевидцев отражается не только исторический опыт насильственного переселения, но и его долговременные последствия — страх, вытеснение горя и отказ от воспоминаний, которые передаются из поколения в поколение.

Заключение

1917 год стал переломным моментом в отечественной истории, ознаменовавшись двумя революциями. Октябрьская социалистическая революция привела к установлению однопартийной диктатуры, которая сохранялась вплоть до конца 1980-х годов. Политика большевиков сопровождалась репрессиями, насилием и конфискациями, что противоречило принципам демократии и правового государства. Репрессивная система, зародившаяся в 1917 году, достигла своего апогея в 1930-е годы во время культа личности И. В. Сталина, когда власть сосредоточилась в руках одного лидера. Этот период ознаменовался массовыми репрессиями, депортациями и тяжелыми морально-психологическими последствиями для миллионов граждан. Массовые репрессии и насильственные переселения подорвали доверие к государственным институтам, вызвали социальную изоляцию и дезинтеграцию общества, оставив глубокие психологические травмы и усилив внутренние противоречия. Эти процессы способствовали росту этнических и политических конфликтов, ослабляли демократические тенденции и препятствовали формированию гражданского общества. Несмотря на прекращение масштабных репрессий в 1950-е годы, их последствия ощущались ещё десятилетиями. Лишь в период правления М. С. Горбачёва началось открытое обсуждение трагического наследия сталинской эпохи, что стало важным шагом к восстановлению исторической справедливости.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP26199651).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Солоед К.В. Психическая травма в семьях, пострадавших от сталинских репрессий // Московский психотерапевтический журнал. — 2006. — № 4. — С. 175—206.

2 Солоед К.В. Психологические последствия репрессий 1917–1953 годов в судьбах отдельных людей и в обществе [Электронный ресурс] - URL: https://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v (дата обращения: 30.10.2024).

3 Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории / под общ. ред. Б.И. Ракишевой. — Астана: Изд-во Казахстана, 2013. — 683 с. — (Серия «Устная история»).

4 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сборник документов. Т. 2 / редкол.: З.С. Айдарбеков, Л.С. Актаева, Н.Р. Джагфаров и др. — Алматы: LEM, 2014. — 740 с.

5 О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС товарища Хрущёва Н. С. XX съезду КПСС. Известия ЦК КПСС. — №3. — 1989. —С. 128–170.

6 Солженицын А.И. Один день Ивана Денисовича («Щ-854. Один день одного ЗэКа»): повесть. Новый мир. — №11. — 1962. — С. 8–71.

7 Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ (опыт художественного исследования). Новый мир. — №7. — 1989. — С. 7–95.

8 Рыбаков А.Н. Дети Арбата. Дружба народов. — №4. — 1987. — С. 3–134.

9 Мандельштам Н.Я. Воспоминания. — Москва: Книга, 1989. — 483 с.

10 Вормсбехер Г.Г. Немцы в СССР. Знамя. — №12. — 1988. — С. 193–203.

11 Бараташвили А., Бараташвили К. Мы – месхи. Литературная Грузия. — №9. — 1988. — С. 98–146.

12 Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов в 30–40-е годы. История СССР. — №6. — 1989. — С. 135–144.

13 Полян П.М. Человек и большой террор. Знамя. — №1. — 1990. — С. 230–234.

14 Панеш Э.Х., Ермолов Л.Б. Месхетинские турки. Вопросы истории. — №9–10. — 1991. — С. 212–217.

15 Вылцан М.А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны. Этнографическое обозрение. — №3. — 1995. — С. 26–44.

16 Козгамбаева Г.Б. Қазақстанға депортацияланған халықтардың күнделікті өмірі, Сталин дәуірінің шындықтарының бірі ретінде (XX ғ. 30–50 жж.) // XII International Conference on Social Research and Behavioral Sciences, 12–13 November 2022, Antalya, Turkey. — 2022. — P. 419.

17 Калыбекова М.Ч. Депортация народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны. Гуманитарные науки в Сибири. — Т. 22, №1. — 2015. — С. 98–101.

18 Динашева Л.С., Баубекова Д.М. Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы тарихынан. Молодой ученый. — №16-1(202). — 2018. — Б. 27–29.

19 Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. Депортация азербайджанцев в Казахстан (1930–1940 гг.). Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. — Т. 96, №4. — 2019. — С. 46–54.

20 Жолдасбеков М.Ж. Тарих деректері: қазақ жеріне депортацияланған түркі халықтары. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. — №3. — 2019. — Б. 116–122.

21 Кудайбергенова А.И., Купенова Ж.К. Ахыска түріктерінің этногенезі мен Қазақстанға жер аудару мәселесіне орай. The World of the Great Altai. — Т. 5, №2. — 2019. — Б. 177–196.

22 Еспенбетова А.Т., Макаш Н.А. Қызылорда облысына жер аударылған халықтар тарихы. Молодой ученый. — №50(392). — 2021. — Б. 637–639.

23 Исабек Б.Қ., Шаланов Е.С. Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар тарихы. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. — №1. — 2020. — Б. 352–357.

24 Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К. Зарубежная историография проблемы адаптации народов Северного Кавказа, насильственно переселенных в Казахстан в 40-х гг. XX века. Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. — №4(108). — 2022. — С. 135–141.

25 Шериязданов Б.Р. Қазақстанға депортациямен келген этникалық топтары өкілдерінің елеулі үлес қосқан қайраткерлері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. — №4(141). — 2022. — Б. 134–149.

26 Чинакова Н.В. Последствия политических репрессий для человека и общества [Электронный ресурс] - URL: https://www.b17.ru/article/301625/ (дата обращения: 30.10.2024).

27 Туркестанский областной государственный архив. Ф.121. Оп.6. Д.9. Л.159–160.

28 Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф.1490. Оп.1. Д.13. Л. 62 – 64, 72.

29 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. : сборник документов. В 3 т. Т. 3 / под общ. ред. Д. Ю. Абдукадыровой. – Алматы : LEM, 2019. – 708 с.

СТАЛИНДІК РЕПРЕССИЯЛАР МЕН ДЕПОРТАЦИЯЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЫ: 1920-1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ МҰРАНЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК ҚОҒАМДА ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада 1920–1950 жылдары Кеңес Одағында жүзеге асырылған депортациялар мен саяси қуғын-сүргіндердің ұзақ мерзімді салдары жан-жақты талданған. Негізгі назар қуғын-сүргіннің қоғамға әсеріне және психоәлеуметтік аспектілерге аударылады, атап айтқанда, мемлекеттік институттарға деген сенімнің жоғалуы, қоғамның жіктелуі және ұрпақтан ұрпаққа берілетін ұжымдық психологиялық жарақаттар мәселелері қарастырылған. Мақаланың мақсаты-саяси қуғын-сүргін мен депортацияның адамдардың психологиясына, олардың басқалармен қарым-қатынасына және билікті қабылдауға әсерін қарастыру. Автор саяси қуғын-сүргін мен депортацияның жеке тұлғалардың психологиясына, олардың әлеуметтік қатынастарына және билікке деген көзқарасына әсерін қарастырған. Мақалада сондай-ақ қуғын-сүргін мен депортация құрбандарының жеке естеліктері мен куәліктері ұсынылып, бұл И. Сталин билігі тұсындағы зардап шеккен адамдардың ішкі күйзелісі мен қайғысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада отбасылық байланыстардың үзілуі, әлеуметтік оқшаулану және зардап шеккендердің ұзақ мерзімді психологиялық жарақаттары сияқты мәселелер егжей-тегжейлі зерттелген. Сонымен қатар, посткеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін мен депортацияның салдары қарастырылып, оның ішінде тарихи жадыны қалпына келтіру және өткенді үнсіз қалдырудың қазіргі қоғамға әсері сараланған. Мақала тарихи шындықты сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді, бұл осындай қайғылы оқиғалардың қайталануына жол бермеуге және посткеңестік қоғамда сақталып қалған қорқыныш пен сенімсіздікті түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында тарихи талдау, салыстырмалы әдістер, сондай-ақ саяси қуғын-сүргін мен депортация құрбандарының естеліктеріне сүйенген сапалы талдау әдісі қолданылған. Сонымен қатар, тарихи оқиғалардың қоғам мен жеке тұлғалардың қабылдауына әсерін анықтауға бағытталған контекстуалды талдау әдістері қолданылған.

Негізгі сөздер: Саяси қуғын-сүргін, халықтарды депортациялау, психологиялық салдар, әлеуметтік мұра, посткеңестік қоғам, тарихи травма.

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL CONSEQUENCES OF STALIN'S REPRESSIONS AND DEPORTATIONS: A STUDY OF THE LEGACY OF THE 1920S–1950S IN POST-SOVIET SOCIETY

Abstract

This article analyzes the long-term consequences of deportations and political repressions carried out in the Soviet Union during the 1920s–1950s. Particular attention is given to the societal repercussions and psychosocial aspects, including the loss of trust in state institutions, social fragmentation, and collective trauma passed down across generations. The purpose of the article is to examine the impact of political repression and deportations on people's psychology, their relationships with others, and perceptions of power. The author examines the impact of political repression and deportations on individuals' psychology, relationships with others, and perceptions of authority. The article also features personal memories and testimonies of the victims of repressions and deportations, providing deeper insight into the inner experiences and tragedies of those affected during Stalin's rule in the 1920s–1950s. A key theme of the work is the destruction of family ties, social isolation, loss of identity, and the long-term trauma experienced by victims. The article also explores the consequences of political repressions and deportations in the post-Soviet period, including the restoration of historical memory and the impact of silence about the past on modern society. The significance of preserving historical truth to prevent the recurrence of such tragedies is emphasised, along with the persistent fear that continues to linger in post-Soviet societies. The article employs methods of historical analysis and a comparative approach. Particular attention is given to the analysis of documents, personal testimonies, and memories of victims of political repressions and deportations, allowing for a deeper understanding of the psychological, social, and cultural consequences of these events. Additionally, methods of contextual analysis are applied to identify the interconnections between historical events and their impact on societal and individual perceptions.

Keywords: Political repressions, deportation of peoples, psychological consequences, social legacy, post-Soviet society, historical trauma.

REFERENCES

1 Soloed K.V. "Psychicheskaya travma v semyakh, postradavshikh ot stalinskikh repressiy" *[Psychological trauma in families suffering from Stalinist repressions]*. Moscow Psychotherapeutic Journal, 2006, No. 4, P. 175-206. [in Russian]

2 Soloed K.V. "Psikhologicheskie posledstviya repressiy 1917-1953 godov v sud'bakh otdel'nykh lyudey i v obshchestve" *[Psychological Consequences of the Repressions of 1917-1953 in the Fates of Individuals and in Society]*. Available at: — URL: https://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v [in Russian] (accessed: 30.10.2024).

3 Depoartatsiya narodov v Kazakhstan v 1930-1950 gg.: obshchnost' istorii / pod obshch. red. B.I. Rakishevoy. *[The Deportation of Peoples to Kazakhstan in 1930-1950: A Shared History]*. Astana: Kazakhstan Publishing, 2013. 683 p. [in Russian]

4 Iz istorii deporatatsiy. Kazakhstan. 1935-1939 gg.: sbornik dokumentov. T. 2 / redkol.: Z.S. Aydarbekov, L.S. Aktaeva, N.R. Djagfarov i dr. *[From the History of Deportations. Kazakhstan. 1935-1939: A Collection of Documents]* Vol. 2 / Editorial Board: Z.S. Aydarbekov, L.S. Aktaeva, N.R. Djagfarov, et al. Almaty: LEM, 2014. 740 p. [in Russian]

5 O kul'te lichnosti i ego posledstviyah. Doklad Pervogo sekretarya CK KPSS tovarishcha Khrushcheva N.S. XX s''ezdu KPSS *[On the Cult of Personality and Its Consequences. Report of First Secretary of the CPSU Central Committee N.S. Khrushchev to the 20th CPSU Congress]*. Izvestiya CK KPSS. №3. 1989. P. 128–170. [in Russian]

6 Solzhenitsyn A.I. Odin den' Ivana Denisovicha ("Shch-854. Odin den' odnogo ZeKa"): povest' *[One Day in the Life of Ivan Denisovich ("Shch-854. One Day of a Prisoner"): a novella].* Novyj mir. №11. 1962. P. 8–71. [in Russian]

7 Solzhenitsyn A.I. Arhipelag GULAG (opyt hudozhestvennogo issledovaniya) *[The Gulag Archipelago (an experiment in literary investigation)]*. Novyj mir. №7. 1989. P. 7–95. [in Russian]

8 Rybakov A.N. Deti Arbata *[Children of the Arbat]*. Druzhba narodov. №4. 1987. P. 3–134. [in Russian]

9 Mandel'shtam N.Ya. Vospominaniya *[Memoirs]*. Moskva: Kniga. 1989. 483 r. [in Russian]

10 Vormsbekher G.G. Nemcy v SSSR *[Germans in the USSR]*. Znamya. №12. 1988. P. 193–203. [in Russian]

11 Baratashvili A., Baratashvili K. My – meskhi *[We are Meskhetians]*. Literaturnaya Gruziya. №9. 1988. P. 98–146. [in Russian]

12 Bugai N.F. K voprosu o deportatsii narodov v 30–40-e gody *[On the issue of deportations of peoples in the 1930s–1940s]*. Istoriya SSSR. №6. 1989. P. 135–144. [in Russian]

13 Polyan P.M. Chelovek i bol'shoi terror *[Man and the Great Terror]*. Znamya. №1. 1990. P. 230–234. [in Russian]

14 Panesh E.Kh., Ermolov L.B. Meskhetinskie turki *[Meskhetian Turks]*. Voprosy istorii. №9–10. 1991. P. 212–217. [in Russian]

15 Vyltsan M.A. Deportatsiya narodov v gody Velikoi Otechestvennoi voiny *[Deportation of peoples during the Great Patriotic War]*. Etnograficheskoe obozrenie. №3. 1995. P. 26–44. [in Russian]

16 Kozgambaeva G.B. Qazaqstanğa deportasialanğan halyqtardyñ kündelıktı ömırı, Stalin däuırınıñ şyndyqtarynyñ bırı retında *[The Daily Life of the Populations Deported to Kazakhstan, as One of the Realities of the Stalin Era]*. XII International Conference on Social Research and Behavioral Sciences, November 12-13, 2022, Antalya, Turkey. 2022. 419 p. [in Kazakh]

17 Kalybekova M.Ch. Deportatsiya narodov v Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny *[Deportation of peoples to Kazakhstan during the Great Patriotic War]*. Gumanitarnye nauki v Sibiri. T. 22, №1. 2015. P. 98–101. [in Russian]

18 Dinasheva L.S., Baubekova D.M. Kavkaz halyqtarynyñ Qazaqstanğa deportasialanuy tarihynan *[From the history of the deportation of Caucasian peoples to Kazakhstan]*. Molodoi uchenyi. №16-1(202). 2018. P. 27–29. [in Kazakh]

19 Musagalieva A.S., Musabekova R.M. Deportatsiya azerbaidzhantsev v Kazakhstan (1930–1940 gg.) *[Deportation of Azerbaijanis to Kazakhstan (1930s–1940s)]*. Vestnik Karagandinskogo universiteti. Seriya: Istoriya. Filosofiya. T. 96, №4. 2019. P. 46–54. [in Russian]

20 Zholdasbekov M.Zh. Tarih derekterı: qazaq jerıne deportasialanğan türkı halyqtary *[Historical sources: Turkic peoples deported to Kazakh lands]*. L.N. Gumilev atyndagy Ewraziya ulttyq universitetiniń habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №3. 2019. P. 116–122. [in Kazakh]

21 Qudaibergenova A.I., Kupenova Zh.K. Ahyska türıkterınıñ etnogenezı men Qazaqstanğa jer audaru mäselesıne orai *[On the ethnogenesis and deportation of the Ahıska (Meskhetian) Turks to Kazakhstan]*. The World of the Great Altai. T. 5, №2. 2019. P. 177–196. [in Kazakh]

22 Espenbetova A.T., Makash N.A. Qyzylorda oblysyna zher audarylǵan halyqtar tarihy *[History of peoples deported to the Kyzylorda region]*. Molodoi uchenyi. №50(392). 2021. P. 637–639. [in Kazakh]

23 Isabek B.Q., Shalanov E.S. Qazaqstan aumağyna deportasialanğan halyqtar tarihy *[History of peoples deported to the territory of Kazakhstan]*. Abai atyndagy QazUPU-dyń habarshysy. Tarih jáne sayasi-áleumettik ǵylymdar seriyasy. №1. 2020. P. 352–357. [in Kazakh]

24 Makalakov T.Zh., Shotbakova L.K. Zarubezhnaya istoriografiya problemy adaptatsii narodov Severnogo Kavkaza, nasilstvenno pereselennykh v Kazakhstan v 40-kh gg. XX veka *[Foreign historiography of the adaptation of North Caucasian peoples forcibly resettled in Kazakhstan in the 1940s]*. Vestnik Karagandinskogo universiteti. Seriya: Istoriya. Filosofiya. №4(108). 2022. P. 135–141. [in Russian]

25 Sheriyazdanov B.R. Qazaqstanğa deportasiamen kelgen etnikalyq toptary ökılderınıñ eleulı üles qosqan qairatkerlerı *[Prominent figures among representatives of ethnic groups deported to Kazakhstan]*. L.N. Gumilev atyndagy Ewraziya ulttyq universitetiniń habarshysy. Tarihi ǵylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy. №4(141). 2022. P. 134–149. [in Kazakh]

26 Chinakova N.V. "Posledstviya politicheskikh repressiy dlya cheloveka i obshchestva" *[The Consequences of Political Repressions for the Individual and Society]*. Available at: — URL: https://www.b17.ru/article/301625/ [in Russian] (accessed: 30.10.2024).

27 Turkestanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv *[Turkestan Regional State Archive]*. F. 121. Op. 6. D. 9. L. 159–160. [in Russian]

28 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan *[Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]*. F. 1490. Op. 1. D. 13. L. 62–64, 72. [in Russian]

29 Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg.: sbornik dokumentov [*From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945: collection of documents]*. pod obshch. red. D. Yu. Abdukadyrovoi. Almaty: LEM, 2019. 708 p. [in Russian]

Information about authors:

Assan Jalilov – **corresponding author**, master of humanities, PhD student at the Department of "History", Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-6171

Auezhan Shashaev – candidate of historical sciences, senior research fellow at the Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120

Zhanar Muldakhmetova – candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of "History of Kazakhstan", South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan
E-mail: zhanar_0869@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-0543
Zhomart Zholdybayev – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of "History of Kazakhstan", South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan
E-mail: jomartt67@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1980-8914

Информация об авторах:
Асан Джалилов – **основной автор**, магистр гуманитарных наук, докторант кафедры «История», Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-6171
Ауэзхан Шашаев – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ш.Ш. Уалиханова, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120
Жанар Мулдахметова – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «История Казахстана», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан
E-mail: zhanar_0869@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-0543
Жомарт Джолдыбаев – кандидат исторических наук, доцент кафедры «История Казахстана», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан
E-mail: jomartt67@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1980-8914

Авторлар туралы ақпарат:
Асан Джалилов – **негізгі автор**, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, «Тарих» кафедрасының докторанты, Халықаралық Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9342-6171
Ауезхан Шашаев – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120
Жанар Мулдахметова – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының Аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhanar_0869@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-0543
Жомарт Джолдыбаев – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: jomartt67@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1980-8914

ҒТАМР 03.41.91 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.04**
ӘОЖ: 93 (574)

А. Кара [1], А.П. Алиакбарова[2], А.К. Оспанова [2*]

[1] Мимар Синан көркем өнер университеті
Стамбул қ, 34000, Түркия Республикасы
[2] С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

ТҮРКИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ: БАТЫС ПЕН ТҮРІК ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАР

Аңдатпа

Ғылыми мақалада қазақ диаспорасының тарихнамасы Түркияға қоныс аударған қазақтардың тарихи тағдыры негізінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты –дереккөздер мен ғылыми еңбектерге сүйене отырып, диаспора тарихының саяси, әлеуметтік және мәдени қырларын анықтау, Батыс пен түрік ғалымдарының методологиялық ұстанымдарын салыстыру және олардың қазақ көші-қоны мен ұлттық бірегейлікті сақтау тәжірибесіне қатысты ұсынған ғылыми тұжырымдарын жүйелеу. Осы негізде мақалада Батыс ғалымдарының еңбектері мен түрік тілінде жазылған зерттеушілердің еңбектері негізгі дереккөз ретінде алынып, олардың методологиялық ұстанымдары мен мазмұндық бағыттары салыстырмалы түрде сараланды. Батыстық зерттеушілер қазақ диаспорасын жаһандық миграция үдерісінің бір бөлігі ретінде миграциялық теория тұрғысынан қарастырса, түрік ғалымдары оны түркі дүниесінің тарихи-мәдени жалғасы ретінде интерпретациялайды. Зерттеу барысында куәгерлік сипаттағы деректер мен көші-қонға қатысқан немесе оған куә болған азаматтардың естеліктері де қарастырылды. Бұл материалдар ғылыми еңбектерде әдеби-публицистикалық сипатта болғанымен, диаспораның әлеуметтік-психологиялық болмысын және тарихи жадтағы орнына қатысты құнды мәліметтер ұсынып қазақ диаспорасының тарихын кеңірек түсінуге мүмкіндік туғызады. Зерттеу нәтижелері Батыс пен түркиялық зерттеулерді өзара сабақтастыра талдау арқылы қазақ диаспорасы тарихының саяси, әлеуметтік және мәдени қырларын кешенді түрде зерделеуге жағдай жасады.

Негізгі сөздер: қазақ диаспорасы, тарихнама, Түркия қазақтары, көші-қон, Шығыс Түркістан.

Кіріспе

1950 жылдардан бастау алған саяси-идеологиялық өзгерістер мен геосаяси катаклизмдер көптеген этностардың, соның ішінде қазақ ұлтының тарихи Отанына деген қатынасын қайта бағамдауға негіз болды. Осы тұрғыдан алғанда Түркия қазақтарының тарихнамасы XX ғасырдағы ірі көші-қон үдерісінің және халықаралық ғылыми қауымдастықтың назарында болған өзекті тақырыптардың бірі. Қазақ диаспорасының тарихнамалық зерттелуі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап халықаралық ғылыми кеңістікте ерекше назарға алынды. Түркияға қоныс аударған қазақтардың тағдыры, олардың этномәдени бейімделуі мен тарихи жадын сақтауы ғылыми зерттеулердің негізгі арқауына айналды десек болады. Бұл мәселе тек түрік ғалымдарының ғана емес, сондай-ақ Батыс зерттеушілерінің де қызығушылығын туғызып, әртүрлі ғылыми интерпретациялар қалыптастырды.

Түркиядағы қазақ қауымдастығы – диаспоралық зерттеулерде өзіндік ерекшелігі бар тарихи құбылыс. Түрік тілді зерттеушілер қазақтардың көші-қон тарихын түркі халықтарының бірлігі мен ортақ рухани мұрасы тұрғысынан қарастырса, Батыс ғалымдары бұл құбылысты әлеуметтік-антропологиялық және миграциялық теориялар негізінде талдағанын және бір мәселенің әртүрлі ғылыми мектептерде түрлі қырынан түсіндірілгенін байқауға болады. Осы негізде жазылған бұл зерттеудің басты мақсаты – Түркия қазақтарының тарихнамасын Батыс пен Түрік зерттеулеріндегі ғылыми интерпретациялар негізінде салыстыра отырып, олардың әдістемелік ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау. Екі ғылыми мектептің зерттеу бағыттарын салыстыру арқылы қазақ диаспорасын зерделеудегі жаңа интерпретациялық мүмкіндіктерді анықтауға жол ашу

болып отыр. Сонымен қатар, қазіргі таңда диаспора тарихын зерттеу тек этникалық қауымдастықтың өткенімен шектелмей, жаһандық деңгейде жүріп жатқан көші-қон үдерістерін және ұлт пен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды зерделеуде маңызды ғылыми-теориялық негіз қалыптастыруда. Осы тұрғыдан алғанда қазақтардың Түркияға қоныстануынан кейінгі зерттеулерді шартты түрде төрт негізгі кезеңге бөлуге болады:

Қазақтарды әлемге таныту кезеңі – 1952–1960 жылдары шетелдік баспасөз беттерінде және алғашқы дереккөздерде қазақтардың тағдыры мен көші-қон тарихын жариялау арқылы олардың бейнесін халықаралық қауымдастыққа таныстыру үрдісі күшейді;

Қазақтардың өздерін түрік қоғамына және кейінгі ұрпақтарына таныстыру кезеңі – 1960–1980 жылдары қазақ диаспорасы Түркия қоғамына бейімделу үдерісімен қатар, мәдени және діни құндылықтарын сақтап, ұрпаққа жеткізу мақсатында қоғамдық ұйымдар құрып, баспасөзде белсенділік танытты;

Қазақтардың Түркиядағы өмірін зерттеу кезеңі – 1980–1993 жылдары ғылыми ортада қазақтардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени өміріне қатысты алғашқы академиялық зерттеулер жүргізіліп, этнографиялық деректер жинақталды;

Түркиядағы қазақтардың өздерін Қазақстанға таныту кезеңі – 1993 жылдан бастап Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін тарихи отанмен байланыс орнату, мәдени мұра мен көші-қон тарихын Қазақстан ғылымына таныстыру бағытында зерттеулер жаңа серпін алды [1. - 545].

Түркия қазақтарының тарихнамасы – ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени-рухани құндылықтарды жаңа ортада жаңғырту және диаспоралық қауымдардың жаһандану жағдайындағы трансформациясын зерделеудің маңызды үлгісі болып табылады. Бұл саладағы зерттеулер Қазақстандағы ұлттық тарихнаманы толықтырумен қатар, қазіргі диаспорология ғылымының дамуына үлес қосып, пәнаралық зерттеу кеңістігінің кеңеюіне ықпал етеді.

Қазақтардың Түркияға қоныстануынан кейінгі жарты ғасырдан астам уақыт ішінде олар туралы этнографиялық, тарихи және социологиялық тұрғыдағы көптеген зерттеулер жүргізілді. Бұл еңбектерде қазақ диаспорасының қоныстану географиясы, әлеуметтік-экономикалық бейімделуі, діни өмірі, мәдени трансформациясы және ұлттық бірегейлікті сақтау стратегиялары жан-жақты қарастырылды. Сонымен қатар қазақтардың өз арасынан шыққан қаламгерлер де туған халқының тағдырын, көші-қон тарихын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, діни-рухани өмірін баяндаған құнды еңбектер жариялады. Мұндай шығармалар тек естелік ретінде ғана емес, ғылыми дерек көзі ретінде де құнды, себебі оларда сол кезеңнің тарихи шындығы, тұрмыстық және психологиялық көріністері, ұжымдық жад элементтері айқын сақталған. Бұл еңбектер қазақ диаспорасының тарихын зерттеуде деректік базаны толықтырып қана қоймай, олардың Түркиядағы ұлттық-мәдени интеграциясының ерекшеліктерін анықтауға, диаспоралық қауымдастықтың әлеуметтік рөлін талдауға және түркі дүниесі тарихын тұтастандыруға үлес қосады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында Түркия қазақтарының тарихнамасын талдауға арналған әртүрлі ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Ең алдымен тарихи-құжаттық талдау жүргізіліп, Батыс және түрік зерттеушілерінің еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Олардың қатарында Г. Лиастың [2. - 230], М. Кларк [3. - 621], И.Сванбергтің [4. - 210] еңбектері, сондай-ақ С. Чағатай [5. - 193], Х. Алтай [6. - 475], Х. Оралтай [7 . -212], Қ. Ғайротолла [8. - 272], А. Кара сияқты түрік тіліндегі зерттеулер қарастырылды. Бұл деректер қазақ диаспорасының көші-қон тарихын, әлеуметтік бейімделуін және ұлттық болмысты сақтау жолдарын зерделеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, Батыс пен Түркия зерттеулерінің ұстанымдары өзара салыстырылды. Батыс зерттеушілері қазақ көші-қонын көбіне саяси оқиғалардың салдары

ретінде сипаттаса, түркиялық ғалымдар ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени-рухани тұтастық мәселелеріне ерекше мән берген. Мұндай салыстыру тарихнамалық ерекшеліктерді тереңірек түсінуге жол ашты.

Талдау және синтездеу әдісі арқылы куәгерлік сипаттағы деректер мен әдеби естеліктер қарастырылып, субъективті көзқарастар тарихи фактілермен салыстырылды. Бұл тәсіл тарихи деректерді жүйелеуге және ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ этнографиялық талдау жүргізіліп, Түркия қазақтарының тілдік ортасы, мәдени дәстүрлері мен діни құндылықтарының зерттеулерде көрініс табуы қарастырылды. Зерттеу пәнаралық сипатқа ие болғандықтан, тарих ғылымымен қатар этнология, мәдениеттану және диаспорология әдістері пайдаланылды.

Зерттеу материалдарының бір бағыты - Батыс ғалымдарының еңбектері. М. Кларктың [3. - 621] мақаласында қазақтардың Қытайдан Түркияға дейінгі күрделі көші-қоны «еркіндікке ұмтылыс» ретінде сипатталса, Г. Лиастың [2.- 230] еңбегінде босқындық тағдырдың драмалық сипаты көрсетілді. Зерттеуші И. Сванберг [4.- 210] қазақ диаспорасының әлеуметтік интеграциясы мен дәстүрлі мәдениетін этнографиялық тұрғыда зерттеп, қазақ қауымдарымен сұхбат жүргізді. Бұл еңбектер диаспора тарихын ғылыми айналымға енгізуге айрықша үлес қосты.

Екінші бағыт - түркиялық ғалымдар мен куәгерлердің еңбектері. Саадет Чағатайдың «Kazakça Metinler» [5. - 193] жинағы қазақ тілін зерттеуде құнды дереккөзге айналды. Х. Алтайдың [Anayurttan Anadolu'ya] [6. -475] Қ. Ғайротолла «Altaylarda Kanlı Günler» [8. -272] атты естелігі көші-қон барысындағы қиыншылықтарды, Түркияға қоныстану тәжірибесін куәгерлік негізде баяндайды. Сонымен қатар Х. Оралтай еңбектері мен кейінгі ұрпақ зерттеушілерінің жазбалары тарихи деректерді толықтыра отырып, диаспора тарихына жаңа методологиялық өлшемдер енгізгенін көруімізге болады. Аталған деректердің ерекшелігі оқиғалардың ішкі көзқарас тұрғысынан ұсынылуында. Көшке қатысқан азаматтардың естеліктері тарихи-саяси себептерді, әлеуметтік-психологиялық қырларын ашып көрсетсе, ғалымдардың зерттеулері оларды ғылыми жүйелеуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде Түркия қазақтарының тарихнамасы тек сыртқы зерттеушілердің еңбектерімен ғана емес, қауымның өз жадынан алынған материалдар негізінде қалыптасты. Аталған дереккөздер кешені Түркия қазақтарының тарихын кешенді негізде қарастыруға, олардың әлеуметтік-мәдени бейнесін реконструкциялауға және ғылыми тұжырымдар жасауға негіз болды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақ диаспорасының тарихы XX ғасырдағы күрделі көші-қон үдерістерімен тығыз байланысты. Бұл үдерістің маңызды тармақтарының бірі – Түркияға қоныстанған қазақтар тағдыры. Қазақтардың Түркияға көшуі негізінен Қытайдың Шыңжаң аймағындағы саяси тұрақсыздық, 1950–1960 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыстар мен әлеуметтік қысымдар салдарынан жүзеге асқан болатын [2. -230]. Бұл көші-қон үдерісі барысында қазақ қауымдастығы тек жаңа қоныс мекенін иеленіп ғана қойған жоқ, сонымен қатар өздерінің этникалық, діни және мәдени бірегейлігін сақтап қалуға ұмтылды.

Түркияға қоныс аударған қазақтар тағдыры ғылыми зерттеулерде әртүрлі интерпретацияланғанын көруімізге болады. Бұл бағыттағы зерттеулерді екі үлкен мектепке бөлуге болады: Батыс зерттеушілерінің еңбектері және түрік тілді еңбектер. Әрбір мектептің зерттеу әдістемесі, дереккөздерді қолдануы және қазақ диаспорасына берген бағасы өзіндік ерекшеліктерге ие. Тарихнамалық деректер көрсеткендей, Батыс зерттеулерінде қазақтардың көші-қонын деректік тұрғыда миграция теориясына сүйене отырып, саяси және әлеуметтік миграциялық құбылыс ретінде сипаттаса, ал түрік тілді зерттеушілер қазақ көшін түркі халықтарының мәдени сабақтастығы мен тарихи тұтастығының жалғасы деп бағалайды. Екі бағыттағы зерттеудің ортақ тұсы диаспора тарихын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік беруі және қазіргі диаспорология ғылымы үшін

тың бағыттарды айқындайды және Қазақстандық тарихнама үшін бұл еңбектер маңызды дереккөз болып табылады.

Кіріспе бөлімінде атап өтілгендей, Түркия қазақтарының тарихи көшін үлкен төрт кезеңге бөле отырып қарастырамыз. 1952–1960 жылдарды қамтитын алғашқы кезең қазақтардың Түркияға қоныстануының бастапқы жылдарына сәйкес келеді. Бұл уақытта Пәкістан мен Үндістан арқылы Түркияға жеткен қазақтар туралы ақпарат өте шектеулі болды, олар түрік қоғамына да, Еуропаның өзге елдеріне де беймәлім еді. Көпшілік «қазақ» этнонимі туралы мүлдем хабарсыз болды, ал білгендердің бір бөлігі қазақтарды «Казаки» немесе «Cosaque» деп аталатын орыс казактарымен шатастырды. Бұл құбылыс қазақ диаспорасының өзіндік этникалық бейнесін түсіндіруді, тарихи-мәдени ерекшеліктерін айқындауды қажет етті. Осы кезеңде кейбір зерттеушілер мен журналистер қазақтардың тарихы мен мәдениетіне қызығушылық танытып, олардың көші-қон себептерін, этникалық, діни және әлеуметтік болмысын зерттей бастады. Бұл зерттеушілердің басым бөлігі қазақтарды бұрыннан білетін, не сол қауымдастықпен байланысы бар тұлғалардың ықпалымен жұмыс істеген ғалымдар болды. Зерттеулердің негізгі мақсаты – «Қазақтар кімдер?», «Олар не себепті атамекендерін тастап, Түркияға қоныс аударды?» деген сұрақтарға жауап алу және қазақтарды халықаралық ғылыми және қоғамдық ортаға таныстыру болды. Аталмыш кезеңде жинақталған материалдар қазақ диаспорасының тарихын құжаттандыруға, олардың көші-қон үдерістерін ғылыми тұрғыда түсіндіруге, сондай-ақ Түркиядағы қазақтардың әлеуметтік бейімделуінің бастапқы үлгілерін сипаттауға негіз қалады [1. -546]

Түркия қазақтарының тарихын зерттеу ең алдымен түрік ғалымдарының еңбектерінен бастау алады. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі – қазақ диаспорасын түркілік бірлік пен ортақ рухани мұраның құрамдас бөлігі ретінде қарастыруында. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Түркиядағы қазақ қауымдастығының қоғамдық өміріне, олардың тілдік, этнографиялық және рухани болмысына қатысты алғашқы жүйелі зерттеулер жарық көрді. Алғашқы болып Түркиядағы қазақ диаспорасы туралы зерттеу жүргізген ғалым Түркиядағы Анкара университетінің ғылыми қызметкері - Саадет Чағатай.

С. Чағатай 1952 жылы қазан айында Түркияға Құсайын Тәйжі жетекшілігіндегі көшіп келген 170 кісілік 2 топпен кездеседі, бұл топ Стамбулда орналасқан алғашқы қазақтар болатын. Құсайын Тәйжіден қазақтардың көш тарихы туралы, жалпы осы жердегі қазақтармен сұхбат жүргізіп мәлімет алады. Жинақталған деректер негізінде 1961 жылы «Kazakça Metinler» [5. -193] деген атпен жарияланады. Түркияға көшіп келген алғашқы шағын топ болса да, аталған зерттеуде 1135 мақал – мәтелдер, сыңсу, жұмбақтар, жар – жар, «Қыз – Жібек» – тен үзінді мен өлең үлгілерін жазып алады. Кітаптың алғы сөзінде көш тарихы баяндалады [2. -230]. Бұл еңбек қазақ тілін Батыс әлеміне ғылыми деңгейде таныстырған алғашқы іргелі еңбектердің бірі. Қазақ диаспорасының тарихнамасында да ол жанама түрде орын алады, өйткені Түркиядағы қазақ зерттелулерінің бастау көздерінің бірі осы еңбек болып табылады.

С. Чағатайдың «Kazakça Metinler» [5. -193] еңбегі қазақ тілі тарихнамасында ғана емес, жалпы қазақ диаспорасын зерттеу тарихында да ерекше маңызға ие. Ол қазақ тілін халықаралық ғылыми ортаға таныстырып, кейінгі түркітанушылардың зерттеулеріне негіз болды. Бұл еңбек тікелей көші-қон тарихына арналмағанымен, диаспораны зерттеу үшін қосалқы дереккөз қызметін атқарады. Түркияға қоныс аударған қазақтар тілін, мәдениетін сақтап қалу жолында, ең алдымен, тілдік мұраларын жүйелеуге көңіл бөлді. С. Чағатайдың жинақтаған мәтіндері қазақ диаспорасының тілдік бірегейлігін сақтап қалудағы алғашқы ғылыми қадам болды. Қазақ диаспорасын зерттеуде тек тарихи-саяси деректер ғана емес, тілдік материалдар да маңызды. Бұл тұрғыда еңбек диаспораның мәдени-рухани өмірін, тілдік келбетін сақтап көрсететін тарихи-этнолингвистикалық құжат саналады. Саадет Чағатай еңбегі арқылы қазақ тілі мен мәдениеті Түркиядағы ғылыми ортаға ғана емес,

жалпы Батыс түркітануына таныла бастады. Бұл еңбек қазақ диаспорасының халықаралық деңгейде ғылыми зерттеу нысанына айналуына ықпал еткен алғашқы басылым. Тілдік материалдарды жинақтау арқылы С. Чағатай қазақтарды Түркиядағы басқа түркі диаспораларымен салыстырып, олардың өзіндік ерекшелігін көрсетті.

Түркия қазақтары туралы жазылған келесі бір зерттеу американдық зерттеуші Милтон Кларктың «How the Kazakhs Fled to Freedom» [3. - 621] атты мақаласы 1954 жылы «National Geografic» журналында жарияланып, 2016 жылы желтоқсанда National Geografic қоғамының Қазақстандағы ресми басылымында «Бостандыққа ұмытылған қазақтар» деген атпен қазақша аударылып, жарияланды. Сонымен қатар, Милтон Кларк 1955 жылы Гарвард университетінде «Шыңжаң қазақ қоғамындағы көшбасшылық және саяси тағайындау» атты докторлық диссертациясын қорғады [9. -403]. Ол өз зерттеуінде Қытайдан қазақтардың жаппай қоныс аудару тарихын және оған қатысқан адамдардан сұхбат алып, көштің басталуына себеп болған саяси оқиғаларға да жекеше тоқталған.

Милтон Кларктың мақаласы ғылыми тұрғыдан толыққанды зерттеу болмағанымен, қазақ диаспорасы тарихының халықаралық деңгейде жария етілуіне жол ашты. Ол батыстық ғылыми қауымдастық пен оқырманға қазақ халқының XX ғасырдағы күрделі көші-қон тәжірибесін алғаш таныстырған маңызды дереккөз ретінде тарихнамалық мәнге ие. Бұл еңбек кейінгі кезеңдегі Godfrey Lias-тың «Kazak Exodus» (1956) [2. -230] кітабымен, сондай-ақ Еуропалық түркітанушылардың еңбектерімен мазмұндық сабақтастықта қарастырылғанын көруімізге болады.

XX ғасырдың орта шенінде Батыста жарық көрген еңбектердің бірі – британдық жазушы әрі журналист Godfrey Lias-тың «Kazak Exodus» (1956) [2. -230] атты кітабы. Бұл еңбек қазақ диаспорасының, әсіресе Шығыс Түркістаннан (Қытайдан) басталған көші-қон тарихын, оның саяси, әлеуметтік және мәдени астарын ашып көрсетуге арналған. Автордың шығармасы қазақ халқының тағдырлы кезеңін Батыс ғылыми және публицистикалық ортаға кеңінен таныстырған ғылыми еңбектердің бірі. Кітапта Қытайдағы Шыңжаң өлкесіндегі саяси тұрақсыздық, ұлттық азшылықтарға жасалған қысым және осыған байланысты қазақтардың жаппай қоныс аударуы негізгі тақырып ретінде қарастырылған. Автор 1930–1950 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларды сипаттай отырып, қазақтардың Түркияға, Үндістанға және Пәкістанға бағытталған көші-қон жолдарын баяндайды. Зерттеуде Қытайдағы ұлт-азаттық қозғалыстар, коммунистік биліктің орнауы, көш жолындағы тұрмыстық қиындықтар, халықтың этникалық бірегейлігін сақтау талпыныстары, исламдық құндылықтардың қазақ қауымдастығын топтастырудағы рөліне жекеше тоқталған. Сонымен қатар, сол кезеңдегі куәгерлердің естеліктері мен ауызша деректер де қамтылуы зерттеудің тарихнамалық тұрғыдан ерекше құнды екенін көрсетеді.

Автор қазақтардың көші-қонын жалпы Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістердің құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. Кітап кейінгі түркітанушылар мен диаспора зерттеушілеріне дереккөз ретінде жиі сілтеме жасалады. Зерттеуші публицистикалық тәсілге сүйенгендіктен, ғылыми талдаудың жүйелілігі толық сақталмағандығын және Кеңестік дереккөздер қолжетімсіз болғандықтан, оқиғалардың біржақты баяндалуы байқалады және қазақ қауымының ішкі әлеуметтік құрылымы, көштің демографиялық қырлары толық ашылмай қалғандығын да көруімізге болады. Алайда, бұл кемшіліктер кітаптың ғылыми құндылығын түсірмейді себебі Godfrey Lias-тың «Kazak Exodus» [2. -230] зерттеуі Батыста қазақ диаспорасы туралы жарияланған алғашқы кешенді еңбектердің бірі болды. Еңбек ғылыми тұрғыдан толыққанды тарихи зерттеу болмаса да, XX ғасыр ортасындағы қазақ көші-қонының халықаралық деңгейде танылуына жол ашқан маңызды дереккөз болып қала береді. Бұл еңбек кейінгі кезеңде жарық көрген И. Сванберг [4. -210] сияқты зерттеушілердің еңбектерімен сабақтасып, қазақ диаспорасының тарихнамалық аясын кеңейткенін көруімізге болады. Аталмыш кітап 1959 жылы «Büyük Kazak Göçü»

түрік тіліне аударса [10. -127], ал 2018 жылы Қазақстанда Б. Бұхарбайдың бастамасымен «Аспантау асқан үркін көш» деген атпен қазақ тіліне аударылды [11. -288].

Godfrey Lias аталмыш еңбегін Түркияның Кайсери қаласының Девели ауданында Хүсейін Тәйжімен, Манисаның Салихлы ауданында Әлібек Хакиммен және ЫстамбұлдаСұлтан Шәріппен жүргізген сұхбаттары негізінде жазған. The Times газетінің тілшісі болған Godfrey Lias қазақтармен 1954 жылы ағылшын дипломаты Фокс Холмс және Мұхаммед Емин Бұғра таныстырған. 1940-жылдары Қытайдың Шыңжаң өлкесінің астанасы Үрімжідегі Ұлыбритания консулы қызметін атқарған Холмс қазақтарды жақсы білетін [1.-547].

Профессор Ә. Қара аталған еңбек туралы: «...Бұл кітапты Оспан батыр туралы көлемді мәлімет берген алғашқы еңбек деп айтуға болады. Онда сонымен қатар түркиялық көш жетекшілері Қалибек хакім, Хамза Шөмішбайұлы, Сұлтан Шәріп Тәйжі, Құсайын Тәйжі туралы көптеген мәліметтер берілген. Л. Годфрей 1956 жылы басылып шыққан еңбегінде Оспан батырдың балалық шағынан тұтқынға түскен 1951 ақпан айына дейінгі өмірі мен күресін жан жақты баяндайды. Әрине, кітап ол кездің яғни бұдан 50 жылдан аса уақыт алдыңғы мәліметтері тұрғысынан алып қарағанда құнды кітап. Ал, бүгінгі мәліметтері тұрғысынан онда бірқатар кемшіліктер мен қателіктердің болғаны байқалады» – дейді [12. -24].

1960–1980 жылдарды қамтитын екінші кезең қазақ диаспорасының ондаған жылға созылған көші-қон азабынан кейін Түркияға орнығып, бейбіт өмірге қол жеткізген уақытын сипаттайды. Бұл кезеңде қазақтар біртіндеп тұрақты әлеуметтік-экономикалық негіз қалыптастыра бастады: сауда-саттықпен айналысып, шағын шеберханалар ашып, кәсіпкерліктің алғашқы қадамдарын жасады және тұрғылықты жергілікті халықпен әлеуметтік байланыстарын күшейтті. Қазақ отбасыларының балалары мектептерде білім алып, жаңа ортаға бейімделу үдерісі жүйелі сипатқа ие болды. Алайда бұл кезеңде қазақтар түрік қоғамының өздері туралы жеткілікті мәліметке ие емес екенін байқады. Түрік халқы қазақтардың антропологиялық бейнесіне қарап, олардың қай этностық топқа жататынын сұрап, қызығушылық танытатын. «Қазақ» деген жауап түріктер үшін көп жағдайда беймәлім ұғым болып көрінетін, сондықтан олар қазақтарды өздері жақсы білетін татар халқымен салыстырып, жиі «татар» деп атайтын. Бұл құбылыс этнонимдік сәйкестендіру мәселесінің әлі де толық шешілмегенін және қазақтардың этникалық бейнесінің түрік қоғамында толық қалыптаспағанын көрсетеді. Кейбір жағдайларда қазақтарды орыс казактарымен шатастыру фактілері де орын алды. Осы әлеуметтік-мәдени жағдай қазақ қауымын өзіндік этникалық болмысын сақтауға және түсіндіруге итермеледі. Қазақтар өздерін көбіне «Түркістандықпыз» деп таныстыруды жөн көрді, бұл олардың ортақ тарихи-географиялық аймаққа тиесілі екендігін көрсетуге мүмкіндік берді. Осы кезеңде қазақ диаспорасы арасынан шыққан қаламгерлер қазақ халқының тарихын, мәдениетін, көші-қон себептері мен жолдарын жүйелі баяндап, кітаптар жазу қажеттілігін сезінді.

Бұл еңбектер екі негізгі мақсатты көздеді. Біріншіден, түрік қоғамына таныстыру: қазақтарды түрік оқырманына танытып, олардың тарихи тағдырын түсіндіру арқылы мәдени өзара түсіністікті қалыптастыру. Екіншіден, ұрпақ сабақтастығы: Түркияда дүниеге келіп, өсіп келе жатқан жаңа буынға ата-бабаларының тарихын, дәстүрін және көші-қон тәжірибесін жеткізу, ұжымдық жадты сақтауды мақсат етті. Мұндай шығармалар тек этнографиялық дерек қана емес, диаспоралық қауымдастықтың этникалық сәйкестігін нығайтудың құралына айналып, қазақ диаспорасының өзін-өзі тану және мәдени интеграциялау үдерістерінде маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, Шығыс пен Батыс блогы арасындағы «қырғи-қабақ соғыстың» әсерімен Түркиядағы қазақтардың Кеңес Одағы құрамындағы Қазақ КСР-і және Қытай Халық Республикасына қарайтын Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына барып-қайтуына мүмкіндік болмады. Бұл жағдай жас ұрпақтың қазақ тілін, әдет-ғұрпын, тарихын ұмытуына кері ықпал етті. Осындай өкінішті

күйге түспеу үшін, атамекеннен Түркияға көштің қаһармандары тірі кезінде олардың естеліктерін жазып қалдырып, тарих пен салт-дәстүр жөнінде еңбектер жазып, оны жаңа буынға аманат ету ең өзекті міндет болды [1. - 548].

Бұл тақырып бойынша жазылған алғашқы еңбек – көші-қон жетекшілерінің бірі Әлібек Хакимнің ұлы Х. Оралтайдың *«Hürriyet Yolundaki Doğu Türkistan Kazak Türkleri»* атты еңбегі болып табылады. Бұл кітап 1961 жылы жарық көрді [7. -212]. Х. Оралтай еңбегінде қазақ тарихы мен мәдениеті туралы жалпы мәлімет бергеннен кейін, әкесі Әлібек Хаким мен оның серіктерінің көші туралы егжей-тегжейлі деректер ұсынады. Сонымен қатар, кітапта Оспан батыр мен Шығыс Түркістан уақытша үкіметінде Қаржы министрі қызметін атқарған қазақ Жанымхан қажы Тілеубайұлының саяси қызметі туралы да құнды мәліметтер бар. Бұл еңбектің екінші басылымы 1976 жылы *«Kazak Türkleri»* [13. - 285] деген атпен жарық көрді. Бұл еңбекте Х. Алтай туралы да деректер кездеседі. Кітапта Шығыс Түркістандағы (ҚХР Шыңжаң) қазақтардың XX ғасыр ортасындағы азаттық жолындағы күресі мен 1949–1952 жылдардағы қоныс аудару (Алтай–Гоби–Гималай–Кашмир–Пәкістан/Үндістан–Түркия) сипатталады. Автор саяси-қоғамдық оқиғаларды қазақ қауымының тұрмыс-салты, дүниетанымы, әдет-ғұрпы туралы этнографиялық деректермен ұштастырады.

Х. Оралтай – көші-қонға тікелей куә болған ұрпақтың өкілі (Алибек Хакимнің ұлы). Сондықтан кітаптың дереккөзі ретінде баяндау, ауызша куәліктер, көші-қон жетекшілері туралы мәліметтер басым. Бұл еңбек академиялық монографиядан гөрі тарихи шежіре бағытында жазылған. Түркістан тарихын зерттеуші түрік ғалымдары бұл зерттеулерді жиі басшылыққа алып, көп зерттеулерде сілтеме жасалған. Түркияда қазақ тарихы мен мәдениеті жөніндегі жұмыстарды шолатын зерттеулер де Х. Оралтайдың бұл кітабын негізгі дерек ретінде келтіреді. Еңбекте қазақ түркілерінің өмір салты, әдет ғұрыптары мен дәстүрлері туралы да кең ақпарат ұсынылған.

Қазақтарды түрік халқына танытуға бағытталған II кезеңдегі зерттеулер ішінде Халифа Алтайдың еңбектері ерекше орын алады. Халифа Алтай қазақтар жөнінде екеуі түрік тілінде, біреуі қазақ тіліндегі үш еңбегі жарияланды. Солардың алғашқыларының бірі – 1977 жылы шыққан «Kazak Türklerine Ait Şecere» [21. - 30] атты еңбегі. Мұнда Түркия қазақтарының шежірелері жинақталып, кейбір әулеттердің тегі 15–16 буынға дейін жазылған [1. - 549]

Халифа Алтайдың екінші еңбегінде автор көші-қон кезінде куә болған оқиғаларды қазақ тілінде өлең түрінде жазып қалдырған. Бұл еңбек 1980 жылы Стамбулда «Estelikterim / Естеліктерім» [22] деген атпен жарық көрді. Бұл кітап Түркияда латын әліпбиімен қазақ тілінде жарық көрген алғашқы басылым ретінде ерекшеленеді. Онда Халифа Алтай қазақтардың Түркияға жасаған ұлы көшін поэзия тілімен жеткізе отырып, әсіресе Пәкістан мен Үндістандағы көшпенді кезеңдегі күндері туралы құнды деректер береді. Автордың үшінші және ең танымал еңбегі – *«Anayurttan Anadolu'ya»* [6. -475] деп аталады. Бұл кітап алғаш рет 1981 жылы Түркия Мәдениет министрлігі тарапынан басылып шықты. 1999 жылы еңбектің екінші басылымы жасалды. Онда қазақтардың әдет-ғұрыптары мен Түркияға жасаған көші кеңінен баяндалады. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін, бұл кітап 1995 жылы қазақ тіліне аударылып, Алматыда жарық көрді [1. -549].

Х. Алтайдың «Anayurttan Anadolu'ya» [6. - 475] атты еңбегін зерттеп, 1987 жылы Еуропада ағылшын тілінде шығатын «Acta Orientalia» журналында мақала жариялаған шетелдік ғалымдар Ларс Йохансен мен Марк Кирхнер қазақ халқы мәдениетінің энциклопедиясы деп баға береді [16. -156]. Орталық Азияның мәселелерімен айналысатын зерттеушілер үшін мол мәліметтер беретін, осы уақытқа дейін салыстырмалы түрде қарастыратын басылым кездестірмегенін айтады. Кітаптың екінші бөлімінде қазақтардың көшпелі өмірінің негіздері мен ұлттық ерекшеліктері, көш тарихын баяндауы, қазақ тарихының құнды дереккөзі деп бағалаған.

1977 жылы Түркиядағы қазақ жазушыларының бірі Х. Ғайретолланың «*Altaylarda Kanlı Günler»* атты еңбегі жарияланды [8. - 272]. Бұл еңбек Исха Юсуф Алптекин басқаратын Шығыс Түркістан Мұхажирлер қоғамы жариялаған ұжымдық жұмыстың нәтижесі. Аталған қоғам 1960 жылы Стамбулдың Зейтинбурну ауданында Шығыс Түркістаннан келген қазақ және ұйғыр түріктері тарапынан құрылған. 1970-жылдардың ортасында қоғам құрамында арнайы комитет құрылып, Түркиядағы қазақтардың тарихы мен мәдениетін зерттеу мақсатында көші-қонға жетекшілік жасаған тарихи тұлғалар мен қарт куәгерлердің естеліктерін жинады. Комитет үй-үйді аралап, көші-қонға қатысты мәліметтер, құжаттар мен фотосуреттерді жинастырды. Жазушы және журналист Хызырбек Ғайретолла осы деректер негізінде өз еңбегін жазып шықты. Еңбекте қазақтардың Түркияға қоныс аудару тарихы туралы, оқиғалардың бел ортасында болған куәгерлердің айтуына негізделген аса құнды мәліметтер берілген. Бүгінде бұл куәгерлердің көпшілігі өмірден өткен. Егер бұл еңбек жазылмаған болса, көптеген деректерге қол жеткізу мүмкін болмай қалатын еді. Кітапта көші-қон оқиғаларынан бөлек, қазақтардың әдет-ғұрыптары жөнінде де мәліметтер мол. Мысалы, онда қазақтың дәстүрлі сусыны – қымыздың жасалу тәсілі мен оның химиялық талдауы кеңінен баяндалады. Сондай-ақ еңбектің құндылығын арттыратын жайттардың бірі – Түркия қазақтарының танымал тұлғаларының фотосуреттерінің берілуі [1. - 550].

Х. Ғайротолла еңбектерінің барлығы Шығыс Түркістан (Алтай өңірі) тарихымен тығыз байланысты. Еңбектің алғашқы тарауларында Алтай қазақтарының тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік жағдайы сипатталады. Ортаңғы бөлімдерінде Шығыс Түркістандағы саяси оқиғалар, көтерілістер (әсіресе Оспан батыр қозғалысы) мен олардың салдары баяндалады. Соңғы тарауларда босқындық тағдыр, көші-қон тарихы және қазақтардың Түркияға жету жолы айтылады. Бұл еңбекті диаспоралық жадтың маңызды куәгерлік мәтіні ретінде бағалауға болады. Қазақтардың әдет-ғұрыптары, отбасылық құрылымы, діни сенімдері туралы деректер берілуі арқылы тарихи-мәдени тұрғысынан да құнды және Алтай қазақтарының XX ғасырдағы күрделі тағдырын көрсететін маңызды дерек. Кітап Х.Оралтайдың «Kazak Türkleri» және Халифа Алтайдың «Anayurttan Anadolu’ya» еңбектерімен қатар, қазақ көші-қоны тарихын толықтыратын дерек ретінде қарастырылады. Автордың бұл еңберінен басқа да «Altay Kazaklar Doğu Türkistan’dan göçen Türkler», «Sömürülen Vatan Türkistan» т.б еңбектері бар [15].

Түркиядағы қазақтар жөніндегі зерттеулердің үшінші кезеңі 1980–1993 жылдарды қамтиды. Бұл кезеңде зерттеушілердің назары Түркияда отырықшы өмірге бейімделіп үлгерген көшпелі қазақтардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірін зерттеуге ауысты. Қазақтардың 30–40 жыл ішінде жаңа ортаға бейімделіп, сонымен бірге этникалық ерекшеліктерін сақтап қалғаны байқалды. Олар көші-қон кезіндегі ауыр күндерден кейін Түркиядағы өмір күресінде де табысқа жетіп, өз еңбектерімен күн көрді. Әсіресе ата кәсібі – тері илеу мен былғары өңдеу саласында үлкен жетістіктерге жетті.

1970-жылдардың ортасынан бастап Қазақ КСР-мен қарым-қатынас орнатылды. Кейбір қазақтар Алматыға барып, атажұртты көру мүмкіндігіне ие болды. Сонымен қатар, Қытай Халық Республикасының сыртқы саясатта ашықтық саясатын ұстануы нәтижесінде 1979 жылдан бастап Түркия қазақтарына Шыңжаңдағы туыстарына баруға рұқсат берілді. Осылайша 1930-жылдардың соңында үзілген байланыс 40 жылдан кейін қайта жанданды [1. -550].

Қазақтардың өміріндегі бұл өзгерістер швед зерттеушісі И. Сванбергтің еңбектеріне арқау болды. Ол 1979–1986 жылдары Түркия қазақтары арасында далалық зерттеу жүргізіп, олардың әлеуметтік-мәдени бейімделуін, кәсіби қызметін және этникалық сәйкестігін зерттеп, кейін бұл тақырыпта бірнеше ғылыми еңбек жариялады. Швед зерттеушісі И. Сванберг жүргізген зерттеуінің нәтижесін 1989 жылы «*Kazakh Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change*» (Түркиядағы қазақ босқындары: Мәдени

тұрақтылық пен әлеуметтік өзгеріс туралы зерттеу) деген атпен Упсала қаласында ағылшын тілінде жариялады [4. - 210].

И. Сванберг еңбегінде Түркия қазақтары туралы егжей-тегжейлі мәліметтер келтіреді. Ол зерттеу барысында Түркиядағы және Түркиядан басқа елдерге қоныс аударған қазақтар туралы көлемді ақпарат беруге тырысқан. Ыстамбұл, Нигде, Измир, Маниса сияқты қазақтар қоныстанған қалаларды аралап, олардың тұрмыс-тіршілігі туралы материал жинақтаған. Сонымен қатар, Түркиядан жұмысшы ретінде Еуропаның Германия, Швеция сияқты елдеріне кеткен қазақтармен де сұхбаттар жүргізген. Зерттеу аясында Сванберг Түркия қазақтарының өміріне түрлі қырынан әсер ететін орта ретінде Тайваньға да барып, ондағы Түркістан қоғамының жетекшілерімен және жоғары оқу орындарында білім алып жүрген қазақ студенттерімен кездескен [1. - 551].

И. Сванберг қазақтардың ұлттық тағамдарына да қызығушылық таныту қажет екенін ерекше атап көрсетеді. Еңбегінде Сванберг Түркия қазақтарының Қазақстанмен байланыстарына да назар аударады. 1980-жылдардан бастап қазақтардың атажұртқа туристік сапарлармен бара бастағанын, бұл тұрғыда Еуропадағы қазақтардың көбірек мүмкіндікке ие болғанын жазады. Оның айтуынша, бұл сапарлардың нәтижесінде Түркия қазақтарының қолына қазақ мәдениетіне тән бұйымдар әсіресе домбыра, қазақ әндерінің пластинкалары, қазақ тіліндегі кітаптар мен газеттер түскен. И. Сванберг мұндай мәдени материалдарды әрбір қазақ үйінен кездестіруге болатынын және мұны Қазақстан мен Түркия қазақтары арасындағы тығыз байланыстың дәлелі деп есептейтінін айтады. Сондай-ақ, Түркия қазақтарының жетекшілерінің бірі Дәлелхан Жаналтайдың бұл байланыстарды дамытуға күш салғанын, айналасындағыларды Қазақстанға барып, қазақ мәдениеті мен өмірін көруге шақырғанын атап өтеді [4.- 175]. И. Сванберг еңбегінің кейбір бөлімдері орыс тіліне аударылып, Алматыда жарық көрді [23. - 456].

Төртінші кезеңде Түркия қазақтарын зерттеген тағы бір ғалым – неміс зерттеушісі Марк Кирхнер болды. Түрік тілі мен әдебиеті саласында еңбек еткен Кирхнер Түркия қазақтарының тілдік ерекшеліктерін өзінің докторлық диссертациясының тақырыбы етіп алды. Ол *"Phonologie des Kasachischen: Untersuchung Anhand von Sprachaufnahmen aus der Kasachischen Exilgruppe in Istanbul"* (Қазақ тілінің фонологиясы: Ыстамбұлдағы қазақ босқындарынан жазып алынған әңгімелер негізіндегі зерттеу) атты зерттеуін жүргізді [18. - 196].

1989 жылы «The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority» Линда Бенсон мен Ингвар Сванбергтің редакциясымен шыққан кітапта Сванберг И. «Kazak Refugees in Turkey», Марк Кирхнер «The language of the kazaks form Xinjiang: a text sample» атты бөлімдерде Халифа Алтайдың еңбектеріне сілтеме жасайды [17. - 250]. И. Сванберг XX ғасырда өзінің ұлттық бірегейлігін сақтап қалған Түркияда тұратын қазақ диаспорасын зерттеп, сұхбаттар жүргізген Х. Алтаймен бірнеше рет кездесіп, мәліметтер алған. Ал, Марк Кирхнер қазақ тілін зерттеуші ретінде 1984 жылы Х. Алтайдан көш тарихын таспаға жазып, мәтін арқылы «Шыңжаң қазақтарының» қазақ тілі үлгісін талдаған. Түрік ғалымы А. Ержиласунның «Mogolistan ve Çin Günluğü / қазақ. ауд. Моңғолия мен Қытай күнделігі» еңбегінде Х.Алтаймен Моңғолияда 1990 жылы қыркүйек айында Низамның отбасында кездескені айтылады. Моңғолиядағы сапары кезінде жергілікті халықтың Х. Алтайды құрметтейтіндігі туралы жазады [16. - 156].

1992–1993 жылдары М. Кирхнер «Қазақ тілінің фонологиясы. Стамбулдағы эмигрант қазақ топтарының жазбалары негізінде оқу» және «Қазақ мақалдары» атты еңбектерін жазуда Стамбулда 1990 жылдың сәуірінен бастап, Х. Алтаймен және де басқа қазақ диаспорасы өкілдерімен сұхбат жүргізіп, мәліметтер жинаған. Кейін ол өзінің ғылыми жұмысының сәтті шығуына байланысты Х. Алтайға алғысын білдіре отырып, алған мәліметтердің құндылығын және оны қазақ мақал – мәтелдерін талдаудың білгірі екенін атап өтеді [18. - 196].

Кирхнер орыс, араб, парсы, түрік, ағылшын және француз тілдерін білген, зерттеу барысында қазақ тілін де жоғары деңгейде меңгеріп, қазақша еркін сөйлейтін дәрежеге жетті. Оның қазақ тілінде таза сөйлеуі Түркиядағы кейбір қарт қазақтарды таңдандырды. Докторлық зерттеуін жүргізу кезінде Түркия қазақтары арасынан жинаған қазақтың мақал-мәтелдерін Қазақстанда жарияланған жинақтармен салыстырып зерттеу жасады. Осы жинақталған материалдарды неміс тіліне аударып, 1993 жылы *"Sprichtwörter der Kasachen"* (Қазақ мақал-мәтелдері) атты еңбегін жариялады [24. - 196]. Бұл еңбекте зерттеуші мыңға жуық қазақ мақал-мәтелін неміс тіліндегі түсіндірмелерімен бірге ұсынды.

Түркия қазақтарына қатысты зерттеулердің төртінші кезеңі Қазақстанның Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік алуымен тығыз байланысты. Қазақстан мен Түркия қазақтарының арасындағы тікелей байланыстар тек тәуелсіздіктен кейін ғана орнады. Бұған дейін Қазақстаннан тыс, әсіресе Еуропадағы қазақтар туралы зерттеу жүргізу немесе ақпарат тарату мүмкін емес еді. Бұл жағдай Қазақстан тәуелсіздігін алған соң өзгерді. Қазақстандық жазушылар мен журналистер Түркияға жасаған сапарларында мұндағы қазақтарға ерекше қызығушылық танытты. Олар көрген-білгендерін, алған әсерлерін Қазақстанда газет-журнал беттерінде жариялады. Осылайша Қазақстан қоғамы Түркия қазақтары туралы алғашқы мәліметтерге қол жеткізді. Дегенмен бұл жарияланымдар көбіне мақала және қысқа хабар деңгейінде болды. Тақырып бойынша Қазақстандық зерттеушілердің толыққанды монографиялық еңбектер жазуы кейінгі жылдарда ғана қолға алынды [1. - 552].

Тәуелсіз Қазақстан Республикасымен тығыз байланыс орнатуға ұмтылған Түркия қазақтары, Қазақстанда өздері туралы жеткілікті ақпараттың жоқ екенін аңғарды. Бұл жағдай Түркиядағы қазақ жазушыларын Қазақстан жұртшылығына Түркия қазақтарын таныстыру мақсатында қазақ тілінде шығармалар жазуға итермеледі.

Бұл бағытта алғашқы қадамды Хасан Оралтай жасап, *«Елім -айлап өткен өмір»* [14. - 632] атты еңбегін 1999 жылдың наурыз айында жариялады. Ыстанбұлдағы Түрік Dünyası Araştırmaları Vakfı (Түркі әлемін зерттеу қоры) тарапынан жарық көрген бұл еңбекте автор өз көзімен көрген және басынан кешкен оқиғаларын баяндайды. Еңбекте Шығыс Түркістан қазақтарының Қытайға қарсы көтерілістері, көші-қон кезінде әкесі Әлібек Хаким төңірегінде болған оқиғалар, сондай-ақ Түркияға қоныстанғаннан кейін жаңа ортаға бейімделу кезінде кездескен қиындықтар егжей-тегжейлі суреттеледі. Сонымен қатар, Х. Оралтай кітабында 1968–1995 жылдар аралығында 27 жыл жұмыс істеген «Азаттық» радиосының Қазақ қызметіне байланысты естеліктерін де келтіреді.

1996 жылы Стамбулда З. Селви, М. Тәйжі, Ә. Қараның «Шығыс Түркістаннан келген қазақтар және Осман Таштан» [19. - 66] атты кітабы шықты. Онда Осман Таштанның 1949 жылы Пешаверде құрылған «Шығыс Түркістан қазақтар қауымдастығының президенті, осы қауымдастықтың хатшысы болып Х. Алтай тағайындалғаны баяндалады. Сонымен қатар, Х.Алтайдың «Anayurttan Anadoluya» кітабы, көш тарихы туралы негізгі деректер жинақталған еңбектің бірі екені жазылған. Көлемі жағынан аз көрінгенмен, Түркиялық қазақ диаспорасының өкілдерінің екінші буыны жазған алғашқы еңбектердің қатарында.

1998 жылы Түркия дін істері басқармасының Анкарада жарық көрген «Түркияда болған түркі тұлғалары» атты кітабында Түркияда өмір сүрген Заки Валиди Тоған, Тахир Шағатай, Сағдат Шағатай, Алибек Хакім т.б. зиялылардың, ғалымдардың өмір тарихы мен еңбектері берілген. Олардың қатарында Х. Алтайда бар. Оның кітаптарынан үзінділер жарияланып, оған «Түркі әлемінің ғұламасы» деген баға берілді [20. -333].

Түркия қазақтарының тағы бір көрнекті жазушысы – Халифа Алтай. Оның қазақ тілінде жазған *«Алтайдан ауған ел»* атты еңбегі 2000 жылы Алматыда жарық көрді [25. - 272]. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін 1992 жылы Алматыға көшіп келген Халифа Алтай бұл еңбегін XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Бөке батырдың күрес жолынан бастайды. Кейін ол Шығыс Түркістандағы қазақ ұлттық

қозғалыстары туралы баяндап, қазақтардың Елісхан Тәйжі мен Зәйіп Тәйжі басшылығымен Үндістанға жасаған ұлы көші туралы егжей-тегжейлі деректер береді [1.- 553] Аталған еңбекте 1941–1952 жылдары қазақтардың Үндістан мен Пәкістандағы мұһажирлік күндері туралы аса құнды мәліметтер беріледі. Кітаптың соңғы бөлімінде қазақтардың Түркиядағы өмірі, олардың құрып, дамытқан қауымдастықтары мен қоғамдық ұйымдары, атап айтқанда қоғамдық ұйымдары мен қорларының қызметі туралы кеңінен қарастырылған.

2000 жылы Алматыда қазақ тілінде жарық көрген екінші кітаптың авторы – Дәлелхан Жаналтай. Ол 1949 жылы Шығыс Түркістанда құрылған Уақытша Ұлттық Үкіметтің қазақ мүшесі әрі қаржы министрі болған Жанымхан қажы Тілеубайұлының ұлы. Дәлелхан Жаналтай бұл еңбегін естелік түрінде жазып, *«Қиын заман – Қиын күндер»* [26. - 160]. Оның еңбегінде қазақтың қаһарман тұлғаларының бірі – Оспан батыр Исламұлы туралы осы уақытқа дейін еш жерде жарияланбаған құнды деректер беріледі. Осы тұрғыдан алғанда бұл еңбек Қытайдағы қазақтардың жақын тарихының әлі зерттелмей келген тың ақпараттар ұсынады. Сонымен қатар, автор 1970-жылдардың басында Ыстамбұлдың Гүнешли ауданында «Қазақ кенті» атты қазақ қонысының құрылуына қалай бастамашы болғанын терең баяндап береді. Кітаптың соңғы бөлімінде берілген отызға жуық тарихи фотосуреттер еңбектің құндылығын арттыра түседі [1. - 553].

Түркия қазақтарының бұл кезеңге жататын тағы бір зерттеудің бірі Әбдіуақап Қараның редакторлығымен 2008 жылы жарық көрген *«Азаттықтың өшпес рухы: Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр»* [27. -258] атты еңбек. Еңбекте Шығыс Түркістан қазақтарының XX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан тұлғалардың бірі Нұрғожай батырдың естеліктері ғылыми айналымға енгізілген. Сонымен қатар, Кеңес–Қытай–Моңғол қатынастары, 1930–1940 жылдардағы Алтай көтерілістері, Есімхан қозғалысы және Оспан батырдың қарулы күресі жан-жақты сипатталады. Бұл материалдар аймақтағы ұлттық қозғалыстардың динамикасын және геосаяси күштердің ықпалын талдауға мүмкіндік береді. Нұрғожай батырдың естеліктері тек жеке тұлғаның тағдырын емес, XX ғасырдың орта шеніндегі Шығыс Түркістан қазақтарының саяси-әлеуметтік ахуалын, азаттыққа деген ұмтылысын, ішкі қайшылықтары мен сыртқы қысымдарын кешенді түрде көрсетеді. Автордың баяндауында Оспан батырдың бейнесі жаңа қырынан ашылады: ол тек қарулы күрескер ғана емес, заманның күрделі саяси жағдайын терең түсінген, халқының болашағы үшін жауапты шешімдер қабылдаған көшбасшы ретінде сипатталады.

Еңбектің ғылыми құндылығын арттыратын маңызды жайт – оның қазіргі ғылыми редакциядан өткізіліп, салыстырмалы деректер негізінде толықтырылуы. Әбдіуақап Қара мәтінді араб жазуынан қазіргі әліпбиге түсіріп, қайталанатын жерлерін қысқартып, мазмұнын бұрмаламай сақтаған. Сонымен бірге, оқиғаларды түрлі дереккөздермен салыстыра отырып, ғылыми сын тұрғысынан талдаған. Осылайша, Нұрғожай батырдың естеліктері ауызша дәстүр үлгісінен сенімді тарихи дереккөз деңгейіне көтеріліп, зерттеушілер үшін құнды материалға айналды [27. -258].

Ауызша деректерге сүйене отырып жазылған маңызды еңбектердің бірі – *«Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері)»* атты зерттеу [28. -136]. Еңбекте Қожан Секейұлының жеке естеліктері жүйелі түрде жинақталып, тарихи дерек ретінде ғылыми айналымға енгізілген. Автор 2004 жылы Ыстамбұлда ақсақалдың әңгімесін төрт күн бойы үнтаспаға жазып алып, мәтінді ғылыми редакциядан өткізіп, деректанулық түсініктемелер қосқан. Дауыс жазбасы толық мәтінге түсіріліп, қайталанулар мен сұрақ-жауаптар қысқартылғанымен, мазмұн бұрмаланбай сақталған. Зерттеу ауызша тарих (oral history) әдіснамасына сүйеніп жасалған және дереккөздерді сыни тұрғыдан талдау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіруге бағытталған. Автор түсіндірмелер мен библиографиялық көрсеткіштер қосып, мәтіннің ғылыми құндылығын арттырған. Қожан

Секейұлы көштің тікелей қатысушысы әрі жетекшісі болғандықтан, бұл еңбек XX ғасырдағы қазақтардың ұлы көшін көзбен көрген куәгердің баяны ретінде ерекше құнды.

Кітапта көші-қон бағыттары, саяси және әлеуметтік себептер, көш барысындағы қиындықтар мен Түркияға қоныстанғаннан кейінгі бейімделу үдерістері жан-жақты сипатталады. Алтай, Баркөл, Үрімжі өңірлеріндегі қазақтардың XX ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси, мәдени, діни және шаруашылық өмірі туралы тың деректер ұсынылады. Сонымен қатар Қасым батыр, Жаһия молла, Шәріпхан төре сияқты тұлғалардың қызметі жөнінде бұрын жарияланбаған мәліметтер қамтылған. Зерттеу тек тарихи тұрғыдан ғана емес, тілдік-мәдени тұрғыдан да құнды. Мәтінде қазақтардың дәстүрлі сөйлеу үлгілері мен синтаксистік құрылымдары сақталған, бұл қазіргі оқырманға XX ғасырдың орта шеніндегі Шығыс Түркістан қазақтарының тілдік болмысын тануға мүмкіндік береді. Осылайша, еңбек қазақ диаспорасы тарихының маңызды дереккөзі болып қана қоймай, ұлттық жадты жаңғыртуға және миграциялық, этнографиялық, тілтанымдық зерттеулерге үлес қосады [28. -136].

Осы еңбектерді толықтырып тұрған тағы бір еңбек Абдуррахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты автобиографиялық еңбегі [29. -664]. Аталмыш зерттеу қазақ диаспорасының тарихнамасында тек қана жеке естелік ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамдық жадты, ұлттық бірегейлікті және тарихи сананы жеткізетін маңызды дереккөз ретінде бағалануға тиіс. Еңбектің басты ерекшелігі – автордың өзі куә болған оқиғаларды отбасы үлкендерінен жеткен деректерді ұштастыра отырып баяндауында. Осы тұрғыдан алғанда, бұл шығарма қазақтың ауызша тарих дәстүрінің қуатты үлгісі болып саналады және қазақ көші-қоншыларының жеке әрі ұжымдық тәжірибелерін жазбаға түсіріп, дәріптеуге қызмет етеді.

Кітапта қазақ көш қозғалысының ұлы тұлғалары – Зуха батыр мен Сұлтаншәріп тәйжі туралы мәліметтердің кеңінен қамтылуы оның тарихи маңызын арттыра түседі. Зуха батыр – автордың атасы болғандықтан, әулеттік жадта айрықша орынға ие. А. Четиннің баяндауында Зуха батырдың балалық және жастық шағы, діни көзқарастары, қоғамдағы беделі, ең бастысы – ұлт-азаттық күресі егжей-тегжейлі көрсетіледі. А. Четиннің естеліктері көштің тек саяси қырымен шектелмей, оның адамдық және эмоциялық салдарын да жан-жақты сипаттайды. Жазушының бала кезінде көрген жетімдік қасіреті, аштық пен аурулар, шөл және ұзақ сапардың ауыртпалықтары, әртүрлі халықтармен болған кездесулері – бұлардың барлығы қазақ диаспорасының көші-қон тарихына тірі куәлік ретінде қосылады. Автордың жеке өміріндегі ауыр қайғыларды баяндауы – тарихты тек оқиға ретінде ғана емес, ұрпақ санасына із қалдырған өмірлік тәжірибе ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Еңбекте қазақтардың мәдениеті мен салт-дәстүрінің де көш кезінде қалай сақталғаны кеңінен көрініс табады. Қонақжайлылық дәстүрі, қымыз ішу, жылқы етін пайдалану сияқты тұрмыс мәдениеті ең қиын кезеңдерде де жалғастырылған. А.Четиннің шығармасын кейінгі жас ұрпақ үшін жазғанын атап өтуі – еңбектің тәлімдік және тәрбиелік қырын да көрсетеді. Кітаптағы маңызды тұстардың бірі – диаспоралық ұйымдардың құрылуы мен дамуы. Германиядағы «Қазақ түркілері» қоғамы, Түркиядағы қазақ қауымдастықтарының ұйымдасқан әрекеттері – қазақ диаспорасының ұжымдық өзін-өзі тануына және ұлттық сананың жаңғыруына нақты үлес қосқанын дәлелдейді. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін диаспора мен атамекен арасындағы байланыстардың нығаюы, Дүниежүзі қазақтары құрылтайының жұмыстары тарихи кезеңнің маңыды бөлігі ретінде сипатталады. Автор қазақ диаспорасының күрделі тарихын, ұлы тұлғаларының мұрасын, көші-қон жолындағы ауыр сынақтарды және мәдени бірегейлікті сақтап қалу жолындағы табандылығын тұтас қамтитын, әрі болашақ зерттеулерге бағдар бола алатын бірегей дереккөз болып табылады. Аталмыш еңбек 2022 жылы «Өмір жолымдағы соңғы көш» деген

атпен (жауапты ред. Б. Бұқарбай; ред. Н. Қалкенбаева) жарыққа шыққан болатын [30. -557]. 2024 жылы Түркия жазушылар академиясының арнайы жүлдесіне ие болды.

Жоғарыда айтылғандай Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихына қатысты жүргізілген зерттеулердің басым бөлігі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы ұйымдастырған конференция материалдары негізінде жарық көрген. Ал дербес кітап немесе монография түріндегі қазақ тілді еңбектер әлі де жеткіліксіз. Жарияланған мақалалар мен жинақтар негізінен Моңғолия, Қытай, Ресей және Өзбекстандағы қазақтарға арналса, Иран, Қырғызстан, Түркия қазақтары жөніндегі зерттеулер өте шектеулі. Еуропа қазақтарына қатысты жүйелі еңбектер мүлде жоқтың қасы. Бұл жағдай қазақ диаспорасын тұтастай қамтитын кешенді әрі салыстырмалы зерттеулердің қажеттілігін айқын көрсетеді.

Қорытынды

Жинақталған деректер мен салыстырмалы талдау нәтижелері көрсеткендей, бұл мәселені зерттеуде екі түрлі ғылыми мектептің Батыс пен түрік тілді зерттеушілерінің еңбектерінде сан қырлы сипатқа ие екенін көрсетті. Батыстық авторлар (М. Кларк, Г. Лиас, И. Сванберг, Л. Йохансен, М. Кирхнер және т.б.) қазақтардың Түркияға көшуін негізінен миграциялық, этнографиялық және әлеуметтік бейімделу тұрғысынан қарастырып, қазақ диаспорасын жаһандық көші-қон қозғалысының бір бөлігі ретінде сипаттайды. Олардың еңбектерінде қазақтардың босқындық тағдыры, әлеуметтік ортаға бейімделу ерекшеліктері, этникалық және діни бірегейлігін сақтау мәселелері нақты деректер негізінде терең талданады. Бұл еңбектер халықаралық деңгейде қазақ диаспорасы туралы ғылыми ақпараттың таралуына жол ашып, оны әлемдік миграциялық зерттеулер арнасына енгізді десек болады.

Түркиялық қазақ диаспорасының өкілдері (Х. Алтай, Х. Оралтай, Қ. Ғайротолла және т.б.) қазақ көші-қонын түркі халықтарының ортақ тарихи-мәдени мұрасының жалғасы ретінде қарастырады. Бұл еңбектерде куәгерлік сипаттағы деректер басым болып, көші-қонға қатысқан немесе оған куә болған азаматтардың естеліктері ғылыми еңбеккке қарағанда, әдеби-публицистикалық негізде ұсынылған. Мұндай деректерде тарихи оқиғалардың әлеуметтік-психологиялық қырлары, жеке тағдырлар мен ұжымдық жадқа әсері көрініс табады. Аталған зерттеулер академиялық зерттеулердің әдіснамалық талаптарына толық сәйкес келмесе де, диаспора тарихын жан-жақты түсінуге, көштің ішкі атмосферасын, тұрмыстық және рухани болмысын ашып көрсетуге құнды дереккөз болып табылады.

Салыстырмалы тұрғыда алғанда, Батыс зерттеулері қазақ көші-қонының сыртқы қырларын, әлеуметтік және саяси-тарихи себептерін ашып көрсетсе, түрік зерттеулері оның мәдени-рухани жалғастығын, этникалық тұтастықты сақтаудағы маңызын алға тартады. Бұл екі ғылыми мектептің үйлесуі Түркия қазақтарының тарихын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді.

Түркия қазақтарының тарихнамасы тек қана өткеннің шежіресі емес, қазіргі диаспорология ғылымының да жаңа әдіснамалық бағыттарын айқындайтын құнды зерттеу саласы болып табылады. Қазақ диаспорасы тарихын зерттеуде Батыс пен түрік тілді зерттеулер бір-бірін толықтырып, отандық тарих ғылымына да маңызды дереккөз қызметін атқаруда. Осы тұрғыдан алғанда, бұл тақырыпты жан-жақты әрі салыстырмалы тұрғыдан зерделеу қазақ тарихнамасының өзекті бағыттарының бірі ретінде болашақта да ғылыми мәнін жоймақ емес.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Kara A. Türkiye’de Kazaklar Hakkında Araştırmalar.Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. Proe Nejat Diyarbekirli’ye Armağan. Editörler Yaşar Çoruhlu Nalan Türkmen Nuri Seçgin Anıl Yılmaz. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 2006. – 554 b.
2. Lias G. Kazak Exodus. Publisher: Evans Brothers Limited, - London. – 1956. - 230 p.

3. Clark, Milton J. How the Kazakhs Fled to Freedom. National Geographic Magazine 106, no. 5, 1954.621 b.
4. Ingvar Svanberg. Kazakh Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change. - Uppsala. -1989, - 210 b.
5. Çağatay S. Kazakça Metinler. - Ankara, Türk tarih kurumu. 1961. - 193 b.
6. Altay H. Anayurttan Anadolu'ya. - Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları. 1981. – 475 b.
7. Oraltay H. Hürriyet Yolundaki Doğu Türkistan Kazak Türkleri. - İstanbul, 1961. - 212 b.
8. Gayretullah H. Altaylarda Kanlı Günler. – İstanbul, 2017. – 272 b.
9. Clark, Milton J. Leadership and political allocation ın Sinkiang kazak society:doc. of philos..– Massachusetts: Harvard University Cambridge, 1955. – 403 b.
10. Lias G. Büyük Kazak Göçü (Kazak Exodus), Çev. Türkay. Lenger, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1960. – 127 b.
11. Лайас Г. Аспантау асқан үркін көш/ ағыл.тіл. ауд. Б.Бұхарбай. - Алматы: AmalBooks, 2018. - 288 б.
12. Қара Ә. Оспан батыр туралы ғылыми зерттеулер және шетел ғалымдарының пікірлері //Азаттықтың өшпес рухы: арнал. Оспан батыр Исламұлының туғанына 110 жыл. халық. ғыл.-тәжір. конф. – Алматы, 2010. - 24-34 бб.
13. Oraltay H. Kazak Türkleri: Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan. Ankara: Türk Kültür Yayınları, 1976. - 285 b.
14. Oraltay H. Elim-aylap Ötken Ömir. - İstanbul, 1999.- 632 b.
15. Hızırbek Gayretullah. Milli Düşünce Merkezi. [Электронды ресурс] – URL: https://millidusunce.com/hizirbek-gayretullah-vefat-etti/ (қараған күні 16.01.2025)
16. Ercilasun A.B. Mogolistan ve Çin Günluğü. – Ankara: Ankara Unıversıtesı Basımevı. - 1991. - 156 b.
17. Benson L., Svanberg I. The Kazaks of China: essays on an Ethnic Minority.– Uppsala:Studia Multiethnica Upsaliensia. - 1988. - 250 b.
18. Kirchner M. Phonologie des Kasachischen. Untersuchungen anhand von Sprachaufnaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul. – Wiesbaden: Harrassowitz . - 1992. - 196 b.
19. Selvı Z., Teyci M., Kara A. Kazaklarin Doğu Türkistan'dan ve Osman Taştan. – İstanbul:Kazak Türkleri vakfi yayını. - 1996. - 66 b.
20. Yaman E., Esatoğlu A., Bolaç A.K. Türkiye'deki Türk Dünyasi. – Ankara. 1998. – 333 b.
21. Altay H. Kazak Türklerine Ait Şecere, İstanbul, 1977. – 30 b.
22. Altay H. Estelikterim. Istanbul. - 1980. – 192 b.
23. Сванберг И. Казахские беженцы в Турции. Исследование по культурному выживанию в условиях социальных перемен. Алматы: Санат, 2005. 456 б.
24. Kirchner M. Sprichtwörter der Kasachen. – Wiesbaden, 1993. – 196 p.
25. Алтай Х. Алтайдан ауған ел. - Алматы, 2000. – 272 б.
26. Жаналтай Д. Қилы заман — Қиын күндер. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 160 б.
27. Қара Ә. (ред.). Азаттықтың өшпес рухы: Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр. - Астана, 2008. - 258 б.
28. Қара Ә. Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері). – Алматы: «Орхон» баспасы. - 2016. - 136 б.
29. Çetin A. Ömür Yolumdaki Son Göç. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları. - 2012. – 664 b.
30. Четин А. Өмір жолымдағы соңғы көш (жоба жетекшісі, жауапты ред. Б. Бұқарбай; ред. Н. Қалкенбаева). – Алматы: AmalBooks. - 2022. - 557 б.

ИСТОРИОГРАФИЯ КАЗАХОВ В ТУРЦИИ: НАУЧНЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В ЗАПАДНЫХ И ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В представленной статье историография казахской диаспоры анализируется в контексте исторической судьбы казахов, переселившихся в Турцию. Цель исследования заключается в выявлении политических, социальных и культурных аспектов истории диаспоры на основе анализа источников и научных трудов, а также в сопоставлении методологических подходов западных и турецких исследователей и систематизации их научных концепций, посвящённых казахской миграции и практикам сохранения национальной идентичности. В качестве основных источников привлечены труды западных ученых и исследования, написанные на турецком языке, где их методологические позиции и содержательные направления подвергнуты сравнительному анализу. Западная историография трактует казахскую диаспору преимущественно в рамках глобальных миграционных процессов и в свете миграционных теорий, тогда как турецкая научная традиция интерпретирует её как историко-культурное продолжение тюркского мира.

В исследование также включены нарративные свидетельства – мемуары и воспоминания непосредственных участников миграции или её очевидцев. Несмотря на их литературно-публицистический характер, данные источники предоставляют ценный эмпирический материал для реконструкции социально-психологического облика диаспоры и её роли в исторической памяти. Эти данные расширяют возможности комплексного осмысления истории казахской диаспоры.

Результаты исследования показывают, что сопоставительный анализ западных и турецких исследований создает условия для целостного изучения политических, социальных и культурных аспектов истории казахской диаспоры.

Ключевые слова: казахская диаспора, историография, казахи в Турции, миграция, Восточный Туркестан.

HISTORIOGRAPHY OF KAZAKHS IN TURKEY: SCIENTIFIC INTERPRETATIONS IN WESTERN AND TURKISH RESEARCH

Abstract

The study aims to investigate the historiography of the Kazakh diaspora based on the historical experience of Kazakhs who migrated to Turkey. The primary objective is to identify the political, social, and cultural dimensions of diaspora history, to compare the methodological approaches of Western and Turkish scholars, and to systematize their academic interpretations concerning Kazakh migration and practices of preserving national identity. The research relies on a wide range of sources, including Western scholarly works and studies written in Turkish. These materials were analyzed comparatively to highlight methodological orientations and conceptual frameworks. In addition, narrative sources such as memoirs and testimonies of direct participants or eyewitnesses of migration were examined. Although these sources are often of literary and publicistic character, they provide significant empirical evidence for reconstructing the socio-psychological identity of the diaspora and its representation in historical memory. The findings reveal that Western historiography generally interprets the Kazakh diaspora within the framework of global migration processes and migration theories, whereas Turkish scholarship tends to conceptualize it as a historical and cultural continuation of the Turkic world. The incorporation of eyewitness accounts and personal recollections expands the scope of the research, enabling a deeper understanding of the diaspora's socio-cultural and historical context. The comparative analysis of Western and Turkish research facilitates a more comprehensive examination of the political, social, and cultural aspects of Kazakh diaspora history. This integrative approach contributes to the development of a nuanced historiographical framework that reflects both global and regional perspectives on the Kazakh migration experience and the preservation of national identity in the diaspora.

Keywords: Kazakh diaspora, historiography, Kazakhs in Turkey, migration, East Turkestan

REFERENCES

1. Kara, A. *Türkiye'de Kazaklar Hakkında Araştırmalar. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. Proe Nejat Diyaftbeidrli'ye Armağan* [Research on Kazakhs in Turkey. Turkish Art and Culture from Central Asia to Anatolia: Festschrift for Prof. Nejat Diyarbekirli]. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006. - 554 p. [in Turkish]
2. Lias, G. *Kazak Exodus.* London: Evans Brothers Limited, 1956. - 230 p.
3. Clark, M. J. *How the Kazakhs Fled to Freedom. National Geographic Magazine* 106, no. 5, 1954. - 621 pp.
4. Svanberg, I. *Kazakh Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change.* Uppsala, 1989. - 210 p.
5. Çağatay, S. *Kazakça Metinler* [Kazakh Texts]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961. - 193 s. [in Turkish]
6. Altay, H. *Anayurttan Anadolu'ya* [From the Ancestral Land to Anatolia]. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. - 475 p. [in Turkish]
7. Oraltay, H. *Hürriyet Yolundaki Doğu Türkistan Kazak Türkleri* [The Kazakh Turks of East Turkistan on the Road to Freedom]. İstanbul, 1961. - 212 p. [in Turkish]
8. Gayretullah, H. *Altaylarda Kanlı Günler* [Bloody Days in the Altay]. İstanbul, 2017. - 272 p. [in Turkish]
9. Clark, M. J. *Leadership and Political Allocation in Sinkiang Kazak Society*. Ph.D. Dissertation. Massachusetts: Harvard University, 1955. - 403 p.
10. Lias, G. *Büyük Kazak Göçü* [Kazakh Exodus]. Trans. Türkay. Lenger. İstanbul, 1960. 127 p. [in Turkish]
11. Lias, G. *Aspantau Asqan Urkın Kosh* [The Great Exodus Over Aspantau]. Trans. B. Bukhurbay. Almaty: AmalBooks, 2018. - 288 p. [in Kazakh]
12. Qara, A. *Ospan Batyr Turaly Gylymi Zertteuler Jäne Shetel Ğalymdarynyń Pikirleri* [Scientific Studies on Ospan Batyr and Opinions of Foreign Scholars]. In: *Azattyqtyń Öşpes Ruhy,* Almaty, 2010. - 24–34 pp. [in Kazakh]
13. Oraltay, H. *Kazak Türkleri: Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan* [The Kazakh Turks: East Turkistan in the Struggle for Freedom]. Ankara: Türk Kültür Yayınları, 1976. - 285 p. [in Turkish]
14. Oraltay, H. *Elim-aylap Otken Omir* [A Life Spent Worrying for the Nation]. İstanbul, 1999. - 632 p. [in Kazakh]

15. Hızırbek Gayretullah. *Milli Düşünce Merkezi.* [https://millidusunce.com/hizirbek-gayretullah-vefat-etti/] (accessed 16.01.2025). [in Turkish]
16. Ercilasun, A. B. *Mogolistan ve Çin Günlüğü* [Diary of Mongolia and China]. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991. - 156 p. [in Turkish]
17. Benson, L., Svanberg, I. *The Kazaks of China: Essays on an Ethnic Minority.* Uppsala: Studia Multiethnica Upsaliensia, 1988. - 250 p.
18. Kirchner, M. *Phonologie des Kasachischen: Untersuchungen anhand von Sprachaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul* [Phonology of Kazakh: Studies Based on Recordings from the Kazakh Exile Group in Istanbul]. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. - 196 p. [in German]
19. Selvi, Z., Teyci, M., Kara, A. *Kazakların Doğu Türkistan'dan ve Osman Taştan* [Kazakhs from East Turkistan and Osman Taştan]. İstanbul: Kazak Türkleri Vakfı Yayını, 1996. - 66 p. [in Turkish]
20. Yaman, E., Esatoğlu, A., Bolaç, A. K. *Türkiye'deki Türk Dünyası* [The Turkic World in Turkey]. Ankara, 1998. - 333 p. [in Turkish]
21. Altay, H. *Kazak Türklerine Ait Şecere* [Genealogy of the Kazakh Turks]. İstanbul, 1977. - 30 p. [in Turkish]
22. Altay, H. *Estelikterim* [My Memoirs]. İstanbul, 1980. - 192 p. [in Kazakh]
23. Svanberg, I. *Kazakhskie bezhentsy v Turtsii: Issledovanie po kul'turnomu vyzhivaniyu v usloviyakh sotsial'nykh peremen* [Kazakh Refugees in Turkey: A Study of Cultural Survival under Conditions of Social Change]. Almaty: Sanat, 2005. - 456 s. [in Russian]
24. Kirchner, M. *Sprichwörter der Kasachen* [Proverbs of the Kazakhs]. Wiesbaden, 1993. -196 p. [in German]
25. Altay, H. *Altaydan Auğan El* [The People Who Fled from the Altay]. Almaty, 2000. -- 272 p. [in Kazakh]
26. Janaltay, D. *Qily Zaman — Qiyn Kunder* [Troubled Times — Hard Days]. Almaty: Dunie Zhuzi Qazaqtarynyn Qauymdastygy, 2000. - 160 p. [in Kazakh]
27. Qara, A. (ed.). *Azattyqtyń Öşpes Ruhy: Nurğojay Batyrdyń Estelikteri jäne Ospan Batyr* [The Immortal Spirit of Freedom: Memoirs of Nurgozhay Batyr and Ospan Batyr]. Astana, 2008. - 258 p. [in Kazakh]
28. Qara, A. *Qazaqtardyn Turkiyaga Koshi (Qojan Wazir Aqsaqaldyń Awızşa Derekteri)* [The Migration of the Kazakhs to Turkey (Oral Testimonies of Qojan Wazir Aksakal)]. Almaty: Orkhon Baspasy, 2016. - 136 p. [in Kazakh]
29. Çetin A. *Ömür Yolumdaki Son Göç* [The Last Migration of My Life]. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, 2012. - 664 p. [in Turkish]
30. Chetin A. Ömir jolymdagy songy kosh [*The Last Migration in My Life Journey]* (project leader and Executive Ed.B. Bukarbay; Ed. N. Kalkenbayeva]. – Almaty: AmalBooks, -2022. – 557 p. [in Kazakh]

Information about the authors:

Abdulvahap Kara - Doctor of historical sciences, Professor at Mimar Sinan University of Fine Arts, Istanbul, Republic of Turkey

E-mail: karavahap@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9270-6761

Aliakbarova Ainur Pernebekovna - PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ainurap@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

Ospanova Akmaral Kenzheakhmetovna - **corresponding author**, PhD, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2436-7109

Информация об авторах:

Абдуакап Кара - доктор исторических наук, профессор Университета искусств Мимар Синан, г. Стамбул, Республика Турция.

E-mail: karavahap@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9270-6761

Алиакбарова Айнур Пернебековна – PhD, Заведующий кафедры истории Казахстана КАТИУ имени С.Сейфуллина, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: ainurap@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

Оспанова Акмарал Кенжеахметовна - **основной автор,** PhD, Старший преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2436-7109

Авторлар туралы ақпарат:

Әбдіуақап Қара – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мимар Синан көркем өнер университеті, Стамбул қ, Түркия Республикасы
E-mail: karavahap@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9270-6761

Алиакбарова Айнұр – PhD, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті**,** Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ainurap@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

Оспанова Ақмарал Кенжеахметқызы - **негізгі автор,** PhD, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы**,** Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2436-7109

IRSTI 11.15.51 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.05**
UDC 329.051

S.Zh. Sapanov[1*], Zh.B. Shayakhmetova[1], A.Zh. Saurbaev[2], A.Kh. Imandosov[3]

[1]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh–Turkish University
Turkestan, 161200-161205, Republic of Kazakhstan
[3]School-Gymnasium 30 for gifted children with three-language education
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
*e-mail: cefosh1@gmail.com

FRANCE DURING THE FOURTH REPUBLIC: POLITICAL PARTIES AND THE POLITICAL SYSTEM

Abstract

In the historical context, the political parties of France underwent significant changes during the Fourth Republic. This was due to the reorganisations of the main political parties. Thus, in 1945-1946, three parties emerged at once: the Republican Party of Freedom, the Independent Republicans, and the Republican Group of Social and Peasant Action (later merging into the party of the National Centre of Independents and Peasants (NCSC). The electoral behaviour of political parties also influenced the party system of the Fourth Republic. The purpose of the study is to analyze the transformation of the French party system during the Fourth Republic, identify the causes of its instability, as well as determine the impact of the reorganization of political parties, electoral behavior of voters and political alliances on the functioning of parliamentary democracy and the strengthening of executive power. Artificially created political alliances and the politicking of political party leaders led to the collapse of government coalitions at the first crisis of domestic or foreign policy. The obvious discrediting of the regime in the most diverse strata of French society was in the hands of those political forces that fought to limit parliamentary democracy and strengthen executive power (Gaullism). The creation of various committees and commissions under the Government helped bring civil servants closer to representatives of the private sector and form the so-called technobureocracy. Thus, the unstable party system of the Fourth Republic manifested itself in the instability of the cabinets.

Keywords: IV Republic, political parties, political system, electorate, Gaullism, crisis.

Introduction

The absence of a dominant party characterised one feature of The Fourth Republic's party system. Unscrupulous party coalitions were formed (for example, the creation of a "third force" coalition that included the Socialist Party of France (fr: Parti socialiste de France, PSdF), the Republican People's Movement (fr: Mouvement républicain populaire, MRP), and radical parties). The need for a political compromise between the political parties has once again put the "articulated" centrist parties, the Democratic and Socialist Union of Resistance (fr. Union démocratique et socialiste de la Résistance, UDSR), and radical parties. For example, the Gaullist party, founded in April 1947, collected 35% of the vote in the municipal elections, and only 4.4% in the 1956 parliamentary elections. The so-called Pujadist party, the Union for the Protection of Shopkeepers and Artisans, was formed in 1953. The parliamentary version of this organisation, the Union of the French Brotherhood, formed in 1956, collected 11.6% of the vote in the 1956 parliamentary elections but soon disbanded [1].

According to French experts, the causes of electoral metamorphoses were rooted in socio-economic and political processes caused by the development of MMC (State Monopoly Capitalism).

At the same time, the very type of government officials was changing: the classic civil servant was being replaced by technocrats who saw their mission as actively modernising economic and social structures. An example of the strengthening of executive power in France during this period was the adoption of the law of August 17, 1948, which granted the Government the right to issue decrees amending previous legislation on taxes and social insurance, as well as

the legal status of civil servants and staff of state-owned enterprises. As M.M. Narinsky rightly points out, the monopolistic circles were not yet psychologically ready for such a wide-ranging government intervention in social relations; they did not sufficiently realise that, ultimately, it was carried out in the interests of the entire system.

During the Fourth Republic, the tendency to reorganise political parties was particularly evident, especially in the first years after the country's liberation.

In the French political system as a whole, the transformation of political parties was expressed socially by a turn towards reformist ideas. It was also shaped by the social stratification of French society, driven by accelerated industrial development and the rise of the MMC.

It should also be noted that the crisis of the traditional ("old middle strata") was accompanied by the rise of the so-called new middle strata (technical, managerial, and engineering personnel in the private and public sectors of the economy, scientific and technical workers, teachers, officials).

The "New averages" in terms of their social status were diverse in socio-psychological and ideological-political terms. This, in turn, led to a bipolarization of their political orientation.

For example, there was a noticeable tendency among the top "cadres" to support right-wing parties. At the same time, a significant number of teachers, primarily in elementary and secondary schools, sympathised with leftist parties and their programs.

Materials and methods of research

The historiographical analysis is based on the study of the works of French, Russian, and domestic researchers, as well as individual works of the Anglo-Saxon school and authors of the CIS. On this issue, the author adhered to the problem-country principle.

First of all, to solve the tasks set in the work, it was necessary to study the main stages of the Great French Revolution and the transformation of the political system.

The historiography of the Great French Revolution has always attracted the attention of both French and foreign authors. The works of French authors played the most critical role in solving the problem devoted to political ideas, as evidenced by the study of political science. The Great French Revolution continues to interest scientists and historians, reflecting on the acute socio-political problems of the past and present. Such are the works of A. Sobul [2], A. Olivier [3] and M. Abensour [4] are devoted to the consideration of the socio-economic and socio-political systems of one of the significant political giants of the Saint-Just revolution.

Among the diverse aspects of the problems of the Great French Revolution, the constitutional structure and transformation of the political system deserve attention first. Well-known works in this direction were the fundamental works of French researchers M. Prelo [5], J. Peto [6], Fr. La Sosau [7].

These works examine in detail the evolution of political regimes in France, from 1789 to the Fifth Republic in 1958.

The next aspect of the problems concerns the study of social strata during the revolution. The impact of the French Revolution on the situation of various social strata was studied in many ways, including the problems of France's socio-economic development. A significant contribution to its development was made by works on economic history, in particular on the history of industrialisation at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries.

The rich historical heritage of the Great French Revolution largely determines the appearance of today's France. Right-wing and far-right political parties continue to operate in the country, challenging democratic values and calling for honouring the memory of Louis XVI and the counterrevolutionary Vendean rebels. Traditionalism remains the social philosophy of the suppressed majority of modern French monarchists. For example, a significant contribution to the theoretical development of the idea of monarchism, rooted in the writings of E. Burke, J. de Maistre, and L. de Bonald, was made by S. Morras.

Of great importance in the development of theoretical and methodological aspects of the study of the evolution of the French political system are works devoted to the political history of

France during the period of the Third, Fourth and Fifth Republics, among which are the works of French authors Fr. Gauguel, N. Copin and others.

The following authors are relevant to the history and political parties of the Fourth Republic of France: M. Ts. Arzakanyan [8], A. V. Revyakin, P. Yu. Uvarov [9], Vincent Boulet [10], E. V. Kashkin [11], N. N. Molchanov [12], J. J. Chevallier and others [13].

Among Kazakh authors, the works of Zh. O. Ibrashev [14], K. I. Baizakova [15], A.M. Duzenov [16], K.N. Makasheva [17], T. V. Suleeva [18], N. Zh. Danenev [19], S. S. Lukpanova [20], S. Zh. Sapanov [21], and others are noteworthy.

Results and their discussion

The first attempt to combine reformist propaganda with mass consciousness was made by the Catholic party of the Republican People's Movement (fr. Mouvement republicain populaire, MRP), a large Christian Democratic party formed in 1944.

The party was founded on a religious basis and the main slogans of the new party were "protection of the family" and "protection of personal freedoms", which fit into the Catholic tradition. By choosing the type of organization of a mass party, the leaders of the MCI got their hands on an impressive army of activists and party members -about 200 thousand people [22]. But by the end of the 1950s, as the results of parliamentary and other elections show, with the Catholic faith still playing a significant role, especially its external ceremonial side, in the lives of many French people, the overall influence of the Catholic Church on their political behavior was steadily declining. The MRP has not been able to transform into a large Christian Democratic party, as in other Western European countries, such as the HDP in Italy or the CDU in Germany.

The second major political party that took a course towards reformism was the RPF party (fr: Rassemblement du peuple français, RPF). The Union of the French People is the right-wing conservative Party of the Fourth Republic. Gaullist party.

In General, de Gaulle's political concept gave the head of state a key role, who was also a symbol of the nation. The essence of a strong state was outlined in his Bayeux speech (1946). Charles de Gaulle also criticised the introduction of the American model of republican government in France. Thus, General de Gaulle's political views were subordinated to one main goal: turning France into a strong power. Therefore, ideas about France's international role occupied a very important place in his political concept.

Our study does not include an analysis of the mechanisms for implementing Charles de Gaulle's foreign policy, but it seems necessary to touch on some fundamentals of foreign policy doctrine. DeGaulle's political philosophy of a "strong state" is of particular importance from this perspective. Only a strong state can pursue an independent foreign policy.

He personally led the RPF, which immediately embarked on mass membership and the creation of a wide network of grassroots organisations. General de Gaulle, describing his relationship with the RPF, said: "I personally founded RPF and personally manage it" [23].

The political party's extremely centralised nature was evident at all levels, including the local level. The greatest attention was paid to the activities of the first structure, called "Working Action" (JSC). The reformist propaganda of left-wing Gaullism was led by M. Debre, L. Vallon, R. Captain, R. Jacquet, and others. The left-wing Gaullists created work cells directly at the enterprises. The purpose of such cells was to weaken the Communist Party's position. At the same time, according to French experts, the Gaullist Leftists made a significant contribution to the development of the draft Constitution of the Fifth Republic [24].

In general, according to the social base, the RPF ranked between the "independents" and the MPR, yet it was closer to the latter. Sociological studies have shown that the Gaullist electorate was formed in 1947-1948 largely from voters of other political parties. For example, in the late 1940s, the Catholic party lost its reformist character and influence in the country, with 44% of its electorate choosing to support the RPF.

"We have inherited from the left their desire for social progress; from the right, what they have repeatedly proved is nobility and national tradition" [25].

It should be noted that the authority of General de Gaulle attracted a significant number of French people to him. But already in the early 50s, RPF entered a period of deep crisis. In our opinion, the main reasons for the RPF's defeat were the following factors: General de Gaulle and his party were ahead of their time in a certain sense; the Gaullist ideology was too statist for its time; the wariness of representatives of monopolistic capital; the lack of a broad electorate (for example, the slogan of a "strong" state was positively assessed by 33%, negatively by 46%). But at the same time, it was during these years that the future backbone was formed, based on which the Union for the Defense of the New Republic (Union for the New Republic (fr. L'Union pour la nouvelle Republique, UNR) was created in 1958, a Gaullist political party in France created by supporters of General Charles de Gaulle, who returned He came to power after the crisis of May 1958.

Conservative movements and conservative parties occupied a special place in the party system of the Fourth Republic. Among them are the so-called "independent" and centrist parties. The main conservative force in France at this stage was the movement of "independents" (Republican Party of Freedom (PRL)). The leaders of this party included J. Laniel, P. Jacquinot, and A. Charpentier. It was a kind of right-wing coalition party. In 1946, another right-wing group was created under the name "Independent Republicans".

The same position was held by the Republican Group of Social and Peasant Action (RGSKD), established in 1946. The social base of the new party consisted of artisans, small traders and peasants. According to French experts, as the political weight of the "independents" increased, their tendency towards unification grew. In 1948, the National Centre for Independents and Peasants of the NCSC (French: Centre national des indépendants et paysans, CNIP) was formed, which included the PRL and Independent Republicans, and in 1951, they were joined by the RGSKD and the Democratic Union of Independents.

According to sociological data, in the 1950s, the NCNC was the main party of the right forces in France. The share of the right-wing in the NCNC electorate was the highest (53%) [26].

No Government of the Fourth Republic has ever dissolved Parliament prematurely. Moreover, in the past, during the 70 years of the existence of the Third Republic, the early dissolution of Parliament was carried out only once, in 1877 – by the President of the Republic, Marshal McMahon, and had the character of a covert coup attempt, which ended unsuccessfully, by the way, because the Republicans won the elections again.

The early dissolution of the National Assembly in 1955 was an act of the right-wing parties that were part of the Faure government. They were in a hurry to get to the polls amid growing discontent in the country. They hoped to turn their discontent with reactionary politics into discontent with the republican bourgeois-democratic system. Although the dissolution of the Assembly was formally legal, the procedure was unusual: having been defeated in Parliament, the government appealed to voters over the Assembly's head. The right-wingers hoped that the split of the left-wing parties and the isolation of the Communists would bring them victory under the current electoral law.

However, the calculation proved to be untenable. The majority of voters saw the elections as the last chance to really change the policy of the Fourth Republic, and the electoral law did not help the initiators of the Assembly's dissolution. The electoral law is one of the most cunning and flexible types of political weapons, especially in a country like France, to maintain its dominant position in Parliament. In an effort to adapt the constitution for long-term use in the interests of "stability", the ruling circles change the electoral law much more often, depending on the specific situation of the class struggle.

During the Third Republic, the electoral law was changed four times. The Fourth Republic managed to significantly change the 1946 electoral law only once. The 1946 law that elected the

first National Assembly was, in those circumstances, as far as can be said, a law of "fair struggle." In each electoral district, which coincided mainly with the department's borders (except for some densely populated departments divided into districts), several deputies were elected (the department's population determined the number and could not be less than two). Each party that participated in the elections in this district put forward a list of its deputies corresponding to the number of seats from this district. The seats were distributed in proportion to each party's vote total, even if one party would have had an absolute majority in the district.

Under such a system, the percentage of votes each party received nationwide in the elections corresponded approximately to the percentage of seats it won in the National Assembly. On the eve of the 1951 elections, at the height of the Cold War, the National Assembly changed this law. The ruling classes were no longer afraid of the bloc of leftist parties: the leaders of the Socialist Party (SFIO) pursued an anti-communist policy in close cooperation with most bourgeois parties, up to the extreme right. Under these conditions, two significant changes were made to the 1946 Law: first, if one of the party lists in an electoral district receives an absolute majority of votes, it takes all the deputy seats.Secondly, and this was especially important, in each electoral district, two or more parties could announce the "twinning" of their lists, and then the sum of votes cast for all the "twinned" lists was taken as the number of votes cast for one list. Thus, having an absolute majority of votes, the "allied" lists took all the deputy seats and divided them among themselves; and, lacking an absolute majority, they still benefited from calculating the "largest average".

But in the 1956 elections, the mechanism of the 1951 electoral law "did not work," resulting in an unexpected misfire. Before the elections, the internal political situation in France was somewhat similar to that before the 1936 elections, which led to the Popular Front's victory. The PCF proposed to the SFIO an electoral bloc ("twinning" of candidate lists in accordance with the current electoral law), emphasizing the closeness of positions on specific social issues (salary increases, social security, protection of the interests of the peasantry) and the possibility of convergence on certain foreign policy issues (the policy of negotiations in North Africa, disarmament, peaceful coexistence).

The vote results were unexpected for the ruling political groups. The Communists collected 5,454,589 votes, 544,042 more votes than in 1951. But since 2,346,407 more voters participated in voting in 1956 than in 1951, the percentage of votes they received remained the same (25.89% in 1951 and 25.59% in 1956). The Socialists collected 435,814 more votes than in 1951. (3 180656 votes), and retained the same percentage (14.47% in 1951 and 14.92% in 1956). Radicals (splintered groups together) They collected 13.5% of the vote (11.13% in 1951), the " MPP party -11.34% (12.5% in 1951), the "moderates" – 14.48% (12.83% in 1951). The degollists suffered a catastrophic defeat, rare in French parliamentary history. Acting under the label of "social Republicans", they collected 4.45% (21.75% in 1951), i.e. less than a quarter of the votes of the previous elections. Most of their votes went to the Pujadists, who participated in the elections for the first time and collected 11.5% of the vote. Other Degollev votes went to the "moderates" and other right-wing groups [27]. Communists, socialists and radicals together collected more than 54% of the vote, and with other small leftist groups, more than 56%, i.e., they had an absolute majority of voters. There was no doubt that an objective possibility existed of creating a government like the Popular Front. This terrible ghost really stood before the French big bourgeoisie. The remaining party groups in the National Assembly had the following composition: RZHR – 14 deputies, MPP – 73, social Republicans (degollevtsy) – 21, "independents" – 83, "peasant" party (affiliated to "independents") – 12, pujadiets – 52, non–members of groups (individual right-wing deputies) - 6, "independent overseas territories" (motley a group of deputies from the colonies, who usually voted with various groups, from socialists to the right) – 10. Here we come to the issue of the political parties that participated in the last parliamentary elections of the Fourth Republic.

Since 1947, "anti-communism," as the official doctrine of the political parties of the Fourth Republic, has marked a political divide between the Marxist–Leninist Party of the working class, the French Communist Party, on the one hand, and the leading elite of the other major parties in France, on the other. Of course, this did not mean that only the bourgeoisie and the petty bourgeoisie were members of these parties or voted for them. The opponents of the Communists united 3/4 of the votes of French voters, i.e. their clientele also included the working strata of the city and countryside.

The party system of the Fourth Republic became a direct function of the development of the class struggle in the country. If, in England and the USA after the Second World War, each new sharp turn required the adaptation of the old parties, then in France, the severity of the political struggle and the weakness of the state required the ruling class to create new parties with each turn and to restructure the entire party system. The crisis of the Fourth Republic was clearly evident on the international stage. This is the Anglo-French adventure in Egypt, the Hungarian events of 1956. On May 21, 1957, the Government of Guy Mollet, the longest-serving government of the Fourth Republic, resigned… Thus, during the last year of the Fourth Republic, three governments were replaced, and the government crises lasted a total of about three months. But by this time, the colonial war in Algeria was becoming increasingly important in the broader crisis of the Fourth Republic. In the last years of the Fourth Republic, it left a special imprint on its entire domestic political life.

Conclusion

Conclusion: At the same time, the party system of the Fourth Republic has undergone significant changes. This was due to the reorganisations of the main political parties. In 1945-1946, three parties emerged at once: the Republican Freedom Party and the Independent Republicans. The Republican Group of Social and Peasant Action (Later they merged into the Party of the National Center of Independents and Peasants (NCSC). The electoral behavior of political parties also influenced the party system of the Fourth Republic.

For example, the Gaullist party, founded in April 1947, collected 35% of the vote in the municipal elections, and only 4.4% in the 1956 parliamentary elections. The so-called Pujadist party, the Union for the Protection of Merchants and Artisans (UDCA), formed in 1953, garnered 11.6% of the vote in the 1956 parliamentary elections, but soon disbanded.

According to French experts, the causes of electoral metamorphoses were rooted in socio-economic and political processes caused by the development of artificially monopolistic capitalism. One feature of the Fourth Republic's party system was the absence of a dominant party. Unscrupulous party coalitions were formed (for example, the creation of a "third force" coalition that included the Socialist Party (SFIO), the MPR, and radical parties). The need for a political compromise between the parties has once again brought the "articulated" centrist parties (the Democratic Socialist Union of Resistance (UDSR) and radical parties) to the forefront.

Thus, the unstable party system of the Fourth Republic manifested itself in the unsteadiness of the cabinets of ministers. Thus, an analysis of the party system of the Fourth Republic showed that France was on its way to creating a new political system and transforming the entire party system, and that the era of parliamentary parties and the party system as a whole was clearly ending. The idea of a strong state became the basis of the new political system in France. It is a basic element of the French political system and political power. The political struggle is primarily a struggle for the masses. Especially in France, where each party is trying to expand its influence, win more votes through such a flexible system, adapt to a society in constant motion, to the ebb and flow of discontent across its various strata, and to changing moods and views driven by economic and political factors. The party system of the Fourth Republic became a direct function of the development of the class struggle in the country. If, in England and the USA after the Second World War, each new sharp turn required the adaptation of the old parties, then in France, the

severity of the political struggle and the weakness of the state required the ruling class to create new parties with each turn, thereby rebuilding the entire party system.

REFERENCES

1 Проблемы экономики и политики Франции после второй мировой войны. – М.: Изд АН СССР, 1962. – 116 с.

2 Soboul A. Un manuscript inedit de Saint-Just. De la Natur, de l'Etat civil, de la Cite ou les Regles de Independence du Gouvernement // AHRF. – 1951. – P. 321-359.

3 Ollivier A. Saint-just et la force des choses. – Paris, 1966. - P. 672-673.

4 Abensour, M. La philosophie politique de Saint-just. Problematique et cadres sociaux // AHRF. – 1966. - 47 p.

5 Prelot M., Lescyuet G. Histoire des idées politiques. – Paris: Dallox, 1980. – 812 p.

6 Petot J. Les grandes étapes du régime républicain français. (1789-1969). Etude d'Histoire politique et constitutionnelle. – Paris: Cijas, 1970. – 842 p.

7 La Saussay Pr. de L'héritage institutionnel français (1789-1958). – Paris: Hachette, 1992. – 156 p.

8 Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. – М.: «Дрофа», 2005. – С. 581–582.

9 Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. – М.: «Дрофа», 2005. 374 с.

10 Винсент Буле. 1944 год и «Восстановление республиканской законности»: восстановление суверенитета, наследие правительства Виши и III Республики / Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. № 1 (6) 2015. С.109-118.

11 Кашкина Е.В. Алжирский вопрос в политической идеологии и практике голлизма (1954 – 1962 гг.). Автореферат на соискании ученой степени кандидата исторических наук. – Воронеж, 2007. 23 с.

12 Молчанов Н.Н. Генерал де Голль. – М., 1980. 502 с.

13 Chevallier J. J. Histoire des institutions et des régimes politiques de la France de 1789 à 1958, Paris: Colin, 2001 (9e éd.). 64 p.

14 Ибрашев Ж.У. Политическая концепция Ш. Де Голля: Материалы спецкурса "Общественно-политическая мысль современной Франции" для студентов исторического факультета. - Алма-Ата, 1971. - 130 с;

15 Байзакова К.И. Концепция сильного государства М. Дебре и проблема конституционной реформы во Франции в 40-50 - х годах XX века: Дис. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1985. 171 с;

16 Дузенов А.М. Общественно - политические взгляды и деятельность А. Мальро: Дис. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1988. 214 с .

17 Макашева К.Н. Эволюция идейно – политических взглядов Виктора Гюго: Дис. ... канд. полит, наук. - Алматы, 199 3. - 134 с.;

18 Сулеева Т.В. Политическая история голлизма в работах американских исследователей: Дис. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1987. 209 с;

19 Даненов Н.Ж. О некоторых аспектах современного развития Франции, состоянии и перспективах казахстанско-французского сотрудничества // Актуальные проблемы внешней политики Казахстана. -М., 1998. – 142 с.

20 Лукпанова С.С. Конституционные основы формирования внешнеполитического курса Франции: Дис. ... канд. ист. наук/ КазГНУ им. аль-Фараби.- Алматы, 1997.- 174 с;

21 Сапанов С.Ж. История развития партийно-политической системы Франции в условиях Европейской интеграции. Монография. - Атырау: НАО Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, 2022. - 196 с.

22 Наумова Н.Н. Проблемы западноевропейской интеграции: история и современность // Введение в теорию международных отношений / под ред. С.П. Карпова. – М., 2001. – 140 с.

23 Gaulle Ch.de. Discours et messages. – Paris: Plon,1970. – Vol.1. – 678 p.; Vol.2. – 664 p.; Vol.3. – 443 p.; Vol.4. – 457 p.; Vol.5. – 418 p.

24 Gaulle Ch.de. Doctrine politique. Recueil de déclaration et textes authentique. – Paris: Ed. du Rocher, 1992. – 226 p.

25 Heater D. The Idea of European Unity. – Londres, 1992. – 150 p.

26 Mallerre J. Les parties politiques francais. – Paris, 1957. – 115 p.

27 Fauvet J. La France dechiree. – P., 1957. – 9 p.

ФРАНЦИЯДА ТӨРТІНШІ РЕСПУБЛИКА ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫ ҚАЙТА ҚҰРУ

Аңдатпа

Франциядағы саяси партиялар Төртінші Республика кезінде елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл негізгі саяси партиялардың қайта құрылуымен байланысты болды. Францияда 1945-1946 жж. бірден үш партия құрылады. Олар: Республикалық еркіндік партиясы; Тәуелсіз республикашылар; Республикалық әлеуметтік-шаруа әрекеті тобы (Кейіннен олар тәуелсіздер мен шаруалардың ұлттық орталығына біріккен). Зерттеудің мақсаты-төртінші республика кезеңіндегі Францияның партиялық жүйесінің өзгеруін талдау, оның тұрақсыздығының себептерін анықтау, сондай-ақ саяси партиялардың қайта құрылуының, сайлаушылар мен саяси альянстардың сайлаушылық мінез-құлқының парламенттік демократияның жұмыс істеуіне және атқарушы биліктің күшеюіне әсерін анықтау. Төртінші Республиканың партиялық жүйесінің трансформациялануына саяси партиялардың электоралдық қызметі өзінше әсер етті. Жасанды түрде құрылған саяси патриялардың одақтары мен саяси партия жетекшілерінің саяси популизмі Франциядағы үкіметтік коалицияларының ішкі және сыртқы дағдарыстар жағдайында тез ыдырауына әкеліп жатты. Саяси жүйенің дағдарысы парламенттік демократияны шектеу және атқарушы билікті күшейту үшін күрескен саяси күштер үшін тиімді болды (голлизм). Сонымен бірге үкімет жанынан әртүрлі комитеттер мен комиссиялардың құрылуы мемлекеттік қызметшілер мен жеке сектор өкілдерінің жақындасуына және «технобюрократтық» жүйесінің қалыптасуына ықпал етті.

Негізгі сөздер: IV Республика, саяси партиялар, саяси жүйе, электорат, голлизм, дағдарыс.

РЕОРГАНИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ВО ФРАНЦИИ В ПЕРИОД ЧЕТВЕРТОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Политические партии Франции перетерпели существенные изменения в период IV Республики. Это было связано с реорганизацией основных политических партий. Так, в 1945-1946 гг. возникают сразу три партии: Республиканская партия свободы; Независимые республиканцы; Республиканская группа социального и крестьянского действия (в дальнейшем они объединились в партию Национального центра независимых и крестьян (НЦНК). На партийную систему IV Республики оказывало воздействие также электоральное поведение избирателей. Целью исследования является анализ трансформации партийной системы Франции в период Четвёртой республики, выявление причин её нестабильности, а также определение влияния реорганизации политических партий, электорального поведения избирателей и политических альянсов на функционирование парламентской демократии и усиление исполнительной власти. Искусственно создававшиеся политические альянсы, политиканство политических лидеров партий приводили к тому, что правительственные коалиции распадались при первом же кризисе внутренней или внешней политики. Очевидная дискредитация режима в самых различных слоях французского общества была на руку тем политическим силам, которые вели борьбу за ограничение парламентской демократии и усилению исполнительной власти (голлизм). Создание при правительстве различных комитетов и комиссий способствовало сближению государственных служащих с представителями частного сектора и образованию так называемой технобюрократии. Тем самым неустойчивая партийная система Четвертой республики проявлялась в нетвердости кабинетов министров.

Ключевые слова: IV Республика, политические партии, политическая система, электорат, голлизм, кризис.

REFERENCES

1 Problemy ekonomiki i politiki Francii posle vtoroj mirovoj vojny [*Problems of the economy and politics of France after the Second World War*] – M.: Izd AN SSSR, 1962. 116 p. [in Russian]

2 Soboul A. Un manuscript inedit de Saint-just. De la Natur, de l'Etat civil, de la Cite ou les Regles de Independence du Gouvernement // AHRF. – 1951. - P. 321-359 [in English]

3 Ollivier A. Saint-just et la force des choses. – Paris, 1966. - P. 672-673 [in English]

4 Abensour M. La philosophie politique de Saint-just. Problematique et cadres sociaux // AHRF. – 1966. - 47 p [in English]

5 Prelot M., Lescyuet G. Histoire des idées politiques. – Paris: Dallox, 1980. – 812 p [in English]

6 Petot J. Les grandes étapes du régime républicain français. (1789-1969). Etude d'Histoire politique et constitutionnelle. – Paris: Cijas, 1970. - 842 p [in English]

7 La Saussay Pr. de L'héritage institutionnel français (1789-1958). – Paris: Hachette, 1992. – 156 p [in English]

8 Arzakanyan M.C., Revyakin A.V., Uvarov P.YU. Istoriya Francii [*The history of France*]. – M.: «Drofa»,

2005. – P. 581–582 [in Russian]

9 Revyakin A.V., Uvarov P.YU. Istoriya Francii [*The history of France*]. – M.: "Drofa", 2005. 374 p [in Russian]

10 Vinsent Bule. 1944 god i "Vosstanovlenie respublikanskoj zakonnosti": vosstanovlenie suvereniteta, nasledie pravitel'stva Vishi i III Respubliki / ZHurnal rossijskih i vostochnoevropejskih istoricheskih issledovanij [*1944 and the "Restoration of Republican Legality": the Restoration of Sovereignty, the Legacy of the Vichy Government and the Third Republic / Journal of Russian and Eastern European Historical Studies*]. № 1 (6) 2015. P. 109-118 [in Russian]

11 Kashkina E.V. Alzhirskij vopros v politicheskoj ideologii i praktike gollizma (1954 – 1962 gg.) [*The Algerian question in the political ideology and practice of Gaullism (1954-1962)*]. Avtoreferat na soiskanii uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. – Voronezh, 2007. 23 p [in Russian]

12 Molchanov N.N. General de Goll [*General de Gaulle*]. – M., 1980. 502 p [in Russian]

13 Chevallier J. J. Histoire des institutions et des régimes politiques de la France de 1789 à 1958, Paris: Colin, 2001 (9e éd.). 64 p [in English]

14 Ibrashev ZH.U. Politicheskaya koncepciya SH. De Gollya: Materialy speckursa "Obshchestvenno-politicheskaya mysl' sovremennoj Francii" dlya studentov istoricheskogo fakul'teta [*The political concept of S. De Gaulle: Materials of the special course "Socio-political thought of modern France" for students of the Faculty of History*]. - Alma-Ata, 1971. - 130 p [in Russian]

15 Bajzakova K.I. Koncepciya sil'nogo gosudarstva M. Debre i problema konstitucionnoj reformy vo Francii v 40-50 - h godah XX veka [*M. Debray's concept of a strong state and the problem of constitutional reform in France in the 40-50s of the XX century*]: Dis. ... kand. ist. nauk. - Tashkent, 1985. 171 p [in Russian]

16 Duzenov A.M. Obshchestvenno - politicheskie vzglyady i deyatel'nost' A. Mal'ro [*Socio - political views and activities of A. Malraux*]: Dis. ... kand. ist. nauk. - Tashkent, 1988. 214 p [in Russian]

17 Makasheva K.N. Evolyuciya idejno – politicheskih vzglyadov Viktora Gyugo [*The evolution of Victor Hugo's ideological and political views*]*:* Dis. ... kand. polit, nauk. - Almaty, 199 3. - 134 p [in Russian]

18 Suleeva T.V. Politicheskaya istoriya gollizma v rabotah amerikanskih issledovatelej [*The Political history of Gaullism in the works of American researchers*]: Dis. ... kand. ist. nauk. - Tashkent, 1987. 209 p [in Russian]

19 Danenov N.ZH. O nekotoryh aspektah sovremennogo razvitiya Francii, sostoyanii i perspektivah kazahstansko-francuzskogo sotrudnichestva // Aktual'nye problemy vneshnej politiki Kazahstana [*On some aspects of the modern development of France, the state and prospects of Kazakh-French cooperation // Current problems of Kazakhstan's foreign policy*]. -M., 1998. – 142 p [in Russian]

20 Lukpanova S.S. Konstitucionnye osnovy formirovaniya vneshnepoliticheskogo kursa Francii [*The constitutional foundations of shaping France's foreign policy course*]: Dis. ... kand. ist. nauk/ KazGNU im. al'-Farabi.- Almaty, 1997. - 174 p [in Russian]

21 Sapanov S.ZH. Istoriya razvitiya partijno-politicheskoj sistemy Francii v usloviyah Evropejskoj integracii [*The history of the development of the French party and political system in the context of European integration.*] Monografiya. - Atyrau: NAO Atyrauskij universitet imeni H. Dosmuhamedova, 2022. - 196 p [in Russian]

22 Naumova N.N. Problemy zapadnoevropejskoj integracii: istoriya i sovremennost' // Vvedenie v teoriyu mezhdunarodnyh otnoshenij / pod red. S.P. Karpova [*Problems of Western European integration: History and modernity // Introduction to the Theory of International Relations / edited by S.P. Karpov*] – M., 2001. 140 p [in Russian]

23 Gaulle Ch.de. Discours et messages. – Paris: Plon, 1970. – Vol.1. – 678 p.; Vol.2. – 664 p.; Vol.3. – 443 p.; Vol.4. – 457 p.; Vol.5. 418 p. [in English]

24 Gaulle Ch.de. Doctrine politique. Recueil de déclaration et textes authentique. – Paris: Ed. du Rocher, 1992. 226 p. [in English]

25 Heater D. The Idea of European Unity. – Londres, 1992. 150 p. [in English]

26 Mallerre J. Les parties politiques francais. – Paris, 1957. 115 p. [in English]

27 Fauvet J. La France dechiree. – P., 1957. - 9 p [in English]

Information about authors:

Saipulla Sapanov **- corresponding author,** doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Scientific Research Institute of History, Archeology and Ethnology of the Caspian region named after Kh.B. Tabyldiev. Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: cefosh1@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0469-1254

Zhanna Shayakhmetova **–** candidate of Law, professor of the department of «Criminal Law Disciplines», Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813

France during the fourth republic: political parties and the political system

Arman Saurbayev - is a senior lecturer at the Department of Public Administration and International Relations of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan
E-mail: areke75@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9219-8166
Azamat Imandosov - head of the methodological association "History" of school-gymnasium №30 for gifted children with three languages of instruction, history teacher, master of humanities, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: imandosov79@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5598-9389

Информация об авторах:

Сайпулла Сапанов - **основной автор,** доктор исторических наук, профессор, директор научно-исследовательского института «Истории, археологии и этнологии Каспийского региона имени Х.Б.Табылдиева». Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: cefosh1@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0469-1254
Жанна Шаяхметова – кандидат юридических наук, профессор кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: jan68@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813
Арман Саурбаев - старший преподаватель кафедры государственного управления и международных отношений Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: areke75@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9219-8166
Азамат Имандосов - руководитель методического объединения «История» школы-гимназии №30 для одаренных детей с тремя языками обучения, учитель истории, магистр гуманитарных наук, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: imandosov79@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5598-9389

Авторлар туралы ақпарат

Сайпулла Сапанов - **негізгі автор,** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Х.Б.Табылдиев атындағы «Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ғылыми-зерттеу институтының директоры. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: cefosh1@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0469-1254
Жанна Шаяхметова - заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: jan68@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813
Арман Саурбаев - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университетінің мемлекеттік басқару және халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан қ. Қазақстан Республикасы
E-mail: areke75@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9219-8166
Азамат Имандосов - үш тілде оқытатын дарынды балаларға арналған мамандандырылған №30 мектеп-гимназиясының «Тарих» әдістемелік бірлестігінің басшысы, тарих пәнінің мұғалімі, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: imandosov79@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5598-9389

ӘӨЖ 94(574) **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.06**
ҒТАХР 03.01.07

Л.Б. Момунтаева[1*], Б.С. Жұмағұлов[1], А.О. Ешмукамбетов[2]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, 050010,Қазақстан Республикасы
[2] №81 мектеп-гимназия
Алматы, 050046, Қазақстан Республикасы
e-mail: 69_lyazzat@mail.ru

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫРЫ»: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада XVI ғасырда Еуразия құрлығында қуатты империяға айналып, өз территориясын әскери жорықтар мен дипломатиялық байланыстар барысында нығайтқан Осман империясының тарихи-саяси сипаттамасы ұсынылады. Империя XVI ғасырда Сүлеймен I билігі кезінде саяси-экономикалық, мәдени жағынан шарықтау шегіне дейін жетіп, «алтын ғасыр» кезеңіне айналды. Бұл билеушінің кезінде империя әлемдік өркениет тарихына ықпал еткен әрі құқықтық жүйесі қалыптасқан мемлекеттің бірі ретінде танылды. 1520-1566 жылдары Сүлеймен I тұсында империя тек әскери теңіз күшінің қуаттылығы жағынан ғана емес, құқықтық реформалары, мәдени-сәулет саласындағы жетістіктерімен танымал болды. Зерттеудің мақсаты-Сүлеймен I кезінде Осман империясының саяси, құқықтық және мәдени дамуын жан-жақты талдау, оның «алтын ғасырының» мәні мен мазмұнын анықтау, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы және жүйелік тәсілдер негізінде Осман империясының әлемдік өркениеттің саяси тұрақтылығын, құқықтық жүйесі мен мәдени мұрасын қалыптастыруға қосқан үлесін анықтау. Мақаланың ғылыми мәнін ашуда тарихи-салыстырмалы, жүйелі талдау әдістері қолданылып, заманауи ғылыми әдебиеттер негізінде ғылыми тұжырымдар жасалады. Осы бағыттағы зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, Осман империясының «алтын ғасыр» ұғымының мәні ашылып, ғылыми-педагогикалық әдебиеттегі тарихи кезеңнің саяси тұрақтылығы мен мәдени серпіліске қосқан үлесі жан-жақты талданады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы және жүйелі талдау әдістері қолданылып, алғашқы деректер мен заманауи ғылыми әдебиеттер негізінде ғылыми тұжырымдар жасалады. Мақала Осман империясының өркендеу кезеңіндегі саяси билік, мәдени өмір және әлеуметтік құрылым арасындағы өзара байланыстарды жан-жақты ашып көрсетуге бағытталған.

Негізгі сөздер: Осман империясы, тарих, алтын ғасыр, саяси, Сүлеймен I, теңіз флоты, мәдениет.

Кіріспе

Саяси және әскери мақсаттағы соғыс қимылдары көптеген мемлекеттердің территориялық жағынан өзгеруіне әсер етуші негізгі фактор саналады. XVI ғасырда әлемдік державаның бірі – Осман империясы гүлдену кезеңіне қадам басты. Империя бұл кезеңде саяси тұрақтылық, әскери қуаттылық, әлеуметтік және экономикалық даму жағынан Еуропадағы ірі күшке айналды.

Шығыс дәстүрінде жаңа ғасырдың басталуымен адамзат тарихына өзгеріс енгізуге қабілетті тұлға дүниеге келеді. Осман империясын «алтын ғасыр» кезеңіне жеткізген 10-шы сұлтаны Сүлеймен I осындай тұлға болды.

Сүлеймен I – 1494 жылы 6 қарашада Трабзонда дүниеге келген. Ол (1520-1566) – Осман империясының билеушісі, тарихта мұсылман әлемінде «кануни», ал еуропалық тарихнамада «ғажайып Сүлеймен» деген атпен белгілі [1].

Сүлеймен I билігінің қуаты мен табысының негізі оның алдындағы сұлтандар – ең алдымен Баязид II мен Селим I тұсында қаланған. Баязид Осман билігін Батыс Еуропаға дейін кеңейтіп, болашақ жаулап алуларға жол ашқан мықты әрі сенімді тірек-аймақ құрды. Ал Селим I Мамлюктерді бағындырып, империяны едәуір күшейтті және ұлына христиан билеушілерімен күресті жалғастыру үшін сенімді тыл қалдырды. Ал Сүлеймен I тұсында империя Еуропа, Азия және Африка секілді үш құрлыққа иелік еткен алып күшке айналды, сауда жолдарына бақылау орнатты. Ол билігі тұсында 13 әскери жорық ұйымдастырды:

оның 10-ы Еуропа елдеріне, ал 3-і Азияға бағытталды. 1521 жылы Сүлеймен I батыс елдеріне өзінің алғашқы жорығын Венгрияға қарсы ұйымдастырып, Белград қаласын басып алды.

Сүлеймін I билігінің құдіреттілігі Француз каролі Франциск I мен Испания каролі Карл V арасындағы қақтығыста төрелік ететін дәрежеге көтерілді. Бұл кезеңде империя тек әскери жағынан ғана емес, өнер, сәулет, әдебиет және ғылым саласында ерекше қарқынмен дамып, ислам өркениетінің маңызды орталықтарының біріне айналды.

Ел астанасы – Константинополь (Стамбұл) империяның геосаяси, экономикалық және мәдени орталығы ретінде гүлденіп, ерекше маңызға ие болды. Аталған тарихи кезеңді жан-жақты зерттеу бүгінгі күнгі өркениетаралық диалог пен мәдени мұраны бағалауда маңызды болып табылады. Сонымен қатар, түркі әлемінің ортақ тарихын танып-білуге, оны ғылыми тұрғыда зерделеуге де өз септігін тигізеді. Тарихи деректер мен мәдени ескерткіштер Осман билігінің әмбебап үлгісін танытып, қазіргі кезеңдегі геосаяси процестерді саралауда маңызды методологиялық негіз бола алады. Осы тұрғыдан алғанда Осман империясының XVI ғасырдағы «алтын ғасыр» кезеңінің тарихи-мәдени ерекшеліктерін саралай отырып, бұл кезеңнің өркениет тарихындағы орны мен маңызын ғылыми тұрғыда негіздеу мақаланың мақсаты болып табылады.

Бүгінде Осман империясының «алтын ғасыр» кезеңін зерттеуде көптеген шектеулер орын алуда. Осы тұстағы басым көзқарас осман өркениетінің жеке ерекшеліктері ескерілмей, еуроцентристік көзқарастың орын алуы. Яғни, көптеген зерттеушілер Осман империясындағы Сүлеймен I тұсындағы дамуды тек әскери жаулаушылық жорықтармен байланыстырып, «басқыншы» көзқарасты ұсынады, ал мемлекеттік мәдени дамуы үстірт түрде зерттелген. Сондықтан осы дәуірді жан-жақты зерттеу, салыстырмалы талдау жүргізу түркі-ислам өркениетінің даму динамикасын, сондай-ақ қазіргі түркі мемлекеттері мен әлемдік саясаттағы тарихи сабақтастықты түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада ғылыми танымның эмперикалық және теориялық әдістері тиімді қолданылды. Әсіресе, салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы Осман империясының Селим I тұсындағы даму бағыты мен Сүлеймен I кезіндегі мемлекеттің әскери-саяси саясатына талдау жасалды. Бұл әдістің ұтымды жағы XVI ғасырдағы Осман империясының «алтын ғасыры» кезеңіне қатысты еуроцентристік және өркениеттік ерекшеліктердің айырмашылығына талдау жасауға болады. Бүгінде аталған кезеңге қатысты зерттеулердің бірқатарында әдіснамалық тұрғыдан шектеулердің бары байқалады. Біз ғылыми мақалада Осман империясына қатысты «артта қалған» деген тұжырымды салыстырмалы-тарихи әдісті қолдана отырып, қайта қарастырамыз.

XVI ғасырда Осман империясында ғылым мен білім өркендеді, сәулет өнерінде «Мимар Синан» сәулет мектебінің көркемдік стилі қалыптасты. Елдің рухани дамуы поэзия мен әдебиеттегі жетістіктермен байланысты еді. Осы тұрғыда Сүлеймен I тұсындағы әдебиеттің дамуына қатысты зерттеулер түркі ғалымдары тарапынан кеңінен зерттелген. Олардың қатарында Е.В. Гибб, Й. Бибина және В.Ф. Кепрюлю сынды зерттеушілер бар. Е. Гибб зерттеулерінде Сүлеймен I тұсындағы түркі әдебиеті мен поэзиясының дамуына жоғары баға беріп, классикалық түрік поэзиясының даму шыңына жеткенін сипаттайды [2].

Осман империясы кезеңіндегі түрік әдебиетінің тарихын зерттеуші әрі жүйелі түрде талдаған көрнекті ғалым, әдебиеттанушы М.Ф. Кепрюлюдің «Түрік әдебиетінің тарихы» монографиясы Сүлеймен I тұсындағы әдеби кезеңді қарастырады. Оның кезеңінде түрік әдеби тілінің стилінің негізінде поэтикалық мектептердің қалыптасып, сұлтанның өзі поэзияны қолдап, әдеби орта қалыптастырған билеуші ретінде танытылады [3].

Й. Бибина зерттеуінде түрік әдебиетінің «алтын ғасыры» Сүлеймен I тұсында қалыптасып, әдеби ортаның дамуын сипаттайды [4].

Сүлеймен I тұсындағы мемлекетті басқару жүйесі орталықтандырылып, құқықтық нормалар жоғары деңгейге жетті. Оның бір дәлелі Сүлеймен I патшаның мұсылман халықтары арасында «кануни» аталуы. Салыстырмалы түрде қарағанда Еуропа елдеріндегі «ренессанс» кезеңі орын алып, бытыраңқылы пен қақтығыстар орын алған тұста, мұсылмандық Осман империясында бір орталықтан басқарылатын, құқықтық жүйесі қалыптасқан империя құрылымы қалыптасты. Мақалада ғылыми бағыттағы зерттеулерге назар аударылып, Осман империясының «алтын ғасыр» кезеңіне қатысты түркі ғалымдары мен шет ел зерттеушілерінің еңбектеріне талдау жасалды.

Ағылшындық ориенталист А.Д. Алдерсон 1956 жылы жарық көрген еңбегінде Сүлеймен I тұсындағы Осман империясының билік жүйесі, әулеттік құрылымы мен құқықтық жүйесіне назар аударады [1].

А.И. Жилинаның зерттеу бағыты Сүлеймен I тұсындағы Осман империясының сыртқы саясатына арналды. Автор Осман империясының Еуропа мен Таяу Шығыс елдеріне өз үстемдігін жүргізіп, ең қуатты кезеңге айналған «алтын ғасырды» оның сыртқы саясатының бір бағыты ретінде көрсетеді. Сонымен қатар, Сүлеймен I тұсындағы сыртқы саясаттың бағыттары мен нәтижелерін ашуда Австриямен, Венгриямен, Иранмен және сол кездегі Еуропалық мемлекеттермен қарым-қатынасы қарастырылады [5].

Сүлеймен I билігі кезіндегі Осман империясының даму бағыты, билік жүйесі мен империяның күш-қуатының артуына қатысты М. Йылмаздың еңбегінде Осман империясы өзінің жоғары өрлеу шыңына Сүлеймен I тұсында жетті және Еуропаның батыс бөлігі, орталық, солтүстік Африка мен Азия аймақтарына жорық ұйымдастырып, үлкен дежаваға айналдырды деп жазады [6].

Түрік ғалымы М.В Кичаның зерттеу еңбектері тікелей Сүлеймен I тұсындағы Осман империясына арналмаса да астана ретінде үлкен маңызға ие болған Стамбұл қаласының тарихи-мәтін сипаттайтын және Сүлеймен кезеңіндегі қаланың сәулет пен мәдени өмірінің дамуына деген маңызын атап өтеді [7].

Өркениеттік тәсіл арқылы империяның тек жаулаушылық бағыттағы саясатын ғана емес, оның құқықтық, мәдени, әдеби және сәулет өнеріндегі мәдени құндылықтар кешені қарастырылады. Бұл тәсіл арқылы Осман империясының тек «жаулаушы күш» ретінде ғана емес, өзіндік «өркениет модел» қалыптасқан қуатты мемлекет ретінде қарастыруға мүмкіндік алдық. Бұл өркениеттік модел құқықтық жүйесі қалыптасқан, басқару бір орталыққа негізделген, мәдени-сәулеті дамыған империя ретінде қарастыруға негіз бола алады.

Ғылыми танымның эмперикалық және теориялық әдістерін қолдану арқылы Сүлеймен I тұсындағы Осман өркениетінің жан-жақты дамыған, күрделі мемлекеттік құрылым болғанын дәлелдеуге болады.

Нәтижелер және оларды талқылау

XVI-XVIII ғасырдың басында Осман империясы мұсылман әлеміндегі ең құдіретті мемлекетке айналды. Мемлекеттің дамуы еуропалық мемлекеттердің тарихымен тікелей байланысты.

1453 жылы түркі-османдар Византияның астанасы Константинопольді басып алып, «империя» дәрежесіне көтерілді. Константинополь атауын «Стамбұлға» ауыстырып, оны империяның астанасына айналдырды. Жер аумағы кеңейіп, оған Греция, Қырым, кейіннен Египет, Алжир, Сирия мен Палестина қосылды.

1516 жылы Селим I тұсында империяның аумағы кеңейді, оған Сирия, кейіннен Левант, Солтүстік Африка аумағы қосылды.

1516-1517 жылдары Алжир, кейіннен Мысыр мен Мамлюк сұлтандығы жойылды. Империя территориясы Солтүстік Африкаға дейін кеңейді, Қызыл теңіз аумағы бақылауға

алынды. Әскери және теңіз жорықтарының нәтижесінде Еуропа елдері Осман мемлекетін теңіздегі және құрлықтағы өз мүдделеріне елеулі қарсылас ретінде қабылдай бастады.

1520 жылы Эдирне қаласында Родос аралы мен Үндістанға жорыққа әзірлену барысында қатерлі ісіктен қайтыс болады. Селим I билігі тұсында империя аумағын 70%-ға ұлғайтты. Селим I жүргізген геосаяси және әскери жорықтар империяны қуатты елге айналдырды. Ол қайтыс болған соң билікке ұлы Сүлеймен I келді. Селим I ұлын ел басқару ісі мен әскерге қолбасшылық жасауға жақсылап дайындап, ісін жалғастырушы ретінде қалдырды [8. – 233].

Американдық тарихшы А. Михаил Селим I сұлтанның әлемдік тарихта алатын орнын ғылыми тұрғыда негіздей келе, оның билікке оңай жолмен келмегенін және 36 сұлтанның ішінде ең ықпалдысы болғанын көрсетеді [9. – 74]. Осылайша, XVI ғасырдағы Ұлы географиялық ашылулар мен реформация кезеңінде әлемдік геосаяси жағдайға өз ықпалын тигізіп, үстемдікке ие болған Селим I сұлтанның тұлғалық, дипломатиялық және жаһандық келбеті елін батыстық империализмге теңесетін державаға айналдырды.

Осман империясының билігі кезеңінде «алтын ғасыр» саналған Сүлеймен I тұсында ел ішкі тәртібі орныққан, күшті империяға айналды. Оның даңқы тек жаулап алу жорықтары барысында ғана емес, заң шығару қабілетімен де елге танымал болды. Халқы оған «қануншы», «заң шығарушы» деген мәртебе берді.

1520 жылы Осман империясының билеушісі Селим I қайтыс болған соң билікке оны ұлы келеді. Сүлеймен I өз заманының мықты ел билеушісі 1520 жылы 22 қыркүйекте сұлтан болып тағайындалды. Ал Ибрагим паша сұлтанның жеке бөлмелерінің сақтаушысы, 1523 жылы көптеген мемлекет қайраткерлері күтпеген жерден Ұлы уәзір қызметіне тағайындалды [10. – 324].

Сүлеймен I әскери жаулап алу жорықтарын жиі ұйымдастырып, жер аумағын кеңейтіп отырды. Венгрия корольдігін жаулап алды, Хорватия, Персия, Армения мен Месопотамияны империя құрамына қосты. Оның янычар әскері Рим империясының астанасы саналған Венаны да тізе бүктірді, бірақ қаланы толық басып ала алмады. Осылайша, империя аумағы Жерорта теңізі мен Қара теңізді біріктірген үш құрлыққа үстемдік етті. Империя құрамында бір-бірімен туыс емес араб, күрд, албан, грек, славян, венгр, румын, армиян және грузин халықтары өмір сүрді.

Осман империясындағы «алтын ғасыр» 4 бағытта дамып, өзінің шарықтау шегіне жетті:

Әскери бағыт. Осман империясы Жерорта теңізі мен Қара теңізге ие мемлекет ретінде әскери теңіз флотын дамытып, ықпалды державаға айналды [11. – 85]. Әкесі Селим I сұлтаннан қалған әскери күшті одан әрі дамытып, оның басқыншылық жорықтарын сәтті жалғастырды. Империя аумағы Селим I сұлтан тұсында 1. 494 млн км^2 болса, Сүлеймен I тұсында 8 млн км^2 болды.

1521 жылы Белград қаласын түріктер басып алып, Венгрияға қатыс соғысты бастады. Дунай бойында орналасқан ең мықты Шабац қамалын бағындырып, Белградты қоршады.

1522 жылы рычарьлардың әскери базасы саналған Родос аралын жаулап алды. Рычарьлардың қатты қарсылығына қарамастан адам шығынын елемей жеңіске жетті.

1526 жылы империя әскері Дунайдан өтіп, Мохач қаласы маңында венгр каролі Лайош II басқарған әскерді ойсырата жеңді. Бұл жеңістер Сүлеймен I сұлтанды Венгрияның орталық бөлігіне билік етуге мүмкіндік берді.

1527-1528 жылдары Босния, Герцеговина, Словения аймақтарын жаулап алып, трансильванияны өзінің вассалына айналдырды.

1529 жылы жазда 120 мың әскермен Венгрияның астанасы Буда қаласын, күзде Венаға жорық жасап, қоршауға алады.

1532 жылы Австрияға жаңа жорыққа әзірленіп, Кёсег бекінісіне дейін барды. Бұл жорық Австрия билігінің жыл сайын 30 мыңң дукат салық төлеп тұру келісімшартымен

аяқталды. Бұл тұста империя әскері 150 мыңнан астам болды. Сұлтандық гвардия құрамында артиллерия корпусы, зеңбірекші, арбашы, қару-жарақ шеберлері болды. Олардың саны – 15307-ге жетті. Капыкулу атты әскерінің саны – 5066, 7302 салт атты әскер болды. Янычар корпусы – империяның негізгі әскері саналды. Олардың саны 1567 жылдың өзінде 12 854-ге жетті. Олар соғыс кезінде сұлтанның оң және сол қанатында тұрды [12. – 96]. Десе де Сүлеймен I сұлтан тұсында империяның әскери жетістіктері тек әскер санының артуына байланысты болмады. Оның басты ерекшелігі – жаңа қару түрлерін, әсіресе атыс қаруының ішінде зеңбірек пен мылтықтарды белсенді қолдану болды. Зеңбіректен бастап қолмен атылатын қаруға дейін ауқымды арсенал құрған Сүлеймен I сұлтан бұл қаруларды соғыс пен қоршау кезінде тиімді қолдана білді. Соның нәтижесінде империя әскері Балқан түбегі, Жерорта теңізі, Кіші Азия мен солтүстік Африка аумағындағы қамалдар мен қалаларды жаулап алуда тиімді қолданды [13. – 63].

1534 жылы Осман империясының әскері Парсы аумағына еніп, Тебризді, кейіннен Бағдатты басып алды. Сүлеймен I сұлтан Тебризді 4 рет жаулап алды. Кейіннен Исфахан, Ереван мен Нахичеваны иеленді.

1551-1562 жылдары Австрияға қарсы бірнеше рет жорық жасады. Негізгі мақсаты – Габсбургтер империясын бағындыру еді. Бірақ, Сүлеймен I сұлтан соңғы жорығында да бұл мемлекетті бағындыра алмады.

Осман империясы аумағының кеңейтуде маңызды рөл атқарған тұлғаның бірі – Ұлы уәзір Перғалы Ибрахим паша болды. Ол тек мемлекеттік істерден бөлек сұлтанмен бірге әскер жорықтарға қатысты, оның кеңесшісіне айналды. Ибрахим паша бұл қызметуке өзінің адалдығы мен қабілетінің арқасында жетті [10. – 323].

Сүлеймен I тұсында Осман империясының жаулап алып, бақылау орнатқан аймақтары:

Еуропада: Балқан түбегін толығымен өз иелігіне қосты; Хорватия мен Славонияның бір бөлігі; Қырым хандығы; Молдавия мен Валахия алым-салық төлеп тұрды, ал 1526 жылғы Мохач шайқасынан соң Венгрияның бір бөлігін жаулап алды.

Азия аймағында: Ирак, Анатолия, Сирия, Левант, Хиджаз, Йемен жағалауы, Арминияның шығысы мен Әзірбайжанның көп бөлігін жаулап алды.

Африкада: Мамлюктерді жаулап алу нәтижесінде Египет, Ливия, Тунис, Алжир, Суданның солтүстігі мен Қызыл теңіз жағалауы. Осылайша, XVI ғасырдың 60-жылдары Осман империясы жер аумағы 8 миллион м^2 территориясы бар Жерорта теңізі, Қызыл теңіз бен Парсы шығанағына өз бақылауын орнатып, Еуропа, Азия және Африка құрлығына билігін жүргізген мұсылман мемлекеті болды. Оның билігі тұсында халық саны – 25 млн-ға жетті [14. – 19].

Құқықтық реформалар бағыты. Сүлеймен I сұлтан мұсылман халықтары арасында «кануни» (заң шығарушы) атауына ие болуы оның мемлекетті құқықтық жағынан тұрақтылыққа алып келуімен байланысты еді [15]. Топкапы сарайы – тек ресми кеңестер өткізу алаңы емес, арнайы қабылдау өткізетін орын ретінде пайдаланылды.

Басқару ісінде негізгі мәселелер мемлекеттік кеңес – «диванда» талқыланды. Кеңесте сұлтан немесе ұлы уәзір төрағалық етті. Диванда қабылданған әрбір шешім басқа да бағыныштылар үшін міндетті болып саналды және олардың орындалуын Сүлеймен I сұлтан тұсында 21 визайеттер мен оларға бағынышты 250-ге жуық санджақты басқарған санджақбейлер қамтамасыз етті.

Сүлеймен I сұлтан тұсында қабылданған заңдар жинағы 3 бөліктен тұрды. Бірінші бөлімі – қылмыс және оларға қолданылатын жаза түрлері; екінші бөлім – қазына мен салық түрлеріне қатысты (баж салығы, мүлікті мұралау және т.б.); үшінші бөлім – мұсылман емес халықтардың (райя) құқықтық жағдайы мен міндеттері туралы.

Саяси қуаттылық бағыты. Мемлекет – әскери-феодалдық негізде құрылды. Мемлекет басшысы, шексіз билік иесі – сұлтан саналды. Сұлтаннан кейін билік – ұлы уәзірдің қолында болды. Ол барлық мемлекеттік істермен айналысты, сұлтанның кеңесшісі саналды.

Француз тарихшысы әрі Осман империясының тарихы мен мәдениетін зерттеуші Ф. Хитцельдің зерттеулерінде Сүлеймен I тұсындағы империяның саяси өмірі, билік құрылымы, армиясы мен заңдарына қатысты кең көлемде сипаттама береді. Әсіресе, еңбекте әлемге даңқы шыққан Сүлеймен I билігі кезіндегі заң шығару ісіндегі көреген саясаты мен оны қалпына келтіруші ретінде жоғары баға берген. Империя астанасы Стамбұл әлемдегі ең ірі мәдени орталықтың бірі саналды [16]. Мұнда саяси, экономикалық байланыстардың негізгі келіссөздері орын алды. Осман империясының халқының басым көпшілігі – егіншілік пен мал шаруашылығымен айналысты. Шын мәнінде орталық билік өз тұрғындарын біріктіру жолында мықты мақсатты саясат жүргізді.

Мәдени өрлеу бағыты. XVI ғасыр Еуропада феодалдық қақтығыстарды бастан өткеріп жатқанда, Осман империясында түркі әдебиеті дамып, сұлтандардың қолдауына ие болды. Зерттеуші Э. Вартаньянның ғылыми мақаласында Осман империясындағы түркі әдебиетінің даму ел билеуші сұлтандардың қолдауымен байланыстырады. Бұл санаттағы сұлтандар қаратында Мұрад II, Баязид II, Селим I, Сүлеймен I және Селим II бар. Стамбұл қаласы империяның астанасына айналған тұста батыс пен шығыс өркениетінің тоғысқан орталығына айналды [17. – 88].

Сүлеймен I тұсында каллиграфия өнері даму деңгейіне жетті, қолжазба нағыз өнер туындысына айналды. Поэзия өнеріне қолдау білдіруші Сүлеймен I елде ақындардың әртүрлі мерекелерде өлеңдер жазып ғана қоймай, өнерде араб-парсы диалектісінен арылып, «стамбұл диалектісі» кеңінен қолданылды. Осы дәуірде түрік феодалдық әдебиетінің мақтанышына айналған бірқатар танымал тұлғалар қалыптасты [18. – 89].

Олардың қатарында ақындық қабілеті ерте байқалып, лирикалық өлеңдері сарай шенеуніктері мен Сүлеймен I қамқорлығын иеленген Хыяли болды. Оның шығармаларының негізгі сарыны сопылық бағытты қамтыды.

Хыялының замандасы ақын Иваз Зати мен «Бакы» атымен танымал Молла Махмұд та сарай ақындары ретінде лирикалық, махаббат және сұлтанды мадақтау бағытында ақындық қабілетімен танымал болды. Бакы Сүлеймен I-дің сүйікті ақыны ретінде оған мадақ өлеңдер жазды, кейіннен сұлтан қайтыс болғанда оның мұрагерлерін жырлады. Бакы поэзиясы араб-парсы ықпалынан арылып, түркі поэзиясын жаңа бейнелермен байытты. Сарай ақындары Сүлеймен I сұлтанның әскери жеңістері, сұлтандық тұлғасына өз шығармашылығын арнады.

Сүлеймен I де ақындық қабілетімен танылған. Оның «Диваны», «Мухибби» деген лақап атымен жазылған бірнеше өлеңдері бар [18. – 74].

Сүлеймен I тұсындағы түрік әдебиетінің дамуына британдық тарихшы Д. Гудвин өте жоғары баға береді. Оның 2003 жылы ағылшын тілінде жарық көрген еңбегі империядағы ғылым мен мәдениеттің дамуы, араб және парсы тіліндегі әдебиеттің дамуына талдау жасайды. Сонымен қатар, «... империя тарихында әлемге Сүлеймен кезіндегідей ықпал тигізген емес» [19. – 8],-деп өзіндік бағасын ұсынады.

Сүлеймен I сұлтан тұсында империя аумағында сәулет құрылысы мен абаттандыру ісіне үлкен мән берілді. Ірі қалаларда мыңдан құрылыс түрлері салынды: мешіттер, медреселер, аурухана, көпірлер, дерхахтар мен оқу орындары. Кануни дәуірі – түркі мәдениеті мен өнерінің гүлдену кезеңі болды. Атап айтқанда, Бахы, Киялы, Физули – поэзия саласында, Синан – сәулет өнерінде, Карахисари – каллиграфияда тұңғыш саналды және сол дәуірдің көрнекті өкілдеріне айналды. Ғылым саласында Ибн Кемал, Әбу Сууд Эфенди, Сейди Әли Рейс, Зенбили Әли Эфенди сынды ғалымдар елдегі түрлі саланың дамуына ықпал етті [15. – 9].

Сүлеймен I тұсында сәулет өнері ерекше даму деңгейіне жетті. Сұлтан, атақты адамдар немесе жағдай жақсы ауқаттылар өз есімін қалдыру үшін үлкен құрылыстар жүргізді. XVI ғасырда сәулет өнерінде Синан сәулетші үлкен құрметке бөленді. 1538 жылдан бастап империяның бас сәулетшісі әрі бас инжинері аталған Синанның қолынан керемет сәулет құрылысының туындылары дүниеге келді. Оның атақты туындыларының ішінде Шехзаде мешіті, Сүлеймание мешіті, Селим мешіті әлемдік сәулет өнерінің жауһарлары саналды.

Қорытынды

Осман империясының ең қуатты және ықпалы жоғары деңгейге жетуі Сүлеймен I билігі тұсындағы саяси, әскери, әлеуметтік және экономикалық саясаттың дұрыс жүзеге асырылуы еді. Ол 1520-1566 жылдары Осман империясын ең қуатты әрі гүлденген шыңына жеткізді. Бұл кезеңде империя саяси, әскери жағынан ғана емес өнер мен мәдениет саласындағы осман өркениетінің жарқыраған дәуірі болып саналады. Осы мәдени өрлеуде монархтың жеке тұлғалық ықпалы – меценат, қамқоршы және тіпті тікелей шабыт беруші ретінде айқын байқалады. Оның ішкі және сыртқы саясаты, құқықтық реформалары, жаулап алу жорықтары империяның халықаралық аренадағы беделін арттырып, мемлекеттік басқарудың тұрақты моделін қалыптастырды.

Селим I сұлтан тұсында қалыптасқан әскери күш-қуатты Сүлеймен I сұлтан өз территориясын кеңейтуде одан әрі күшейтті. Еуропа елдеріне қарсы тұра алатын әскери күшінің арқасында алып империя құрды, оны басқарудың құқықтық негізін қалыптастырды. Мұсылман елдері арасында «ғажайып», ал Еуропада «кануни» атымен танымал болды. осы заңының арқасында мемлекетті басқару жүйесін жетілдірді, құқықтық реформалар жүзеге асырылды. Мемлекетте әдебиет, мәдениет, сәулет пен ғылым қарқынды түрде дамыды.

Қорыта келе, Сүлеймен I сұлтан тұсындағы Осман империясы тек әскери жетістіктері мен аумақтық үлкеюі ғана емес, мемлекеттік құрылымның кемелдену мен осман өркениетінің дамуы тұрғысынан тарихи маңызға ие болды. Осман империясының «алтын ғасыры» кезеңі қазіргі тарих ғылымы мен өркениеттану саласы үшін аса құнды зерттеу нысаны болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Alderson A.D. (1956) The Structure of the Ottoman Dynasty. – Oxford: Clarendon Press. 252p.

2 Гибб Е.В. История Османской поэзии. – Т. 4. – Лондон: Luzac & Co, 1900-1908. – Т. 1. – 492 с.

3 Кёпрюлю В.Ф. История турецкой литературы. – Стамбул: Kitapyur-du, 1933. – 446 с.

4 Бибина Й. История турецкой литературы. От зарождения до Танзимата. – София: Академическое изд-во им. Марина Дринова, 2000. – 256 с.

5 Жилина А.И. Внешняя политика османского султаната в правление падишаха Сулеймана I Кануни // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. – № 1. – 2016. – С. 251-258.

6 Йылмаз М. Турция. Полная история страны. – М.: АСТ, 2021. – 288 с.

7 Кича М.В. Стамбул: перекресток эпох, религий и культур. – М.: Эксмо, 2022. – 432 с.

8 Османского государства и общества / под ред. Э. Ихсаноглу. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 107-2016.

9 Михаил А. Тень Бога. Султан Селим. Владыка османов и творец современности = God's Shadow. – М.: Бомбора, 2025. – 560 с.

10 Абидулин А.М., Козуб Е.А. Визирь, имевший власть султана: Паргалы Ибрагим-паша // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». – №4. – 2020. – С. 321-331.

11 Крачковский И.Ю. Морская география в XV–XVI вв. у Арабов и Турок. – М.: Академия Наук СССР, 1954. – 354 с.

12 Петросян И.Е. Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV – начало XVII в.). – М.: Наука, 2019. – 604 с

13 Ипширли М. Организация Османской империи. История Османского государства, общества и цивилизации: монография. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 2006 – 367 с.

14 Панченко К.А. Османская модель империи: некоторые размышления // Исторический вестник. – Т. 29. – 2019. – С. 18-37.

15 Ягджы Д. Великолепный султан Великолепного века: героизм султана Сулеймана Кануни в касыдах Османской эпохи / перевод с турецкого С.В. Дингилиши // Уральское востоковедение: международный альманах. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2013. – Вып. 5. – С. 98-103.

16 Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель. – М.: Вече, 2006. – 384 с.

17 Вартаньян Э.Г. Начало расцвета и золотой век художественной литературы Турции: к истории вопроса о культуре стран мусульманского Востока // Исламоведение. – №1. – 2020. – С. 82-94.

18 Исламская тематика в творчестве турецких поэтов Средневековья: хрестоматия. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2014. – 119 с.

19 Goodwin J. (2003) Lords of the Horizons. A History of the Ottoman Empire. New York: St. Martin's Press. 368 p.

«ЗОЛОТОЙ ВЕК» ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В статье представлена историко-политическая характеристика Османской империи, которая в XVI веке превратилась в мощную державу на территории Евразии, укрепив свои границы посредством военных походов и дипломатических связей. В период правления Сулеймана I империя достигла наивысшего расцвета в политическом, экономическом и культурном отношении, что ознаменовало начало её «золотого века». При этом правителе Османская империя стала одним из государств, оказавших значительное влияние на историю мировой цивилизации и сформировавших собственную правовую систему. В 1520–1566 годах, во время правления Сулеймана I, империя прославилась не только своей мощной военно-морской силой, но и правовыми реформами, достижениями в области культуры и архитектуры. Цель исследования заключается в комплексном анализе политического, правового и культурного развития Османской империи в период правления Сулеймана I, выявлении сущности и содержания её «золотого века», а также в определении вклада Османской империи в формирование политической стабильности, правовой системы и культурного наследия мировой цивилизации на основе историко-сравнительного и системного подходов. Для раскрытия научной значимости статьи используются историко-сравнительный и системный методы анализа, а также современные научные источники. Основываясь на трудах исследователей данного направления, подробно раскрывается содержание понятия «золотой век» Османской империи, а также её вклад в политическую стабильность и культурный подъём эпохи. В ходе исследования сделаны научные выводы на основе первичных источников и актуальной научной литературы. Статья направлена на всестороннее раскрытие взаимосвязей между политической властью, культурной жизнью и социальной структурой Османской империи в период её расцвета.

Ключевые слова: Османская империя, история, золотой век, политика, Сулейман I, военно-морской флот, культура.

THE «GOLDEN AGE» OF THE OTTOMAN EMPIRE: HISTORICAL-CULTURAL, AND POLITICAL CHARACTERISTICS

Abstract

This article presents a historical and political analysis of the Ottoman Empire, which in the 16th century emerged as a powerful state across Eurasia, strengthening its territory through military campaigns and diplomatic relations. Under the rule of Suleiman I (1520-1566), the empire reached its peak in political, economic, and cultural development, marking the so-called «Golden Age». During this time, the Ottoman Empire was recognized as a state that influenced world civilization and had an established legal system. Suleiman's reign is notable not only for naval power but also for legal reforms and achievements in culture and architecture. The purpose of the study is to comprehensively analyze the political, legal and cultural development of the Ottoman Empire during the reign of Suleiman I, to identify the essence and content of its "golden age", as well as to determine the contribution of the Ottoman Empire to the formation of political stability, the legal system and cultural heritage of world civilization based on historical, comparative and systematic approaches. To reveal the academic significance of the topic, historical-comparative and systematic analysis methods were employed, supported by modern scholarly literature. Drawing upon the works of prominent researchers, the article explores the meaning of the «Golden Age» concept in relation to the Ottoman Empire and It highlights its contributions to political stability and cultural flourishing.

Keywords: Ottoman Empire, history, golden age, politics, Suleiman I, navy, culture.

REFERENCES

1 Alderson A.D. (1956) The Structure of the Ottoman Dynasty. Oxford: Clarendon Press. 252 p. [in English]

2 Gibb E.V. Istoriya Osmanskoi poezii *[The History of Ottoman poetry]*. London: Luzac & Co, 1900-1908. 492 s. [in Russian]

3 Kyopryulyu V.F. Istoriya tureckoi literatury *[The History of Turkish literature]*. Stambul: Kitapyur-du, 1933. 446 s. [in Russian]

4 Bibina J. Istoriya tureckoo literatury. Ot zarozhdeniya do Tanzimata *[The history of Turkish literature. From the origin to the Tanzimate*]. Sofiya: Akademicheskoe izd-vo im. Marina Drinova, 2000. 256 s. [in Russian]

5 Zhilina A.I. Vneshnyaya politika osmanskogo sultanata v pravlenie padishaha Suleimana I Kanuni *[The foreign policy of the Ottoman Sultanate during the reign of Padishah Suleiman I Kanuni]* // Vestnik Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. № 1. 2016. S. 251-258. [in Russian]

6 Jylmaz M. Turciya. Polnaya istoriya strany *[The complete history of the country]*. M.: AST, 2021. 288 s. [in Russian]

7 Kicha M.V. Stambul: perekrestok epoh, religii i kul'tur *[Istanbul: the crossroads of epochs, religions and cultures]*. M.: Eksmo, 2022. 432 s. [in Russian]

8 Osmanskogo gosudarstva i obshchestva *[The Ottoman State and society]* / pod red. E. Ihsanoglu. M.: Vostochnaya literatura, 2006. S. 107-2016. [in Russian]

9 Mihail A. Ten' Boga. Sultan Selim. Vladyka osmanov i tvorec sovremennosti *[The Shadow of God. Sultan Selim. The Lord of the Ottomans and the creator of modernity]*. M.: Bombora, 2025. 560 s. [in Russian]

10 Abidulin A.M., Kozub E.A. Vizir', imevshii vlast' sultana: Pargaly Ibragim-pasha *[Vizier, who had the power of Sultan: Pargaly Ibrahim Pasha]* // Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki. Yuridicheskie nauki». №4. 2020. T. 6. S. 321-331. [in Russian]

11 Krachkovskii I.Yu. Morskaya geografiya v XV–XVI vv. u Arabov i Turok *[Marine geography in the XV–XVI centuries among the Arabs and Turks]*. M.: Akademiya Nauk SSSR, 1954. 354 s. [in Russian]

12 Petrosyan I.E. Yanychary v OsmanskoI imperii. Gosudarstvo i voiny (XV – nachalo XVII v.) *[Janissaries in the Ottoman Empire. The State and Wars (XV – early XVII century)]*. M.: Nauka, 2019. 604 s. [in Russian]

13 Ipshirli M. Organizaciya Osmanskoi imperii. Istoriya Osmanskogo gosudarstva, obshchestva i civilizacii *[The Organization of the Ottoman Empire. The history of the Ottoman state, society and civilization*]. T. 1. M.: Vostochnaya literatura, 2006. 367 s. [in Russian]

14 Panchenko K.A. Osmanskaya model' imperii: nekotorye razmyshleniya *[The Ottoman Empire model: some reflections]* // Istoricheskii vestnik. T. 29. 2019. S. 18-37. [in Russian]

15 Yagdzhy D. Velikolepnyi sultan Velikolepnogo veka: geroizm sultana Suleimana Kanuni v kasydah Osmanskoi *epohi [The Magnificent Sultan of the Magnificent Century: the heroism of Sultan Suleiman Kanuni in the kasyds of the Ottoman era]* // Ural'skoe vostokovedenie: mezhdunarodnyi al'manah. – Ekaterinburg: izd-vo Ural. un-ta, 2013. Vyp. 5. S. 98-103. [in Russian]

16 Hitcel' F. Osmanskaya imperiya *[The Ottoman Empire]* / F. Hitcel'. M.: Veche, 2006. 384 s. [in Russian]

17 Vartan'yan E.G. Nachalo rascveta i zolotoi vek hudozhestvennoi literatury Turcii: k istorii voprosa o kul'ture stran musul'manskogo Vostoka *[The beginning of the heyday and the golden age of Turkish fiction: towards the history of the culture of the countries of the Muslim East]* // Islamovedenie. №1. 2020. T. 11. S. 82-94. [in Russian]

18 Islamskaya tematika v tvorchestve tureckih poetov Srednevekov'ya: hrestomatiya *[Islamic themes in the works of Turkish poets of the Middle Ages: a textbook]*. Kazan: Izd-vo Kazanskogo universiteta, 2014. 119 s. [in Russian]

19 Goodwin J. Lords of the Horizons. A History of the Ottoman Empire. New York: St. Martin's Press, 2003. 368 p. [in English]

Information about authors:

Lazzat Momuntayeva – **corresponding author,** PhD doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: 69_lyazzat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5147-2353

Bolat Zhumagulov– candidate of historical sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Altai Eshmukambetov– history teacher, teacher-master, Almaty, Republic of Kazakhstan

e-mail: Oralhanuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6663-069X

Информация об авторах:

Лаззат Момунтаева – **основной автор,** PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: 69_lyazzat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5147-2353

Болат Жумагулов – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кандидат исторических наук, профессор, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Алтай Ешмукамбетов – учитель истории школы-гимназии №81, педагог-мастер, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: Oralhanuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6663-069X

Авторлар туралы ақпарат:

Лаззат Момунтаева – **негізгі автор,** PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 69_lyazzat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5147-2353

Болат Жұмағұлов – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Алтай Ешмукамбетов – №81 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі, педагог-шебер, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Oralhanuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6663-069X

ҒТАМР 03.20
ӘӨЖ 06.35.51

DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.07

А.К. Жолдас[1*], М.Гиритлиоглу[1], Ж.Е.Турекулова [2]

[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті
Түркістан қ., 161205, Қазақстан Республикасы
[2] М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы
*e-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

ТАШКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АҒАРТУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Ташкент қаласындағы ағарту мекемелері және олардың атқарған қызметтері айқындалады. Сонымен қатар аталған ағарту мекемелерінің жұмысы, маңыздылығына қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары да, жарық көрген іргелі еңбектер де анықталып, талданады. Зерттеудің мақсаты кеңестік ағарту жүйесін қалыптастыру кезеңінде Ташкент қаласындағы білім беру мекемелерінің қалыптасуы мен жұмыс істеу процесін талдау, олардың функциялары мен қызмет ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ әлеуметтік-саяси қайта құрулар мен дәстүрлі оқыту нысандарының өзгеруін ескере отырып, білім беру саласын ұйымдастыру мен дамытудағы халық ағарту комиссариатының рөлін анықтау болып табылады. Қазан революциясынан кейін Ташкент қаласында зайырлы білім беру жүйесі белсенді түрде енгізіле бастаған болатын. Зайырлы білім жүйесінің енгізілуі барысында жергілікті ұлттың мүддесі мен қызығушылықтары ескерілмеген. Өйткені осыған дейін қызмет етіп келген мектеп-медреселер жаппай жабыла бастады. Мұндай оқу орындары діни білім беруге бағытталған деген болатын. Сондай-ақ орыс-түземдік мектептер де өз жұмысын тоқтатты. Олардың орнына зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін жаңа үлгідегі мектептер ашыла бастады. Осы бағыттағы жұмыстардың жүйелі жүруіне жаңадан құрылған Халық ағарту комиссариатының маңызы өте жоғары болды. Халық ағарту комиссариаты білім беру мекемелерінің жұмысын қалыптастырып қана қоймай, олардың қызметінің белсенді жүруіне де жағдай жасады. Ол үшін де түрлі бағыттағы комиссариаттармен тығыз байланыстар орнатып, олардың жұмысын да бір мақсатқа жұмылдыра алды. Нәтижесінде жаңа оқу ғимараттарын салу, мектеп-интернат жұмыстарын іске қосу, оқулықтармен қамтамасыз ету, мектеп ғимараттарының материалдық-техникалық тұрғыдан қолдау жұмыстары белсенді жүрді. Осы мәселелердің зерттелу тарихнамасына баға беріледі.

Негізгі сөздер: Халық ағарту комиссариаты, мектеп, оқулық, қаражат, мұғалім, Ташкент, Түркістан өлкесі.

Кіріспе

Ташкент қаласы орналасқан Орталық Азия өңірі ежелден-ақ білім мен мәдениеттің ірі ошағы болды. XX ғасырға дейін Ташкент пен оның айналасындағы қалаларда білім және ағартушылық идеялары ислам дінінің қағидалары негізінде жүзеге асты. Қазіргі Өзбекстан Республикасының аумағында ортағасырларды ірі дін ғұламалары өмір сүрді және олардың діни-рухани мұралары ұрпақтан-ұрпаққа дамып жетіп отырды. Ағартушылықтың негізгі ошағы медреселер саналды. Медреселерде балалар құран ілімі мен араб тілінен дәрістер алды және сауаттарына қарай діни дәрежелерге қол жеткізді. Мысалы XX ғасырдың басына дейін Ташкент және жақын басқа қалаларда медреселердің 3 түрі қызмет етті: 1. Бастауыш. 2. Орта. 3. Жоғары. Әр оқу сатыларының бір-бірінен айырмашылықтары болды.

1865 жылы Ташкент қаласы Ресей империясының әскерімен жауланып алынды және қоғамдық ахуалы өзгерістерге ұшырады. Патша әкімшілігі қалада ағартушылық инспекторлығын құрды және білім қызметін бақылауға алуға ұмтылды. Бірақ, мұсылмандық білім беру ошақтарының қызметіне кедерге жасамау ұстанымын бетке алды. Себебі, жергілікті халықтың наразылығынан сескенгендігін зерттеушілер мойындайды [1]. XX ғасырдың басында Ташкентте мектептер мен медреселер бірдей деңгейде қызметтер атқарды. Олардың оқыту әдістемесі мен бағдарламасында аздаған өзгерістер болды.

Мектептер жәдиттік және орыс түзем мектептерінің үлгісіне сәйкес география, математика, тарих сабақтарын оқыта бастады. Жәдиттік білім беру әдісі барлық мектептерге терең енді деп айтуға негіз жоқ. Бірақ, бірқатар мұсылман балаларын оқытатын мектептер жәдиттік білім беру әдістерін қолданды. Ал, орыс-түзем мектептерінің саны аз болды және оларда патша әкімшілігінің қызметкерлерінің, орыс қоныстанушыларының балалары білім алды.

XX ғасырдың басында Сырдария облысының ғана емес Дала өлкесі, Орынбор секілді алыс өлкелердің қазақтары үшін Ташкенттегі діни медреселерден білім алу үлкен мәртебе саналды. Барақ хан, Көкелташ, Қожа Ахрар, Юнусхан сынды медреселердің діни-рухани тамыры терең саналды және оларға алыс-жақын өлкелердің тұрғындары балаларын оқытуға тырысты. Жоғарыда аталған медреселерді аяқтаған түлектер аймақтарға танымал имамдар, ишандар, мұғалімдер, қарилар болып қалыпасты.

1917 жылғы Ақпан және Қазан революциялары Ташкенттің білім беру ахуалына ықпалын тигізбей қоймады. Қазан революциясынан соң билікке большевиктер партиясы келді және мәдени түбегейлі өзгерістер жасады. Білім саласын реформалау большевиктердің басты мақсаттарының біріне айналды. Білім жүйесі арқылы жас ұрпақтың санасына кеңестік идеологияның қағидаларын енгізудің тиімділігін большевиктер билігі жақсы ұғынды. Бірақ, сан ғасырлардан бері сабақтастық тауып келе жатқан дәстүрлі білім берудің шарттарын өзгерту қиынғы соқты. Большевиктер білім реформаларын 1920 жылдардың ортасына таман ашық жүргузе бастады. 1918-1920 жылдардағы Азамат соғыстары Түркістан өлкесінің кейінгі Түркістан АКСР-нің астанасы Ташкенттегі ағартушылық жүйенің мазмұнына әсер етпеді.

Большевиктер билікке келген қазан революциясынан кейін білім саласын реттеп, зайырлы білім беру жүйесін енгізу мақсатында Үкімет қаулысымен Халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссияны құрды. Халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссия уақыт өте Халық ағарту комиссариаты деп аталды және өзіндік мәртебеге ие болды [2]. 1917 жылы аталған мемлекеттік комиссия «Халыққа үндеу» жариялады. Үндеуде зайырлы білім беру қолға алынатыны және оның негіздері айқындалды. Тұрғындар арасында міндетті тегін білім беру сияқты өзекті мәселелер көтерілді.

1918 жылдың шілде айында Ағарту халық комиссариаты жанынан ашылатын болашақ ұлттық секцияның құзіреттіліктері айқындалды. Ағарту халық комиссариаты жанындағы ұлттық секция жекелеген ұлттардың арасындағы ағарту істері, мектептерді қаржыландыру, қабылданған қаулылар мен декреттердің негізінде мектептен тыс білім беру мекемелерінің жұмыстарын ұйымдастыру сынды мәселелермен айналысты. 1918 жылдың 28 қыркүйек айында Ағарту халық комиссариаты жанындағы мектеп саясаты бөліміне орыс емес халықтар арасында мектеп жұмыстарын ұйымдастыру өкілеттілігі берілді. Ресей жерін мекен еткен барлық халықтардың өз тілінде білім алу мүмкіндіктері мақұлданды. 1918 жылдың 29 қыркүйегінде Ағарту халық комиссариаты азшылықты құрайтын ұлттардың ағарту бөлімін ашты. Мұндай ағарту бөлімдері мен мекемелері Ташкент қаласында да ашылып, өз жұмысын бастады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала барысында Ташкент қаласында ашылған ағарту мекемелерінің жұмысын айқындайтын ғылыми-зерттеу жұмыстары, іргелі еңбектер барынша пайдаланылды. Сонымен қатар аталған еңбектердегі тұжырымды ой-пікірлер басшылыққа алынды. Салыстырмалы талдау арқылы шынайылығы жоғары нәтижелерге қол жеткізіліп, мәселені жан-жақты кешенді түрде қарастыруға мүмкіндіктер туындады.

Мақалада тарих ғылымымен қатар қоғамдық ғылым салаларына белгілі бірқатар әдістер қолданысқа ие болды. Мәселеге қатысты материалдардың үлкен бөлігі архив құжаттары болып табылады. Құжаттардағы мәліметтерді өзара салыстырмалы талдап, мәселенің жан-жақты ашылуына көңіл бөлінді. Басшылыққа алынған принциптердің бірі обьективтілік болды. Мәселенің шынайы сипатталуына мән бере отырып, нақты

тұжырымдар жасалды. Әрине біз кез-келген деректердің әлеуметтік табиғатына ерекше мән бердік. Өйткені көптеген деректер коммунисттік идеология үстемдік етіп тұрған тарихи кезеңде пайда болған. Мұндай деректерді сыни талдай отырып, жасырын мәліметтерді де табуға әрекеттер жасалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Сырдария облысының ғана емес Түркістан өлкесінің орталығы қызметін атқарған Ташкентте зайырлы мектептердің ашылуы XX ғасырдың басында жолға қойыла бастады [3]. 1901 жылы 3 сәуірде Ташкентте Маннон Кори Абдулваххобов ұйымдастырған сауаттылық мектебі ашылды. Ташкент қаласының маңындағы шағын қалаларда 10 жуық оқу мектебі құрылды. Онда 100 шамалас оқушы оқыды. 1900-1904 жылдары жергілікті дін қайраткерлерінің бастамасымен Ташкент қаласында 3 жаңа мектеп ашылды. Оларда барлығы 385-ке жуық бала оқыды. Бұл мектептерде оқу үш жылға дейін созылды, ал дайындық курстары қосымша жүргізілді. Мұғалімдер арнайы курстар мен осындай мектептердің түлектері есебінен құрылды.

Кеңестік дәуірге дейінгі Ташкент қаласындағы мектептер мен медреселердің қаржыландыру көзі вакфтық жүйе арқылы іске асып отырды. Бірақ, білім ошақтарындағы тәртіп пен ұйымдастырылу жүйесі бойынша мәселелерге жергілікті билік араласып отырды. Билік іске тез аса қауырт жағдайларда ғана араласып отырды. Негізінен медреселердің қаржыландыру, оқу материалдарымен қамтамасыз етілу шаруалары вакфтық және қалталы азаматтардың демеушілігі арқасында жүзеге асқандығын көреміз.

Медреселерді қаржыландыру тұрғысында вакфтық үлестерге таластар жүріп отырды. Ол кездері тартысушы тараптар жергілікті патша билік өкілдеріне назар аударып отырды. Бірақ, отаршылдық пиғылдағы патша әкімшілігі жергілікті мұсылман тұрғындарының мәселелерін оңтайлы, ұтымды шешудің орнына одан әрі ушықтыру әдісін көздеп отырғандығын зерттеушілер алға тартады [4]. Талас-тартыстардың басым көпшілігі тозығы жеткен оқыту ғимараттарын жөндеу жұмыстарына бөлінетін қаржы айналасында өрбіді.

Ташкент қаласындағы мектеп пен медреселердегі білім алушылардың саны жылдан-жылға артып отырғандығын көреміз. Бұған себеп қаланың Түркістан өлкесінің орталығы болып мәртебе алуы және көшпелі-отырықшы мәдени аймақтардың тоғысында орналасқан географиялық орналасуы ықпал жасады. Қалаға отырықшы және көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аудандардың балалары білім алуға үздіксіз келіп жатты. Бұл қаланың халық санының артуына ғана емес, әлеуметтік-экономикалық әртараптануына қолайлы әсер етті.

1903 жылы ашылған Орынбор-Ташкент теміржолының іске қосылуы қаланың еуропалық Ресеймен қарым-қатынасына сауда-экономикалық қана емес, білім-мәдени тұрғыда ықпалдарын тигізді. Бұл факторлардың барлығы кейінгі қаланың даму бейнесінде анық көрініс тапты.

Вакфтық қаржыны медресе мен мектептерді жөндеуге бөлу үдерістері жұмыстарында қарама-қайшылықтарыдң туындауы заңдылық саналады. Бұл ретте медреседегі дін ұстаздары молдалар мен муддеристердің атақ-дәрежелі басым есеріліп отырды. Соған байланысты вакфтық қаржылар бөлініп отырды. Вакфтық жүйе 1917 жылдан соң әлсірей бастады. 1917 жылдың қазақ төңкерісінен соңғы оқиғалар барысы Ташкенттің ағартушылық саласына тың өзгерістер алып келді. Билік басына келген большевиктер үкіметі зайырлы білім жүйесіне толықтай өтуді басты мақсаттары етіп таңдады. Мәскеудегі қызылдар үкіметінің орталық билігі білім алудың жаппай міндеткерлігі, әйелдердің білімге қолжетімділігі сияқты көптеген жаңа қаулыларды енгізді.

Әрине, Мәскеу мен Петроградтағы қабылданған большевиктік декреттердің дені бірден іске асып кете алмады. Бірақ, Ташкентте құрылған Түркістан автономиялық кеңестік социалистік республикасы большевиктік идеологияның қағидаларын біртіндеп жүзеге асыруға талпынды.

Жоғарыда аталған мәселелердің байыбына жету үшін орталық Мәскеуде қабылданған кеңестік білім заңдарының мәні мен мазмұнына аздап зер салу қажет. 1918 жылдың өзінде халықтарды туған тілінде оқыту, ұлттық мәденетті дамыту мәселелері бойынша білім саласы қызметкерлерінің жиырмадан астам бас қосуы болып өтті [1. – 35]. 1918 жылдың 30 қыркүйегінде Орталық атқару комитет «Бірыңғай еңбек мектептері туралы» қаулы қабылдады. Бастауыш және орта білім беру жүйесінің дамуында 1918 жылдың 16 қазанында қабылданған «Бірыңғай еңбек мектебі» туралы Ережесінің маңызы жоғары. Ережеде зайырлы білім берудің басты принциптері айқындалды. Ақысыз білім алу, ұлдар мен қыз балаларды бірге оқыту, оқушыны жазалауға тыйым салу, мектептің өзін-өзі басқаруына мүмкіндіктер беру сияқты принциптер басшылыққа алынды. Қаулыға сай білім беру саласында екі сатылы оқыту жүйесі енгізілді. Бірінші саты бесжылдық білім деп аталды. Бірінші сатыға 8-13 жастаағы балалар оқуға тартылса, екінші саты төртжылдық деп аталды. Екінші сатыдағы білім беру жүйесіне 13-17 жас аралығындағы балалар қамтылды.

I сатыдағы мектептің міндеті оқушының қоршаған орта мен қалыптасқан мәдени даму ерекшеліктеріне сай болуды үйретеді. I сатылы мектептер балалардың негізгі білім дағдылары мен біліктілікті үйретуді мақсат етеді. Балалардың өзін-өзі жетілдіруге деген қабілеттіліктері де I сатылы мектеп жағдайында жүзеге асады. РКФСР-дің әлеуметтік тәрбие жоспарына сай I сатыдағы мектептің бұл міндеттері төрт жылдың ішінде жүзеге асуы тиіс болды. Төрт жылдық білім бастауыш және орта білім беру жүйесі мен жалпы мектеп құрылысының ең негізгі кезеңі саналды. I сатыдағы мектептерді бес жыл мерзімге дейін ұзарту туралы ұсыныстар да болды. Мұндай ұсыныстар ауылды жерлердегі балалардың таным деңгейінің төмендігіне байланысты туындады. Қалалы жерлермен салыстырғанда ауыл және көшпелі халықтардың балалары зияткерлік даму жағынан артта деген пікір басымдылыққа ие болды. Артта қалған халықтардың балаларының таным деңгейі тек білікті мұғалімдердің ғана емес, оқу мерзімінің бір жылға ұзартылуымен де жүзеге асады деп саналды. Бес жылдық бастауыш білім беру қосымша қаражатты талап етті. Қаржы тапшылығы, материалдық жағдайдың қиындығы бес жылдық білім беру жүйесінің орындалуына кедергісін келтірді [5].

Мұғалімдердің біліктілігінің төмендігі, мектеп ғимараттарының жетіспеушілігі Түркістан өлкесі және Қазақстан аумағында алғашында ана тілінде оқытылатын екі жылдық және үш жылдық мектептер ашу ісі қолға алынды. Екі және үш жылдық оқу түрі аяқталған бастауыш біліміне жатпады. I сатыдағы аяқталған төрт немесе бес жылдық бастауыш білім берудің бір кезеңі ретінде сипатталды. Сол жылдардағы білім беру саласына жауапты мамандардың барлығы да оушылардың толыққанды білім алуы үшін бес жылдық мерзімнің тиімділігін атап өтті. Екі жылдық және үш жылдық білім беру мерзімінде көшпелі халықтардың балалары толыққанды бастауыш білім мазмұнына ие болмайтыны түсінікті еді.

Түркістандағы бастауыш және орта білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктері болды. Ресейдің орталық аудандарымен салыстырғанда Орталық Азия жеріндегі бастауыш және орта білім беру ісінде мектеп-интернаттар жұмысына үлкен қажеттілік болды. Тұрақты мектептердің жұмысы қала, өнеркәсіп орталықтары мен аудан көлемінде белсенді жүрді. Өзге аймақтар үшін мекте-интернаттарсыз бастауыш және орта білім беру жүйесін дамыту мүмкін емес. Шаруашылық ерекшеліктерге байланысты мектеп-интернат желісін көбейту басты мәселе болып қала берді [6].

1918 жылдың 31 қазан айында «Ұлттық азшылықты құрайтын халықтардың мектебі туралы» атты РКФСР Ағарту халық комиссариатының қаулысы шықты. Қаулыда РКФСР жерін мекен еткен әр ұлт өз тілінде білім беру ісін ұйымдастыруға құқылы екендігі айтылды. Азшылықты құрайтын ұлттардың мектептері тұрғындар көптеп орналасқан жерлерде ашылу керектігіне назар аударылды. Мәдени алмасуларды сәтті жүзеге асыру

үшін азшылықты құрайтын ұлттардың мектептерінде оқу үдерісі көпшілікті құрайтын халықтың тілінде жүруі тиіс болды. Азшылықты құрайтын ұлттардың мектептері мемлекеттік мекеме болғандықтан олардың ішкі тәртіптері «Бірыңғай еңбек мектептері туралы ережеге» негізделді. Барлық мектептерін басқару ісі Ағарту халық комиссариаты, облыстық, губерниялық Халыққа білім беру бөлімдеріне жүктелді [7].

Жоғарыда аталған қаулылардың әкімшілік күші Ташкент қаласындағы білім беру жүйесінің ахуалына да жанама әсер етті. Бірақ, осы тұста Мәскеуде қабылданып жатқан ағартушылық туралы қаулылардың қиырдағы өлкелерге жетуі және жедел арада іске асып кетуі байланыс құралдарының әлсіздігіне байланысты қиындық туғызғандығын болжаған жөн. Сонымен бірге, 1918 жылдың жазында басталған Азамат соғысының ұшқындары Орталық Азияға да келіп жеткен болатын. Азамат соғысы Ресеймен салыстырғанда Орталық Азия қалаларында біршама бейбіт жүргендігін мойындай кеткен дұрыс.

1918 жылы Түркістан АКСР саяси билігінің қолдауымен және Түркістан өлкесіндегі зиялы қауымның бастамасымен Ташкентте университет ашылды. Басында Түркістандағы кеңес билігі жеке жоғары оқу орнын, жергілікті зиялы қауым арнайы ЖОО-нын құруды көздеді. Кейіннен, екі тарапты күшті біріктіруге келісті. Осылайша Орталық Азиядағы алғашқы ЖОО-ның негізін қалаудың мүмкіндігі туды. Оны Ташкент халық университеті деп атады. Азамат соғысына байланысты Ташкент қаласының еуропалық Ресеймен байланыстары үзілген болатын. Атаман А.И. Дутов жетекшілігіндегі ақ гвардия әскері Орынборды басып алуға қауіп төндірді.

Жаңадан ашылып жатқан университетті жүргізуге оқу материалдары мен кадрлар тапшы болды. Осыны шешу мақсатында 1918 жылдың сәуір айында Ташкенттен арнайы делегация Мәскеуге аттанды. Арнайы делегацияның негізгі мақсаты орталық кеңес үкіметінен қолдау табу және тиісті оқыту материалдарын алып келу болды. Делегацияның құрылуы мен мақсатарының іске асуына бұрынғы патша дәуіріндегі ағартушылар үлкен үлес қосты. Олардың арасында Н.Г. Маллицкий, Н.П. Остроумов, В.Ф. Ошанин, Н.С. Лыкошин секілді ғалымдар мен зерттеушілер болды.

Делегация 1918 жылдың көктемінде Мәскеуде қызмет атқарды және РКФСР Халкомкеңесі мен РКФСР Халық ағарту комиссариятымен ұтымды келіссіөздер жүргізді. Жоғарыда аталған РКФСР билік органдары Түркістанда ашылып жатқан университетті техникалық-материалдық және әдебиеттермен қамтамасыз етуді қолдайтындығын білдірді. Осылайша Мәскеудегі РКФСР Халық ағарту комиссариятының ішінен Ташкентте ашылған ЖОО жабдықтармен және ғылыми әдебиеттермен жәрдемдесу бойынша комитет құрылды. Ол комитет құрамына Мәскеу университетінің профессоры В.В. Стратонов та енді.

Алайда жоғарыда аталып өткен тапсырмаларды Мәскеу мен Ташкенттегі тиісті ұйымдар 1919 жылдың соңына дейін жалғастыра алмады. 1918 жылдың жазында атаман А.И. Дутов бастаған ақ гвардия әскерлері басып алды және Орынбор-Ташкент теміржолын қиып тастады. Бұл саяси-әскери құбылыс 1919 жылдың соңына дейін жалғасты. 1920 жылы қызыл әскерлердің жеңісі бұрынғы Ресей империясының барлық өлкелерінде көрініс таба бастады. Түркістанда қызыл үкіметтің билігі нығайды және орталық Мәскеумен байланыстар ұлғаю түсті. 1920 жылы Мәскеуден Ташкентке университетті тиісті жабдықтармен қамтамасыз етуге бағытталған арнайы эшелон жолға шықты. Эшелон құрамы 70 вагонды құрады. Эшелонға бағалы лабаротория жабдықтары, гербарилер, карталардың коллекциялары, 50 мың томнан астам ғылыми және оқу әдебиеттері тиелді. Олар 1920 жылдың күзінде Ташкентке жеткізілді. Ал, 1920 жылдың күзінде Ташкент университеті мемлекеттік мәртебе иеленді [8].

Осы жылдың соңында Мәскеу мен Петроград қалаларында Ташкент халық университетінің филиалдары ашылды. Осылайша Ташкент кеңестік дәуірдегі Орталық Азияның алғашқы білім-ғылым орталығына айналды. Бұл университет қабырғасында көптеген қазақ, өзбек және т.б. ұлттардың педагогтары, техника мамандары даярланып

шықты. Олар кейіннен одақтық республикалардың құрамында табысты еңбектер атқарғандығын ескерген жөн.

1919 жылдың жаз айларында азшылықты құрайтын ұлттардың ағарту бөлімі орыс емес халықтар арасындағы ағарту саласы қызметкерлерінің жиынын өткізді. Жиын қорытындысы бойынша азшылықты құрайтын ұлттардың ағарту бөлімі таратылып, оның орнына Ағарту халық комиссариаты жанынан азшылықты құрайтын ұлттар тілі бөлімі құрылады. Жаңа бөлім аз ұлттардың өзіндік мектептері, мектепке дейінгі даярлық және тағы да басқа дайындық курстары саласын жетекшілік етті. 1919 жылдың 26 желтоқсанында «РКФСР халқы арасында сауатсыздықты жою туралы» декрет шықты. Осы қаулылар мен декреттердің негізінде 20-шы жылдары жергілікті халыққа білім беру бөлімдерінің жанынан «сауатсыздықты» жою мақсатында төтенше комиссиялар құрыла бастады. Төтенше комиссияның атқаратын қызметтері түрлі бағытта жүрді. Орыс тілін білмейтіндерді тіркеу, педагог мамандарды даярлау, мектеп жұмыстарын ұйымдастыру, қажетті оқулықтарды шығарып, қамтамасыз ету сияқты маңызды міндеттерді атқарды.

1920-30 жылдары Өзбекстанның мәдени өмірінде үлкен өзгерістер болды. Құлатылған буржуазиялық режим жаңа социалистік қоғам құрудағы сенімсіз серіктес ретінде тәрбиелеген ескі зиялыларды қабылдамай, пролетариат диктатурасының мемлекеті өзінің жұмысшы-шаруа зиялыларын құра бастады. Бұл күрделі міндетті іске асырудың ең тиімді жолы жоғары және орта арнаулы оқу орындарында білімді және жоғары білікті мамандар даярланған өркениетті мемлекеттердің даму тәжірибесімен сыналған жол болды. Бірақ бұл халықаралық тәжірибеге пролетариат диктатурасының мемлекеті революциялық анархия мен қатаң таптық бағытқа түзетулер енгізді [9].

1918 жылдың тамызында 1917 жылдың қазанына дейін жоғары оқу орындарына қабылдау кезінде болған ұлттық және таптық шектеулер алынып тасталды және оларда пролетариат пен кедей шаруалардың өкілдерін кедергісіз қабылдауды қамтамасыз ететін жаңа ережелер белгіленді. Бұл ретте түсу емтихандары және жоғары оқу орнына түсу кезінде алған білімі туралы құжаттың міндетті ұсынылуы да жойылды. Осылайша, сапалы базалық білімі жоқ адамдарға жоғары білім алуға есік ашылды [10].

1919 жылы Өзбекстанда 8 мен 11 жас аралығындағы балаларға міндетті бастауыш білім беру құрылды [11]. Жаңа зайырлы мектептермен қатар халық арасында өте танымал діни мектептер де өмір сүре берді. Кеңес өкіметі органдарының мұсылман мектептеріне қатысты репрессиялық саясатына қарамастан, олар зайырлы мектептерге қарағанда жақсы қаржылық жағдайда болды. 20-шы жылдардың ортасынан бастап Кеңес өкіметінің діни мектептерге деген көзқарасы күрт теріс болды. Діни мектептердің ғимараттарын кеңес органдарына беру үрдісі күшейе түсті.

Ташкенттегі жетекші ұйымдарының барлық басшылары Өзбекстандағы білім беру мәселесін, сауатсыздықты жою проблемасын атап өтіп отырды. 1921 жылы 15 сәуірде Ташкенттегі Коммунистік Жастар Одағы Орталық комитетінің отырысында жастар комитеттерінің жанынан білімі жоқ азаматтармен жұмыс жөніндегі арнайы бөлім құру туралы шешім қабылданды [13]. Бұл шешім 1920 жылдың аяғында құрылған Өзбекстанның 45 облысының, қалаларының және болыстарында толығымен жүзеге асырылды. Бұл секциялардың негізгі мақсаттары мен бағыттары Ташкенттегі мәдениет, білім беру салаларын кеңестік режим саясатына бейімдеу, оларды белсенді жұмысшы табына біріктіру болды. Бұл әлеуметтік, экономикалық және саяси идеологиялардың ортақтығын қамтамасыз етті [14].

Кейде аймақтарда мектептер ашуды аймақ қорлары қаржыландырып отырды. Бірақ алғашқы жылдары жаңа мектептер ашу қорлардың кірістерінің азаюына және кірістердің болмауына байланысты қиын болды. Клубтар ашу ісі қолға алынды. Клубтар үшін арнайы оқу жоспарлары қажет болмағандықтан, олар газет-журналдармен немесе алфавиттік

үлестірмелермен жұмыс істей алды. Ол негізінен елдің шалғай аудандармен қатар Ташкент қаласында да көптеп ашылды [15].

Нәтижелер және оларды талқылау

Мақала барысында Ташкент қаласындағы ағарту мекемелерінің жұмысы, жалпы зайырлы білім беру жүйесін енгізу мәселелеріне қатысты жарық көрген еңбектер қатарында Иброхим Алимовтың «Ликвидация имущества фонда в Узбекистане (1917-1929 гг.)» , В.В. Мирошниченконың «Основные этапы развития национального образования в советский период», Санобар Шодмонованың «История Туркестана в зеркале прессы» , А.А. Хамидованың «Очерки по истории комсомола в Центральной Азии» атты жұмыстары пайдаланылды. Сонымен қатар мақалада құжаттардың да үлкен топтамасы қолданылды. Олардың қатарында «Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932)», «Народное просвещение КазССР. Сборник документов и материалов (1917–1939)», «Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР» атты құжаттар жинағы бар.

Мәселенің тарихнамалық талдану кезеңдерін революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік деп үшке бөлуге болады. Революцияға дейінгі қарастырған авторлардың еңбектерінде арнайы теориялық тіркемелер болмады және фактілік тәсілге сүйенуімен айрықшаланады. Сонымен қатар, бұл кезеңдегі еңбектердің саны да айтарлықтай мол емес. Кеңестік тарихи мектептің өкілдері лениндік-маркстік кейіннен сталиндік теориялық көзқарастарға негіз бере отырып дамыды. Кеңестік кезеңде барлық тарихи мәселе бойынша социалистік идеологияның элементтері бетке шығып тұрды.

Кеңестік кезеңде Ташкенттің социализмге дейінгі ағартушылық ахуалының дамуына теріс бағалар берілді. Оның ішінде Ресей империясына дейінгі мұсылмандық білім беру мен патша үкіметінің білім беру ісінің кемшіліктері кіреді. Кеңестік тарихнамада 1917 жылға дейінгі Ташкенттің аймақтағы ағартушылық рөліне жалпылама баға берілді. Бір сөзбен сипаттағанда «қараңғылық» кезеңдегі ағартуышылықтың шамы әлсіз жағылған қалалардың бірі ретінде пайымдалды. Ал, кеңестік кезеңге аяқ басқан Ташкенттің ағартуышылық тарихы жергілікті кеңестік тарихнамада кең талқылауға ие болды. КСРО мемлекетінің білім саясатының жетістіктері мадақталды және ол алдыңғы таризхи кезеңдермен тығыз салыстырылды.

Кеңестік дәуірден соң туындаған посткеңестік тарихнамада ұлттық саналық ояну белгілерінің нышаны байқалды. Өзбекстандық, қазақстандық және шетелдік тарихшылар кеңестік тарихнаманың олқылықтарын түзетуге тырысты. Сонымен бірге, КСРО дәуірінде зардап шеккен Ташкент қаласының дәстүрлі білім ошақтары мен өкілдерінің тарихы терең зерттеле бастады. Бұл идеологиялық қана емес, тарихтағы теориялық қозғалыс ретінде жарыққа шықты. Посткеңестік тарихшылар Ташкент қаласының ортағасырлардан бастау алатын ағартушылық мәдени қабаттарына терең үңіле бастады. Әсіресе қаланың шығыстық және батыстық мәдени элементтерді бірдей қабылдай алатын қабілетіне ерекше тоқталады [16].

Қорытынды

XX ғасыр басында Ташкентегі ағарту мекемелерінің зайырлы білім беру жүйесін енгізудегі қызметі жоғары болды. Жүргізілген жұмыстары зайырлы білім беру жүйесінің талаптарына сай орындалды. Ташкент тұрғындарына жаппай білім беру мәселесін шешудегі әрекеттері табысты жүрді. Ағарту мекемелерінің жұмысы сапалы білім беру мен тәрбиелілік бағыттағы міндеттерді де жүзеге асырды. Барлық ағарту саласының мекемелері білім алушылардың сауаттылығын арттыруға бағытталды. Ташкент қаласының Түркістан өлкесінің кейінгі Түркістан АКСР-ның орталығы болуы ағарту мекемелерінің жоғары талаптарға ұмтылуына үнемі серпін беріп отырды. Яғни, қалада орналасқан ағартушылықпен айналысушы мекемелер тұтас бір өлкенің кейіннен республиканың білім жауапкершіліктеріне жауап беруге қадамдар жасады.

Ташкент қаласындағы ағартушылық мекемелерінің тарихи даму бағытында екі ағымды көреміз: 1. Зайырлылық. 2. Дәстүрлі. Аталған екі бағыттың білім ошақтары XX ғасырдың бірінші жартысында бірдей жүзеге асты. 1920 жылдары қалада билік орнатқан кеңес үкіметі жоғарыда аталған екі ағартуышылық бағыттың тең іске асуына қарсылық танытандығын байқатты. Бірақ, бұл саясат ақырын және тұрақты іске асты. Кеңес үкіметі зайырлылық ұстанымға негізделген ағартушылықтың кеңестік үлгісін қоғамға сіңіруге барынша күш жұмсады. Бұл саяси қадам ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан білім құндылықтарының тың өзгеріске ұшырауына әкеліп соқты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Абдуллаев Й. Эски мактабда хат савод ўргатиш. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1960. – 151 б.

2 Алимов И. Ликвидация имущества фонда в Узбекистане (1917-1929 гг.). – Ташкент. 2009. – 254 с.

3 Шодмонова С. История Туркестана в зеркале прессы (1980-1917). – Ташкент 2011. – 200 с.

4 Хамидова А.А. Очерки по истории комсомола в Центральной Азии. Ташкент, 1966. – 166 с.

5 Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932). – Т1. – Алма-Ата, 1965. – 239 с.

6 Народное просвещение КазССР. Сборник документов и материалов (1917–1939). – Алма-Ата, 1957. – 237 с.

7 Мирошниченко В.В. Основные этапы развития национального образования в советский период // Актуальные задачи педагогики. – 2013. – 194 с.

8 Сумарокова О.Л. Туркестанская учительская семинария. Научное периодическое издание «Ceteris paribus». – 2015. – №2. – С. 19-21.

9 Халилова З.Э. История реформирования мусульманского образования в имперском Туркестане: проблемы подготовки национальных учебников и педагогики //Minbar. Islamic Studies. 2022. – Вып. 15. – № 3. – С. 653–670.

10 Лыкошин Н. Еще о книгах туземцев. // Туркестанские Ведомости. 1901 г. – С. 23-25.

11 Иноятов Х.П. Победа Советской власти в Туркестане. – М.: Мысль, 1978. – 363 с.

12 Закирова М.Х. Образ имперской России в просветительской политике Туркестанского края на рубеже XIX–XX вв. (на примере деятельности туркестанского отдела русского географического общества) // Россия и современный мир. – 2021. – №2. –С. 52-70.

13 Давыдов Г.К. О высших учебных заведениях в Ташкенте (Туркестанский политехникум) // Известия ТО РГО. –1917. – Т. 13. – Вып. 1. – С. 5–9.

14 Алимова Д. Жадидчилик феномени. – Тошкент: Академнашр, 2022. – 272 б.

15 Динашева Л.С., Жахангир Ю. XIX ғ. екінші жартысында Түркістан өлкесіндегі білім беру жүйесі (жетісу және сырдария облыстары материалдары бойынша) // Вестник государственного университета имени Шакарима города Семей. – 2017. Вып. 78. – № 2. – С. 57-62.

16 Котюкова Т.В. «Мусульманская школа и как с ней бороться»: имперский опыт в Туркестане в начале XX в. // ЭНОЖ «История». – 2014. –№ 4 (27). – С. 34-39.

ИСТОРИОГРАФИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧРЕЖДЕНИЙ ПРОСВЕЩЕНИЯ Г. ТАШКЕНТА

Аннотация

В статье анализируются учреждения образования г. Ташкента и их функции. Целью исследования является анализ процесса становления и функционирования учреждений образования в г. Ташкенте в период формирования советской системы просвещения, выявление их функций и особенностей деятельности, а также определение роли Народного комиссариата просвещения в организации и развитии образовательной сферы с учётом социально-политических преобразований и трансформации традиционных форм обучения. Анализируется деятельность данных учреждений просвещения, включая научно-исследовательские работы и опубликованные фундаментальные труды. После Октябрьской революции в Ташкенте началось активное внедрение советской системы образования. Однако при ее формировании практически не учитывались интересы местного населения. Медресе, которые до этого выполняли важные образовательные функции, стали массово закрываться, поскольку они были ориентированы преимущественно на религиозное обучение. Одновременно прекратили существование и русско-исправительные школы. На их месте начали открываться учебные заведения нового типа, соответствующие светским принципам образования. Значительную роль в системной организации работы в этой сфере сыграл Народный комиссариат просвещения. Он не только

выстроил деятельность образовательных учреждений, но и создал условия для ее активного развития. Комиссариату удалось наладить тесное взаимодействие с комиссариатами различных направлений и направить их деятельность на решение общих задач. В результате активно велось строительство новых учебных корпусов, открытие школ-интернатов, обеспечение учебниками, а также материально-техническая поддержка школьных зданий. В заключении дается оценка историографии, посвященной изучению этих вопросов.

Ключевые слова: Комиссариат народного просвещения, школа, учебник, средства, учитель, Ташкент, Туркестанский край.

HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION AND ACTIVITY OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN TASHKENT

Abstract

The article analyses the educational institutions of Tashkent and their positions. In addition, the work of these educational institutions, including research and fundamental publications, will be identified and analysed. The purpose of the study is to analyze the process of formation and functioning of educational institutions in Tashkent during the formation of the Soviet education system, identify their functions and activities, as well as determine the role of the People's Commissariat of Education in the organization and development of the educational sphere, taking into account socio-political transformations and the transformation of traditional forms of education. After the October Revolution, a secular education system began to be actively introduced in Tashkent. When introducing a secular education system, the interests and interests of the local nation were not taken into account. After all, the madrasah schools that had previously served began to close en masse. Such educational institutions were focused on religious education. Russian correctional schools also ceased to exist. Instead, schools of a new type began to open, corresponding to the secular education system. The newly created People's Commissariat of Education was of great importance for the systematic course of work in this direction. The People's Commissariat of Education not only shaped the work of educational institutions, but also created conditions for active activity. For this purpose, it was also possible to establish close ties with the commissariats of various directions and to focus their work on a single goal. As a result, work was actively underway on the construction of new academic buildings, the launch of boarding schools, the provision of textbooks, and logistical support for school buildings. An assessment of the historiography of the study of these issues is given.

Keywords: Commissariat of Public Education, school, textbook, tools, teacher, Tashkent, Turkestan region.

REFERENCES

1 Abdullaev İ. Eski maktabda hat savod ÿrgatiş. [Literacy training in the old school] – Taşkent.1960. 151 p. [in Uzbek]

2 Alimov I. Likvidaciya imushchestva fonda v Uzbekistane (1917-1929 gg.). [Liquidation of the fund's assets in Uzbekistan (1917-1929)] Taşkent. 2009. 254 p. [in Russian]

3 Şodmonova S. İstoriya Turkestana v zerkale pressy (1980-1917). [History of Turkestan in the mirror of the press (1980-1917).] Taşkent 2011. 200 p. [in Russian]

4 Hamidova A.A. Ocherki po istorii komsomola v Tsentralnoi Azii. [Essays on the history of the Komsomol in Central Asia] Taşkent 1966. 166 p. [in Russian]

5 Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932). [Cultural Development in Kazakhstan: A Collection of Documents and Materials (1918–1932)] T1. Alma-Ata, 1965. 239 p. [in Russian]

6 Narodnoe prosveshchenie KazSSR. Sbornik dokumentov i materialov (1917–1939). [Public Education of the Kazakh SSR. Collection of Documents and Materials] Alma-Ata, 1957. 237 p. [in Russian]

7 Miroşnichenko V.V. Osnovnye etapy razvitiya natsionalnogo obrazovaniya v sovetskii period [The main stages of development of national education in the Soviet period] // Aktualnye zadachi pedagogiki. 2013. 194 p. [in Russian]

8 Sumarokova O.L. Turkestanskaya uchitelskaya seminariya. [Turkestan Teachers' Seminary.] // Nauchnoe periodicheskoe izdanie «Ceteris paribus». 2015. №2. S. 19-21. [in Russian]

9 Halilova Z.E. İstoriya reformirovaniya musulmanskogo obrazovaniya v imperskom Turkestane: problemy podgotovki natsionalnyh uchebnikov i pedagogiki. [The history of reforming Muslim education in imperial Turkestan: problems of preparing national textbooks and pedagogy] // Minbar. Islamic Studies. 2022. V. 15. № 3. S. 653–670. [in Russian]

10 Lykoşin N. Еще о knigah tuzemtsev. [More about native books] // Turkestanskie Vedomosti. 1901 g. P. 23-25. [in Russian]

11 İnoyatov H.P. Pobeda Sovetskoi vlasti v Turkestane [Victory of Soviet power in Turkestan] Moscow, 1978. 363 s. [in Russian]

12 Zakirova M.H. Obraz imperskoi Rossii v prosvetitelskoi politike Turkestanskogo kraya na rubeje XIX–XX vv. (na primere deyatelnosti turkestanskogo otdela russkogo geograficheskogo obщestva). [The Image of Imperial Russia in the Educational Policy of the Turkestan Region at the Turn of the 19th and 20th Centuries (Based on the Activities of the Turkestan Department of the Russian Geographical Society)] // Rossiya i sovremennyi mir. 2021. №2. P. 52-70. [in Russian]

13 Davydov G.K. O vysşih uchebnyh zavedeniyah v Taşkente (Turkestanskii politehnikum) // İzvestiya TO RGO. 1917. T. 13. Vyp. 1.P. 5–9. [in Russian]

14 Alimova D. Jadidchilik fenomeni. [Jadidchilik phenomeni] Taşkent: Akademnaşr, 2022. 272 b. [in Uzbek]

15 Dinaşeva L.S., Jahangir, Yu. HIH ğ. ekınşı jartysynda Türkıstan ölkesındegı bılım beru jüiesı (jetısu jäne syrdariya oblystary materialdary boiynşa) [The education system in the Turkestan region in the second half of the 19th century (based on materials from the Zhetysu and Syrdarya regions)] // Vestnik gosudarstvennogo universiteta imeni Şakarima goroda Semei. 2017. Vyp. 78. № 2 . P. 57-62. [in Kazakh]

16 Kotyukova T.V. «Musulmanskaya şkola i kak s nei borotsya»: imperskii opyt v Turkestane v nachale XX v. ["The Muslim School and How to Fight It": The Imperial Experience in Turkestan at the Beginning of the Twentieth Century] // ENOJ «İstoriya». 2014. № 4 (27). P. 34-39. [in Russian]

Information about authors:

Asylkhan Zholdas – **corresponding author,** PhD student of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5522-3859

Mustafa Giritlioglu – doctor PhD, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: Mustafa.giritli@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8205-8657

Zhuldyz Turekulova –doctor PhD, associate professor of the Department of "Political" science, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: turekulova74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

Информация об авторах:

Жолдас Асылхан – **основной автор,** PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5522-3859

Мустафа Гиритлиоглу – PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: Mustafa.giritli@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8205-8657

Жулдыз Турекулова –PhD, доцент кафедры «Политология» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: turekulova74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

Авторлар туралы ақпарат:

Асылхан Жолдас – **негізгі автор,** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университетінің PhD докторанты, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5522-3859

Мустафа Гиритлиоглу – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Mustafa.giritli@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8205-8657

Жұлдыз Турекулова –PhD, «Саясаттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turekulova74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2461-2488

МРНТИ 03.61.91 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.08**
ОӘК 395.5

Д.М.Исмагулова[1*], Ұ.Ш.Исмагулов[2], З.Ө.Ибадуллаева[1]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: dinara-muratovna@inbox.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ МЕН РИТУАЛДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ: ДӘСТҮРЛІ ИНСТИТУТТАРДЫҢ ЖАЛҒАСТЫҒЫ МЕН ЫДЫРАУЫ

Аңдатпа

Қазақ қоғамындағы ең бір маңызды орын алатын мәселелердің қатарында түрлі бағыттағы тойлар, оның ішінде үйлену тойлары жататындығы белгілі. Өткен ғасырлардағы үйлену тойларының қазақи салт-дәстүрлерге негізделгенін білеміз. Дегенмен уақыт өткен сайын осы мәселе қоғам дамуы барысында өзгерістерге ұшырап отыруы заңдылық. Мақалада қазіргі қазақ қоғамындағы үйлену тойының әлеуметтік маңызы мен ритуалдық құрылымына қатысты дәстүрлі институттардың (құдалық, кәде, серттесу, бата, беташар және т.б.) сақталуы мен ыдырауы процестері талданады. Осы талдау арқылы той мәселесінің бұрынғы кездегі және одан кейінгі кездердегі айырмашылықтары, ерекшеліктері сараланады. Зерттеудің мақсаты-дәстүрлі үйлену рәсімінің өзгеруіне себеп болған себеп-салдарлық байланыстарды жан-жақты ашу, сонымен қатар оның өзгеруінің негізгі бағыттарын анықтау. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында Қазақстан республикасының әр өңіріндегі ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік салт-дәстүрлері тарихи-салыстырмалы және құрылымдық-функционалдық тұрғыда қарастырылады. Кеңестік дәуірдегі және тәуелсіздік жылдарындағы өзгерістерге және оның себеп-салдарына назар аударылып, урбанизация, медиа мен діни факторлардың қазіргі заманғы той рәсімдеріне әсері негізделеді. Зерттеуде үйлену мәселесінің ежелгі ғұрыптарынан бастап, қазіргі замандағы неке сарайы мен мешіттердегі неке рәсіміне дейінгі уақыт аралығындағы құдалық, калың мал, бата, беташар сияқты дәстүрлі институттардың трансформациясы жан-жақты талданады.

Негізгі сөздер: Қазақ үйлену салт-дәстүрі, құдалық, дәстүр мен жаңару, бата, беташар.

Кіріспе

Дәстүрлі қазақ қоғамында әдет-ғұрып, салт-дәстүрге қатысты мерекелік шаралар көптеп саналатындығы белгілі. Солардың ішінде жастардың бас қосуы, яғни үйлену тойларының өзіндік орны бар.

Қазақ қоғамында үйлену тойы ежелден маңызды әлеуметтік оқиға болып саналған. Өйткені, үйлену – бұл отбасылық өмірдің бастауы және жаңа ұрпақтың дүниеге келіп, адамдар арасындағы байланыстарды нығайтатын салт-дәстүрлі іс-шара. Ақиқатына келер болсақ үйлену, үй болу мәселесі мемлекеттік дәрежедегі үлкен стратегиялық мәнге ие мәселе болып табылады. Дәстүрлі қазақ тойында құдалықтан бастап келін түсіруге дейінгі бірнеше ғұрып кезеңі ғасырдан ғасырға жетіп отыр: «Қыз айту», «Құдалық», «Беташар», т.б. Бұл ғұрыптар арқылы жастардың отбасылық рөлімен бірге, қоғам арасындағы құрметі пен ынтымақ-бірліктері артатыны белгілі. Шындығында солай. Үйлену астарында тек жастардың мәңгілікке бас қосуы емес, тәлімдік, тәрбиелілік маңызы бар зор оқиға бар екендігі айқын. Дегенмен XX ғасырда, әсіресе XX ғасырдың ортасынан бастап әлеуметтік-мәдени өзгерістер салдарынан үйлену тойларының сыртқы көрінісі мен ішкі мазмұны едәуір өзгерді. Мысалы, кеңестік кезеңде бұрыннан қалыптасқан, әрекетте жүрген ғұрыптар жойылып, рәсімдер біршама өзгеріске ұшырады. Оған сол кездегі партия мен биліктің ұстанған идеологиясы мен саясаты ықпал еткендігі де жасырын емес.

Зерттеудің мақсаты қалыптасқан дәстүрлі үйлену тойын өткізудегі өзгерістердің мән-мазмұндары мен бағыттарының себеп-салдарын жан-жақты ашып көрсету болып табылады. Зерттеу мақсатына байланысты қолға алынға міндеттер, ол дәстүрлі үйлену тойының ұлттық ерекшеліктерін, оның тәлімдік мәселелерін, кеңестік кезеңдегі және қазіргі таңдағы өзгерістердің ерекшеліктерін талдау болып табылады.

Бүгінгі таңда урбанизация, ақпараттық медиа мәдениет және ұлттық дін жаңғыруының әсерімен той формасы әртараптануда. Сондықтан осы жұмыс барысында той рәсімдеріндегі дәстүрлі институттардың сақталуы мен ыдырауы, сонымен қатар олардың аймақтық және тарихи тұрғыда өзгеруі қарастырылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зеттеу барысында кеңестік кезең мен тәуелсіздік жылдарындағы өзгерістерді көрсетуге арналған еңбектерді талдауға көңіл аударылды. Мақалада тарихи-этнографиялық еңбектер, кеңес дәуіріндегі мұрағаттық деректер және қазіргі этнографиялық материалдар пайдаланылды. Х. Арғынбаевтың «Кеңестік этнография» энциклопедиясында жарық көрген архивтік материалдар мен әдебиеттер негізінде жазылған «Қазақтардың үйлену тойы мен үйлену рәсімдері: өткені және қазіргі жағдайы» мақаласында 1966-1970 жылдары жүргізген дала зерттеулерінің нәтижелерін көрсетіледі[1]. Сондай-ақ ғалымның қазақ отбасына арналған арнайы зерттеу еңбегінде де біз қарастырып отырған мәселелер қозғалады[2].

Мәселеге қатысты еңбектер арасынан қазақ салт-дәстүрлеріне байланысты жинақты [3], Омбы облысы қазақтарының үйлену тойы дәстүрін көрсететін материалдарын [4], Г.Б.Хабижановаың[5], А.Ж.Муханның [6], Ж.Н.Шайкөзова мен А.И. Ибрагимовтың [7], А.Ахметқалидың[8],т.б. еңбектерін, сондай-ақ қазақ этнографиясына қатысты жинақты [9] айтып өтуге болады. Бұл еңбектерде қарастырып отырған мәселеге қажетті деректер мен материалдар көптеп кездеседі.

Зерттеу нәтижелері жинақтық түрде талданып, аймақтық, тарихи, әлеуметтік және діни факторлардың үйлену той салт-дәстүріне әсері жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу жұмысына тарихи-салыстырмалық, этнографиялық әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақ тұрмысында үйленуге бастама беретін «құдалық» рәсімінің ерекше маңызды орны бар. Ұлдың ата-анасы қыздың ата-анасына бата сұрауға барады. Әдетте құдалыққа жігіттің әкесі басты, қалған жақын туыстары екінші рөлде қатысады. Ежелден келе жатқан ғұрып бойынша алғашында жігіт жақтан жіберілген «жаушы» қыздың ауылына барып, болашақ той уақыты мен қалың мал мөлшерін келіседі. Осы кезден бастап екі жақ келіспеушіліктерін реттеп, шама-шарқы бойынша сый-сияпат алысып, беріседі. Құдалық кезінде қалың мал ретінде жылқы, ірі қара және мата сияқты бағалы заттар әкелініп, құда-құдағилар әкесінен бата алып, мал сойылған соң тойға қатысушыларға беріледі. [2. — 28].

Бүгінгі таңда да кейбір ауылда құдалық рәсімі үш-төрт адаммен (әдетте жігіттің атасы немесе үлкен ағайыны) өтеді және сыйға киім-кешек пен қаржы, кейде ірі қара мал беру әдетке айналған.

Ал кеңестік кезеңде міндетті қалың малы талаптары жойылып, сатып алулар мен тыйымдар азайтылды [1. — 70].

Құдалық кезінде екі жақ қол алысып «сертіне тұру» рәсімі орындалып, оған ақсақалдар мен билер (немесе беделді туыстарының біреуі) куә болады. Бұл қазақтың ежелгі батасы – «серте тұру» деп аталған. Ол – тек екі жақтың ғана емес, елдік деңгейде де қолданылған қасиетті ғұрып, оның бұзылуы ауыр қарғыс алып келетін саналған.

Қазіргі әлеуметтік келісім мен сенімнің дәстүрлі формуласын сақтайтын осыған ұқсас рәсімдер бүгінде тек үлкендердің тілектері мен баталары арқылы ғана жалғасуда. Бата, дұға және тілек айту. Қазақтың «бата беру» дәстүрі өте терең тамырланған. Бұрын бата тек батагөй қариялардың ауызынан шығып, аман-саушылық,бақыт, бақ-береке тілеген [3. — 87].

Құдалық пен қыз ұзату рәсімінде үлкендер жас түлектерге батасын беріп, ақ тілек жазады. Мысалы, қыз ұзату кезінде үлкендер жас келінге бата беріп, оған рухани күш-қайрат нәсіп етіп, бақыт-береке тілеген. Бұл – қазақ дәстүріндегі тәрбиелік және этикалық мәні зор ғұрып. Осы үрдіске сәйкес, беташар кезінде де қалыңдыққа бата айтылады. Қазіргі кезде бата ұғымы кеңейіп, бұрынғы сияқты тек қариялар ғана емес, жастар мен әйел-қыздар да бір-біріне баталы тілектер айта бастады. Алайда бата табыстыру, батаға сый тарту сияқты салттар әлі де сақталып келе жатқандықтан, көптеген тойларда аталған рәсімдер абыройлы мағынамен жалғасуда.

Үйлену ғұрыптарының ең көрнекті бөлігі – беташар рәсімі. Бұл рәсімнен бұрын жас келінді ешкім көрмеген, ал беташар – жаңа түскен келінді жаңа әулетке таныстыру рәсімі болып табылған. Қонаққа келген жақын апа, жеңгелер келген келінге орамал жауып, «беташар өлеңі» айтылатын. Осы шырқалатын жырда жас келінге келген әулетімен таныстырылып, келін олардың

әрқайсысымен сәлемдеседі. Осы кезде әже-аналар мен жасы үлкендер келіннің бетін ашқан адамға сыйлық тағайындайды (мысалы, асыл мата, қой немесе т.б.). Беташар рәсімінің мәні – жаңа келінді жаңа әулетінің мүшелеріне таныстыру, сондай-ақ оның жаңа отбасындағы рөлін түсіндіру [3. – 45].

Кеңес дәуірінде беташар ғұрпына біршама азайғанмен, тәуелсіздік жылдары кейбір аймақта қайта жаңғырды. Мысалы, кейбір ауылдарда қазіргі кездегі үйлену тойында да беташар шымылдығын құру немесе «жар-жар» айту дәстүрі қайта қалпына келтірілгені байқалады.

Этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, қазақ үйлену тойы рәсімдері өңірге қарай өзгеріп отырады. Мысалы, Шығыс Қазақстанның Алтай аймағында солтүстіктегі мен оңтүстіктегі той салттары арасында елеулі айырмашылықтар бар екені белгіленген [4. – 113]. Оңтүстік Алтайда құдалық рәсіміне қатты мән беріліп, ата-аналар арасындағы сөз байласу, қалың мал төлеу сынды дәстүрлер сақталған. Ал Солтүстік Алтайда XIX ғасырдың аяғында үйлену ғұрыптарының кейбірі қарапайымданып, бұрынғыдан өзгеріске ұшыраған, бірақ қалыңдықты алып қашу, жаңа отбасын құру секілді көне элементтер әлі де кездеседі. Солтүстіктегі қазақ қауымдастықтарында (мысалы, Омбы өңірі қазақтарында) қыз ұзату мен қалың мал институты оңтүстік өңірлерге қарағанда әлдеқайда өзгергені байқалады, яғни мұнда қалыңмал институты толық дерлік жойылған десек болады [5]. Жалпы айтқанда, той рәсімдерінің құрамдас бөлшектері өңірге сай ерекшеленіп, әр топтың әлеуметтік-психологиялық дәстүрлеріне тәуелді түрде өтеді [6. – 13].

Кеңес өкіметі орнаған кезде қазақ үйлену тойларының көптеген дәстүрлеріне өзгерістер енді: бір ғұрыпқа өзгеріс енсе, екіншісіне тыйым салынды. Мысалы, кезінде «комсомолдық» азаматтық тойларда көптеген салт-дәстүрлер тыйым салынған түрде ықшамдалып өткізілді [7, 88]. Бұл тұста қалың мал төлеу, ұзату, бата секілді рәсімдердің мәні төмендей бастады. XX ғасырда ғалымдар қазақ тойы құрылысының өнегелі-рухани және тұрмыстық мәнін зерттей келе, осы кезеңде «жиі өзгеріс пен ескінің ығыстырылуы» байқалғанын айтқан [7. – 88].

Тәуелсіздік алған соң ұлттық салт-дәстүрлер қайта жандана бастады. Ендігі жерде тыйым салынған кей дәстүрлер мен ұмыт болып бара жатқан ғұрыптар қайта тойларда жүзеге аса бастады. Қазақ отбасы үшін маңызды саналатын үйлену тойының жоралғылары осылай қайта қалпына келтіріле бастады.

2025 жылдың басында Қазақстан қоғамдық даму институтының «Қазақ отбасыларындағы ұрпақаралық өзара іс-қимылдың ерекшеліктері» атты жүргізген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, қазіргі қазақ отбасылары некемен байланысты дәстүрлерді әлі де дәріптейді: сұралушылардың жартысынан көбі (55,3%) салт-дәстүрлер отбасының берік те бекем болуына ықпалы бар деп санайды [8]. Сонымен қатар, керісінше, бүгінгі таңда маңызы жойылған, мысалы, қыз алып қашу дәстүрін қолдаушылар саны азайып, респонденттердің 71%-ы мұны дұрыс көрмейтінін айтқан.

Осылайша, Кеңес дәуірінің солшыл саясаты салт-дәстүрдің сыртқы формасын үзіп-жарып тастағанымен, тәуелсіздік жылдарында ұлт рухына сай салттардың қайта жаңғырғанын байқаймыз. Бүгінгі таңда үйлену тойларына заманауи медиа мен жаһанданудың ықпалы байқалуда. Мысалы, кеңінен таралған қазақ тойларында ағылшын үлгісі сияқты ақ түсті көйлек кию мен сәнді костюмдер кию қалыпты құбылысқа айналған. Әлеуметтік желілер мен интернет платформалар жастарға өздерінің болашақ жұбайын таңдауға мүмкіндік беріп, дәстүрлі құдаласу жағдайының рөлін қысқартты. Нәтижесінде енді көптеген жастар өздері әңгімелесіп үйленеді, ал құда болу көбіне ауылдық жерде ғана аздап ұшырасады.

Урбанизацияның ұлғаюы отбасылық құрылымға да өзгеріс енгізді: бұрынғыдай кеңейген отбасылар азайып, қалалық ортада ядролық (негізгі) шағын отбасылар жиірек кездеседі.

Отбасы болу институтына діннің де атқарар рөлі аса зор. Қазіргі Қазақстанда үйлену рәсімі үш түрлі формада өтеді: дәстүрлі құдалық жолымен некелесу, мемлекеттік органда ресми тіркеу және мешіттегі діни некелесу. Бірақ мешіттегі некенің заңды түрде күшіне енуі үшін Азаматтық хал актілерін тіркеу органынан алынған неке куәлігі міндетті. Өйткені, қоғамда көп әйел алу үрдісі қайта жанданғанмен, ресми түрде оған рұқсат берілмегендіктен, ресми мемлекеттік заңды тіркеуді талап етеді. Жалпы, қазіргі жастар дәстүр мен жаңалық арасын ұқыпты үйлестіреді: олар жаңаша элементтерді (сандық технологиялар, импорттық тауарлар) тойларына қосып, сонымен бірге салт-дәстүрдің мәнін құрметтеуге тырысады.

Үйлену тойындағы басты ғұрыптардың маңыздылығы өзгеріске ұшырағанымен, олардың әлеуметтік мәні әлі де зор. Мәселен, беташар (келін бетін ашу) рәсімі дәстүрлі түрде тойдың

ажырамас бөлігі болып қалады, бірақ қазір оны көбіне кәсіби ақындар орындайтын сахналық көрініс ретінде өткізіледі [7.–16]. Бұл өзгеріс рәсімнің көркемдік мәнін күшейткенмен, оның әлеуметтік қызметі – келінді жаңа отбасымен таныстырып, ұлтымыздың ата-баба тәрбиесін жалғастыру міндетін әлі де атқарады.

Келін түсіру рәсімі бұрынғыдай үлкен жиындарда бата беру арқылы өткізіледі. Салт бойынша неке қою рәсімі өткен соң, туған-туыстар мен қонақтар тілек айтып, қонақтарға арнайы жайылған дастарқаннан дәм татады. [9. – 71]

Дәстүрлі бата-тілек элементі әлі сақталады, ол отау құрудағы ақыл-кеңес рөлін атқарады. Алайда кей дәстүрлердің әлеуметтік маңызы түбегейлі өзгерді. Қалыңмал енді отбасының қабілетіне сай болуы қажет деп есептейді. Осылайша, қазақ қоғамында үйлену ғұрыптары экономикалық-әлеуметтік өзгерістерге қарай бейімделіп, дәстүрлі құндылықтары сақталды: жаңғыртылған салттар отбасы мен туыстық байланыстарды нығайту, жастарға дәстүрлік тәрбиені беру сияқты маңызды әлеуметтік қызметтерді атқарып келеді.

Отау көтеру, үйленіп, үй болу – бүкіл ауыл қатысатын дәстүрлі ғұрып екенін көреміз. Осы рәсімде ауыл адамдары киіз үйдің шаңырағын көтеріп, жаңа отбасының негізі қаланғанын бейнелеген. Салт бойынша қалыңдық өз жасауын жаңа үйге әкеледі. Шаңырақты көтеру рәсімін ауылдағы ең құрметті қария атқарып, үйге алғаш кіргізетін адам ел сыйлаған, беделді әйел болған. Ол отқа май тамызып, үйдің босағасына ақ тілек айтып, бата береді. Құрметті ақсақал тойға арналған дастархан жайып, шашу шашып, қуаныш пен ізгі тілек білдіреді.

Сонымен қатар, ежелден жалғасып келе жатқан бірегей салттардың бірі – күйеу жігіт жақ туыстары жастарды «үй көрсету» рәсіміне шақыруы. Бұл дәстүрдің мақсаты – жас келіннің жаңа ортаға тез бейімделуіне, отбасы мүшелеріне сіңісіп кетуіне жағдай жасау. Осы кезеңде келіннің тәрбиесі, мінез-құлқы мен моральдық бейнесі бағаланып, оның инабатты да тәрбиелі келін болуға қаншалықты лайық екені сараланады. Келінге барлық туыс-туған мен үй ішіне иіліп сәлем салу міндеті жүктелген.

Жаңа келінге қаржылай қолдау көрсету мақсатында ел ішіндегі тәжірибелі, ақылшы аналар шашу дайындайды, бұл дәстүр өңір салу деп аталады. Белгіленген күні қалыңдық пен күйеу есік ашар рәсімі арқылы қалыңдықтың еліне келеді. Бұл күні қалыңдық тойдан кейін күйеуін алғаш көрген. Күйеу өзімен бірге арнайы сыйлықтар алып келіп, түрлі сынақтардан өтеді. Алайда, бұл кезең бастапқы үйлену рәсімдеріне қарағанда, еркін қарым-қатынасқа мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бүгінде дәстүрлі қыздың сыңсу рәсімнің тұтастығы бұзылған. Бейнесі сақталғанмен, мәні өзгерген. Мысалы, қыздың ән айтқан кездегі эмоционалдық күйі әлсіреген. Мұның себебі – ғұрыптың басты элементтерін қыздың өзі емес, басқа адамдар атқаруы мүмкін, ал қыздың өзі тек символдық рөлмен шектеліп, рәсімге шынайы эмоционалды қатыспауы. Осы тұста орындалатын әндердің мәні айқындалады. Сонымен қатар, тілектерді (немесе қазіргі ұғымдағы тосттарды) жеткізуге қатысты мәселелер де көтеріліп келеді.

Кейбір ақпарат берушілер дәстүрлі рәсімдердің толық орындалуына жастардың болашақ өмірі тәуелді екенін, ал бұл шарттарды сақтамау зиян келтіруі мүмкін екенін айтқан. Қазақтың дәстүрлі үйлену салты мен оған қатысты рәсімдердің мәні күрделі әрі қарама-қайшы: ол қыздың әке үйіндегі өмірімен қоштасуын және күйеу шаңырағында жаңа, бірақ тәуелді өмірді бастауы – әйел заты ретіндегі міндеттерге бейімделу мен ене мектебінен өту қажеттігін қамтиды.

Қазақ қоғамында үйлену тойы әлі күнге маңызды әлеуметтік ритуал ретінде сақталғанымен, оның символдық және әлеуметтік рөлі уақыт өте келе айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын көріп отырмыз. Дәстүрлі қоғамда үйлену тойы ең алдымен екі әулет арасындағы одақ пен туыстық байланысты нығайтатын шара болса, қазір той көбіне жас жұбайлардың өз таңдауымен қосылуын атап өтетін жеке мереке сипатына ауысқанын байқадық. Яғни некенің негізі бұрынғыша туыстардың келісімімен емес, көбінесе жастардың өзара сүйіспеншілігіне негізделеді. Зерттеулер көрсеткендей, қазіргі қазақстандықтардың басым бөлігі отбасы құрудағы ең басты шарт – ерлі-зайыптылар арасындағы өзара махаббат пен сыйластық деп санайтынын жоғарыда атап өттік. Бұл дерек қазіргі тойлардың әлеуметтік мәні екі түрлі қырынан көрінетінін көрсетеді: бір жағынан, жастардың некеге тұруы жеке таңдау мен сезім еркіндігіне сай келеді; екінші жағынан, көпшілік үшін той дәстүрді дәріптеудің, отбасының беделін көрсетудің символдық аренасы болып қалуда. Қалай дегенмен де, үйлену тойы ұрпақтар сабақтастығын жалғастырып, әлеуметтік бірлік пен отбасылық құндылықтарды қоғамға әйгілейтін маңызды институт қызметін атқарып келеді.

Дегенмен қазіргі заманда тойдың символдық мәні бұрынғыдан кеңейіп, жаңаша сипат алды. Үйлену тойы тек екі жастың отау құруы ғана емес, көбіне отбасының әлеуметтік мәртебесін көрсететін мереке ретінде қабылданады. Әсіресе қала жағдайында және әлеуметтік желілер дәуірінде той арқылы отбасының абырой-беделін, қаржылық мүмкіндігін жария ететін үрдіс байқалады. Кейбір отбасылар үшін той – бақуаттылығын аңғартудың бір жолы; бұл ретте той көлемі мен сән-салтанаты әлеуметтік бәсекелестікке ұласуы да мүмкін. Мұндай жағдайда тойдың дәстүрлі мәні (әулеттерді жақындастыру, туыстардың батасын алу) екінші орынға ысырылып, оның қоғамдық көрінісі, көрсетілімдік қыры алдыңғы қатарға шығады. Сәйкесінше, қазіргі қазақ тойында байырғы ритуалдардың мазмұнына заманауи мағына үстеліп, олар жаңа символдарға ие болуда. Осылайша, қазіргі тойлардың рәміздік мәні жаңарғанымен, оның түпкі әлеуметтік қызметі – некені легитимдеу, жаңа отбасын көпшілікке таныстыру және қауымның қолдауына бөлеу – өзгеріссіз қалып отыр.

Нарықтық экономика мен тұтыну мәдениеті қазақтың үйлену тойын өткізу салтына айтарлықтай ықпал етті. 2000-жылдардың соңынан бастап (шамамен 2007 жылдан кейін) дәстүрлі ауылдық киіз үй тігіп той жасау үлгісінен жаппай мейрамханадағы тойларға көшу белең алды.

Жеке меншік тойханалар, қонақүйлер мен мейрамханаларда өтетін салтанаттар той индустриясының дамуына жол ашты. Бүгінде қала түгілі ауылдардың өзінде кәсіби тамада жүргізушілер, фото-видео түсіру топтары, сәндік безендіру қызметтері және арнайы сценариймен өтетін шоу-бағдарламалар тойдың ажырамас бөлігіне айналды. Той индустриясы тұтастай бір коммерциялық экожүйе қалыптастырып, оның айналасындағы экономикалық айналым жыл санап өсуде. Мысалы, қазақстандық тойлардың орташа бюджеті кей деректер бойынша қарапайым американдық немесе еуропалық тойлардан әлдеқайда асып түсетіні айтылып жүр, бұл халықтың тойға ерекше мән беретінімен қатар, белгілі бір әлеуметтік қысымның да бар екенін аңғартады. Яғни, отбасының мерейі үстем болуы үшін мүмкіндігінше ауқымды, естен кетпес той жасау қалыпты саналып, нәтижесінде көптеген жанұялар шама-шарқынан тыс шығынданауға мәжбүр болады.

Коммерциялану үрдісі дәстүрлі той элементтерін өзгеріске ұшыратып, оларға нарық заңдылықтарын бейімдеді. Біріншіден, той шығынының қомақты бөлігін құрайтын банкет мәзірі күрделеніп, астатөк дастархан жаю бәсекесі пайда болды. 1990-жылдардағы қарапайым үй тағамдарының орнына қазір той дастарханында көптеген қымбат деликатестер мен сәнделген тәттілер молынан қойылады. Екіншіден, қалың мал мен жасау сияқты экономикалық дәстүрлер жаңа жағдайда қайта қаралды: бүгінгі күнде қалың мал беру көбінесе символикалық сипатта қалып, оның мөлшері отбасының қаржылық мүмкіндігіне сай келуі керек деп ұғылады. Ал жасау (қыздың еншісі) дәстүрі сақталғанмен, оның функциясы түбегейлі өзгерді: қазіргі жасау жас отбасыға берілетін бір реттік материалдық көмек, жаңа үйдің негізін қалауға ата-ана тарапынан көрсетілетін қолдау түрінде қабылданады. Осылайша, нарықтық қатынастар тойдың экономикалық жүгін ауырлатып жібергенімен, көпшілік дәстүрдің рухани жағын да ұмытпауға тырысады. Мысалы, тойдағы негізгі рәсімдер (құдалық, беташар, т.б.) өткізіледі, бірақ оларды жүзеге асыруда кәсібилендіру байқалады – арнайы қызмет көрсетушілер (беташар айтатын асаба-ақындар, дайын бата мәтіндері, шоу-элементтер) тартылады. Бұл бір жағынан салттың жалғасуын қамтамасыз етсе, екінші жағынан оның коммерциялық спектакльге айналу қаупін туғызады.

Той индустриясының өсуі қоғамда бірнеше мәселеге алып келді. Ең алдымен, шектен тыс шығындану және даңғазалық сынға ұшырауда. Сауалнама нәтижелері халықтың едәуір бөлігі әдеттегі тойды өткізу үшін қарызға бататынын көрсетті: 2024 жылы жүргізілген зерттеуде респонденттердің 34%-ы түрлі жиын-тойды қарызсыз өткізе алмайтынын мойындаған. Дәстүрді сақтау мен отбасын асыраудың арасында дилемма туындап, көпшілік оған сын көзбен қарай бастаған. Қоғамның 60%-дан астамы шамадан тыс шашылып, кредит алып той жасауды құптамайды, тек әрбір үшінші респондент (35,7%) ғана мұндай әрекетке түсініспікпен қарайтынын білдірген. Осыған байланысты билік тарапынан да мәселе көтеріле бастады: кей көрші елдер үлгісінде Қазақстанда да жұртты ысырапшылдыққа бармауға шақыратын пікірлер айтылды. Мысалы, Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиёев 2018 жылы заң жүзінде той шығынын шектеуге тырысып, тойға келетін қонақ санын 150-ден асырмау, құдалық керуеніне қымбат көліктерді жұмылдырмау сияқты ережелер енгізбек болғаны белгілі. Мұндай қадамдардың туындауы той индустриясының дәстүрден гөрі бәсеке мен қаржы құралына айналып бара жатқанын көрсетеді. Дегенмен, қазақ қоғамында бірте-бірте рационализация үрдісі байқалады: ысырапшылдықты

сынайтын пікірлер ақпарат құралдарында жиі айтылып, кей отбасылар шығынды азайтып, тойды шағын ауқымда өткізуге көшуде. Той индустриясының коммерциялық қысымына қарамастан, тойдың негізгі мәнін адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайту, қуаныш пен жақсылықты бөлісу мақсатын сақтап қалу маңызды болып отыр.

Урбанизация процесі қазақтың үйлену ғұрыптарына елеулі өзгерістер енгізді. Ауылды жерлерде ғасырлар бойы қалыптасқан көп кезеңді үйлену салты (құдалықтан бастап, қыз ұзату, беташар, шаңырақ көтеру, т.б. қоса өткізілетін бірнеше күндік жиын) қазіргі қалалық өмір салтына бейімделіп, ықшамдала түсті. Зерттеушілердің байқауынша, урбанизацияланған ортада қазақтың үйлену тойы жекелеген рәсімдік циклдерге жіктеледі:

1) алдын ала құдалық (құда түсу) келісімі; 2) мүмкіндіктерге қарай қыз ұзату кешін жасау (қалада қаржысы немесе қалауы шектелгендер бұл дәстүрді кейде өткізбейді); 3) мемлекеттік неке тіркеу рәсімі және жастардың қалауынша мешітте неке қию (неке қию ғұрпы қалалық қазақтар арасында қайта жанданса да, ол жалпы той сценарийіне толық кірігіп кетпеген қосымша рәсім ретінде қалып отыр); 4) негізгі үйлену тойы (мейрамханадағы банкет, көпшілік мереке); 5) тойдан кейін күйеу жақтың құда шақыруы, киіт кигізу сияқты өзара құдаларды қонаққа шақырып, сый алмасу дәстүрі; 6) жас жұбайлардың тойдан соң қыздың туыстарына арнайы барып сәлем беруі, құдалардың қарымта шайы ішуі [8]. Урбанизация әсерімен осы аталған циклдердің барлығы бірдей сақталмай, қысқарып немесе біріктіріліп өткізілуі мүмкін. Мысалы, қала жағдайында кейде қыз ұзату тойы бөлек өткізілмей, үйлену тойының өзіне кіріктіріледі немесе мүлдем жасалмай қалуы да мүмкін екені байқалады. Бұған қалалық өмірдің қарбаластығы, уақыттың тапшылығы және шығынды үнемдеу талабы ықпал етеді. Қалалық орта үйлену дәстүрлерін жаңаша форматқа икемдеп отыр. Бұрын ауылдық жерде көптеген салт-жоралғылар (отқа май тамызу, шымылдық құру, ұрын бару, т.б.) табиғи ортада, кең аулада атқарылса, қалада олардың бірсыпырасы рәсімдік символ ретінде ғана іске асады. Мәселен, кешкі банкет басталар алдында қалыңдық пен күйеу жігіттің ата-аналарына шай беру немесе тұсау кесер секілді шағын көріністер кей тойларда сахнада көрсетіледі, бұның бәрі дәстүрдің қала жағдайында театрландырылған түрде өтетінін аңғартады. Сондай-ақ, кеңейтілген отбасының орнына шағын ядролық отбасы үлгісі басым болған соң, жаңа түскен келінді бірнеше қайынағалар мен қайын апалардың ортасына салу үрдісі бүгінде сирек. Оның орнына қалалық жастар үйленген соң көбіне жеке бөлек тұратындықтан, келіннің жаңа әулетке бейімделу кезеңі жеңілдетілген. Дегенмен, қалалы жерде де беташар рәсімі белгіленген тәртіппен өтеді, тек айырмашылығы – оны өткізетін ортаның (мейрамхананың) ерекшелігіне сай дыбыс күшейткішпен жарияланып, кейде шоу ретінде ұйымдастырылады. Қаладағы беташарды көбіне кәсіби асабалар орындап, келінге жақын туыстарын таныстырумен бірге әзіл-қалжың аралас, өлеңдетіп ақыл-насихат айту түрінде өткізу дәстүрге айналды.

Урбанизацияның тағы бір әсері – өңірлік ерекшеліктердің бәсеңдеуі. Бұрын әр облыстың, тіпті әр жүздің үйлену салтында айрықша жоралғылар көрініс тапқан (мысалы, оңтүстік өңірде қалыңмал мен жасауға баса мән беру, ал солтүстікте қыз алып қашу оқиғаларының көбірек ұшырасуы туралы этнографтар жазған). Қазір қала халқы аралас-құралас өмір сүргендіктен және некелік байланыстар өңіраралық сипат алғандықтан, той салттарында белгілі бір унификация жүруде. Әртүрлі өңірден шыққан жастар отау құрып жатқан жағдайда ортақ келісімге келіп, салттардың ортақ нұсқасын таңдайды. Мысалы, кей өңірге тән ерекше кәделер (қыздың белін шешу, күйеуді босағадан аттатпау рәсімдері т.б.) қаладағы тойларда екінің бірі біле бермейтін жайтқа айналды немесе олар жай ғана ойын-сауық түрінде өткізілетін болды. Оның есесіне, барлық қазаққа ортақ негізгі ғұрыптар (құдалық, неке қию, беташар, шашу шашу, бата беру) қалалық тойлардың да басты рәсімдік қаңқасы ретінде сақталуда.

Қала жағдайында дәстүрлердің бейімделуі олардың мәнін толық жоғалтты дегенді білдірмейді. Керісінше, урбанизация дәстүрді жаңа ортаға лайықтап жаңғыртуда. Қазіргі қазақ жастары үшін заңды некені АХАЖ бөлімінде тіркетіп, артынша ақ некеңді мешітте қидыру үйреншікті құбылысқа айналды. Бұл дәстүрлі мен зайырлы элементтердің қатар атқарылуының көрінісі. Сол сияқты, қалада тұрмыстық ырымдардың (отқа май құю, табалдырық аттарда босаға майлау, жаңа үйге кірерде нан қою, т.б.) біразы сақталып келеді, тек оларды орындау формасы жеңілдеген. Мысалы, жас жұбайлар жаңа пәтерге кіргенде жақын туыстарын шақырып, шағын кішігірім той-думан форматында «үй көрсетуді» өткізеді. Мұнда да үлкендердің ақ тілегі айтылып, шашу шашу дәстүрі орындалады. Осылайша, урбанизация қазақтың үйлену тойын өткізуді тұрмыстық жағынан жеңілдеткенімен, оның әлеуметтік, тәрбиелік мазмұнын басты орынға

шығарып отыр. Қалалық жас отбасы дәстүрді жаңаша контексте жалғастыру арқылы ұлттың мәдени кодын заманға сай бейімдеуде. Қоғамдық гендерлік қатынастардың өзгеруі және келін мен күйеу бейнесінің қазіргі репрезентациясы.

Қазақтың үйлену рәсімдері арқылы айқындалатын гендерлік рөлдер де соңғы онжылдықтарда едәуір өзгеріске ұшырады. Дәстүрлі қоғамда қалыңдық (келін) жаңа әулетке толық тәуелді, инабатты, мойынсұнғыш тұлға ретінде көрінетін, келінге қойылатын негізгі талап – күйеуінің туыстарына құрмет көрсету, «төмен етек» қағидатын ұстану, үлкендердің айтқанымен жүріп, бала туу, үй шаруасын алып кету еді. Ал қазіргі қазақ қоғамында келіннің мұндай толық бағынышты статусы біршама еңсерілді деп айтуға негіз бар. Зерттеушілердің айтуынша, заманауи қазақ отбасы үлгісінде келіннің еріне ғана емес, оның ата-енесіне де тәуелді болмауы, керісінше, еркін әрі достық қарым-қатынаста болуы қалыпты жағдайға айналды. Көптеген қала отбасыларында келін мен ене арасындағы қарым-қатынас бұрынғыдай біржақты міндеттер мен қысымға емес, өзара түсіністік пен қолдауға құрылуда. Мысалы, кейбір жанұяларда жас келіннің жұмыс істеп, қоғамдық өмірге араласуына енесі көмектесіп, бірге бала тәрбиесіне атсалысатын үрдіс бар. Мұндай өзгерістер, әрине, қоғамдағы әйелдердің білімділігі мен экономикалық белсендігі артқан сайын заңды құбылыс болып отыр.

Гендерлік қатынастардың жұмсаруы үйлену тойы рәсімдерінен де көрінеді. Бұрын келінге беташар кезінде және одан кейінгі уақыттарда үлкендерге иіліп сәлем салу, әр таң сайын ата-енесіне сәлем беру, өзінен жасы үлкеннің атын атамау секілді бұлжымасты талаптар қойылатын. Қазір бұл жоралғылар сақталғанымен, көбіне символикалық сипатта орындалады. Беташар рәсімі барысында келіннің көпшілікке ізет етіп сәлем жасауы – құрмет белгісі ретінде ғана түсіндіріліп, кейін күнделікті өмірде жас келіннің әрқайсына жеке сәлем етуі қадағалана бермейді. Кей өңірлерде беташардан соң келіннің басына жаулық салу дәстүрі бар, бұл – оның жаңа отбасындағы мәртебесін мойындаудың нышаны. Қазіргі кезде жастар жаулығын да тек рәсім барысында тағып, кейін қоғам алдында европалық стильдегі ақ фата немесе сәнді орамал тағумен шектеледі. Сондай-ақ, келінге қатысты бұрынғы кей тыйымдар (мысалы, қатты күлмеу, жоғары сөйлемеу, ерімен көпшіліктің алдында қатар тұрмау тәрізді) қазір ұмыт болған немесе мән-маңызы өзгерген. Жас жұбайлар тойда және одан кейін де еркін түрде қатар тұрып билейді, бірге қонақтарға барып, қоғам өміріне бірлікте араласады. Бұл – ерлі-зайыптылар арасындағы теңдік пен серіктестіктің күшейгенінің айғағы. Неке – екі жастың өзара таңдауы деген ұстаным берік орнығып, қазіргі ата-аналар да ұл-қыздарының өмірлік серігін өз қалауы бойынша таңдауын құрметтеуге тырысуда. Социологиялық деректер жастардың басым бөлігі үшін үйленуде ата-ана қысымынан гөрі өздерінің сезімі мен келісімі шешуші рөл атқаратынын көрсетеді. Яғни, қазақ қоғамында гендерлік қатынастар біртіндеп демократияланып, әйел мен ердің некедегі орны теңесті деуге болады [8].

Күйеу жігіттің бейнесіне келсек, дәстүрлі ортада күйеу көбіне салт бойынша белсенді рөл атқармайтын (той ісін негізінен ауыл-аймақ үлкендері атқаратын, күйеу жігіт кей өңірде жеке «күйеу жолдастармен» ойындарға ғана қатысатын). Қазір күйеу жігіт те қалыңдықпен бірге тойдың орталық фигурасына айналды: ол қалыңдықпен бірге би билеп, бірге торт кеседі, бірге қонақтарды қарсы алады. Қазақ тойында бұрын болмаған көңіл көтеру элементтері: алғашқы вальс, Love Story бейнероликтер, фотосессиялар – екі жасқа тең дәрежеде қатысты жаңа дәстүрлер. Бұл да гендерлік теңдік әсерінен туындаған өзгеріс деп түсінуге болады. Сонымен бірге, ер азаматқа жүктелетін дәстүрлі міндет – отбасы қамы, қалыңмал төлеп құда түсу – қазіргі заманда кейбір трансформацияға ұшыраса да, толық жойылған жоқ. Жоғарыда айтылғандай, қалыңмал беру кей отбасыларда әлі бар, бірақ оның мәні мен форматы бұрынғыдан өзгерген (кейде ақшалай не бағалы сыйлық түрінде келісілген сомада беріледі). Ал көп жастар үшін ресми некеге отыру алдындағы басты шарт – тұрақты жұмыс пен баспана немесе материалдық негіздің болуы. Яғни, күйеу жігіттің қазіргі бейнесі жауапкершілікті, белгілі бір дәрежеде дәулетті (немесе соған ұмтылатын), сонымен қатар жарымен тең серіктес болуға даяр азамат ретінде қалыптасты.

Қоғамдағы гендерлік сананың артуы кейбір көне дәстүрлерге сын көзбен қарауға алып келді. Соның бірі – қыз алып қашу дәстүрі. Бұрын ғашықтардың қашып үйленуі немесе жігіттің келісімсіз қыз алып қашуы кей өңірде қалыпты құбылыс саналса, қазіргі жастардың басым көпшілігі оны айыптайды. 2025 жылғы сауалнамада қазақтардың 71,1%-ы қыз алып қашу әдетін құптамайтынын ашық айтқан [8].

Бұл – бүгінгі қоғамда әйелдің таңдау еркіндігі мен құқығы мойындалатындығының айқын белгісі. Дегенмен, кейбір ауылды жерлерде қызды өз келісімімен алып қашып, соңынан екі жаққа «беделге нұқсан келтірмеу» үшін оны дәстүрлі алып қашу ретінде көрсететін жайттар кездесетіні этнографиялық сұхбаттарда айтылады. Мұның өзі гендерлік стереотиптердің толық жойылмағанын көрсеткенімен, жалпыұлттық деңгейде қыз зорлықпен алып қашуға тосқауыл қойылып, заң жүзінде жауапкершілікке тарту күшейгені мәлім.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ үйлену тойында әйел мен ердің рөлдік бейнесі дәстүрлі калпынан жаңа заманға сай бейімделіп отыр. Келін образы бұрынғыдай бағынышты кейіпте емес, жаңа отбасын тең құқылы мүшесі, тіпті кей жағдайда карьерасы мен өзіндік мақсаттары бар жеке тұлға ретінде танылуда. Күйеу жігіт те отбасының жалғыз әміршісі емес, жанұядағы міндеттерді жұбайымен бөлісетін жаңа рөлді қабылдауда. Әрине, бұл өзгерістер біркелкі емес: ауылдық, консервативті ортада ене мен келін қатынасына дәстүрлі көзқарас сақталуы мүмкін, алайда жалпы тенденция – гендерлік қатынастардың неке мен той дәстүрлерінде эгалитарлық сипат алуы.

Ақпараттық технологиялар дәуірінде қазақтың үйлену салтына цифрлық медианың тигізген ықпалы орасан. Ең алдымен, әлеуметтік желілер (Facebook, Instagram, TikTok және т.б.) қазіргі жастардың үйленуге дайындық үлгісін түбегейлі өзгертті. Бұрын тойға әзірліктің басты көзі отбасылық тәжірибе мен жақындардың кеңесі болса, қазір жас жұбайлар Instagram мен басқа да платформалар арқылы әлемнің түкпір-түкпіріндегі wedding-трендтерді көріп, соған ұмтылады. Мысалы, Instagram-дағы танымал той парақшалары дастарханды қалай сәндеуден бастап, қалыңдық гүл шоғын безендіруге дейінгі идеяларды ұсынады. Қазақ жастары осыны көріп, өз тойларын сол үлгіде ұйымдастыруға тырысады. Нәтижесінде, соңғы жылдары той дизайнында жаңа элементтер пайда болды: түрлі-түсті жарық инсталляциялары, фотозоналар, ерекше торттар және т.б. Бұрынғы дәстүрлі дастархан мәзірін қазір сәнді кэнди-барлар мен заманауи тәттілер толықтырды. Яғни, визуалды мәдениеттің ықпалымен той форматы эстетикалық шоуға жақындады деуге болады [8].

Цифрлық медианың тағы бір әсері – тойдың қоғамдық көрінісі бұрынғыдан кең ауқымда тарайтын болды. Егер бұрын той естеліктері отбасылық фотоальбоммен шектелсе, қазіргі кезде әрбір тойдың кәсіби фотосуреттері мен бейнебаяны дайындалып, оларды интернетке жүктеу қалыпты жағдай. Instagram, Facebook желілерінде жаңа түскен келіндер мен күйеу жігіттердің арнайы хештегпен неке суреттерін жариялауы, TikTok-та тойдағы ерекше сәттерді (мысалы, алғашқы биді, флешмобты, қызықты ойындар сәтін) клип етіп бөлісуі кең таралған. Бұл өз кезегінде той мәдениетіне жаңа талаптар қояды: әр отбасы өз тойының керемет өткенін, есте қаларлық болғанын қалайды, өйткені ол онлайн кеңістікке шығып, көптің талқысына түсуі мүмкін. Осылайша, той тек отбасы үшін емес, онлайн аудитория үшін де қойылымға айналады. Мұндай жағдай кейде шығынның артуына себеп болады – жастар тойды өзгелерден ерекше қылып, вирустанатын контент жасау үшін қосымша шоу элементтер қосады (мысалы, лазерлік шоу, әуе акробаттарының өнері, флешмоб-бимен кіру және т.б.).

Сонымен қатар, цифрлық коммуникация некелесудің алдын ала кезеңдеріне де әсер етті. Бүгінде көптеген жас жұптар әлеуметтік желі, танысу қосымшалары арқылы танысып, өздері шешім қабылдап үйленуде.

Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі қазақ қоғамында үйлену тойының салт-дәстүрлері тарихи дәстүр мен жаңғыру үрдісінің қиылысында тұр. Материалдық жағдай жақсарған сайын кейбір рәсімдердің сән-салтанаты артып, басқалары жай формасын ғана сақтап қалған. Алайда отбасылық институттың маңыздылығы мен құндылығы барынша әулет үшін зор мақтанышпен атап өтіледі. Ежелгі салт-дәстүрлер – құдалық, бата, беташар – бүгінгі тойда да рухани сабақ ретінде сақталып келеді. Зерттеу нәтижелері бойынша, Қазақстанның өңірлерінде той өткізудің бір-бірінен айырмашылығы болғанымен, олар арасында ортақ ұлттық код бар екені байқалады.

Қазақ тойы – ұлттың дәстүрлі өмір салтының айнасы, ол тарихи кезеңдер бойы күрделі өзгерістер мен трансформацияларға ұшыраса да, өз құндылықтарын сақтап келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Аргынбаев Х. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Советская этнография. – 1974. — Т. 6. — С. 68-77.

2 Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. — Алматы, 1996. — 251 б.

3 Қазақ салт-дәстүрлері / құраст. Ә. Тауұлы — Алматы, 2017. — 383 б.

4 Хабижанова Г.Б. Түркі-славян әлемі этнотарихи және социомәдени диалогтың үлгісі ретінде. Монография. — Алматы, 2017. — 250 б.

5 Свадебные традиции казахов Омского Прииртышья // Государственный центр народного творчества Омской области.[Электронный ресурс] — URL: https://omsk-gcnt.ru/ (дата обращения 20.07.2025)

6 Мухан А.Ж. Свадебный обрядовый фольклор в современном казахском языке Общество: жанровая природа, историческая эволюция и трансформация. Автореферат дисс-и на соискание ученой степени PhD по образовательной программе «8D02304 – филология». .[Электронный ресурс] — URL: https://zhubanov.edu.kz/ (дата обращения 20.07.2025)

7 Shaigozova Zh.N., Ibragimov A.I. The motive of the symbolic «death» and «resurrection» of the bride in the kazakh betashar wedding ritual: tradition and modernity. ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. — №4 (86) — 2023.

8 Ахметкали А. Казахские семьи сохраняют брачные традиции, в то время как дорогостоящие свадьбы теряют привлекательность, показывают исследования. .[Электронный ресурс] — URL: https://astanatimes.com/ (дата обращения 15.01.2025)

9 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.5. — Алматы, 2014. — 840 б.

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ И РИТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА СВАДЬБЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И РАЗЛОЖЕНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ИНСТИТУТОВ

Аннотация

Среди наиболее значимых вопросов, занимающих важное место в жизни казахского общества, особое место занимают различные формы торжеств, в том числе свадебные обряды. Известно, что в прошлые века свадьбы основывались на казахских традициях и обычаях. Однако с течением времени в ходе общественного развития данные обряды закономерно подвергались изменениям. Целью исследования является всестороннее раскрытие причинно-следственных связей, обусловивших трансформацию традиционной свадебной обрядности, а также выявление основных направлений её изменений. В статье анализируются процессы сохранения и трансформации традиционных институтов (сватовство, кәде, клятвенные договоры, благословение, беташар и др.), связанных с социальной значимостью и ритуальной структурой современной казахской свадьбы. Посредством такого анализа выявляются различия и особенности свадебной обрядности в прошлом и настоящем. В представленном исследовании рассматриваются самобытные традиции, сложившиеся на протяжении веков в различных регионах Республики Казахстан, в историко-сравнительном и структурно-функциональном аспектах. Особое внимание уделяется изменениям советского периода и лет независимости, а также их причинам и последствиям; обосновывается влияние урбанизации, медиа и религиозных факторов на современные свадебные церемонии. В исследовании всесторонне анализируется трансформация таких традиционных институтов, как сватовство, калым, благословение, беташар, начиная с древних обрядов и заканчивая современными свадебными ритуалами во дворцах бракосочетания и мечетях.

Ключевые слова: казахские свадебные обычаи, сватовство, традиции и обновление, бата, беташар.

THE SOCIAL SIGNIFICANCE AND RITUAL STRUCTURE OF WEDDINGS IN CONTEMPORARY KAZAKH SOCIETY: CONTINUITY AND TRANSFORMATION OF TRADITIONAL INSTITUTIONS

Abstract

Among the most significant issues that occupy a central place in Kazakh society are various types of celebrations, including wedding ceremonies. It is well known that in past centuries weddings were based on Kazakh traditions and customs. However, over time, as social development progressed, these practices naturally changed. The purpose of the study is a comprehensive disclosure of the cause-and-effect relationships that led to the transformation of the traditional wedding ceremony, as well as the identification of the main directions of its changes. The article analyses the processes of preservation and transformation of traditional institutions (matchmaking, käde, oath-taking, blessings, betashar, etc.) in relation to the social significance and ritual structure of the contemporary Kazakh wedding. Through this analysis, the differences and specific features of wedding practices in the past and present are identified. The presented study examines the distinctive traditions that have developed over centuries in different regions of the Republic of Kazakhstan, within historical-comparative and structural-functional frameworks. Particular attention is given to the transformations of the Soviet period and the years of independence, along with their causes and consequences. The influence of urbanization, media, and religious factors on modern wedding ceremonies is

substantiated. The research provides a comprehensive analysis of the transformation of such traditional institutions as matchmaking, kalym (bride price), blessings, and betashar, tracing their evolution from ancient rituals to contemporary wedding practices in marriage palaces and mosques.
Keywords: Kazakh wedding traditions, qudalyq, tradition and renewal, bata, betashar.

REFERENCES

1 Argynbaev H. Svadba i svadebnye obryady u kazakhov v proshlom i nastoiashhem. [Kazakh weddings and wedding rituals: past and present]. Sovetskaya etnografiya. — 1974. — T. 6. — 68-77 s. [in Russian]

2 Arğynbaev H.A. Qazaq otbasy[Kazakh family]. — Almaty, 1996. — B. 251. [in Kazakh]

3 Qazaq salt-dästürlerı [Kazakh customs and traditions]/ qūrast. Ä. Tauūly — Almaty, 2017. — B. 383. [in Kazakh]

4 Habijanova G.B. Türkı-slavyan älemı etnotarihi jäne sosiomädeni dialogtyñ ülgısı retında[The Turkic-Slavic world as a model of ethnohistorical and sociocultural dialogue]. Monografia. — Almaty, 2017. — B. 250 [in Kazakh]

5 Svadebnye tradisii kazahov Omskogo Priirtyşä.[Wedding traditions of the Kazakhs of the Omsk Irtysh region] Gosudarstvennyi sentr narodnogo tvorchestva Omskoi oblasti. [Elektrondyq resurs] – URL: https://omsk-gcnt.ru/ (qaralu uaqyty: 20.07.2025) [in Russian]

6 Muhan A.J. Svadebnyi obryadovyi folklor v sovremennom kazashskom yazike Obshhestvo: janrovaia priroda, istoricheskaia evolüsia i transformasia[Wedding ritual folklore in the modern Kazakh language Society: genre nature, historical evolution and transformation]. Avtoreferat diss-i na soiskanie uchenoi stepeni PhD po obrazovatelnoi programe «8D02304 – filologia». [Elektrondyq resurs] — URL: https://zhubanov.edu.kz/ (qaralu uaqyty: 20.07.2025) [in Russian]

7 Shaigozova Zh.N., Ibragimov A.I. The motive of the symbolic «death» and «resurrection» of the bride in the kazakh betashar wedding ritual: tradition and modernity. (2023) Kaznu Bulletin. Philosophy, cultural studies, political science series. — Vol. 4 (86) [in English]

8 Ahmetkali A. Kazahskie semi sohranyayut brachnye traditsii, v to vremya kak dorogostoiashhie svadby teryayut privlekatelnost, pokazyvayut issledovaniya.[Kazakh families are preserving their marriage traditions, while expensive weddings are losing their appeal, research shows]. [Elektrondyq resurs] — URL: https://astanatimes.com/ (qaralu uaqyty: 15.01.2025) [in Russian]

9 Qazaqtyñ etnografiyalyq kategorialar, ūğymdar men ataularynyñ dästürlı jüiesı[Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Ensiklopediya. T.5. — Almaty: 2014. — B. 840 [in Kazakh]

Information about authors:

Dinara Ismagulova - **corresponding author,** doctoral student of the Department of Archeology and Ethnology L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: dinara-muratovna@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9547-9470

Uzakbay Ismagulov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan.

E-mail: uzakbai_is@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0587-8982

Zylikha Ibadullayeva - Candidate of Historical Sciences, associate professor , Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7261-8171

Информация об авторах:

Динара Исмагулова – **основной автор,** докторант кафедры Археологии и этнологии Евразийского национального университета им.Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: dinara-muratovna@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9547-9470

Узакбай Исмагулов - доктор исторических наук, профессор кафедры «История и религиоведения» АРУ им. К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: uzakbai_is@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0587-8982

Злиха Ибадуллаева, кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7261-8171

Авторлар туралы ақпарат:

Динара Исмагулова - **негізгі автор,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Археология және этнология» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dinara-muratovna@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9547-9470

Ұзақбай Исмагулов - тарих ғылымдарының докторы, «Тарих және дінтану» кафедрасының профессоры, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: uzakbai_is@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0587-8982

Зылиха Ибадуллаева – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7261-8171

МРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.09**
УДК 93/94

А.М. Алмагамбетова[1*], Г.Б. Хабижанова[1]

[1]Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
[*]e-mail: almagambetova2015@gmail.com

РОЛЬ ИСЛАМА В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ КОНТАКТОВ КАРАХАНИДОВ С СОСЕДНИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (X-XII ВВ.)

Аннотация

В статье раскрывается путь исламизации и роль религии, которые были необходимы караханидам для легитимизации власти внутри государства и активизации внешнеполитической деятельности. В этих целях были изучены мотивы, причины и последствия исламизации, а также установлена связь исламизации с традициями ведения внешних отношений. Автор, опираясь на сведения арабских и персидских источников, утверждает, что религиозная авторитетность и правоверность тоже играли большую роль в отношениях между мусульманскими государствами. Цель исследования является изучение влияния исламизации на внешнеполитическую деятельность Караханидов и в какой форме она использовалась. Внимание уделено также отношениям Караханидов с немусульманскими странами, с которыми в основном были установлены торгово-экономические отношения, хотя в начале они не были мирными и нередко выливались в вооруженные конфликты. Влияние и место религии во внешней политике Караханидов ярко продемонстрировано в отношениях с Газневидами, Сельджуками и сунским Китаем, которые приведены автором из источников на арабском и персидском языках и зарубежных исследований. Работы Ибн ал-Асира, Ибн Тагриберди, Байхаки, аль-Карши, Низами Арузи, ар-Равенди стали основными источниками в данном исследовании. Данная работа показывает, что роль религии намного шире и более фундаментальна в истории средневековых государств и исламизация являлась платформой для диалога.

Ключевые слова: караханиды, исламизация, внешние связи, религия, Центральная Азия.

Введение

Исламизация государства Караханидов является долгим, многоступенчатым процессом, она происходила не одномоментно и первоначально не имела массового характера. К тому же это был не столько религиозный, сколько многоуровневый процесс, затронувший не только внутренние социальные, культурные и экономические структуры, но и внешнеполитические цели государства.

История караханидского государства - очень малоисследованная тема, и недостаток источников, фрагментарность сведений в имеющихся источниках усложняют изучение всех факторов, влияющих на государственную деятельность внутри и вне его территориальных границ. Исламизация Караханидов демонстрирует исторический пример того, что это было не только отдельное религиозное явление, а важный исторический фактор, повлиявший на идеологию власти, развитие городов, образование и культурный обмен. Караханиды строили внешние связи, в основном, не вступая в конфронтацию по религиозной линии, в регионе, где соприкасались различные идентичности - тюркская, мусульманская, китайская.

Иными словами, изучение роли ислама в истории Караханидов с точки зрения внешнеполитического поведения актуально не только для реконструкции средневековой истории, но и для понимания уровня развития государства, стандартов межкультурного взаимодействия, баланса идеологии и прагматизма того периода.

Целью данного исследования является изучение того, каким образом исламизация повлияла на внешнеполитическую деятельность Караханидов и в какой форме использовалась религия в связях с соседними государствами. Научный концепт данного

исследования заключается в том, что исламизация усилила образ государства во внешних сношениях Караханидов и обеспечила им признание со стороны мусульманских держав, при этом, не препятствуя контактам с немусульманским миром.

Материалы и методы

Исследование религиозного фактора во внешней политике Караханидов опирается на междисциплинарный и сравнительно-исторический подход, включающий элементы политической истории и истории ислама. При этом в работе используются не только исторические и литературные источники, но и археологические и нумизматические данные.

При изучении данной темы было необходимо обратиться к источникам, которые бы дали конкретные сведения, описывающие события данного периода. Но сами Караханиды не оставили автохтонных трудов об истории своего государства, по этой причине сведения были заимствованы из источников по общей истории и истории соседних стран, таких как Сельджуки, Газневиды и Китай. Такие работы по общей истории как труд Ибн аль-Асира, аль-Карши, а также династийные истории аль-Утби, Ар-Равенди, Низами Арузи, Тагриберди и Байхаки стали главными источниками этого исследования.

Результаты и их обсуждение

Классические труды В.В. Бартольда и О. Прицака заложили базу изучения караханидского периода в контексте тюркской государственности и раннего мусульманского права. Они рассматривали исламизацию в качестве духовно-культурной трансформации, исключая ее внешнеполитическое содержание. Современные учёные из западных стран добились значительных успехов в изучении процесса исламизации. Согласно Иштвану Вашари [1], в отличие от Газневидов и Сельджуков, в процессе исламизации Караханиды сохранили тюркскую культурную основу, которая отразилась на специфике их внешнеполитической деятельности. Андреас Каплони [2] акцентирует внимание на географическом взгляде арабских и персидских авторов, отмечая, что исламизация тюрков рассматривалась как культурный и военный процесс, сопровождающийся дипломатическим оформлением отношений. Михаль Биран [3] вносит значительный вклад в анализ международных контактов Караханидов с Китаем, показывая, как исламская идентичность сочеталась с прагматичной политикой в отношениях с буддистскими и конфуцианскими державами. Дебора Тор [4] и аль-Мухеймид [5] подчеркивают важную роль Караханидов при исламизации Центральной Азии, и что в этот период мусульманское доминирование перешло от персоязычных народов к тюркским.

Несмотря на рост интереса к исламизации тюркских династий, проблема ее влияния на внешнеполитическую деятельность Караханидов остается слабо исследованной. Многие труды (например, по нумизматике или архитектуре) затрагивают религиозный фактор лишь косвенно, а анализ традиций ведения внешних дел часто ограничивается упоминанием отдельных эпизодов.

На основании вышеизложенного данное исследование предлагает сосредоточиться на том, каким образом религия преобразовывается в потенциал политического позиционирования, обычай межгосударственного общения и культурной репрезентации государства.

Принятие ислама Караханидами связано с именем Сатук Богра хана, который по преданиям, приводимым аль-Карши в его труде, познакомился с саманидским принцем Наср ибн Мансуром приблизительно в 960 г. Наср ибн Мансур, нашедший политическое убежище у Караханидов в городе Артудж, научил Сатук Богра хана всем мусульманским предписаниям и учениям. После принятия ислама Сатук Богра ханом из его окружения еще 50 человек стали мусульманами [6. - 103, CXLIV]. Его дядя Огулджак был против новой религии и Сатук Богра хан выступил против него, захватив его владения. С этого времени считается, что ислам стал государственной религией Караханидов. После смерти Сатук

Богра хана при власти его сына Муса Байташа тюрки стали уже большими группами принимать ислам [7. - 7 т. 267].

Многие исследователи отмечают, что ислам был принят тюрками постепенно, не сразу и не в массовом порядке. К тому же исламизация проникала мирными путями, и военная агрессия не давала такого высокого уровня преобразования тюркских племен. Учитывая тот факт, что тюрки были воинственным народом, военная агрессия против них, очевидно, не была выигрышным вариантом для распространителей ислама. Согласно Бирану, принятие ислама Караханидами стало вторым из четырех этапов исламизации Центральной Азии. К первому этапу был отнесен период экспансии халифата (имперская эра), второй этап включает время трансрегиональных государств, таких как Саманиды, Караханиды и Каракитай, третий этап - время монгольской империи и четвертый - послемонгольское время [3. – 15].

В период, когда сильные государства исповедовали ислам и вели политику, основанную на нем, вполне вероятно, что исламизация Сатук Богра хана была отчасти результатом идеологического давления или прагматичной попытки укрепить власть в условиях конкуренции за политическое влияние и торговые маршруты.

Среди мотивов исламизации необходимо отметить политические, экономические, миграционные и духовно-культурные факторы. В условиях средневековья, когда отсутствовали какие-либо этнические или национальные основы, ислам стал надплеменным фундаментом для централизации и легитимации власти внутри страны и государственного позиционирования вне ее территории. В экономическом плане караханидское государство после принятия ислама становится неким мостом между китайским и мусульманским мирами, религия открыла пути в купеческое и торговое пространство Центральной Азии [8. - 37]. По словам Биран, захват новых территорий государством Ляо вынудил тюркские племена мигрировать в западные регионы, вглубь мусульманского мира. Такой фактор тоже стал одной из причин исламизации тюрков [9. – 226]. Процветающие города, развитие культуры, разных видов искусства, архитектуры и разных наук, несомненно, также стали побудительным фактором для степного народа.

Вместе с исламизацией Караханиды получили доступ к формам международного общения мусульманских стран, включая заключение договоров, заключение династических браков между мусульманскими государствами, формы обращения, упоминание Аллаха и Пророка в межгосударственной переписке и сопровождение религиозной риторикой. Но вместе с этим началось разрушение единства халифата, так как государство Саманидов было захвачено и разделено между такими же единоверцами - Газневидами и Караханидами. Теперь изменились правила поведения в отношениях между мусульманскими государствами. Это подтолкнуло улемов - мусульманских ученых искать новые пути толкования таких отношений, ведь в исламе запрещалось воевать с единоверцами. При таком положении отношения Караханидов с соседними странами не всегда были мирными. Противостояние с Газневидами за Хорасан, постоянные конфликты с Сельджуками из-за взаимной автономии, напряженные отношения с Хорезмшахами всегда сопровождались то военными действиями, то попытками урегулировать конфликт заключением мирных договоров и династических браков. Иначе говоря, наличие общей религиозной платформы создавало пространство для переговоров между государствами, заключения временных альянсов, а также символического соперничества за роль защитника и распространителя ислама среди тюркских народов.

Классическим примером являются отношения Караханидов с Газневидами. В борьбе за саманидское наследие после безрезультатных военных действий обе стороны решают разделить территории по реке Амударья, где восточный берег становится караханидским владением, а западный переходит Газневидам [10. – 86]. Для заключения такого соглашения караханидский правитель Илек Наср встречается с Махмудом Газневи в 1001 году и в

подтверждение серьезных намерений Илек Наср выдает замуж свою дочь за Махмуда Газневи [11. – 317]. Династийный брак не был бы заключен, если бы стороны не исповедовали ислам. В дальнейшем в их отношениях ссылка на ислам и роль защитника религии проявляется в 1012-1013 гг. в письме, написанном караханидским правителем Тоган ханом Махмуду Газневи: «Польза для ислама и мусульман состоит в том, чтобы ты был занят походами в Индию, а я – гузами и тюрками, и чтобы мы оставили друг друга [в покое]» [12. - 181, 7. – 76]. Здесь слово «поход» передается арабским словом «газуа, газва», что означает «борьба во имя веры». В этом контексте ислам нередко использовался как средство оправдания военных действий или, наоборот, как аргумент в пользу перемирия. Подобное двойственное использование религиозной идентичности указывает на то, что ислам выступал не только как духовная основа политики, но и как гибкий политический инструмент, адаптируемый к конкретным интересам.

Помимо этого, вопрос о религиозной правоверности и авторитетности тоже играл важную роль в отношениях между Караханидами и Газневидами. Низами Арузи в своей работе “Чахар Макала” приводит один случай, когда Махмуд Газневи отправляет письмо караханидскому правителю Богра хану[1] о том, чтобы он ответил на вопрос о таких разных религиозных понятиях, как пророчество, религия, ислам, вера, искреннее богослужение, богобоязненность и т.д. Караханидский правитель через несколько месяцев отправляет ему ответ своего секретаря и Газневиды остаются довольны его ответом [13. – 26]. Такая практика в восточных странах существовала издревле, и она представляла собой соревнование в знаниях между правителями. Это свидетельствует о том, что религиозная легитимность использовалась не только для сотрудничества, но и как инструмент давления и установления иерархии внутри исламского мира.

Необходимо подчеркнуть и то, что Караханиды использовали символические формы исламской внешнеполитической практики. Наличие единой религии позволило Караханидам вступить в политическую связь с халифатом, несмотря на то, что прямых вассальных отношений не было, упоминание халифа в надписях и монетах демонстрирует их желание влиться в исламский мир [14. - 52, 15. – 150]. «... До нас дошли образцы трех победных эмиссий Бугра хана, долженствовавших оповестить не только население Мавераннахра, но, в принципе, и весь мир ислама о том, что на востоке мусульманского мира власть от Саманидов перешла к новой династии — Караханидам» [15. – 150]. К тому же Караханиды не просто упоминали халифа на монете в стиле предыдущего саманидского чекана, а имели своеобразную форму, характерную только для них самих. К примеру, кроме имени халифа, Караханиды добавили к нему пиетет «амир верующих» или «наместник Аллаха», а правитель себя называл «клиентом амира верующих», и дополнили еще одним коранического изречением. Это свидетельствует о стремлении к вере, что было характерно для первых Караханидов [15. – 151]. Но, как и прежде отмечалось, они сохранили свои особенности, которые даже могли противоречить мусульманским предписаниям, например, изображение животных на монетах и других вещах [15. – 59].

Они также возводили мечети и медресе как знаки принадлежности к исламской цивилизации. Чеканка монет, исламская архитектура, использование лакабов и пиететов являлись важными маркерами политической идентичности и служили формой «языка власти» в межгосударственном пространстве. Религия для Караханидов стала своего рода идеологическим капиталом в противостоянии с внутренними и внешними врагами.

[1] Здесь видимо подразумевается Илек Наср современник Махмуда Газневи, так как Богра ханом звали только Сатук Богра хана, правившего еще в X веке.

Исламизация у Караханидов отличалась гибридной особенностью: они не отказались от своего тюркского прошлого, а наоборот адаптировали новые духовные и культурные ценности ислама к тюркской идентичности.

Религиозные убеждения использовались Караханидами очень гибко и в отношениях с немусульманскими государствами, особенно с Китаем. Династия Сун и киданский Ляо в своих летописях приводят детали посольских визитов и списки их даров. Биран отмечает, что только в XI веке Караханиды отправили в Китай более сорока посольских делегаций [3. – 32]. В приграничных районах (Хотан, Куча) опять-таки происходили военные действия, но в дальнейшем устанавливались мирные отношения с сохранением взаимообмена. В источниках Сунского Китая под Хотаном подразумевалось караханидское государство, они свидетельствуют о том, что караханидские посольские делегации шли из Хотана [8. – 61]. Но Хотан находился под властью Караханидов только короткое время, что объясняется нестабильной ситуацией в регионе, в частности связано с конфликтами между Караханидами, тангутами и киданями. Ведь Хотан являлся центральной точкой для караванов, направлявшихся в Китай и обратно. И поэтому был лакомым кусочком для всех приграничных стран. Согласно Биран, мусульманские и буддийские общины в таких приграничных районах, как Хотан, поддерживали экономические и даже брачные отношения, и не вмешивались в верования друг друга [3. – 28]. Более того, Караханиды в одном из посольств передали буддийскую нефритовую скульптуру в подарок китайскому императору, что не одобрялось мусульманскими убеждениями. Для сохранения торговых отношений с сунским Китаем Караханиды были готовы относиться с терпением к буддизму, что демонстрирует их прагматический подход в дипломатии [3. – 33].

Караханиды не остались замкнутыми в исламском мире: они взаимодействовали и с другими народами, исповедующими другие религии. В отличие от них Газневиды не поддерживали отношений с Китаем из-за разных религиозных убеждений [8. – 56]. Религия использовалась Караханидами в международной политике как один из инструментов взаимодействия, который успешно сочетался с прагматизмом и готовностью к обмену с немусульманскими державами. Исламская идентичность служила догматическим фильтром при взаимодействии с иными культурными системами. Это делает внешнюю политику Караханидов примером ранней политической гибкости в условиях межцивилизационного контакта.

Несмотря на то, что Караханиды, приняв ислам, открыли для себя новые возможности во внешнеполитической сфере, существовали своеобразные препятствия и внутренние противоречия. Они обусловлены государственным устройством Караханидов, тюркскими традициями и политической ситуацией в регионе данного периода.

Среди важнейших факторов необходимо отметить двоевластие и удельную систему правления. Разделение на два каганата - восточный и западный, самостоятельная политика удельных правителей привели к раздробленности государства и отсутствию единой внешнеполитической стратегии. К тому же один караханидский правитель мог вести внешнюю политику с конкурентными странами, прямо противостоящую другому караханидскому правителю. Характерным примером этому может служить случай, когда Али Тегин, создав союз с сельджукским Арслан-ябгу и заключив династический брак с его дочерью, захватил Бухару и превратился в мощную силу в Мавераннахре [16. - 29, 17. – 151]. Тем временем каган восточной части Юсуф Кадыр хан создавал союз с Махмудом Газневи, который опасался Сельджуков, видя в них потенциальных врагов, в чем он не ошибся. Такая разрозненность во внешнеполитической деятельности не давала возможности сформироваться единой целостной стратегии во внешних сношениях.

Следующим не менее важным фактором было отсутствие стабильных институтов, занимающихся осуществлением внешнеполитической деятельности. В караханидском государстве не существовало постоянных посольских служб, определенных должностных

лиц, занимавшихся только внешними сношениями. Чиновники, государственные должностные лица и представители религиозной аристократии совмещали свои прямые обязанности с внешнеполитической деятельностью. К примеру, Караханиды в 1035 и 1036 годах отправляли посольские делегации в государство Газневидов, которые состояли из представителей правящей элиты, в лице Муса Тегина и Алп Тегина, а также богословов из Самарканда и Бухары [18. - 606, 19. – 111]. Эти делегации были посланы Караханидами в государство Газневидов, чтобы просить прощение из-за нападения Арслан Илек Юсуфа на газневидские земли. Своим необдуманным поступком молодой правитель поставил под угрозу безопасность государства, и Караханиды опасались ответного нападения со стороны Газневидов [18. – 607]. Другими словами, эта делегация имела цель решить только данную задачу и затем вернуться к своим прежним обязанностям. Отсутствие постоянных уполномоченных органов для внешнеполитической деятельности сильно тормозило развитие и устойчивость за пределами страны.

Еще одним ограничением в развитии внешних связей служила геополитическая ситуация в регионе, где Караханиды оказались на пересечении разных культурных и экономических пространств. В отношениях, выстраиваемых с мусульманскими и немусульманскими странами, Караханиды были вынуждены лавировать между религиозностью и прагматизмом, что вредило их образу в мусульманском мире, к которому они себя относили.

Заключение

В ходе исследования были проанализированы источники и сопоставлены современные исследования, впоследствии получены нижеприведенные результаты. Во-первых, определены мотивы и причины принятия ислама Караханидами, которые были продиктованы политическими, экономическими и культурными условиями региона в данный период. Во-вторых, установлена связь между исламизацией и внешнеполитической деятельностью Караханидов в регионе, продемонстрированные в формировании определенной религиозной риторики и формальных элементов внешнеполитического взаимодействия. В-третьих, зафиксировано использование символических форм власти в отношениях с мусульманскими государствами. В-четвертых, доказано, что Караханиды проявили самостоятельность в принятии решений, в плане установления добрососедских взаимоотношений с немусульманскими государствами, как отсутствующих в дипломатической практике тюркских мусульманских государств. В-пятых, определены препятствия и противоречия, ограничивавшие внешнеполитическую деятельность Караханидов.

Таким образом, в ходе данного исследования было определено, что исламизация играла более важную и многогранную роль, чем просто религиозное обращение Караханидов. Благодаря интегрированию в исламский мир караханидское государство смогло укрепить связи с другими мусульманскими государствами, использовать религию в легитимации своей власти не только внутри государства, но и вне его границ, перенять религиозную символическую систему для представления своей страны в международном пространстве. Вместе с этим было установлено, что Караханиды адаптировали традиции ведения внешних дел в отношениях с немусульманскими странами, не противоречащие религиозным убеждениям. Это свидетельствует о том, что Караханиды смогли построить уникальную внешнюю политику, объединяющую в себе религиозное признание и прагматичное межцивилизационное взаимодействие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Vasary I. Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs. The Age of the Seljuqs. The Idea of Iran. Edited by E. Herzig and S. Stewart. Volume VI. London: I.B. Tauris. - 2015. – P.11-28.

2 Kaplony A. The conversion of the Turks of Central Asia to Islam as seen by arabic and persian geography: a comparative perspective. La Vaissière, Etienne (Hg.), Islamisation de l'Asie centrale. Processus locaux d'acculturation du VIIe au XIe siècle, Paris (Cahiers de studia Iranica 39) - 2008. – C. 204-224.

3 Biran M. Islamic Expansion into Central Asia and Muslim-Buddhist Encounters. Buddhism in Central Asia III Impacts of Non-Buddhist Influences, Doctrines. Edited by Lewis Doney Carmen Meinert Henrik H. Sørensen Yukiyo Kasai. Leiden | Boston: Brill. – 2024. – P.13-65.

4 Tor D. G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London: University of London Vol. 72, No. 2. - 2009. - P. 279-299.

5 El-Muheymid A. Karahanlilar ve İslam'in yayilmasindaki katkilari. Çeviren A. Aksu. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1. – 2001. - s. 281-310.

6 Аль-Карши Дж. Мулхакат бис-сурах [Прибавления к ас-Сурах]. Алматы: Дайк-Пресс. - 2005. - 414 с.

7 Ибн аль-Асир А. Аль-Камиль фи т-тарих [Полный свод всеобщей истории]. 7, 8 т. Бейрут: Дар аль-китаб илмийа. - 1987. – 520 с.

8 Duturaeva D. Qarakhanid Roads to China. Leiden/Boston: Brill. – 2022. [Электронный ресурс] - URL: https://brill.com/view/title/61452. (дата обращения: 07.04.2022).

9 Biran M. Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions. Journal of Song-Yuan Studies. Vol. 43. – 2013. – P. 221-251.

10 Er-Ravendi M. Rahat-üs sudur ve ayet-üs sürur. I, II c. Türkçeye çeviren A. Ateş. Türk tarih kurumu. – 1999. – S. 273.

11 Al-Utbi. Kitab-i Yamini. Translated by J. Reynolds. London: Harrison and sons. – 1866. - P. 555.

12 Ибн аль-Асир А. Аль-Камиль фи т-тарих [Полный свод всеобщей истории]. Перевод П.Г. Булгаков. Цюрих: Orientalisches Seminar der Universität Zürich. – 2005. – С. 604.

13 Nizami - i - Arudi. Chahar Maqala. Translated by Edward G. Browne. London: The Cambridge University Press. – 1921. - P. 210.

14 Нуржанов А. Мусульманское денежное отношение Средней Азии и Казахстана в эпоху средневековья (VII-XVIII вв.). Народы и религии Евразии, 6(6). – 2013. - 50-62 с.

15 Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991 – 1209 гг.) М.: София. – 2006. – С. 213.

16 Ибн Тагриберди Дж. Нуджум аз-Захира фи мулук аль-мисра уа аль-кахира [Блестящие звезды о царях Мысра и Каира]. 5 том. Каир: Дар аль-Кутуб аль-Мысрийя. – 1935. – С. 482.

17 Hunkan Ö. S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık. – 2011. – S. 504.

18 Байхаки А. История Масуда. Перевод А.К. Арендс. Москва: Наука. – 1969. – С. 1009.

19 Hunkan Ö. S. Yûsuf Hâs Hâcib ve Qutadgu Bilig'de Elçilik Mansıbı [Yussuf Has Hajeeb and the post of ambassador in Qutadgu Bilig]. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.13. s. 4. – 2016. - 102-122 s.

ҚАРАХАНДАРДЫҢ КӨРШІ МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН ТАРИХИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ РӨЛІ (X-XIIғ.ғ.)

Аңдатпа

Мақалада Қарахандардың мемлекет ішіндегі билікті заңдастырып, сыртқы саяси қызметін жандандыру үшін қажет исламдану жолы мен діннің рөлі ашылады. Осы мақсатта исламданудың себептері, салдары зерттеліп, оның басқа елдермен қарым-қатынас құру дәстүрлерімен байланысы жолға қойылды. Автор араб және парсы деректерінен алынған мәліметтерге сүйене отырып, мұсылман мемлекеттері арасындағы қарым-қатынаста діни билік пен діндарлықтың да үлкен рөл атқарғанын алға тартады. Зерттеудің мақсаты-исламданудың Қараханидтердің сыртқы саяси қызметіне әсерін және оның қандай формада қолданылғанын зерттеу. Қарахандықтардың мұсылман емес елдермен қарым-қатынасына да назар аударылады, олармен негізінен сауда-экономикалық байланыстар орнады, бірақ олар бастапқыда бейбіт болмай, көбінесе қарулы қақтығыстармен аяқталды. Қарахандықтардың сыртқы саясатындағы діннің ықпалы мен орны Ғазнауилер, Селжұқтар және Сун Қытаймен қарым-қатынасында айқын көрінеді, бұл туралы автор араб, парсы және шетелтану деректерінен мысал келтіреді. Бұл зерттеуде Ибн әл-Асир, Ибн Тағриберди, Байхақи, әл-Қарши, Низами Арузи, ар-Равендидің еңбектері басты дереккөз болды. Бұл еңбек ортағасырлық мемлекеттер тарихында діннің рөлі әлдеқайда кең және іргелі екенін және исламданудың диалог алаңы болғандығын көрсетеді.

Негізгі сөздер: Қарахандықтар, исламдандыру, сыртқы байланыстар, дін, Орталық Азия.

THE ROLE OF ISLAM IN THE FORMATION OF HISTORICAL CONTACTS OF THE QARAKHANIDS WITH NEIGHBORING STATES (10TH-12TH CENTURIES)

Abstract

The article reveals the path of Islamization and the role of religion, which were necessary for the Qarakhanids to legitimize power within the state and activate foreign policy activities. For these purposes, the motives, causes and consequences of Islamization were studied, and the connection of Islamization with the traditions of foreign relations was established. The purpose of the study is to study the influence of Islamization on the foreign policy activities of the Karakhanids and in what form it was used. The author argues that religious authority and orthodoxy also played a major role in relations between Muslim states, relying on information from Arabic and Persian sources. Attention is also paid to the relations of the Qarakhanids with non-Muslim countries, with which, mainly, trade and economic relations were established, although at first they were not peaceful and often resulted in armed conflicts. The influence and place of religion in the foreign policy of the Qarakhanids is clearly demonstrated in relations with the Ghaznavids, Saljuqs and Song China, which the author cites from sources in Arabic, Persian and foreign studies. The works of Ibn al-Athir, Ibn Taghriberdi, Bayhaqi, al-Karshi, Nizami Aruzi, ar-Ravendi became the main sources in this study. This work shows that the role of religion is much broader and fundamental in the history of medieval states and Islamization was a platform for dialogue.

Key words: Qarakhanids, Islamization, external relations, religion, Central Asia.

REFERENCES

1 Vasary I. Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs. The Age of the Seljuqs. The Idea of Iran. Edited by E. Herzig and S. Stewart. Volume VI. London: I.B. Tauris. - 2015. – P.11-28. [in English].

2 Kaplony A. The conversion of the Turks of Central Asia to Islam as seen by arabic and persian geography: a comparative perspective. La Vaissière, Etienne (Hg.), Islamisation de l'Asie centrale. Processus locaux d'acculturation du VIIe au XIe siècle, Paris (Cahiers de studia Iranica 39) - 2008. – C. 204-224. [in English].

3 Biran M. Islamic Expansion into Central Asia and Muslim-Buddhist Encounters. Buddhism in Central Asia III Impacts of Non-Buddhist Influences, Doctrines. Edited by Lewis Doney Carmen Meinert Henrik H. Sørensen Yukiyo Kasai. Leiden | Boston: Brill. – 2024. – P.13-65. [in English].

4 Tor D. G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London: University of London Vol. 72, No. 2. - 2009. - P. 279-299. [in English].

5 El-Muheymid A. Karahanlilar ve İslam'in yayilmasindaki katkilari. Çeviren A. Aksu. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1. – 2001. - s. 281-310. [in Turkish].

6 Al'-Karshi Dzh. Mulhakat bis-surah [*Additions to as-Surah*]. Almaty: Dajk-Press. - 2005. - 414 s. [in Arabic].

7 Ibn al'-Athir A. Al'-Kamil' fi t-tarih [*The complete collection of general history*]. 7, 8 t. Bejrut: Dar al'-kitab ilmija. - 1987. – 520 s. [in Arabic].

8 Duturaeva D. Qarakhanid Roads to China. Leiden/Boston: Brill. – 2022. - URL: https://brill.com/view/title/61452. (accessed: 07.04.2022). [in English].

9 Biran M. Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions. Journal of Song-Yuan Studies. Vol. 43. – 2013. – P. 221-251. [in English].

10 Er-Ravendi M. Rahat-üs sudur ve ayet-üs sürur. I, II c. Türkçeye çeviren A. Ateş. Türk tarih kurumu. – 1999. – S. 273. [in Turkish].

11 Al-Utbi. Kitab-i Yamini. Translated by J. Reynolds. London: Harrison and sons. – 1866. - P. 555. [in English].

12 Ibn al'-Athir A. Al'-Kamil' fi t-tarih [*The complete collection of general history*]. Perevod P.G. Bulgakov. Cjurih: Orientalisches Seminar der Universität Zürich. – 2005. – C. 604. [in Russian].

13 Nizami - i - Arudi. Chahar Maqala. Translated by Edward G. Browne. London: The Cambridge University Press. – 1921. - P. 210. [in English].

14 Nurzhanov A. Musul'manskoe denezhnoe otnoshenie Srednej Azii i Kazahstana v jepohu srednevekov'ja (VII-XVIII vv.) [*Muslim monetary relations in Central Asia and Kazakhstan in the Middle Ages (VII-XVIII centuries)*]. Narody i religii Evrazii, 6(6). – 2013. - 50-62 c. [in Russian].

15 Kochnev B.D. Numizmaticheskaja istorija Karahanidskogo kaganata (991 – 1209 gg.). [*The numismatic history of Qarakhanid khaganate (991-1209)*]. M.: Sofija. – 2006. – C. 213. [in Russian].

16 Ibn Tagriberdi Dzh. Nudzhum az-Zahira fi muluk al'-misra ua al'-kahira [*The Shining Stars of the Kings of Misra and Cairo*]. 5 t. Kair: Dar al'-Kutub al'-Mysrijja. – 1935. – C. 482. [in Arabic].

17 Hunkan Ö. S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık. – 2011. – S. 504. [in Turkish].

18 Bajhaki A. Istorija Masuda [*The history of Masood*]. Perevod A.K. Arends. Moskva: Nauka. – 1969. – C. 1009. [in Russian].

19 Hunkan Ö. S. Yûsuf Hâs Hâcib ve Qutadgu Bilig'de Elçilik Mansıbı [*Yussuf Has Hajeeb and the post of ambassador in Qutadgu Bilig*]. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.13. s. 4. – 2016. - 102-122 s. [in Turkish].

Information about authors:

Aliya Almagambetova - **corresponding author,** PhD candidate the Department of history of Kazakhstan, the faculty of history, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: almagambetova2015@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3168-6610

Khabizhanova Gulnara Bolatovna – professor, doctor of historical sciences, lecturer of the Department of history of Kazakhstan, the faculty of history, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulnara02011966@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4997-5215

Информация об авторах

Алмагамбетова Алия Махашбаевна – **основной автор**, докторант кафедры истории Казахстана, исторический факультет, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

E-mail:almagambetova2015@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3168-6610

Хабижанова Гульнара Болатовна – профессор, д.и.н., преподаватель кафедры истории Казахстана, исторический факультет, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gulnara02011966@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4997-5215

Авторлар туралы ақпарат

Алмагамбетова Алия Махашбаевна – **негізгі автор**, Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты, тарих факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail:almagambetova2015@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-3168-6610

Хабижанова Гульнара Болатовна - профессор, т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасы оқытушысы, тарих факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: gulnara02011966@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4997-5215

IRSTI 14.25.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.10**
UDC 15.81.21

V. A. Crispín-Castrejón*
University of Guadalajara (UdeG)
Guadalajara, United Mexican States
*e-mail: vac.castrejon@outlook.com

NEUROPSYCHOLOGICAL PROFILES AS A FRAMEWORK FOR A CURRICULAR INTERVENTION USING LOGIC AND READING ALOUD IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

The implementation of the new general high school curriculum in the Upper Secondary Education System (SEMS) demands self-management and complex reasoning competencies from students, which require specific neurobiological maturity. The objective of this study was to diagnose the state of Executive Functions (EF) in high school students and, based on this evidence, to propose a situated pedagogical intervention. Through a quasi-experimental design, a sample of 20 students was evaluated using the Neuropsychological Battery of Executive Functions (BANFE-3). The results revealed a significant maturational asynchrony: while the orbitofrontal area (behavioral regulation) is preserved in the majority, 70% of the sample presents alterations in the dorsolateral prefrontal area, a region critical for planning, working memory, and cognitive flexibility, in view of this finding, which suggests a biological barrier to autonomous learning, a systematized curricular intervention strategy is presented. This proposal integrates exercises in formal logic—to specifically stimulate the deficient dorsolateral area—and reading aloud (RA)—for the maintenance of inhibitory control—aligning with the learning unit of Mathematical Knowledge. It is concluded that high school should serve as an explicit cognitive training environment to close the gap between curricular demands and adolescents' neurofunctional capacity.

Keywords: Executive functions, dorsolateral area, formal logic, reading aloud, upper secondary education.

Introduction

The Upper Secondary Education System (SEMS) of the University of Guadalajara faces significant challenges in responding to students' cognitive, emotional, and social demands in a global context that demands complex, multifaceted skills [1], [2], [3]. High school plays a fundamental role in the development of adolescents aged 14-18, as it serves a bridge between basic education and higher education or entry into the workforce [3.-15]. During this stage, students are required to process increasingly complex information, plan and make decisions, and regulate their behavior in line with academic objectives [4].

These demands depend on executive functions (hereinafter EF), a multidimensional and complex set of basic cognitive processes and skills such as attention, memory, perception, and language [5], [6], as well as higher-orderl skills such as planning, inhibitory control, working memory, cognitive flexibility, decision-making, task supervision, emotional control, verbal fluency, initiative, and organization of materials [7]. Importantly, adolescence not only represents a period of vulnerability but also a critical window of neuroplasticity and EF [8], [9]. At the neural level, EFs are primarly supported by the prefrontal cortex, which during adolescence undergoes its final stages of myelination and synaptic pruning [8. – 648], [10], meaning that educational interventions implemented at this stage may have a more profound and mor enduring structural impact than those applied later in development.

In this sense, good executive functioning is associated with improvements in academic performance, so it is imperative to emphasize that stimulating these functions is necessary, given students' growing difficulties with attention, following instructions, perseverance, and emotional regulation [6, - 114].

As is well known, adolescence is a crucial stage for the consolidation of thought processes; therefore, to navigate these demands, the student depends on their EFs and their capacity for formal operational thought. Given this, the close relationship between formal logic and EFs is highlighted,

where structured thought requires a solid semantic memory and cognitive control mechanisms [11]. In other words, when these functions are not intentionally stimulated, recurrent failures in reasoning and abstraction capacity are observed.

In this scenario, the need arises to implement systematized pedagogical interventions that leverage the rapid maturation of the prefrontal cortex characteristic of adolescence. In this regard, the literature identifies specific curricular practices that can serve as neurocognitive training. On the one hand, logical verbal training has been shown to improve abstract reasoning, suggesting that systematic exposure to logical exercises can enhance the transferability of cognitive skills to other domains [12]. Moreover, recent neuroimaging evidence reinforces this link; specifically, fMRI studies comparing inductive and deductive reasoning have demonstrated that deductive tasks recruit the fronto-parietal network exclusively. This activation is concentrated in the dorsolateral prefrontal cortex (DLPFC), a region essential for error monitoring and for manipulating complex mental models during rule-based processing [9. - 135].

On the other hand, Reading Aloud (RA) has been identified as a powerful tool that, beyond decoding, involves attention and monitoring processes, fundamental for cognitive development [13]. Furthermore, recent neuroscientific evidence supports the view that RA is a core element of neuroplasticity, as interventions integrating reading with executive function training significantly enhance functional connectivity between sensory networks and the frontoparietal control network, recruiting the inferior frontal gyrus to exercise inhibitory control mechanisms actively [14].

In this context, this study starts from a fundamental premise: high school must transition from being a space of mere instruction to one of training in higher cognitive capacities. This premise is significant because it aligns with the programs of the new curricular plan of the SEMS of the University of Guadalajara, such as "Mathematical Knowledge I".

Therefore, the objective of this research is to diagnose the current state of EFs in students. In addition, recent studies in the Eurasian context have also highlighted the importance of stimulating academic performance in mathematics [15]. Based on this evidence, the present study proposes an intervention that integrates logic and RA as guiding principles to strengthen academic performance and cognitive maturity.

Materials and methods of research

The research is framed within a quantitative approach defined as a descriptive study with a proposed intervention design. Its methodological structure focuses on an initial diagnostic phase that establishes the neuropsychological profile of the students, enabling, based on this empirical evidence, the design of a specific pedagogical intervention that will be assessed in a subsequent phase.

1. Participants

The sample consisted of 20 students from High School No. 7 of the University of Guadalajara (Mexico). The selection was non-probabilistic by convenience, under the following inclusion criteria:

1.Students enrolled in upper secondary education in the semester corresponding to the study, without a history of failing and/or repeating subjects.

2.Age between 14 and 18 years.

3.Homogeneous characteristics regarding socioeconomic and demographic levels.

4.That the student and their parents or guardians have signed the informed consent to participate.

5.Not having a diagnosis of any disorder.

2. Diagnostic Instrument

The Neuropsychological Battery of Executive Functions and Frontal Lobes (BANFE-3), standardized for the Mexican population, was used. This instrument was selected because, in addition to offering a Global Executive Function Index (IFEG), it has the capacity to disaggregate executive functioning into specific areas (orbitomedial, anterior prefrontal, and dorsolateral),

allowing not only to determine if there is an alteration in these areas but also to locate exactly which neurocognitive circuit requires stimulation. The EFs corresponding to the evaluated areas are as follows:

1. Orbitofrontal Cortex: inhibition, emotional control, decision-making.
2. Medial Prefrontal Cortex: sustained attention, behavioral regulation.
3. Dorsolateral Prefrontal Cortex: planning, working memory, cognitive flexibility, problem-solving.
4. Anterior Prefrontal Cortex: meta-functions (metamemory, understanding of sayings/proverbs).

This battery was chosen for its high internal consistency and foundation in neuropsychology and neuroimaging studies. Furthermore, it is a standardized tool for the Mexican population, sensitive to detecting changes following interventions in adolescents, and suitable for the age range of high school students.

3. Procedure and Design of the Proposal

The study was articulated in three strategic stages, with the first two being the focus of this article:

Phase 1: Diagnosis (Pre-test): Participants were individually assessed to establish a baseline. The objective was not only to classify performance but to detect the real neurocognitive needs of the student body before any intervention.

Phase 2: Justification of the Pedagogical Intervention: Based on the diagnostic findings, an intervention proposal was structured based on two guiding axes: Formal Logic exercises and RA. The choice of these tools was not arbitrary but was based on a precise neuropsychological justification.

Phase 3: Design of the Intervention Proposal. Consequently, this phase focused on structuring a specific curricular intervention protocol. This proposal presents a theoretical model intended for future implementation and empirical validation.

Table 1 – Structure and Timeline of Neuropsychological Intervention Proposal

Intervention Component	Timeline	Neuropsychological Objective	Activity Description
Diagnosis	Week 1	Pre-Test Evaluation All Prefrontal Areas	Administration of BANFE-3 (complete battery)
Axis 1: Formal Logic	Weeks 2- 13	Dorsolateral: Stimulate Working Memory and Planning by manipulating abstract sequences	Exercises on propositional logic, truth tables, and symbolization of natural language sentences into logical notation 3 sessions per week 45 minutes per session
Axis 2: Reading Aloud		Orbitofrontal and Anterior: Maintain Inhibitory Control and Metacognition through tone modulation and error monitoring	Reading texts aloud with emphasis on intonation, followed by self-correction of reading errors. Start of each session 10-15 minutes
Evaluation	Week 14	Measure cognitive changes after intervention All Prefrontal Areas	Administration of BANFE-3 (complete battery)
Note: Own elaboration			

The intervention is designed to last 14 weeks in total: an initial week was dedicated exclusively to diagnostic assessment (pre-test), followed by a 12-week core intervention phase to

ensure sufficient time for neuroplastic consolidation, and concluding with a final week for post-intervention assessment (post-test).

Results and their discussion

The data presented below correspond to the initial assessment of the sample (N=20). These results focus on assessing the maturity of prefrontal areas to determine the relevance of a targeted pedagogical intervention.

In a first approximation, the IFEG of the BANFE-3 indicates a concern about academic performance at the upper secondary level.

1. 55% of the sample presents alterations in their general executive functioning (45% with mild-moderate alteration and 10% severe).
2. Only 45% of the students fall within the normal range for their age.

This initial finding confirms that more than half of the students attend high school without the consolidated neurocognitive tools to face the standard academic load, highlighting the need for external scaffolding. However, when classifying results by functional regions of the prefrontal cortex, a pattern of maturational asynchrony emerged, constituting the central finding of this study and the foundation of the intervention proposal.

Table 2 – Distribution of Executive Function Alterations by Prefrontal Area (N=20)

Prefrontal Area	Function	Preserved (Normal Range)	Altered (Mild to Severe)
Anterior Prefrontal	Metacognition	95%	5%
Orbitofrontal	Inhibitory Control / Social Regulation	85%	15%
Dorsolateral	Planning / Working memory	30%	70%
Note: Own elaboration based on BANFE-3 results.			

Specifically, the preserved areas are the orbitofrontal cortex, which is responsible for inhibitory control and social regulation. This is within the norm in 85% of the students. Also, the Anterior Prefrontal area shows no alterations in 95% of the sample. These areas indicate that students possess the biological capacity to regulate their social behavior and to follow basic classroom rules.

In contrast, the dorsolateral area presents a 70% prevalence of alteration. This indicates a prevalent weakness in planning, working memory, verbal fluency, and cognitive flexibility functions.

These results by area gain relevance when conducting a cross-analysis of the data, as they allow establishing a direct link with the proposed pedagogical strategy. For example, given that 70% of students fail in the dorsolateral area—which is necessary for sequencing steps and mentally manipulating information—the intervention through logic exercises is highly relevant because these students' brains require explicit training in sequencing to mature this specific area.

On the other hand, although the orbitofrontal area (necessary for inhibitory control and social regulation) is preserved to a greater extent, the percentage of students with global alterations suggests fragility in attention systems. This is why RA is sustained as a maintenance strategy to ensure this inhibitory control.

In summary, this first diagnosis shows that students have behavioral "brakes" (orbitofrontal cortex) but lack a cognitive "steering wheel" (dorsolateral cortex). This metaphor illustrates how these functions allow individuals to consciously guide their thoughts, suppress impulsive reactions, and navigate complex environments towards specific goals, just as a steering wheel directs a vehicle. Along this same line, it is possible to argue that these results validate the instructional design centered on the development of logic and RA activities.

The findings of this study offer a first empirical approach that allows for contrasting the expectations of the new general high school curriculum promoted by the University of Guadalajara with the neurobiological reality of the classroom. The discussion of these results focuses on the tension between the curricular demand itself and the necessary development of students' EFs to enable a better academic trajectory.

In this regard, it is necessary to note that the new general high school of the SEMS establishes the development of critical and autonomous thinking as a goal for the student. However, the diagnosis reveals that 70% of the sample lacks the functional maturity to sequence steps and mentally manipulate information. This discrepancy suggests that the educational system may be in a contradiction: it requires the adolescent student to plan and manage their learning (dorsolateral functions), treating it as a matter of will, whereas the data from this research indicate that it is a biological constraint. The results confirm a developmental asynchrony: students possess a relatively functional socio-emotional (orbitofrontal) system for social interaction, but a cognitive (dorsolateral) system that is still immature for organizing complex thought [16].

Furthermore, the high prevalence of alterations in the dorsolateral area (planning, working memory, and flexibility) has significant academic implications. Common difficulties in high school—such as not understanding long instructions, losing track of mathematical problems, or the inability to correct one's own errors— are consistent in similar educational systems [15.- 365]; however, they are not necessarily signs of disinterest, but symptoms of a possible alteration in an EF. Thus, as students have not consolidated this area, the retention of information in their minds is not sustained long enough for manipulation. Therefore, traditional teaching that merely exposes content is insufficient and requires external scaffolding [17] to compensate for and train these functions.

For this reason, given this specific diagnostic profile, the intervention proposal designed in this study is validated not as a complementary activity, but as a corrective necessity. Therefore, the choice of Formal Logic exercises directly responds to the dorsolateral deficit observed, because logical thinking requires formalism and a structured semantic memory [11.- 449]. In other words, working memory is exercised when it forces the student to keep multiple rules active in the mind simultaneously and to manipulate them to reach a conclusion.

Moreover, the selection of exercises based on formal logic is validated by recent neuroimaging findings, which confirm that deductive reasoning tasks are superior to inductive ones for recruiting the DLPFC [9. - 168], which means that this type of reasoning demands a unique activation of the fronto-parietal network, making it an ideal pedagogical tool for targeting the specific deficits identified in the student profile. Thus, by inserting this type of exercise into the curriculum, we are forcing the student's brain to perform precisely the tasks it struggles with (sequencing and validating), acting as intensive training for working memory and cognitive flexibility.

In turn, RA is justified as a maintenance strategy for the attentional system. Mechanistically, this practice engages the phonological loop and requires continuous auditory self-monitoring to suppress impulsive errors. This specific design indicates that training requiring such sensory-motor integration strengthens the functional coupling between visual systems and the frontoparietal control network [13. - 37]. Therefore, the proposed daily RA practice does not merely improve fluency, but actively recruits executive circuits to modulate behavior, preventing cognitive fatigue from degrading performance during the school day.

Finally, it is crucial to clarify the scope of this work. Although this study focuses on the diagnostic phase and the theoretical design of the intervention, the ultimate validation of this model lies in the future post-test phase. The implementation of this protocol is expected to provide empirical data quantifying whether curricular training in logic and RA successfully reduces the prevalence of dorsolateral alteration specifically in this population.

Limitations It is important to acknowledge that this study presents several limitations. First, the sample size (N=20) is small and was selected through convenience sampling, which limits the generalizability of the findings to the broader high school population. Second, as a diagnostic and propositional study, the effectiveness of the designed intervention remains hypothetical; empirical validation through a pre-test/post-test design with a control group is required in future research to establish causal links between the proposed activities and neurocognitive improvements. Finally, the study does not address the long-term sustainability of the potential cognitive gains.

Conclusion

It has been found that the neuropsychological profile of the upper secondary student is characterized by uneven development. While 85% of the student body maintains a preserved orbitofrontal area—allowing them to regulate their social conduct—70% present significant alterations in the dorsolateral prefrontal area. This implies that observed academic failures (disorganization, difficulty planning) do not necessarily reflect a lack of attitude, but rather a specific biological immaturity in the circuits responsible for working memory and sequencing.

Likewise, these results highlight a critical disparity between the demands of the new SEMS general high school and students' actual EFs, since the educational model requires self-management and complex thinking competencies for which more than half of the students (55% with a global alteration) are not neurologically ready. Thus, without explicit training, the curricular goals of autonomy risk being unattainable.

For this reason, the intervention proposal of this study is not arbitrary. Still, it constitutes a technical response to the profile found, as it is determined that Formal Logic is the ideal curricular tool to compensate for the dorsolateral deficit, acting as scaffolding to structure the sequential thought that students cannot generate on their own. Furthermore, RA is recognized as a necessary strategy for maintaining attentional tone and inhibitory control in the classroom through auditory feedback and prosody regulation, thereby ensuring comprehensive stimulation from verbal fluency to complex problem-solving.

In sum, this research proposes promoting an educational model that not only assesses competencies but also trains the EFs necessary to acquire them, establishing an integrated intervention protocol that combines activities of progressive complexity under constant performance monitoring.

REFERENCES

1 Kaur Sohi K., Singh N. Raising Better Problem Solvers: An Activity Based Intervention Approach for Adolescents. International Journal of Science and Research (IJSR). – 2024. Vol. 13. № 8. P. 536–538.

2 Paul M., Chakraborty S. Developing Problem Solvers: An Activity-Based Intervention Approach for Adolescents. Journal of Educational Research and Policies. Century Science Publishing Co. -2025. Vol. 7. № 1. P. 86–88.

3 SEMS. Conocimiento Matemático I. Bachillerato General SEMS. Programa de Asignatura. SEMS. - 2024. P. 1–15.

4 Keating D. P. Cognitive and Brain Development. Handbook of Adolescent Psychology: Second Edition. – 2013. P. 45–84.

5 Parrado Torres,s H. G.Las Funciones ejecutivas en el marco de la Neuroeducación. Journal of Neuroeducation. Edicions de la Universitat de Barcelona. – 2024. Vol. 5, № 1. P. 98-125.

6 Gil Vega J. A. ¿Es posible un currículo basado en las Funciones Ejecutivas? De la función a la competencia: propuesta de integración de la “competencia ejecutiva” en el aula . Journal of Neuroeducation. Edicions de la Universitat de Barcelona. – 2020. Vol. 1, № 1. P. 114–129.

7 Federico Muchiut Á. Intervenciones neurodidácticas en el nivel secundario. Estrategias para potenciar las funciones ejecutivas en el aula . JONED. Journal of Neuroeducation. - 2024.Vol. 5. P. 149–162.

8 Denyer R. Learning-Challenged Youth Show an Abnormal Relationship Between Fronto-Parietal Myelination and Mathematical Ability . Journal of Neuroimaging. -2020. Vol. 30. № 5. P. 648–657.

9 Diamond A. Executive functions . Annu Rev Psychol. – 2013. Vol. 64. P. 135–168.

10 Roblero K. El pensamiento desde la Lógica y la Neuropsicología: Formalismo, Funciones Ejecutivas y Memoria Semántica . Miscelánea Filosófica arxé, Revista Electrónica. – 2024.Vol. VII, № 21. P. 252.

11 Pellegrini M., Donata Nepi L., Peru A. Effects of Logical Verbal Training on Abstract Reasoning: Evidence from a Pilot Study . Journal of Educational, Cultural and Psychological Studies. -2018. Vol. 18. P. 449–458.

12 Seyyed Hashemi S. F., Tehrani-Doost M., Khosrowabadi R. The Brain Networks Basis for Deductive and Inductive Reasoning:AFunctional Magnetic Resonance Imaging Study. Basic Clin Neurosci. Iran University of Medical Sciences. – 2023. Vol. 14. № 4. P. 529–542.

13 Roa-Casas C., Hederich-Martínez C. Efectos de la lectura en voz alta. Revisión sistemática. Zona Próxima. – 2024. Vol. 41. P. 3–37.

14 Farah R. An executive-functions-based reading training enhances sensory-motor systems integration during reading fluency in children with dyslexia. Cerebral Cortex. Oxford University Press. – 2024.Vol. 34. № 4. P.125.

15 Tursynkulova E. The effect of problem-based learning on cognitive skills in solving geometric construction problems: a case study in Kazakhstan . Front Educ (Lausanne). Frontiers Media SA. – 2023. Vol. 8. P. 365-366

16 Sanders R. A. Adolescent psychosocial, social, and cognitive development. Pediatr Rev. – 2013. Vol. 34. № 8. P. 354–359.

17 Hernández-Rodríguez J. C., Rodríguez-Ortiz A. M. ¡Pongámosle lógica! Aportes al pensamiento crítico, la argumentación y la comprensión lectora a partir del aprendizaje de la lógica formal. Folios. -2012.Vol. 56. P. 161–184.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРОФИЛІНЕН ТУЫНДАЙТЫН, ЛОГИКА МЕН ДАУЫСТАП ОҚУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНТЕРВЕНЦИЯ БОЙЫНША ҰСЫНЫС

Аңдатпа

Жоғары орта білім беру жүйесінде (ЖОБЖ) енгізілген жаңартылған жалпы білім беру бағдарламасы оқушылардан өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыруды, жоспарлау мен рефлексияны талап етеді. Алайда бұл талаптар жасөспірімдердің атқарушы функцияларының нейробиологиялық жетілу деңгейімен әрдайым сәйкес келе бермейді. Осы зерттеудің мақсаты – жоғары сынып оқушыларының атқарушы функцияларының даму деңгейін анықтау және алынған нәтижелер негізінде оқу үдерісіне енгізілетін нақты педагогикалық интервенцияны негіздеу.

Зерттеу квазиэксперименттік дизайнда жүргізіліп, 20 оқушының атқарушы функциялардың нейропсихологиялық батареясы (BANFE-3) арқылы бағаланды. Диагностика нәтижелері оқушылардың басым бөлігінде мінез-құлықты реттеуге жауапты орбитофронтальды аймақтың сақталғанын, алайда жоспарлау, жұмыс жадысы және когнитивтік икемділікпен байланысты дорсолатералды префронтальды аймақтың функцияларында 70% жағдайда жеткіліксіз даму бар екенін көрсетті.

Осы нейропсихологиялық деректерге сүйене отырып, «Математикалық білім» оқу пәнінің оқу үдерісіне бағытталған жүйеленген педагогикалық интервенция ұсынылады. Аталған интервенция сабақ барысында формальды логика элементтері бар есептерді кезең-кезеңмен талдау арқылы жоспарлау мен когнитивтік икемділікті дамытуға, сондай-ақ мәтіндерді дауыстап оқу (reading aloud) әдісін қолдану арқылы зейін мен тежеу бақылауын тұрақтандыруға бағытталған. Ұсынылған тәсілдер күнделікті сабақ құрылымына енгізіліп, арнайы қосымша пәнді талап етпейді.

Зерттеу нәтижелері жоғары мектептегі оқу үдерісін тек білім берумен шектемей, атқарушы функцияларды мақсатты түрде дамытатын когнитивтік жаттығу ортасы ретінде ұйымдастырудың педагогикалық маңызын көрсетеді.

Негізгі сөздер: атқарушы функциялар, дорсолатералды аймақ, формальды логика, дауыстап оқу, орта білім

ПРЕДЛОЖЕНИЕ ПО ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ НА ОСНОВЕ ЛОГИКИ И ЧТЕНИЯ ВСЛУХ, РАЗРАБОТАННОЕ С УЧЕТОМ НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация

Внедрение новой программы общего среднего образования в Системе среднего образования (SEMS) требует от учащихся компетенций самоорганизации и сложного мышления, которые предполагают наличие определенной нейробиологической зрелости. Цель данного исследования заключалась в диагностике состояния исполнительных функций (ИФ) у учащихся старших классов и разработке, на основе полученных данных, ситуативной педагогической интервенции. В рамках квазиэкспериментального дизайна была проведена оценка выборки из 20 учащихся с использованием Нейропсихологической батареи лобных долей и исполнительных функций (BANFE-3). Результаты выявили значительную асинхронию созревания: в то время как орбитофронтальная зона (поведенческая регуляция) сохранна у большинства учащихся, у 70 %

выборки наблюдаются нарушения в дорсолатеральной префронтальной зоне — области, критически важной для планирования, рабочей памяти и когнитивной гибкости. В свете этого открытия, указывающего на биологический барьер для автономного обучения, представлен проект стратегии систематизированной учебной интервенции. Данное предложение объединяет упражнения по Формальной логике — для специфической стимуляции дефицитарной дорсолатеральной зоны — и Чтение вслух (RA) — для поддержания ингибиторного контроля, что согласуется с учебным модулем «Математические знания». Сделан вывод о том, что старшая школа должна служить средой для целенаправленного когнитивного тренинга, чтобы сократить разрыв между требованиями учебной программы и нейрофункциональными возможностями подростков.

Ключевые слова: исполнительные функции, дорсолатеральная зона, формальная логика, чтение вслух, среднее образование

REFERENCES

1 Kaur Sohi K., Singh N.. Raising Better Problem Solvers: An Activity Based Intervention Approach for Adolescents. International Journal of Science and Research (IJSR). – 2024. Vol. 13. № 8. P. 536–538. [in English]

2 Paul M., Chakraborty S. Developing Problem Solvers: An Activity-Based Intervention Approach for Adolescents.Journal of Educational Research and Policies. Century Science Publishing Co. – 2025.Vol. 7. № 1. P. 86–88. [in English]

3 SEMS. Conocimiento Matemático I. Bachillerato General SEMS. Programa de Asignatura. SEMS. 2024. P. 1–15. [in English]

4 Keating D. P.Cognitive and Brain Development. Handbook of Adolescent Psychology: Second Edition.- 2013. P. 45–84. [in English]

5 Parrado Torres,s H. G. Las Funciones ejecutivas en el marco de la Neuroeducación. Journal of Neuroeducation. Edicions de la Universitat de Barcelona. -2024. Vol. 5, № 1. P. 98-125. [in English]

6 Gil Vega J. A ¿Es posible un currículo basado en las Funciones Ejecutivas? De la función a la competencia: propuesta de integración de la "competencia ejecutiva" en el aula . Journal of Neuroeducation. Edicions de la Universitat de Barcelona. – 2020.Vol. 1, № 1. P. 114–129. [in English]

7 Federico Muchiut Á. Intervenciones neurodidácticas en el nivel secundario. Estrategias para potenciar las funciones ejecutivas en el aula . JONED. Journal of Neuroeducation. -2024. Vol. 5. P. 149–162. [in English]

8 Denyer R. Learning-Challenged Youth Show an Abnormal Relationship Between Fronto-Parietal Myelination and Mathematical Ability. Journal of Neuroimaging. – 2020. Vol. 30. № 5. P. 648–657. [in English]

9 Diamond A. Executive functions. Annu Rev Psychol. – 2013. Vol. 64. P. 135–168. [in English]

10 Roblero K. El pensamiento desde la Lógica y la Neuropsicología: Formalismo, Funciones Ejecutivas y Memoria Semántica. Miscelánea Filosófica arxé, Revista Electrónica. – 2024.Vol. VII, № 21. P. 252. [in English]

11 Pellegrini M., Donata Nepi L., Peru A. Effects of Logical Verbal Training on Abstract Reasoning: Evidence from a Pilot Study. Journal of Educational, Cultural and Psychological Studies. – 2018. Vol. 18. P. 449–458. [in English]

12 Seyyed Hashemi S. F., Tehrani-Doost M., Khosrowabadi R. The Brain Networks Basis for Deductive and Inductive Reasoning:AFunctional Magnetic Resonance Imaging Study. Basic Clin Neurosci. Iran University of Medical Sciences. – 2023. Vol. 14. № 4. P. 529–542. [in English]

13 Roa-Casas C., Hederich-Martínez C. Efectos de la lectura en voz alta. Revisión sistemática. Zona Próxima. – 2024. Vol. 41. P. 3–37. [in English]

14 Farah R. An executive-functions-based reading training enhances sensory-motor systems integration during reading fluency in children with dyslexia. Cerebral Cortex. Oxford University Press. – 2024.Vol. 34. № 4. P.125. [in English]

15 Tursynkulova E. The effect of problem-based learning on cognitive skills in solving geometric construction problems: a case study in Kazakhstan . Front Educ (Lausanne). Frontiers Media SA. – 2023. Vol. 8. P. 365-366 [in English]

16 Sanders R. A. Adolescent psychosocial, social, and cognitive development. Pediatr Rev. – 2013. Vol. 34. № 8. P. 354–359. [in English]

17 Hernández-Rodríguez J. C., Rodríguez-Ortiz A. M. ¡Pongámosle lógica! Aportes al pensamiento crítico, la argumentación y la comprensión lectora a partir del aprendizaje de la lógica formal . Folios. – 2022. Vol. 56. P. 161–184. [in English]

Information about authors:

Víctor Alfonso Crispín-Castrejón - **corresponding author,** Lecturer for Course B, upper Secondary Education System (SEMS), University of Guadalajara (UdeG), United Mexican States

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

Информация об авторе:

Виктор Альфонсо Криспин-Кастрехон — **основной автор,** преподаватель курса B, система среднего образования (SEMS), Университет Гвадалахары (UdeG), Соединённые Мексиканские Штаты

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

Авторлар туралы ақпарат:

Виктор Альфонсо Криспин-Кастрехон — **негізгі автор,** B курсының оқытушысы, орта білім беру жүйесі (SEMS), Гвадалахара университеті (UdeG), Мексика Құрама Штаттары

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

IRSTI 14.25.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.11**
UDC 378.147

K. Cesur[1*], İ. G. Tan Yıldız[2], T. V. Mikhailova[3]

[1]Çanakkale Onsekiz University
Çanakkale, 17020, Republic of Turkiye
[2]Amasya University
Amasya, 05000, Republic of Türkiye
[3]Sh. Ualikhanov Kokshetau University
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

RESEARCH IN EDUCATION: A SUGGESTED COURSE SYLLABUS FOR ENGLISH LANGUAGE TEACHING DEPARTMENTS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The development of research competencies has become an essential component of teacher education worldwide, including English Language Teaching (ELT) departments. While the 'Research in Education' course has been compulsory in ELT curricula of universities in Türkiye since the 2006–2007 academic year, it is still available; our 2024–2025 scan of ELT syllabi in Kazakhstan indicates that the course is still not compulsory in many ELT departments in Kazakhstan. Despite growing recognition that effective teaching and reflective inquiry are interconnected, the absence of a structured *Research in Education* course in Kazakhstani institutions raises critical questions about the research literacy of future English language teachers. The current study is qualitative and aims to contribute to curriculum innovation by offering evidence-based recommendations for integrating the *Research in Education* course into the ELT curriculum in Kazakhstan and suggesting appropriate syllabus content. Through document analysis of publicly available online syllabi from 58 state universities in Türkiye, the authors identified and systematised approximately 324 course topics from 45 accessible syllabi. These topics were thematically grouped and refined into 23 main content areas, including Introduction to Research. Less frequently addressed areas were: the Purpose and Importance of Research. By mapping the current content trends in Turkish ELT departments, this study proposes a model syllabus adaptable to the Kazakhstani context. Recommendations are provided to harmonize ELT curricula in Kazakhstan with international standards by embedding structured research components that foster analytical thinking, academic writing skills, and evidence-informed practice. The findings can serve as a resource for curriculum developers and faculty members seeking to enhance the research literacy of future English language teachers in Kazakhstan. The purpose of the article is to justify the inclusion of the course "Research in Education" in Kazakhstan's ELT curricula and to propose a content model based on the analysis of Turkish university programs.

Keywords: research in education, suggested syllabus, ELT departments, Türkiye, Kazakhstan.

Introduction

With the rapid advances of modern technologies, education has undergone significant changes and continues to evolve [1]. Educational research has increasingly been recognised as crucial to promoting teaching as a profession [2]. One notable development supporting this evolution is the integration of research-based courses into the curricula of English Language Teaching (ELT) departments across Türkiye and other national contexts worldwide. Over the past two decades, there has been a growing emphasis on improving teachers as researchers and enhancing research capacities in pre-service teachers' education [3]. Scholars [4, [5] highlight the critical significance of research in improving teachers' competencies and knowledge, contending that teachers' participation in research will allow them to recognise the advantages of research and to investigate and analyse the educational procedures that take place in their classrooms.

The focus of educational research has shifted from merely observing teacher behavior to a deeper examination of teachers' knowledge construction, cognitive processes, and professional learning. This paradigm shift has redefined the role of the teacher, positioning them not only as practitioners but also as reflective researchers. As this shift implies, research in teacher education

has evolved into a dynamic rather than a static concept. As a result, the concept of "teachers-as-researchers" has gained prominence in teacher education discourse [6]. Within this framework, teachers actively engage in various stages of inquiry - including problem identification, envisioning alternative strategies, critical reflection, ongoing monitoring, and instructional design. This engagement promotes a deeper understanding of pedagogical practices and encourages ongoing improvement informed by evidence. Thus, embedding research in teacher education empowers future teachers to refine their classroom practices while fostering a culture of inquiry and continuous improvement within the profession. Numerous studies highlight that integrating research-based courses enhances critical thinking, adaptability, and professional autonomy - skills essential for responding to real-world educational challenges. This global trend reflects a broader recognition of research and reflective inquiry as foundational competencies in effective teaching.

Several studies have been carried out to recommend syllabi for various ELT courses, offering valuable models for curriculum development. For instance, a research study entitled "EFL Teachers' Most Preferred Topics for the Syllabus of the Course Teaching English to Young Learners", identified key content areas based on teacher-trainers' preferences [7]. These included games, songs, young learners' character traits, oral communication strategies, and visual materials, highlighting the learners' practical and developmental needs. In another collaborative work [8], researchers presented "Views on General Knowledge Elective Courses of ELT Departments: Suggested Syllabus for Diction Course". This study focused on identifying relevant topics to improve pre-service teachers' spoken performance and on proposing a syllabus grounded in practical classroom application. Besides these studies, a syllabus for oral communication classes was recommended in the article "Proposing a Syllabus Design for Oral Classes on Teachers' and Students' Perceptions of Modified Output" [9]. This study analyzed teacher and student views on error correction and offered practical strategies to improve oral proficiency in EFL classrooms. Another researcher developed a detailed syllabus for the literature component of ELT education in her work "A Suggested Syllabus for the Course 'Introduction to British Literature I' at ELT Departments" [10]. The proposed design outlines objectives, content, and instructional strategies specifically tailored for sophomore students in departments such as Hacettepe University's ELT department.

Despite a growing body of research proposing syllabi for various courses within ELT departments, there remains a noticeable gap in scholarly attention to the structure and content of syllabi specifically designed for the *Research in Education* course. This study is particularly relevant for Kazakhstan, where curricular modernization and integration into the global academic space are main priorities in higher education. As pedagogical universities in Kazakhstan aim to improve the research literacy and critical thinking skills of future English language teachers, the establishment of a well-structured "*Research in Education"* syllabus becomes both timely and essential. The significance of the research lies in its attempt to address an existing lack of academic inquiry by identifying and analysing the main topics currently prioritised in such syllabi across different institutional contexts. Accordingly, the present study aims to explore the following research questions:

1. How many ELT Departments of state universities in Türkiye have introduced the syllabus of the *Research in Education* course in their programs?

2. What are the most frequently included topics in the syllabi of these courses, as revealed through qualitative document analysis?

By addressing these questions, the study aims to inform curriculum development practices in Kazakhstani ELT departments and to propose a contextually appropriate, research-based syllabus for future integration.

Materials and methods of research

The research, conducted through document and content analysis, examined syllabus materials from Research in Education courses in ELT departments at state universities across Türkiye. The study examined public course syllabi on university websites to identify shared patterns across 58 Turkish state universities. The research aimed to identify shared thematic aspects that would contribute to the development of teacher education curricula in Kazakhstan.

Research design, data collection and data analysis. The research methodology applied grounded theory principles [11, 12] through open and selective coding to create thematic categories from the data. The course syllabi of 45 institutions provided publicly available content to researchers who gathered 324 initial topic entries. All duplicate or similar items were merged into 23 main thematic categories which represented the course topics. Selective coding was then used to analyze frequency and relevance. A frequency analysis was conducted using Microsoft Excel.

Validity and Trustworthiness. The research established credibility through thick description and peer debriefing, while providing detailed syllabus content that showed relevance to the ELT context in Kazakhstani education. The methodological framework serves as a reliable foundation for creating a syllabus that meets the requirements of Kazakhstani teacher education.

Limitations of Study. The research contains several restrictions which affect its validity. Future research should seek expert feedback to determine which topics require elimination and which need addition. Experts will provide suggestions on effective course delivery methods and recommendations on proper topic sequencing. A comprehensive syllabus development approach could start with conducting needs analysis. Following the first-term pilot implementation, the topics should be evaluated against student requirements to help create a trustworthy syllabus.

Results and their discussion

The findings section displays results from analyzing *Research in Education* course syllabi at Turkish state universities to support Kazakhstani ELT curriculum development. The analysis was grounded in two main research questions. The first research question investigated how state universities across Türkiye have implemented the Research in Education syllabus within their ELT programs. The results are presented in Table 1.

Table 1 - Online availability of syllabi

Availability	**f**	**%**
Available	45	77,5
Not available	13	22,5
Note: compiled by authors		

The analysis indicates that 45 of 58 ELT departments have adopted the Research in Education course as a mandatory requirement, while 13 departments do not include it in their curriculum. The data reveal that most universities in Türkiye include research-based learning in their curricula, but there are different approaches across the country's educational institutions. The results also demonstrate that the majority of Turkish universities have incorporated research-based learning into their curricula, although the national approach to research education varies across institutions. The data reveal a potential for educational improvement in Kazakhstan, as many ELT programs have yet to include this course. Kazakhstani universities should follow the Turkish example by adding the Research in Education course to their pre-service teacher training programs, as it promotes inquiry-based learning and aligns with global ELT education standards.

The research aimed to determine which topics appeared most often in the syllabi of these 45 universities. The process of inductive categorization led to the creation of broader thematic headings for topics that shared similar characteristics. Researchers identified twenty-three unique course topics throughout their analysis. The analysis of topic frequency patterns helped determine

main curriculum areas which guided the creation of a suitable ELT syllabus for Kazakhstani educational institutions. Thus, the results in Table 2 answer the second research question: *What are the most frequently included topics in the syllabi of these courses, as revealed through qualitative document analysis?*

Table 2 - Frequency and Percentage of the Most Preferred Topics in the Syllabi of 45 State Universities in Türkiye

№	Topics	f	%
1	Introduction to the Course and Basic Terms	43	95,5
2	Research Methods (Qual, Quan, Mixed)	39	86,6
3	Research Setting and Participants (Sampling)	38	84,4
4	Preparing a research report in line with research principles and ethics	37	82,2
5	Data collection Tools	36	80
6	Data Analysis	31	68,8
7	Validity and Reliability	25	55,5
8	Review / Evaluation of Students Projects	25	55,5
9	Structure and Content of a Research Project	23	51,1
10	Philosophy of Science and Scientific Research	20	44,4
11	Research models and types	20	44,4
12	Access to Research Studies	18	40
13	Presentation of the Projects	18	40
14	Reporting the Research Project	16	35,5
15	Action research in education	14	31,1
16	Literature Review	12	26,6
17	Defining the Research Problem	9	20
18	Criticizing a research study	9	20
19	Results and Discussion	7	20
20	Citation Rules and Writing References	6	13,3
21	Purpose and Importance of The Research	4	8,8
22	Relationship between research and science	3	6,6
23	Limitations of the Research	3	6,6
Note: compiled by authors			

Table 2 analysis explains that syllabi most commonly include the topic "*Introduction to the Course and Basic Terms*". The fundamental terms that represent the basic components of this course are known as "basic terms". The development of teacher education through research depends heavily on understanding essential research concepts. ELT teachers become better prepared to investigate educational problems systematically during their teaching practices when they understand fundamental terminology. Case study concepts enable teachers to study classroom complexities that traditional methods fail to capture. Teachers must understand interview methods, observation techniques, and document analysis procedures to conduct case study research. Teacher training programs which implement research-based education with proper structure enable students to acquire these essential competencies. The same applies to students who need to understand the concepts of control and experimental groups. A control group consists of participants who remain untreated, whereas an experimental group receives treatment. Pre-service teachers who master these concepts will create classroom inquiries and test educational interventions while developing innovative teaching approaches. A lack of knowledge of fundamental terms poses major obstacles for ELT students when conducting educational research.

The inclusion of this topic in the syllabus stands essential for establishing research skills in upcoming teachers.

The syllabi list "Research Methods" as the second-most favoured topic among the listed options. The topic includes methods that use numbers as well as methods that use descriptive information. Quantitative research relies on numerical data analysis, whereas qualitative research relies on descriptive, non-numerical data collection. Researchers choose between these approaches based on their research goals, environmental settings, and specific targets. Quantitative research stands out because it enables pre-service ELT teachers to conclude measurable variables, including age, language level, and gender [13]. Qualitative research uses an inductive, iterative process to yield rich, contextually grounded information about classroom practices and learner experiences. These methods serve as valuable tools for investigating the complex nature of language teaching and acquisition processes [14]. Mixed-methods research, which combines quantitative and qualitative methods, has become increasingly popular in applied linguistics and language education research. Mixed-methods research remains an essential approach for teacher training because it delivers thorough explanations of educational problems [15].

The inclusion of "*Research Methods*" as a fundamental element in ELT curricula stands essential because of its methodological importance. Teacher education programs need to equip future educators with the ability to choose suitable research methods which align with their defined research questions and educational objectives. ELT departments list "Research Setting and Participants (Sampling)" as their third-most prevalent syllabus component. The process of conducting educational research requires researchers to select appropriate research settings along with suitable participants. The study components determine the credibility level, transferability, and overall study integrity. Pre-service teachers can create practical, meaningful studies for actual classrooms by defining precise research settings. The quality and credibility of educational research improve when researchers understand basic sampling principles, including sample size determination and participant representation [16].

Research courses in ELT education benefit from including dialogues on ethical and inclusive sampling methods, as they foster reflective thinking among student teachers. Future educators develop a better awareness of the variables that affect learner performance through such discussions, which help prevent biased interpretations in multilingual classrooms. Future educators who learn about this topic in ELT curricula gain the ability to design relevant research studies while solving complex classroom problems using data-driven methods. The knowledge base enables educators to solve English language instruction problems and assists colleagues in adapting teaching methods for students of different ages, proficiency levels, and educational backgrounds.

"*Preparing a research report in line with research principles and ethics*" ranks fourth among 37 state universities' syllabi. Teacher education depends heavily on ethical principles when conducting educational research. The teaching profession faces risks to its integrity when pre-service teachers demonstrate insufficient ethical awareness [17]. A lack of ethical reasoning training among teachers leads to problems with fairness, classroom management, and responsibility for resource use.

Ethical competence is an essential factor in research design and implementation. Research must obtain ethical approval before commencing because student-based studies may raise psychological and contextual sensitivities [18]. Research ethics is a required element in teacher education programs throughout Canada, the United States, and the Netherlands, demonstrating its worldwide importance [19]. Future educators will gain a better understanding of ethical research when ELT curricula include this topic, as it teaches them both ethical study design and proper research reporting methods. This competence is essential for developing responsible teacher-researchers capable of making informed, justifiable decisions in pedagogical contexts.

The syllabi show that the following topics have the second highest frequency: "*Data Collection Tools*" and "*Data Analysis*" appear in 80% and 68.8% of programs respectively. ELT departments tend to focus on building research methodology skills among their pre-service teacher students. The curriculum includes surveys and interviews, combined with observations and coding, as well as data interpretation techniques, demonstrating the institution's focus on teaching fundamental research competencies to future educators. The inclusion of these topics enables future teachers to analyze classroom problems with evidence while implementing research-based educational practices. This focus supports the development of reflective practitioners in ELT programs through alignment with modern research standards in Kazakhstan.

The topics in the mid-range category account for 20% to 55.5% of syllabi and combine fundamental research concepts with specialised content. The group's most common topics include "*Validity and Reliability*" and "*Review/Evaluation of Students' Projects*" (55.5%) which demonstrate their essential role for developing assessment and critical thinking abilities. The topic "*Structure and Content of a Research Project*" (51.1%) receives substantial attention, indicating that students must learn research planning and presentation methods. The syllabus includes "*Philosophy of Science and Scientific Research*" alongside "Research Models and Types" (44.4%) to explain theoretical frameworks, while "Access to Research Studies" and "Presentation of the Projects" (40%) emphasise practical research application and presentation skills. "*Reporting the Research Project*" has a 35.5% occurrence rate, and "Action Research in Education" appears at 31.1% in syllabi, though the latter remains crucial for classroom inquiry. The research syllabus contains "*Literature Review*" at 26.6% and "*Defining the Research Problem*" at 20% alongside "*Criticizing a Research Study*" and "*Results and Discussion*" at 20%. The fundamental research components are present in the curriculum, yet their limited representation suggests they may fall within broader categories or lack direct emphasis.

The last group of topics accounts for less than 15% of the syllabi, demonstrating minimal coverage across ELT programs. "*Citation Rules and Writing References*" is included in only 13.3% of cases, although it remains essential for academic integrity and scholarly writing. The research topics "*Purpose and Importance of the Research*" (8.8%), "*Relationship between Research and Science*" (6.6%), and "*Limitations of the Research*" (6.6%) receive limited attention in the curriculum. Research methodology fundamentals, including citation rules and research purpose definition, alongside awareness of science research connections and limitations, receive inadequate coverage in current ELT academic programs. Their minimal presence indicates either a lack of focus or an unmarked presence, which may hinder the full development of pre-service teachers. The research findings demonstrate that pre-service English language teachers in Kazakhstan require systematic training of these basic elements for their professional development. The implementation of these elements will prepare future teachers to practice evidence-based teaching while maintaining ethical standards that match international academic expectations.

Conclusion

The research results demonstrate how the Research in Education course functions as a fundamental element in pre-service teacher development. A large number of Turkish ELT departments across 45 universities have adopted this course because institutions recognise research competence as an essential component of teacher preparation. The contemporary educational environment has driven teacher education programs to establish research skills as mandatory professional capabilities.

The Turkish approach presents a useful framework for others to learn from. After the Council of Higher Education in Türkiye modified its policy during the 2006–2007 academic year, the elective course became a required component of teacher education programs. The educational reform aligns with international standards because countries including Finland, Australia, and Canada have integrated research components into their teacher education programs for a long time.

Experts and government officials agree that integrating research into pre-service education strengthens students' critical thinking skills, enhances teaching methods, and establishes continuous professional development practices. Research findings indicate that ELT departments in Kazakhstan require immediate curriculum adjustments for improved educational outcomes. Kazakhstan needs to focus on training future EL teachers who develop research abilities for critical educational reflection alongside their responsibility to advance educational reforms.

ELT departments at universities throughout Kazakhstan need to establish research-based syllabi as a fundamental educational requirement for the nation. Researchers suggest the following steps to enhance research competence among ELT departments in Kazakhstan: (1) every ELT program in state universities needs to establish *Research in Education* as an essential course; (2) the course needs implementation through international standards that recognize Kazakhstan's educational framework and its multilingual student population and diverse academic needs; (3) the promotion of multiple research approaches including qualitative and quantitative and mixed methods should be implemented to prepare future EL teachers with relevant tools for different classroom environments; (4) The academic writing component and citation standards along with research ethics must receive top priority to build academic integrity and scholarly literacy; (5) research-based learning combined with inquiry-based teaching methods should be promoted to build active student participation while decreasing the power gap between educators and students.

The establishment of a systematic *Research in Education* course within Kazakhstani ELT programs serves as a vital step toward developing teachers who are both reflective and research-oriented. This initiative will not only enhance teacher professionalism but also contribute meaningfully to school improvement and educational reform.

REFERENCES

1 Korkut P., Karayel H., Postallı S., Ünlü R. Pre-Service English language teachers' attitudes and their conceptions of research // Araştırma ve Deneyim Dergisi. — 2019. — 4(1). — P. 29–37.

2 Yeşilyurt S., Demiröz H. In-service high school English teachers' views on the role of research in English language teaching // Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi. — 2010. — № 17. — P. 271–285.

3 Hosseini M., Bahrami V., Dikilitaş K. From research reading and doing to research use: Tracking trajectories of becoming research-informed second language teachers // System. — 2024. — 125. — 103445.

4 Donley K., Stephens C. Teachers as researchers: Exploring how teachers inquire, implement, and reflect on responsive pedagogies for multilingual learners // TESOL Journal. — 2025. — 16(3). — e70061.

5 Toom A., Kynäslahti H., Krokfors L., Jyrhämä R., Byman R., Stenberg K., Maaranen K., Kansanen P. Experiences of a research-based approach to teacher education: Suggestions for future policies // European Journal of Education. — 2010. — 45(2). — P. 331–344.

6 Burns A., Edwards E. English language teacher action research: A systematic review // In: Springer International Handbooks of Education. — [б. м.]: Springer Nature, 2025. — P. 371–403.

7 Cesur K., Bulanık F. EFL teachers' most preferred topics for the syllabus of the course "Teaching English to Young Learners" // International Journal of Educational Spectrum. — 2020. — 2(1). — P. 25–37.

8 Akbay A., Cesur K. Views on general knowledge elective courses of ELT departments: Suggested syllabus for diction course // Journal of Language and Linguistic Studies. — 2019. — 15(4). — P. 1332–1354.

9 Gürbüz A., Yalçin Tilfarlioglu F. Proposing a syllabus design for oral classes on teachers' and students' perceptions of modified output // Universal Journal of Educational Research. — 2017. — 5(12). — P. 2209–2216. —

10 Gündüz N. A suggested syllabus for the course 'Introduction to British Literature I' at ELT departments // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. — 2005. — № 14. — P. 301–310.

11 Charmaz K. Constructionism and the grounded theory method // In: Holstein J. A., Gubrium J. F. (eds.). Handbook of constructionist research. — [б. м.]: Guilford Press, 2008. — P. 397–412.

12 Charmaz K. Constructing grounded theory. 3rd ed. — [б. м.]: SAGE Publications Ltd., 2024.

13 Polit D. F., Beck C. T. Generalization in quantitative and qualitative research: Myths and strategies // International Journal of Nursing Studies. — 2010. — 47(11). — P. 1451–1458.

14 Rahman M. S. The contribution made by qualitative research to TESOL // International Journal of English Language Teaching. — 2015. — 3(2). — P. 1–14.

15 Riazi A. M., Amini Farsani M. Mixed-methods research in applied linguistics: Charting the progress through the second decade of the twenty-first century // Language Teaching. — 2024. — 57(2). — P. 143–182.

16 Andrade C. Sample size and its importance in research // Indian Journal of Psychological Medicine. — 2020. — 42(1). — P. 102–103.

17 Rizzo K., Bajovic M. Moral literacy through two lenses: Pre-service teachers' preparation for character education // International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. — 2016. — 28(1). — P. 131–138.

18 Ramrathan L., Le Grange L., Shawa L. B. Ethics in educational research // In: Ramrathan L., Le Grange L., Higgs P. (eds.). Education studies for initial teacher education. — [б. м.]: Juta, 2017. — P. 432–443.

19 Maxwell B., Tremblay-Laprise A.-A., Filion M., Boon H., Daly C., van den Hoven M., Heilbronn R., Lenselink M., Walters S. A five-country survey on ethics education in preservice teaching programs // Journal of Teacher Education. — 2016. — 67(2). — P. 135–151.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕР: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ КАФЕДРАЛАРЫНА АРНАЛҒАН ОҚУ КУРСЫНЫҢ СИЛЛАБУС ЖОБАСЫ

Аңдатпа

Зерттеу құзыреттерін дамыту бүкіл әлем бойынша мұғалімдерді даярлау жүйесінің, соның ішінде ағылшын тілін оқыту (ELT) мамандықтарының маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Түркия университеттерінің ELT оқу жоспарларында «Білім беру саласындағы зерттеу» пәні 2006–2007 оқу жылынан бастап міндетті курс ретінде енгізіліп, қазіргі күнге дейін оқытылып келеді. Ал 2024–2025 оқу жылына арналған Қазақстанның ELT бағдарламаларына жүргізілген талдау нәтижесінде, бұл пәннің көптеген жоғары оқу орындарында әлі де міндетті емес екені анықталды. Тиімді оқыту мен рефлексивті зерттеу өзара байланысты екені кеңінен мойындалғанымен, қазақстандық жоғары оқу орындарында құрылымдалған «Білім беру саласындағы зерттеу» пәнінің болмауы болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің зерттеу сауаттылығына қатысты маңызды сұрақтарды тудырады. Бұл сапалық зерттеу оқу бағдарламаларын жетілдіруге үлес қосу мақсатында «Білім беру саласындағы зерттеу» пәнін Қазақстандағы ELT оқу жоспарларына енгізу жөнінде дәлелге негізделген ұсыныстар беруді және пәннің мазмұнын ұсынуды көздейді. Түркияның 58 мемлекеттік университетінің қолжетімді онлайн оқу жоспарларына жүргізілген құжаттық талдау барысында авторлар 45 оқу бағдарламасынан шамамен 324 тақырыпты анықтап, жүйеледі. Бұл тақырыптар мазмұны бойынша 23 негізгі бағытқа топтастырылды. Ең жиі қамтылған тақырыптарға «Зерттеуге кіріспе», «Зерттеу әдістемелері» (сапалық, сандық, аралас), «Зерттеу ортасы» және «Іріктеу рәсімдері» жатады. Сирек қарастырылатын бағыттар қатарына зерттеудің мақсаты мен маңыздылығы, оның ғылыми ізденіспен байланысы және зерттеу шектеулері кірді. Түркиядағы ELT бағдарламаларының мазмұнын талдау негізінде бұл зерттеу Қазақстандық контекске бейімделетін үлгілік оқу бағдарламасын ұсынады. Сонымен қатар, зерттеу құрамдастарын құрылымданған түрде енгізу арқылы аналитикалық ойлау, академиялық жазу және дәлелге негізделген тәжірибені дамытуға бағытталған ұсыныстар беріледі. Алынған нәтижелер Қазақстандағы болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің зерттеу сауаттылығын арттыруды көздейтін оқу бағдарламаларын әзірлеушілер мен оқытушылар үшін пайдалы ресурс бола алады. Мақаланың мақсаты – «Білім берудегі зерттеулер" курсының қазақстандық ELT оқу бағдарламаларына енгізілуін негіздеу және түрік университеттерінің бағдарламаларын талдау негізінде мазмұн моделін ұсыну.

Негізгі сөздер: білім беру саласындағы зерттеу, ұсынылған оқу жоспары, ағылшын тілін оқыту бөлімдері, Түркия, Қазақстан.

ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРЕДЛАГАЕМЫЙ УЧЕБНЫЙ СИЛЛАБУС ДЛЯ КАФЕДР ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Развитие исследовательских компетенций стало важнейшим компонентом подготовки педагогов во всем мире, включая направления по преподаванию английского языка (ELT-программы). В университетах Турции курс «Исследования в образовании» является обязательным в учебных планах ELT-программ с 2006–2007 учебного года и продолжает преподаваться в настоящее время. Между тем, проведенный в 2024–2025 гг. анализ ELT-программ в вузах Казахстана показал, что многие кафедры преподавания английского языка до сих пор не сделали этот курс обязательным. Несмотря на признание того, что эффективное преподавание тесно связано с рефлексивным исследованием, отсутствие структурированного курса по «Исследованиям в образовании» в казахстанских университетах вызывает серьезные вопросы относительно исследовательской грамотности будущих учителей английского языка. Настоящее качественное исследование направлено на поддержку обновления учебных планов, предлагая основанные на эмпирических данных рекомендации по

включению курса «Исследования в образовании» в учебные планы и образовательные программы по английскому языку (ELT) в Казахстане, а также варианты его содержательного наполнения. Через анализ документов, публично доступных онлайн-силлабусов 58 государственных университетов Турции, авторы выявили и систематизировали 324 тематические единицы курса на основе 45 доступных силлабусов. Эти темы были тематически сгруппированы и сведены в 23 основные содержательные категории. Частотный анализ позволил выделить наиболее часто преподаваемые из них, среди которых: «Введение в исследование», «Методологии исследований» (качественные, количественные, смешанные), «Исследовательская среда» и «Процедуры выборки». Реже освещались такие аспекты, как цель и значимость исследования, его связь с научным познанием и его ограничения. Путем картирования современных содержательных тенденций в турецких ELT-программах данное исследование предлагает модель силлабуса, адаптированную к казахстанскому контексту. Представлены рекомендации по гармонизации учебных планов ELT-программ в Казахстане с международными стандартами за счет включения структурированных исследовательских компонентов, способствующих развитию аналитического мышления. Полученные результаты могут служить ресурсом для разработчиков учебных программ и преподавателей, стремящихся повысить исследовательскую грамотность будущих учителей английского языка в Казахстане. Цель статьи - обосновать включение курса “Исследования в образовании” в учебные планы ELT в Казахстане и предложить модель содержания, основанную на анализе программ турецких университетов.

Ключевые слова: исследования в образовании, предлагаемый учебный силлабус, кафедры преподавания английского языка (ELT), Турция, Казахстан.

REFERENCES

1 Korkut P., Karayel H., Postallı S., Ünlü R. Pre-Service English language teachers’ attitudes and their conceptions of research // Araştırma ve Deneyim Dergisi. — 2019. — 4(1). — C. 29–37. [in English]

2 Yeşilyurt S., Demiröz H. In-service high school English teachers’ views on the role of research in English language teaching // Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi. — 2010. — № 17. — P. 271–285. [in English]

3 Hosseini M., Bahrami V., Dikilitaş K. From research reading and doing to research use: Tracking trajectories of becoming research-informed second language teachers // System. — 2024. — 125. — 103445. [in English]

4 Donley K., Stephens C. Teachers as researchers: Exploring how teachers inquire, implement, and reflect on responsive pedagogies for multilingual learners // TESOL Journal. — 2025. — 16(3). — e70061 [in English]

5 Toom A., Kynäslahti H., Krokfors L., Jyrhämä R., Byman R., Stenberg K., Maaranen K., Kansanen P. Experiences of a research-based approach to teacher education: Suggestions for future policies // European Journal of Education. — 2010. — 45(2). — P. 331–344. [in English]

6 Burns A., Edwards E. English language teacher action research: A systematic review // In: Springer International Handbooks of Education. — [б. м.]: Springer Nature, 2025. — P. 371–403. [in English]

7 Cesur K., Bulanık F. EFL teachers’ most preferred topics for the syllabus of the course “Teaching English to Young Learners” // International Journal of Educational Spectrum. — 2020. — 2(1). — P. 25–37. [in English]

8 Akbay A., Cesur K. Views on general knowledge elective courses of ELT departments: Suggested syllabus for diction course // Journal of Language and Linguistic Studies. — 2019. — 15(4). — P. 1332–1354 [in English]

9 Gürbüz A., Yalçin Tilfarlioglu F. Proposing a syllabus design for oral classes on teachers’ and students’ perceptions of modified output // Universal Journal of Educational Research. — 2017. — 5(12). — P. 2209–2216. [in English]

10 Gündüz N. A suggested syllabus for the course ‘Introduction to British Literature I’ at ELT departments // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. — 2005. — № 14. — P. 301–310. [in English]

11 Charmaz K. Constructionism and the grounded theory method // In: Holstein J. A., Gubrium J. F. (eds.). Handbook of constructionist research. — [б. м.]: Guilford Press, 2008. — P. 397–412. [in English]

12 Charmaz K. Constructing grounded theory. 3rd ed. — [б. м.]: SAGE Publications Ltd., 2024. [in English]

13 Polit D. F., Beck C. T. Generalization in quantitative and qualitative research: Myths and strategies // International Journal of Nursing Studies. — 2010. — 47(11). — P. 1451–1458. [in English]

14 Rahman M. S. The contribution made by qualitative research to TESOL // International Journal of English Language Teaching. — 2015. — 3(2). — P. 1–14. [in English]

15 Riazi A. M., Amini Farsani M. Mixed-methods research in applied linguistics: Charting the progress through the second decade of the twenty-first century // Language Teaching. — 2024. — 57(2). — P. 143–182. [in English]

16 Andrade C. Sample size and its importance in research // Indian Journal of Psychological Medicine. — 2020. — 42(1). — P. 102–103. [in English]

17 Rizzo K., Bajovic M. Moral literacy through two lenses: Pre-service teachers’ preparation for character education // International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. — 2016. — 28(1). — P. 131–138. [in English]

18 Ramrathan L., Le Grange L., Shawa L. B. Ethics in educational research // In: Ramrathan L., Le Grange L., Higgs P. (eds.). Education studies for initial teacher education. — [б. м.]: Juta, 2017. — P. 432–443. [in English]

19 Maxwell B., Tremblay-Laprise A.-A., Filion M., Boon H., Daly C., van den Hoven M., Heilbronn R., Lenselink M., Walters S. A five-country survey on ethics education in preservice teaching programs // Journal of Teacher Education. — 2016. — 67(2). — P. 135–151. [in English]

Information about authors:

Kürşat Cesur - **corresponding author**, PhD, Associate Professor, English Language Teaching Department, Faculty of Education, Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Republic of Turkiye.

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5091-9793

İrem Gökçe Tan Yıldız - Instructor, School of Foreign Languages, Amasya University, Amasya, Republic of Türkiye.

E-mail: irem.yildiz@amasya.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8933-3853

Tatyana Mikhailova – PhD, Assistant Professor; Department of the English language and teaching methods, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abai Street, 020001, Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6032-3846

Информация об авторах:

Куршат Джесур – **основной автор,** доктор PhD, ассоциированный профессор, кафедра преподавания английского языка, Педагогический факультет, Университет Чанаккале Онсекиз Март, г.Чанаккале, Республика Турция.

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5091-9793

Ирем Гёкче Тан Йылдыз - преподаватель, факультет иностранных языков, Амасийский университет, г. Амасья, Республика Турция.

E-mail: irem.yildiz@amasya.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8933-3853

Михайлова Т.В. – PhD, ассистент профессора кафедры английского языка и методики преподавания, НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», г. Кокшетау, Республика Казахстан.

E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6032-3846

Авторлар туралы ақпарат:

Куршат Джесур – **негізгі автор**, PhD, қауымдастырылған профессор, Ағылшын тілін оқыту кафедрасы, Педагогикалық факультет, Чанаккале Онсекіз Март Университеті, Чанаккале қ., Түркия Республикасы.

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5091-9793

Ирем Гёкче Тан Йылдыз - Оқытушы, шет тілдер факультеті, Амасия университеті, Амасия қ., Түркия Республикасы.

E-mail: irem.yildiz@amasya.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8933-3853

Михайлова Т.В. – PhD, ассистент профессор, Ағылшын тілі және оқыту әдістемесі кафедрасы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tmikhailova@shokan.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6032-3846

МРНТИ 14.15.15 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.12**
УДК 378

М.С. Кургамбеков[1*], Б. М. Моменов[1], К.С. Жумабаева[2], Г.Ж. Кудасова[1]

[1]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
г.Актобе, 030000, Республика Казахстан
[2]Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан
*e-mail: mergen66@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ОТКРЫТЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются существующие исследования и публикаций о роли открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании. И различные типы открытых образовательных ресурсов (ООР), которые предоставляют студентам и преподавателям доступ к разнообразным учебным материалам. Цель статьи: систематизировать существующие исследования о роли открытых образовательных ресурсов в высшем образовании, выявить их влияние на учебный процесс, развитие компетенций студентов и эффективность преподавательской деятельности, а также обозначить ключевые проблемы и преимущества их использования.

Изучение существующих исследований и публикаций о роли открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании является важным этапом исследования. Это позволяет получить обзор текущего состояния и существующих знаний в этой области, а также определить прогресс, достижения и проблемы, выявленные в предыдущих исследованиях.

В ходе исследований определены основные аспекты о роли открытых образовательных ресурсов, такие как, роль открытых образовательных ресурсов в процессе образования, в обучение и достижений студентов, развитие ключевых компетенций студентов, преимущества использования открытых образовательных ресурсов, доступность образования, особенности затрат на обучения и учебные материалы, гибкость учебного процесса, проблемы в высшем образовании, связанные с использованием открытых образовательных ресурсов, проблемы качества оценки, проблемы адаптации открытых образовательных ресурсов и эффективность. Также в статье рассмотрены роль преподавателей в использовании открытых образовательных ресурсов и роли в высшем образовании. Проанализированы основные наиболее известные платформы, предоставляющие открытые образовательные ресурсы.

Ключевые слова: открытые образовательные ресурсы, обзор, высшее образование, компетенции, платформы образования, интерактивные курсы.

Введение

Изучение существующих исследований и публикаций о роли открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании является важным этапом исследования. Это позволяет получить обзор текущего состояния и существующих знаний в этой области, а также определить прогресс, достижения и проблемы, выявленные в предыдущих исследованиях.

В ходе литературного обзора и анализа исследований были рассмотрены следующие аспекты: роль ООР в образовательном процессе; как ООР влияют на обучение и достижения студентов; как они могут способствовать активному и глубокому обучению; как ООР могут быть использованы для развития ключевых компетенций студентов.

Также преимущества использования ООР в высшем образовании - как ООР способствуют повышению доступности образования; как они могут снизить затраты на обучение и учебные материалы; как ООР могут поддерживать гибкость и индивидуализацию образовательного процесса. Вместе с тем были проанализированы проблемы и вызовы, связанные с ООР в высшем образовании, такие как: проблемы авторского права и лицензирования при использовании ООР; проблемы проверки качества и оценки ООР; проблемы адаптации ООР под различные контексты образования. На наш

взгляд, актуальные и ээффективные стратегии и практики использования ООР: какие стратегии и подходы могут быть применены для успешной интеграции ООР в учебный процесс; какие практики использования ООР показывают наилучшие результаты в образовательной практике; какие рекомендации могут быть предложены преподавателям и учебным заведениям для эффективного использования ООР.

В современном информационном обществе образование играет ключевую роль в развитии личности и общества в целом. Однако доступ к качественному образованию часто ограничен такими факторами, как географическое расположение, экономические условия и социокультурные барьеры. В этом контексте открытые образовательные ресурсы (ООР) становятся особенно актуальными, обеспечивая широкий доступ к учебным материалам и способствуя инновациям в образовательном процессе.

Актуальность исследования определяется тем, что использование ООР:

- повышает доступность образования и снижает барьеры для получения знаний;
- позволяет преподавателям создавать и адаптировать материалы под потребности студентов;
- способствует сотрудничеству и обмену знаниями между учебными заведениями и педагогами;
- поддерживает гибкость и индивидуализацию учебного процесса, а также развитие ключевых компетенций студентов.

Цель исследования — изучить преимущества, вызовы и перспективы использования ООР в высшем образовании и разработать рекомендации для учебных заведений и преподавателей по их эффективной интеграции в образовательный процесс.

Задачи исследования включают:

1. Провести обзор существующих исследований и публикаций о роли ООР в высшем образовании;

2. Проанализировать влияние ООР на обучение, академические достижения и развитие компетенций студентов;

3. Выявить преимущества и проблемы использования ООР, включая вопросы лицензирования, качества и адаптации ресурсов;

4. Определить эффективные стратегии и практики применения ООР, а также разработать рекомендации для преподавателей и вузов.

Новизна исследования

Статья носит обзорный характер, однако её научная ценность повышается за счет количественного анализа и систематизации данных о внедрении открытых образовательных ресурсов (ООР) в высших учебных заведениях Казахстана. На 2025 год около 70% вузов страны используют ООР в учебном процессе, при этом за последние пять лет этот показатель увеличился с 45% до 70%. Наиболее востребованными являются онлайн-курсы, открытые учебники и видеоуроки.

В исследовании также представлены результаты анкетирования студентов и преподавателей, позволяющие количественно оценить использование и эффективность ООР. Например, 58% студентов отметили, что ООР повышают качество усвоения материала, а 42% указали на трудности в адаптации открытых ресурсов к учебным программам.

Научная гипотеза: использование открытых образовательных ресурсов положительно влияет на академические достижения студентов и развитие их ключевых компетенций, а также способствует повышению доступности и качества образования в Казахстане.

Исследовательские вопросы:

1. В какой степени студенты и преподаватели используют ООР в образовательном процессе?

2. Какие преимущества и трудности отмечаются при применении ООР?

3. Как внедрение ООР влияет на качество образования и формирование компетенций студентов?

Таким образом, данное исследование не только систематизирует существующие знания о роли открытых образовательных ресурсов (ООР), но и предоставляет количественные данные об их внедрении и использовании, что повышает научную значимость работы.

Материалы и методы исследования

Основными методами исследования являются теория саморазвивающейся личности, концепция персонализации, самоопределение, субъектная активность, концепция системного анализа, методы личностно-ориентированного и культурологического подхода в образовании, а также концепция компетентностного метода в профессионального образования.

Теоретико-методологической основой статьи можно определить теорию профессионального образования и методы разработки стандартов нового поколения на модульно-компетентностной основе. Также в статье применены методы теоретического анализа литературы, опыт высших учебных заведений, интернет-ресурсы, анализ государственных образовательных программ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстана, которые определяют изучение деятельности специалистов, определение компетенций; методы системного изучения процессов и оценки; опыт и систематизация педагогической деятельности; методы наблюдения и изучение результатов учебно-методической и педагогической деятельности.

Результаты и их обсуждение

Рассмотрим подробнее некоторые результаты исследования открытых образовательных ресурсов в высшем образовании.

- “The Impact of Open Educational Resources on Various Aspects of Education: A Meta-Analysis” (Влияние открытых образовательных ресурсов на различные аспекты образования: мета-анализ) - авторы: John Hilton III, T. Jared Robinson и David A. Wiley.

Это исследование основано на мета-анализе множества исследований, проведенных в области открытых образовательных ресурсов (ООР). Авторы рассматривают влияние ООР на различные аспекты образования, включая успеваемость студентов, удовлетворенность преподавателей, качество образовательного процесса и доступность материалов. Результаты мета-анализа позволяют сделать обобщенные выводы о положительном воздействии ООР на эти аспекты образования и подтверждают значимость и актуальность использования ООР в высшем образовании.

- "Faculty Perspectives on Open Educational Resources and Open Textbooks" (Взгляд преподавателей на открытые образовательные ресурсы и открытые учебники) - авторы: John Hilton III и David A. Wiley.

Это исследование основано на мета-анализе множества исследований, проведенных в области открытых образовательных ресурсов (ООР). Авторы рассматривают влияние ООР на различные аспекты образования, включая успеваемость студентов, удовлетворенность преподавателей, качество образовательного процесса и доступность материалов. Результаты мета-анализа позволяют сделать обобщенные выводы о положительном воздействии ООР на эти аспекты образования и подтверждают значимость и актуальность использования ООР в высшем образовании.

- "Faculty Perspectives on Open Educational Resources and Open Textbooks" (Взгляд преподавателей на открытые образовательные ресурсы и открытые учебники) - авторы: John Hilton III и David A. Wiley [9].

- "The Impact of Open Educational Resources on Student Success and Retention" (Влияние открытых образовательных ресурсов на успех и уровень удержания студентов в учебном процессе) - авторы: John Hilton III, Kim Thanos и David G. Wiley [10].

В этом исследовании авторы обращаются к мнению преподавателей о важности и использовании открытых образовательных ресурсов (ООР) и открытых учебников. Они проводят опрос среди преподавателей и анализируют их ответы, чтобы выяснить, насколько преподаватели осознают преимущества ООР, какие преграды мешают им использовать эти ресурсы и какие факторы стимулируют их использование.

- "The Impact of Open Educational Resources on Student Success and Retention" (Влияние открытых образовательных ресурсов на успех студентов и их сохранение в учебном процессе) - авторы: John Hilton III, Kim Thanos и David G. Wiley [11].

Данное исследование фокусируется на изучении влияния открытых образовательных ресурсов (ООР) на успех студентов и их сохранение в учебном процессе. Авторы исследуют различные показатели успеха студентов, такие как оценки, завершение курсов, отчисление студентов и др., и анализируют, как ООР могут повлиять на эти показатели. Результаты исследования позволяют выявить связь между использованием ООР и академическим успехом студентов, а также предлагают рекомендации для использования ООР с целью повышения успеваемости и сохранения студентов в учебном процессе.

- "Open Educational Resources: Access, Value, and Impact" (Открытые образовательные ресурсы: доступность, ценность и влияние) - авторы: Neil Butcher и Rory McGreal [1].

В этом исследовании авторы рассматривают три основных аспекта открытых образовательных ресурсов (ООР): доступность, ценность и влияние. Они рассматривают, как ООР могут быть доступными для различных групп студентов, включая тех, кто сталкивается с финансовыми, географическими или другими ограничениями. Авторы также анализируют ценность ООР в контексте образования и обсуждают их влияние на образовательный процесс и общественное благо. Это исследование помогает понять значимость и потенциал ООР в образовании и рассматривает их влияние на доступность и ценность образования.

- "Exploring the Use and Impact of Open Educational Resources in Higher Education Institutions" (Исследование использования и влияния открытых образовательных ресурсов в учебных заведениях высшего образования) - авторы: Lorna M. Campbell, Martin Weller и Rob Farrow [2]

Данное исследование посвящено изучению использования и влияния открытых образовательных ресурсов (ООР) в учебных заведениях высшего образования.

Авторы проводят эмпирическое исследование, включающее опросы и интервью с преподавателями и студентами, чтобы выяснить, как ООР используются в учебных заведениях, как они воздействуют на образовательный процесс, и какие факторы влияют на успешное внедрение ООР. Результаты исследования позволяют получить практические рекомендации для учебных заведений и преподавателей по использованию ООР в образовательной практике.

Изучение этих исследований позволит получить подробное представление о роли и значимости открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании. Каждое исследование анализирует разные аспекты использования ООР и их влияния на различные стороны образовательного процесса, что позволяет получить ценные выводы и рекомендации для практики в высшем образовании.

Текущее состояние использования открытых образовательных ресурсов (ООР) в высших учебных заведениях может быть охарактеризовано следующим образом:

1. Распространенность использования ООР: В последние годы использование ООР стало все более распространенным в высшем образовании. Множество университетов и

колледжей в разных странах активно внедряют ООР в свои учебные программы и предоставляют доступ к бесплатным или недорогим учебным материалам для студентов.

Распространение использования открытых образовательных ресурсов (ООР) в высших учебных заведениях является заметным и динамично развивающимся процессом. Во многих странах ведущие университеты и колледжи активно поддерживают инициативы по использованию ООР в своих учебных программах.

Кроме того, существуют международные инициативы и платформы, которые способствуют распространению ООР. Например, проекты, такие как OpenCourseWare и Massive Open Online Courses (MOOC), предлагают бесплатный доступ к образовательным материалам, разработанным и предоставляемым ведущими университетами и образовательными организациями со всего мира. Это позволяет студентам получать образование от ведущих экспертов в различных областях знаний.

2. Типы ООР: В высших учебных заведениях используются различные типы ООР, включая открытые учебники, лекционные материалы, учебные пособия, видеолекции, интерактивные курсы и многое другое. ООР могут быть доступными в электронном формате или в виде печатных материалов, а также быть размещенными на специальных платформах или репозиториях [3].

В высших учебных заведениях используются различные типы открытых образовательных ресурсов (ООР), которые предоставляют студентам и преподавателям доступ к разнообразным учебным материалам. Вот некоторые из основных типов ООР, которые широко используются [4]:

- Открытые учебники: Открытые учебники представляют собой учебные материалы, доступные в открытом формате. Они могут включать текст, графику, диаграммы, задачи и другие ресурсы, необходимые для изучения определенного предмета. Открытые учебники могут быть разработаны университетами, преподавателями или сообществами ученых и доступны для свободного скачивания, использования и модификации.

- Лекционные материалы: Лекционные материалы включают в себя записи лекций, презентации, слайды и другие материалы, используемые преподавателями во время лекций. Они могут быть представлены в виде видеозаписей, аудиозаписей или текстовых документов. Открытые лекционные материалы позволяют студентам получать доступ к материалам, которые они могут использовать для повторения или углубленного изучения учебного материала.

-Учебные пособия: Учебные пособия представляют собой дополнительные материалы, разработанные для поддержки учебного процесса. Они могут включать в себя дополнительные упражнения, примеры, кейсы, задачи и объяснения, которые помогают студентам лучше понять и усвоить учебный материал. Открытые учебные пособия часто доступны в электронном формате и могут быть использованы студентами в качестве дополнительного материала для самостоятельного обучения.

- Видеолекции: Видеолекции представляют собой записи лекций, которые можно просмотреть в видеоформате. Они могут включать в себя презентации, демонстрации, объяснения и другие материалы, используемые преподавателем во время лекции. Видеолекции позволяют студентам просматривать и изучать материал в удобное для них время и темпе.

- Интерактивные курсы: Интерактивные курсы представляют собой комплексные образовательные программы, которые предлагают студентам интерактивные задания, тесты, упражнения и другие формы активного обучения. Они могут быть представлены в виде онлайн-платформ, которые предоставляют студентам возможность учиться на своем собственном темпе и получать обратную связь.

Использование открытых образовательных ресурсов (ООР) представляет собой современный и эффективный подход к созданию, распространению и использованию

образовательных материалов. ООР представляют собой контент, который свободно доступен и распространяется с использованием открытых лицензий, позволяя преподавателям и учебным заведениям свободно использовать, адаптировать и распространять материалы в учебном процессе.

Создание и распространение открытых образовательных ресурсов (ООР) требует использования различных методов и инструментов, которые помогут преподавателям и учебным заведениям эффективно подготовить и делиться своими материалами. Выделим методы и инструменты, которые могут быть полезны в этом процессе:

- Онлайн-платформы для создания и хранения контента: Существует множество платформ, таких как Moodle, Canvas, Blackboard и другие, которые предоставляют преподавателям возможность создавать, хранить и управлять ООР. Эти платформы обеспечивают структурированное хранение материалов, возможность добавления мультимедийных элементов и взаимодействия со студентами.

- Системы управления курсами: Эти системы позволяют преподавателям организовать курсы, включая загрузку материалов, создание заданий и проведение оценок. Некоторые из популярных систем управления курсами включают Google Classroom, Schoology, Edmodo и др.

- Онлайн-редакторы и инструменты создания контента: Существуют различные онлайн-редакторы и инструменты, которые позволяют создавать интерактивные и мультимедийные ООР. Например, инструменты для создания видео (например, Adobe Premiere Pro, iMovie), инструменты для создания презентаций (например, PowerPoint, Prezi), инструменты для создания интерактивных веб-сайтов (например, Wix, WordPress) и другие.

- Социальные медиа и платформы обмена: Использование социальных медиа и платформ обмена, таких как YouTube, SlideShare, GitHub и другие, позволяет преподавателям делиться своими ООР с широкой аудиторией. Это также способствует обратной связи и сотрудничеству с другими преподавателями и специалистами в области образования.

- Открытые лицензии: Использование открытых лицензий, таких как Creative Commons, позволяет определить права и условия использования ООР. Это помогает защитить авторские права и одновременно сделать материалы доступными для других преподавателей и студентов.

- Обратная связь и оценка: Для создания и улучшения ООР важно получать обратную связь от студентов и коллег. Методы, такие как опросы, дискуссии, оценка и анализ данных, помогают оценить эффективность материалов и внести необходимые изменения.

Использование этих методов и инструментов поможет преподавателям создавать качественные и эффективные ООР, а также делиться ими с другими. Гибкость и доступность этих инструментов позволяют адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности и создавать интерактивные и вовлекающие среды обучения.

Методы и подходы:

- Использование систем управления курсами (LMS);
- Использование онлайн-платформ для создания контента;
- Использование открытых платформ и репозиториев;
- Сотрудничество с коллегами;
- Применение открытых лицензий.

Применение этих методов позволит преподавателям эффективно создавать, адаптировать и распространять ООР. Это открывает новые возможности для обогащения учебного процесса и предоставления студентам качественных и разнообразных образовательных материалов.

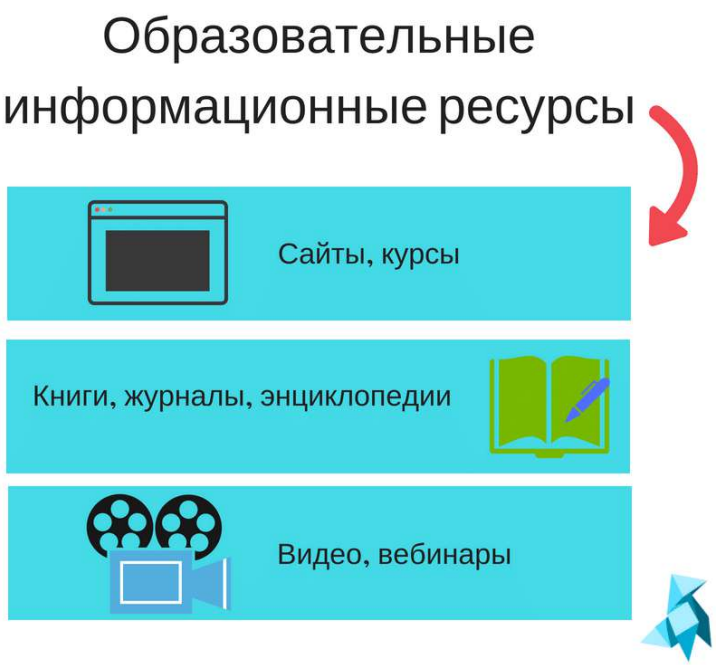

Рисунок 1. Образовательные информационные ресурсы

Примечание: составлено авторами на основе источника.

В различных странах и образовательных организациях существуют инициативы и программы, которые активно поддерживают и развивают использование открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании. Эти инициативы имеют разные направления и охватывают различные аспекты поддержки ООР. Вот некоторые примеры инициатив:

- Финансовая поддержка: Некоторые страны и образовательные организации предоставляют финансовую поддержку для создания и разработки ООР. Это может включать гранты, субсидии или специальные фонды, которые предоставляют средства на разработку, адаптацию и распространение ООР. Такая финансовая поддержка стимулирует преподавателей и учебные заведения к созданию и использованию ООР в своей практике.

- Методическая поддержка: Инициативы поддержки ООР также предоставляют методическую помощь преподавателям в разработке и использовании ООР. Это может включать проведение тренингов, вебинаров, консультаций и обмен опытом между преподавателями. Методическая поддержка помогает преподавателям освоить новые инструменты и технологии, адаптировать учебные материалы и интегрировать ООР в свои учебные практики.

- Просветительская работа: Инициативы поддержки ООР проводят просветительскую работу среди преподавателей, администрации и студентов, с целью повышения осведомленности о пользе и возможностях ООР. Это может включать организацию конференций, семинаров, презентаций и публикаций, посвященных ООР. Просветительская работа помогает распространить информацию о преимуществах ООР и стимулирует их использование в образовательной среде.

- Платформы и репозитории: Некоторые инициативы поддержки ООР разрабатывают и поддерживают специальные платформы и репозитории, где преподаватели и учебные заведения могут делиться своими ООР и получать доступ к

материалам, созданным другими участниками. Это способствует созданию общих ресурсов, обмену знаниями и повышению доступности ООР для широкой аудитории [5].

Применение открытых образовательных ресурсов (ООР) в высшем образовании стало значимым шагом в развитии образовательной сферы. Однако на пути широкого внедрения ООР возникают некоторые препятствия и вызовы, которые могут затруднять их использование [6]. Рассмотрим некоторые из основных препятствий и вызовов, связанных с применением ООР в высшем образовании (Таблица 1).

Таблица 1 - Препятствия и вызовы, связанные с применением ООР в высшем образовании.

№	Препятствия и вызовы	Содержание
1	Качество и достоверность ресурсов	Одной из основных проблем является необходимость обеспечения качества и достоверности открытых образовательных ресурсов. Не все материалы, доступные в сети, соответствуют академическим стандартам и требованиям учебных программ. Преподаватели и учебные заведения должны тщательно проверять и оценивать ООР, прежде чем использовать их в своей практике. Это требует дополнительных ресурсов и времени для проверки качества материалов.
2	Неоднородность и разнообразие ресурсов	ООР представлены в различных форматах, стилях и уровнях сложности. Это может создавать сложности в интеграции их в учебные программы. Преподаватели должны быть готовы адаптировать и модифицировать ООР в соответствии с потребностями студентов и требованиями учебных курсов. Неоднородность и разнообразие ресурсов могут также затруднять поиск и выбор наиболее подходящих материалов.
3	Авторские права и лицензирование	Открытые образовательные ресурсы часто используются на основе лицензий, которые предоставляют права на использование, изменение и распространение материалов. Однако соблюдение авторских прав и понимание лицензий может быть сложным для преподавателей и студентов. Некорректное использование или нарушение авторских прав может иметь правовые последствия.
4	Техническая инфраструктура и доступность	Для использования ООР необходима соответствующая техническая инфраструктура, включая доступ к интернету, компьютеры, планшеты или другие устройства. Недостаточная доступность или низкая скорость интернета может ограничивать возможности использования ООР в некоторых регионах или учебных заведениях.
5	Обучение и поддержка преподавателей	Применение ООР требует от преподавателей дополнительной подготовки и обучения. Они должны быть ознакомлены с методами отбора, оценки и интеграции ООР в свои учебные практики. Обучение и поддержка преподавателей являются важными аспектами успешной интеграции ООР в учебный процесс.
6	Отсутствие стандартов и оценочных инструментов	В области ООР отсутствуют единые стандарты и оценочные инструменты для измерения качества, эффективности и достижения учебных целей. Это создает вызовы при оценке и признании достижений студентов, полученных с помощью ООР.
Примечание: составлено авторами на основе источника.		

Одной из наиболее известных платформ, предоставляющих ООР, является Open Educational Resources (OER) Commons. Это крупнейшая глобальная платформа, на которой собраны разнообразные ООР, доступные для свободного использования. Другие популярные платформы включают Coursera, edX и Khan Academy, которые предлагают не только учебные материалы, но и интерактивные курсы и видеолекции [7].

Кроме популярных платформ, существует множество специализированных репозиториев и платформ, ориентированных на конкретные образовательные области и дисциплины. Например, MERLOT (Multimedia Educational Resource for Learning and Online

Teaching) специализируется на учебных ресурсах в области высшего образования и содержит широкий спектр материалов, включая учебники, презентации, симуляции и другие интерактивные ресурсы. Также стоит упомянуть платформу MIT OpenCourseWare, которая предлагает открытый доступ к материалам из курсов Массачусетского технологического института.

Важнейшим преимуществом данной Государственной программы является то, что она открывает путь для интеграции МООК (Массовый открытый онлайн-курс; англ. Massive open online course), в высшие учебные заведения.

Дальнейшее возможное развитие программы в рамках интернационализации. По-прежнему существует значительная неопределенность в отношении интернационализации высшего образования путем интеграции МООК, и она не была подробно рассмотрена в Государственной программе. Такой подводный камень понятен, ведь «Цифровой Казахстан» запущен совсем недавно и находится в процессе активного развития и совершенствования [8].

Таким образом, эти МООК могут служить как для интеграции международных образовательных программ в казахстанские вузы, так и для обмена собственным образовательным контекстом с другими международными вузами по всему миру в режиме онлайн.

Государственная программа «Цифровой Казахстан» относится к образовательной сфере в целом и не ссылается на конкретные уровни образования в подробном формате. Это отсутствие специфичности может ограничивать влияние политики, но предлагает исследователям и ученым уникальную возможность понять и адаптировать цели программы на практике.

В результате МООК могут обеспечить высокий уровень автономии студентов в приобретении необходимых им знаний и навыков. Это можно рассматривать как положительное влияние на уроки, ориентированные на студентов, когда преподаватели просто сообщают инструкции, дают рекомендации о том, как выполнять задания, и, наконец, оценивают своих студентов на основе их общей успеваемости по курсу .

В целом, данный анализ текущей местной Инновационной государственной программы «Цифровой Казахстан» показывает, что существует реальный потенциал для интеграции МООК в рамках Программы. Это, вероятно, будет способствовать интернационализации, но впереди могут возникнуть некоторые препятствия с точки зрения инвестиций, времени и общих преимуществ МООК для университетов. Для этой цели данный анализ нуждается в дальнейшем расширенном исследовании для определения вопросов дальнейшей интеграции и преимуществ для системы высшего образования и ее интернационализации в Казахстане.

Заключение

Таким образом, сравнительный анализ открытых образовательных ресурсов показал, что основными трудностями в использовании ресурсов можно отнести следующие проблемы:

1. Недостаточное использование интернет-ресурсов, особенно старшим поколением;
2. Проблемы недостаточности или отсутствия дополнительных знаний в контексте использования ООР;
3. Отсутствие онлайн-курсов и т.д.

Решения этих и других проблем с ООР кроются в повышении стимулирования самообразования, повышении информированности и активности в социальных сетях. Для студентов следует учитывать прохождение подобных онлайн-курсов в портфолио для последующего поощрения. Важное значение имеет прохождение онлайн-курсов для студентов и будущих специалистов.

Сегодня в Казахстане открыто 24 филиала ведуших университетов. Это мировая тенденция в развитии высшего образования. Вузы Казахстана открыты для контента.

Казахстан вписывается в систему ООР в международном масштабе. Международные организации, такие как ЮНЕСКО, предлагают свои платформы для развития. Сегодня в Казахстане широко применяются учебные материалы, спецкурсы, программное обеспечение, методы и материалы для получения доступа к знаниям.

Устойчивое движение открытых образовательных ресурсов, широко распространенное в мировой практике, принимается и у нас в стране. Они позволяют проводить глубокий анализ и определить влияние развития образования на общество в целом. На наш взгляд, развитие и широкое применение ООР вносит большой вклад в решение проблем устойчивого развития, широкого доступа к образованию и его качества.

В Казахстане ООР востребованы в вузах для подготовки учебных планов, учебных программ и развития компетенций у студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Altbach, P. G. MOOCs as neocolonialism: Who controls knowledge? The Chronicle of Higher Education. 2014. P. 5-7.

2. Кургамбеков М.С. Открытые образовательные ресурсы в высшем образовании. Монография. - 2024. - 12 с.

3. Dyussembekova, Z. OpenU–Kazakhstan's massive open online courses. 2017. Available at: – URL: https://astanatimes.com/2017/04/openu-kazakhstans-massive-open-online-courses/ (accessed: 09.09.2025) (accessed: 09.09.2025).

4. Днепровская Г.В., Шевцова И.В. Открытые образовательные ресурсы и цифровая среда обучения. Высшее образование в России. - 2020. - Т. 29. - № 12. - С. 144-155.

5. Князева С.Ю. Открытые образовательные ресурсы в неанглоязычных странах . Высшее образование в России. - 2014. - № 10. - С. 127–134.

6. Hoosen S., Bucher N.(2019). Understanding the Impact of OER: Achievements and Challenges. UNESCO Institute for Information Technologies in Education. Russian Federation. 178 p. Available at: – URL: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/04/Understanding_the_impact_of_OER_2019_final.pdf (accessed: 09.09.2025).

7. СНГ на пути к открытым образовательным ресурсам: Аналитический отчёт. М.: ЮНЕСКО. - 2011. - 240 с. [Электронный ресурс] – URL: https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214683.pdf (дата обращения: 09.09.2025).

8. Денисов И.В., Корецкая И.В. Студенты сетевого поколения: латеральные профили и цифровые навыки. Информатика и образование. - 2019. - № 2. - С. 34–41.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АШЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жоғары білім берудегі ашық білім беру ресурстарының (АББР) рөлі туралы бар зерттеулер мен жарияланымдар қарастырылады. Студенттер мен мұғалімдерге әртүрлі оқу материалдарына қол жеткізуді қамтамасыз ететін ашық білім беру ресурстары сарапталған. Мақаланың мақсаты: жоғары білім берудегі ашық білім беру ресурстарының рөлі туралы бар зерттеулерді жүйелеу, олардың оқу процесіне әсерін анықтау, студенттердің құзыреттілігін дамыту және оқытушылық қызметтің тиімділігі, сондай-ақ оларды пайдаланудың негізгі мәселелері мен артықшылықтарын белгілеу.

Жоғары оқу орындарындағы ашық білім беру ресурстарының (АББР) рөлі туралы бар зерттеулер мен жарияланымдарды зерттеу қазірде өзекті мәселе болып табылады. Ол осы саладағы ағымдағы жағдай мен бар білімге шолу жасауға, сондай-ақ алдыңғы зерттеулерде анықталған үрдістер мен жетістіктерді және проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында ашық білім беру ресурстарының рөлінің негізгі аспектілері анықталды, мысалы, білім беру үдерісінде студенттердің оқуы мен жетістіктері, студенттердің негізгі құзыреттіліктерін дамыту, ашық білім беру ресурстарын пайдаланудың артықшылықтары, білім берудің қолжетімділігі, оқыту мен оқу материалдарына жұмсалатын шығындардың ерекшеліктері, оқу процесінің икемділігі, ашық білім беру ресурстарының тиімділігін бағалау ресурстарын пайдаланумен байланысты жоғары білім беру проблемалары, ашық білім беру ресурстарын бейімдеу проблемалары және білім берудің тиімділігін бағалау

проблемалары. Сондай-ақ мақалада ашық білім беру ресурстарын пайдаланудағы мұғалімдердің орны мен рөлі қарастырылады. Ашық білім беру ресурстарын ұсынатын негізгі ең танымал платформалар талданады.

Негізгі сөздер: ашық білім беру ресурстары, шолу, жоғары білім, құзыреттер, білім беру платформалары, интерактивті курстар.

PROBLEMS OF OPEN EDUCATIONAL RESOURCES IN HIGHER EDUCATION

Abstract

The article reviews existing research and publications on the role of open educational resources (OER) in higher education. And various types of open educational resources (OER) that provide students and teachers with access to a variety of educational materials. The purpose of the article is to systematize existing research on the role of open educational resources in higher education, to identify their impact on the learning process, the development of student competencies and the effectiveness of teaching, as well as to identify key problems and advantages of their use.

The study of existing research and publications on the role of open educational resources (OER) in higher education is an important stage of the study. It allows you to get an overview of the current state and existing knowledge in this area, as well as to identify the progress, achievements and problems identified in previous studies.

The research identified the main aspects of the role of open educational resources, such as the role of open educational resources in the education process, in student learning and achievements, the development of key student competencies, the benefits of using open educational resources, accessibility of education, features of the costs of training and educational materials, flexibility of the educational process, problems in higher education associated with the use of open educational resources, problems of assessment quality, problems of adaptation of open educational resources and efficiency. The article also considers the role of teachers in the use of open educational resources and their roles in higher education. The main most well-known platforms providing open educational resources are analyzed.

Key words: open educational resources, review, higher education, competencies, educational platforms, interactive courses.

REFERENCES

1 Altbach, P. G. MOOCs as neocolonialism: Who controls knowledge? The Chronicle of Higher Education 2014. - P. 5-7 [in English]

2 Kurgambekov M.S. Otkrytye obrazovatel'nye resursy v vysshem obrazovanii [Open educational resources in higher education] Monografiya. 2024 [in Russian]

3 Dyussembekova, Z. OpenU–Kazakhstan’s massive open online courses. 2017. Available at: – URL: https://astanatimes.com/2017/04/openu-kazakhstans-massive-open-online-courses/ (accessed:09.09.2025) [in Russian]

4 Dneprovskaya G.V., SHevcova I.V. Otkrytye obrazovatel'nye resursy i cifrovaya sreda obucheniya. Vysshee obrazovanie v Rossii. 2020. T. 29. № 12. P. 144-155 [in Russian]

5 Knyazeva S.YU. Otkrytye obrazovatel'nye resursy v neangloyazychnyh stranah [Open educational resources in non-English-speaking countries] // Vysshee obrazovanie v Rossii. 2014. № 10. P. 127–134 [in Russian]

6 Hoosen S., Bucher N. Understanding the Impact of OER: Achievements and Challenges. UNESCO Institute for Information Technologies in Education. Russian Federation, 2019. 178 p. Available at: – URL: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/04/Understanding_the_impact_of_OER_2019_final.pdf (accessed: 09.09.2025) [in English]

7 SNG na puti k otkrytym obrazovatel'nym resursam [The CIS on the way to open educational resources]: Analiticheskij otchyot. M.: YUNESKO. 2011. 240 p. Available at: – URL: https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214683.pdf (accessed: 09.09.2025) [in Russian]

8 Denisov I.V., Koreckaya I.V. Studenty setevogo pokoleniya: lateral'nye profili i cifrovye navyki [Students of the network generation: lateral profiles and digital skills] Informatika i obrazovanie. 2019. № 2. P. 34–41 [in Russian]

Информация об авторах:

Мергенбай Кургамбеков – **основной автор,** кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой «Художественный труд и дизайн», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: mergen66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0102-1474

Боранбай Моменов – кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Художественный труд и

дизайн», член Союза дизайнеров Казахстана, академик Национальной Академии дизайна Казахстана, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: momenovbm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4606-4072

Камшат Жумабаева – сеньор лектор. Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова. г. Кокшетау, Республика Казахстан.

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Гульмира Кудасова – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры «Художественный труд и дизайн», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан.

E-mail: kudasova1973@mail.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7989-9458

Авторлар туралы ақпарат

Мергембай Кургамбеков – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, Көркем еңбек және дизайн» кафедрасының меңгерушісі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: mergen66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0102-1474

Боранбай Моменов – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Көркем еңбек және дизайн» кафедрасының АӨУ доценті, Қазақстан Дизайнерлер одағының мүшесі, Қазақстан Ұлттық дизайн академиясының академигі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: momenovbm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4606-4072

Кәмчат Жұмабаева – сеньор лектор. Ш.Уәлихан атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті. Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Гульмира Кудасова – гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Көркем еңбек және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: kudasova1973@mail.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7989-9458

Information about authors:

Mergembay Kurgambekov - **corresponding author,** candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of "Artistic Labor and Design", Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan.

E-mail: mergen66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0102-1474

Boranbai Momenov - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of "Artistic Labor and Design", Member of the Union of Designers of Kazakhstan, Academician of the National Academy of Design of Kazakhstan, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan.

E-mail: momenovbm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4606-4072

Kamshat Zhumabaeva - Senior lecturer. Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov. Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9199-763X

Gulmira Kudasova - master of humanities, senior lecturer of the department of "Artistic Labor and Design", Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: kudasova1973@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7989-9458

ҒТАМР 39.01.45 **DOI 10.47649/VAU.25.V79.I4.13**
ӘОЖ 373.091.3:91:004.8

Л.Б.Кабылбекова [1*], А.К.Дуйсенбаев[2], А.З.Жумагазиев [3], Д.Д.Байдалиев[2]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
[3] Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: lazzat-2050@mail.ru

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒИ ҚАУІПТЕРДІ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі жалпы орта білім беретін мектеп географиясындағы табиғи қауіптерді оқыту жүйесінде заманауи цифрлық платформаны пайдаланудың тиімділігі мен ұтымдылығы, жолдары баяндалады. Жер бетінде жаһандану үдерісі терең қарқын алып ауыр өнеркәсіп салаларының дамуы, завод, фабрикалардың артуы, жылыну деңгейінің мөлшерден тыс жоғарылауы сынды әр түрлі факторлар табиғи процестерге кері әсер етіп отырған кезеңде білім беру жүйесінде табиғи қауіптерді оқыту, осы бағытта жасанды интеллект талаптарына сай келетін ақпараттық технологиялар мен цифрлық платформаларды пайдалану аса маңызды орын алады. Бұл тұрғыда әсіресе жалпы орта білім беретін мектептегі география курсының рөлі ерекше. Мақалада табиғи қауіптерді оқытудың шет елдік тәжірибелеріне талдаулар жасалынып, заманауи жаңа технологиялар арқылы жүзеге асырудағы ерекшеліктерімен бірге тиімді әдіс-тәсілдері қарастырылып, білім алушылардың функционалдық сауаттылықтарын арттырудағы рөліне де мән берілген.

Мақаланың мақсаты — жалпы орта білім беретін мектептердегі география курсында табиғи қауіптерді оқытудың тиімділігін арттыру үшін Aqylspace цифрлық платформасын (оның ішінде жасанды интеллект мүмкіндіктерін) пайдаланудың әдіс-тәсілдерін негіздеу және оның білім алушылардың функционалдық сауаттылығы мен білім сапасына әсерін бағалау болып табылады. Зерттеу барысында қазіргі жалпы орта білім беретін мектептегі география курсындағы іргелі «Табиғатты пайдалану және геоэкология» тарауын оқыту барысында Aqylspace цифрлық платформасын пайдалану арқылы оқытудың тиімділігін арттыруға бағытталған әдіс-тәсілдер ұсынылады. Аталмыш цифрлық платформа қазіргі білім беру талаптарына қойылатын жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін де қамтиды әрі сабақтарды белсендіруге, мұғалім мен оқушы арасында жүйелі ақпарат алмасуға мүмкіндік береді. Сауалнама нәтижелері мектеп географиясындағы табиғи қауіптерді оқытуда Aqylspace цифрлық платформасын пайдалану сабаққа қатысты қосымша материалдарға қолжетімділікті арттырып, білім алушылардың өзіндік ізденістерінің дамуына, білім сапасының артуына тиімді ықпал ететінін көрсетеді.

Негізгі сөздер: мектеп географиясы, табиғи қауіптер, білім алушы, оқыту, Aqylspace, цифрлық платформа.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлем елдеріндегі табиғи аппаттардың қарқындылығының артуы әлеуметтік ортаға зор қауіп-қатер әкеліп жаһандық деңгейдегі өзекті мәселеге айналып отыр. Әлемнің дамыған іргелі елдері табиғи қауіптер туралы білім беруді мектеп жасынан бастап-ақ жүзеге асыруға кіріскен.

Табиғи қауіптер жиі орын алатын Жапонияның біртқатар мектептерінің оқу процесінде жер сілкінісін симуляциялайтын арнайы бөлмелерді (earthquake simulators) мейлінше пайдалануда. Бұл жерде мектептің білім алушылары арнайы жер сілкінісі, цунами жағдайында дұрыс әрекет етуді меңгереді. Осымен байланысты Жапония мектептерінде білім алушыларға арналған тұрақты дайындық жаттығулары мен қауіп-қатерге дайындық жоспарлары жүзеге асырылады [1].

Филиппин мемлекетінде БҰҰ-ның ЮНИСЕФ ұйымымен бірлесіп, мақсатты түрде мектептің білім алушыларын табиғи қауіп-қатерлерге дайындау бағдарламасын жүзеге асыруды қолға алған. Өз кезегінде бұл бағдарлама мектеп ортасында қауіпсіз инфрақұрылымды дамыта отырып, төтенше жағдайлар кезінде білім алушыларды дұрыс әрекет етуге машықтандырады [2].

Ал, АҚШ-та мектеп білім алушыларына арналған «Ready. gov» сайттық бағдарламасы бар. Баршаға қолжетімді бұл бағдарламада білім алушылар үшін табиғи апаттар жағдайында әрекет ету жолдарына байланысты нұсқаулықтар береді. Бағдарлама аясында білім алушылардың жас ерекшелігіне сай түрлі деңгейдегі интерактивті ойындар кешенін жүзеге асырған. Сонымен қатар АҚШ-тың кейбір мектептерінде заманауи VR/AR технологиясының мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өрт, су және тағы басқа төтенше жағдайларға байланысты жұмыстар жүргізіледі [3].

Осы орайда табиғи қауіптер мен апаттардың күн санап артуы – адамзаттың қазіргі өмір салтына, өндіріс және тұтыну салаларына бірқатар өзгерістер енгізгенін жоққа шығара алмаймыз. Олардың алдын алу және салдарын азайту үшін халықаралық ынтымақтастық, жасыл технологияларды енгізу және климаттың өзгеруіне бейімделу стратегияларын дамыту өте маңызды болып отыр.

Қазақстан Республикасында да тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін табиғатты қорғау, қауіп-қатерлердің алдын алу мәселесі Мемлекеттік нормативтік құжаттарда қарастырылып, Президенттің Жолдауларында, Үкімет отырыстарында көрініс тауып, бірқатар алдын алу жұмыстары бойынша жоспарлар әзірленді.

Қазақстан Республикасының білім беру, тәлімгерлік және балалардың қауіпсіздігі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы 2024 жылғы Заңында, кез-келген қауіп төндіретін жағдайларда білім алушылардың денсаулығын сақтау, сейсмикалық қауіпті аймақтардағы оқу орындарының ерекшеліктерін ескеру мәселелері тұжырымдалған [4].

«Қоршаған ортаны қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңында баршаға қолжетімді ортаны қалыптастыру, тұрғындардың денсаулығын сақтау, табиғи қауіптер мен апаттардың алдын алу, ауаның ластануына жол бермеу, заманауи қажеттіліктерді негізге ала отырып табиғи ресурстарды пайдаланудың механизмдері қарастырылған [5].

Кейінгі кездері елімізде «жасыл» экономиканы жүзеге асыру, табиғи қауіптердің алдын алуға байланысты бірқатар заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану мәселесі кезең-кезеңмен жүзеге асырылып отырғандығына қарамастан, бірқатар мәселелердің бар екендігін де жоққа шығара алмаймыз. Олардың қатарына тұрғындардың табиғи апаттар мен олардың алдын алу мәселесіне байланысты жауапкершіліктерін арттыру, білім беру мекемелерінде оқу-тәрбие үрдісіне енгізу өзекті болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Соңғы жылдары ғаламдық өзекті мәселе ретінде ерекше көрініс беріп отырған табиғатты қорғау, қауіп-қатерлердің алдын алу, экологиялық тепе-теңдікті сақтау мәселелеріне байланысты шет елдік және отандық бірқатар ғалымдардың іргелі зерттеулері жарық көрген.

Шет елдік ғалымдар H.Zhang пен Z.Wang өз еңбектерінде адам мен қоғамның географиялық ортаға, табиғи қауіп-қатерге әкелетін кері факторларына нақтылы талдаулар жасаған [6].

Melissa C.K. Phillips, Adam B. Cinderich, Jennifer L. Burrell және т.б. зерттеулерінде колледж білім алушыларымен қазіргі географиялық табиғи қауіп-қатерлер мен түрлі апаттарға жаһандық климаттың өзгеру әсерін эксперименттік тұрғыда талдап көрсеткен [7].

M Çoban, Y Göktaş жалпы орта білім беретін мектептерде білім алушыларды бастауыш сыныптардан бастап-ақ табиғи қауіп-қатерлер аясында сауаттылығын

қалыптастырудың өзектілігіне тоқтала келе, жер сілкінісі жағдайында тиімді ойындар және жаттығу әдістерін ұсынады [8].

Жалпы отандық география саласында ғылыми тұрғыда табиғи қауіптер мен оның алдын алу мәселелері Б.Ш.Абдиманаповтың, М.А.Асқарованың оқулықтарында егжей-тегжейлі талданған [9], [10].

Қазіргі таңда қолданыстағы авторлары К.Каймулдинова, С.Әбілмәжінованың 2019 жылы «Мектеп» баспасынан жарыққа шыққан 10 сыныптарға арналған (жаратылыстану-математика бағыты) географиясының «Табиғатты пайдалану және геоэкология» атты III тарауында табиғаттағы қауіп-қатерлер мен оның зардаптары туралы кең көлемде тақырыптар берілген. Мектеп білім алушылары тақырыптар барысында табиғатты пайдалану түрлері мен олардың қоршаған ортаға әсері, табиғи ортаны тиімді пайдаланудың қағидаттары, экологиялық тепе-теңдікті сақтау, геосфералардың ластануы, бүгінгі таңдағы әлемдік экология мәселесін шешудегі тәжірибелердің ұстанымдары мен заңдылықтарын кең көлемде меңгереді [11].

Сонымен қатар 2020 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген авторлары К.Каймулдинова, Б.Абдиманапов, С.Әбілмәжінованың 11 сыныптарға арналған (жаратылыстану-математика бағыты) география оқулығында да «Табиғатты пайдалану және геоэкология» атты тарауы берілген. Қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнының спиральды оқыту талаптарына сай ол оқулықта да тақырыптардың барысында табиғатты пайдалану, мұнай-газ салалары бойынша табиғатты реттеу, экология және тұрақты даму, суды үнемдеп пайдалану, экологиялық бұзылыстардың адам денсаулығына кері әсері, дүниежүзілік табиғи қауіп-қатерлердің индикаторлары жүйелілікпен көрсетілген [12]. Осы орайда қазіргі мектеп географиясында табиғи қауіп-қатерлер туралы білім берудегі инновациялық әдістер, цифрлық платформалар оқушылардың қауіпсіздікке дайындығын арттырып, төтенше жағдайларда дұрыс әрекет етуге үйретуде маңызды рөл атқарады. Іс-тәжірибелер көрсетіп отырғанындай оқушыларға берілетін білімді тек кітаптан алу, күнделікті бірсарынды дайын білімді беру нәтижесін беруі екіталай. Осы орайда біз Алматы қаласы №42 мектептегі географияны оқыту процесінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға қолайлы цифрлық платформаны қолдандық.

Қазіргі кезде білім беру жүйесінде әр түрлі заманауи технологиялар, инновациялық әдістер, цифрлық платформалардың бірқатар түрлері оқу процесіне енгізілген. Мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытуда http://aqylspace.kz/ кешенді платформасы өзінің оң нәтижесін беретіндігі дәлелденіп отыр. Ол үшін ең алдымен білім алушыға арнайы логин мен құпиясөз беріледі.

Платформаны ашу ыңғайлы әрі кезең-кезең бойынша жүзеге асырылады. Сурет түрінде аталмыш цифрлық платформаны былайша көрсетуімізге болады.

1 қадам. Платформаны ашқан кезде алдымен логин терезесі шығады. Білім алушы өз логині мен құпия сөзін жазады	2 қадам. Жаңа пән қосу (оқу бағдарламасын жүктеу)	3 қадам. Жасанды интеллект құжаттың құрылымын оқып, пән атауын, бөлімдер мен тақырыптарды анықтайды

4 қадам. Оқу бағдарламасы табылғаннан кейін экранда курс сипаттамасы шығады. Егер бәрі дұрыс болса, «Иә, жоспар құру» батырмасын басады

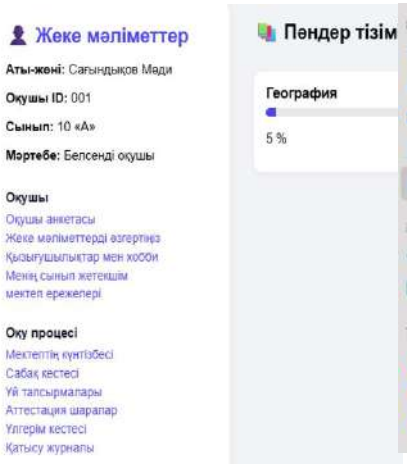

5 қадам. Платформада тақырыптар тізімі ашылады

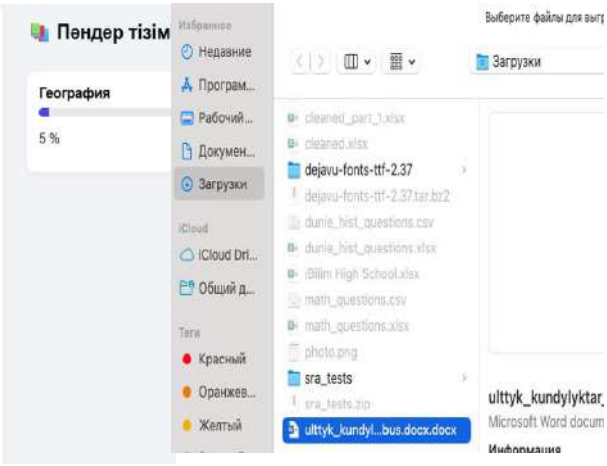

6 қадам. Платформаның оң жақ бұрышында жасанды интеллектінің (сонымен бірге оқытушы мен білім алушының) тақырып аясында ұсынатын қосымша ресурстары бар.

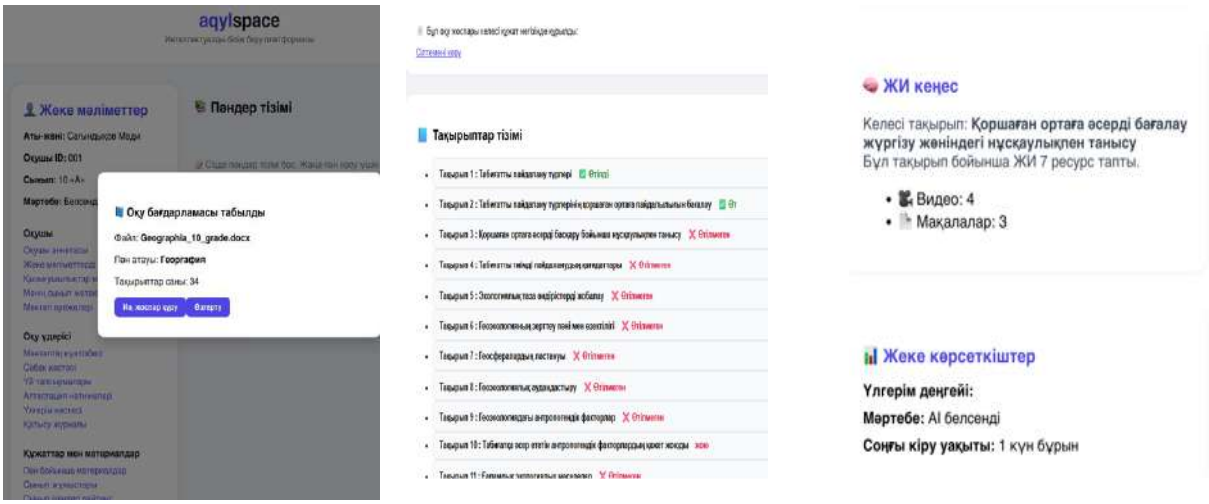

Сурет 1- Цифрлық платформаны жүзеге асыру сатылары

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Осылайша компьютер экранынында әр білім алушыға қолжетімді тақырыптар тізімі, жасанды интеллект оған қажетті (видео, мақала, тест, эссе) кешенді ресурстарды ұсынады.

Экранның оң жақ блогында қосымша ақпараттар көрсетіліп тұрады. Атап айтқанда жалпы прогресс, барлық тақырыптар ішінен қаншасы аяқталғанын % - бен көрсетеді. Ал, AI кеңес бөлімі, келесі ұсынылатын тапсырмалар тізімі мен сол тақырып бойынша жасанды интеллектінің көмегімен табылған ресурстардың нақты санын көрсетеді. Оның ішінде Видео (AI ашық дерек көздерінен алған видео саны) мен Мақалалар (AI ашық дерек көздерінен алған мақала саны) көрсетіліп тұрады. Бұл өтілетін тақырыпқа байланысты қолжетімділікті арттырады әрі жасанды интеллектінің мүмкіндіктеріне арқа сүйейді. Сонымен бірге компьютер экранының оң жақ блогында (6 қадамда) жалпы білім алушының белсенділік дәрежесі де көрсетіліп тұрады.

http://aqylspace.kz/ кешенді платформасының келесі бір ұтымдылығы білім алушы кез келген тақырыпты басқан кезде, сол тақырыпқа арналған AI Tools ашылады. Бұл құралдар олардың тереңірек әрі жан-жақты білім алуына көмекші цифрлық платформа саналады. Оқушы тақырып аясында әртүрлі видео көруге және қосымша мақалалар іздеуге сонымен қатар тест және өзіндік жұмыстарын орындай алады. Жасанды интеллекттің мол мүмкіншіліктеріне сай жүзеге асатын бұл платформаны жалпылама сурет түрінде былайша көрсетуімізге болады.

Тақырыпқа байланысты қосымша материалдар

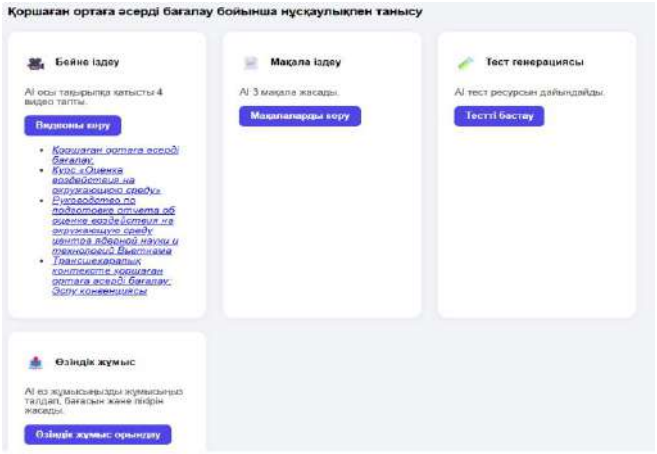

Тақырыпқа байланысты видео көру

Тақырыпқа байланысты тест тапсырмаларын орындау

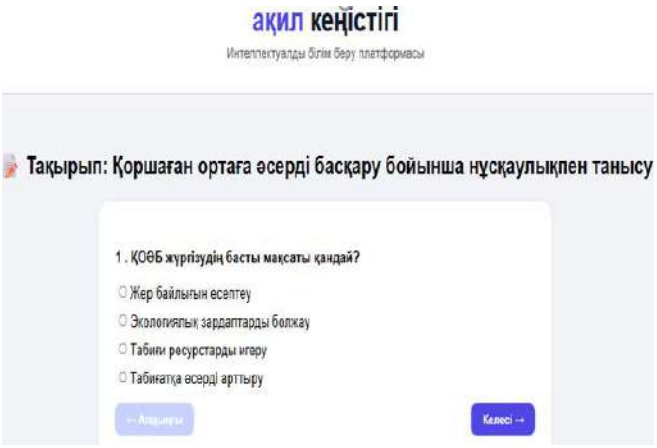

Тақырыпқа байланысты қосымша мақалалар оқу

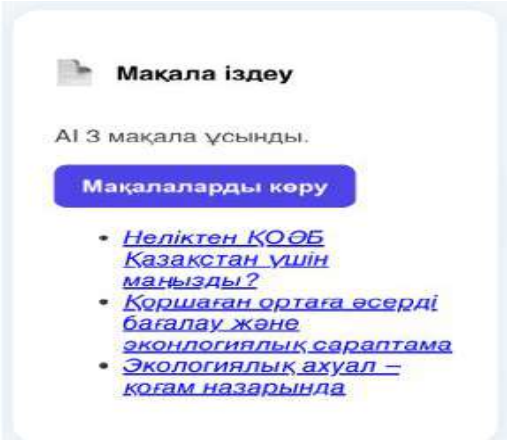

Сурет 2- Тақырыпқа байланысты жасанды интеллект қызметі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Цифрлық платформадағы AI интернеттен тақырыпқа сәйкес видеоларды іріктеп ұсынады. Білім алушылар берілген видеоларды қарай отырып, визуалды түрде түсініктері кеңейеді. Бұл өз кезегінде сабақты көрнекі түрде түсініп, өз бетінше қайталауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ондағы берілген әр елдің тақырыпқа байланысты деректерімен, мәліметтерімен танысып, салыстырмалы талдаулар жасайды. Видеоның тағы бір ұтымдылығы білім алушы тақырып аясында әлемдік озық тәжірибелермен танысуға мүмкіндік алады.

Цифрлық платформадағы мақала іздеу бөлімінде арнайы тақырып аясында түсіндірме және ғылыми мақалалар реті қолжетімді. Мақаламен танысу барысында білім алушы қосымша материалдар мен деректерді қарап, сындарлы ойлау дағдыларын дамыта алады.

AI таңдалған тақырып бойынша тест сұрақтарын автоматты түрде дайындайды. 5–10 секунд ішінде 4 нұсқалы (A,B,C,Д) тапсырмалар пайда болады. Тесттің төменгі жағында «келесі» және «алдыңғы» деген арнайы батырмаларды пайдалануға болады. Тест жұмысы аяқталған соң цифрлық платформада автоматты түрде «дұрыс жауаптар саны», «жалпы ұпай», «дұрыстық пайызы» көрсетіліп тұрады.

Ал өзіндік жұмыстар бойынша цифрлық платформада білім алушыға тақырып аясында тапсырманы эссе немесе реферат түрінде жүктеу ұсынылады. Әдетте бұл жерде эссенің көлемі, неше сөзден құралу керектігі анық көрсетіледі. Білім алушы өз жұмысын (эссе, презентация т.б.) жүктейді. AI оны тексеріп, балл мен қысқаша кері байланыс береді. Цифрлық платформадағы өзіндік жұмыстардың нәтижесінде білім алушы келешек тапсырмалары үшін бағыт-бағдар алып, түзету-дамыту жұмыстарына оң серпін береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазіргі кезде заманауи ақпараттық технологиялар мен цифрлық платформаның мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану білім беру саласының алдындағы зор міндеттердің қатарынан көрініп отыр. Мектеп географиясында табиғи қауіптер туралы білім беру, практика негізінде жүзеге асыру, жасанды интеллектіні ұтымды пайдалану білім алушылардың сауаттылығын арттырудың кепілілі болып саналады.

Алматы қаласы №42 жалпы орта білім беретін мектептегі география сабағында табиғи қауіптерді оқытуда цифрлық платформаны пайдаланудың тиімділігін анықтау мақсатында 10 сынып оқушыларына арнайы сауалнама әзірлеген болатынбыз. Олардың ішінде жаратылыстану бағыты бойынша 77 білім алушы эксперимент тобы ретінде, ал гуманитарлық бағыттағы 81 білім алушы бақылау тобы ретінде таңдап алынды. Эксперимент тобымен сабақ өту барысында арнайы http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасы қолданылды. Ал бақылау тобына қазіргі ақпараттық технологияларға негізделген дәстүрлі сабақ формасы қолданылды.

Сауалнамада қазіргі кездегі мектеп географиясындағы табиғи қауіптердің түрлері, таралу аймағы, табиғатты ұтымды пайдалану жолдары, геосфераның ластану салдары, экологиялық мәселелерді шешудегі жаңа инновациялар сияқты мәселелер қамтылды.

Сонымен қатар тәжірибелік жұмыстардың барысында эксперимент тобының білім алушыларына дәстүрлі сабақ беру жүйесінен http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасының ерекшелігі, ұтымдылығы, сабақ тақырыбына қатысты мәліметтер мен деректердің қолжетімділігі, білім мен біліктерінің даму көрсеткіштері, функционалдық сауаттылықтарының артуына және өзіндік ізденіс жұмыстарына ықпалы секілді дамытушылық әсерлері негізге алынды.

Сауалнаманың жалпы мазмұны төмендегідей:

1. Жер сілкінісі мен жанартау атқылауларының пайда болу себептері.
2. Су тасқыны мен құрғақшылықтың ауыл шаруашылығы мен экономикаға әсері.
3. Тропикалық дауылдар мен цунамилердің таралуы мен адам өміріне қауіптілігі.
4. Табиғат жағдайына байланысты дүниежүзілік қоршаған орта қауіптерінің таралуын сипаттаңыз.
5. Қазіргі кезде табиғи апаттардың салдарын жоюда қандай шаралар қолданылуда?
6. Дүние жүзіндегі ең белсенді сейсмикалық аймақтарды анықтап, литосфералық плиталардың шекараларымен байланысын талдаңыз.
7. Тыныс мұхиты жағалауларындағы цунами қаупінің жоғары болу себебін түсіндіріңіз.

8. Дауылдар мен тайфундар, циклондар мен урагандар қай аймақтарда жиі ұшырасады? Олардың пайда болуына қандай географиялық және климаттық факторлар әсер етеді?

9. Әлемдегі және Қазақстандағы құрғақшылыққа бейім аймақтарды анықтаңыз. Климаттық және антропогендік факторлардың құрғақшылыққа әсерін саралаңыз.

10. Қазақстанның географиялық орналасуына және климаттық ерекшеліктеріне сай табиғи қауіптердің түрлерін анықтаңыз.

11. Қала халқының жылдам қарқынмен өсуімен байланысты табиғи қауіптердің түрлерін атаңыз. Табиғатты ұтымды пайдалану қағидаттарына сай, қалаларды қауіпсіз әрі орнықты дамыту үшін қандай шешімдер қажет?

12. Орманды алқаптар, тоғайлар және т.б. табиғи экожүйелердің қауіптердің әсерін азайтудағы рөлін талдаңыз.

13. Ауыл шаруашылығындағы топырақ эрозиясы мен құрғақшылықты азайтуда қандай шараларды қолдануға болады?

14. Су ресурстарын ұтымды әрі тұрақты басқару арқылы тасқынмен байланысты қауіптердің алдын алу жолдарынан нақтылы мысалдар келтіріңіз.

15. Климаттың өзгеруінің табиғи апаттардың жиілеуіне, қарқын алуына әсерін талдаңыз, бұл бағытта қандай кешенді шаралар қажет екендігін саралаңыз.

16. Көлемді деректерді (Big Data) жинау және жасанды интеллект (AI) жүйелерінің табиғи қауіптерді болжаудағы рөлі.

17. Жерді қашықтықтан зондтау (ГИС) және спутниктік бақылаудың (GPS) табиғи апаттардың таралуын, дамуын анықтаудағы мүмкіндіктері.

18. Дрондар мен робототехниканың табиғи апаттарды зерттеудегі, қауіпті азайтудағы қызметі.

19. Сейсмикалық белсенді аймақтарда табиғи қауіптерге төзімді ғимараттар салудағы инновациялық құрылыс материалдары мен әдістерін анықтаңыз.

20. Көпшілікке қолжетімді мобильді қосымшалардың тұрғындарды табиғи қауіптер туралы ақпараттандырудағы маңыздылығын талдаңыз.

Сауалнама нәтижелерін негізге ала отырып, білім алушылардың біліктілік деңгейлерін жоғары, орта, төмен деңгейлерін анықтадық.

Кесте 1- Мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытуда цифрлық платформаны пайдалану нәтижелерінің статистикалық сипаттамасы

Р/с	Эксперимент тобы	%	Бақылау тобы	%	Деңгейлері
1	35 білім алушы	45	16 білім алушы	20	жоғары
2	29 білім алушы	38	23 білім алушы	28	орта
3	13 білім алушы	17	42 білім алушы	52	төмен
4	*Барлығы: 77*	*100*	*Барлығы:81*	*100*	
Ескерту: авторлармен құрастырылған					

Кестеден көріп отырғанымыздай эксперимент тобымен жүзеге асырылған http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасының тиімділігі, білім алушылардың география пәні бойынша табиғи қауіптер жөніндегі білім, білік, дағдылары жоғары, ал керісінше бақылау топтарындағы ақпараттық технологияға негізделген дәстүрлі сабақ беру формасында төменгі деңгей басым. Бұл дәстүрлі оқу жүйесінің, білім алушылардың география пәніне ондағы қазіргі кезде өзектілікке ие табиғи қауіптер жөніндегі мәліметтер мен деректердің қызығушылықтарын тудыра алмауымен байланысты деген қорытынды жасауға болады.

Эксперимент тобымен жүзеге асырылған http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасындағы бай деректер мен дереккөздер, жаңа мәліметтер, жасанды

интеллектінің тақырып аясындағы мүмкіндіктері білім алушының өзіндік жұмыстарын орындауға бағыт-бағдар бере отырып, кері байланыс орнатуына, олардың функционалдық сауаттылықтарының дамуына, шығармашылық әлеуетінің артуына, мүмкіндік береді. Сонымен эксперимент және бақылау тобының білім аулышыларының деңгейлерін диаграмма түрінде былайша көрсетуімізге болады.

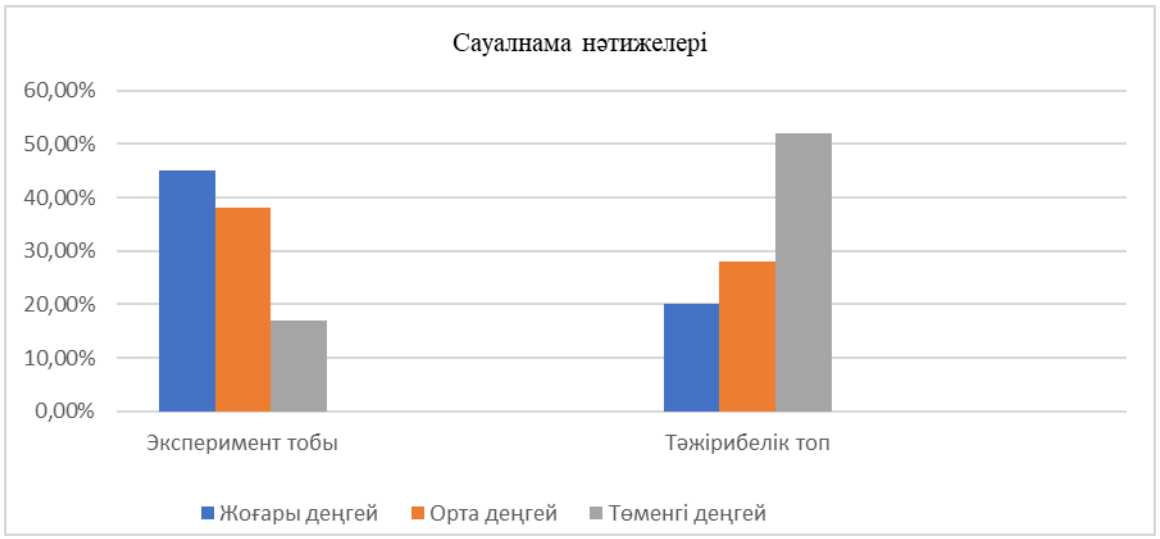

Сурет 3 - Мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытуда цифрлық платформаны пайдаланудың диаграмма түріндегі көрсеткіші

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Эксперимент тобындағы жоғары деңгей 45% болса, бақылау тобында жоғары деңгей 20% құрады. Орта деңгей эксперимент тобында 38%, ал бақылау тобында 28%. Төмен деңгей эксперимент тобында 17% көрсетсе, бақылау тобында 52% құрайды. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың барысында яғни мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытуда қолданған http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасы арқылы білім берудің тиімділігін көрсетеді.

Қорытынды

Еліміздің барлық салаларында қарқын алған цифрландыру аясындағы стратегиялық мақсаттар жалпы орта білім беру жүйесінен бастап, жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне да жаңа талаптар қойып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев әр Жолдауында цифрландыру, заманауи платформалар әзірлеудің өзектілігіне мән беріп келеді.

Қазіргі кезде заманауи білім беру жүйесі жаңа ақпараттық технологиялармен бірге цифрлық платформаларды, жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін сауатты әрі ұтымды түрде пайдалануды қажет етеді.

Зерттеу жұмысының барысындағы талдаулар, мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытуда http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасын пайдаланудың бірқатар маңызды артықшылықтарын көрсетеді. Ең алдымен цифрлық платформадағы әрбір сабақ тақырыбы білім алушыға қолжетімді әрі жасанды интеллектінің көмегімен қажетті мәліметтер мен деректерді табуға барынша ыңғайлы болып келеді. http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасы оқу материалын көрнекі және интерактивті түрде ұсынады. Ондағы географиялық интерактивті карталар, 3D модельдер, видеолар мен тың ақпараттар, тест жұмыстары мен эссе тақырыптары білім алушыларға жер сілкінісі, су

тасқыны, жанартау атқылаулары мен дауылдар секілді табиғи құбылыстардың ерекшеліктерін нақты түсінуіне мүмкіндік беріп қана қоймай, әрекет ету жолдарын да қарастырады. Сондықтан да бұл әрбір тақырып аясындағы ақпараттарды есте сақтауды ғана емес, сонымен бірге сыни ойлау, дұрыс шешім шығару қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғанындай, мектеп географиясында табиғи қауіптерді оқытудағы дәстүрлі әдістер білім алушылардың білім, білік, дағдыларына толықтай жауап бере алмайды. Ал, цифрлық платформадағы ұтымды әдіс-тәсілдер сабақты қызықты әрі тартымды етеді. Білім алушылар пассивті тыңдаушы емес, керісінше белсенді қатысушыға айналады. Бұл олардың білім алуға деген ішкі мотивациясын оятып, өз бетінше ізденуіне және проблемаларды шеше білуіне деген дағдыларын арттыратыны анықталды.

Тиімді жүзеге асырылған цифрлық платформа әдістері жеке оқыту траекторияларын құруға және әр білім алушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. http://aqylspace.kz/ цифрлық платформасындағы тапсырмалар оқушылардың үлгерімін объективті бағалауға, тиімді кері байланыс орнатуға жол ашады.

Сондықтан да әрбір пән сабақтарында цифрлық платформаны пайдалануға негіз бар және оқыту жүйесінде өзінің нәтижесін береді деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Lame de J. Tokyo Earthquake Simulator: The Thrilling Way Japan Teaches Disaster Preparedness. Metropolis Japan's. – 2025. No.1. P. 14-15

2 UNICEF and Philippine Disaster Resilience Foundation forge strategic partnership to put children at the center of disaster risk management. Available at: – URL: https://www.unicef.org/philippines/press-releases/unicef-and-philippine-disaster-resilience-foundation-forge-strategic-partnership-put (accessed: 11.07.2025).

3 An official website of the United States government. FEMA App: Take Charge of Disasters. Available at: – URL: https://www.ready.gov/be-informed (accessed: 11.07.2025).

4 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне білім беру, тәлімгерлік және балалардың қауіпсіздігі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 23 ақпандағы № 64-VIII Заңы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000064 (қаралу уақыты: 11.07.2025).

5 «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 4 маусымдағы №205-II Заңы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000205_ (қаралу уақыты: 11.07.2025).

6 Zhang H., Wang Z. Human activities and natural geographical environment and their interactive effects on sudden geologic hazard: A perspective of macro-scale and spatial statistical analysis. Applied Geography.- 2022. Vol. 143. P.10-27.

7 Phillips Melissa C.K., Cinderich Adam B., Burrell Jennifer L., Ruper Jennifer L., Will Rachel G., Sheridan Scott C. The Effect of Climate Change on Natural Disasters: A College Student Perspective. Weather, Climate, and Society. – 2015. Vol.7. P. 60-68.

8 Çoban M., Göktaş Y. Which training method is more effective in earthquake training: Digital game, drill, or traditional training? Smart Learning Environments. -2022. Vol.9. P.74-85.

9 Абдиманапов Б.Ш. География природных опасностей и рисков: учеб. - Алматы. - 2018. - 267 с.

10 Асқарова М.А. Экологиялық-географиялық болжамдардың негіздері: оқу құралы. – Алматы. - 2015. – 302 б.

11 Каймулдинова К., Әбілмәжінова С. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы. - 2019. - Б.44-89.

12 Каймулдинова К., Абдиманапов Б., Әбілмәжінова С. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы. - 2020. -Б.51-90.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ПЛАТФОРМЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРИРОДНЫМ ОПАСНОСТЯМ В ШКОЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье рассматриваются эффективность и рациональность использования современной цифровой платформы в системе обучения природным опасностям в географии общеобразовательной школы, а также пути реализации. В период, когда на земле процесс глобализации набирает обороты, развитие отраслей тяжёлой промышленности, увеличение количества заводов, фабрик, чрезмерное повышение уровня потепления и различные факторы оказывают негативное влияние на природные процессы, обучение природным опасностям в системе образования и использование информационных технологий и цифровых платформ, соответствующих требованиям искусственного интеллекта, занимает особо важное место. В этом отношении особенно велика роль курса географии в общеобразовательной школе. В статье проводится анализ зарубежного опыта обучения природным опасностям, рассматриваются особенности реализации с помощью современных новых технологий, эффективные методы и приёмы, а также внимание уделяется их роли в повышении функциональной грамотности учащихся.

Цель статьи заключается в научном обосновании и методической разработке путей использования цифровой платформы Aqylspace (включая возможности искусственного интеллекта) при изучении природных опасностей в школьном курсе географии, а также в оценке эффективности данной платформы для повышения функциональной грамотности и качества знаний учащихся. В ходе исследования предлагаются методы и приёмы, направленные на повышение эффективности обучения при изучении фундаментального раздела школьного курса географии «Природопользование и геоэкология» с использованием цифровой платформы Aqylspace. Указанная цифровая платформа охватывает возможности искусственного интеллекта, соответствующие современным требованиям образования, способствует повышению активности на уроках и системному обмену информацией между учителем и учеником. Результаты анкетирования показывают, что использование цифровой платформы Aqylspace при обучении природным опасностям в школьной географии повышает доступность к дополнительным материалам по уроку, оказывает эффективное влияние на развитие навыков самостоятельного поиска учащихся и повышение качества образования.

Ключевые слова: школьная география, природные опасности, учащийся, обучение, Aqylspace, цифровая платформа.

THE EFFECTIVENESS OF USING A DIGITAL PLATFORM IN TEACHING NATURAL HAZARDS IN SCHOOL GEOGRAPHY

Abstract

The article examines the effectiveness and rationality of using a modern digital platform in the teaching of natural hazards in geography at general education schools, as well as ways to implement it. In a period when the process of globalization is rapidly gaining momentum on earth, the development of heavy industry sectors, the increase in the number of plants and factories, the excessive rise in the level of warming, various other factors are hurting natural processes, the teaching of natural hazards in the education system and the use of information technologies, digital platforms that meet the requirements of artificial intelligence occupy a vital place. In this regard, the role of the geography course in general education schools is especially significant. The article analyses foreign experience in teaching natural hazards, examines the features of implementation using modern technologies and effective methods and techniques, also pays attention to their role in improving students' functional literacy.

The purpose of the article is to substantiate the methods of using the Aqylspace digital platform (including artificial intelligence capabilities) to improve the efficiency of teaching natural hazards in the school geography course, and to evaluate its impact on developing students' functional literacy and the overall quality of education. During the study, methods and techniques aimed at increasing the effectiveness of teaching in the fundamental section of the school geography course "Nature Management and Geoecology" are proposed for use on the digital platform Aqylspace. The mentioned digital platform also includes artificial intelligence capabilities that meet modern educational requirements, enhancing engagement in lessons and systematic information exchange between teacher and student. The survey results show that using the Aqylspace digital platform for teaching natural hazards in school geography increases access to additional lesson materials, effectively enhances students' independent research skills, and contributes to improving the quality of education.

Keywords: school geography, natural hazards, student, teaching, Aqylspace, digital platform.

REFERENCES

1 Lame de J. Tokyo Earthquake Simulator: The Thrilling Way Japan Teaches Disaster Preparedness. Metropolis Japan's. – 2025. No.1. P. 14-15 [in English]

2 UNICEF and Philippine Disaster Resilience Foundation forge strategic partnership to put children at the center of disaster risk management. Available at: – URL: https://www.unicef.org/philippines/press-releases/unicef-and-philippine-disaster-resilience-foundation-forge-strategic-partnership-put [in English] (accessed: 11.07.2025).

3 An official website of the United States government. FEMA App: Take Charge of Disasters. Available at: – URL: https://www.ready.gov/be-informed [in English] (accessed: 11.07.2025).

4 Qazaqstan Respublikasynyñ keibır zañnamalyq aktılerıne bılım beru, tälımgerlık jäne balalardyñ qauıpsızdıgı mäseleleri boiynşa özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly [On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of education, mentoring and child safety]. Qazaqstan Respublikasynyñ 2024 jylğy 23 aqpandağy № 64-VIII Zañy. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000064 [in Kazakh] (accessed: 11.07.2025).

5 «Qorşağan ortany qorğau turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ Zañyna özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly [On Amendments and Additions to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Environmental Protection"]. Qazaqstan Respublikasynyñ 2001 jylğy 4 mausymdağy №205-II Zañy. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000205_ [in Kazakh] (accessed: 11.07.2025).

6 Zhang H., Wang Z. Human activities and natural geographical environment and their interactive effects on sudden geologic hazard: A perspective of macro-scale and spatial statistical analysis. Applied Geography. – 2022. Vol. 143. P.10-27 [in English]

7 Phillips Melissa C.K., Cinderich Adam B., Burrell Jennifer L., Ruper Jennifer L., Will Rachel G., Sheridan Scott C. The Effect of Climate Change on Natural Disasters: A College Student Perspective. Weather, Climate, and Society. – 2015. Vol.7. P. 60-68 [in English]

8 Çoban M., Göktaş Y. Which training method is more effective in earthquake training: Digital game, drill, or traditional training? Smart Learning Environments. – 2022. Vol.9. P.74-85 [in English]

9 Abdimanapov B.Ş. Geografia prirodnyh opasnostei i riskov: ucheb [Geography of natural hazards and risks: study]. Almaty. 2018. 267 p. [in Russian]

10 Asqarova M.A. Ekologialyq-geografialyq boljamdardyñ negızderı: oqu qūraly [Fundamentals of ecological and geographical forecasts: a textbook]. Almaty. 2015. 302 p. [in Kazakh]

11 Kaimuldinova K., Äbılmäjınova S. Jalpy bılım beretın mekteptıñ jaratylystanu-matematika bağytyndağy 10-synybyna arnalğan oqulyq [Textbook for the 10th grade of a comprehensive school in the natural sciences and mathematics direction]. Almaty. 2019. P. 44-89. [in Kazakh]

12 Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Äbılmäjınova S. Jalpy bılım beretın mekteptıñ jaratylystanu-matematika bağytyndağy 11-synybyna arnalğan oqulyq [Textbook for the 11th grade of a comprehensive school in the direction of natural sciences and mathematics]. Almaty. 2020. P.51-90. [in Kazakh]

Information about authors:

Kabylbekova Lazzat - **corresponding author,** "8D01515-Geography" 2-st year doctoral student of the educational program, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: lazzat-2050@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2073-4200

Duisenbayev Abay - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of «Pedagogy and Management of Education» at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: adk7575@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020

Arman Zhumagaziev – Senior Lecturer, Department of Geography and Tourism, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Baidaliyev Darkhan - candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department "Pedagogy and Management of Education» of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Baidaliev-d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3805-4066

Информация об авторах:

Кабылбекова Лаззат - **основной автор,** докторантка 2 курса образовательной программы «8D01515-География», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: lazzat-2050@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2073-4200

Дуйсенбаев Абай - кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и менеджмент образования» Казахского национального университета имени Аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: adk7575@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020

Арман Жумагазиев – старший преподаватель кафедры географии и туризма Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Байдалиев Дархан - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Педагогика и менеджмент образования» Казахского национального университета имени Аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Baidaliev-d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3805-4066

Авторлар туралы ақпарат:

Қабылбекова Ләззат - **негізгі автор, «**8D01515-География» білім бағдарламасының 2 курс докторанты, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: lazzat-2050@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2073-4200

Дүйсенбаев Абай - педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының доценті., Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adk7575@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020

Арман Жұмағазиев – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің география және туризм кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Байдалиев Дархан - педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының аға оқытушысы., Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Baidaliev-d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3805-4066

EIRSTI 17.09.91 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.14**
UDC 821. 512.122.

N.A.Atakhanova[1*] R.S.Imakhanbet[1] Sh.B.Satkenova[1]

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan
*e-mail: rassi68@mail.ru

EDUCATIONAL MEANING OF RAKHYMZHAN OTARBAEV'S STORIES

Abstract

The article provides a scientific analysis of artistic and aesthetic pursuits within the framework of national values in the writer's stories Amerikanyn ulttyq baylygy (America's National Wealth), Aspandagy aq kobelekter (White Butterflies in the Sky), Qytaydan zhetken salemdeme (Greetings from China), Tarki duniye (Renouncing the World), Zhalgyzdyq (Loneliness), Korgen-baqqan (The Experienced), and Toqtyshaq. These works contribute significantly to the formation of patriotism, moral qualities, and instructive education, particularly among the younger generation. The effective use of the epistolary genre is demonstrated through Asemay's letters to Omirbay in Qytaydan zhetken. The weakening of national values reflected in the actions of individual characters is examined in relation to the concept of spiritual and moral education in modern pedagogy. The artistic and aesthetic features of the stories are analyzed in terms of universal human values, national cognitive characteristics, parallelism, character portrayal, and artistic elements, including mysticism. Categories such as spiritual corruption, loneliness, conscience, compassion, and shame, conveyed through the system of characters, are considered alongside contemporary spiritual-moral education. Particular attention is given to the dominance of lyricism in Zhalgyzdyq and the mystical character of Tarki duniye. The elevation of the main characters is revealed through monologue and dialogue, while artistic expression is distinguished by its ability to incorporate streams of consciousness, dreams, and phantom visions. The article also discusses national education models—ancestral testament, reverence for homeland and nation, family values, national consciousness, and spiritual harmony—aimed at cultivating patriotism, morality, labour education, appreciation of beauty, and mastery of national values in accordance with the goals of educating future generations and enhancing personal development. The purpose of the article is to identify and scientifically analyze the artistic and aesthetic features of the writer's works in the context of national values and their educational potential in the system of modern spiritual and moral education.

Keywords: national prose, spiritual education, national values, personality education, dialogue, polylogue, parallelism.

Introduction

Since gaining independence, Kazakh prose has enriched ideologically and artistically, with writers making isolated, dissimilar events the basis of their works. One of the writers who has made an immeasurable contribution to modern Kazakh prose is Rakhymzhan Otarbayev.

If a literary work provides cognitive, educational, and aesthetic wealth to the reader, any reader will take what they need from it and use it in their life. In the era of global change and renewal, the state of society's development poses complex challenges for the education and upbringing of youth. In this regard, R. Otarbayev's works are of great importance in forming a personality appropriate to modern times. Regarding child education, in M. Zhumabauly's work "Pedagogika" (Pedagogy): "There are four types of education: physical education, intellectual education, aesthetic education, and moral education. If a person receives all four types of education properly, their education is complete," he stated [1, 236]. From this perspective, the plotlines and manifestations of national character in R. Otarbayev's stories align with the content of personality-oriented education in the modern pedagogical paradigm. From the standpoint of national pedagogy, the writer's works are a practical example of fostering national consciousness and character, as well as propagating moral and ethical values in society. According to S. Kaliyev, who researches national ethnopedagogy, while connecting national education with national thought and national psychology, the writer glorifies national consciousness and moral values in his stories. We evaluate the achievements and shortcomings of the society we live in

through characters, recognising it as a valuable artistic heritage that influences the spiritual development of youth. Analysing the writer's works from a pedagogical perspective offers an opportunity to examine the potential of creative language in shaping national education and moral culture. Revealing the instructive-educational meaning of national values in Rakhymzhan Otarbayev's stories is a relevant issue for pedagogical science in the 21st century.

Materials and methods of research

In conducting a literary analysis of writer R. Otarbayev's stories, artistic-aesthetic pursuits were examined using theoretical analysis and synthesis methods. In applying systematic-structural and functional analysis methods, the views of literary scholars such as A. Baitursynuly, M. Bazarbayev, Z. Akhmetov, and G. Zhumaberdikyzy on the prose genre were reconsidered and reinterpreted from the perspective of modern pedagogical interpretation. In conducting hermeneutic analysis, we considered A. Zhumataeva's creative portrait "Rakhymzhan Otarbayev," written about the writer's works during the independence period, is in the collective monograph "Qazirgi qazaq adebieti: damu urdisteri, esimder men oqigalar" (Modern Kazakh Literature: Development Trends, Names and Events) [2]. Pedagogical ideas, lessons, national education, and spiritual-moral issues in the content of the writer's stories served as the basis.

Along with domestic literary scholars, we relied on the opinion of Russian scholar I.P. Pavlov about dreams.

National and universal human values in the stories were analyzed through hermeneutic approach; textual contextual and reader interpretation, cultural-hermeneutic methods; analysis of symbolic, metaphorical, archetypal artistic cognition of stories, and where necessary, comparative literary analysis methods, narration, systematization, synthesis, and reasoning methods were also taken as the basis. Purposeful analyses evaluating the aesthetic value of artistic stories were conducted. To clarify the scientific and pedagogical foundations of the research, several methods were employed:

The pedagogical-hermeneutic analysis method considered the characters' images as models of the educational process.

The axiological analysis method enabled the identification of the value-oriented nature of education in R. Otarbayev's stories.

The ethnopedagogical analysis method aimed to understand the national character of the Kazakh people through reflection on traditional customs.

The personality-oriented pedagogical interpretation method focused on developing the reader's ability to form independent opinions while studying R. Otarbayev's works. The opinions of scholars such as M. Zhumabauly, who laid the foundation of pedagogical science, and Q. Seytaliyev, B. Mukanova, and R. Ilyasova, who research ethnopedagogy and the history of pedagogy regarding education, were taken as guidance.

Results and their discussion

During the analysis of writer R. Otarbayev's stories, several features emerge. The first feature is the use of epigraphs for individual stories. This can be seen in the epigraph from Firdousi, "Don't step on an ant, it seeks life", in the story "Aspandagy aq kobelekter," and from Zhumeken ", I wanted to make the wise grieve, I wanted to make the fool think" in the story "Jasyrynbaq." Literary scholar M. Bazarbayev about epigraph: "Epigraph (Greek epigraphe - written word) - in literature, excerpts, wise words, or verse lines placed before individual works. Usually, the writer presents such brief instructive words to immediately convey their intended thought and purpose," he stated [3, 232]. One of the writer's stylistic features is fitting his intended message into epigraphs.

National values in the writer's stories can be enumerated starting from the story "Amerikanyn ulttyq baylygy." The first is the ancestral profession of hunting. The rifle called "Qapar's bloody mouth" is an inheritance from his father. Looking at Qapar's profession of

hunting, following in his father's footsteps, one can see the national value inherited from father to son.

The second is the tradition of dressing in-laws in traditional garments (kiit). The writer conveyed the event of Qapar giving clothes to his in-laws when marrying Qadisha through dialogue between father and son:

"'We're sitting here to put a sleeved dress on the in-law,' they said, listing the clothes. 'Isn't it shameful not to dress the respected in-law in collared clothing?...' said this one, constantly leaning on the tablecloth.

His father, counting his meagre wealth, pierced him sharply with his grey eyes. But he said nothing. Only his mother, who couldn't help but be kind: 'Tsk, you're multiplying...' she murmured, and fell silent. 'What about the female in-law?' his distant relatives were whispering, glancing around. 'I'm thinking of a flowered scarf for my female in-law,' his mother said, lowering her voice even more. 'Oh, what about the scarf? At least won't you give me a vest?' this one chirped again" [4, 5].

In both examples from the story, it is evident that the writer truthfully depicted the social conditions of people's lives. The ideas depicted in the story — such as respecting ancestral crafts, showing reverence to elders, caring for the younger generation, and remaining faithful to ancestral traditions — guide readers toward spiritual development, the formation of national consciousness, and respect for cultural heritage.

The loss of national values in the era of globalization is the tragedy of the 21st century, and the writer convincingly portrays this in his short stories. He describes our contemporary who walks around with her belly button exposed in the story "Aspandagy aq kobelekter": "The torn one beside her winks her grey eyes. The more she winks, the more she peers at the other side of the street. The single eye peeking through the gap where the bodice and skirt don't meet - her protruding navel button watches passersby" [4, 36]. The fact that today's youth are beginning to forget national values is conveyed through artistic details about these individual characters.

In this story, the writer doesn't mention the old cemetery for nothing. This can be seen from the old woman's words, who steps gently on her swollen right foot: "They leveled the old cemetery and built this 'Wedding Palace' on top of it. Oh, the young ones!" The fact that one can convey the author's position through the character's words is evident in this example, and this is also the beginning of forgetting the values inherited from ancestors. A people who always respect the spirits of the deceased with reverence (arwaq siylau - ancestral spirit veneration). For elderly people, the destruction of a cemetery is an unforgivable sin. Recalling that thousands of young people's marriages are performed in the "Wedding Palace" built on that cemetery site, the writer hints at the secret of why young families today are divorcing en masse.

The next artistic feature is parallelism. The writer, who skillfully draws attention to their differences by depicting opposite things side by side, portrayed an old woman with water accumulated in her feet and a young girl dressed with her navel exposed in opposition to each other in the story. "'Oh, life!' - she turned to the voice. No one looked back. An old soul passes by, gently stepping on her swollen right foot" [4, 36].

A clear example of parallelism can be seen in the lives of the market owner and those who trade there. The market owner's social life is evident from the polylogue about him:

"'What can you say? He changes his suit twice a day.' 'Oh my, what about the clothes you're talking about, at least once a week he drives out in a new car.' He bought his wife a villa in Paris. She doesn't use other perfumes, only bathes in Chanel.' He has only one daughter. She doesn't get out of her Jeep. She's sitting, sitting."Oh my, she's sitting and choosing a rich one. Isn't it shameful, can you and I say?"Listen, if she married a Negro, quarrelled with a tribal leader, and was expelled from abroad, would you see her not sitting? She sits!' they were making noise like a beehive" [4, 39].

The writer has made several issues the subject of many people's words. First - the market owner's insatiability, greed, and wastefulness. There is a Kazakh proverb "Don't buy your child a toy your neighbor can't afford." If today's mothers of the people who inherited moral values from their ancestors are like this, trampling on those who can, where is the hope, what charity for the nation's future? This question comes to the throat.

The second is - while we teach our children to be patriots of their country, saying "Homeland is hotter than fire," some of our contemporaries yearn for abroad and live there - this is the reality of the times. The third is child rearing. The market owner's daughter, who grew up in abundance, is crude and shameless. The fact that the girl expelled from her studies abroad for her loose behavior struts around among people is itself crude.

One of them is Syrgaly, who, if you ask those rude women, quarrelled with a tribal leader. Pink-cheeked, manly, free movement. Her eye makeup is excessive.

If a portrait is one of the artistic methods that completes the character's image, this is evident in Syrgaly's portrait in this story. "The sky-blue of her interlocking and connecting two advisors is deeply dyed. When you stand face to face, her two trembling pomegranates seem to prop your chin and feed into your mouth" [4, 40].

Another feature of this story is character speech. "In my youth, like you, I wouldn't get off a horse. A useless fool has become your shame. I said, "If you don't finish school, get married." I said let me propose to neighbor Qudaybergen's daughter.' She's fat, you say... What's wrong with that? A fool who doesn't know the benefit of his head! In winter – warm, in mud – shade..." says the grumbling old man, saying "s" instead of "zh." From each character's speech structure, one can gain some insight into them. The author is skilled at conveying the nature and behaviour of individual characters through their actions and dialogue.

The market owner takes Dauren, who was selling pants at the bazaar, as his assistant, brings him closer to his daughter, and performs their wedding within a month. At this time, Alima, who is six and a half months pregnant with Dauren's child, enters the hospital as an emergency and dies prematurely. The story ends ambiguously. The reader guesses that the character who comes to Alima's water-selling place at the bazaar, saying, "Give me water. Water! Water!" is Dauren. It's known that Syrgaly destroyed the water-selling place to get Dauren in her hands, and that the experienced lady cunningly cornered the young man while abroad. Pedagogy specialists say about the formation of an individual personality: "In the formation and development of an individual personality, the influence of three main factors – heredity (internal conditions), environment and upbringing (external influences) – is enormous." [5, 79]. Suppose we rely on this opinion of scholars. In that case, we understand that internal and external factors directly affected the upbringing of a girl who studied abroad, quarrelled with a tribal leader, and was expelled from her studies. The market owner's first consideration in making Dauren his deputy as a father was his daughter's future. The father who considered how to corner a simple young man from nowhere didn't think that the heart doesn't obey orders. Ignoring even the child born to Alima from Dauren, he thought of his own daughter's future. From Dauren's desperate cry "No-no!" at the marriage ceremony attended by many, we see that he didn't go to commit treachery before his conscience. If that's the case, their upbringing has been directly affected by the environment they grew up in, along with their parents, for Dauren and Syrgaly, who grew up in one environment. Syrgaly is a collective image of youth who have become shameless, saying they're studying abroad while trampling on national values. At the same time, Dauren is a man of integrity who didn't leave the village and was raised in a Kazakh household. When Alima entered the hospital, he arrived desperately, but it was all too late. His beloved, along with her unborn child, said goodbye to life. At that time, the white butterfly that appeared before his eyes didn't stay behind the mountain pass. It enters his dreams when he sleeps and doesn't leave his sight for a moment when he's awake. For committing treachery

against his beloved and child, for preferring momentary pleasure, for straying from the right path, his life changed beyond words. His chest tightens even when sleeping; it tightens all day, even when awake. Through Dauren's state, the writer truthfully portrayed that the life of a young man who didn't appreciate the girl selling water was ruined. The story ends with "White butterflies... Fluttering white butterflies..." The butterflies that won't leave Dauren's sight appeared the moment Alima's soul left her chest. The reader associates the phantom butterflies that didn't stay behind the mountain pass with Alima's soul. When her little soul left her chest, her soul that flew out hovers in the air looking for her beloved.

The next feature of the writer's stories is the epistolary genre model. This is evident from several letters his wife, Asemay, wrote to Omirbay, who left his wife and children on the other side of the border and crossed into Kazakhstan, in the story "Qytaydan zhetken salemdeme." "...Then they settled us in a village touching the border. In winter, we herded livestock; in summer, we mowed hay. Freezing in the cold, ripening in the sun, I raised your two sons to adulthood, Omeke. I didn't let them be trampled by hoofed animals or pecked by beaked ones. Earlier, when I was mowing hay with a hand sickle from Kolsay, two naughty boys would climb to the mountain top and gaze toward the other side. If they saw something black moving from the basket side, they would fly away saying 'Father must be coming!' I, too, believing in them, would start singing, thinking perhaps Omekeng would remember us" [4, 33].

Omirbay, in the story, abandoned his two children and beloved wife out of fear of politics, but his life didn't improve when he came to Kazakhstan. The tears of two children left him childless. Omirbay is a character who carries what he does with his hands on his neck, suffering wretchedly, unable to reach his two children. Because he renounced his two children at the border, the writer conveyed through the character's fate that Allah is testing him with children and offspring. **The story "A Parcel from China" is not only a historical or psychological work but also deserves to be evaluated from a pedagogical perspective as an effective means of fostering national spiritual education.**

The story "Tarki duniye" develops with the memories of Salamatin's widowed wife. When their only daughter, who was looking at the face of one house, married a barefoot aspirant (graduate student), the parents were indeed upset for a while. Parents who came from somewhere didn't think to give my daughter to a poor young man. The young aspirant, over time, defended his dissertation on the topic "Man is the offspring of apes" through an interdisciplinary connection between biology and medicine, and joined the ranks of people.

The next noticeable feature is the humour of the writer's language. This can be seen in Academician Salamatin's words to his daughter-in-law, who was plucking her eyebrows stuck to the mirror: "My dear, you've been plucking since I was a child. What will you pluck when the eyebrows run out?" and in the story built on humour. His scientific supervisor, who flew from Moscow, said, "When returning, we need to find a live ape, butcher it, and examine its lungs and liver. The conclusion will come from that..." [4, 53], bringing chaos with him. Since his supervisor said so, he decided to find it somehow. While haunting the zoo morning and evening, he finally found a gorilla that was completely aged, with sagging jaws, watery eyes, bedridden. The poor gorilla was taken by ambulance and sacrificed for science. That was it – the direct disciple continuing Darwin's path had his fame soar to the sky. With his supervisor's support, he defended his doctoral dissertation on this topic and quickly took his place among the ranks of the academicians.

After Academician Salamatin went to Africa and returned, he became depressed. He refuted the topic he had researched his whole life and burned all his research. The burning of the perfect lie wasn't easy either. Afterwards, at the world assembly in Rio de Janeiro, I found a new element in human blood composition. This isn't in any animal on earth, let alone apes. Therefore, man didn't evolve from apes. Darwinism science is false. It led us in the wrong direction,' he

said, making lightning play under the open sky, and threw it in the face of scholars who had gained considerable fame with Darwinism science.

'The greatest expert of the ape family, Darwin's own blessed disciple, reached the prophetic age, saying, 'How long life was?! Twisted like bitter intestines, never ending, really!' and one day disappeared without a trace.

'Some said they saw him from the top of Koktobe. They said they noticed him leave on a flying saucer. Many rumors, he himself is gone.' The academician who disappeared without a trace had his annual memorial the following spring. While some of those gathered at the academician's memorial, who in his doctoral dissertation said we're apes' descendants and at the prophetic age said we're sky's children, making people confused repeatedly, came running, his rivals came rejoicing at his death.

The story developed as his forty-year-old wife reviewed her past life before sleep. After reviewing her whole life and hanging tiredly, she closed her eyes.

"As if waiting for this moment, his portrait hanging on the wall swelled on its own and turned into the living Salamatin. He came silently, stepping once, stepping twice with his toes, then gently opened the satin blanket and entered his spouse's embrace.

'I'm tired,' he then whispered. 'Who are you?' 'I am the son of the sky, servant of God, follower of Muhammad, master of Shadiyar.' 'Who are we?' 'You are nothing!'

The widow who woke up startled by the alien voice looked around in her original position of hugging her pillow. Salamatin's glasses glinted and quickly retreated, reaching the wall, and were absorbed again into the lifeless image" [4, 58].

The startled widow rushed to the window, saying "Pisimilda, pisimilda" (prayer phrase). The story ends with "Dawn had broken violently. Rain is sprinkling. Won't its end be prolonged?..."

Academician I.P. Pavlov, who explained dreaming from a physiological perspective, says that during sleep, brain cell activity is not completely inhibited, and some parts function as if awake [6]. If dreaming is a passive form of the imagination during sleep, the dream in the story serves to continue the character's thoughts.

If we understand mysticism as fearful, mysterious forces that don't obey logic, then the writer used it in the story. Salamatin's portrait comes to life, talking with his sleeping wife as if alive, answering her questions, and when she wakes up, going back and entering his portrait is inconceivable. In depicting frightening horror that brings fear to humans, the author uses mysticism. Using mysticism, he drew attention to the academician's regret about his work in the other world. It turned into aliens saying, "Man was made from apes - labor made man into human," scientifically proving it throughout his conscious life, then, at the end of his life, finding a new element in the human body and saying it's a humanoid. From this scene, one can observe that those who lived in error throughout their lives aren't finding peace in the afterlife.

The writer's "Zhalgyzdyq" - a lyrical story dedicated to his mother Shamen's (Shamsia) spirit. "I've been deaf since childhood... A lonely house, a widowed woman, an orphan foal, we're living our lives. Thank God, we're a people whose number hasn't diminished," says the character whose fate is hinted at in the story with only three episodes. The first is the orphan foal's emaciated state with countable ribs when not fitting the yoke, the second is when the land expanded, and the orphan foal's side swelled. The third is when a character says, "I fell asleep soundly" - Dream or phantom, a little black round baby wakes her up, pulling "Mother, get up! I came, mother!" He had deep sorrow in his eyes... Then he briefly looked at this one's face, froze, as if something occurred to him, as if he had startled someone [4, 63]. From this last excerpt, the reader delves into the character's feelings. The one who woke her up, pulling her out of her dream, is like a boatman's child. What connection could there be between these two? The story ends with "She didn't recognize, you see,' her voice was heard croaking from afar. 'How could

she recognize, he became a stranger, the poor child...' [4, 65]. There's a big issue in the subtext of these words. The boatman is the child of a lonely woman wrapped in a red scarf. For unknown reasons, the child who grew up far from his mother was recognised by her, but he couldn't possibly recognise her. Although there isn't a particularly exciting event in the story, the lyricism of the widowed woman's mood became the basis. In the story built on an individual character's lyrical feeling, regret for the past predominates. It's about a character who, for various reasons, renounced her child and now lives alone. Through this event, the writer reminds us that a human being answers for their actions while alive.

The story "Jasyrynbaq" is based on the reality of the society we live in. The purpose of taking Zh. Nazhimedenov's verse lines "I wanted to make the wise grieve, I wanted to make the fool think" as an epigraph is to make our society's fools think. This is evident in the life of the story's main character, the Boss. When the Boss went bankrupt, and his luck ran out, "countless friends and comrades who had been buddies, slapped backs and hugged disappeared without a trace like frightened deer running from ridge to ridge." Although he installed soundproof doors and windows in his office, he couldn't escape the cries and noise of his subordinate workers.

The writer describes the boss who prepared so much in front of the mirror, saying "my people, my community, my nation" as follows: "My dear people,' he kept saying, taking out a large handkerchief from his pocket, trying to dab his eyes, but no tears stuck to his eyelashes. For that, your inner world needs to be crushed, your heart needs to cry, your nerves need to be completely released, apparently. Oh my, who knows!" [4, 69]. When no tears came out, he put the handkerchief down to his nose like a palm. Although people pitied their boss, who was sobbing and blowing his nose kindly, an old man who couldn't get his pension, desperately rushed saying, "Find my pension! You'll find it now, scoundrel!" Pedagogy specialists propose this conclusion about a wise, honourable person according to Kazakh people's understanding: "According to Kazakh people's understanding, the first and foremost quality that helps achieve life's purpose is wisdom. This is a comprehensively perfected knowledgeable, dignified and calm, simple and humble, extremely honorable person" [7, 238]. But the story's main character Tugensh which is out of his mind, a greedy soul who considers everyone except himself a fool. This is confirmed by the character's nose-blowing act in the given excerpt and his spoken words.

Although many rallied around old woman Kemiek's wisdom to "make a head from one side, an arm from one sleeve," they couldn't defeat the seven-headed monster called "bankrupt." The following words of the embittered people show one era's tragedy:

'"Our national currency has turned into Baksbay's pocket.' 'Even Abay grandfather became useless for zdash!' 'Didn't they put worthless tenge, the head of one of the many rulers on it... Without humiliating the great one!' 'From nowhere came a bi (judge), from respected places came a slave!' 'The government says 'Come on, have children!' What they make carry is too little...' 'No smoke rises from factories!' 'Prostitution has spread!' 'Die of hunger? If the only organ standing for service is that...' [4, 69].

The writer fit pressing issues in society's life into each character's single sentence. This is the state of an independent country where images of Kazakh historical figures are placed on devalued tenge. It's known that in the first years of independence, the nation couldn't see good days and stumbled. The portrayal of black-eyed Kazakh girls, who in one era "had forty houses forbid girls," selling their bodies is depicted as a national tragedy. Each word of the characters contains society's tragedy. It's the devaluation of tenge with images of historical figures, unemployment when factories closed, Kazakh girls selling their bodies to feed their families and clans, and the government forgetting the people. A. Zhumataeva's following statement confirms this opinion of ours: "Artistic images born from the writer-dramatist's pen and life problems appearing in works are expressed not through mere authorial remarks, but through successful strokes and skilful details" [2, 364].

At the end of the story, people, embittered by their inability to receive their wages and pensions, stormed into Tugenshevich's office. At this time, the Boss disappeared without a trace. He ordered his secretary, who opened the closet door: "Shh! Fool! Don't shout! I'm playing hide and seek. Close the door!" A yellow child with a bug-like appearance sat, suffocating, in the closet, wearing a small cap with whitened edges. The story ends with "Is there any sense in these people?!" makes the reader think. The writer truthfully portrayed the era's reality through the life of one institution head, the one he lived. According to A. Baytursynuly's opinion about historical stories: "Historical stories differ from mere anecdotes only by the truthfulness of content. Stories that people tell as legends often contain many falsehoods. Historical stories are true stories based on historical foundation" [8, 284], if we recall this opinion, this is a story that brought the truth of Kazakh history in the last decade of the 20th century into literature.

The story "Korgen-baqqan" is based on the conversation of three passengers going to Qanishken. The conversation between Mynzhylqy, the young woman, and the old man is narrated in the third person. After his wife died, his only son took a girl from the city and followed her, his daughter grabbed someone's skirt and left. Now he wanted to take as a companion a contemporary younger than himself, but her aim too was to sell the old man's eight-room house. In a short story, the writer raised the issue of human nature's corruption. What the only son, the daughter, and the young woman all aimed for was one thing: property. Throughout his life, the old man's home, accumulated by scraping, was property. The eight-room house became the eyesore of them all. None of them has the concept of qara shanyrak (main family home). There was a sacred concept in Kazakh called qara shanyrak. While a person has breath in their chest, they try not to let the smoke from the qara shanyrak escape. The writer leads his reader to thoughts - have people corrupted, or has the era corrupted? From the wayside conversation among just three characters, the perception and wisdom about life of our contemporaries who lived in a different era are clearly understood.

The story "Toqtyshaq" begins with a fox that set the area on fire wandering around the pen, crow after crow. The child who saw the fox: "My grandmother is in the pen. She said you can catch it with a trap when you grow up. For now, you go," said the toddler boy speaking to the galloping fox. "Send it to your mother suffering in the city. Her head is thinned, her brain liquefied. Grandmother said to make a hat and wear it," one can understand much from these words [4, 83]. Toqtyshaq, who grew up in his maternal grandmother's hands since childhood, needs not only a mother's love but also a father's warm palm. The child, raised by his grandmother's wind, doesn't recognise his own father even in dreams. His mother came last year with an "ill-tempered dog with a narrow interior," the next summer with a laughing chief, another spring with a moustachioed mercenary, and a short-haired, black-bearded man. But none of them is his father. Judging by her saying "I got married to a Kazakh. Now I entered business with a whole head," she probably runs a shop.

Although neighbor Zhamiga's aunt and Uncle Askerbek divorced, he must be dying of longing under the black poplar that rushes between two villages winter and summer. Although the owners live in two villages and are separated, judging by his rushing between them, you wonder whether a dog's feelings are higher than a person's. He's not eating from Askerbek's bowl one day and neighbor village Zhamiga's food the next day out of hunger, he loves them both. The writer drew attention to the fact that human beings' emotional states are lower than dogs' by portraying man and dog in opposition to each other.

Toqtyshaq's white, silk-like mother, who stroked his head, was sent away last year. The joys didn't last long; a week later they heard she died getting on a train. Since then his grandmother has been lamenting: "Rather than raise a daughter, I should have raised crows... Separate from one alive, from one dead!.."

Literary scholar Z. Akhmetov's opinion about the story genre: "In stories too, like other genres, first of all people - their lives and fates - should be visible. A very important event should be depicted. Thus, although the story is a small-volume work, it is undoubtedly a true school of mastery for the writer. The characters involved in it are not many. The plot line is single-channeled, comes briskly, and its theme and idea are clear" [3, 65], if we rely on this opinion, the writer raised pressing issues in people's lives in his short stories. This story contains information not about one family alone, but about one village. The only son left behind by the poor old man following livestock "It's not a bull that killed my father, Pishenbay! I'll stab him now! Let him go!" saying, he's going rushing with a knife at "the head with a perm." The electrician neighbor when he drinks chases his wife restlessly. From such a disorder of village and home, the little child's words to the fox are exhausted: "What's good for you?! - said the toddler boy to the fox. You don't have a father who has become a stranger, neighbours who are quarrelling. You don't have friends who mock you at school for wearing a bad coat left by your grandfather. You especially don't have a white silk-like mother who ripened and died from her own shame. The only single person who would hug this one to her bosom and pamper was she..." [4, 89] - all sorrow fits in these words. The situation of orphans and widows has never been easy in any era. The orphans wearing the guise of M. Auezov's Qasym and Ghaziza at the beginning of the 20th century, S. Donentayev's Korkemtay, and Q. Kemengeruly's Momyntay are, unfortunately, still among us today [9, 63]. From little Toqtyshaq going to school with a bad coat left by his grandfather, one can see the social condition of people in that region. The writer packed a lot of meaning into a few words through such artistic details. From the old woman's lament about her two daughters "It would have been better to raise a barren one than raise daughters," one can see her entire distress. What hope, what charity from a mother who didn't sort out her younger son's clothes when the younger daughter threw herself on a train, and the older daughter's behavior living in the city is like that?

The fact that the writer fits much meaning into few words, that he truthfully portrays characters' social lives, can be guessed from the external appearances of "Pishenbay whose both sides became like fiber," "Nauqanbay the shepherd whose rabbit hat turned inside out all rumpled," "the poor old man who had nothing to do with the commotion, whose whole life passed following livestock," "the curled-up boss child."

Toqtyshaq named the snowmen he made all day from March's remaining snow after heroes like "Qobılandy," "Alpamys," "Er Chapay," "Baurzhan Momyshuly," "Qasym Qaysenov," planning to go on campaign with his heroes tomorrow. The child who took his heroes on a sudden night battle woke up at dawn. The next day, when Toqtyshaq saw his heroes' spears made by sticking reeds into their hands scattered, themselves half-melted, fallen sideways, he cried out: "I believed in you!... Weren't you heroes?... I have nowhere to go. I have no shelter left. My heart broke..." [4, 92]. From this excerpt, one can see the soul wound of a child who feels lonely while living in one village. Once Kazakhs were a people who didn't let orphans and widows slip - our state during independence can be assessed from the behavior of cuckoo mothers who got sick of their children. The writer drew attention to the foolishness and faithlessness of our contemporaries who raise the child found on the road, and who themselves walk in the embrace of momentary feeling. If today's mothers of a people who paid special attention to child rearing are like this, what hope, what charity from the nation's future? - this question comes to the throat.

The story ends with the fox, long accustomed to the body, its fur about to catch fire, emerging from the thick reeds, repeatedly calling the child to itself. There's no resolution to the story. If R. Barth explained, in postmodernist theory, the writer's method of making the reader think and leaving the decision to them with the term "death of the author," this story's resolution is also left to the reader. The reader is led to think that the child who found no one in one village to speak to him warmly or to embrace him may also become prey to the red fox circling him.

Conclusion

Writer R. Otarbayev's stories "Amerikanyn ulttyq baylygy," "Aspandagy aq kobelekter," "Qytaydan zhetken salemdeme," "Tarki duniye," "Zhalgyzdyq," "Jasyrynbaq," "Korgen-baqqan," "Toqtyshaq" are based on the daily life of Kazakh villages around Qoshalaq and Qanishken. Overall, in stories written within the literary-cognitive model, people's social lives are truthfully portrayed. He showed that stories built on small events can raise large social issues awaiting resolution in society's life. He reminded readers that national values inherited over centuries from ancestors are beginning to be forgotten in the 21st century. He showed a beautiful example of effectively using mysticism itself that generates fear and horror.

Research novelty – the productive writer's stories in the short genre were examined for the first time from a hermeneutic approach perspective, and their inner philosophical meaning and underlying idea were analysed. The writer's stories were carefully analysed for the raising of national cognition and national education issues. Ways of using literary works as an effective pedagogical tool influencing personality's spiritual and moral development were specified. The instructive thoughts and opinions in R. Otarbayev's works have made a great contribution to educating youth in line with contemporary demands, to educational lessons, and to the development of pedagogical science.

Practical significance – research results can be used in teaching modern Kazakh literature, in conducting special courses in higher education institutions on subjects like "Atyrau region's literary heritage" and "Modern Kazakh literature", and in research continuing in Rakhymzhan studies; analyzed materials and theoretical conclusions can be introduced into the educational process of higher education institutions, pedagogical colleges, and general secondary education schools.

REFERENCES

1 Zhumabayuly M. Pedagogy. Kit.: World pedagogical thought. 10 volumes. Volume 10: XX-XX centuries. Thoughts of Kazakh thinkers on education / Leader S. Kaliyev. - Almaty: "Taimas" publishing house, 2010. - 400 p.

2 Zhumataeva A. Rakhimzhan Otarbaev. Kit.: Modern Kazakh literature: development trends, names and events: Collective monograph. - Almaty: "Print express", 2017. - 512 p.

3 Bazarbev M. Epigraph. Dictionary of literary terms. - Almaty: "Mother tongue", 1996. - 240 p.

4 Otarbaev R. Amazons of our village. Stories. - Actana: Foliant, 2012. - 424 p.

5 Seytaliev K. General basics of pedagogy. Educational tool. - Almaty: "Olke", 2009. -232 p.

6 Pavlov I.P. Color (physiology). Available at: — URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%98% (accessed: 20.04.2024).

7 Mukanova B., Ilyasova R. Ethnopedagogy: Educational tool. - Actana: Foliant, 2008. - 440 p.

8 Baitursynuly Akhmet. His works are Sochinenia. Twelve volumes. Literary presenter. T. IX.

9 The Iegacy of Aiazh. Zhumaberdiykyzy G. – Almaty: Rauan, 1998.87 p.

10 Bekpenbetova S. et al. Intertextuality in Modern Kazakh Prose //Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – Т. 12. – №. 1. – С. 62-85. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/2408

РАХЫМЖАН ОТАРБАЕВ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК ТАҒЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада жазушының «Американың ұлттық байлығы», «Аспандағы ақ көбелектер», «Қытайдан жеткен сәлемдеме», «Тәркі дүние», «Жалғыздық», «Жасырынбақ», «Көрген-баққан», «Тоқтышақ» әңгімелеріндегі көркемдік-эстетикалық ізденістер ұлттық құндылықтар аясында ғылыми сараланған. Шығармалардың өз еліне сүйіспеншілігі жоғары азаматтарды тәрбиелеуде, адамгершілік қасиеттерді жастар бойына егуге, тағылымды тәрбие беруде әсері мол. Эпистолярлық жанр үлгісін тиімді пайдалану «Қытайдан жеткен сәлемдеме» әңгімесіндегі Әсемайдың Өмірбайға жазған хаттарынан көрінсе, «Аспандағы ақ көбелектер» әңгімесіндегі базар қожайыны мен Дәурен, Сырғалым мен Әлима бейнелерін параллель суреттеу арқылы кейіпкерлердің табиғи болмысы айшықталды. Ұлттық құндылықтардың бәсенденуі аталған әңгімелердегі жекелеген кейіпкерлердің іс-әрекеттері, қазіргі педагогикадағы рухани-адамгершілік тәрбие ұғымымен қабаттас көрсетілген. Әңгімелердегі көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері жалпыадамдық

құндылықтар, ұлттық танымдық сипаттар, параллелизм, кейіпкер бейнесін сомдау, мистика сынды көркемдіктің негізінде қарастырылған. Жазушының кейіпкерлер жүйесі арқылы берілген рухани азғындау, жалғыздық, ар-ождан, мейірім, ұят сияқты категориялар қазіргі педагогикадағы рухани-адамгершілік тәрбие ұғымымен сабақтас қарастырылған. Дәстүрлі әңгімелермен бірге «Жалғыздықта» лиризм, «Тәркі дүниеде» мистикалық сипаттың басымдығы талдау барысында ғылыми тұрғыда пайымдалған. Жазушы әңгімелеріндегі негізгі кейіпкерлердің типтік дәржеге көтерілу сипаты монолог, диалог арқылы айшықталса, көркемдік ізденістер ой ағымы, түс, елес көріністерін қамту даралығымен ерекшеленеді. Өскелең ұрпаққа ұлттық құндылықтарды меңгеруге, отансүйгіштікке, адамгершілікке, еңбекке баулуда, әдемілікті бағалай білу сынды қасиеттерді дарытуға, ұлттық тәрбиенің модельдері – ата-баба өсиеті, туған жерге және елге деген тағзым, отбасындағы қарым - қатынастар, ұлттық сана мен рухани үйлесімділік идеялары талқыланады. Келешек ұрпақты тәрбиелеу және тұлға тағылымына көтерілу тұғырына орай нақтыланады. Мақаланың мақсаты-жазушы шығармаларының ұлттық құндылықтар контекстіндегі көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін және олардың қазіргі рухани-адамгершілік тәрбие жүйесіндегі тәрбиелік әлеуетін анықтау және ғылыми талдау.

Негізгі сөздер: ұлттық проза, рухани тәрбие, ұлттық құндылық, тұлға тәрбиесі, диалог, полилог, параллелизм.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАССКАЗОВ РАХЫМЖАНА ОТАРБАЕВА

Аннотация

В статье научно анализируются художественно-эстетические поиски в рассказах писателя «Американың ұлттық байлығы» (Национальное достояние Америки), «Аспандағы ақ көбелектер» (Белые бабочки в небе), «Қытайдан жеткен сәлемдеме» (Посылка из Китая), «Тәркі дүние» (Отреченный мир), «Жалғыздық» (Одиночество), «Жасырынбақ» (Прятки), «Көрген-баққан» (Видавший виды), «Тоқтышақ» в контексте национальных ценностей. Произведения оказывают большое влияние на воспитание граждан с высоким чувством любви к своей стране, формирование у молодежи нравственных качеств и (ее) поучительное воспитание. Если эффективное использование эпистолярного жанра проявляется в письмах Асемай к Умирбаю в рассказе «Қытайдан жеткен сәлемдеме», то в рассказе «Аспандағы ақ көбелектер» через параллельное изображение образов хозяина рынка, Даурена, Сыргалым и Алимы, ярко раскрывается естественная сущность персонажей. Снижение национальных ценностей показано через действия отдельных персонажей в упомянутых рассказах, параллельно с понятием духовно-нравственного воспитания в современной педагогике. Художественно-эстетические особенности в рассказах рассмотрены на основе таких художественных элементов, как общечеловеческие ценности, национально-познавательные черты, параллелизм, создание образа персонажа и мистика. Такие категории, как духовная деградация, одиночество, честь и совесть, милосердие, стыд, переданные писателем через систему персонажей, рассмотрены во взаимосвязи с понятием духовно-нравственного воспитания в современной педагогике. В ходе анализа, наряду с традиционными рассказами, научно осмыслено преобладание лиризма в «Жалғыздық» и мистического характера в «Тәркі дүние». Если возведение главных героев рассказов писателя до уровня типических образов подчеркивается через монолог и диалог, то художественные поиски автора отличаются своеобразием, включая поток сознания, сны и видения. Обсуждаются идеи привития подрастающему поколению таких качеств, как освоение национальных ценностей, патриотизм, нравственность, трудолюбие, умение ценить прекрасное, а также модели национального воспитания – заветы предков, уважение к родной земле и стране, внутрисемейные отношения, национальное сознание и духовная гармония. Это конкретизируется в соответствии с задачей воспитания будущих поколений и их становления как поучительной личности. Целью статьи является выявление и научный анализ художественно-эстетических особенностей произведений писателя в контексте национальных ценностей и их воспитательного потенциала в системе современного духовно-нравственного воспитания.

Ключевые слова: национальная проза, духовное воспитание, национальная ценность, воспитание личности, диалог, полилог, параллелизм.

REFERENCES

1 Zhumabayuly M. Pedagogy. Kit.: World pedagogical thought. 10 volumes. Volume 10: XX-XX centuries. Thoughts of Kazakh thinkers on education / Leader S. Kaliyev. - Almaty: "Taimas" publishing house.2010. - 400 p.

2 Zhumataeva A. Rakhimzhan Otarbaev. Kit.: Modern Kazakh literature: development trends, names and events: Collective monograph. - Almaty: "Print express".2017. - 512 p.

3 Bazarbev M. Epigraph. Dictionary of literary terms. - Almaty: "Mother tongue". 1996. - 240 p.

4 Otarbaev R. Amazons of our village. Stories. - Actana: Foliant.2012. - 424 p.
5 Seytaliev K. General basics of pedagogy. Educational tool. - Almaty: "Olke".2009. -232 p.
6 Pavlov I.P. Color (physiology). Available at: — URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%98% (accessed: 20.04.2024).
7 Mukanova B., Ilyasova R. Ethnopedagogy: Educational tool. - Actana: Foliant. 2008. - 440 p.
8 Baitursynuly Akhmet. His works are Sochinenia. Twelve volumes. Literary presenter. T. IX.
9 The Iegacy of Aiazh. Zhumaberdiykyzy G. – Almaty: Rauan. 1998.87 p.
10 Bekpenbetova S. et al. Intertextuality in Modern Kazakh Prose //Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – Т. 12. – №. 1. – С. 62-85. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/2408

Information about authors:
Nurassila Atakhanova – **corresponding author**, doctoral student, specialty "Kazakh language and literature" Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: rassi68@mail.ru
ORCID https://orcid.org/:0000-0002-8332-2181
Raikhan Imakhanbet – candidate of philogical Sciences, senior lecturer of Kazakh literature and theoretical literature department.Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0000-0001-6205-8839
Shynar Satkenova - doctoral student, specialty "Kazakh language and literature" Kazakh National University named after Al-Farabi,Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: satkenova.sh85@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0009-0003-9585-1886

Информация об авторах:
Нурасила Атаханова – **основной автор,** докторант специальности «Казахский язык и литература», Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: rassi68@mail.ru
ORCID https://orcid.org/:0000-0002-8332-2181
Райхан Имаханбет – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры Казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0000-0001-6205-8839
Шынар Саткенова - докторант специальности «Казахский язык и литература» Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: satkenova.sh85@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0009-0003-9585-1886

Авторлар туралы ақпарат:
Нұрасила Атаханова – **негізгі автор**, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының докторанты Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: rassi68@mail.ru
ORCID https://orcid.org/:0000-0002-8332-2181
Райхан Имаханбет – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0000-0001-6205-8839
Шынар Саткенова - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының докторанты, Алматы қ, Қазақстан Республикасы
E-mail: satkenova.sh85@gmail.com
ORCID https://orcid.org/:0009-0003-9585-1886

IRSTI 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.15**
UDC 372.881.111.1

A.B. Akhmetova[1*], G.E. Imambayeva[2], Sh.Zh. Alimova[1], B.K. Zhumakeldina[1]

[1]Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,
Pavlodar, Kazakhstan
[2]Innovative Eurasian University,
Pavlodar, Kazakhstan
*e-mail: aigul0884@mail.ru

READING ABILITY OF YOUNG KAZAKHSTANI ADOLESCENTS IN ENGLISH

Abstract

The purpose of this brief three-year research study is to assess the reading ability in English, as a foreign language (FL), among eighth-grade learners in Kazakhstan. Reading literacy plays a crucial role in the learning process and increases knowledge of human beings across academic domains (see OECD, 2018). This study examined the reading and literacy skills of eighth-grade students in secondary schools in Pavlodar. The number of participants varied during the computer-based assessment from 2018 to 2020.

The instruments for data collection were online tests in English as a FL administered by the Electronic Diagnostic Assessment System (eDia) and a questionnaire with background items adapted from the Programme for International Student Assessment (PISA) (OECD, 2018). English reading tests have been previously modified and validated (see Nikolov & Csapó, 2010), although additional specific materials on the country's cultural features have been used.

The reliability of the English language tests during the three-year assessment was very high, as measured by Cronbach's alpha coefficient for the 8th grade in 2018 ($\alpha = 0.96$), and in 2019 and 2020 ($\alpha = 0.94$). The results revealed no significant gender differences in English language test performance among eighth-grade students over three years ($p > 0.05$). However, the small effect size of the first/native language during the three-year assessment study in eighth grade highlighted the importance of teaching reading skills in English as a foreign language for eighth-grade students in Kazakhstan.

Keywords: Reading literacy, assessment, foreign language, proficiency, teaching, learning English.

Introduction

This manuscript is a part of the research study on reading literacy among young learners in Kazakhstan. The modified PISA questionnaire was clearly presented and well understood by all participants in Kazakh and/or Russian. The reading tests in English as an FL for eighth grade across all assessed years were valid and reliable, as indicated by the analysis.

Assessment should not be stressful or difficult for young learners; on the contrary, participants should be able to understand what they are required to do and how they will apply the knowledge they have gained from school in real-life situations [1]. Several international surveys focus on the opportunity to apply knowledge to real-life situations. Participation in international surveys such as PISA, PIRLS, and TIMSS is crucial for our young and independent country, as these measurements will define the levels of proficiency and literacy in reading, mathematics, science, and problem-solving worldwide. Moreover, measuring such indicators is essential for more effective, targeted modification of the requirements for an appropriate program that clearly highlights improvements for further integration into the global educational system.

This may prove that evaluating young learners' outcomes and the extent of their academic experiences are essential components at all levels of any country. This study aims to explore literacy levels in reading among young adolescents by comparing results over three years. In particular, we plan to identify what may prevent eighth graders from improving their English-as-a-foreign-language reading skills and to investigate the causes of reduced achievement on the three-year evaluation. Similarly, learning English as a foreign language (FL) in Kazakhstan has a

detrimental effect on native language (L1) or L2 proficiency for Kazakh and Russian learners (i.e., acquiring Kazakh or Russian), for whom the emphasis is on improving reading proficiency.

Theoretical background. Several international associations and organizations have their own characteristics of 'reading literacy' as "an individual's capacity to understand, use, reflect on and engage with written texts, to achieve one's goals, to develop one's knowledge and potential, and to participate in society" as "achievement in reading literacy is not only a foundation for achievement in other subject areas within the education system, but also a prerequisite for successful participation in most areas of adult life" [2]. Reading is the capacity to understand what the symbols on paper mean. Consequently, reading is a sophisticated cognitive activity that involves decoding written symbols and evaluating material [3].

Assessment is depicted as "… the term currently used to describe all aspects of evaluation and testing" [4]. Some researchers [5] claim that assessment should be widely applied in the testing system, whereas others define that assessment is beneficial for gathering the knowledge "on student learning" [6]. The quality of outcomes, the welfare of citizens, and the nation's ongoing economic development are among the top priorities. Due to updates, revisions, and demands of international standards, Kazakhstan's educational system needs to be reformed at all levels (i.e., primary, secondary, and high school) [7].

Considering that some schools in Kazakhstan are bilingual, almost all official documents must be written in both Kazakh and Russian. Since 2010, students have also been expected to read comparable materials in English. Hence, students should strengthen their reading skills while learning English, as this supports literacy. For this reason, English language teachers should also be required to teach students how to read in English to a certain degree [8].

According to the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) Reviews of School Resources [9], teachers and principals are still not fully involved in the selection of books and/or manuals for young adolescents aimed at improving reading skills in the three respected languages in Kazakhstan. For example, in the PISA summary of reading proficiency for 15-year-old participants, there are six levels; each level indicates the position and development of the student's reading proficiency. The first level includes three sub-levels (i.e., 1c, 1b, and 1a) that represent the tasks and the student's ability level. The probability of obtaining these abilities in the tenth grade should be close to 90 percent or more. According to the results of the 2018 Kazakhstani students, the level of reading proficiency did not even reach the second level.

Interestingly, the results of Kazakhstani adolescents in 2022 were even lower than in 2018, which may be a worrying sign for the prospects of this generation of Kazakhstanis and the country as a whole [10]. Regarding reading literacy in Kazakhstan in 2022, 64% of young adolescents achieved low scores and were below level 2. This may indicate that students cannot determine the main idea of a text and frequently struggle to provide their viewpoint after reading. Likewise, reading cannot be the only source of knowledge and/or a frequent activity for further development of students and young learners in Kazakhstan.

For example, comparing reading results in Kazakhstan, the average score achieved by young learners was significantly lower than that of OECD countries (see Figure 1). As a result, these stakeholders (teachers, parents, managers, instructors, principals, etc.) may have less information about the significance of the literacy issue. The choice of books and manuals for reading in Kazakh and in native and foreign languages should be among the most prioritized and crucial. Likewise, this issue may benefit from improvement and support not only from teachers and principals, but also from students and parents.

On the contrary, as almost all textbook recommendations and suggestions for secondary schools in Kazakhstan are controlled by the Ministry of Education. Likewise, the content for teaching reading skills mainly depends on the textbooks targeted by the Ministry of Education. Even after several changes in the system of secondary education in Kazakhstan have been

implemented, young learners are still struggling with reading and literacy development, which require particular effort, abilities, and readiness to solve real-life situations. Generally, the issue of well-developed abilities to choose future career goals among young adolescents in the upper grades of secondary school is a struggle. This might have something to do with Kazakhstan's post-Soviet-era educational system, when the majority of newly created country schools did not prioritize teaching competencies that recognized creativity, effective teamwork, problem-solving, critical thinking, or negotiation [11].

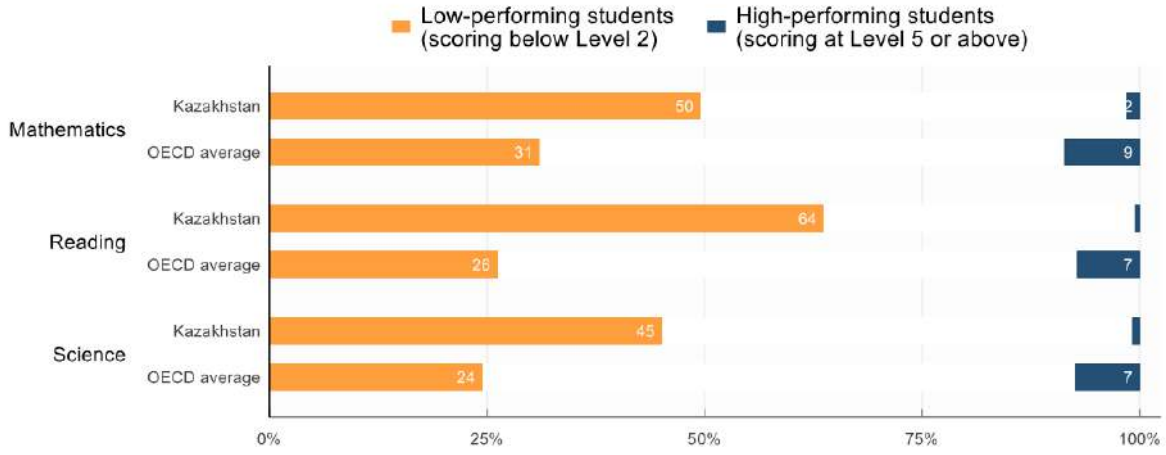

Note: Numbers inside the figure correspond to percentages.
Source: OECD, PISA 2022 Database, Tables I.B1.3.1, I.B1.3.2 and I.B1.3.3.

Figure 1 – Trends in PISA -2022/Kazakhstan

Materials and methods of research

Data collection was conducted via computer, with all instruments, i.e., the background questionnaire and the tests, included. The instruments for data collection were online tests in English as a FL administered by the Electronic Diagnostic Assessment System (eDia) [12], and questionnaire with some changes of background items taken from Programme for International Student Assessment (PISA) [13] English reading tests have been previously modified and validated [14], albeit some additional specific materials regarding cultural feature of the country have been applied. An example of a reading test was modified from the validated reading test by Professor Marianne Nikolov (c.f. Nikolov & Csapó, 2018).

After collecting the data, we started analyzing it using IBM Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) Statistics 23. As the analysis was conducted using computer software, a qualitative method was used, because the number of participants was approximately n=600 per year. This was sufficient and appropriate for quantitative analysis, where the assessment was administered via computer.

Participants

The participants were randomly selected eighth-grade learners from Pavlodar secondary schools. During a three-year assessment survey conducted from 2018 to 2020, students participated in assessments of English language reading literacy in a foreign language. Following those three years, the students' scores were evaluated and carefully examined. In the middle schools in Pavlodar city (in the northeastern region of Kazakhstan), the following numbers of eighth-graders were enrolled. In 2018, the number of respondents was only (n = 634), whereas in 2019 the number of participants became higher (n = 695), albeit in 2020 the number was slightly lower compared to the previous year, but more than in 2018 (n = 675). The age of the students ranged from (M=13.0; SD=1.13) to (13.0). Males made up 47.4% of the population, while females

were slightly higher at 52.6%. The ethnic groupings represented further percentile details (63%) for Kazakh, Russian (35%), and Other (2%). Interestingly, regarding the background questionnaire, we found that the native language was Kazakh – 1, Russian – 2, and Other – 3.

Thus, the present study aims to explore the reading skills and academic literacy development of young adolescents in English as an FL. We analyzed the results of the younger generation to evaluate further the dynamics of reading among eighth-grade students at a middle school in Kazakhstan over three years. In this case, the following research questions can be included in our research study. Therefore, we plan to narrow our research focus and thoroughly explore the following research questions, as outlined below.

RQ1. How well do young adolescents perform the tests in English as an FL during each three-year assessment?

RQ2. How different are the test performances in English as an FL regarding ethnicity or L1 during the three-year assessment?

RQ3. What is the gender difference in English as an FL during the three-year assessment?

RQ4. How does the gender difference influence the tests' performances during the three-year assessment?

Results and their discussion

Statistical Package for the Social Sciences was used to conduct and evaluate the survey objectively. The analysis of the findings provides further. The test's reliability (Cronbach's alpha) in English as an FL for eighth grade over the past three years showed good reliability in 2018 (α=.96) and in 2019 and 2020 (α=.94). The detailed information within the tests and the grades are presented in Table 1 – Reliability of the tests.

The participants were young learners from Grade 8, whose first language was Kazakh or Russian. The background questionnaire was represented in Kazakh and/or Russian. Thus, among students, 61% of Russian students and 39% of Kazakh students completed the survey. Validity tests showed (see Table 1) the characteristics of three eighth-grade cohorts, along with comprehensive demographic data for the population sample. Table 1—Reliability of the Tests—presents the extensive data found in the evaluation metric for each year.

Table 1 – Reliability of the tests

Sample	Test in English (2018)	Test in English (2019)	Test in English (2020)
Grade 8	α=.96	α=.94	α=.94
Note: The reliability of the tests was examined using the IBM SPSS computer software			

The first research question (RQ): How well do young adolescents perform the tests in English as an FL during a three-year assessment? Regarding the first research question (Table 2 – the eighth-grade test's measurement in English as an FL), we may conclude that eighth-grade students achieved low scores across all three years of the assessment.

Table 2 – The eighth grade: test's measurement in English as a FL

Year	Measurement of Reading in English	
	Mean (%)	SD (%)
Grade 8 (2018) N=634	46%	31%
Grade 8 (2019) N=695	53%	30%
Grade 8 (2020) N=675	50%	29%
Note: The analysis was compiled using the IBM SPSS computer software by the authors		

This might be concerning given the deteriorating level of students' English as a foreign language reading comprehension in 2020. As this may lead to major issues that could persist in the future, learners are unable to utilize their capacity for analytical and critical thinking when completing reading assessments in any language (i.e., L1, L2, L3, or a foreign language). The distribution (see Fig. 2–Reading distribution of 8th grade students) demonstrates that most young learners in the eighth grade did not pass the threshold score (at least 50%) in English as FL.

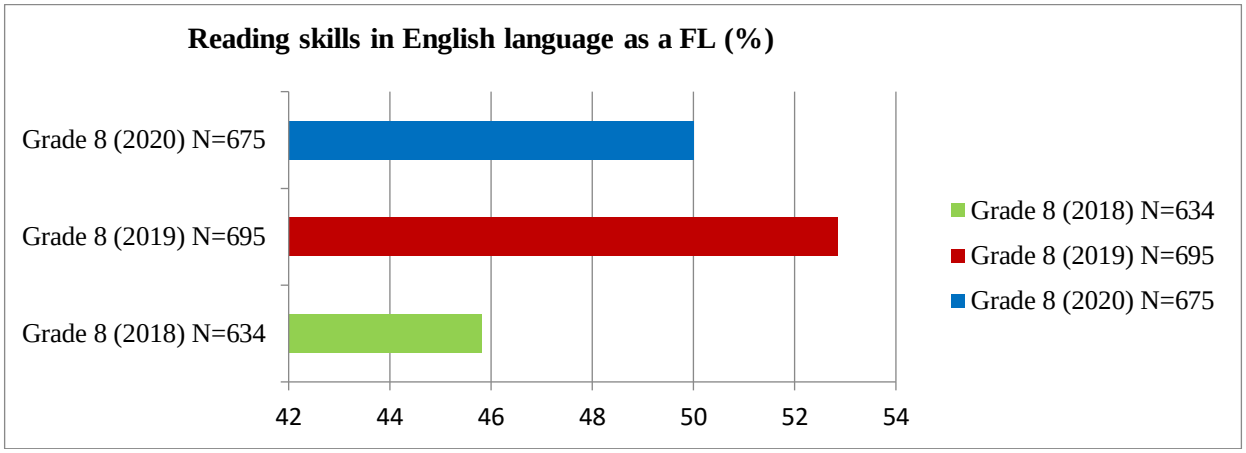

Figure 2 – Reading distribution of 8th-grade students

Note: Compiled by authors

The second RQ: How different are the test performances in English as a FL regarding ethnicity or L1 during the three-year assessment? Regarding the second research question, we conducted a one-way ANOVA to assess the impact of mother tongue on young students' performance on English-as-a-foreign-language tests. According to the findings, impact value was statistically significant in 2019 and in 2020 years of the assessment (Table 3–The effect size regarding mother tongue in the eighth grade). As Kazakhstan is a multicultural country and the Russian language is widely spoken, we may see that the results in 2018 were not significant. However, the Kazakhs performed slightly better than the Russians and Others.

However, in 2019, the results showed that Kazakhs outperformed Russians and Others. Mother tongue had a significant effect on test outcomes for Kazakh native speakers compared with Russians and Others. In 2020, the results of Russian speakers and others on the English test as a foreign language were significantly better than those of Kazakhs. The effect size of the native/L1 language of eighth graders was not a lot, but still significant (Table 3–The effect size regarding mother tongue in the eighth grade), p-value was lower than .05.

Table 3 –The effect size regarding mother tongue in the eighth grade

Test	Mother tongues	Mean (%)	SD (%)	F	p	η2
English Test in 2018	Kazakh	42%	31%	1,19	p>.05	.004
	Russian	41%	28%			
	Other	21%	30%			

English Test in 2019	Kazakh	56%	31%	**6,61**	**p<.001**	.019
	Russian	49%	28%			
	Other	44%	30%			
English Test in 2020	Kazakh	43%	27%	**26,71**	**p<.001**	.01
	Russian	60%	28%			
	Other	50%	37%			
Note: The analysis was compiled using the IBM SPSS 27 computer software by authors						

The third RQ: What is the gender difference in English as a FL during the three-year assessment?

Regarding gender differences in test performance in L3 (i.e., English as a foreign language), the results did not show any significant gender differences over three years. This may indicate that the differences in learning and teaching English as an FL for Kazakhstani eighth-grade students are the same, and that the concept of equality in teaching reading skills to females and males (see Table 4 – Gender difference in the eighth grade) remains almost the same.

Table 4 – Gender difference in the eighth grade

	Male (%)	Female (%)	p-value
English test in 2018	53 %	48 %	n.s.
English test in 2019	51 %	49 %	n.s
English test in 2020	51 %	49 %	n.s
Note: The p-value was analyzed using the IBM SPSS computer software			

The fourth RQ: How does the gender difference influence the tests' performances during the three-year assessment?

To answer the fourth research question, we conducted a one-way ANOVA test. This test will help us define the impact of gender differences on test achievement during the three–year assessment. Our analysis showed that the effect size for gender when performing the test in English as an FL among Kazakhstani young adolescents was very low and not significant (p> .001). Interestingly, to determine that even the results of the tests were low within all three years, the scale of the gender impact did not show any statistically significant differences. This might also show the equality of instructional methods during English-as-a-FL instruction between boys and girls.

The results of the first research question indicated that the reading achievement of eighth graders in 2020 was significantly lower than in 2019. This should be taken seriously and given a glance. Likewise, the issue of curriculum and educational standards at Kazakhstan's middle schools could echo due to the principle that a great number of learning materials are memorized by students and then reproduced to the teacher, which still occurs. We believe that this approach to teaching may cause serious problems for young learners in the future, as they may not be able to think critically and might struggle to apply skills and abilities such as comparing, explaining, evaluating, discussing, interpreting, and contrasting. The aspect that students in secondary school have mostly learned a lot of factual information by heart should be reframed and completely changed. Teachers, parents, school managers, and other stakeholders should be aware that improvements and changes in the curriculum should be demonstrated not only theoretically but also practically. We believe this may benefit young learners in Kazakhstan by helping them perform better in international surveys and assessments.

Participation in such surveys is significant for each country, including Kazakhstan, as they may help experts become aware of current and ongoing issues in teaching and learning. Thus, such a brief international review may help stakeholders develop a strategy that improves the teaching and learning process and changes several teaching approaches. The schools should be familiar with the pluses and minuses in the educational system in secondary schools and be able to prepare and provide the necessary requirements for what and how to appropriately implement these changes.

Our revealed results may also prove the suggestions and recommendations of the final report "Development of the strategic directions for education reform in Kazakhstan for 2015-2020" that is for *"...Kazakh secondary education system can impart theoretical knowledge and information on a rote-learning basis, it is not equipping students with the critical thinking skills needed for a competitive economy. The school curriculum is rigid and does not develop thinking skills*" [15].

The impact of the first language (L1) was statistically significant only in 2019 and 2020. Although the effects of L1 varies, in 2019, Kazakh students showed better outcomes than Russian students and students of other nations. However, in 2020, the Russians and Others outperformed the Kazakhs. This may explain those results, given the dominance of Russian-medium schools and the lesser use of the Kazakh language in most parts of northern Kazakhstan. In addition, Kazakh language speakers are mainly bilingual heritage speakers. The literature defined heritage speakers as bilinguals, although their native or first language did not reach 'native-like attainment' in their environment because another language was dominating [16]. As a result, we contend that educators and interested parties ought to pay closer attention to how lessons are delivered within the educational environment. [17].

The advancement of reading proficiency in Kazakhstan can be viewed from several perspectives. This could mostly depend on the social environment and the community, which strongly affect students' attitudes and abilities in reading comprehension. Students in Kazakhstan need to know their mother tongue better and be able to speak and think in it more fluently than in English. The literature review states that if a student knows his mother tongue or native language well, he can easily learn another foreign language. Thus, understanding and understanding his or her mother tongue is crucial for further literacy development [18]. "Through literacy, children can construct meaning, to share ideas, to test them, and to articulate questions ... [and have] an active role in their own development." [19].

Moreover, reading habits and reading for pleasure should be frequently applied among young individuals. Caregivers, educators, and school administration should be more attentive to reading activities, as this is a key to students' continued success, prosperity, and career goals. On the one hand, the young generation should be taught to learn more from reading books. On the other hand, educators, tutors, researchers, and school managers and instructors should provide solutions and approaches on how to motivate eighth graders to read more. Because if young learners are taught that reading is a "path" to literacy, school libraries in Kazakhstan tend to be among the most entertaining places to visit after lessons. Furthermore, it might be preferable if librarians were aware of the books that are of interest to young adolescents. We believe that frequent updates to the list of books may facilitate students' regular visits to the school library and motivate and engage them to read more.

Limitations. No doubt, our research study has several limitations, as the measurements were conducted only among eighth-grade students in several Pavlodar secondary schools between 2018 and 2020. It would be helpful to to evaluate outcomes post-pandemic, from 2022 to the present. Therefore, we believe this could be further implemented and applied in the near future. Moreover, the current research lacks qualitative analysis (i.e., interviews with teachers, parents, and other stakeholders).

In addition, our study used only computer-based testing, so it would be valuable if paper-and-pencil testing were included as well for a more thorough comparison.

Conclusion

In conclusion, we may identify a specific problem that prevents young adolescents from improving their reading in foreign languages, such as English. Even though the gender difference is not statistically significant across all three-year assessments, native tongues (Kazakh/Russian) warrant further investigation and consideration. Moreover, we believe that appropriate instruction and intervention by school administration may prevent those obstacles that lead to low English-language results among young adolescents in the eighth grade. This might be defined as teaching instructors, parents, students, and school administration to work together in close collaboration to research and develop reading skills that create literacy.

We also claim that an educational assessment is a lengthy and meticulous process that requires extensive knowledge on the part of the examiner to provide suitable feedback on how the student should demonstrate and reflect on assessed performances and/or learning activities. Therefore, we may consider that the grading system should not be assessed solely by the teacher's evaluation, which shows students' scores. On the contrary, additional systematic observation, regular surveys, and questionnaires may be useful for examining the examinee's skills, beliefs, and attitudes, which are highly important.

Thus, taking into account the previous results in reading in 2022 and our results collected in 2018, 2019, and 2020, the results were kept the same, as progress in reading literacy was not significantly observed in the outcomes of Kazakhstan's participation.

Our further research is ongoing, and we plan to continue our research and survey with both urban and rural schools. In addition, modifications to the number of validated and reliable tests and the questionnaire can be a suitable focus of our further research, which we plan to collect and analyze. In the near future, we hope to conduct tests of reading comprehension and a questionnaire to understand this issue in the Kazakhstani context better.

REFERENCES

1 Shohamy E. The discourse of language testing as a tool for shaping national, global, and transnational identities. Language and Intercultural Communication. – 2013.Vol. 13(2). P. 225–236.

2 OECD PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematic, Financial Literacy and Collaborative Problem Solving, PISA, OECD Publishing, Paris. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2015-assessment-and-analytical-framework_9789264281820-en.html (accessed: 15.05.2024).

3 Díaz G., Torres M., Iglesias, J., Mosquera R., Reigosa V., Santos E., Galán L. Changes in Reading Strategies in School-Age Children. The Spanish Journal of Psychology. – 2009. Vol. 12(2), P. 441-453.

4 Mundrake G. A. The evolution of assessment, testing, and evaluation. Assessment in business education, 38, NBEA Yearbook. Reston: NBEA. – 2000. P. 252-262.

5 Bachman L. F. Statistical Analyses for Language Assessment. Cambridge: Cambridge University Press. – 2004.P. 272-282.

6 Ghaicha A. Theoretical Framework for Educational Assessment: A Synoptic Review. Journal of Education and Practice. – 2016. Vol. 7(24). P. 212-231.

7 MES.Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan. -2016. Available at: — URL: http://www.edu.gov.kz/kz/grazhdanam/detail.php?ELEMENT_ID=368 (accessed: 17.04.2024).

8 MES. Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan. – 2013. Available at: — URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V17015605_1 (accessed: 16.06.2024).

9 OECD/The World Bank. OECD Reviews of School Resources: Kazakhstan Paris: OECD Publishing. - 2015 Available at: — URL: https://chooser.crossref.org/?doi=10.1787%2F9789264245891-en (accessed: 12.07.2024).

10 OECD, (2023) PISA 2022 Results (Volume I and II) - Country Notes: Kazakhstan. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i-and-ii-country-notes_ed6fbcc5-en/kazakhstan_8c403c04-en.html (accessed: 23.10.2025).

11 Scott C. L. The Futures of Learning 3: what kind of pedagogies for the 21st century? – 2015. P. 151-161.

12 Csapó B., Molnár G. Online diagnostic assessment in support of personalized teaching and learning: The eDia System. Frontiers in Psychology. – 2019. P. 89-99.

13 OECD, PISA for Development Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science, Paris: OECD Publishing. -2018. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-for-

development-assessment-and-analytical-framework_9789264305274-en.html (accessed: 06.08.2024).

14 Nikolov, M., & Csapó, B. The relationships between 8th graders' L1 and L2 reading skills, inductive reasoning and socio-economic status in early English and German as a foreign language programs. System. – 2018. Vol. 73. P. 48-57.

15 Sagintayeva A., Bridges D., McLaughlin C., Mehisto P., Drummond M. J., Ayubayeva N., Ganimurat N. Development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for vocational and technical education project team. In development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for 2015 – 2020 report. - 2014. Available at: — URL: http://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/335/DIAGNOSTIC_REPORT.pdf (accessed: 18.07.2024).

16 Benmamoun E., Montrul S., Polinsky M. Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguistics. Theoretical linguistics. -2013. Vol. 39(3-4). P. 129-181.

17 Akhmetova A., Soeharto S., Imambayeva G., Csapó B.. Assessing and validating young Kazakhstanis' reading skills in English, the impact of classroom climate, and their engagement on reading skills. Indonesian Journal of Applied Linguistics. – 2022.Vol. 12(2) P. 280-292.

18 Akhmetova A., Imambayeva G., Csapó B. A study of reading attitude and reading achievement among young learners in middle school. Heliyon. – 2022. Vol. 8(7).

19 Verhoeven L., Snow C. E. (Eds).Literacy and motivation: Reading engagement in individuals and groups. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. – 2001. 98 p.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫ

Аңдатпа

Осы үш жылдық қысқаша зерттеудің мақсаты Қазақстандағы сегізінші сынып оқушылары арасында ағылшын тілінде шет тілі (ШТ) ретінде оқу дағдыларын бағалау болып табылады. Оқу сауаттылығы оқу процесінде маңызды рөлдердің бірін атқарады, сонымен қатар кез-келген академиялық салада адамның ой-өрісін кеңейтеді (OECD, 2018). Бұл зерттеу Павлодар қаласындағы орта мектептердің сегізінші сынып оқушыларының оқу және сауаттылық дағдыларын зерттеді. 2018-2020 жылдар аралығында компьютерде тестілеуден өткен қатысушылардың саны әр түрлі болды. Деректерді жинау құралдары электрондық диагностикалық бағалау жүйесі (eDia) жүргізетін ағылшын тіліндегі онлайн-тесттер және халықаралық студенттерді бағалау бағдарламасынан (PISA) бейімделген қосымша сұрақтары бар сауалнама (OECD, 2018) болды. Ағылшын тіліндегі оқу тестілері бұрын өзгертілген және жарамды болған (Nikolov & Csapó, 2010), дегенмен елдің мәдени ерекшеліктерін ескеретін кейбір қосымша материалдар қолданылған. Үш жылдық зерттеу барысында ағылшын тіліндегі тестілердің сенімділігі өте жоғары болды, бұл 2018 жылы 8-сынып үшін альфа Кронбах коэффициентімен(α=0.96) және 2019 және 2020 жылдары (α=0.94) бағаланды. Нәтижелер үш жыл ішінде ағылшын тілінен тест нәтижелерінде 8-сынып оқушылары арасында маңызды гендерлік айырмашылықтарды анықтаған жоқ (p>0.05). Алайда, 8-сыныптағы үш жылдық зерттеу барысында бірінші/ана тілінің әсерінің шамалы шамасы Қазақстандағы 8-сынып оқушылары үшін ағылшын тілінде шет тілі ретінде оқу дағдыларын оқытудың маңыздылығын атап өтті.

Негізгі сөздер: Оқу сауаттылығы, бағалау, шет тілі, біліктілік, ағылшын тілін оқыту, үйрену.

НАВЫКИ ЧТЕНИЯ КАЗАХСТАНСКИХ ПОДРОСТКОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Целью данного трёхлетнего исследования является оценка навыков чтения на английском языке как иностранном (ИЯ) среди учащихся восьмых классов в Казахстане. Грамотность чтения играет одну из важнейших ролей в процессе обучения, а также расширяет кругозор человека в любой академической области (OECD, 2018). В данном исследовании изучались навыки чтения и грамотности учащихся восьмых классов средних школ г. Павлодар. Количество участников, проходивших тестирование на компьютере в течение периода с 2018 по 2020 год, варьировалось. Инструментами для сбора данных были онлайн-тесты по английскому языку как ИЯ, проводимые электронной диагностической системой оценки (eDia), и анкета с дополнительными вопросами, адаптированная из Программы международной оценки учащихся (PISA) (OECD, 2018). Тесты по чтению на английском языке ранее были модифицированы и валидированы (см. Nikolov & Csapó, 2010), хотя были использованы некоторые дополнительные материалы, учитывающие культурные особенности страны. Надёжность тестов по английскому языку в течение трёхлетнего исследования была очень высокой, что было оценено с помощью коэффициента альфа Кронбаха для 8-го класса в 2018 году (α=0.96), а также (α=0.94) в 2019 и 2020 годах. Результаты не выявили значимых гендерных

различий среди учащихся 8-го класса в результатах тестов по английскому языку за три года ($p>0.05$). Однако небольшая величина эффекта первого/родного языка в ходе трёхлетнего исследования в 8-м классе подчеркивает важность обучения навыкам чтения на английском языке как иностранном для учащихся 8-го класса в Казахстане.

Ключевые слова: грамотность чтения, оценка, иностранный язык, владение, преподавание, изучение английского языка.

REFERENCES

1 Shohamy E. The discourse of language testing as a tool for shaping national, global, and transnational identities. Language and Intercultural Communication. – 2013. Vol. 13(2). P. 225–236. [in English]

2 OECD PISA Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematic, Financial Literacy and Collaborative Problem Solving, PISA, OECD Publishing, Paris. – 2017. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2015-assessment-and-analytical-framework_9789264281820-en.html (accessed: 15.05.2024). [in English]

3 Díaz G., Torres M., Iglesias, J., Mosquera R., Reigosa V., Santos E., Galán L. Changes in Reading Strategies in School-Age Children. The Spanish Journal of Psychology.- 2009. Vol. 12(2), P. 441-453. [in English]

4 Mundrake G. A. The evolution of assessment, testing, and evaluation. Assessment in business education, 38, NBEA Yearbook. Reston: NBEA. – 2000. P. 252-262. [in English]

5 Bachman L. F. Statistical Analyses for Language Assessment. Cambridge: Cambridge University Press. – 2004. P. 272-282. [in English]

6 Ghaicha A. Theoretical Framework for Educational Assessment: A Synoptic Review. Journal of Education and Practice. – 2016. Vol. 7(24). P. 212-231. [in English]

7 MES. Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan. -2017. Available at: — URL: http://www.edu.gov.kz/kz/grazhdanam/detail.php?ELEMENT_ID=368 (accessed: 17.04.2024). [in English]

8 MES. Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan. – 2017. Available at: — URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V17015605_1 (accessed: 16.06.2024). [in English]

9 OECD/The World Bank. OECD Reviews of School Resources: Kazakhstan Paris: OECD Publishing. – 2015. Available at: — URL: https://chooser.crossref.org/?doi=10.1787%2F9789264245891-en (accessed: 12.07.2024). [in English]

10 OECD, PISA 2022 Results (Volume I and II) - Country Notes: Kazakhstan. – 2023. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i-and-ii-country-notes_ed6fbcc5en/kazakhstan_8c403c04-en.html (accessed: 23.10.2025). [in English]

11 Scott C. L. The Futures of Learning 3: what kind of pedagogies for the 21st century? – 2015. P. 151-161. [in English]

12 Csapó B., Molnár G. Online diagnostic assessment in support of personalized teaching and learning: The eDia System. Frontiers in Psychology. – 2019. P. 89-99. [in English]

13 OECD, PISA for Development Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science, Paris: OECD Publishing.- 2018. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/pisa-for-development-assessment-and-analytical-framework_9789264305274-en.html (accessed: 06.08.2024). [in English]

14 Nikolov, M., & Csapó, B. The relationships between 8th graders' L1 and L2 reading skills, inductive reasoning and socio-economic status in early English and German as a foreign language programs. System. – 2018. Vol. 73. P. 48-57. [in English]

15 Sagintayeva A., Bridges D., McLaughlin C., Mehisto P., Drummond M. J., Ayubayeva N., Ganimurat N. Development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for vocational and technical education project team. In development of strategic directions for education reforms in Kazakhstan for 2015 – 2020 report. – 2014. Available at: — URL: http://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/335/DIAGNOSTIC_REPORT.pdf (accessed: 18.07.2024). [in English]

16 Benmamoun E., Montrul S., Polinsky M. Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguistics. Theoretical linguistics. – 2013. Vol. 39(3-4). P. 129-181. [in English]

17 Akhmetova A., Soeharto S., Imambayeva G., Csapó B. Assessing and validating young Kazakhstanis' reading skills in English, the impact of classroom climate, and their engagement on reading skills. Indonesian Journal of Applied Linguistics.- 2022. Vol. 12(2) P. 280-292. [in English]

18 Akhmetova A., Imambayeva G., Csapó B. A study of reading attitude and reading achievement among young learners in middle school. Heliyon. – 2022.Vol. 8(7). [in English]

19 Verhoeven L., Snow C. E. (Eds.). Literacy and motivation: Reading engagement in individuals and groups. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. – 2001. 98 p. [in English]

Information about authors:

Aigul Akhmetova – **corresponding author**, PhD, associate professor of educational program "Foreign language: two foreign languages" Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul0884@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5183-6962

Gaysha Imambayeva – doctor of philological sciences, professor Prof. Dr. of Innovative Eurasian University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: lady.gaysha@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6726-2940

Sholpan Alimova – PhD, associate professor of educational program "Foreign language: two foreign languages" Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: sholpan_alimova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4254-1932

Baglan Zhumakeldina – MA, master of pedagogy, Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: baglana@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0922-3007

Информация об авторах:

Ахметова Айгуль Булатовна – **основной автор**, доктор PhD, ассоциированный профессор образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» Павлодарского педагогического университета им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: aigul0884@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5183-6962

Имамбаева Гайша Ертаевна – доктор филологических наук, профессор, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: lady.gaysha@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6726-2940

Алимова Шолпан Жанболатовна – доктор PhD, ассоциированный профессор образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» Павлодарского педагогического университета им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: sholpan_alimova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4254-1932

Жумакельдина Баглан Калымтаевна – магистр педагогики, Павлодарского педагогического университета им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: baglana@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0922-3007

Авторлар туралы ақпарат:

Ахметова Айгүл Болатқызы – **негізгі автор,** PhD докторы, Шет тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының қауымдастарыдған профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul0884@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5183-6962

Имамбаева Ғайша Ертайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: lady.gaysha@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6726-2940

Алимова Шолпан Жанболатовна – PhD докторы, Шет тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының қауымдастарыдған профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sholpan_alimova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4254-1932

Жумакельдина Бағлан Қалымтайқызы – педагогика магистрі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: baglana@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0922-3007

MISTI 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.16**
UDC 371.32

A.N.Beikitova [1*], K.D.Kaimuldinova[1]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: ban_1985@mail.ru

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF CARTOGRAPHIC ACTIVITY OF FUTURE GEOGRAPHY TEACHERS

Abstract

Pedagogical conditions for the development of cartographic activity among future geography teachers, an essential part of professional training, are considered in the article. Changes in the educational space defined the role of future teachers in the educational process. In the context of the development of digital technologies and the increasing demands on academic programs, teachers must have the competencies to use cartographic methods in the educational process effectively. The study aims to determine the pedagogical conditions that contribute to the formation of cartographic activities of future geography teachers. In research, activity and competence approaches are analysed as modern theoretical frameworks for the formation of cartographic activity. The methods and means of forming cartographic activities are described. In the educational system, special attention is paid to the practical bases of carrying out cartographic activities. To determine the pedagogical conditions, a questionnaire was administered to the participants. The survey questions were compiled using a Likert scale. In the research, the pedagogical conditions necessary for cartographic activity are defined, and suggestions for improvement are provided. These conditions will effectively shape cartographic activity and can serve as a basis for increasing teachers' cartographic training. In conclusion, the main findings of the research are summarised, and the importance of developing cartographic activities as an integral part of the formation of a modern geography teacher as a professional specialist is emphasised.

Keywords: pedagogical conditions, geography teacher, cartographic activity, pedagogical process, educational environment.

Introduction

The modern education system faces high demands from society, the economy and technology. The main factor in ensuring the effectiveness and quality of the educational process is creating a pedagogical condition (situation) that fosters the development of each learner's abilities and personal attributes. Such conditions not only optimise the learning environment but also require the use of methods and technologies in the implementation of pedagogical activities. *The purpose of the study* is to determine the pedagogical conditions for the formation of the teacher's cartographic activity. In research, scientists often focus on the mechanisms of implementing pedagogical activities and the organisation of educational and professional activities. Analysing scientific studies to determine the pedagogical conditions for implementation in the discipline defines the relevance of the research topic. The main objectives of research: analysis of theoretical works, study of teaching methods and tools, and determination of practical significance.

Pedagogical conditions are considered as an important element of the educational process, they create a suitable environment for learning and development of personality. Optimum pedagogical conditions help the teacher organise educational activities necessary for learners' education, skill and competence development, the formation of personal qualities, future professional activities, and social adaptation.

Suppose the science of pedagogy is the science of teaching and educating the younger generation. In that case, it consists of the theoretical basis of the formation and development of individual and his preparation for life, and these objectives are carried out through the pedagogical process. Here, the teacher plays the primary role as educator. The teacher's objective is to provide learners with a set of knowledge. This is a very high mission: forming a person as

an individual. The pedagogical profession is distinguished from other fields by its sense of responsibility.

Materials and methods of research

The interrelations between cartographic activity and pedagogical conditions have been identified. Their role and place in the educational process have been clarified. Through pedagogical conditions, it is possible to systematically develop geography teachers' cartographic activity. This represents one of the most essential components of the educational process. During the research, a theoretical analysis of scientific studies by both foreign and domestic scholars on cartographic activity and pedagogical conditions was conducted. The activity-based and competence- based approaches were taken as the methodological foundation. Based on a review of the scientific literature, the definitions of the concepts “cartographic activity” and “pedagogical conditions” were examined. Using the comparative analysis method, the pedagogical conditions for the formation of cartographic activity were determined by comparing the views of various researchers. A survey of learners revealed the significance of pedagogical conditions in the development of cartographic activity. The mentioned scientific methods contributed to identifying the relevance of the research topic, determining the conditions for the formations of cartographic activity, and drawing conclusions.

Results and their discussion

E.I. Prikhodchenko and other scientists, in their research, have considered A. Disterverg the founder of the active scientific method. He considered that «the processes of education and upbringing of a person are carried out through his internal activities». Scientist A.V. Khutorsky interprets the core of the activity approach in education as the development of learners' inner personalities and cultural-historical achievements. He divided educational activities into three: a reproductive approach to mastering educational materials, self-acquired knowledge, and knowledge that led to the creation of a personal product [1].

The introduction of the competence approach to the higher education system increases the competitiveness of specialists, improves interaction with the labor market. The formation of professional competence of specialists is defined by principles, pedagogical conditions, technologies, and approaches, and it specifies the requirements for qualification [2].

Pedagogical activity is a complex, organised system of activities. It consists of many system branches that connect different types of communication. The main mechanisms of its implementation are the functions of pedagogical activities. The following services are related to them (Figure 1).

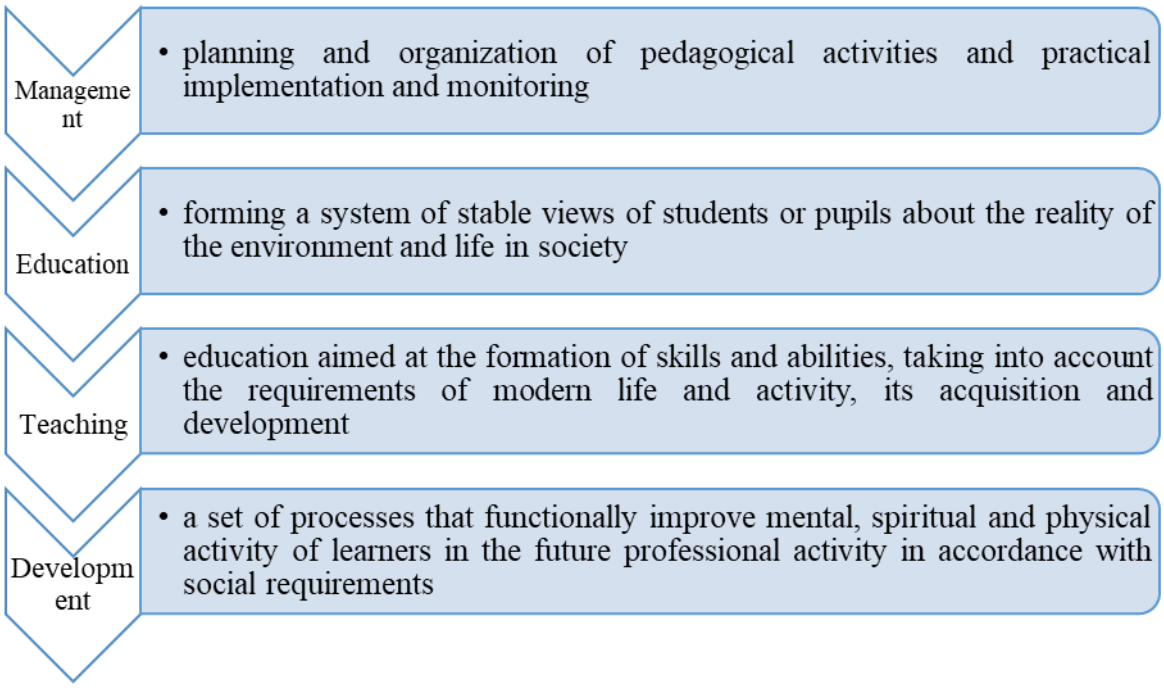

Figure 1 - Functions of pedagogical activity

Note: compiled based on the work of F. Mardanova

The professional-pedagogical direction is the frame within the teacher's personality structure that gathers the teacher's important personal qualities. The teacher's professional direction includes an interest in the teaching profession, pedagogical profession, professional-pedagogical intention and inclination [3].

At present, according to various sources of primary literature in pedagogy, pedagogical activity is used in the sense that it is a type of professional activity, that is, specially trained employees are not only focused on providing spiritual and practical experience, but also carry out the processes of personality development, education and teaching [4].

Several definitions and understandings of the pedagogical condition have been studied in the scientific literature and research works. Let's consider some of them.

A condition is a philosophical category that expresses the relationship of an object to the surrounding phenomena, without which it cannot exist. The condition consists of an environment that creates, develops and implements a situation. E.V. Kichigina mentions some pedagogical conditions in her research; for example, the selection of teaching content, the organisation of students' educational and professional activities, and the provision of the educational process with a material and technical base will ensure the effective functioning of the methodological system for the formation of students' scientific knowledge [5].

A.V. Sverchkov considers the pedagogical conditions as the principle-based connection of action processes for the management of processes aimed at the formation of individual's professional pedagogical culture [6].

Pedagogical conditions are the main components of the pedagogical system: they should be expressed as a set of educational opportunities and a material-spatial environment, which develop and change over time [7].

N.V. Ippolitova and N.S. Sterkhova defined pedagogical conditions as components of the pedagogical system that influence its personal and procedural aspects and ensure its effective functioning and development [8].

And Z.M. Filatova analyses the definitions provided by several scientists in the research work. Pedagogical condition is a set of measures aimed at increasing the effectiveness of

pedagogical activities. In conclusion, it is a set of necessary measures aimed at ensuring the effectiveness of pedagogical processes (i.e., determining the content, teaching forms, and methods) [9].

N. G.Bazhenova, I.V. Khludeeva divide pedagogical conditions as follows in their research works according to V. I. Dolgova:

- moral and psychological;
- organizational and pedagogical;
- scientific and methodological;
- educational material.

The pedagogical conditions they propose are defined as situations and consider education as a unity of situations, focused on the social environment, which interact on the basis of complementarity [10].

E.V.Sergeeva, M.Yu.Chandra, in their studies, explain the condition as a general scientific concept; in most cases, it is a defined set of conditions and reasons that contribute to the development and functioning of the object. Organisational-pedagogical conditions are a set of specific scientific conditions that reflect the capabilities of the studied object within the pedagogical system. They help to develop and function effectively [11].

The quality of education depends not on the teacher's knowledge and experience, but on the pedagogical methodology. Using the technology of technological pedagogical content knowledge (TPACK), it is possible to determine the pedagogical conditions for the formation of activities. Teachers need a deep understanding of how to teach their subjects [12].

Pedagogical content knowledge is the knowledge teachers use in teaching specific subjects to specific audiences. Mixed approach was used to determine the knowledge and practical activities of geography teachers. Prospective teachers choose different geographic topics and employ different goals and strategies in teaching them. As a result, various difficulties are encountered in the teaching of controversial issues. Studies have shown a significant gap between teachers' knowledge and practice [13].

K.K. Sagadieva and N.V. Mirza identified pedagogical conditions for the development of students' innovative thinking in their research: self-realisation, the implementation of innovative educational technologies, consideration of individuality, the creation of an innovative environment, and the role of the teacher-coordinator [14].

The theoretical and practical skills framework is highlighted as a component that shapes the prerequisites for the future specialist's professional competence. It is determined by the complex actions of organizing the learning and educational process [15].

Teachers are adapting to online or hybrid learning during the pandemic. In particular, Geography teachers, have begun to look for online alternatives to traditional field-based educational activities that connect theory and practice. In the online didactic activity on walking routes between two cities, students created the urban infrastructure using online cartography by interpreting different historical layers during workshop sessions. Students' geographical thinking skills have improved. Researchers considered that online cartographic exercises are an indispensable tool for geography teachers in educational practice [16].

The foreign researcher N. Friesen explains the pedagogical relationship as a specific connection between the elements of the pedagogical triangle, that is, between the teacher, learner, and subject. It is used in different ways depending on the context [17].

German pedagogue Hermann Knoll made a deep analysis of the pedagogical relationship, based on the personal relationship between the teacher and learner. Highlighting several features of the pedagogical relationship, he considers the teacher's influence on the learner's place in his life to be the most important [18].

Foreign researchers distinguish the characteristics of the teacher's teaching environment into two, the organizational environment and external environment. Teachers' professional

attitudes, organisational norms and learning culture, and the structures and policies influencing educational change are related to the organisational environment. The external environment comprises the social, institutional, and political factors outside the organisation that affect the teacher's educational activities [19].

Kathryn N. Hayes and other scientists studied the influence of organisational conditions on teachers' professional growth. Teachers have difficulty in implementing new ideas and strategies. Differentiated approaches to teaching reveal that the development of the teacher's personal qualities is achieved through the organisational environment [20].

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor T.S. Komissarova who has been engaged in the theoretical issues of cartographic preparation in pedagogical higher educational institutions for many years can be mentioned in particular. The Russian research scientist laid the theoretical foundations for cartographic training for geography teachers. She created a structural-functional model of professional-methodical cartographic training of a geography teacher. The purpose of the model is to provide cartographic training for a geography teacher. The ways to achieve the goal consist of a process called content, means, methods. Structural blocks consist of specialised training, cartographic knowledge, teaching methods, and professional training [21].

Candidate of Pedagogical Sciences E. Sankova can be considered among scientists working in the direction of the formation of cartographic competence among students of pedagogical higher educational institutions. In her research work, the Russian research scientist considered the formation of cartographic competence in students of a higher educational institution through the means of professionally oriented teaching technology, as an example of training geographers, soil scientists, and ecologists using nature. According to her, cartographic competence is an integral part of professional training of university students. The scientist summarizes the cartographic competence of university students from scientific-pedagogical point of view as follows: cartographic competence is the ability to create cartographic works of various complexity, to analyze and use them, to make descriptions of cartographic sources and perform various measurement works for the implementation of educational and professional activities, the readiness and ability to implement the set of knowledge and skills acquired from cartographic subjects in the topographic survey of the local area [22].

From this, we consider it necessary to pay special attention to the methods of activity and competence in the formation of teachers' cartographic activities. It is necessary to provide many practical, creative, and research tasks in the development of cartographic activities. Therefore, we conclude that future geography teachers need an optimal pedagogical environment for working with cartographic sources, analysing and predicting thematic maps, and performing cartometric work on maps.

Analysing the works of research scientists, it can be observed that the pedagogical conditions for the formation of cartographic activities remain incompletely developed in the pedagogical process. To practically determine the pedagogical conditions for the formation of cartographic activities of future teachers of the subject of geography, a questionnaire consisting of five questions on Likert scale was created, inserted into a Google Form and distributed among the 2nd course students of the 6B01515-Geography Education Program at the department of «Geography and Ecology» of the Abai KazNPU. 73 students voluntarily participated in the survey and answered questions within two to three minutes. 57,5 % of respondents were women, 42,5% were men. As for the differences in age structure, 61,6% are under 18-20 years old, 19,2% are between 16-18, and 19,2% are over 20 years old (Figure 2).

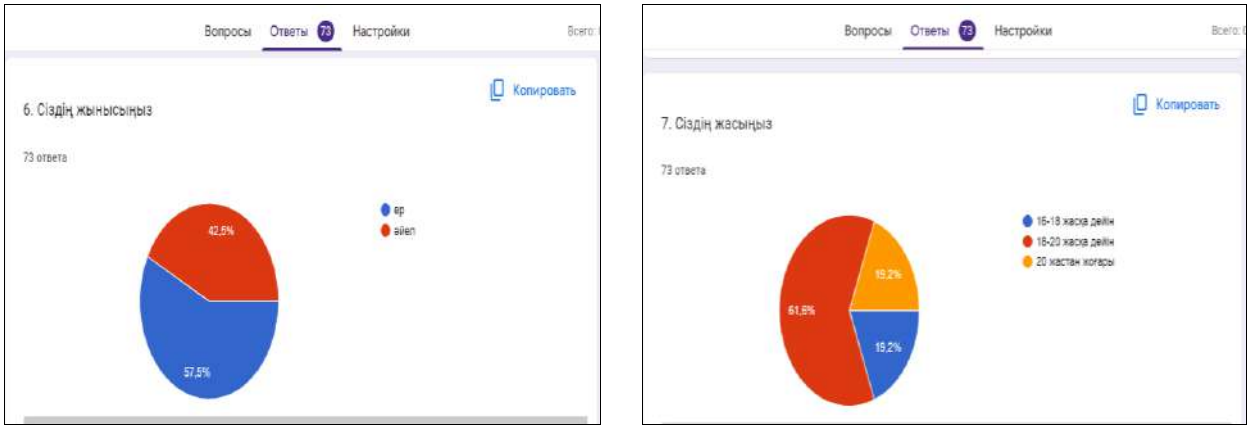

Figure 2 - Gender and age structure of survey participants

Note: The result obtained based on the survey

Survey results. 43,8% agreed and 2,6% disagreed with the statement «Practical experience of working with maps is very important for developing cartographic skills». The majority of participants, 52,1%, answered that the educational materials and resources provided by the geography education program effectively contribute to the development of cartographic skills and 1,3% indicated that they were not at all effective. 47,4% answered that it has a strong influence, and 6,6% answered that it has a slight influence to the question «Do educational field practices under the «Geography» educational program affect the formation of cartographic activities?». 39,5% answered that they were moderately confident and 1,3% were not confident at all to the question «As a future geography teacher, how confident are you in your ability to interpret and analyze maps?». 57,9% said they were satisfied and 2,6% said they were not satisfied to the question "Estimate your general level of pedagogical conditions for the formation of cartographic activities in the geography education program».

It was confirmed that the pedagogical conditions are not fully met in the formation of the teacher's cartographic activity during the analysis of the questionnaire content. It still needs to be researched.

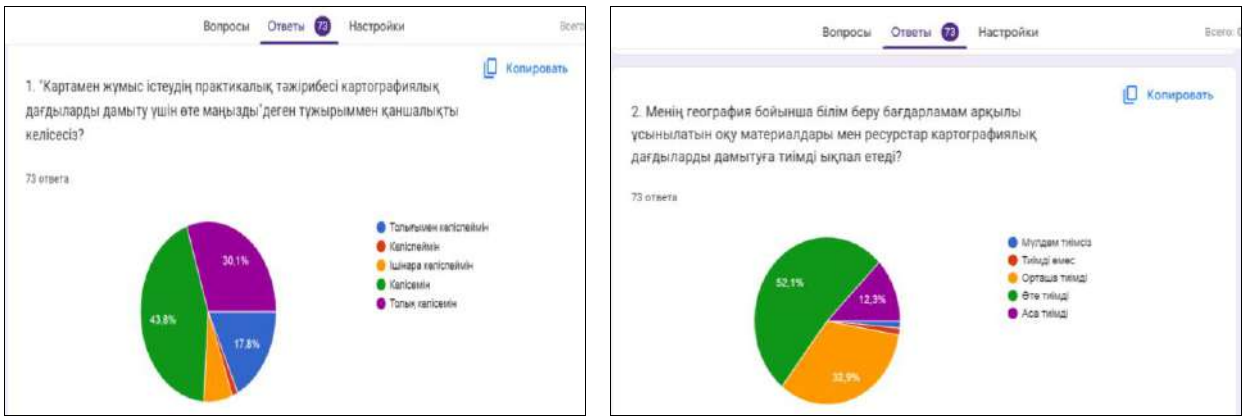

Figure 3 - Answers of the survey participants to the questions 1, 2

Note: the result obtained based on the survey

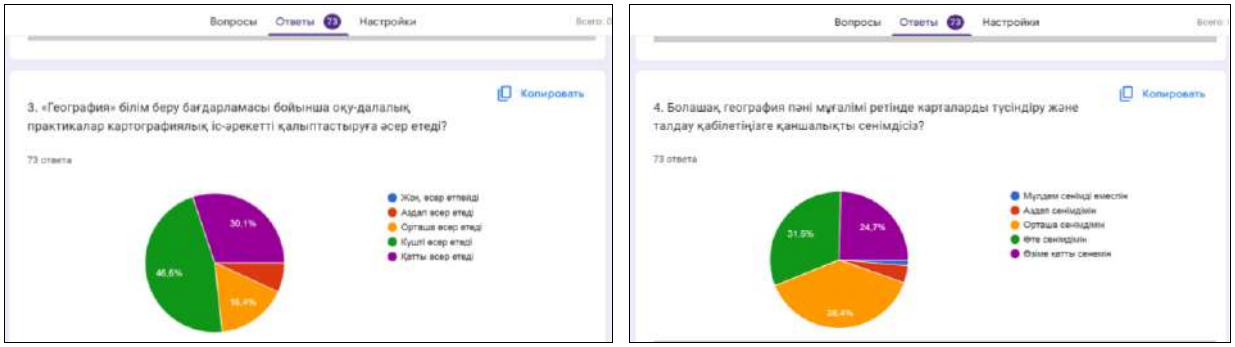

Figure 4 - Answers of the survey participants to the questions 3, 4

Note: the result obtained based on the survey

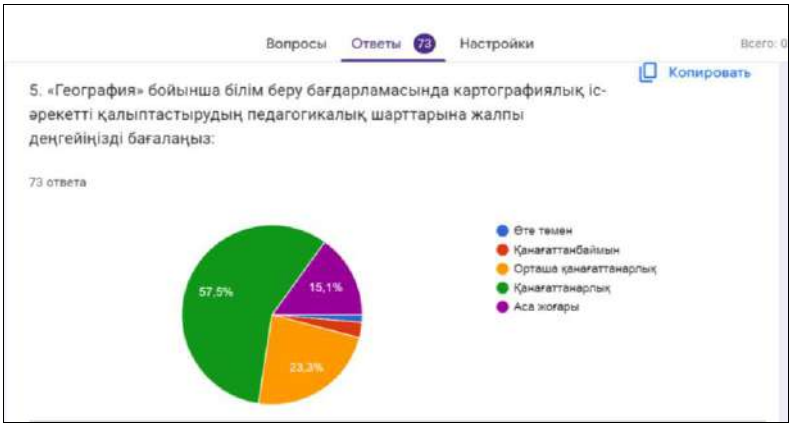

Figure 5 - Answers of survey participants to the question 5

Note: the result obtained based on the survey

The formation of cartographic activity is considered an important direction in the professional training of future geography teachers. It is manifested through the ability to work with maps as a source of geographical information. To properly develop this activity, it is necessary to establish specially designed pedagogical conditions that ensure the effectiveness and integrity of the educational process. Pedagogical conditions create opportunities for the effective formation of cartographic activity among future geography teachers. The content of cartographic activity and the pedagogical conditions for its formation are represented as interrelated factors that ensure the effective acquisition of cartographic knowledge and skills by future teachers of geography. The implementation of these conditions contributes to shaping competent geography teachers and constitutes one of the key components of teaching cartographic activities. Based on analyses of scientific research and theoretical studies, the pedagogical conditions required for the development of cartographic activity among future geography teachers are illustrated in figure 6 below.

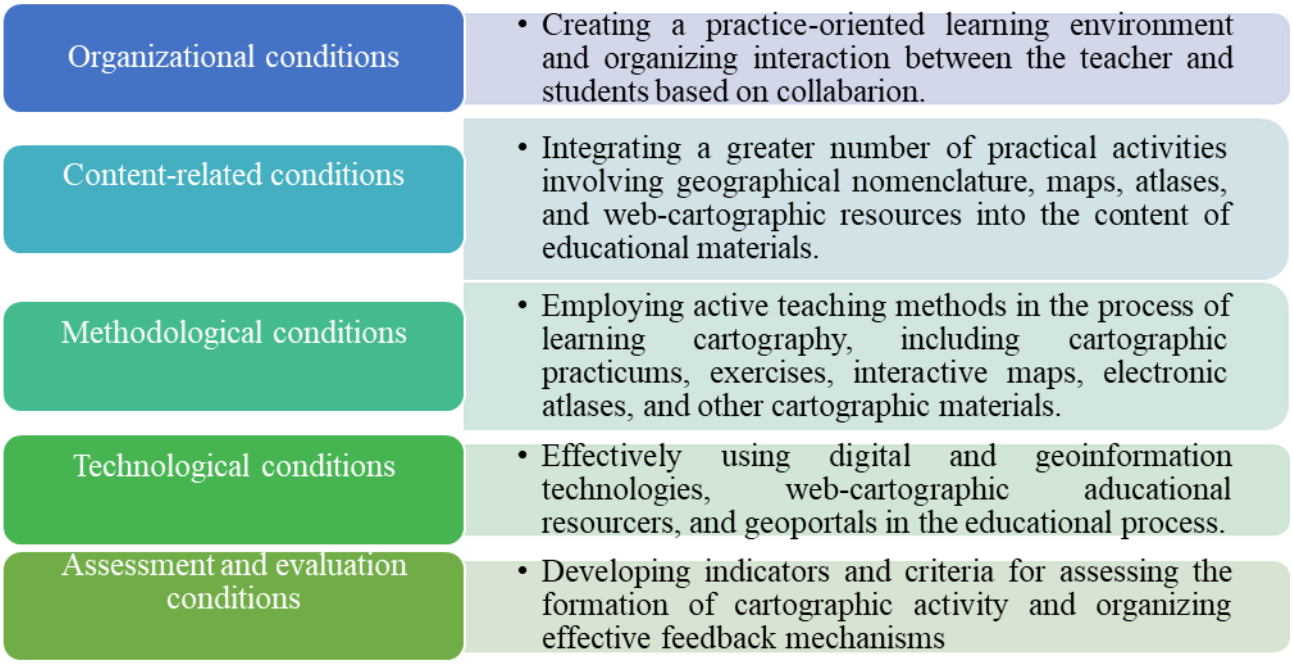

Figure 6 - Pedagogical conditions in the formation of cartographic activity

Note: Author's compilation based on analysis of scientific sources related to the research topic

If these pedagogical conditions are fulfilled, we consider that the teacher's cartographic activities will be successfully implemented in the teaching process.

Conclusion

Pedagogical conditions play an important role in ensuring the effectiveness, unity and consistency of the educational process. In teacher professional training, pedagogical conditions create a favourable environment for the development of professional competencies, personal qualities, and subject-specific skills of future specialists. Properly organised pedagogical conditions ensure the integration of theoretical knowledge and practical experience, increase teachers' cognitive activity, and strengthen their motivation for self-education and professional development. Also, pedagogical conditions facilitate strengthening cooperation between the teacher and the student and the effective use of active teaching methods and modern educational technologies. In the formation of cartographic activities of future geography teachers, pedagogical conditions determine the structure, content and methods of teaching. They provide a methodological basis for the systematic acquisition of cartographic knowledge and skills, and contribute to improving professional competence and to the formation of readiness for the use of maps and geoinformation technologies in educational practice.

REFERENCES

1 Приходченко Е.И., Кузьмичева А.С., Мотузенко Н.И. Деятельностьный подход в обучении // Вестнки Донецского педагогического института. - №2. – 2017. – С. 22-27

2 Мединцева И.П. Компетентностный подход в образовании. Педагогическое мастерство: материалы II Международной научной конференции. – Москва. - 2012. - С. 215-218

3 Марданова Ф.С. Педагогическая деятельность. Молодой ученый. - Москва. – 2017. - Т № 3.2. - С. 13-14.

4 Исаева Т.А. Педагогическая деятельность и ее роль в профессиональном становлении студента в период практики. Международный научно-исследовательский журнал. – Екатеринбург. – 2015. - №2 (33) 2015. - С.15-17

5 Кичигина Е.В. Педагогические условия, этапы, стадии, специфика формирования естественно-научной образованности студентов гуманитарных профилей, педагогического направления подготовки // Фундаментальные исследования. – Москва. – 2013. - № 8-2. - С. 445-449

6 Сверчков А.В. Организационно-педагогические условия формирования профессионально-педагогической культуры будущих спортивных педагогов. Молодой ученый. – Москва. – 2009. - № 4. - С. 279-282

7 Хушбахтов А.Х. Терминология «педагогические условия». Молодой ученый. – Москва. – 2015. - №23(103). - С. 1020-1022

8 Ипполитова Н.В., Стерхова Н.А. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация. Generaland Professional Education. - № 1. - 2012. - С. 8-14

9 Филатова З.М. Педагогические условия, структура и содержание профессиональной подготовки преподавателей вуза к созданию и использованию электронных учебно-методических комплексов. Современные наукоемкие технологии. – Москва. - 2016. - № 11-2. - С.386-391

10 Баженова Н. Г., Хлудеева И. В. Педагогические условия, ориентированные на развитие: теоретический аспект. Известия РГПУ им. А. И. Герцена. - Санкт-Петербург. – 2012. - №151. –С. 217-223

11 Сергеева Е.В., Чандра М.Ю. Организационно-педагогические условия реализации мониторинга качества освоения обучающимися основных образовательных программ вуза. Фундаментальные исследования. – Москва. – 2013. - № 10-4. – С. 870-874

12 De Benito, B., Lizana, A., Salinas, J. Using concept mapping for faculty development in the context of pedagogic frailty. Knowledge Management & E-Learning, 9(3). 2017. P. 329–347.

13 Smit E., Tuithof, H., & Beneker, T. Portraying the developing PCK of Dutch pre-service geography teachers. International Research in Geographical and Environmental Education, 33(3). 2023. P. 177–192.

14 Sagadiyeva K., Mirza N. Pedagogical conditions for the formation of students' innovative thinking // Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University. Series «Pedagogical sciences». №3(79), - 2023. – P. 68-75

15 Yusup P., Yusup A., Assilbayeva F., Ekrem Ayan. Prerequisites for the formation of professional competence of a future specialist // Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University. Series «Pedagogical sciences». №2(78), - 2023. – P. 154-162

16 Martínez-Hernández C., Stoffelen, A., & Piskorski, R. Obtaining geographical competences through online cartography of familiar and unfamiliar urban heritage: lessons from student workshops. Journal of Geography in Higher Education, 48(1). 2022. P. 74–93.

17 Friesen N. The Pedagogical Relation Past and Present: Experience, Subjectivity and Failure. Journal of Curriculum Studies 49 (6). 2017. P. 743–756.

18 Nohl H. The Pedagogical Relation and the Formative Community. In Tact and the Pedagogical Relation: Introductory Readings, edited by N. Friesen. 2022. P. 75–84.

19 Tijmen Sch., Sui Lin Goei, Siebrich de Vries, Klaas van Veen. Professional growth in adaptive teaching competence as a result of lesson study. Teaching & teacher education, 68. 2017. P. 289-303.

20 Hayes K. N., Preminger, L., & Bae, C. L. Why does teacher learning vary in professional development? Accounting for organisational conditions. Professional Development in Education. 2023. 50(1), P. 108–128.

21 Комиссарова Т.С. Теоретические основы картографической подготовки учителя географии: дисс... д-ра пед. наук. 13.00.02. - Санкт-Петербург. 2000.- 70 с.

22 Санкова Е.А. Формирование картографической компетентности студентов вуза средствами профессионально-ориентированной технологии обучения (на примере подготовки географов, почвоведов, экологов-природопользователей) дисс… канд. пед. наук. 13.00.02. - Орел, 2012. - 234 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье рассматриваются педагогические условия формирования картографической деятельности будущих учителей географии, являющиеся важной составляющей профессиональной подготовки. Изменения в образовательном пространстве определили роль будущих учителей в учебном процессе. В условиях развития цифровых технологий и повышения требований к образовательным программам учителям необходимо обладать компетенциями, чтобы они могли эффективно использовать картографические методы в учебном процессе. Цель исследования - выявить педагогические условия, способствующие формированию картографической деятельности учителей географии. В исследовательской работе анализируются деятельностные, компетентностные подходы как современный теоретический подход к формированию картографической деятельности. Описываются методы и средства формирования картографической деятельности. Особое внимание уделяется практическим основам осуществления картографической деятельности в системе образования. Для определения педагогических условий были опрошены участники. Вопросы анкеты были составлены на основе шкалы Лайкерта. В исследовательской

работе определены педагогические условия, необходимые для картографической деятельности. Эти условия будут эффективно формировать картографическую деятельность и могут послужить основой для повышения уровня картографической подготовки учителей. В заключении определены основные выводы исследования и подчеркнута важность развития картографической деятельности как неотъемлемой части становления современного учителя географии как профессионала.

Ключевые слова: педагогические условия, учитель географии, картографическая деятельность, педагогический процесс, образовательная среда.

БОЛАШАҚ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада кәсіби дайындаудың маңызды құрамды бөлігі болып табылатын мұғалімдердің картографиялық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Білім беру кеңістігіндегі өзгерістер болашақ мұғалімдердің оқу үдерісіндегі рөлін айқындап берді. Сандық технологиялардың даму жағдайында және білім беру бағдарламаларына қойылатын талаптардың күшеюіне байланысты мұғалімдер оқу үдерісінде картографиялық әдістерді тиімді пайдалана алатындай құзыреттіліктерге ие болуы қажет. Зерттеудің мақсаты – мұғалімдердің картографиялық іс-әрекетін қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық шарттарды анықтау. Зерттеу жұмысында картографиялық іс-әрекетті қалыптастырудың заманауи теориялық тәсілі ретінде іс-әрекеттік, құзыреттілік тәсілдер талданады. Картографиялық іс-әрекетті қалыптастырудың әдістері мен құралдары сипатталады. Білім беру жүйесінде картографиялық іс-әрекетті жүзеге асырудың практикалық негіздеріне ерекше назар аударылады. Педагогикалық шарттарды анықтау үшін қатысушылардан сауалнама алынды. Сауалнама сұрақтары Лайкерт шкала негізінде құрастырылып берілді. Зерттеу жұмысында картографиялық іс-әрекетке қажетті педагогикалық шарттар анықталды. Бұл педагогикалық шарттар тиімді картографиялық іс-әрекетті қалыптастыра алады және мұғалімдердің картографиялық дайындық деңгейлерін арттыруға негіз бола алады. Қорытындыда зерттеудің негізгі тұжырымдары айқындалып, заманауи мұғалімнің кәсіби маман ретінде қалыптасуының ажырамас бөлігі ретінде картографиялық іс-әрекетті дамытудың маңыздылығы атап өтілді.

Негізгі сөздер: педагогикалық шарттар, география пәні мұғалімі, картографиялық іс-әрекет, педагогикалық үдеріс, білім беру ортасы.

REFERENCES

1 Prihodchenko E.I., Kuz'micheva A.S., Motuzenko N.I. Deyatel'nostnyi podhod v obuchenii [An activity-based approach to learning]. Vestnik Doneckogo pedagogicheskogo instituta №2 – 2017. – P. 22-27 [in Russian]

2 Medinceva I.P. Kompetentnostnyi podhod v obrazovanii [Competence-based approach in education] Pedagogicheskoe masterstvo: materialy II Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii. Moskva. 2012. P. 215-218 [in Russian]

3 Mardanova F. S. Pedagogicheskaya deyatel'nost' [Pedagogical activity].Molodoi uchenyi. №3.2. Moskva, 2017. P.13-14 [in Russian]

4 Isaeva T.A. Pedagogicheskaya deyatel'nost' i ee rol' v professional'nom stanovlenii studenta v period praktiki [Pedagogical activity and its role in the professional development of a student during the practice period] .Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skii zhurnal. №2 (33). Ekaterinburg, 2015. P. 15-17 [in Russian]

5 Kichigina E.V. Pedagogicheskie usloviya, etapy, stadii, specifika formirovaniya estestvenno-nauchnoi obrazovannosti studentov gumanitarnyh profilei, pedagogicheskogo napravleniya podgotovki [Pedagogical conditions, stages, specifics of the formation of natural science education of students of humanitarian profiles, pedagogical direction of training] Fundamental'nye issledovaniya. №8-2. Moskva. 2013. P. 445-449 [in Russian]

6 Sverchkov A.V. Organizacionno-pedagogicheskie usloviya formirovaniya professional'no-pedagogicheskoi kul'tury budushchih sportivnyh pedagogov [Organizational and pedagogical conditions for the formation of professional and pedagogical culture of future sports teachers] Molodoi uchenyi. № 4. Moskva. 2009. P. 279-282 [in Russian]

7 Hushbahtov A.H. Terminologiya «pedagogicheskie usloviya» [Terminology of “pedagogical conditions”] Molodoj uchenyj. №23 (103). Moskva. 2015. P. 1020-1022) [in Russian]

8 Ippolitova N.V., Sterhova N.A. Analiz ponyatiya «pedagogicheskie usloviya»: sushchnost', klassifikaciya [Analysis of the concept of “pedagogical conditions” essence, classification] // General Professional Education. № 1. 2012. P. 8-14 [in Russian]

9 Filatova Z.M. Pedagogicheskie usloviya, struktura i soderzhanie professional'noi podgotovki prepodavatelei vuza k sozdaniyu i ispol'zovaniyu elektronnyh uchebno-metodicheskih kompleksov [Pedagogical

conditions, structure and content of professional training of university teachers for the creation and use of electronic educational and methodological complexes] // Sovremennye naukoemkie tekhnologii. № 11-2. Moskva. 2016. P. 386-391 [in Russian]

10 Bazhenova N. G., Hludeeva I. V. Pedagogicheskie usloviya, orientirovannye na razvitie: teoreticheskii aspekt [Pedagogical conditions focused on development: theoretical aspect] Izvestiya RGPU im. A. I. Gercena. №151. Sankt-Peterburg.2012. P. 217-223 [in Russian]

11 Sergeeva E.V., CHandra M.YU. Organizacionno-pedagogicheskie usloviya realizacii monitoringa kachestva osvoeniya obuchayushchimisya osnovnyh obrazovatel'nyh programm vuza [Organizational and pedagogical conditions for the implementation of monitoring the quality of learning by students of the basic educational programs of the university] Fundamental'nye issledovaniya. № 10-4. Moskva. 2013. P. 870-874 [in Russian]

12 De Benito B., Lizana A., Salinas J. (2017) Using concept mapping for faculty development in the context of pedagogic frailty Knowledge Management E-Learning. №9 (3). P. 329-347 [in English]

13 Smit E., Tuithof H., Beneker T. Portraying the developing PCK of Dutch pre-service geography teachers. International Research in Geographical and Environmental Education. № 33 (3). 2023. P. 177-192 [in English]

14 Sagadiyeva K., Mirza N. Pedagogical conditions for the formation of students innovative thinking Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series “Pedagogical sciences”. №3 (79). 2023. P. 68-75. [in English]

15 Yusup P., Yusup A., Assilbayeva F., Ekrem Ayan Prerequisites for the formation of professional competence of a future specialist. Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series “Pedagogical sciences”. №2 (78), 2023. P. 154-162 [in English]

16 Martinez-Hernandez C., Stoffelen A., Piskorski R. Obtaining geographical competences through online cartography of familiar and unfamiliar urban heritage: lessons from student workshops.Journal of Geography in Higher Education № 48 (1). 2022. P. 74-93 [in English]

17 Friesen N. The Pedagogical Relation Past and Present: Experience, Subjectivity and Failure. Journal of Curriculum Studies № 49 (6). 2017. P.-743-756 [in English]

18 Nohl H. The Pedagogical Relation and the Formative Community. In Tact and the Pedagogical Relation: Introductory Readings. – New York, Peter Lang 2022. – P. 75-84 [in English]

19 Schipper et.al., Professional growth in adaptive teaching competence as a result of lesson study. Teaching & teacher education №68.2017. P.289-303 [in English]

20 Hayes K., Preminger L., Bae C. Why does teacher learning vary in professional development? Accounting for organizational conditions. Professional Development in Education №50 (1). 2023. P. 108-128 [in English]

21 Komissarova T.S. Teoreticheskie osnovy kartograficheskoj podgotovki uchitelya geografii [Theoretical foundations of cartographic training of a geography teacher] diss... d-ra ped. nauk. 13.00.02. Sankt-Peterburg. 2000. 70 p.

22 Sankova E.A. Formirovanie kartograficheskoj kompetentnosti studentov vuza sredstvami professional'no-orientirovannoi tekhnologii obucheniya (na primere podgotovki geografov, pochvovedov, ekologov-prirodopol'zovatelei) [Formation of cartographic competence of university students by means of professionally oriented teaching technology (on the example of training geographers, soil scientists, environmental ecologists)] diss… kand. ped. nauk. 13.00.02.Orel.2012. 234 p.

Information about authors:

Albina Beikitova **– corresponding autor,** master of Geography, Senior Lecturer, «Abai Kazakh National Pedagogical University», Faculty of Natural Sciences and Geography, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ban_1985@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1757-2198

Kulyash Kaimuldinova – Doctor of Geographical Sciences, Professor, «Abai Kazakh National Pedagogical University», Faculty of Natural Sciences and Geography, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7352-5586

Информация об авторах:

Альбина Бейкитова **– основной автор,** магистр географии, старший преподаватель, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», Факультет естествознания и географии, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ban_1985@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1757-2198

Куляш Каймулдинова – доктор географических наук, профессор, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», Факультет естествознания и географии, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7352-5586

Авторлар туралы ақпарат:
Альбина Бейкитова – **негізгі автор,** география магистрі, аға оқытушы «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Жаратылыстану және география факультеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ban_1985@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1757-2198
Күләш Каймулдинова – география ғылымдарының докторы, профессор, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Жаратылыстану және география факультеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7352-5586

IRSTI 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.17**
UDC 378.01

G.K. Baimuldinova[1]*, A.Zh. Saliyeva[1], G. K.Kosmaganbetova[1], R.Mammadov[2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
[2] Azerbaijan Diplomatic Academy
Baku, AZ1008, Republic of Azerbaijan
*e-mail: barashkin2479@gmail.com

TRANSVERSAL SKILLS OF STUDENTS AND THEIR ADAPTATION TO THE UNIVERSITY ENVIRONMENT

Abstract

Transversal skills influence the adaptation mechanisms of university students, especially first-year students and students in other courses. The purpose of this article is to examine the relationship between transversal skills and key factors in student adaptation, including regular attendance at higher education institutions and problems in the academic and social spheres. In the process of analysing the scientific literature, the content was identified that influences the improvement of students' transversal skills for comfortable adaptation at university. The study considers additional skills that are not classified as transversal but are necessary for students and contribute to their adaptation to the conditions of higher education institutions. The study uses a mixed approach, including quantitative data collection and qualitative methods based on a student survey. The results of this study may be helpful to higher education institutions and educational organisations, as it proposes ways to improve the quality of education and student success. Higher education institutions can accept more students with complex needs by expanding skill development beyond academic competencies and including preparation for the challenges of higher education.

Keywords: transversal skills, student adaptation, higher education, academic performance, social integration, pedagogical measures, transition.

Introduction

When a student transitions from high school to university, it is a significant moment in their university life, bringing plenty of new experiences and challenges. Students are required to adjust to substantial academic demands, a variety of social contexts, and a greater sense of independence throughout their college experience. Some recent studies have highlighted the significance of transdisciplinary abilities in easing the transition phase and enhancing overall academic success. In this light, the role of transversal skills should be thoroughly considered as a factor that helps students adapt to the university environment more easily.

Here is how 'unevoc.unesco.org' defines and describes transversal skills: "Transversal skills are those typically considered as not specifically related to a particular job, task, academic discipline or area of knowledge but as skills that can be used in a wide variety of situations and work settings (IBE 2013). These skills are increasingly in high demand for learners to successfully adapt to changes and to lead meaningful and productive lives.", underlining such ones as 'Critical and innovative thinking', 'Inter-personal skills' and other among which we focused on 'Global citizenship' that comprises 'tolerance, openness, respect for diversity, intercultural understanding, etc.' – very significant qualities for students to have better adjustment in the university environment. (UNESCO 2014c) [1]. This study aims to examine the relationship between transversal skills and students' adaptability to the university environment from the first year onward, focusing on attendance, academic performance, social integration, and overall satisfaction.

Literature review

In Kazakhstan's educational sector, researchers have been rigorously investigating different issues, including the obstacles faced by new university students and the influence of diverse abilities on their adaptation.

Sanbayeva and Esenova found that language proficiency and institutional support, such as adaptation centres, help students integrate into university life, according to the report. They found that removing these barriers can boost international students' socio-pedagogical adaptability and academic success [2]. Asylbekova and colleagues explored the development of transliteracy among future teacher-psychologists. They highlighted the need for structured interventions to bridge this gap. They proposed a four-stage methodology – diagnostics, theoretical learning, practical training, and application – to enhance students' critical thinking and digital skills. This approach aims to improve their adaptability to the university environment and future professional demands in the digital age [3]. Kurbankulova and Stambekova argue that transversal skills in teacher training, such as critical thinking and communication, enable educators to foster student adaptability and cultural identity. These skills are crucial for creating learning environments that support students' adjustment to new settings, including the university environment, by enhancing their social and academic integration [4]. Researchers with Aldibekova believe that transversal competencies such as adaptability and critical thinking are essential for students to effectively manage higher education and professional problems, suggesting that although existing educational programs broadly address these competencies, practical applications need improvement to adequately prepare students, notably first-year students, for university expectations [5].

In the work of Azhumakova and group, it was found that exam-related stress considerably affects second-year medical students' psychoemotional and physiological states, hindering their adjustment to Asfendiyarov Kazakh National Medical University. Their findings suggest that first-year students may also experience stress-related concerns. The research supports university efforts, such as counselling, to minimise stress and promote adaptability during critical academic moments [6]. According to Otarova and colleagues, educational programs foster particular abilities, suggesting that first-year students may adjust to university challenges through early integration, and that changes to the curriculum might help new students acquire fundamental skills [7]. Asylbekova and colleagues' findings suggest that adding digital literacy and critical thinking to courses may help first-year students adjust to university. The study recommends psychological and pedagogical help to address skill gaps and boost student resilience and adaptability [8]. According to Sanbaeva and Esenova (2023), language hurdles (52% of foreign first-year students at Al-Farabi Kazakh National University lack fluency in Kazakh) and poor dormitory accommodations hinder integration by requiring communication and cultural adaptation. Their research suggests language and adaptability hubs can help first-year students academically and socially integrate. This shows how students adjust to institutional help.First-year students at Kokshetau Multidisciplinary Professional Institute struggle with academics and social integration, according to Abdualiieva and Utgenova. They stress communication skills. Psychology and educational support include university transition training and group activities. These findings suggest that first-year students need skill development and support to acclimate [9].

These studies collectively illustrate the relevance of transversal skills within Kazakhstan's higher education structure, providing valuable insights for developing measures to aid students from the first year onward.

There are, indubitably, also works on the topic by foreign researchers that are as captivating as the Kazakhstani ones and are well worth focusing on to gain many-sided views on the topic. Transversal skills such as communication, teamwork, problem-solving, and critical thinking are essential for first-year students' adaptability to the university environment, fostering resilience, autonomy, and academic success. Studies show that structured programs like the

Transversal Skills Laboratory enhance students' adjustment by promoting reflective practices and creative activities, crucial for early university transitions [10]. At the same time, recent graduates perceive these skills as vital for both academic and labour market integration, aiding social and personal adjustment [11], [12]. Employers globally value these competencies, emphasising the need for pedagogies that develop self-management and socio-relational skills to ease students' university and professional transitions [13]. Integrating transversal skills into curricula through context-specific, collaborative methods, such as socioformative project-based practices and online activities, supports students' adaptability by enhancing critical thinking and academic performance [14], [15]. These findings highlight the importance of embedding skills like creativity, resilience, and teamwork in higher education to help first-year students navigate academic challenges and prepare for future employability.

Materials and methods of research

For the study, the relationship between transversal skills, first-year students, and other-year students, and adaptability was put in focus for further consideration. So, our research group designed a mixed-method study that included numerous students (over 300) from a variety of academic disciplines at different higher education institutions to answer the questionnaire.

The following was included in the research framework:

Quantitative survey: An extensive questionnaire evaluating learners' transversal skills, adaptation experiences, and study accomplishments.

Qualitative content questions: Questions that include open-ended options to let respondents share their own ideas or alternatives, to obtain a deeper understanding of their adjustment challenges and the impact of transversal skills.

Questionnaire was on formed on 'Google Forms' platform as it is the most convenient way to disseminate the questions to the responders and easy to form tables to analyse results. Questions in the questionnaire were provided in three languages – Kazakh, English, and Russian - to let students with different language levels feel comfortable answering.

The quantitative data were analysed using statistical software to determine correlations between transversal skills and various adaptation outcomes. Thematic analysis and coding of qualitative data were used to find common trends and insights.

Results and their discussion

In our mission to gain a more comprehensive understanding of the interplay between transversal skills and students' adaptation process, we conducted an extensive inquiry involving as many higher education students as possible. The findings from this survey, presented in Table 1 and other diagrams, offer important insights into learners' self-assessment of their transversal skills and the obstacles they may encounter as they adjust to the academic environment.

Transversal Skills Self-Assessment

On a scale of 1 to 5, students were questioned about their level of competence in a variety of transversal skills. Figure 1 displays the findings.

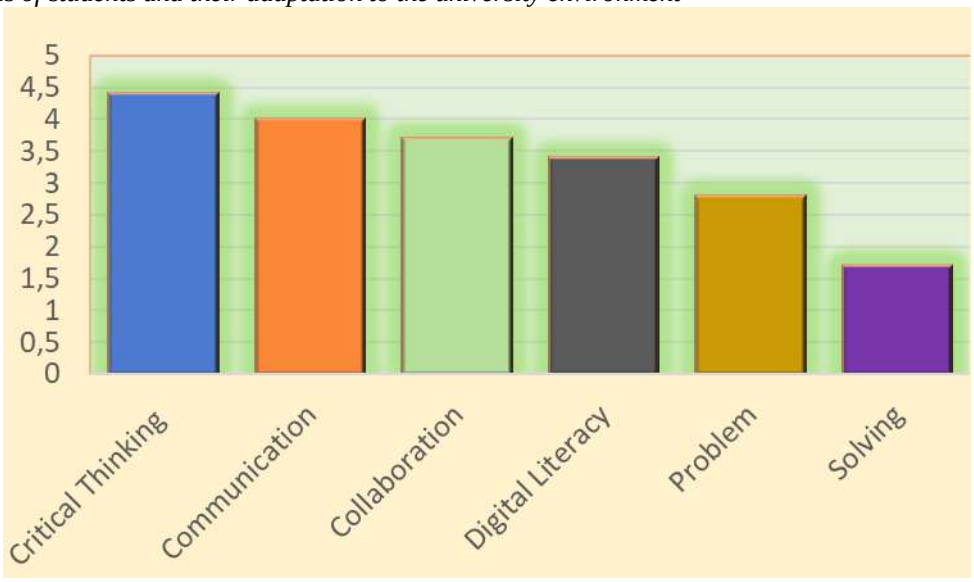

Figure 1. Self-Assessed Transversal Skills Proficiency

Note: compiled by the authors

According to the poll results, students think they are better at communicating and working together, but they could improve their digital literacy and problem-solving skills.

Correlation between Transversal Skills and Adaptation Outcomes

We examined the relationship between different adaptation outcomes and reported transversal skill performance. Table 1 illustrates the findings.

Table 1 – Correlation Matrix of Transversal Skills and Adaptation Outcomes

Transversal Skill	**Academic Performance**	**Social Integration**	**Overall Satisfaction**
Critical Thinking	0.65**	0.32*	0.48**
Communication	0.41*	0.72**	0.58**
Collaboration	0.38*	0.68**	0.55**
Digital Literacy	0.57**	0.25	0.40*
Problem Solving	0.61**	0.35*	0.52**
Note: compiled by the authors			

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

The correlation analysis reveals strong positive relationships between transversal skills and various adaptation outcomes. Notably, critical thinking and problem-solving skills show the strongest correlation with academic performance, while communication and collaboration skills are most strongly associated with social integration.

The correlation analysis reveals remarkable favorable relationships between transversal skills and different adaptation outcomes. In particular, *the strongest correlations are between academic success and critical thinking and problem-solving skills, whereas the most significant connections are between social integration and communication and collaboration skills*.

Challenges in University Adaptation

Learners were prompted to share their most difficult experiences about adjusting to life at university. The results are shown in Figure 2.

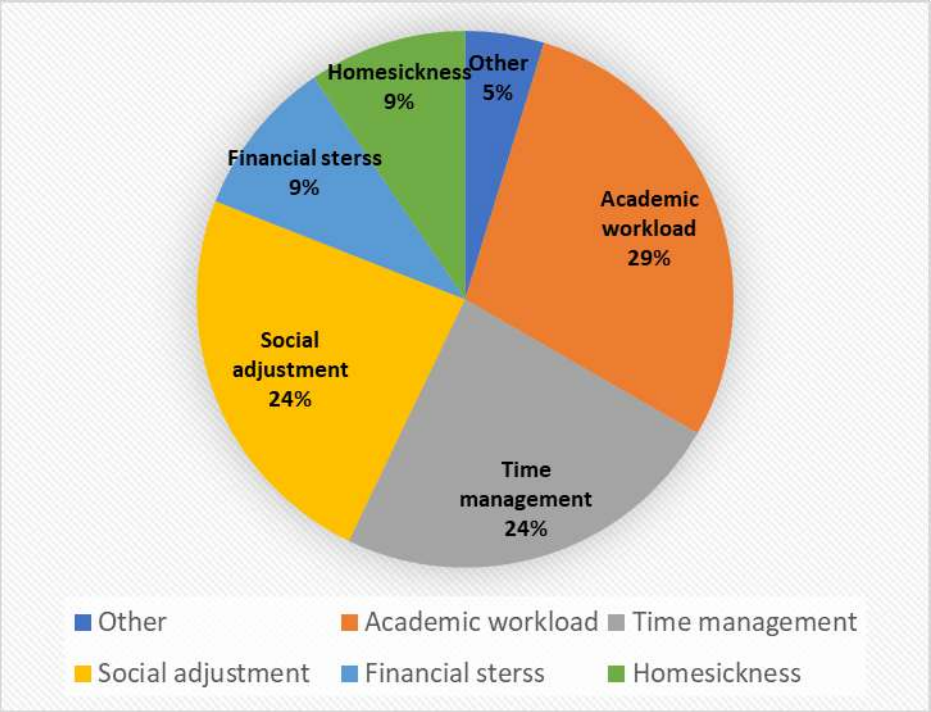

Figure 2. Most Challenging Aspects of University Adaptation

Note: compiled by the authors

The results of the questionnaire indicate that students' biggest obstacles are social adjustment and time management, followed by academic workload. These results highlight how crucial it is for students to acquire transversal skills to overcome these obstacles more effectively.

Perceived Importance of Transversal Skills Over Time

The apparent significance of transversal skills at various phases of students' academic careers has been investigated. The results are presented in Figure 3.

Figure 3. Perceived Importance of Transversal Skills Over Time

Note: compiled by the authors

The information shows a distinct pattern in how students view the value of transversal skills as they progress in their educational paths. Digital literacy, communication, and critical thinking are increasingly seen as crucial, with critical thinking showing the greatest increase in perceived relevance from high school to graduation.

The questionnaire's responses offer significant insights into how students view transversal skills and how they fit within the university adaptation process. The results emphasize those fields where targeted efforts can be most helpful and confirm our previous conclusions regarding the significance of these skills.

Concerning the association involving transversal skills and student adaptation, our study came up with some striking findings:

Academic Performance

Students' transversal skills and learning outcomes were strongly positively correlated, according to the data. Specifically, it was found that learning success was significantly predicted by critical thinking, time management, and computer literacy, as shown in Table 3 [16].

Table 3 – Academic Performance

Transversal Skill	**Correlation with GPA**	**P-value**
Critical Thinking	0.68	<0.001
Time Management	0.62	<0.001
Digital Literacy	0.55	<0.001
Note: compiled by the authors		

Social Integration

According to the data, respondents who showed higher scores in communication, teamwork, and emotional intelligence reported better social integration and greater satisfaction with their university experience. These skills were especially critical for international learners and those with various cultural backgrounds.

Study Habits

Self-regulation and analytical skills were discovered to be strongly related to good study habits and academic determination. Students who demonstrated excellent self-reflection and adaptability were more likely to change their study habits when faced with new problems.

Overall Adaptation

Figure 4 shows a composite measure of transversal skills as an effective indicator of ultimate adaptation success, accounting for 47% of the variation in adaptation results after altering for social and academic characteristics.

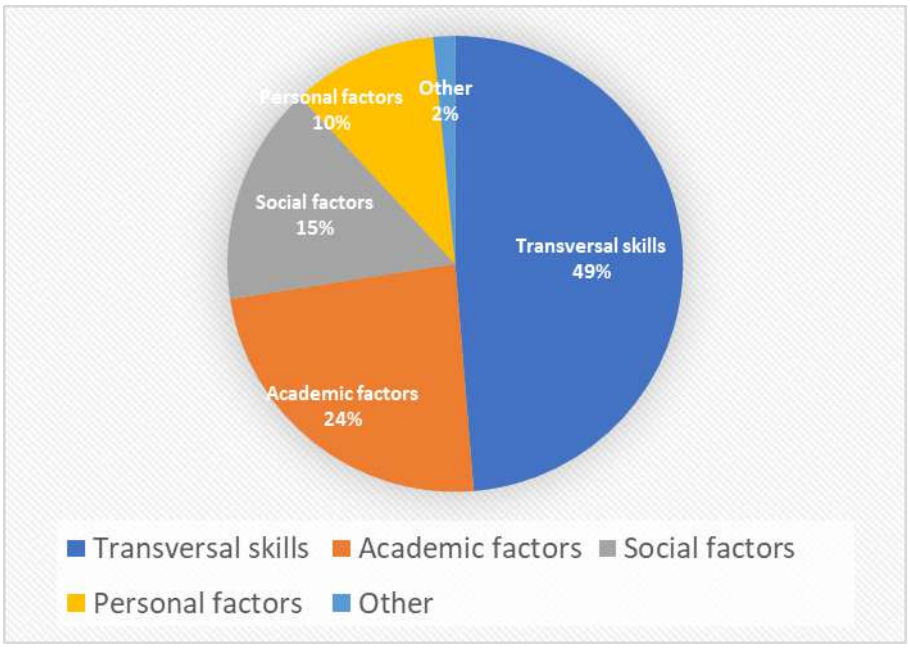

Figure 4. Factors Contributing to Adaptation Success

Note: compiled by the authors

Pedagogical Measures to Enhance Transversal Skills

According to our findings and the analysis of the sources with the best practices in higher education, we want to offer the following pedagogical measures to reinforce the development of transversal skills and make easy the students adaptation of first-year and further:

1. Integrated Skill Development: Using focused exercises and evaluations, integrate transversal skill development into current course curricula. For example:

- Include critical thinking tasks in homework that are subject-specific.
- Include group tasks to improve communication and teamwork skills.
- To improve problem-solving skills, apply problem-based methods of learning.

2. Experiential Learning: Through case studies, internships, and service-learning initiatives, offer chances for the practical application of transversal skills in the real world. This may consist of:

- Collaborating with affiliated businesses to provide temporary internships
- Planning leadership- and team-intensive community service projects
- Using real-world case studies to enhance analytical and decision-making capabilities

3. Peer Mentoring Programs: To promote social integration and knowledge exchange, set up peer mentoring programs bringing together first-year students with competent senior year students.

4. Reflective Practice: To assist students in growing more self-aware and adaptive, consistently stimulate self-reflection and cognitive processes exercises.

5. Technology-Enhanced Learning: Use digital platforms and technologies to help students increase their online cooperation and digital literacy.

6. Information Competence Development: Put into practice initiatives created especially to improve students' capacity to search and find, assess, and implement information in courses of study.

7. Interdisciplinary Projects: Encourage interdisciplinary cooperation among students to improve their capacity to use transversal abilities in a variety of circumstances.

8. Gamification and Simulations: Develop appealing surroundings for transversal skill practice via game-based learning and simulations.

9. Personalized Learning Plans: According to preliminary evaluations of students' transversal levels of skill, establish personalized skill development plans.

10. Cross-Cultural Exchange Programs: Encourage intercultural collaboration and exchanges to improve awareness of the world and understanding of culture.

Implementation Strategies

The following techniques are advised to effectively implement these educational techniques into the university curriculum:

Table 4 – Implementation Strategies

Strategy	**Description**
Faculty Training	Provide workshops and resources for faculty members to effectively incorporate transversal skill development into their courses
Curriculum Mapping	Conduct a comprehensive review of existing curricula to identify opportunities for integrating transversal skill development
Assessment and Feedback	Develop robust assessment tools to measure students' progress in acquiring transversal skills and provide regular feedback
Institutional Support	Ensure administrative backing and resource allocation for transversal skill initiatives across all departments
Note: composed by authors	

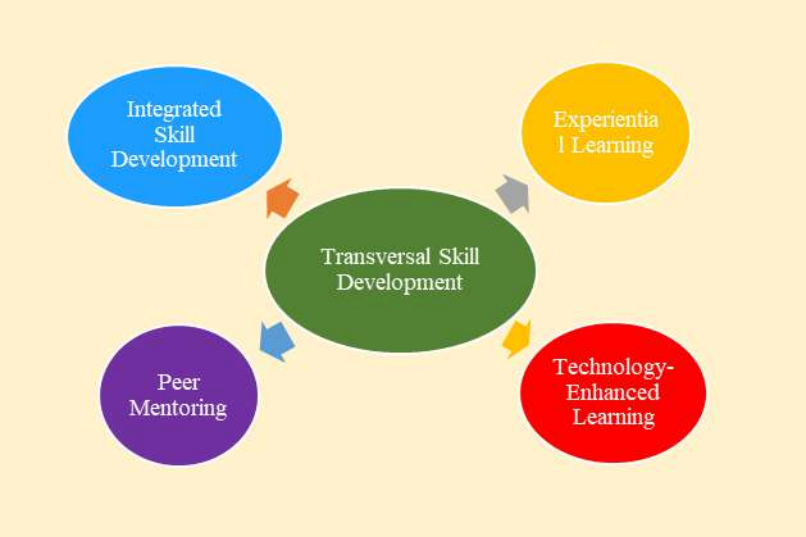

Figure 5. Interconnected Pedagogical Measures

Note: composed by authors

Higher education institutions can establish an enriching educational atmosphere that supports the development of critical transversal skills by putting these comprehensive educational methods into practice. This comprehensive approach ensures that students have several options for skill development and practice, equipping them not only for success in the classroom but also for future employment and lifelong learning.

Other Relevant Skills for University Adaptation

Even though transversal skills are a fundamental foundation for student success, our study also indicated that several other skill areas contribute an essential part in university adaptation:

Cultural Competence: This refers to the capacity to comprehend a variety of cultural contexts and viewpoints; it is especially crucial in growing international academic settings.

Determination and adaptability: These qualities are necessary for long-term academic achievement because they allow one to keep going in the midst of difficulties and disappointments.

Financial Literacy: The ability to handle one's own money and appreciate the financial implications of pursuing higher education.

Health and Wellness Management: The capacity to sustain one's physical and emotional health in the context of social and academic demands.

Conclusion

To assess students' abilities to study at the next level of educational institutions after school is not really hard for an educational worker who has been working for a very long time in the corresponding settings with students. However, to provide a grounded evaluation, results analysis, and conclusions, further multilateral research on the topic is necessary, and interviewing up-to-date learners is pivotal in this case as well.

So, the studies underline the fundamental role of transversal skills in facilitating students' successful adaptation in the first year and, later, in the university environment, thereby showing a clear relationship between these skills and important adaptation outcomes, such as effective learning patterns, social integration, and academic success. By using focused instructional strategies to improve transversal abilities, higher education institutions can significantly enhance the university experience and prepare students for sustained achievement.

Finally, acknowledging other relevant skills, such as cultural awareness and adaptability, highlights the complex nature of student adjustment. For students at the beginning, a comprehensive strategy that addresses both transversal and supplementary skills is likely to produce the most accurate guidance.

We have fully demonstrated (within the scope of this research) that transversal skills are essential for students to adapt to the university environment, which, in turn, will contribute to academic achievement.

Transversal skills are becoming increasingly significant as higher education continues to shift in response to global issues and changing employment needs. Educational institutions that place greater emphasis on developing these competences alongside more traditional academic qualifications will be better prepared to train their students for success in their educational pursuits and beyond. "Transversal skills contribute to the development of information competence through effective search, media sorting, reflection, personal and spiritual development, rational application of knowledge and information of future university specialists".

The next research investigations will focus on prospective research to assess the long-term effects of transversal skill development on student outcomes, as well as on creative instructional approaches that can effectively integrate these skills across a variety of academic subjects. On top of that, evaluating how advanced technologies such as virtual reality and artificial intelligence can support the development of transversal skills might lead to new approaches to improving student performance and adaptability in higher education institutions.

REFERENCES

1 UNESCO UNEVOC. TVETipedia+Glossary: show=term/term=Transversal+skills. Available at: -URL: https://unevoc.unesco.org/home/TVETipedia+Glossary/show=term/term=Transversal+skills (accessed: 21.01.2025)

2 Б.Ж.Санбаева, К.А.Есенова. Шетелдік студенттердің Қазақстандық жоғары оқу орнына бейімделуі. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. - № 2(143). - 2023. - Б. 422-433

3 М.П. Асылбекова, Б.Е. Батанасова, А.Б. Закирова. Цифрлық дәуірде болашақ педагог-психологтердің транссауаттылығын дамыту мүмкіндіктері. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика Сериясы. - № 2(147) – 2024. - Б.230-243

4 Курбанкулова, Г., Ә.С. Стамбекова. Болашақ бастауыш білім педагогтерінің ұлттық құндылықтар бағдарын дамыту мүмкіндіктері. Вестник НАН РК. - № 2. - 2023. - Б. 141–154.

5 Альдибекова Ш.Н., Капсанова Г.Б., , Жұбандыкова А.М. Жеке тұлғалық дамыту негіздері» пәнін оқытуда студенттердің трансверсальді құзіреттіліктерін қалыптастыру. Научный журнал "Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана", серия "Педагогические науки". - № 1 - 2024. - Б. 198-216.

6 Т.А.Жумакова, У.С.Артыкбаева, М.Б.Даутова, К.В.Антонец, Н.М.Чурукова. Студенттердің бейімделуіне оқу үрдісінің әсері. Вестник КазНМУ. - №1 - 2017.- Б.433-476

7 Otarova T, Assylbekova M, Batanassova B, Abdrakhman S, Koshimbetova Z. The level of formation of Transversal competence in the context of higher education: The case of Kazakhstan. Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. P. 198-205.

8 Asylbekova M.P. Otarova, T.N. Yelkin D.C. The importance of transversal skills in higher education curricula and in the labor market. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pedagogy. Psychology. Sociology Series. – 2023. Vol. 142(1). P.178-193

9 Абдуалиева, Н., Утегенова, Б.М. Бірінші курс студенттерінің оқуға бейімделуде педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету жолдары. Вестник КГПИ. -№3. – 2016. Б. 189-205

10 Rocha, H., Almeida, F., Casquilho, I., & Ferreira, J. Preparing students to apply transversal skills: A case study in higher education. In EDULEARN17 Proceedings. – 2017. P. 4156-4163.

11 Almeida, F., Simões, E., Belchior-Rocha, H., & Casquilho-Martins, I. The importance of transversal skills in higher education curricula for today's labor market. In L. Gómez Chova, A. López Martínez, & I. Candel Torres (Eds.), 12th International Technology, Education and Development Conference. – 2018. 7136 p.

12 Belchior-Rocha H., Casquilho-Martins I., & Simões E. Transversal competencies for employability: From higher education to the labour market. Education Sciences. -2022. Vol. 12(4). 255 p.

13 García-Álvarez J., Vázquez-Rodríguez A., Quiroga-Carrillo A., Priegue Caamaño D. Transversal competencies for employability in university graduates: A systematic review from the employers' perspective. Education Sciences. – 2022. Vol.12(3). 204 p.

14 Guerra-Macías Y., Tobón S. Development of transversal skills in higher education programs in conjunction with online learning: Relationship between learning strategies, project-based pedagogical practices, e-learning platforms, and academic performance. Heliyon. – 2025.568 p.

15 Maunsell P. Principles of best practice for the integration of transversal skills in the curricula of further and higher education programmes (Working Paper Series 1). Limerick and Clare ETB. -2023. 899 p.

16 Сейітқазы П.Б. Трансверсалды дағдылар негізінде ақпараттық құзыреттілікті дамытудың мүмкіндіктері.[Электрондық ресурс] — URL: https://digitaletiquette.kz/news/66 (қаралу уақыты: 21.05.2025)

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТРАНСВЕРСАЛДЫ ДАҒДЫЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ УНИВЕРСИТЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУІ

Аңдатпа

Университет студенттерінің, әсіресе бірінші курс білім алушылары мен басқа курс білім алушыларының бейімделу механизмдеріне трансверсалды дағдылар әсер етеді. Бұл мақаланың мақсаты - трансверсалды дағдылар мен студенттердің бейімделуінің маңызды факторлары арасындағы байланысты, сондай-ақ, жоғары оқу орнына жүйелі түрде баруы, академиялық және әлеуметтік салалардағы мәселелерді зерттеу. Ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау барысында университетте ыңғайлы бейімделу үшін білім алушылардың трансверсалды дағдыларын жақсартуға әсер ететін контент анықталды. Зерттеу трансверсалды санатына жатпайтын, білім алушылар үшін қажетті және жоғары оқу орындарының жағдайларына бейімделуіне ықпал ететін қосымша дағдыларды қарастырады. Зерттеу барысында білім алушыларға жүргізілген сауалнама және оның нәтижесінде сандық деректерді жинау және сапалық әдістерді қамтитын аралас әдіс қолданылды. Жүргізілген зерттеудің нәтижелері білім сапасы мен білім алушылардың жетістіктерін арттыру жолдарын ұсынатындықтан жоғары оқу орындары мен білім беру ұйымдары үшін пайдалы болуы мүмкін. Жоғары оқу орындары академиялық құзыреттіліктерден тыс дағдыларды дамытуды кеңейту және жоғары білім берудің қиындықтарына дайындықты қосу арқылы күрделі қажеттіліктері бар білім алушылардың көбірек санын қабылдай алады.

Негізгі сөздер: трансверсалды дағдылар, студенттерді бейімдеу, жоғары білім, үлгерім, әлеуметтік интеграция, педагогикалық шаралар, ауысу.

ТРАНСВЕРСАЛЬНЫЕ НАВЫКИ СТУДЕНТОВ И ИХ АДАПТАЦИЯ К УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ

Аннотация

На адаптационные механизмы студентов университетов, особенно первокурсников и студентов других курсов, оказывают влияние трансверсальные навыки. Цель статьи - изучить взаимосвязь между трансверсальными навыками и важными факторами адаптации студентов, такими как регулярное посещение высшего учебного заведения и проблемы в академической и социальной сферах. В процессе исследования и анализа научной литературы выявлен контент, влияющий на улучшение трансверсальных навыков студентов для комфортной адаптации в университете. В исследовании рассматриваются дополнительные навыки, не относящиеся к категории трансверсальных, которые являются необходимыми для обучающихся и способствуют их адаптации к условиям высших учебных заведений. В исследовании применен смешанный подход, включающий количественный сбор данных и качественные методы в результате проведенного опроса студентов. Результаты данного исследования могут быть полезны высшим учебным заведениям, государственным и образовательным организациям, так как предложены способы повышения качества обучения и успешности студентов. Высшие учебные заведения могут принять большее количество студентов с комплексными потребностями, расширяя развитие навыков за пределы академических компетенций и включая подготовку к вызовам высшего образования.

Ключевые слова: трансверсальные навыки, адаптация студентов, высшее образование, успеваемость, социальная интеграция, педагогические меры, переходный период.

REFERENCES

1 UNESCO UNEVOC. TVETipedia+Glossary: show=term/term=Transversal+skills. Available at: -URL: https://unevoc.unesco.org/home/TVETipedia+Glossary/show=term/term=Transversal+skills. [in English] (accessed: 21.05.2025)

2 B.J.Sanbaeva, K.A.Esenova. Şeteldık studentterdiñ Qazaqstandyq joğary oqu ornyna beiımdeluı. [Adaptation of foreign students to a Kazakhstani higher education institution]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pedagogy. Psychology. Sociology Series, No 2(143). 2023. P. 422-433. [in Kazakh]

3 Asylbekova M.P., Batanassova B.E., Zakirova A.B. Sifrlyq däuırde bolaşaq pedagog-psihologterdiñ transauat-tylyğyn damytu mümkındıkterı. [Opportunities for developing the trans-literacy of future pedagogue-psychologists in the digital era]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pedagogy Series, No 2(147). - 2024. P. 230-243. [in Kazakh]

4 Kurbankulova G., Stambekova A.S. Bolaşaq Bastauyş Bılım Pedagogterınıñ Ūlttyq Qūndylyqtar Bağdaryn Damytu Mümkındıkterı. [Opportunities for developing the national values orientation of future primary education pedagogues]. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2022. P. 141–154. [in Kazakh]

5 Aldibekova Ş.N., Kapsanova G.B., , Jūbandykova A.M. Jeke tūlğalyq damytu negızderı» pänın oqytuda [Formation of students' transversal competencies in teaching the subject "Fundamentals of Personal Development"]. Scientific Journal "Izvestiya KazUMO&MIA named after Abylai Khan". Pedagogy Series. Vol. 72. No 1 (2024). P. 198-216. [in Kazakh]

6 T.A.Jumakova, U.S.Artykbaeva, M.B.Dautova, K.V.Antones, N.M.Churukova. Studentterdiñ beiımdeluıne oqu ürdısınıñ äserı. [The impact of the learning process on students' adaptation]. Bulletin of KazNMU. No 1. 2017. P. 433-476. [in Kazakh]

7 Otarova T., Assylbekova M., Batanassova B., Abdrakhman S., Koshimbetova Z. The level of formation of Transversal competence in the context of higher education: The case of Kazakhstan. Scientific Herald of Uzhhorod University. Physics Series. 2024. Vol. (56). P. 198-205. [in English]

8 Asylbekova M.P., Otarova T.N., Yelkin D.C. The importance of transversal skills in higher education curricula and in the labor market. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pedagogy. Psychology. Sociology Series. – 2023. Vol. 142(1). P.178-193. [in English]

9 Abdualieva N., Utegenova B.M. Bırınşı kurs studentterınıñ oquğa beiımdelude pedagogikalyq-psihologialyq qoldau körsetu joldary, [Ways of providing pedagogical-psychological support for first-year students' adaptation to learning]. Bulletin of KSPU. 2016. No 3. P. 189-205 [in Kazakh]

10 Rocha H., Almeida F., Casquilho I., Ferreira J. Preparing students to apply transversal skills: A case study in higher education. In EDULEARN17 Proceedings IATED. – 2017. P. 4156-4163.[in English]

11 Almeida F., Simões E., Belchior-Rocha H., Casquilho-Martins I. The importance of transversal skills in higher education curricula for today's labor market. In L. Gómez Chova, A. López Martínez, & I. Candel Torres (Eds.), 12th International Technology, Education and Development Conference. – 2018. 7136 p. [in English]

12 Belchior-Rocha H., Casquilho-Martins I., & Simões E. Transversal competencies for employability: From higher education to the labour market. Education Sciences.- 2022. Vol. 12(4). 255 p. [in English]

13 García-Álvarez J., Vázquez-Rodríguez A., Quiroga-Carrillo A., & Priegue Caamaño D. Transversal competencies for employability in university graduates: A systematic review from the employers' perspective. Education Sciences. – 2022. Vol. 12(3).204 p. [in English]

14 Guerra-Macías Y., & Tobón S. Development of transversal skills in higher education programs in conjunction with online learning: Relationship between learning strategies, project-based pedagogical practices, e-learning platforms, and academic performance. Heliyon. 11. – 2025. 568 p [in English]

15 Maunsell P. Principles of best practice for the integration of transversal skills in the curricula of further and higher education programmes (Working Paper Series 1). Limerick and Clare ETB.- 2023. 899 p. [in English]

16 Seıtqazy P.B. Transversaldy dağdylar negızında aqparattyq qūzyrettılıktı damytudyñ mümkındıkterı [Opportunities for developing information competence based on transversal skills]. — URL: https://digitaletiquette.kz/news/66 (accessed: 21.05.2025) [in Kazakh]

Information about the authors:

Gulzhan Baimuldinova – **corresponding author**, Master of Pedagogical sciences, PhD student, Pedagogy department, Graduate School of Education, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: barashkin2479@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1476-8876

Aigul Saliyeva – CPSc, Associate Professor, Pedagogy department, Graduate School of Education, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7832-5222

Gulnara Kosmaganbetova – Master of Pedagogical sciences, PhD student, Pedagogy department, Graduate School of Education, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: gulnara_kosmaganbetova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8877-3312

Rza Mammadov – Assoc. Prof., PhD, ADA University: Baku, Azerbaijan.

E-mail: rza_mammadov@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9992-3320

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлжан Баймулдинова– **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Білім жоғары мектебінің Педагогика кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: barashkin2479@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1476-8876

Айгүл Салиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, Білім жоғары мектебінің Педагогика кафедрасының доценті, Л. Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7832-5222

Гульнара Космаганбетова – педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Білім жоғары мектебінің Педагогика кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: gulnara_kosmaganbetova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8877-3312

Рза Мамедов – Доцент, PhD, ADA Университеті, Баку қ., Әзірбайжан.

E-mail: rza_mammadov@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9992-3320

Информация об авторах:

Гульжан Баймулдинова – **основной автор**, магистр педагогических наук, докторант кафедры педагогики Высшей школы образования Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

E-mail: barashkin2479@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1476-8876

Айгуль Салиева – кандидат педагогических наук., доцент кафедры Педагогики Высшей школы образования, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

E-mail: aigul.enu@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7832-5222

Гульнара Космаганбетова – магистр педагогических наук, докторант кафедры педагогики Высшей школы образования Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.
E-mail: gulnara_kosmaganbetova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8877-3312
Рза Мамедов – доцент, PhD, ADA Университет, г.Баку, Азербайджан.
E-mail: rza_mammadov@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9992-3320

ҒТАМР 14.25.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.18**
ӘОЖ 378

А.С. Сансызбаева[1*], С.С. Дайырбеков[2]

[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
[2] Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы
* e-mail: anka_94-12@mail.ru

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТРАНСЦЕНДЕНТТІК ТЕҢДЕУЛЕР МЕН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖҮЙЕЛЕРІН ШЕШУГЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жалпы білім беретін мектептердің жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді және олардың жүйелерін шешуге үйретудің әдістемелік негіздерін әзірлеу мәселесі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – оқушылардың осы тақырыптағы теориялық білімдерін практикамен ұштастыру, олардың логикалық ойлау, аналитикалық және сандық талдау қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді оқыту әдістерін жасау және оны оқу процесіне енгізу. Мақалада трансценденттік теңдеулердің негізгі типтері мен қасиеттері талданады, оларды шешудің дәстүрлі және жаңа әдістері ұсынылады. Оқыту әдістемесі төрт кезеңнен тұрады: теориялық материалды меңгеру, практикалық тапсырмаларды орындау, ақпараттық технологияларды қолдану және шығармашылық тапсырмалар мен топтық жұмыс. Әр кезең оқушылардың теориялық білімдерін бекітуге және әртүрлі әдістерді қолдана отырып, есептерді шешу дағдыларын дамытуға бағытталған. Зерттеу барысында эксперименттік топтағы оқушыларға арнайы әзірленген оқыту әдістемесі қолданылды. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу қабілеттері айтарлықтай жақсарған. Оқушылардың орташа ұпайы бастапқы 44 ұпайдан қорытынды тестте 76 ұпайға дейін артты, бұл жаңа әдістеменің тиімділігін дәлелдейді. Сонымен қатар, оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі, пәнге деген қызығушылығы және шығармашылық ойлау қабілеттері жоғарылады. Мақалада ұсынылған әдістеме оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруға, олардың пәнге деген қызығушылығын оятуға және жалпы білім беру процесінің тиімділігін жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу нәтижелері Қазақстанның білім беру жүйесінде трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқыту әдістемесін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасауға негіз болады.

Негізгі сөздер: трансценденттік теңдеулер, трансценденттік теңсіздіктер, оқыту әдістемесі, жоғары сынып оқушылары, ақпараттық технологиялар, зерттеу әдісі, математикалық сауаттылық.

Кіріспе

Қазіргі таңда математикалық білім беру жүйесі логикалық ойлау, аналитикалық қабілеттер және күрделі есептерді шешу дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Математикалық білім берудің негізгі мақсаты – оқушыларға тек теориялық білім беріп қана қоймай, оларды сол білімді түрлі салаларда қолдана білуге үйрету. Мектеп бағдарламасында трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктер және олардың жүйелерін шешу мәселелері басты орынға ие. Бұл математикалық объектілер физика, инженерия және экономика секілді ғылым мен техниканың түрлі салаларында кеңінен қолданылады, сондықтан оларды жалпы білім беретін мектептерде терең және сапалы түрде оқыту қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты, трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу әдістерін меңгеру, олардың мазмұны мен шешімін өмірлік жағдайларда қолдана білу қазіргі заманғы білім беру процесінің маңызды бөлігіне айналып отыр.

Трансценденттік теңдеулердің ерекшеліктері оларды шешудің стандартты алгебралық әдістерімен шектелмейтіндігінде. Мұндай теңдеулерде айнымалы шама тригонометриялық, экспоненциалды немесе логарифмдік функциялардың аргументі

болып табылады, бұл оларды шешуді әлдеқайда күрделендіреді. Сондықтан оқушыларға трансценденттік теңдеулердің негізгі типтерін, оларды шешу әдістерін және осы әдістерді практикада қолдану ерекшеліктерін терең меңгерту қажет [1].

Қазіргі таңда трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге арналған тапсырмалар Ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ), халықаралық емтихандар және олимпиадалар бағдарламаларында жиі кездеседі. Бұл оқушылардың математикалық білім сапасына қойылатын талаптарды жоғарылатады және олардың осы тақырып бойынша дайындық деңгейін арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеулер көрсеткендей, көптеген оқушылар трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуде қиындықтар көреді. Бұл, бір жағынан, оқушылардың теориялық дайындықтарының жеткіліксіздігіне, екінші жағынан, оқу материалдарын түсіндіруде мұғалімдер қолданатын әдістемелердің тиімділігінің төмендігіне байланысты. Мұғалімдердің көптеген жағдайларда стандартты, формалды оқыту әдістеріне сүйенуі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын төмендетіп, олардың математикалық қабілеттерін толық ашуға мүмкіндік бермейді. Жоғары сынып оқушылары бұл тапсырмаларды орындауда едәуір қиындықтарға тап болады. Бұл трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктердің алгебралық теңдеулерден ерекшеленетін өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Мұндай есептерді шешу тек қана базалық математикалық ережелерді білуді ғана емес, сонымен қатар абстрактілі ойлау, математикалық ой-пікірді құрастыру логикасын түсіну, сандық және графикалық талдау әдістерін қолдана білу қабілеттерін талап етеді.

Білім беру мазмұнын жаңарту аясында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде жаңа оқыту бағдарламалары енгізілуде. Бұл бағдарламалар оқушылардың практикалық дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін және шығармашылық потенциалын дамытуға бағытталған. Сондықтан, трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқыту әдістемесін жетілдіру мәселесі ерекше өзектілікке ие болды. Осы тақырыпты меңгеру арқылы оқушылар тек математикалық білімдерін жетілдіріп қана қоймай, олардың басқа да пәндерге деген қызығушылығы артады, себебі трансценденттік теңдеулер физика, экономика және техникада кеңінен қолданылады.

Осыған байланысты, жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді, сондай-ақ олардың жүйелерін шешуге үйрету әдістемесін жасау және оны оқу процесіне енгізу - қазіргі заманғы педагогикалық ғылымның маңызды міндеті болып табылады. Бұл әдістеме оқушылардың когнитивтік даму ерекшеліктерін, олардың емтихан сынақтарына дайындығын және математикалық сауаттылық деңгейін арттыруды ескеруі тиіс. Ғылыми негізделген әдістемені жасап, оқу процесіне енгізу оқушылардың білім сапасын жақсартуға ғана емес, олардың математикаға деген қызығушылығын арттыруға да мүмкіндік береді, бұл олардың тез өзгеріп жатқан әлемде табысты бейімделуі үшін қажетті шарт болып табылады [2].

Математиканы оқыту әдістемесі – ғылым мен тәжірибе арасында көпір салатын негізгі құрал. Оқыту процесінде тиімді әдістемелерді қолдану оқушылардың теориялық білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың практикалық қабілеттерін дамытуға да ықпал етеді. Бұл зерттеу жұмысында трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқыту барысында қолданылатын түрлі әдістер мен тәсілдер қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді және олардың жүйелерін шешуге үйретудің әдістемелік негіздерін әзірлеу және оны оқу процесіне енгізу. Бұл мақсатқа жету үшін оқушылардың осы тақырыптағы білімдерін жүйелі түрде қалыптастырып, олардың теориялық білімін практикалық дағдылармен ұштастыруға бағытталған тиімді оқыту әдістерін жасау қажет.

Зерттеу барысында келесі міндеттерді жүзеге асыру көзделеді:

- Оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді түсіну және шешу деңгейін анықтап, олардың осы тақырыпқа байланысты кездесетін негізгі қиындықтарын сараптау.

- Трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқыту әдістерін жаңарту және оқушылардың жас ерекшеліктеріне, дайындық деңгейіне сәйкес оқыту әдістемесін әзірлеу.

- Әзірленген әдістемені мектептерде пилоттық түрде енгізіп, оқыту процесінде қолдану арқылы оның тиімділігін тәжірибе жүзінде тексеру.

Зерттеу барысында әзірленген әдістемелік ұсыныстарды тәжірибеге енгізу арқылы оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу қабілеттері, математикалық сауаттылығы және пәнге деген қызығушылығы артады деп күтіледі.

Жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге үйрету оқушылардың логикалық ойлауын, тапсырмаларды шешудегі икемділігін және математикалық әдістерді әртүрлі жағдайларда қолдану дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Әдебиетте осы мақсатта ұсынылған әртүрлі әдістемелер мен тәсілдер бар.

А.Ж. Сыздыкова (2022) оқушыларды цифрлық технологиялар арқылы теңдеу және теңсіздік жүйелерін шешуге үйрету әдістемесін әзірледі. Бұл зерттеу 2021-2022 оқу жылының көктемгі семестрінде Қазақстанның әртүрлі мектептерінде білім алып жатқан 278 оқушының қатысуымен жүргізілді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қатысушылардың теңдеу мен теңсіздіктерді шешу және қолдану дағдылары цифрлық білім берумен нығайған [3]. И. Клийчнык (2023) параметрі бар теңдеулер мен модульдік теңсіздіктерді шешу оқушылар үшін қиындық тудыратын мәселе екенін атап өтті. Зерттеуде параметрлік есептерді шешу үшін ойлау икемділігі, логикалық пайымдау қабілеті және графикалық интерпретацияларды қолдану қажеттілігі айтылды. Автор мұндай есептерді шешу үшін оқушыларды қосымша немесе таңдаулы сабақтар арқылы дайындауды ұсынды [4]. Caraballo Carmano мен Garcia Fernandez (2021) өздерінің «Methodology of Mathematics Teaching. Treatment to School Mathematics Equations» атты еңбегінде мектеп оқушыларының алгебралық және трансценденттік теңдеулермен байланысты білімдерін дамытуға, оларды іс жүзінде кездесетін әртүрлі жағдайларда шығармашылық тәсілдермен қолдануға ықпал етуге қажетті теориялық және әдістемелік ресурстарды ұсынады [5].

М. Гаевский (2020) олимпиада есептерінде теңсіздіктерді дәлелдеу үшін математикалық талдау әдістерін қолдану туралы зерттеу жүргізді. Авторлар теңсіздіктерді дәлелдеу әдістері логикалық ойлауды дамытуға және математикалық мәдениетті қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті [6]. B. P. Uyen (2021) оқушыларға радикалды теңсіздіктерді шешу үшін аналогиялық ойлауды қолдануды үйретуді ұсынды. Зерттеу барысында 10-сынып оқушыларына теңсіздіктерді шешудің аналогиялық тәсілдері ұсынылды және олардың есептерді шешу қабілеттері айтарлықтай жақсарды [7].

N. Ellerton, M. A. Clements зерттеуі жоғары сынып математика мұғалімдеріне қатысты теңдеулер мен теңсіздіктерді оқытуда қолданылатын әдістемелерді талқылаған. Зерттеу барысында мұғалімдердің көптеген қателіктерге жол беретінін және олардың бұл мәселеге қатысты білімінің жеткіліксіз екенін анықтаған. Авторлар осы мәселелерді шешу үшін арнайы дайындық бағдарламаларын әзірлеуді ұсынады [8]. Luo Q. (2015) трансценденттік теңдеулерді шешудің аналитикалық әдістерін физика есептерінде қолдануды ұсынады. Олардың әдістері көптеген физикалық есептерді, мысалы, бірқабатты сыну, Виннің ығысу заңы және Шредингер теңдеуі сияқты мәселелерді шешуде қолданылады [9].

L.Angraini, Y.Fitri (2023) зерттеулерінде оқытудың инновациялық әдістемесі – алгебралық теңдеулер мен теңсіздіктерді интерактивті бағдарламалар арқылы оқыту оқу процесін қызықты, түсінікті және тиімді өтуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Заманауи

онлайн платформалар мен қосымшалар оқушыларға теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге мүмкіндік береді. Олар есептерді шешудің әрбір қадамын көрнекі түрде көрсете отырып, кеңестер мен түсініктер береді [10].

Т.И. Анисимова трансценденттік теңдеулерді шешудің келесі стандартты емес тәсілдерін қарастырды:

• Бағалау әдісі.
• Функционалды-графикалық әдіс.
• Функцияның келесі қасиеттерін қолдану:
- жұптылық,
- монотондық,
- экстремум қасиеттері,
- шектеулілік,
- анықталу аймағы,
- функциялардың теріс еместігі.

Трансценденттік теңдеулерді шешу қиын және дәстүрлі әдістермен шешілмейтін есептерді қамтиды. Сондықтан бұл мәселелерді шешуде түрлі стандартты емес тәсілдер қолдану қажет. Төменде келтірілген кестеде осы тәсілдердің негізгі түрлері мен олардың шешу идеялары көрсетілген. Әр әдістің қысқаша сипаттамасы мен қолдану ерекшеліктері берілген, бұл оқушылар мен оқытушыларға сәйкес әдісті таңдап, тиімді қолдануға көмектеседі (Кесте 1).

Кесте 1 – Трансценденттік теңдеулерді шешу әдістері

№	Әдіс атауы	Сипаттамасы
1	Бағалау әдісі	Бір аналитикалық өрнекті басқа біреумен бағалау (көбінесе нақты санмен), сол жағын төменнен, оң жағын жоғарыдан салыстыру, яғни теңдеудің сол және оң жақтарын белгілі бір санмен салыстыру.
2	Функционалды-графикалық әдіс	f (x) = g (x) теңдеуін шешу үшін, y = f (x) және y = g (x) функцияларының графиктерін тұрғызып, олардың қиылысу нүктелерін табу, бұл нүктелердің абсциссалары теңдеудің түбірлері болады.
3	Функцияның қасиеттерін қолдану	Теңдеуде бар функциялардың қасиеттерін пайдалану, бұл кейбір теңдеулерді дәстүрлі әдістермен салыстырғанда жеңілдетіп, кейде мүмкін емес есептерді шешуге мүмкіндік береді
4	Функцияның жұптылық қасиетін қолдану	Функцияның жұптылық қасиеттерін қолданып, параметрдің барлық мәндерін табу.
5	Функцияның монотондығы мен экстремумдарын қолдану	Егер бір функция өсіп, екіншісі кемісе, теңдеу немесе түбірлері болмайды, немесе бір ғана түбір болады. Ол түбірді тапқан соң, оны тексеру керек.
6	Теңдеудің екі жағындағы функциялардың ең үлкен және ең кіші мәндерін табу.	Теңдеудің екі жағындағы функциялардың ең үлкен және ең кіші мәндерін табу.
7	Анықталу облысын қолдану	Екі жағы да тек бір саннан немесе бірнеше саннан тұратын жиында анықталған жағдайда, тексеріп, бұл сандар шешімге сәйкес келеді ме екенін анықтау керек.
Ескерту: [9] әдебиет көзі негізінде құрастырылған		

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу барысында жоғары сынып оқушыларын трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге үйретудің тиімділігін бағалау үшін педагогикалық эксперимент жүргізілді. Экспериментке жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбынан 30 оқушы қатысты. 15 оқушы бақылау тобын, 15 оқушы эксперименттік топты құрады.

Эксперимент басталмас бұрын, оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу деңгейін анықтау мақсатында алдын ала тест жүргізілді. Тест нәтижелері оқушылардың бұл тақырып бойынша базалық білімдерінің деңгейін және жиі кездесетін қиындықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу тобына арнайы әзірленген оқыту әдістемесі қолданылды. Оқушылардың білімін бекіту үшін әртүрлі деңгейдегі практикалық тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылды. Эксперимент соңында оқушылардың білім деңгейін бағалау үшін қорытынды тест жүргізілді. Бұл тест эксперименттік оқыту әдістемесінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді. Бастапқы және қорытынды тестілеу нәтижелері салыстырылып, оқушылардың білім деңгейіндегі өзгерістер талданды.

Тест 10 тапсырмадан тұрды және төмендегі мақсаттарға бағытталды:

Тесттің құрылымы:

-Тест тапсырмалары оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктер бойынша базалық білімдерін және оларды шешу дағдыларын бағалауға бағытталған.

-Тестке алгебралық, логарифмдік, тригонометриялық және экспоненциалдық функцияларды қолдануға арналған есептер енгізілді.

-Әрбір тапсырма 10 ұпаймен, жалпы тест 100 ұпайлық шкала бойынша бағаланды.

Әрбір тапсырма шешімінің дұрыстығы мен толықтығына қарай 0-ден 10 ұпайға дейін бағаланды. Теңдеулерді немесе теңсіздіктерді дұрыс шешу, аралық нәтижелерді жазу және шешімнің логикасын дұрыс баяндау бағаланды. Тапсырмалардың барлығын дұрыс орындаған оқушыларға максималды 100 ұпай берілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Бастапқы диагностикалық тест зерттеудің алғашқы кезеңінде эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу қабілеттерін бағалау мақсатында жүргізілді. Тест нәтижелері оқушылардың бұл тақырып бойынша білім деңгейін, кездесетін қиындықтарын және жалпы математикалық дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Бастапқы диагностикалық тест нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 - Бастапқы диагностикалық тест нәтижелері

Ұпайлар	Бақылау тобы	Эксперименттік топ
Жоғары ұпай	2 оқушы (13,3%)	3 оқушы (20%)
Орташа ұпай	7 оқушы (46,7%)	8 оқушы (53,3%)
Төмен ұпай	6 оқушы (40%)	4 оқушы (26,7%)
Ескерту: авторлармен құрастырылған		

Экспериментке қатысқан 30 оқушының бастапқы білім деңгейі орташа көрсеткіштен төмен болды. Тесттің жалпы орташа нәтижесі екі топ бойынша да 100 ұпайлық шкалада 42 ұпайды құрады, бұл трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу дағдыларының жеткіліксіздігін көрсетеді.

Негізгі қиындықтар:

- Оқушылардың көпшілігі логарифмдік, тригонометриялық және экспоненциалдық функциялардың қасиеттерін жеткілікті түрде меңгермеген. Бұл теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу барысында айқын көрінді.

- Көптеген оқушылар тек бір әдіспен ғана жұмыс істеп, күрделі есептерді шешуде қиындықтарға тап болды. Графикалық және сандық әдістерді қолдану бойынша білімдерінің жеткіліксіз екені байқалды.

- Тест нәтижелері оқушылардың әртүрлі функциялардың қасиеттері мен олардың арасындағы байланыстарды (мысалы, логарифмдік және экспоненциалдық функциялардың арасындағы) жеткілікті деңгейде түсінбейтінін көрсетті.

Бұл нәтижелер негізінде арнайы әдістеме әзірленіп, эксперименттік топтағы оқушыларға трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқытудың жаңа тәсілдері қолданылды. Эксперименттік оқыту барысында оқушылардың теориялық білімдерін тереңдету, практикалық дағдыларын дамыту және олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға ерекше назар аударылды.

Жаңа әдістеме жоғары сынып оқушыларына трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді тиімді және терең меңгеруге көмектесу мақсатында әзірленді. Бұл әдістеме оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін, көрнекі және сандық талдау дағдыларын, сондай-ақ әртүрлі әдістерді қолдану арқылы есептерді шешу қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Әдістеме төрт негізгі кезеңнен тұрады (Сурет 1):

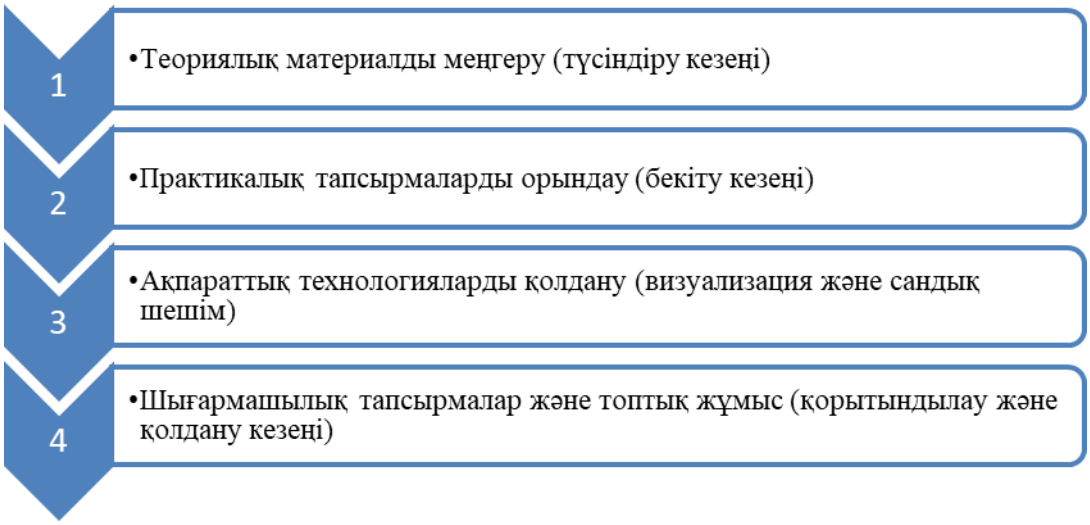

Сурет 1 – Ұсынылған әдістеме кезеңдері

Ескерту - авторлармен құрастырылған

1. Теориялық материалды меңгеру

Мақсаты: Оқушыларға трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктердің теориялық негіздерін түсіндіру, олардың түрлері мен қасиеттерін үйрету.

Қолданылатын әдістер:

-Дәріс және презентация.

-Интерактивті сұрақ-жауап әдісі.

-Қысқа видео-дәрістер.

Теориялық материал мазмұны:

-Логарифмдік, тригонометриялық және экспоненциалдық теңдеулердің анықтамасы, негізгі қасиеттері.

-Логарифмдік, тригонометриялық және экспоненциалдық теңсіздіктердің шешу әдістері.

- Бірнеше трансценденттік теңдеулерден немесе теңсіздіктерден құралған жүйелерді шешу әдістері.

Мысалдар:

Логарифмдік теңдеу: $log_2(x-3)=2$

Шешімі: $x-3=2^2$, яғни $x=7$

Тригонометриялық теңдеу: $\sin(x)=\frac{\sqrt{3}}{2}$

Шешімі: $x=\frac{\pi}{3}+2\pi k$ және $x=\frac{2\pi}{3}+2\pi k$, мұндағы $k\in Z$

Экспоненциалдық теңсіздік: $2^x>8$

Шешімі: $x>3$

2. Практикалық тапсырмаларды орындау

Мақсаты: Оқушылардың теориялық білімдерін бекіту және есептерді шешу дағдыларын дамыту.

Қолданылатын әдістер:

-Жеке және жұптық жұмыс.

-Тапсырмаларды әр деңгейде орындау (жеңілден күрделіге қарай).

-Оқушылардың жұмысын тексеру және түзету.

Практикалық тапсырмалар:

-Әрбір тақырып бойынша 3 деңгейде (жеңіл, орташа, күрделі) тапсырмалар беріледі.

Тапсырмалар:

-Жеңіл деңгей: негізгі формулаларды қолдану, есептің алгоритмін құру.

-Орташа деңгей: бір әдіспен шешу, аралық есептеулер жүргізу.

-Күрделі деңгей: бірнеше әдісті біріктіру, күрделі жүйелерді шешу.

Мысал тапсырмалар:

Жеңіл деңгей: $log_3(x+1)=1$

Шешімі: $x+1=3$, сондықтан $x=2$

Орташа деңгей: $log_3(4-2x)-log_32=2$

Шешімі: $\frac{4-2x}{2}=9$, сондықтан $x=-7$.

Күрделі деңгей: $log_2x+log_5x=log_510$

Шешімі: $log_2(5)log_2(x)+log_2(x)=log_2(5)log_5(10)\rightarrow$

$\rightarrow log_2(x)=log_{10}(5)log_5(10)\rightarrow log_2x=1$

Жауабы, $x=2, x>0$.

3. Ақпараттық технологияларды қолдану

Мақсаты: Оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану қабілеттерін дамыту.

Қолданылатын әдістер:

-GeoGebra, Desmos, Wolfram Alpha сияқты бағдарламаларда жұмыс істеу.

-Компьютерлік графика мен сандық әдістерді қолдану.

-Электронды, онлайн платформалардағы жаттығуларды орындау.

Мысалдар:

График салу: GeoGebra бағдарламасында

$y=log_2(x)$ және $y=3$ функцияларының графигін салып, олардың қиылысу нүктесін анықтау.

Сандық әдістер: Wolfram Alpha арқылы теңдеудің нақты шешімдерін табу.

Графикалық әдіс: $y=sin(x)-0.5$

$y=sin(x)-0.5$ және $y=0$ графиктерінің қиылысу нүктелерін табу.

Қадамдар:

-GeoGebra бағдарламасын ашу.

-Теңдеулердің графиктерін салу.

-Графиктердің қиылысу нүктелерін анықтау.

-Қиылысу нүктелерінің координаталарын жазу.

4. Шығармашылық тапсырмалар және топтық жұмыс

Мақсаты: Оқушылардың логикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту, командалық жұмысты жетілдіру.

Қолданылатын әдістер:

-Шығармашылық тапсырмалар мен зерттеу жұмыстары.

-Топтық жобалар мен презентациялар.

-Проблемалық сұрақтарға жауап беру.

Мысалдар:

-Трансценденттік теңдеулерді күнделікті өмірде қолдану мысалдарын табу және олардың шешімдерін түсіндіру.

- Топтарға бөлініп, әртүрлі әдістермен берілген теңдеулерді шешу және олардың нәтижелерін салыстыру. Мысалы, бір топ логарифмдік теңдеулерді графикалық әдіспен шешсе, екінші топ сандық әдіспен шешеді.

- «Логарифмдік теңдеулердің түбірлерін табу үшін графикалық әдіс тиімді ме, әлде аналитикалық әдіс пе?» деген сұраққа топтық пікірталас ұйымдастыру.

Әдістеменің артықшылықтары:

-Оқушылардың теориялық білімдерін бекітіп, практикалық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

-Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың көрнекі ойлау қабілеттерін және пәнге деген қызығушылығын арттырады.

-Шығармашылық тапсырмалар мен топтық жұмыстар оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау және командалық жұмыс істеу қабілеттерін дамытады.

Жаңа әдістеме оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу барысында түрлі әдістерді тиімді қолдануға үйретуге бағытталған. Бұл әдістеме оқыту процесін жан-жақты, қызықты және тиімді етеді, оқушылардың математикалық білімдерін тереңдетуге және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Жаңа әдістемені енгізу барысында эксперименттік топта (15 оқушы) бір ай бойы арнайы сабақтар жүргізілді. Әр сабақта оқушылар жаңа әдістемелерді пайдаланып, трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу бойынша түрлі тапсырмаларды орындады. Әдістемені қолданудың тиімділігін бағалау үшін бастапқы және қорытынды диагностикалық тест нәтижелері салыстырылды.

Эксперименттік топтың бастапқы диагностикалық тест нәтижесі бойынша орташа ұпайы 44 ұпайды құраса, қорытынды тестте орташа ұпай 76 ұпайға дейін өсті. Бұл көрсеткіш жаңа әдістеменің оқушылардың білім деңгейін арттыруда тиімді болғанын көрсетеді. Бастапқы тестте 70 ұпайдан жоғары нәтиже көрсеткен оқушылар саны 3-тен 10-ға дейін өсті (20%-дан 66,7%-ға дейін). Бұл оқушылардың қиын тапсырмаларды дұрыс шешу қабілеттерінің артқанын көрсетеді. Бастапқы тестте 40 ұпайдан төмен нәтиже көрсеткен оқушылар саны 4-тен 0-ге дейін азайды (26,7%-дан 0%-ға дейін). Бұл жаңа әдістемені енгізудің оқушылардың білім алудағы қиындықтарын азайтуға ықпал еткенін көрсетеді.

Оқушылардың тригонометриялық теңдеулерді шешу дағдылары едәуір жақсарды. Бастапқы тестте тригонометриялық теңдеулердің шешімдерін дұрыс тапқан оқушылар саны 40%-ды құраса, қорытынды тестте бұл көрсеткіш 80%-ға дейін өсті. Логарифмдік теңдеулерді шешу қабілеті бойынша оқушылардың нәтижелері де жақсарды. Бастапқы тестте логарифмдік теңдеулерді дұрыс шешкен оқушылар саны 33%-ды құраса, қорытынды тестте бұл көрсеткіш 73%-ға дейін өсті. Бастапқы тестте экспоненциалдық теңдеулерді дұрыс шешкен оқушылар саны 26,7%-ды құраса, қорытынды тестте бұл

көрсеткіш 66,7%-ға дейін артты. Бұл оқушылардың экспоненциалдық функциялардың қасиеттерін түсіну деңгейінің жақсарғанын көрсетеді.

Мысалы, логарифмдік теңдеулерді дұрыс шешкен оқушылар саны бастапқы 33%-дан 73%-ға дейін артқан. Бұл статистикалық өсімнің өзі маңызды, бірақ одан да маңыздысы – оның артында қандай педагогикалық процестер тұрғанын түсіндіру. Бұл көрсеткіш оқушылардың осы тақырып бойынша тек техникалық дағды емес, терең түсінік қалыптастырғанын көрсетеді.

Ең алдымен, оқытудың жаңа әдістемесі логарифмдік функциялармен байланысты есептерді шешуде бірнеше әдісті (аналитикалық, графикалық, сандық) қатар қолдануға мүмкіндік берді. Оқушылар теңдеуді шешуді тек формула жаттап шешу емес, оның графикалық бейнесін көру, сандық әдіспен тексеру, шешімнің дұрыстығын дәлелдеу тұрғысынан қарастыра бастады. Бұл – метатану мен рефлекция деңгейіндегі ойлауға көшу.

Әдістеменің екінші маңызды жағы – теория мен практиканың теңгерімі. Логарифмдік функцияның қасиеттері мен ережелері алдымен қысқаша әрі нақты баяндалып, кейін бірден сол білімді қолдануға арналған тапсырмалар берілді. Бұл теориялық білімнің нақты практикалық негізге ие болуына ықпал етті. Мысалы, оқушылар логарифмдік өрнектің анықталу аймағын есепке ала отырып шешімдер жүргізуді үйренді, бұл жиі жіберілетін типтік қателердің алдын алуға көмектесті.

Сонымен қатар, оқытуда ақпараттық технологияларды әсіресе GeoGebra бағдарламасын қолдану ерекше рөл атқарды. Бағдарламада оқушылар $y = log_a x$ және басқа функциялардың графиктерін тұрғызып, олардың қиылысу нүктесін анықтау арқылы теңдеудің шешімін визуалды түрде көре алды. Бұл оқушылардың визуалды кеңістік ойлау қабілетін арттырады және логарифмдік функцияның динамикасын нақты түсінуге септігін тигізді.

Тапсырмалардың деңгейлік құрылымы да өз тиімділігін көрсетті. Оқушылардың жеке қабілетіне сай тапсырма таңдау мүмкіндігі оларды күрделі есептерден қорықпай, біртіндеп үйренуге жетеледі. Нәтижесінде бұрын тек жеңіл тапсырмамен шектеліп жүрген оқушылар орта және күрделі деңгейдегі есептерге де сенімді кірісіп, оларды шеше бастады. Бұл – оқытудағы инклюзивті тәсілдің сәтті жүзеге асқанының белгісі.

Сондай-ақ, сабақтарда талқылау және топтық жұмыс элементтері қолданылды. Оқушылар бір-біріне түсіндіріп, шешім жолдарын салыстырып, логарифмдік теңдеулерді шешудің балама әдістерін ұсынды. Бұл ортақ ойлау мен ұжымдық білім құруға ықпал етті, ал мұндай тәсіл оқушылардың математикалық сауаттылығы мен логикалық пайымын тереңдететінін белгілі.

Жоғарыда келтірілген әдістемелік тәсілдердің үйлесімі оқушылардың логарифмдік теңдеулерді шешуге деген сенімділігін арттырып қана қоймай, оларда бұл тақырыпты жан-жақты түсіну, терең талдау және түрлі әдіспен шешу дағдыларын қалыптастырды. Сондықтан 33%- дан 73%-ға дейінгі өсім жай ғана сандық көрсеткіш емес, оқыту сапасының жүйелі жақсаруының айғағы болып табылады.

Жаңа әдістемені енгізу барысында оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі артты. Сабаққа қатысу көрсеткіші 85%-дан 98%-ға дейін өсті. Топтық тапсырмалар кезінде оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуге деген ынтасы артты. Бастапқы кезеңде топтық жұмысқа белсене қатысқан оқушылар саны 53%-ды құраса, қорытынды кезеңде бұл көрсеткіш 93%-ға дейін өсті. Оқушылардан алынған сауалнама нәтижелері бойынша, олардың 90%-ы жаңа әдістеме негізінде өткізілген сабақтардың дәстүрлі сабақтарға қарағанда қызықты әрі тиімді болғанын атап өтті.

Оқушылардың 86,7%-ы шығармашылық тапсырмаларды орындау барысында жоғары белсенділік танытып, өз идеяларын еркін жеткізе білді. Бұл көрсеткіш бастапқы кезеңде 40%-ды ғана құраған болатын.

Жаңа әдістемені енгізу оқушылардың трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу қабілеттерін едәуір жақсартты, сондай-ақ олардың пәнге деген қызығушылығын арттырды. Әдістеме оқушылардың теориялық білімдерін тереңдетуге, әртүрлі әдістерді қолдану дағдыларын дамытуға және шығармашылық қабілеттерін арттыруға ықпал етті. Бұл әдістемені кеңінен қолдану жалпы білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижелері жалпы білім беретін мектептердің жоғары сынып оқушыларына трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқытудың тиімді әдістемесін әзірлеу және оны оқу процесіне енгізудің қажеттілігі мен маңыздылығын көрсетті. Жаңа әдістеме оқушылардың математикалық білімдерін тереңдетіп қана қоймай, олардың теориялық білімдерін практикада қолдану, логикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға үлкен септігін тигізді.

Ұсыныстар:

- Жаңа әдістемені жалпы білім беретін мектептерде кеңінен қолдану қажет, себебі ол оқушылардың математикалық сауаттылығын арттырып, пәнге деген қызығушылығын күшейтеді.

- Мұғалімдерге ұсынылған әдістемелерді қолдану үшін арнайы курстар немесе семинарлар өткізу қажет, бұл олардың кәсіби біліктілігін арттыруға көмектеседі.

- Зерттеу нәтижелерін негізге ала отырып, оқу бағдарламалары мен әдістемелік нұсқаулықтарды жетілдіру қажет. Әсіресе, трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқыту бойынша қосымша ресурстар мен жаттығулар әзірленуі тиіс.

Жалпы, жүргізілген зерттеу жұмысы трансценденттік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқытудың тиімді әдістемесін жасау және оны оқу процесіне енгізу арқылы оқушылардың математикалық білімдерін, логикалық ойлау қабілеттерін және пәнге деген қызығушылығын арттыруға болатынын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Салпагарова Р. Н. Трансцендентные уравнения с параметром и методы их решений. Вектор развития современной науки. – 2016. – С. 1095-1098.

2 Шумай Т. А., Васильева С. Е. Один из нестандартных методов решения трансцендентных неравенств. Проблемы науки. – 2018. – № 4 (28). – С. 6-12.

3 Syzdykova A., Jussupova D., Amantayeva A., Yerniyazova B. Methods of teaching school students to solve systems of equations and inequalities in the conditions of digitalisation of education. Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. Vol.17(8) .P. 2680-2691.

4 Kliychnyk I. Organization of educational activities of schoolchildren in solving inequalities with a parameter and a module. Academic Notes Series Pedagogical Science. №1. 2023. P. 139-143.

5 Caraballo Carmona C.M., Garcia Fernandez F.L. Methodology of Mathematics Teaching. Treatment to School Mathematics Equations. Editorial Tecnocientificia Americana: 2021. 64 p.

6 Haievskyi M., Iziumchenko L., Kliychnyk I. Application of methods of mathematical analysis to prove olympiad inequalities. Academic Notes Series Pedagogical Science. 2020. P. 58-61.

7 Uyen B. Using analogy in solving problems: A case study of teaching the radical inequalities. European Journal of Education Studies. 2021. P. 8-9.

8 Ellerton N. F., Clements M. A. Prospective middle-school mathematics teachers' knowledge of equations and inequalities. Early algebraization: A global dialogue from multiple perspectives. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. 2011. P. 379-408.

9 Luo Q., Wang Z., Han J. A Padé approximant approach to two kinds of transcendental equations with applications in physics. European Journal of Physics. Vol.3 (36). 2015. P. 035030.

10 Angraini L., Fitri Y. The effect of interactive multimedia-based learning on students` mathematical problem solving ability. Inter J Cont Stud Educ.Vol.2 (2).2023. P. 85-90.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ РЕШЕНИЮ ТРАНСЦЕНДЕНТНЫХ УРАВНЕНИЙ И НЕРАВЕНСТВ И ИХ СИСТЕМ

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема разработки методических основ обучения старшеклассников общеобразовательных школ решению трансцендентных уравнений и неравенств и их систем. Основная цель исследования - сочетание теоретических знаний учащихся по данной теме с практическими, разработка эффективных методов обучения, направленных на развитие их логического мышления, аналитических и количественных способностей и внедрение их в учебный процесс. В статье анализируются основные типы и свойства трансцендентных уравнений, предлагаются традиционные и новые методы их решения. Методика обучения состоит из четырех этапов: усвоение теоретического материала, выполнение практических заданий, использование информационных технологий, выполнение творческих заданий и командная работа. Каждый этап направлен на закрепление теоретических знаний учащихся и развитие навыков решения задач с использованием различных методов. В ходе исследования была использована специально разработанная методика обучения учащихся экспериментальной группы. Результаты эксперимента показали, что способности учащихся решать трансцендентные уравнения и неравенства значительно улучшились. Средний балл учащихся увеличился с начальных 44 баллов до 76 баллов в итоговом тесте, что доказывает эффективность новой методики. Кроме того, повысилась посещаемость, интерес к предмету и творческие способности учащихся. Методика, представленная в статье, позволяет повысить математическую грамотность учащихся, пробудить их интерес к предмету и повысить эффективность общеобразовательного процесса. Результаты данного исследования послужат основой для выработки предложений по совершенствованию методики обучения трансцендентным уравнениям и неравенствам в системе образования Казахстана.

Ключевые слова: трансцендентные уравнения, трансцендентные неравенства, методика обучения, старшеклассники, информационные технологии, метод исследования, математическая грамотность.

METHODS OF TEACHING HIGH SCHOOL STUDENTS TO SOLVE TRANSCENDENTAL EQUATIONS AND INEQUALITIES AND THEIR SYSTEMS

Abstract

This article discusses the problem of developing methodological foundations for teaching high school students to solve transcendental equations and inequalities, as well as their systems. The main purpose of the study is to combine students' theoretical knowledge on this topic with practical knowledge, to develop effective teaching methods that enhance their logical thinking, analytical, and quantitative analytical abilities, and to introduce them into the educational process. The article analyzes the main types and properties of transcendental equations, suggests traditional and new methods for solving them. The teaching methodology consists of four stages: the assimilation of theoretical material, the performance of practical tasks, the use of information technology, creative tasks and teamwork. Each stage aims to consolidate students' theoretical knowledge and develop problem-solving skills through various methods. During the study, a specially developed teaching methodology was used for the students in the experimental group. The results of the experiment showed that the students' ability to solve transcendental equations and inequalities has improved significantly. The average student score increased from 44 to 76 on the final test, demonstrating the effectiveness of the new methodology. In addition, student attendance, interest in the subject, and creative abilities have increased. The methodology presented in the article enables students to improve their mathematical literacy, become more interested in the subject, and enhance the effectiveness of the educational process. The results of this study will serve as a basis for developing proposals to improve the teaching methods of transcendental equations and inequalities in the education system of Kazakhstan.

Key words: transcendental equations, transcendental inequalities, teaching methods, high school students, information technology, research method, mathematical literacy.

REFERENCES

1 Salpagarova R. N. Transtsendentnye uravneniya s parametrom i metody ikh resheniy [Transcendental equations with a parameter and methods of their solutions]. Vektor razvitiya sovremennoy nauki. 2016. P. 1095-1098. [in Russian]

2 Shumay T. A., Vasil'eva S. E. Odin iz nestandartnykh metodov resheniya transtsendentnykh neravenstv [One of the non-standard methods for solving transcendental inequalities]. Problemy nauki. № 4 (28). 2018. P. 6-12. [in Russian]

3 Syzdykova A., Jussupova D., Amantayeva A., Yerniyazova B. Methods of teaching school students to solve systems of equations and inequalities in the conditions of digitalisation of education. Cypriot Journal of Educational Sciences. Vol.17 (8). 2022. P. 2680-2691. [in English]

4 Kliychnyk I. Organization of educational activities of schoolchildren in solving inequalities with a parameter and a module. Academic Notes Series Pedagogical Science. № 1. 2023. P. 139-143. [in English]

5 Caraballo Camona C.M., & Garcia Fernandez F.L. Methodology of Mathematics Teaching. Treatment to School Mathematics Equations. Editorial Tecnocientifica Americana: 2021. 64 p. [in English]

6 Haievskyi M., Iziumchenko L., Kliychnyk I. Application of methods of mathematical analysis to prove olympiad inequalities. Academic Notes Series Pedagogical Science. 2020. P. 58-61. [in English]

7 Uyen B. Using analogy in solving problems: A case study of teaching the radical inequalities. European Journal of Education Studies. 2021. P. 8-9. [in English]

8 Ellerton N. F., Clements M. A. Prospective middle-school mathematics teachers' knowledge of equations and inequalities. Early algebraization: A global dialogue from multiple perspectives. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. 2011. P. 379-408. [in English]

9 Luo Q., Wang Z., Han J. A Padé approximant approach to two kinds of transcendental equations with applications in physics. European Journal of Physics. Vol. 3 (36). 2015. P. 035030. [in English]

10 Angraini L., Fitri Y. The effect of interactive multimedia-based learning on students` mathematical problem solving ability. Inter J Cont Stud Educ. Vol.2 (2). 2023. P. 85-90. [in English]

Information about authors:

Arailym Sansyzbayeva - **corresponding author**, Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: anka_94-12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2087-8174

Serik Daiyrbekov - candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Mathematics, Uzbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: dairbekov-serik@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3643-9085

Информация об авторах:

Арайлым Сансызбаева – докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: anka_94-12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2087-8174

Серик Дайырбеков – кандидат педагогических наук, профессор кафедры "Математика", Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: dairbekov-serik@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3643-9085

Авторлар туралы ақпарат:

Арайлым Сансызбаева – докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: anka_94-12@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2087-8174

Серик Дайырбеков – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Математика» кафедрасының профессоры, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dairbekov-serik@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3643-9085

IRSTI: 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.19**
UDC 37.012

S. Mehdikhanli[1*], N.B. Kairliyeva[2], L.B. Alekeshova[2]., M.K. Amangaziyeva[2]
[1] University of Guilan
Rasht, 418869, Republic of Iran
[2] Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011 Republic of Kazakhstan
*e-mail:smehdikhanli@guilan.ac.ir

THE METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING PROFESSIONAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE PHILOLOGY TEACHERS

Abstract

The article examines the methodological foundations for developing professional communicative competence in future teachers within a linguacultural educational environment. The relevance of integrating competency-based, cultural, and learner-centered approaches in teacher training is substantiated. The purpose of the article is to scientifically substantiate and experimentally verify the effectiveness of developing the professional and communicative competence of future philology teachers within a linguo-cultural educational environment using specialized teaching materials. Practical tools for competence formation are identified, including the use of linguacultural educational materials. It is noted that such an environment promotes intercultural interaction skills, professional reflection, and communicative flexibility. The findings can be applied in the design of educational programs and methodological resources for pedagogical universities. The article presents an experimental study on the formation of professional communicative competence in students of philological specializations, enrolled in the discipline "Russian Language" and the educational program "Teacher of Russian Language and Literature in Schools with Russian and Non-Russian Languages of Instruction" at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. The methodological foundation of the study is a competency-based approach, adapted to incorporate linguacultural content. The research involved 160 undergraduate students. In the experimental group, a statistically significant increase was observed in the levels of professional communicative and linguacultural competence components. The proposed methodology, which includes a linguacultural-focused teaching manual, demonstrated its effectiveness in university-level teacher training for future philologists.

Key words: professional communicative competence, competency-based approach, linguacultural component, Russian language, linguistic picture of the world, intercultural communication**.**

Introduction

In the modern educational environment, the development of not only professional knowledge and skills but also advanced communicative competence in future teachers has become particularly important. This competence ensures effective interaction with students, colleagues, and also parents. Professional communicative competence is viewed as an integrative personal quality of teachers, comprising speech, social, and cultural components, which is necessary for the successful implementation of teaching activities in various educational situations.

In line with modern requirements for teacher education, the implementation of the competence-based approach is key, as it enables targeted development of professional competencies through active, context-based learning methods. The use of linguacultural textbooks occupies a special place among these methods. Such textbooks not only develop linguistic competence but also deepen understanding of the cultural context of communication, which is especially important for philologists and Russian language specialists preparing to work in a multilingual and multicultural educational environment.

A multicultural educational environment and communication with representatives of other linguistic and cultural communities have demonstrated that language alone is not enough for successful and effective contacts [1. -258]. Language must be studied in inseparable unity with the world and the culture of the people who speak it [2. -49]. For effective communication, it is necessary to understand the unique aspects of a people's culture and character.

The language of every nation is connected to its history, culture, and social life, which, in turn, form the nation's linguistic picture of the world [2 -43]. The teaching of language and culture must be integrated. Consequently, learning the Russian language and, through it, the linguistic picture of the world, gives students a deeper understanding of the Russian culture, broadens their horizons, and enriches their vocabulary with both professional and general words [2. -47].

Modern education requires teachers not only to have professional erudition but also a high level of communicative competence, especially in the context of a multilingual and multicultural educational space [3. -36], [4. -20].

The level of communicative culture is characterized by linguistic knowledge, cultural background knowledge, socio-ethnocultural knowledge, and knowledge about the national-cultural specifics of the language [1. -254].

The formation of professional and communicative competence is becoming a key area in the training of future philologists [5. -50], [6. -115], [7. -105].

Similar trends are also observed in foreign pedagogy, where communicative competence is emphasized as the foundation of professional interaction [8]. The practical goal of professional communication training is the development of professional communicative competence in the target language. This development requires consideration of the complex structure and specific content of professional activity, which are determined by the qualification requirements and needs of the speciality [10. -1242].

Communicative competence can be defined as the knowledge, understanding, and skills necessary for effectively teaching academic subjects in a non-native language [11. -3]. One key factor influencing students' motivation to learn is the teacher's professional competence. A teacher's professional and communicative competence should facilitate high-quality teaching. High-quality teaching is teaching that stimulates students' desire for lifelong learning [12. -69]. The teacher's professional and communicative competence directly determines his (her) pedagogical activity and professional engagement [13. -2].

Communicative competence as a pedagogical category is characterized by the following features: deep individual professional knowledge for successful professional activity, awareness of personal meanings and values of professional knowledge for practical and professional activity [14. -36].

The competence-based approach, now firmly established in higher education practice, [15. -80], involves the formation of stable, integrative skills that ensure readiness for professional activity. Of particular importance is the inclusion of linguacultural components as a mechanism for understanding communicative norms through the cultural code [16. -59], [17. -90].

Despite a considerable number of studies on communicative competence and the competence-based approach, the issue of integrating a linguacultural component into the development of professional communicative competence among philology students remains unresolved in pedagogical practice, especially in university training. Current teaching methodologies often fail to adequately account for the specifics of intercultural communication and its impact on a teacher's speech activity.

The aim of the study: development and testing of a model for the formation of professional communicative competence in undergraduate philology students using a linguacultural textbook within the framework of a competency-based approach. To achieve this goal, the following tasks have been set:

1. To define the theoretical foundations for forming professional communicative competence, taking into account the linguocultural aspect.
2. To develop a model for competence formation and a textbook for its implementation.
3. To conduct an experimental study with the participation of 160 students and evaluate the effectiveness of the proposed method.

4. To analyze the results and formulate pedagogical recommendations for university practice.

Materials and research methods

The object of the research is the process of forming professional communicative competence among university philology students studying the discipline "Russian Language". Participants: 160 undergraduate students; two groups: an experimental group (80 people) and a control group (80 people). All students were at the same proficiency level at the beginning of the experiment; they followed the same curriculum and had similar linguistic and cultural backgrounds.

The model for forming professional communicative competence includes four interrelated components:

- Motivational component - developing students' motivation and interest in improving communicative skills, awareness of the importance of professional communication.
- Cognitive component - mastering linguacultural knowledge, speech norms, and professional terminology.
- Operational-activity component - development of practical skills: speech interactions, discussions, presentations, solving professional communication tasks.
- Evaluative-reflective Component - skills of self-control, self-assessment, and reflection on one's own speech and communicative activity.

The developed linguacultural textbook contains theoretical and practical modules aimed at integrating linguistic and cultural context.

Main characteristics:

- Two modules; each module contains 15 topics, totaling 30 topics that correspond to the content of the "Russian Language" discipline at the B2 level.
- The thematic coverage includes: language norms for business and professional communication; cultural texts revealing the specifics of Russian linguistic and social culture; technology-based tasks: role-playing games, case studies, projects, situational practices; digital resources for independent and group work.
- The theoretical material includes linguacultural concepts (language and culture, linguistic picture of the world, cultural connotations, mentality, cultural universals), as well as linguistic data (phraseologisms, non-equivalent vocabulary, symbols, stereotypes).

Organization of the experiment:

The experiment was conducted over one academic semester and included three stages:

1. The ascertaining stage - the diagnosis of the initial level of competence: tests (professional vocabulary, speech norms), motivation, and self-assessment questionnaires; observation of the performance of communicative tasks.
2. Formative stage - implementation of the model in the experimental group: classes using the textbook, interactive methods (role-playing games, discussions, project activities), use of digital resources, seminars, group assignments. The control group followed the standard program.
3. Control stage - re-diagnostics: testing, questionnaires, observation; collection of student feedback; comparative analysis: initial and final, experimental and control groups.

Research Methods (mixed-methods):

• Testing - assessing knowledge and skills based on pre-defined tasks.

• Questionnaires - studying motivational and reflective components.

• Observation - analyzing students' speech and communication activities in learning situations.

• Statistical data processing - Student's t-test for comparing means; Mann-Whitney test for comparisons between groups; testing for the significance of differences (significance level $p < 0.05$, $p < 0.01$).

Assessment criteria:

1. Linguistic competence - knowledge of speech norms, grammar, and professional terminology.

2. Communicative competence - the ability to use speech strategies in professional situations.
3. Linguacultural competence - understanding cultural characteristics and their impact on communication.
4. Reflective competence - the ability to self-monitor, evaluate, and correct errors.

Results and their discussion

Initial level of professional communicative competence. Diagnostics at the ascertaining stage showed that students in both groups started from a similar level. The average test scores were: control group: 52.8%; experimental group: 53.4%.
Regarding the criteria:

Table 1. Initial level of professional communicative competence

Criteria	Control group (initial)	Experimental group (initial)
Linguistic competence	54,2 %	53,9 %
Communicative competence	51,7 %	52,8 %
Linguacultural competence	52,5 %	54,1 %
Reflective competence	53,0 %	53,7 %
Note: Compiled by the author		

The motivation questionnaire showed an average level of interest: Students recognized the importance of communication skills but experienced difficulties in applying them due to insufficient practice and weak integration of the cultural context. Observation of speech activity revealed frequent deviations from speech norms, limited use of professional terminology, and a low level of cultural awareness in the choice of linguistic means.

2. Changes in the experimental group after the formative stage. After completing the course of experimental methodology, the experimental group showed significant improvements in all competency criteria:

- The average final test score was 81.2%, which is 27.8 percentage points higher than the initial level.
- In the control group, the increase in scores was less pronounced: the final average score was 61.1%, an increase of 8.3 points.

Comparison Table by Criteria:

Table 2. Final level of professional communicative competence

Criteria	Control group (final)	Experimental group (final)
Linguistic competence	63,5 %	85,3 %
Communicative competence	59,2 %	79,8 %
Linguacultural competence	60,0 %	80,9 %
Reflective competence	61,7 %	78,9 %
Note: Compiled by the author		

These data indicate that using a textbook with a linguacultural component and active teaching methods significantly increases the rate of development of professional communicative competence compared to the traditional methodology.

3. Qualitative changes, examples, and feedback

- Qualitative changes: during discussions and presentations, students in the experimental group began to use professional vocabulary more confidently, correctly apply the norms of business and professional communication, and more carefully consider cultural specifics

(for example, forms of address, speech etiquette) when composing dialogues and situational tasks.

- Task examples:

1. Situational case: «Communication with Parents Who Speak a Non-Russian Language of Instruction», where students were required to consider the family's cultural code (background), local linguistic specifics, and select means of intercultural adaptation.
2. Project Work: «Russian culture and intercultural dialogues», in which students prepared presentations that included comparisons of cultural practices in the linguistic sphere (rituals, customs, speech stereotypes).
3. Speech training on the topic: «Professional communication in a school with a multilingual audience», where not only linguistic accuracy was assessed, but also sensitivity to the cultural expectations of the communication participants.

- Students' feedback: more than 85% of respondents in the experimental group noted that the textbook and the methods used increased their motivation, improved their understanding of the cultural component of the language, and expanded their perception of the Russian language as a tool for intercultural communication. Example: «Working with texts that reflect cultural specifics allowed me to understand why a formal style is appropriate in some situations, while a more personal, emotionally charged one is suitable in others»; «Role-playing games helped us feel like we were in real communication situations, especially when it was necessary to take into account the cultural context» etc.

4. Statistical processing of the results

- Student's t-test: A comparison of the initial and final scores for the experimental group shows a statistically significant difference at a significance level of $t < 0.01$ for all criteria. This confirms that the changes are not random.
- Mann-Whitney test: A comparison of the final results between the experimental and control groups shows significant differences at $U < 0.05$, indicating that the experimental methodology is superior to the standard one in terms of the degree of competence formation.

The obtained results demonstrate that the proposed model, based on the competency-based approach and implemented through a textbook with a linguacultural component, is effective in training philology students. Integrating cultural context allows students not only to assimilate language norms but also to develop a conscious approach to communication that accounts for cultural nuances.

The motivational component proved key: without interest and an understanding of the importance of communication skills, the other components are formed less intensively. The operational and activity-based work (role-playing games, case studies, projects) had a strong effect precisely on the development of communicative and linguacultural competencies. Reflection increased awareness and helped students analyze their own mistakes and progress.

Limitations of the study: the experiment was conducted at one university and over one semester; the long-term effects of retention and competency development after completion of the course were not covered. Additionally, differences in students' perceptions of cultural material across diverse linguistic and cultural backgrounds may exist and require further study.

Conclusions and pedagogical recommendations

1. The model for developing professional communicative competence, which includes motivational, cognitive, operational-activity and reflective components, appears to be effective provided that a textbook with a linguacultural character and active teaching methods are used.
2. The textbook, aimed at level B2, with the integration of cultural material and various practical tasks, contributes to a significant increase in all components of competence.

3. Reflective activity should be integrated into the learning process regularly - not only as a separate component, but also through systematic discussion, self-assessment, diaries and peer or group mistake analysis.
4. In organizing the training of philologists, it is recommended to provide for the constant use of contextual and intercultural tasks, as well as digital resources and multimedia materials that enrich the cultural context.
5. To increase the validity of the results, future research should be conducted on a larger sample (several universities), and the possibility of extending the experiment to a full academic year, as well as monitoring skill retention several months after the course completion, should be considered.

In the context of implementing the IP educational program "Teacher of the Russian language in schools with Russian and non-Russian languages of instruction," special attention is paid to the development of linguacultural and professional-communicative competence in philology students, which meets modern requirements for teacher training in a multicultural educational environment.

One of the significant areas of work is conducting lectures and practical classes to understand the cultural specificity of linguistic consciousness and intercultural communication, as well as to develop tolerance and respect for linguistic and cultural diversity. As part of practical assignments, students analyze linguistic and cultural phenomena in texts of various genres and stylistic nuances, conduct intercultural comparisons, and participate in project activities aimed at adapting Russian-language teaching methods in a bilingual environment.

A special place in the program was occupied by lectures (from 1st to 4th year) delivered by Dr. Mehdikhanli S. at Atyrau University, Department of Russian Philology, in the format of an international academic exchange between Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov and University of Guilan. Many events were also held. The Scientific School being one of them. As part of this event, a meeting was held with Mehdikhanli S., candidate of philological sciences, PhD, Head of the Russian Language Department at University of Guilan (Iran), who given a guest lecture on teaching Russian as a foreign language to Iranian audiences and the specifics of intercultural reception of Iranian, Kazakh and Russian cultures. The presentation was accompanied by an active discussion with students, master's degree candidates, the professorial and teaching staff of Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov.

Such events promote the expansion of academic mobility, the development of scientific collaboration, and also instill in students a sustainable motivation for research and teaching activities in an intercultural environment. Visits by international specialists and participation in scientific schools allow students not only to broaden their professional horizons but also to become directly acquainted with different pedagogical traditions, approaches and research in the field of Russian language teaching.

The integration of the linguacultural component into the university's educational and scientific activities plays a key role in training highly qualified specialists capable of working effectively in a multilingual and multicultural society.

Conclusion

The conducted analysis showed that the development of professional and communicative competence in future teachers in the context of a linguacultural educational environment is a multifaceted process that integrates competence-based, personal-activity-based, and cultural approaches. The methodological basis of this process is grounded in the concepts of intercultural communication, cultural dialogue, the learner's subjectivity, and the principles of humanistic pedagogy.

The obtained data confirm the effectiveness of the model, including its consistency with modern theories of professional training [16. - 60], [7. - 92], [18. - 8]. The component of linguistic and cultural understanding of language played a special role, aligning with modern requirements

for teachers. The inclusion of a linguacultural component increased students' motivation and ensured intercultural understanding of language [7. - 108], [16. -61].

Reflection elements integrated into the textbook contributed to the development of metacognitive skills, as also shown by Shulman's research [18. - 10].

The research data confirm that the motivational component plays a key role in the successful development of competence, since students' increased interest in the subject and understanding of the importance of communication skills stimulate active participation in the educational process.

Furthermore, the cognitive and operational-activity components together create conditions for systematic and practice-oriented acquisition of the material. The evaluative-reflective component is particularly important and contributes to the development of students' self-monitoring and self-assessment skills, a crucial condition for professional growth and the continuous improvement of communicative competencies. The obtained data are consistent with modern pedagogical concepts that emphasize the need for reflective activity in professional training.

A linguacultural educational environment, as a pedagogical phenomenon, not only ensures students' acquisition of linguistic and cultural knowledge but also promotes the development of flexible professional skills, such as the ability to engage in intercultural interaction, tolerance, communicative reflection, and empathy.

The use of textbooks and methodological materials of a linguacultural nature enables the effective implementation of a practice-oriented training model to develop students' ability for productive communication in a multicultural educational environment.

The obtained theoretical and empirical results can be used in the content of educational programs at pedagogical universities, in the development of academic courses, as well as within teacher professional development systems. Future research is intended to focus on specifying the criteria and indicators for the formation of professional-communicative competence in students, as well as on identifying effective technologies for its development in the context of digitalization and academic mobility.

REFERENCES

1 Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация как методология иноязычного образования. Язык и культура. - № 56. -2021.- С. 254-272.

2 Мехтиханлы С.Г. Языковая картина мира в паремиях с позиции лингвокультурологии. Гуманитарные исследования. Языкознание. - № 4 (68). -2018.- С. 43-58.

3 Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Высшее образование сегодня. - №5. - 2003. - С. 34-42.

4 Якубович В.С. Компетентностный подход в системе высшего педагогического образования. Образование и наука. - Т.23.- №2. - 2021.- С.15-24.

5 Ермоленко Т.В. Формирование профессиональных компетенций у студентов педагогических вузов. Педагогика. - №3. - 2021.- С.45–52.

6 Михайлова Е.В. Рефлексия как компонент профессионально коммуникативной компетенции студентов. Вестник педагогики. - №4. - 2022. - С.112-120.

7 Кузнецова Н.А., Петухова О.В. Лингвокультурологический аспект в преподавании русского языка. Вестник филологии. - Т.8.- №2. - 2019. - С.101–110.

8 Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics.Vol.1.1980. P. 1- 47.

9 Хомская Н.Г. Компетентностный подход в преподавании русского языка как иностранного. Русский язык в школе. - №5. - 2017. - С.23–29.

10 Калашникова О. А., Рябова Т. В. Лингвометодические основы формирования профессиональной коммуникативной компетенции переводчика на завершающем этапе обучения в военном вузе (дополнительная программа профессиональной переподготовки). Педагогика. Вопросы теории и практики. Методология и технология профессионального образования. - Выпуск 12. - Том 8. - 2023. - С.1241-1248.

11 Sun Y. The professionalization of English medium instruction lecturer: content and certification. Front. Educ. Vol 8. 2023.

12 Saptono L.,Aylina V. The Relationship between Professional Competence and Teachers' Pedagogy in Media Literacy with Students' Motivation to Learn Economics during the Covid-19 Pandemic. International Journal of Social Sciences & Educational Studies. 2022. P. 68-81.

13 Liu Y., Zhao L., Su Y.-S. The Impact of Teacher Competence in Online Teaching on Perceived Online Learning Outcomes during the COVID-19 Outbreak: A Moderated-Mediation Model of Teacher Resilience and Age. Int. J. Environ. Res. Public Health. 2022. P. 1-22.

14 Аташикова Н. Роль профессионально- коммуникативной компетентности иностранного языка в интеграционном процессе формирования языковой личности специалиста. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире. - 1(2). - 2023. – С. 35–37.

15 Чернышева Л.П. Профессиональная коммуникативная компетенция: теория и практика формирования. Педагогическое образование. - №1. - 2023. - С.74–81.

16 Федотова А.И. Лингвокультурологический подход в образовании. Вестник филологических наук. - №1. - 2018. - С. 55–62.

17 Шаталин С.А. Модели коммуникативной компетенции и их применение в педагогике. Вестник высшей школы. - №6. - 2019. - С.89–96.

18 Shulman L.S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher. Vol.15. 1986. P. 4 -14.

БОЛАШАҚ ФИЛОЛОГИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақалада болашақ педагогтердің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін лингвомәдени білім беру ортасында қалыптастырудың әдіснамалық негіздері қарастырылады. Педагог кадрларды даярлауда құзыреттілікке негізделген, мәдениеттанулық және тұлғалық-іс-әрекеттік тәсілдерді біріктірудің өзектілігі негізделген. Лингвомәдени сипаттағы оқу құралдарын пайдалану арқылы құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді құралдары айқындалды. Мұндай орта болашақ мұғалімдердің мәдениетаралық қарым-қатынас, кәсіби рефлексия және коммуникативтік икемділік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мақаланың мақсаты - лингвомәдени білім беру ортасы жағдайында мамандандырылған оқу құралдарын қолдану арқылы болашақ педагог-филологтардың кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімділігін ғылыми негіздеу және эксперименталды түрде тексеру болып табылады. Зерттеу нәтижелерін педагогикалық жоғары оқу орындарына арналған білім беру бағдарламаларын әзірлеу мен әдістемелік материалдарды жасау барысында қолдануға болады. Мақалада Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде «Орыс тілі» пәні және «Орыс тілі мен әдебиеті мұғалімі (орыс және орыс емес тілінде оқытатын мектептер үшін)» білім беру бағдарламасы бойынша оқитын филология бағытындағы студенттердің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға арналған эксперименттік зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеудің әдіснамалық негізі — лингвомәдени мазмұнды ескеретін құзыреттілікке негізделген үлгі. Зерттеу жұмысына 160 бакалавриат студенті қатысты; эксперименттік топта кәсіби-коммуникативтік және лингвомәдени құзыреттілік компоненттерінің қалыптасу деңгейінің статистикалық тұрғыдан маңызды жоғарылауы байқалды. Ұсынылған лингвомәдени сипаттағы оқу құралы арқылы жүзеге асырылған әдістеме болашақ филолог-педагогтарды жоғары оқу орнында даярлау жағдайында тиімділігін көрсетті.

Негізгі сөздер: кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, құзыреттілікке негізделген тәсіл, лингвомәдени компонент, орыс тілі, дүниенің тілдік бейнесі, мәдениетаралық коммуникация.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЛОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматриваются методологические основания формирования профессионально-коммуникативной компетенции будущих педагогов в условиях лингвокультурологической образовательной среды. Обоснована актуальность интеграции компетентностного, культурологического и личностно-деятельностного подходов в подготовке студентов. Цель статьи - научно обосновать и экспериментально проверить эффективность формирования профессионально-коммуникативной компетенции будущих педагогов-филологов в условиях лингвокультурологической образовательной среды с использованием специализированных учебных пособий. В данной статье также выявлены эффективные средства формирования компетенции, включая использование учебных пособий лингвокультурологического характера. Отмечено, что такая среда способствует развитию навыков межкультурного взаимодействия,

профессиональной рефлексии и коммуникативной гибкости. Результаты могут быть использованы при проектировании образовательных программ и методических материалов для педагогических вузов. В статье также представлено экспериментальное исследование по формированию профессионально коммуникативной компетенции у студентов филологических профилей, обучающихся по дисциплине «Русский язык» и образовательной программе «Учитель русского языка и литературы в школах с русским и нерусским языками обучения» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова. Методологической основой служит модель компетентностного подхода, адаптированная с учётом лингвокультурологического содержания. Исследование охватило 160 студентов бакалавриата; в экспериментальной группе показано статистически значимое повышение уровня сформированности компонентов профессионально коммуникативной и лингвокультурологической компетенции. Предложенная методика с учебным пособием лингвокультурологического характера проявила эффективность в условиях вузовской подготовки будущих педагогов филологов.

Ключевые слова: профессионально коммуникативная компетенция, компетентностный подход, лингвокультурологический компонент, русский язык, языковая картина мира, межкультурная коммуникация.

REFERENCES

1 Furmanova V.P. Mezhkulturnaya kommunikaciya kak metodologiya inoyazychnogo obrazovaniya. [Intercultural communication as a methodology of foreign language education] Yazyk i kultura. - № 56. -2021.- pp. 254-272. [in Russian]

2 Mehdikhanli S. G. Yazykovaya kartina mira v paremiyah s pozicii lingvokulturologii. [The linguistic picture of the world in proverbs from the perspective of linguacultural studies] Gumanitarnye issledovaniya. Yazykoznanie. - № 4 (68). -2018.- pp. 43-58. [in Russian]

3 Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetencii kak rezultativno-celevaya osnova kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii. [Key competencies as a result-based and target-oriented basis for a competency-based approach in education] Vysshee obrazovanie segodnya. - №5. - 2003. - pp. 34-42. [in Russian]

4 YAkubovich V.S. Kompetentnostnyj podhod v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya. [Competency-based approach in the system of higher pedagogical education.] Obrazovanie i nauka. - T.23.- №2. - 2021.- pp.15-24. [in Russian]

5 Ermolenko T.V. Formirovanie professionalnyh kompetencij u studentov pedagogicheskih vuzov. [Formation of professional competencies among students of pedagogical universities] Pedagogika. - №3. - 2021.- pp.45–52. [in Russian]

6 Mihajlova E.V. Refleksiya kak komponent professionalno kommunikativnoj kompetencii studentov. [Reflection as a component of students' professional communicative competence] Vestnik pedagogiki. - №4. - 2022. - pp.112-120. [in Russian]

7 Kuznecova N.A., Petuhova O.V. Lingvokulturologicheskij aspekt v prepodavanii russkogo yazyka. [Linguacultural aspect in teaching Russian language] Vestnik filologii. - T.8.- №2. - 2019. - pp.101–110. [in Russian]

8 Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics. - Vol.1.- No.1.- 1980. - pp. 1-47. [in English]

9 Homskaya N.G. Kompetentnostnyj podhod v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo. [Competency-based approach in teaching Russian as a foreign language] Russkij yazyk v shkole. - №5. - 2017. - pp.23–29. [in Russian]

10 Kalashnikova O. A., Ryabova T. V. Lingvometodicheskie osnovy formirovaniya professionalnoj kommunikativnoj kompetencii perevodchika na zavershayushchem etape obucheniya v voennom vuze [Linguistic and methodological foundations for developing translators' professional communicative competence at the final stage of training at a military university] (dopolnitelnaya programma professionalnoj perepodgotovki). Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. Metodologiya i tekhnologiya professionalnogo obrazovaniya. - №12. - Tom 8. - 2023. pp.1241-1248. [in Russian]

11 Sun Y. The professionalization of English medium instruction lecturer: content and certification. Front. Educ.- Volume 8. - 2023. [in English]

12 Saptono L., & Aylina V. The Relationship between Professional Competence and Teachers' Pedagogy in Media Literacy with Students' Motivation to Learn Economics during the Covid-19 Pandemic. International Journal of Social Sciences & Educational Studies. – 9 (4). -2022. - pp. 68-81. [in English]

13 Liu Y., Zhao L., Su Y.-S. The Impact of Teacher Competence in Online Teaching on Perceived Online Learning Outcomes during the COVID-19 Outbreak: A Moderated-Mediation Model of Teacher Resilience and Age. Int. J. Environ. Res. Public Health. -19, 6282. - 2022. - pp.1-22. [in English]

14 Atashikova N. Rol professionalno- kommunikativnoj kompetentnosti inostrannogo yazyka v integracionnom processe formirovaniya yazykovoj lichnosti specialista. [The role of professional and communicative competence of a foreign language in the integration process of forming the specialists' linguistic personality]

Sovremennye tendencii innovacionnogo razvitiya nauki i obrazovaniya v globalnom mire. - 1(2). - 2023. – pp. 35–37. [in Russian]

15 Chernysheva L.P. Professionalnaya kommunikativnaya kompetenciya: teoriya i praktika formirovaniya. [Professional communicative competence: theory and practice of formation] Pedagogicheskoe obrazovanie. - №1. - 2023. - pp.74–81. [in Russian]

16 Fedotova A.I. Lingvokulturologicheskij podhod v obrazovanii. [Linguocultural approach in education] Vestnik filologicheskih nauk. - №1. - 2018. - pp. 55–62. [in Russian]

17 Shatalin S.A. Modeli kommunikativnoj kompetencii i ih primenenie v pedagogike. [Models of communicative competence and their application in pedagogy] Vestnik vysshej shkoly. - №6. - 2019. - pp.89–96. [in Russian]

18 Shulman L.S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher. - Vol.15. - No.2. - 1986. - pp.4 - 14. [in English]

Information about authors:

Mehdikhanli Sevinj - **corresponding author**, PhD, head of the Department of Russian Language, University of Guilan, Rasht, Republic of Iran.

E-mail: smehdikhanli@guilan.ac.ir

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3581-3760

Kairliyeva Nurgul Balkhashevna- Master of Pedagogical Sciences, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Faculty of Multilingual Education, Department of Russian Philology, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kairlieva72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Alekeshova Lyazzat Bisenbaevna - Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E- mail: lyazzat.bisenbaevna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9521-7445

Amangaziyeva Meruyet - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Department of Languages, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: m.amangazieva@asu.edu.kzpp

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-8999-351X

Информация об авторах:

Мехтиханлы Севиндж - **основной автор,** PhD, заведующая кафедрой русского языка, Гилянский университет, г. Решт, Республика Иран

E-mail: smehdikhanli@guilan.ac.ir

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3581-3760

Кайрлиева Нургуль Балхашевна — магистр педагогических наук, НАО Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, факультет полиязычного образования, кафедра русской филологии, г.Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: kairlieva72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Алекешова Ляззат Бисенбаевна – кандидат педогагических наук, ассоцированный профессор кафедры русской филологии**,** НАО Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан.

E- mail: lyazzat.bisenbaevna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9521-7445

Амангазиева Мерует - кандидат филологических наук, доцент, НАО Атырауский университет им.Х.Досмухамедова.

E-mail: m.amangazieva@asu.edu.kzpp

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8999-351X

Авторлары туралы мәліметтер:

Мехтиханлы Севиндж – **негізгі автор,** филология ғылымдарының докторы, PhD докторы, Гилян университетінің орыс тілі кафедрасының меңгерушісі, Решт қ., Иран Республикасы.

E-mail: smehdikhanli@guilan.ac.ir

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3581-3760

Қайрлиева Нұргүл Балхашқызы - педагогика ғылымдарының магистрі, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, көптілді білім беру факультеті, орыс филологиясы кафедрасы, Атырау қ, Қазақстан Республикасы.

E-mail: kairlieva72@mail.ru

The methodological foundations for developing professional and communicative competence in future philology teachers

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Алекешова Ләззат Бисенбайқызы – педагогика ғылымдары кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы.

E-mail: lyazzat.bisenbaevna@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9521-7445

Аманғазиева Мерует – филология ғылымдары кандидаты, доцент Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Тілдер кафедрасы, Атырау қ, Қазақстан Республикасы.

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-8999-351X,

E-mail: m.amangazieva@asu.edu.kzpp

МРНТИ 14.07.05 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.20**
УДК 37.034

Д.Р.Муталиева[1]*, А.У.Муханбетжанова[1], К.О. Казиев[1], Л.Е. Койшигулова[1]

[1]НАО «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова»
г. Атырау, 060000, Республика Казахстан
*e-mail: rabigar1965@mail.ru

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье раскрываются проблемы духовно-нравственного развития и воспитания студенческой молодежи. Усиление внимания к данной проблеме связано с тем, что задачи формирования культурной, интеллектуальной, духовно-нравственной и патриотической идентичности личности приобретают особое значение. Ключевым аспектом является то, что в процессе воспитания и развития человека необходимо прививать ему нравственные и национальные ценности, а также формировать готовность к реализации общечеловеческих идеалов и служению на благо людей и Родины. Значение этих аспектов сводится к пониманию смысла жизни и достижению нравственного совершенства.

Упрочение духовно-нравственных идеалов в реальной жизни ведет к формированию гармоничного общества. Социально-культурные преобразования оказывают разностороннее влияние на студенческую среду, что, безусловно, сказывается на ее нравственном развитии. Упадок нравственности в современном обществе и снижение роли семьи и школы в воспитании моральных ценностей обостряют проблему духовного роста. Молодые люди, восприимчивые влиянию социального окружения, зачастую имеют неправильное или неполное представление о таких понятиях, как честь, долг, доброта, милосердие, справедливость и патриотизм. Ухудшение морально-этических норм поведения у студентов, а также снижение культурных, духовных и национальных ценностей привлекают внимание в аспекте проблематики нашего исследования. Создание прочной духовной и моральной основы личности является важным ориентиром в укреплении стабильности общества. Программа «Адал азамат» направлена на укрепление моральных устоев в обществе и воспитание справедливых и честных людей с высокими духовно-нравственными качествами, что в свою очередь будет содействовать повышению благосостояния страны.

Формирование жизненных ценностей и духовный рост студентов является темой пристального внимания исследователей в области психолого-педагогической науки, где особо отмечается важность комплексного изучения процессов нравственно-духовного воспитания. Для решения проблемы духовного-нравственного развития и воспитания студенческой молодежи необходим как теоретический, так и практический анализ содержания духовно-нравственного воспитания. Направление играет существенную роль в разработке и совершенствовании эффективных методов исследования различных аспектов личностного развития студентов в вузах. Это способствует внедрению разнообразных подходов в образовательную систему, направленных на улучшение качества духовно-нравственного воспитания обучающихся.

Ключевые слова: духовность, моральные нормы, духовная культура, этическое мышление, комплексный подход.

Введение

Конкурентоспособность Казахстана зависит от построения будущей перспективы страны и формирования мировоззренческого позиционирования личности, определяющего ее жизненные ценности. Эволюция культурных, социальных инициатив, а также индустрии творчества выполняет ключевую роль в развитии общества, обогащении социальной жизни, формировании морально-этических и патриотических ценностей. Для формирования высокоинтеллектуального и нравственно-развитого поколения необходимы определенные инвестиции в систему образования и культуры, а также в этические ценности и патриотизм.

Развитие активной гражданской позиции у обучающихся в образовательной системе тесно связано с формированием у них духовно-нравственных ценностей и поведения. Необходимо формирование нового поколения людей, обладающих навыками интеллектуального, культурного, духовно-нравственного и патриотического развития.

Эффективные и устойчивые результаты в области образования, культуры и духовности требуют системного и комплексного подхода к решению вопросов духовно-нравственного воспитания.

Молодое поколение в возрасте от 18 до 44 лет составляет преимущественную часть населения и является опорой и будущим страны. Развитие духовно-нравственного потенциала молодых людей в современном обществе имеет особое значение. Если духовно-нравственный потенциал населения окажется в опасности, то и государство утрачивает эффективность управления, что приведёт к противоречиям и разногласиям в обществе.

Духовное развитие – ключевой момент в формировании личности и социального окружения в целом. Ценности, морально-этические нормы и принципы являются основой межличностных отношений, правовых систем и политической культуры. Развитие и укрепление духовно-нравственных ценностей в стране способствует снижению негативных явлений, конфликтов и коррупции в обществе. Образовательные учреждения и другие социальные институты ведут совместную работу для обеспечения устойчивого общественного развития.

В настоящее время страна стремится создать интеллектуальную цивилизацию, где человек, активно прикладывая усилия во всех сферах жизни, добивается обогащения собственного потенциала и благосостояния страны. Необходимо, чтобы человек использовал интеллектуальные способности, от которых зависит его профессиональный уровень. Выделяются средства для подготовки высококвалифицированных специалистов, в будущем способных конкурировать на международном уровне. Заслуживают внимания значительные изменения, происходящие в духовной и культурной сфере общества. Качественное улучшение социальных условий жизни населения (доступные образовательные услуги, непрерывное образование, стабильное медицинское обслуживание, увеличенные зарплаты и пенсии, предоставление жилья и т.д.) содействует социально-экономическому росту общества.

Определение понятия обоснованно используется в качестве первоначального пункта научной характеристики духовно-нравственного воспитания личности.

Духовно-нравственное воспитание является целенаправленно-организованным и многогранным процессом развития общечеловеческих, семейных, личных и национальных ценностей. Сфера ценностей и смысла жизни гармонично развитой личности представляет собой основу формирования моральных принципов, определяющих её поступки и решения в различных обстоятельствах. Эта сфера определяется нормами, регулирующими взаимодействие и взаимосвязь между людьми, семьей и обществом. Ее сущность формируется через этические установки, определяющие понятия добра и зла, истины и лжи, проявляемых в нравственном поведении. Духовно-нравственное воспитание необходимо для развития личностного роста, самосознания и усвоения морально-этических норм поведения.

В духовно-нравственном развитии личности принципиально важными являются национальные ценности. Важнейшие вопросы национальной программы, рассматриваемые в Концепции государственной политики Республики Казахстан, направлены на воплощение целей духовного и нравственного совершенствования. Актуальными являются вопросы национального характера народа, его культурных и духовно-нравственных ценностей, передаваемых из поколения в поколение.

Концептуальные идеи, касающиеся интеллектуальной нации как двигателя прогресса, порождаются в соответствии с убеждениями о долге, семье, патриотизме и Отечестве.

Вопросы духовности рассматривались представителями древнегреческой философии и педагогами-гуманистами эпохи Возрождения. В педагогической науке стали активно интегрироваться научные разработки и концепции, ориентированные на воспитание нравственных качеств и поведения у детей. К.Д.Ушинский обращает внимание на формирование у детей нравственных чувств и поведения на основе народной педагогики. Л.Н.Толстой принимает во внимание природное и свободное развитие ребенка, основанное на чувствах любви и уважения к нему. А.С.Макаренко, внесший значительный вклад в разработку теории и практики воспитания детей в коллективе, подчеркивал, что работа в группе развивает у детей коллективистические качества, заботу о ближнем, ответственность и взаимную поддержку. Концептуальные идеи В.А.Сухомлинского о гуманистическом подходе в воспитании детей основаны на принципах уважительного и доверительного отношения к ребенку, учета индивидуальных психологических особенностей детей и формирования духовных ценностей через вовлечение детей в творческие и социально значимые виды деятельности. Педагогическая концепция Ш.А.Амонашвили основана на гуманных подходах активного учебного взаимодействия участников [1], [2], [3], [4], [5], [6].

Проблемы духовно-нравственного воспитания студентов, в частности, формирование у них жизненных ценностей, укрепление духовной сферы и развитие моральных качеств, являются предметом пристального внимания научного сообщества. Формирование моральных качеств личности определяется ключевыми понятиями, целями, методами и механизмами воспитания, а также основополагающими концепциями развития духовности и нравственности. Для достижения зрелой моральной культуры и устойчивой системы ценностей необходим систематический и всесторонний подход к процессу духовно-нравственного становления и воспитания [7], [8],[9], [10],[11],[12].

В практическом аспекте определяются пути внедрения индивидуальных программ духовно-нравственного воспитания, которые интегрированы в учебный план, внеучебную, научно-исследовательскую и общественно-полезную деятельность обучающихся, исходя из актуальных проблем и современных вызовов общества.

Инновационные стратегические пути нравственного воспитания должны быть основаны на интеграции цифровых технологий, взаимодействии индустрии и научных учреждений, а также анализа международного опыта для обеспечения научной основы и практического руководства в нравственном воспитании студентов [13].

Тем не менее проблемы духовно-нравственного развития становятся все более актуальными в обществе. Кризис духовной культуры наблюдается, в частности среди молодёжи. Ускоренный темп жизни вызывает проблемы, затрагивающие психическое здоровье человека.

Для решения этих проблем с целью формирования здоровой морали и ценностей требуется активное участие образовательных учреждений, семьи, органов государственной власти и средств массовой информации.

Цель исследования – определение научно-методологических и теоретических подходов в современной системе духовно-нравственного воспитания студенческой молодежи и эффективных путей его совершенствования.

Основной задачей данного исследования является разработка эффективных методов и подходов к духовно-нравственному воспитанию студентов, отвечающих вызовам современного общества.

Объект исследования: духовно-нравственное воспитание студенческой молодежи.

Предмет исследования: реализация программы, направленной на духовно-нравственное воспитание студентов.

Оценка уровня сформированности нравственного развития студентов включает следующие *критерии:*

- степень сформированности знаний о духовно-нравственном развитии;
- стремление к самосовершенствованию, самопознанию и развитию нравственных качеств, ведущих к личной и социальной ответственности, формированию духовной культуры;
- способность к критическому анализу и оценке сложных моральных ситуаций в поиске объективных и справедливых решений, соответствующих моральным принципам;
- способность к эмпатии, обеспечивающая понимание внутреннего мира и психического состояния другого человека.

Научная новизна заключается в активизации деятельности образовательных учреждений по разработке научно-теоретических и методических основ духовно-нравственного воспитания студентов. Содержание данной проблемы заключается в следующих аспектах:

- создание моделей и программы духовно-нравственного воспитания личности с учетом потребностей современной действительности и перспектив развития личности;
- выявление социально-педагогических условий нравственного развития и воспитания.

В данной работе будут обсуждаться теоретико-практические аспекты формирования у студентов целостного и сбалансированного восприятия мира, что содействует прогрессу общества.

Материалы и методы исследования.

Комплексный анализ предмета исследования осуществляется с помощью теоретических и экспериментальных *методов.*

- сравнительно-сопоставительный анализ теоретических данных по проблеме духовно-нравственного воспитания студентов (рассмотрение и анализ концепций, подходов);
- систематизация полученных данных при помощи обобщения фактических материалов;
- изучение опыта обучения и взаимодействия в высшем учебном заведении, собранный посредством наблюдения, опроса, организации рефлексивной деятельности и обратной связи на занятиях и введения стратегических методов для оптимизации качества обучения;
- методы моделирования.

Теоретический анализ литературы предполагает сбор, оценку и анализ имеющихся публикаций по теме исследования. Систематизация и обобщение материала позволяют выявить ключевые тенденции, проблемы и перспективы в развитии современных психолого-педагогических направлений, что открывает исследовательские возможности для дальнейшего изучения. Методами наблюдения, опроса и обратной связи мы устанавливаем положительные и отрицательные тенденции духовно-нравственного поведения студентов.

Методом моделирования создается новая модернизированная модель духовно-нравственного воспитания обучающихся. Результаты, полученные в рамках этого подхода, будут применены при разработке программ и технологий, адаптирующихся к изменяющимся условиям и задачам.

Результаты и их обсуждение

В настоящее время среди молодежи наблюдается кризис духовных и моральных ценностей, что делает их более уязвимыми к деструктивным влияниям. Это проявляется в их склонности к суициду, употреблению наркотиков, психотропных веществ и алкоголя, а также вовлеченности в безнравственные дела. Экстремистские молодёжные движения,

формирующиеся на националистических, расистских, религиозных и политических идеологиях, имеют крайне радикальные убеждения об окружающей действительности и их мнения основаны на суевериях и отрицании общественных ценностей. Увеличивается число молодых людей, испытывающих игровую зависимость. Кинопросмотр, видеоигры онлайн, содержащие акты жестокости и психологического давления, вызывают агрессивное поведение у людей. Аполитичность, характерная для большинства людей, отсутствие чувства патриотизма является одной из причин, ведущей к оттоку населения из страны в поисках материальных благ. У большинства людей возникают сложные жизненные ситуации в связи с ростом материальных проблем.

Указанные выше проблемы представляют для общества серьёзную угрозу. Они приводят к ухудшению семейных и социальных отношений, образованию конфликтов с родственниками, друзьями и распаду семей. Все эти негативные события в жизни человека ведут к нарушению психоэмоционального состояния, сопровождаемого высокой тревожностью, раздражительностью, депрессией и стрессами.

Будущие специалисты должны стремиться к развитию своего интеллекта, расширению культурных горизонтов, внутреннего духовного мира и творческого потенциала. Собственные наблюдения и специальные исследования показывают, что некоторые обучающиеся соответствуют нравственным критериям. Они активно вовлечены в различные мероприятия, направленные на развитие этического мышления и морального сознания. Анализ образовательных контекстов выявил поведенческие модели, связанные с духовно-этическими аспектами образования. Это указывает на их стремление принимать моральные ценности и этические принципы.

Однако внутренние резервы у студентов для достижения высокого уровня крайне различны. Не все студенты строго придерживаются духовно-нравственных принципов в жизни. Молодые люди все больше увлечены материальными благами. Получение высшего образования для них – это скорее вопрос престижа, чем духовного предпочтения в получении знаний. Студенты пропускают учебные занятия, допускают академические нарушения при подготовке к ним. Сострадание и милосердие не вызывают у них принципиально важного значения. Все это объясняется недостаточной осведомлённостью ценностных ориентиров и влиянием окружающей реальности. Следовательно, разработка программы духовно-нравственного воспитания студентов является необходимым условием.

Во-первых, работа по программе формирует мотивацию и отношение студентов к проблемам образования, повышает их интерес к профессиональным знаниям. Во-вторых, поможет укрепить у них устойчивое понимание о духовных и моральных ценностях, об осмысленном, добросовестном и ответственном обучении, вследствие этого можно добиться сокращения случаев академической недобросовестности и улучшения отношений между студентами.

Для решения задач духовно-нравственного воспитания молодёжи важно комплексное применение научно-педагогических подходов (ценностного, гуманистического, личностно-ориентированного, компетентностного, системно-деятельностного). Целостный и системный подход к воспитанию и обучению в вузах имеет решающее значение для формирования духовно-нравственных ценностей и личностного развития студентов. Важнейшие аспекты личностно-ориентированного подхода в воспитательном процессе как наиболее значимого заключается в следующем: учитываются индивидуально-психологические особенности, мотивационно-потребностная сфера личности, обеспечение прав и интересов каждого обучающегося.

Акцент делается на духовно-нравственных ценностях, что включают в себя формирование устойчивых нравственных убеждений и принципов (ценностный подход к

образованию). Гуманистический подход основан на уважении к личности, ее прав и свободы.

Ведущую роль в этом процессе занимают преподаватели и кураторы студенческих групп. Опираясь на личностные особенности, мотивы и потребности студентов, они оказывают им эмоциональную и психологическую поддержку, приобщают их к моральным ценностям.

В образовательном и воспитательном процессе стратегии и методы направлены на создание позитивной среды, улучшение личностных и поведенческих качеств у обучающихся, усиление их положительного эмоционального состояния. Центру психологической службы следует сосредоточить усилия на искоренении поведенческих проблем, преодолении недостатков в развитии обучающихся, формировании у них социально значимых качеств личности.

Предлагаемая программа направлена на определение путей саморазвития и духовно-нравственного роста студенческой молодежи. Она включает в себя комплекс образовательно-воспитательных мероприятий, направленных на решение задач в этой области.

Цель программы: усовершенствование механизмов духовно-нравственного воспитания в вузе.

Задачи программы:

Программа духовно-нравственного воспитания направлена на формирование, развитие и самосовершенствование устойчивых нравственных ориентиров, моральных ценностей и представлений, духовных качеств и интересов гармоничной личности:

1) формирование духовной культуры, моральных и этических представлений, основанных на уважении, милосердии, доброте, заботе и помощи, осознанном и эмпатическом отношении к окружающим людям;

2) воспитание понимания необходимости честности, справедливости, совести и моральных принципов в личной жизни и общественных отношениях;

3) формирование активной гражданской позиции, патриотизма, осмысление и анализ нравственного опыта поколений; развитие ответственного отношения к окружающим и миру в целом;

4) развитие умения критически осмысливать и анализировать собственное нравственное поведение и поступки окружающих;

5) формирование физического и психического здоровья как необходимого компонента нравственного развития;

6) развитие способов разрешения жизненных ситуаций на основе морального сознания и представлений.

Реализация программы определяет ориентиры для усвоения нравственных ценностей.

Таблица 1 - Программа духовно-нравственного воспитания студентов в вузе

№ п/п	Основные направления	Задачи и содержание работы
1	Укрепление духовной культуры педагогов и обучающихся в образовательной среде	1. Укрепление духовно-нравственной культуры в педагогической среде, стремления педагогов к постоянному самосовершенствованию в духовно-нравственной сфере 2. Применение опыта и примера педагогов как представителей высоких моральных и духовных ценностей в формировании характера и поведения обучающихся 3. Создание атмосферы духовной культуры в образовательной среде, в которой осуществляется процесс интенсивного взаимодействия с

		обучающимися, положительно влияющих на их образовательный и нравственный опыт 4. Понимание педагогами эмоционального состояния обучающихся, выражение и усиление эмпатии и доверия к ним, способствующих укреплению здоровой образовательной среды 5. Осуществление духовно-нравственного воспитания в учебно-воспитательном процессе 6. Формирование духовной творческой инициативы обучающихся 7. Приобщение обучающихся к проявлению нравственных поступков в целях преодоления эмоциональных трудностей и негативных поведенческих явлений 8. Развитие навыков эффективной коммуникации и разрешения конфликтов с помощью тренингов
2	Развитие духовного и нравственного потенциала обучающихся в контексте реализации Закона о защите прав человека	1. Соблюдение нравственно-правовых принципов, включающих признание личных границ, свободу мнений, равенство и отсутствие дискриминации 2. Поддержка духовного развития студентов в образовательной среде для чего необходимо обеспечение безопасных условий существования, защита от всякого рода насилия и грубости со стороны окружающих и привлечение к выполнению установленного кодекса поведения 3. Разработка инструментов мониторинга, таких как анкеты, журнал регистрации и обратная связь для выявления проблемы и принятия корректирующих мер в защиту прав студентов и повышения морального удовлетворения 4. Разработка механизмов обратной связи и охраны интересов студентов, что включает в себя применение онлайн-платформ, мобильных приложений, комитетов и комиссий по защите прав, студенческих объединений и персонализированных методик
3	Усиление деятельности психологической службы с внедрением механизмов поддержки и коррекции поведения обучающихся	1. Проведение собраний и тренингов, направленных на эффективное взаимодействие педагогов и обучающихся с целью сбалансированного морально-духовного развития 2. Проведение тренингов и семинаров для преподавателей и кураторов, ориентированных на развитие профессиональных умений по созданию эмоциональной поддержки в нравственном развитии 3. Внедрение методов позитивной психологии в работе со студентами: техники релаксации, медитации, глубокого дыхания, приёмы развития навыков саморегуляции 4. Когнитивно-поведенческая терапия деструктивного поведения с учётом индивидуальных особенностей и конкретных условий 5. Проведение для студентов тренингов по стрессоустойчивости
4	Реализация образовательных программ духовно-нравственного воспитания	1. Интегрирование духовно-нравственного воспитания в общеобразовательные предметы в целях развития социальной ответственности, мировоззренческой и моральной культуры у студентов 2. Проведение специализированных курсов, рассматривающих этические и моральные нормы поведения, знание которых необходимо в реальных жизненных ситуациях 3. В формировании нравственных приоритетов, гражданской ответственности и духовно-нравственного совершенствования необходимо создание клубных и волонтерских организаций, применение методов групповой работы как социального проектирования, высказываний различных суждений, точек зрения, оценки тех или иных событий на диспутах и дебатах 4. Через медиа-средства (онлайн-платформы, кинофильмы, документальные ленты, видеосюжеты) пропагандировать позитивные ценности и принципы универсальных морально-этических вопросов 5. Внедрять активные и интерактивные методы обучения на занятиях, создающих атмосферу группового обсуждения и анализа этических вопросов 6. Ввести академическую честность, поддерживая студентов дополнительными образовательными ресурсами, развивая духовные и

		моральные ценности и этическое мировоззрение. В целях воспитания ответственности за получение знаний проводить воспитательно-разъяснительную работу по устранению академической неуспеваемости и пропусков занятий без уважительных причин
5	Проведение массовых воспитательных мероприятий	1. Проводить мероприятия, способствующие формированию культуры поведения, воспитанию духовности, уважения к правам человека, любви к окружающей природе, Родине 2. В общежитиях проводить встречи и беседы со студентами с последующим обсуждением вопросов о будущих успехах, проблемах и планах 3. Для оказания помощи молодым создать наставничество из числа студентов старшего курса
Примечание: Составлено авторами		

В рамках данной программы проводилась воспитательная работа со студентами, направленная на формирование у них устойчивого понимания моральных принципов и духовных ценностей. Интеграция духовно-нравственного воспитания в педагогический процесс способствовала их личностному росту, гармоничному развитию, осознанному жизненному выбору, а также формированию ответственного профессионального и гражданского подхода.

Заключение

Интегративное воздействие и стратегический подход в социальном развитии общества, адаптированного к вызовам современной жизни, основаны на совокупности фундаментальных аспектов формирования потенциала личности. Информационные революции определяют переход общества на новую ступень обновления научного потенциала страны и преобразования в системе образования, духовно-нравственного воспитания молодёжи. Внутренний потенциал молодого поколения определяется нормами, ценностями и моральными кодексами поведения.

Казахстан имеет определённые возможности в географическом, социально-политическом, экономическом и культурном плане в создании образовательных программ и политики. Адаптация стратегических подходов и мероприятий к потребностям и особенностям страны способствует прогрессу и человеческому развитию. Для успешного развития общества необходимо решение задачи формирования человека, обладающего не только физическими и умственными качествами, но и духовными ценностями. Образование и развитие общества опираются на духовные и моральные принципы, без которых нельзя строить устойчивое и этически здоровое общество. Проводя научные исследования в широком масштабе, создавая теоретические модели и целенаправленные воспитательно-образовательные программы, можно добиться оптимальных решений перед поставленными задачами. Для достижения социальной гармонии и зрелости необходим системный подход к развитию духовности и нравственности личности.

Вуз как источник социализации, направлен на формирование у студентов профессиональных и этических ориентиров, развитие у них ценностных установок, определяющих поведение человека в обществе и профессиональной среде.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Громыко Ю.В. Гуманистическая педагогика: от Античности до современности. — М.: Московский психолого-социальный институт; Флинта, 2001. — 304 с.

2 Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании / К.Д.Ушинский. — Санкт-Петербург: Издательство "Лань", 2013. — 53 с. — ISBN 978-5-507-13003- 0. — Текст: электронный // Лань: электронно-библиотечная система. — URL: https://e.lanbook.com/book/30549

3 Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. - М.: «Художественная литература», 1936. - С.211-246.

4 Макаренко А.С. Педагогическая поэма / А.С.Макаренко. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 497 с.

5 Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. - Мн.: Нар.асвета, 1981. - 288 с.

6 Амонашвили Ш.А. Гуманно-личностный подход к детям. — М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. — 544 с.

7 Батаева Е.В., Дробот Е.В. Духовно-нравственное воспитание студентов в образовательной среде современного вуза: монография. — Тамбовский государственный университет, 2023.

8 Дьяченко Е.В. Духовно-нравственное воспитание студенческой молодежи в условиях социокультурной трансформации : монография / Е.В.Дьяченко. — Чебоксары: ИД «Среда», 2021. — 224 с.

9 Калашникова Н.В., Гусейнова К.О. Духовно-нравственное воспитание студентов в условиях информационно-цифрового общества: проблемы, возможности, перспективы [Электронный ресурс] // КиберЛенинка. — 2022.

10 Карапетян К.И. Система духовно-нравственного воспитания студентов вузов в поликультурной среде: автореф. дис. канд. пед. наук. — Ростов-на-Дону, 2022.

11 Фомина О.Е. Духовно-нравственное воспитание личности студентов в системе высшего образования // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 5. [Электронный ресурс] - URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6973 (дата обращения: 05.10.2024).

12 Illarionova Y. The experience of spiritual and moral education of students in higher education (domestic and foreign experience) // Russian Journal of Education and Psychology, 16(1), 55-72 DOI: https://doi.org/10.12731/2658-4034-2025-16-1-673

13 Jing Lv. Exploring and practicing the pathways of character education for university students based on moral education //- 2024. Vol 2 No 6 : International education forum DOI: https://doi.org/10.26689/ief.v2i6.7701

14 Mei-Yee Wong. University students' perceptions of learning of moral education: a response to lifelong moral education in higher education /Pages 654-671 Received 26 Mar 2019, Accepted 21 Oct 2020, Published online: 01 Dec 2020 https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1852201

15 Abduhakimova M.N. Pedagogical methods of forming spiritual and moral education in students //Web of Scientist International scientific research journal ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 11, Nov., 2022 DOI: https://doi.org/10.17605/OSF.IO/93HFB

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада студент жастардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің мәселелері ашылған. Бұл мәселеге назардың артуы жеке тұлғаның мәдени, интеллектуалдық, рухани-адамгершілік және патриоттық бірегейлігін қалыптастыру міндеттерінің ерекше мәнге ие болуымен байланысты. Негізгі аспект – тұлғаны тәрбиелеу мен дамыту барысында олардың бойына адамгершілік, ұлттық құндылықтарды сіңіру, сонымен қатар жалпыадамзаттық мұраттарды жүзеге асыруға, халық пен Отан игілігі үшін қызмет етуге дайын болуды дамыту қажет. Бұл аспектілердің маңыздылығы өмірдің мәнін түсінуге және адамгершілік кемелдікке жетуге байланысты. Шынайы өмірде рухани-адамгершілік мұраттарды нығайту үйлесімді қоғамның қалыптасуына әкеледі. Әлеуметтік-мәдени өзгерістер студенттер қауымына жан-жақты әсер етеді, бұл олардың адамгершілік дамуына әсер ететіні сөзсіз. Қазіргі қоғамдағы адамгершіліктің құлдырауы және отбасы мен мектептің адамгершілік құндылықтарды дамытудағы рөлінің төмендеуі рухани өсу мәселесін күшейтеді. Әлеуметтік ортаның ықпалына бейім жастар ар-намыс, борыш, мейірімділік, әділдік, патриотизм сияқты ұғымдарды дұрыс немесе толық түсінбейді. Жастар арасындағы моральдық-этикалық мінез-құлық нормаларының нашарлауы, сонымен қатар мәдени, рухани және ұлттық құндылықтардың құлдырауы зерттеуіміздің мәселелері тұрғысынан назар аударады.

Жеке тұлғаның берік рухани-адамгершілік негізін құру қоғам тұрақтылығын нығайтудың маңызды факторы болып табылады. «Адал азамат» бағдарламасы қоғамдағы адамгершілік ұстанымдарды нығайтуға және рухани-адамгершілік қасиеттері жоғары әділ де шыншыл адамдарды тәрбиелеуге бағытталған, бұл өз кезегінде елдің әл-ауқатын арттыруға септігін тигізеді. Студенттердің өмірлік құндылықтарын дамыту және рухани өсу психологиялық-педагогикалық ғылым саласындағы зерттеушілер үшін ерекше назар аударатын тақырып болып табылады, мұнда адамгершілік және рухани тәрбие процестерін жан-жақты зерттеудің маңыздылығы ерекше атап өтіледі.

Студент жастардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің міндеттерін шешу үшін рухани-адамгершілік білім мазмұнына теориялық және практикалық талдау жасау қажет. Бұл бағыт жоғары оқу орындарында студенттердің тұлғалық дамуының әртүрлі аспектілерін зерттеудің тиімді әдістерін әзірлеуде және жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Бұл да білім беру жүйесіне студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің сапасын арттыруға бағытталған әртүрлі тәсілдерді енгізуге ықпал етеді.

Негізгі сөздер: руханият, моральдық нормалар, рухани мәдениет, этикалық ойлау, кешенді көзқарас.

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF

STUDENTS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract

The article explores issues in the spiritual and moral development and education of student youth. Increased attention to this problem is because the tasks of forming the individual's cultural, intellectual, spiritual, moral, and patriotic identity are acquiring particular significance. The key aspect is that, in the process of raising and developing a person, it is necessary to instil moral and national values and foster a readiness to realise universal ideals and serve the people and the Motherland. The significance of these aspects lies in understanding the meaning of life and achieving moral perfection.

Strengthening spiritual and moral ideals in real life fosters a harmonious society. Socio-cultural changes have a multifaceted impact on the student environment, which, of course, affects its moral development. The decline of morality in modern society and the diminishing role of family and school in the development of moral values exacerbate the problem of spiritual growth. Young people, susceptible to the influence of their social environment, often have an incorrect or incomplete understanding of concepts such as honour, duty, kindness, mercy, justice, and patriotism. The deterioration of moral and ethical standards among students, as well as the decline in cultural, spiritual, and national values, are among the problems we are researching.

Creating a strong spiritual and moral foundation for individuals is an important guideline for strengthening society's stability. The "Adal Azamat" program aims to strengthen moral principles in society and cultivate just and honest people with high spiritual and moral qualities, thereby improving the country's well-being.

The development of life values and the spiritual growth of students are topics of close attention for researchers in the field of psychological and pedagogical science, where the importance of a comprehensive study of the processes of moral and spiritual education is particularly emphasised.

Keywords: spirituality, moral norms, spiritual culture, ethical thinking, integrated approach.

REFERENCES

1 Gromyko YU.V. Gumanisticheskaya pedagogika: ot Antichnosti do sovremennosti. — M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut; Flinta, 2001. — 304 s. [in Russian]

2 Ushinskij K.D. O narodnosti v obshchestvennom vospitanii / K.D.Ushinskij. — Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo "Lan'", 2013. — 53 s. — ISBN 978-5-507-13003- 0. — Tekst: elektronnyj // Lan': elektronno-bibliotechnaya sistema. — URL: https://e.lanbook.com/book/30549 [in Russian]

3 Tolstoj L.N. Vospitanie i obrazovanie // Tolstoj L.N. Polnoe sobranie sochinenij. T.8. Pedagogicheskie stat'i 1860-1863. - M.: «Hudozhestvennaya literatura», 1936. - S.211-246. [in Russian]

4 Makarenko A.S. Pedagogicheskaya poema / A.S.Makarenko. – M.: Direkt-Media, 2014. – 497 s. [in Russian]

5 Suhomlinskij V.A. Serdce otdayu detyam. - Mn.: Nar.asveta, 1981. - 288 s. [in Russian]

6 Amonashvili SH.A. Gumanno-lichnostnyj podhod k detyam. — M.: Institut prakticheskoj psihologii; Voronezh: NPO «MODEK», 1998. — 544 s. — (Psihologi Otechestva). [in Russian]

7 Bataeva E.V., Drobot E.V. Duhovno-nravstvennoe vospitanie studentov v obrazovatel'noj srede sovremennogo vuza: monografiya. — Tambovskij gosudarstvennyj universitet, 2023. [in Russian]

8 D'yachenko E.V. Duhovno-nravstvennoe vospitanie studencheskoj molodezhi v usloviyah sociokul'turnoj transformacii : monografiya / E.V.D'yachenko. — CHeboksary: ID «Sreda», 2021. — 224 s. [in Russian]

9 Kalashnikova N.V., Gusejnova K.O. Duhovno-nravstvennoe vospitanie studentov v usloviyah informacionno-cifrovogo obshchestva: problemy, vozmozhnosti, perspektivy [Elektronnyj resurs] // KiberLeninka. — 2022. [in Russian]

10 Karapetyan K.I. Sistema duhovno-nravstvennogo vospitaniya studentov vuzov v polikul'turnoj srede: avtoref. dis. kand. P ed. nauk. — Rostov-na-Donu, 2022. [in Russian]

11 Fomina O.E. Duhovno-nravstvennoe vospitanie lichnosti studentov v sisteme vysshego obrazovaniya // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2012. – № 5. [Elektronnyj resurs] - URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6973 (data obrashcheniya: 05.10.2024). [in Russian]

12 Illarionova Y. The experience of spiritual and moral education of students in higher education (domestic and foreign experience) // Russian Journal of Education and Psychology, 16(1), 55-72 DOI: https://doi.org/10.12731/2658-4034-2025-16-1-673 [in English]

13 Jing Lv. Exploring and practicing the pathways of character education for university students based on moral education //Vol 2 No 6 (2024): International education forum DOI: https://doi.org/10.26689/ief.v2i6.7701[in English]

14 Mei-Yee Wong. University students' perceptions of learning of moral education: a response to lifelong moral education in higher education /Pages 654-671 Received 26 Mar 2019, Accepted 21 Oct 2020, Published online: 01 Dec 2020 https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1852201 [in English]

15 Abduhakimova M.N. Pedagogical methods of forming spiritual and moral education in students //Web of Scientist International scientific research journal ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 11, Nov., 2022 DOI: https://doi.org/10.17605/OSF.IO/93HFB [in English]

Information about authors:

Mutaliyeva Darezhe Rashidovna – **corresponding author,** Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: rabigar1965@mail.ru

ORCID: iD: https://orcid.org/0009-0001-9329-1809

Mukhanbetzhanova Akmaral Utepbergenovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Preschool and Primary Education, Dean of the Faculty of Innovative Education, Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Kaziev Karaz Orzhanovich – PhD, Associate Professor, Head of the Department of Psychology and Pedagogy, Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kazi_karas@mail.ru

ORCID: iD: https://orcid.org/0000-0002-0906-8381

Koishigulova Lyaila – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: Laila_12.68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

Информация об авторах:

Муталиева Дареже Рашидовна - **основной автор**, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры Психологии и педагогики, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: rabigar1965@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0001-9329-1809

Муханбетжанова Акмарал Утепбергеновна - доктор педагогических наук, профессор кафедры Дошкольного и начального образования, декан факультета Инновационного образования Атырауского университета имени Халела Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Казиев Карас Оржанович - PhD, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой Психологии и педагогики Атырауского университета имени Халела Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kazi_karas@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-0906-8381

Койшигулова Ляйля Ерболатовна - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры психологии и педагогики, Атырауский университет им.Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Laila_12.68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

Авторлар туралы ақпарат:

Мүтәлиева Дәреже Рашидқызы – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Психология және педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rabigar1965@mail.ru

ORCID: iD: https://orcid.org/0009-0001-9329-1809

Мұханбетжанова Ақмарал Өтепбергенқызы - педагогика ғылымдарының докторы, Мектепке дейінгі және бастауыш білім кафедрасының профессоры, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Инновациялық білім беру факультетінің деканы, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Қазиев Қарас Оржанұлы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Психология және педагогика кафедрасының меңгерушісі, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kazi_karas@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0906-8381
Койшигулова Ляйля Ерболатқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, Психология және Педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Laila_12.68@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.21**
ӘОЖ 378:159.942

Г.О. Мугауина[1*], Н.Ж. Дүйсекеева [2], Г.А. Амзеева[2], К.Д. Джуманова[1]

[1] Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ. 060011, Казахстан Республикасы
[2] Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда қ. 00000 Қазақстан Республикасы
*e-mail: neka09@mail.ru

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІНЕ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада студенттердің эмоционалдық тұрақсыздығы мен олардың академиялық үлгерімі арасындағы байланыс талданады. Мақаланың мақсаты - болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің эмоционалдық тұрақсыздық (невротизм) деңгейі мен академиялық үлгерімі арасындағы өзара байланысты эмпирикалық түрде зерттеу, сондай-ақ кәсіби-педагогикалық даярлық сапасы үшін психологиялық амандықтың маңыздылығын негіздеу болып табылады. Зерттеу барысында невротизм деңгейі жоғары студенттердің оқу жетістіктеріне теріс әсер ететіні анықталды. Зерттеуде болашақ бастауыш сынып мұғалімдері арасында сауалнама жүргізіліп, Айзенк тұлғалық сауалнамасының деректері талданды. Невротизм мен GPA арасындағы әлсіз теріс корреляция анықталды, бірақ статистикалық тұрғыдан маңыздылығы шектеулі болды. Зерттеу нәтижелері эмоционалдық тұрақтылықтың студенттердің психологиялық саулығы мен академиялық жетістіктерінде маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Мақалада студенттердің эмоционалдық тұрақтылығын арттыруға бағытталған ұсыныстар беріліп, бұл қасиеттің білім беру сапасын жақсартудағы маңызы талқыланды. Зерттеу нәтижелері болашақ педагог мамандардың кәсіби және тұлғалық дамуын жетілдіруге арналған ғылыми және практикалық негіз ретінде қарастырылады. Зерттеуде деректерді талдау және өңдеу үшін IBM SPSS Statistics бағдарламасының 29-нұсқасы пайдаланылды. Бағдарлама зерттеу мақсаттарына сәйкес келетін және сенімді статистикалық қорытындылар алуға мүмкіндік беретін түрлі әдістер мен тесттерді қолдануға жағдай жасады. Деректердің үлестірімге сәйкестігін анықтау үшін Колмогоров-Смирнов және Шапиро-Уилк тесттері жүргізілді. Айнымалылар арасындағы байланысты анықтау мақсатында Спирменнің рангілік корреляциясы есептелді, себебі деректер қалыпты үлестірімге сәйкес болмады. Айзенк сауалнамасының шкалаларының сенімділігі Cronbach's α көрсеткіші арқылы бағаланды. Сипаттамалық статистика негізгі айнымалылардың орташа мәндерін, стандартты ауытқуларын, ең төменгі және ең жоғары көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл әдістер зерттеуге қатысушылардың тұлғалық және академиялық ерекшеліктерін тереңірек зерттеуге ықпал етті. Қолданылған әдістемелер талдау үдерісінің дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етіп, алынған нәтижелерге негіз болды.

Негізгі сөздер: эмоционалдық тұрақтылық, невротизм (эмоционалдық тұрақсыздық), экстроверсия, интроверсия, академиялық үлгерім.

Кіріспе

Индустриялану, бәсекелестік және қарама-қайшылықтармен ерекшеленетін қазіргі заманауи қоғамда эмоциялар адамның өмірінде үлкен маңызға ие. Ақпараттар мәдениет пен тыныштықтың төмендеуі, зорлық пен күйзелістің артуы туралы мәліметтерге толы. Сол себепті, эмоциялық тұрақтылықты тұлғаның ерекшелігі ретінде зерттеу маңызды, өйткені бұл эмоцияларды дұрыс басқаруға және күйзелісті жағдайларда үйлесімділікті сақтауға септігін тигізеді. М. Тейт (Tait, 2008) эмоционалдық тұрақтылықты педагогикалық практика аясында стресстік жағдайларда дамытуға және іске қосуға болатынын атап көрсетеді [1].

Қазіргі экономикалық жағдайда студенттердің денсаулық деңгейі осы өмір сатысының жас ерекшеліктерімен, қарқынды дамуымен, жеке тұлғаның қалыптасу үдерісімен, сондай-ақ ағзаның маңызды жүйелерінің жетілуімен тығыз байланысты, бұл аталған мәселенің маңыздылығын айқындайды. Бұл кезеңде ағза сыртқы ортаның

жағымсыз әсерлеріне ерекше бейім болып, сонымен қатар қолайлы ықпалдарға өте сезімталдық танытады. Осыған орай, бірнеше мемлекеттік бағдарламалар білім беру процесіне қатысушылардың психологиялық саулығын нығайтуға бағытталған. Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытуға арналған 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында білім алушылардың интеллектуалдық және психофизикалық дамуын қамтамасыз ету қажеттілігі ерекше атап көрсетілген [2].

Эмоционалдық тұрақтылыққа қарама-қарсы ұғым – эмоционалдық тұрақсыздық немесе невротизм. Л.П. Баданина мен академик В.В. Бойко тұжырымдамаларына сүйене отырып, біз студенттердің эмоционалдық тұрақсыздығын эмоционалды саланың теңгерімсіздігіне бейімділік ретінде талданады. Бұл невротизм, эмоционалдық реактивтілік және аффективті мінез-құлық деңгейінің жоғарылауымен көрінеді, бұл университеттегі оқу процесіне бейімделуді қиындатады, академиялық үлгерімді төмендетеді және білім беру ортасындағы әлеуметтік қарым-қатынасқа теріс әсер етеді [3].

Эмоционалды тұрақты адамдар күнделікті өмірде көңіл-күйдің ауытқуына, уайымға тап болған жағдайда сабырлық танытады. Олар кез келген қиындыққа байыпты көзқарасты сақтай алады, бұл оларға ұтымды ойлап, дұрыс шешім қабылдауға және жағдайды объективті бағалауға мүмкіндік береді [4].

Сонымен қатар, К. Пантер-Брик пен Дж. Ф. Лекман (Panter-Brick & Leckman, 2013) эмоционалдық тұрақтылықты бақыт сезімін сақтауға бағытталған процесс ретінде сипаттайды. Бұл процесс бала дамуының түрлі аспектілерімен және олардың әл-ауқатына ықпал ететін өзара байланысқан жолдармен түсіндіріледі [5].

Торндайк пен Хагеннің пікірінше, тұлғаның эмоционалдық тұрақтылығы көңіл-күйдің, ниет пен қызығушылықтың тұрақтылығымен, сондай-ақ оптимизммен, көңілділікпен, өзін-өзі ұстай білумен, физикалық және психикалық әл-ауқат сезімімен сипатталады. Сонымен қатар, бұл жағдай кінәнің, алаңдаушылықтың немесе жалғыздықтың болмауын, сондай-ақ позитивті ойлар мен күйлердің болуын қамтиды [6].

Осылайша, эмоционалдық тұрақтылық психологиялық саулықтың маңызды бөлігі болып табылады, ол адамға эмоционалдық тұрақсыздықты, стрессті тиімді жеңуге және түрлі жағдайларда ішкі тепе-теңдігін сақтауға көмектеседі. Бұл зерттеудің мақсаты – келесідей гипотезаны тексеру: невротизм деңгейі (эмоционалдық тұрақсыздық) студенттердің академиялық үлгеріміне (GPA) теріс әсер етеді. Деректер Айзенк сауалнамасы арқылы жиналды. Сауалнама невротизм, экстраверсия, интроверсия шкалаларын және валидтілікті бақылауға арналған қосымша сұрақтарды («Жалғандық» шкаласы) қамтыды. Сондай-ақ сауалнамаға қатысқан студенттердің GPA деректері жиналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуде деректерді өңдеу және статистикалық талдау үшін IBM SPSS Statistics бағдарламасының 29-нұсқасы қолданылды. Бағдарлама зерттеу мақсатына сәйкес келетін және сенімді статистикалық нәтижелер алуға мүмкіндік беретін әртүрлі құралдар мен тесттерді қолдануға мүмкіндік берді.Деректердің қалыпты көрсеткіштеріне сәйкес келуін анықтау үшін Колмогоров-Смирнов және Шапиро-Уилк тесттері жүргізілді.Айнымалылар арасында байланысты анықтау мақсатында Спирменнің рангілік корреляциясы есептелді. Бұл әдіс деректердің қалыпты үлестірімге сәйкес келмеуіне байланысты қолданылды. Айзенк сауалнамасының шкалаларының сенімділігін тексеру үшін Cronbach's α көрсеткіші есептелді. Сипаттамалық статистика әрбір айнымалының негізгі сипаттамаларын, соның ішінде орташа мәндер, стандартты ауытқулар, ең төменгі және ең жоғары мәндерді анықтау үшін қолданылды. Бұл зерттеуге қатысушылардың тұлғалық және академиялық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. SPSS бағдарламасының 29-нұсқасы зерттеу үшін қажетті статистикалық құралдарды қамтамасыз етті. Қолданылған әдістердің

нәтижелері деректерді талдау процесінің дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге көмектесті. Зерттеу барысында алынған қорытындылар осы әдістердің нәтижелеріне негізделді.

Зерттеу Sato T. (2005) «Айзенктің тұлғалық сауалнамасының қысқаша нұсқасы: факторлық құрылым және сенімділік» мақаласына негізделген [7]. Бұл еңбекте Ганс Айзенк анықтаған экстраверсия-интроверсия және невротизмге (эмоционалдық тұрақсыздық) ерекше назар аударылған. Аталған факторлардың адамның мінез-құлқына, эмоционалдық реакцияларына және әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне айтарлықтай ықпал ететіндігі қарастырылған. Зерттеу жұмысына Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 6В01303 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының және Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 6В01301-Бастауыш білім беру деңгейінің педагогы білім бағдарламасының студенттері қатысты. Респонденттер аталған бағдарламаның күндізгі оқу нысанында білім алатын 2-4 курс студенттері болып табылады. Бұл таңдама зерттеу тақырыбының талаптарына сәйкес келетін, яғни болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби және тұлғалық ерекшеліктерін жан-жақты талдауға мүмкіндік беретіндей етіп іріктелді. Зерттеуге қатысқан студенттердің тұлғалық және эмоционалдық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері бастауыш білім беру педагогикасы мен әдістемесі саласында білім алушылардың кәсіби дайындық деңгейін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Айзенк сауалнамасы психологиялық диагностикада тұлғаның эмоционалдық тұрақтылығын немесе тұрақсыздығын анықтау үшін қолданылады. Ол мазасыздық деңгейі жоғары немесе депрессияға бейім адамдарды анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар экстраверсия, интроверсия, және невротизм деңгейлерін зерттеу арқылы адамның тұлғалық бейнесін құруға мүмкіндік береді. Сауалнама 57 сұрақтан тұрады. Сауалнама сұрақтарына жауаптар «Иә» немесе «Жоқ» нұсқаларымен шектелді. Қатысушыларға сауалнаманы толтыруға шамамен 20 минут қажет болады. Жауап беруде ұзақ ойланудың қажеті жоқ, алғашқы реакция маңызды болып табылады. 80 респонденттің жауаптары «иә» - 1, «жоқ» - 2 деп кодталды. Невротизм, экстраверсия, интроверсия және «Жалғандық» шкалалары бойынша балдар есептелді. Жауаптардың сенімділігін қамтамасыз ету үшін «жалғандық» деңгейі жоғары (LieScore ≥ 10) қатысушылар талдаудан шығарылып, нәтижесінде 51 респонденттің жауаптары қалдырылды.

Бұл зерттеу болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің академиялық үлгеріміне (GPA) невротизм деңгейінің ықпалын анықтауға бағытталды. Жұмыста сандық әдіс қолданылды, себебі ол нақты әрі объективті мәліметтерді жинауға және статистикалық талдау арқылы қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Сауалнама жалпы 120 қатысушыға Google формалар платформасы арқылы таратылды. Алғашқы екі аптада жауаптар баяу жиналды, сол себепті қатысушыларға қосымша телефон арқылы хабарласып, еске салу хаттарын жіберуге тура келді. Нәтижесінде, үш апта ішінде 80 қатысушыдан толық жауап алынып, олар деректерді талдау мен бағалауға пайдаланылды. Бұл сауалнаманың негізгі мақсаты – қатысушылардың невротизм деңгейі мен олардың академиялық жетістіктері арасындағы байланысты зерттеу. Айзенк сауалнамасы тұлғаның негізгі ерекшеліктерін бағалауда кеңінен қолданылатын сенімді құрал ретінде танылды. Әсіресе оның қысқартылған нұсқалары студенттердің жеке ерекшеліктерін зерттеу және бағалауда тиімділігімен ерекшеленеді. Төменде әртүрлі зерттеулердің нәтижелері негізінде сауалнаманың қолданылуы мен оны жетілдіру мүмкіндіктері қарастырылады.

Зерттеу барысында Braithwaite&Corr пікіріне мән бердік. Braithwaite&Corr (2016) зерттеуінде Айзенк сауалнамасының қысқартылған нұсқасының студенттердің жеке ерекшеліктерін зерттеуде пайдалы құрал екендігі атап өтілген. Бұл сауалнамалар когнитивтік қабілеттерді, эмоционалдық тұрақтылықты және тұлғалық қасиеттерді бағалауға мүмкіндік береді [8].

Сауалнама шкалаларының ішкі үйлесімділігін анықтау үшін Cronbach's α көрсеткіші есептелді. Бұл көрсеткіш шкалалардың ішкі үйлесімділігі мен сенімділік деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер экстраверсия және интроверсия шкалаларының сенімділік деңгейі төмен екенін және олардың зерттеудің негізгі қорытындыларын жасауға ықпал ете алмайтынын көрсетті. *Экстраверсия шкаласының* өте төмен Cronbach's α мәні (0.058) оның сауалнамадағы сұрақтардың арасында біртұтастықтың жоқтығын білдіреді. Сол себепті бұл шкала талдаудың әрі қарайғы кезеңдеріне енгізілген жоқ. *Интроверсия шкаласының* орташа Cronbach's α мәні (0.576) кейбір сенімділік бар екенін көрсетсе де, зерттеу мақсаттары үшін жеткіліксіз деп бағаланды.Сонымен қатар, *Невротизм шкаласы* (α = 0.788) жоғары ішкі үйлесімділік деңгейін көрсетті, бұл оның зерттеуге жарамды және нәтижелерді интерпретациялау кезінде қолдануға лайықты екенін дәлелдейді (1-кесте). Бұл көрсеткіш сауалнаманың бұл бөлігінің деректерді талдау мен ғылыми қорытындылар жасау үшін жеткілікті сенімді екенін білдіреді.Экстраверсия және интроверсия шкалаларының сенімділік деңгейінің төмен болуына байланысты оларды зерттеудің әрі қарайғы кезеңдеріне енгізу орынсыз деп танылды. Невротизм шкаласы зерттеу барысында қолданылып, оның негізінде тұжырымдар жасалды. Бұл нәтижелер зерттеудің әдістемелік бөлігі мен сауалнаманың сенімділігін жақсарту үшін шкалаларды қайта қарау қажеттілігін көрсетеді.

Осы зерттеуде қолданылған шкаланың сенімділігі үшін Альфа Кронбаха коэффициенті берілген. Әлеуметтік ғылымдарда жиі қолданылатын бұл сынақтың стандартты мәні 0.70. (Taber, 2018).

Кесте 1 - Экстроверсия, интроверсия және невротизм шкалаларының сенімділік нәтижелері

Альфа Кронбах	N элементтері
058	14
Альфа Кронбах	N элементтері
576	14
Альфа Кронбах	N элементтері
788	14
Ескерту: Авторлармен құрастырылған	

Нәтижелер және оларды талқылау

1. Зерттеуде сипаттамалық статистика қатысушылардың тұлғалық және академиялық ерекшеліктерін терең түсіну, айнымалылардың негізгі сипаттамаларын анықтау және деректердің сапасын бағалау үшін жүргізілді. Бұл талдау зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етуге және айнымалылар арасындағы байланыстарды зерттеуге негіз болады. Зерттеу нәтижелері бойынша сипаттамалық статистика әрбір айнымалының негізгі сипаттамаларын көрсетеді. Қатысушылардың жалпы саны 51 студентті құрады. Деректердің толықтығы қамтамасыз етілді. Зерттелген айнымалылардың сипаттамалары бойынша қатысушылардың GPA көрсеткіші 2.40-тан 3.90-ға дейінгі диапазонда болды. Орташа мәні 3.2569, стандартты ауытқуы 0.46097 құрады. Бұл көрсеткіш зерттеуге қатысушылардың үлгерім деңгейі негізінен жақсы екенін көрсетеді. Экстраверсия деңгейі 5-тен 12-ге дейін таралған, орташа мәні 8.27, стандартты ауытқуы 1.563. Қатысушылардың экстраверсия деңгейі орташа деңгейде екенін көрсетеді. Невротизм шкаласының мәндері 0-ден 12-ге дейінгі диапазонда анықталды. Орташа мәні 4.75, стандартты ауытқуы 3.084. Бұл көрсеткіш невротизм деңгейінің қатысушылар арасында айтарлықтай әртүрлі екенін көрсетеді. Интроверсия шкаласының мәндері 2-ден 12-ге дейін өзгерген. Орташа мәні 6.96, стандартты ауытқуы 2.341. Қатысушылардың

интроверсия деңгейі орташа деңгейде болды. Қатысушылардың оқу тобы 2-ден 4-ші курс аралығында. Орташа мәні 2.86, стандартты ауытқуы 0.895. Бұл зерттеуге негізінен 2-ші және 3-ші курс студенттері қатысқанын көрсетеді. Сипаттамалық статистика нәтижелері зерттеуге қатысушылардың тұлғалық және академиялық ерекшеліктері туралы маңызды ақпарат береді. Орташа мәндер, стандартты ауытқулар және айнымалылардың таралуы зерттеу деректерінің сенімділігі мен нақтылығын қамтамасыз етеді. Бұл мәліметтер зерттеудің негізгі гипотезасын тексеруге және болашақта нәтижелерді интерпретациялауға негіз болады (1-кесте).

Кесте 2 - Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің академиялық үлгерімі мен психологиялық сипаттамалары бойынша статистикалық көрсеткіштері

Көрсеткіш	N	Ең аз мән	Ең көп мән	Орташа мәні	Ауытқу
GPA	51	2.40	3.90	3.2569	46097
Экстроверсия	51	5	12	8.27	1.563
Невротизм	51	0	12	4.75	3.084
Интроверсия	51	2	12	6.96	2.341
Оқу тобы	51	2	4	2.86	895
Рұқсат етілген N (тізім бойынша)	51				
Ескерту: Авторлармен құрастырылған					

Экстраверсия деңгейі бойынша студенттердің көрсеткіштері бойынша зерттеуге қатысқан 51 студенттің экстраверсия деңгейі мен оқу топтары арасындағы байланысы талданды. Экстраверсия деңгейі 5-тен 12-ге дейінгі аралықта бағаланды. Қатысушылар 2-4 курс студенттерінен тұрды. 2-курс студенттері (N = 24), қатысушылардың экстраверсия деңгейі орташа төмен болып, ең жиі деңгей 7 баллды құрады (N = 7). 3-курс студенттері (N = 10), экстраверсия деңгейі 6-дан 10-ға дейін өзгеріп, 9 балл ең жиі кездесті (N = 3). 4-курс студенттері (N = 17), экстраверсия деңгейі жоғарырақ болып, 9 балл ең жиі кездесті (N = 8). Жалпы алғанда, экстраверсия деңгейі 9 балл ең көп кездескен (N = 15), ал 5 және 12 деңгейлері ең аз таралған (әрқайсысы N = 1). Бұл нәтижелер курстар арасында экстраверсия деңгейінің біртіндеп жоғарылауы мүмкіндігін көрсетеді. Талдау нәтижелері студенттердің тұлғалық ерекшеліктерін түсінуге және олардың оқу үдерісіндегі психологиялық бейімділіктерін бағалауға негіз бола алады (1-сурет).

Сурет 1. Экстроверсия кросстабуляциясы

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Оқу тобы мен невротизм деңгейінің байланысы бойынша невротизм деңгейінің жоғарырақ мәндері байқалды. 7 балл ең жиі кездескен деңгей (N = 4). Невротизмнің ең жиі кездескен деңгейі 4 балл болды (N = 9). 2-курс студенттерінде невротизм деңгейі негізінен төмен болса, 4-курс студенттерінде ол жоғарырақ деңгейде байқалды. Бұл айырмашылық оқу жүктемесі мен академиялық стресс деңгейімен байланысты болуы мүмкін. Нәтижелер студенттердің эмоционалдық ерекшеліктерін түсінуге және олардың оқу үдерісіне бейімделуін бағалауға мүмкіндік береді (2-сурет).

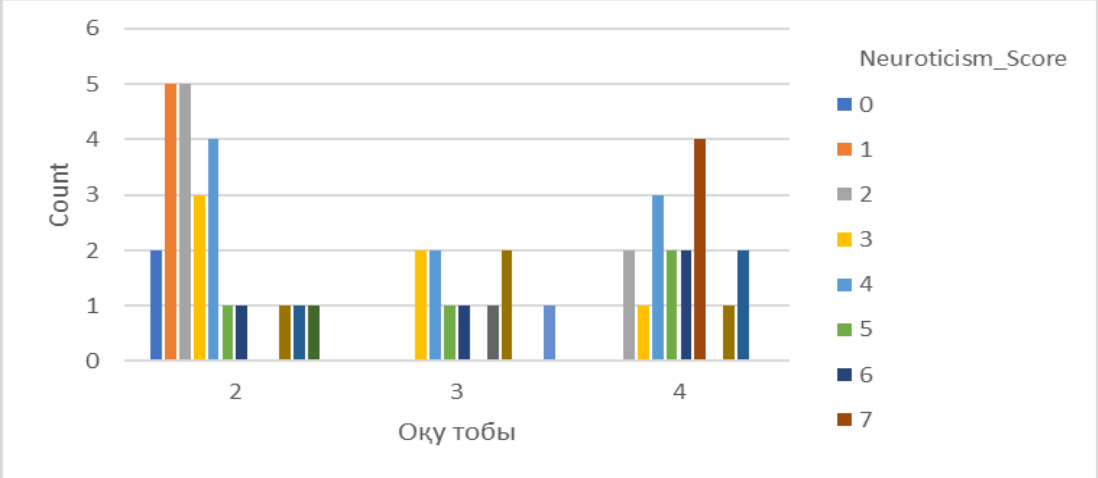

Сурет 2. Оқу тобы мен невротизм деңгейінің өзара байланыс нәтижелері
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Оқу тобы мен интроверсия деңгейінің байланысы бойынша интроверсияның ең жиі таралған деңгейі 7 баллболды (N = 9), бұл барлық оқу топтарында байқалды. Сонымен қатар, жоғары интроверсия деңгейі (9-10 балл) негізінен 2-курс және 4-курс студенттерінде жиі кездескен. Бұл нәтижелер студенттердің тұлғалық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді және олардың интроверсия деңгейі оқу топтары арасында айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетеді. Нәтижелер студенттердің оқуға бейімделуін жақсарту және олардың эмоционалдық қажеттіліктерін ескеру үшін маңызды болып табылады (3-сурет).

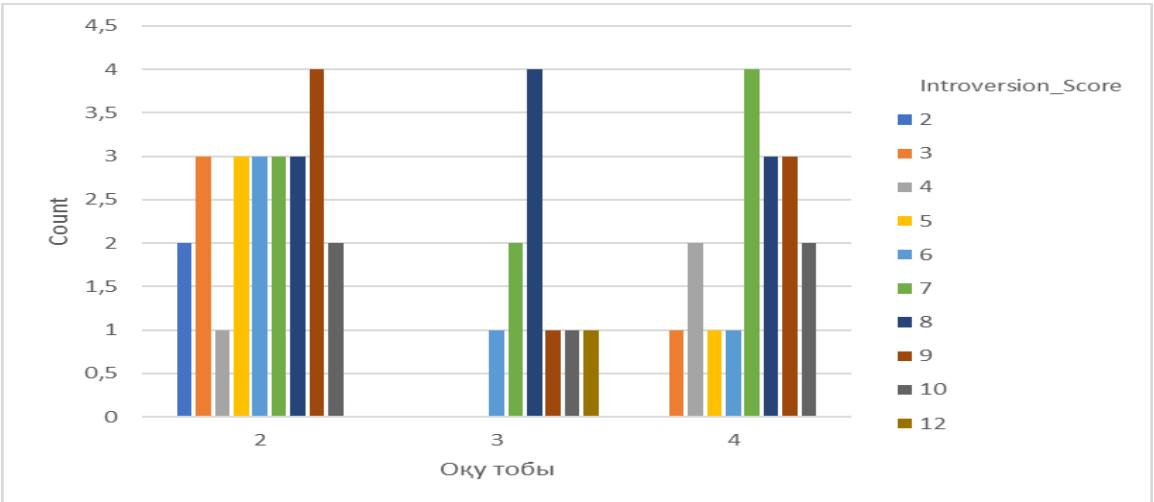

Сурет 3. Оқу тобы мен интроверсия деңгейінің өзара байланыс нәтижелері

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Ardi Findyartini (Findyartini et al., 2021) және оның әріптестері өз зерттеуінде невротизмді эмоционалдық тұрақсыздық, мазасыздық, көңіл-күйдің өзгергіштігі және бейімделу қиындықтарымен байланысты негізгі тұлғалық қасиет ретінде сипаттайды. Big Five Personality теориясы негізінде невротизм деңгейі жоғары тұлғалар негативті эмоциялар мен бейімсіздікке бейім келеді. Зерттеуде невротизмнің академиялық үлгерімге әсері талданып, оның эмоционалдық және когнитивтік функцияларды бұзып, академиялық көрсеткіштерге кері әсер ететіні көрсетілген [9].

M. Wang (Wang et al., 2022) және әріптестері өз жұмысында жоғары невротизм студенттердің оқу үлгерімін төмендететін маңызды фактор екенін анықтаған. Невротизм эмоционалдық тұрақсыздықты күшейтіп, студенттердің оқу барысында кездесетін қиындықтарға бейімделу қабілетін төмендетеді. Бұл тұлғалық қасиет жоғары эмоционалдық тұрақсыздықпен, мазасыздықпен және жағымсыз өмірлік оқиғаларға сезімталдықпен сипатталады [10].

Ahmad Munjirin (Munjirin et al., 2023) және оның әріптестері өз зерттеуінде невротизмнің академиялық жетістіктерге кері әсер ететінін анықтаған [11]. Бұл әсер алаңдаушылық, сенімсіздік, мотивацияның төмендігі сияқты факторлармен байланысты. Невротизм эмоционалдық тұрақсыздықты, алаңдаушылықты, депрессияны, ашуды және стресске қарсы тұрақтылықтың төмендігін білдіреді. Оның негізгі сипаттарына мазасыздық, дүшпандық, депрессия, әлсіздік, импульсивтілік және өзін-өзі төмен бағалау жатады. Осыдан шығатын *гипотеза:* невротизм деңгейі (Neuroticism_Score) студенттердің академиялық үлгеріміне (GPA) теріс әсер етеді.

Бұл зерттеуде студенттердің академиялық үлгерімі (GPA) мен невротизм деңгейі арасындағы байланысты анықтау үшін деректердің дұрыс таралуын тексеру және корреляциялық талдау жүргізілді. Деректердің дұрыс таралуын тексеру нәтижесінде GPA мен невротизм деңгейлерінің қалыпты таралуға сәйкестігі Колмогоров-Смирнов және Шапиро-Уилк тесттері арқылы бағаланды. Екі айнымалы үшін де деректердің дұрыс таралуы гипотезасы қабылданбады ($p < 0.05$), бұл деректердің қалыпты үлестірімге сәйкес келмейтінін көрсетті.(3-кесте).

Кесте 3 - Тесттің жарамдылық нәтижесі

	Колмогоров-Смирнов			Шапиро-Уилк		
	Статистика	Еркіндік дәреже	Маңыз дылық деңгейі	Статистика	Еркін дік дәреже	Маңыздылық деңгейі
GPA	.152	51	005	912	51	001
Невро Тизм	.164	51	002	943	51	016
Ескерту: Авторлармен құрастырылған						

Сәйкесінше деректердің дұрыс таралмауына байланысты Спирменнің корреляциялық талдауы қолданылды. Нәтижесі бойынша корреляция коэффициенті ($\rho = -0.271$):невротизм мен GPA арасында әлсіз теріс байланыс анықталды. Бұл невротизм деңгейі жоғарылаған сайын GPA аздап төмендейтінін көрсетеді. Байланыс әлсіз болғанымен, зерттеу контекстінде маңыздылыққа ие болуы мүмкін. Маңыздылық деңгейі ($p = 0.054$),маңыздылық деңгейі стандартты $\alpha = 0.05$ деңгейінен сәл жоғары болғандықтан, байланыс статистикалық тұрғыда маңызды емес, бірақ маңыздылыққа жақын екенін

көрсетеді.Таңдама көлемі (N = 51), бұл таңдаманың көлемі алдын ала қорытындылар жасау үшін жеткілікті, бірақ көлемді ұлғайту нәтижелердің маңыздылығын күшейтуі мүмкін (4-кесте).

Кесте 4 - Спирменнің корреляциялық талдау нәтижесі

Айнымалы				
			GPA	Невротизм деңгейі
Spearman's rho	GPA	Корреляция коэффиценті Correlation Coefficient	1.000	-271
		Маңыздылық деңгейі		054
		Sig. (2-tailed)		
		N	51	51
	Neuroticism_Score	Корреляция коэффиценті CorrelationCoefficient	-271	1.000
		Маңыздылық деңгейі Sig. (2-tailed)	.054	.
		N	51	51
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Алынған нәтижелер негізінде зерттеу процесін жақсарту және болашақта неғұрлым сенімді әрі тиімді талдау жүргізу үшін бірнеше маңызды ұсыныстар ұсынылады. Экстраверсия және интроверсия шкалаларының әлсіз тұстарын анықтап, сенімділікті арттыру мақсатында сұрақтарды қайта құру немесе қажетсіз сұрақтарды жою ұсынылады. Невротизмнің академиялық үлгерімге әсер ету ерекшеліктерін толыққанды зерттеу үшін сызықтық емес модельдерді қарастыру қажет. Невротизмнің басқа айнымалылармен өзара әрекеттесуін, мысалы мотивация немесе стресс сияқты факторлармен байланысын анықтау. Бұл оның жанама әсерлерін жақсырақ түсінуге көмектеседі. Бұл ұсыныстар зерттеу процесінің әдіснамасын жетілдіруге және тұлғалық ерекшеліктердің оқу үлгеріміне әсерін анықтауда неғұрлым нақты әрі мағыналы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұсыныстар студенттердің оқу тәжірибесін жақсартуға бағытталған кешенді интервенцияларды әзірлеуге ықпал етеді. Невротизм деңгейі мен академиялық үлгерім арасында әлсіз теріс байланыс бар, бірақ бұл байланыс статистикалық тұрғыда маңызды емес. Нәтижелер невротизмнің академиялық үлгерімге әсері бар екенін көрсетеді, бірақ толық түсінік алу үшін әрі қарай зерттеу және модельдерді жетілдіру қажет. Бұл зерттеу студенттердің эмоционалдық тұрақтылығы мен оқу жетістіктерін жақсарту үшін негіз бола алады.

Қорытынды

Зерттеу барысында студенттердің эмоционалдық тұрақтылығы мен олардың академиялық үлгерімі арасындағы байланысты талдау маңызды нәтижелер берді. Алынған мәліметтер негізінде невротизм деңгейі мен академиялық үлгерімі (GPA) арасында әлсіз теріс корреляция анықталды. Бұл студенттердің невротизм деңгейі жоғары болған сайын, олардың оқу үлгерімі төмендеуге бейім екенін көрсетті. Дегенмен, байланыс статистикалық тұрғыда маңызды емес болғандықтан, болашақта үлкенірек іріктеме көлемінде және кеңейтілген әдістер арқылы қосымша зерттеулер жүргізу қажет. Зерттеу нәтижелері эмоционалдық тұрақтылықтың студенттердің психологиялық саулығы мен

академиялық жетістіктерінде айтарлықтай рөл атқаратынын көрсетті. Невротизм деңгейі жоғары студенттер эмоционалдық тұрақсыздық пен стресс жағдайларына бейім болып, бұл олардың оқу үлгеріміне теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан студенттердің эмоционалдық тұрақтылығын дамытуға бағытталған қолдау бағдарламалары мен интервенциялар енгізу білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болуы тиіс. Эмоционалдық тұрақтылықты дамыту арқылы студенттер тек академиялық жетістіктерге қол жеткізіп қана қоймай, өмірдегі қиындықтарды тиімді еңсеруге және ішкі тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік алады. Бұл зерттеу студенттердің тұлғалық ерекшеліктері мен оқу нәтижелерін жақсарту мақсатында білім беру жүйесін жетілдіру үшін құнды ақпарат ұсынады. Алдағы зерттеулерде эмоционалдық тұрақтылықтың басқа факторлармен өзара байланысын зерттеу және студенттердің психологиялық саулығын қолдау үшін кешенді тәсілдерді әзірлеу маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Tait, M. Resilience as a contributor to novice teacher success, commitment, and retention. // Teacher Education Quarterly [Text]. - 2008. - 35(4), P. 57-70

2 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. (2022). Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Әділет ақпараттық жүйесі . [Электрондық ресурс] — URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941#z906 (Қаралу уақыты: 05.02.2025)

3 Бойко, В.В. Психоэнергетика. // В.В. Бойко. - СПб.: Изд-во «Питер», 2008.- 490 с.

4 Arora, R., &Rangnekar, S. Relationships between emotional stability, psychosocial mentoring support, and career resilience. // Europe's Journal of Psychology [Text]. - 2015. - 11(1). - P.16–33.

5 Panter-Brick, C., &Leckman, J. F. Editorial commentary: Resilience in child development – interconnected pathways to wellbeing. // Journal of Child Psychology and Psychiatry [Text]. 2013. - 54. - P.333-336.

6 Chaturvedi, M., &Chander, R. Development of emotional stability scale. Industrial Psychiatry Journal [Text]. - 2010.- 19 (1). - 37–40.

7 Sato, T. The Eysenck Personality Questionnaire Brief Version: Factor Structure and Reliability. // The Journal of Psychology [Text]. - 2005. -139(6). - P. 545–552.

8 Braithwaite R., &Corr, P. J. Hans Eysenck, education, and the experimental approach: A meta-analysis of academic capabilities in university students. // Personality and Individual Differences [Text]. - 2016. - 103. - P.163 -171.

9 Findyartini, A., Greviana, N., Putera, A. M., Sutanto, R. L., Saki, V. Y., &Felaza, E. The relationships between resilience and student personal factors in an undergraduate medical program. // BMC Medical Education [Text]. - 2021. - 21. - P.113.

10 Wang, M., Li, J., Yan, G., Lei, T., Rong, W., & Sun, L. The relationship between psychological resilience, neuroticism, attentional bias, and depressive symptoms in college Chinese students. // Frontiers in Psychology [Text]. - 2022. - 13.- P. 1-10.

11 Munjirin, A., Pahlevi, F., Karmiyati, D., &Assakinah, N. F. Relationship between neuroticism personality and academic performance. Amandemen: Journal of Learning, Teaching and Educational Studies [Text]. - 2023.-1(2). - P.51-61.

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ НА АКАДЕМИЧЕСКУЮ УСПЕВАЕМОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В статье анализируется взаимосвязь между эмоциональной неустойчивостью студентов и их успеваемостью. Цель статьи - эмпирически исследовать взаимосвязь между уровнем эмоциональной неустойчивости (невротизма) и академической успеваемостью студентов — будущих учителей начальных классов, а также обосновать значимость психологического благополучия для качества профессионально-педагогической подготовки. Исследование показало, что высокий уровень невротизма отрицательно влияет на успеваемость студентов. В исследовании был проведен опрос будущих учителей начальных классов, и были проанализированы данные анкеты личности Айзенка. Была обнаружена слабая отрицательная корреляция между невротизмом и средним баллом, но она была статистически незначимой. Результаты исследования показали, что эмоциональная стабильность играет важную роль в психологическом благополучии и академических достижениях студентов. В статье даны рекомендации, направленные на

повышение эмоциональной устойчивости студентов, обсуждено значение этого свойства в улучшении качества образования. Результаты исследования рассматриваются как научная и практическая основа для совершенствования профессионального и личностного развития будущих педагогических специалистов. В исследовании использовалась версия 29 IBM SPSS Statistics для анализа и обработки данных. Программа создала условия для использования различных методов и тестов, которые соответствуют целям исследования и позволяют получать достоверные статистические выводы. Для определения соответствия данных распределению были проведены тесты Колмогорова-Смирнова и Шапиро-Уилка. Корреляция ранга Спирмена была рассчитана с целью определения взаимосвязи между переменными, поскольку данные не соответствовали нормальному распределению. Надежность шкал опроса Айзенка оценивалась с помощью показателя α Кронбаха. Описательная статистика позволила определить средние значения, стандартные отклонения, минимальные и максимальные значения основных переменных. Эти методы способствовали более глубокому изучению личностных и академических особенностей участников исследования. Использованные методики обеспечили точность и надежность процесса анализа и легли в основу полученных результатов.

Ключевые слова: будущие учителя начальных классов, эмоциональная устойчивость, невротизм (эмоциональная неустойчивость), экстраверсия, интроверсия, академическая успеваемость

THE IMPACT OF EMOTIONAL STABILITY ON THE ACADEMIC PERFORMANCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract

This article analyzes the relationship between students' emotional stability and their academic performance. The purpose of the article is to empirically investigate the relationship between the level of emotional instability (neuroticism) and the academic performance of students—future primary school teachers—and to substantiate the importance of psychological well-being for the quality of professional teacher training. The study showed that a high level of neuroticism negatively affects student academic performance. The study surveyed future primary school teachers and analysed data from the Eysenck Personality Questionnaire. A weak negative correlation was found between neuroticism and the average score, but statistically significant was limited. The study found that emotional stability plays an important role in students' psychological well-being and academic achievement. The article provides recommendations to increase students' emotional stability and discusses the importance of this property in improving the quality of education. The research results are considered as a scientific and practical basis for improving the professional and personal development of future pedagogical specialists. The study used version 29 of IBM SPSS Statistics for data analysis and processing. The program has created conditions for using various methods and tests that align with the study's objectives and enable reliable statistical conclusions. Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests were performed to determine whether the data were consistent with the distribution. The Spearman rank correlation was calculated to assess the relationship between the variables, as the data did not follow a normal distribution. The reliability of Eysenck's survey scales was assessed using the a Cronbach's exponent. Descriptive statistics allowed us to determine the average, standard deviation, minimum, and maximum values of the main variables. These methods contributed to a deeper study of the personal and academic characteristics of the study participants. The methods used ensured the accuracy and reliability of the analysis and served as the basis for the results obtained.

Keywords: future primary school teachers, emotional stability, neuroticism (emotional instability), extraversion, introversion, academic performance

REFERENCES

1. Tait, M. Resilience as a contributor to novice teacher success, commitment, and retention. // Teacher Education Quarterly [Text]. - 2008. - 35(4), P. 57-7 [in English]

2 Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ qaulysy. (2022). Qazaqstan Respublikasynda bılım berudı damytudyñ 2022–2026 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasyn bekıtu turaly. Ädılet aqparattyq jüiesı**. [**Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. *(2022).* On the approval of the Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2022–2026] Available at: — URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941#z906 (accessed: 05.02.2025)

3 Boiko, V.V. Psihoenergetika // V.V. Boiko. - SPb.: İzd-vo «Piter», 2008. - 490 s. [in English]

4 Arora, R., &Rangnekar, S. Relationships between emotional stability, psychosocial mentoring support, and career resilience. // Europe's Journal of Psychology [Text]. - 2015. - 11(1). - P.16–33. [in English]

5 Panter-Brick, C., &Leckman, J. F. Editorial commentary: Resilience in child development – interconnected pathways to wellbeing. // Journal of Child Psychology and Psychiatry [Text]. 2013. - 54. - P.333-336. [in English]

6 Chaturvedi, M., &Chander, R. Development of emotional stability scale. Industrial Psychiatry Journal [Text]. - 2010.- 19 (1). - 37–40. [in English]

7 Sato, T. The Eysenck Personality Questionnaire Brief Version: Factor Structure and Reliability. // The Journal of Psychology [Text]. - 2005. -139(6). - P. 545–552. [in English]

8 Braithwaite R., &Corr, P. J. Hans Eysenck, education, and the experimental approach: A meta-analysis of academic capabilities in university students. // Personality and Individual Differences [Text]. - 2016. - 103. - P.163 -171. [in English]

9 Findyartini, A., Greviana, N., Putera, A. M., Sutanto, R. L., Saki, V. Y., &Felaza, E. The relationships between resilience and student personal factors in an undergraduate medical program. // BMC Medical Education [Text]. - 2021. - 21. - P.113. [in English]

10 Wang, M., Li, J., Yan, G., Lei, T., Rong, W., & Sun, L. The relationship between psychological resilience, neuroticism, attentional bias, and depressive symptoms in college Chinese students. // Frontiers in Psychology [Text]. - 2022. - 13.- P. 1-10. [in English]

11 Munjirin, A., Pahlevi, F., Karmiyati, D., &Assakinah, N. F. Relationship between neuroticism personality and academic performance. Amandemen: Journal of Learning, Teaching and Educational Studies [Text]. - 2023.-1(2). - P.51-61. [in English]

Information about authors:

Gulbaram Mugauina - **corresponding author,** Doctor of Philosophy, Acting Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulshi.85@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-7102-7134

Duissekeyeva Nurgul Zhalelatdinovna - Doctor of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of "Psychological and Pedagogical Education and Teaching methods" of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan

E-mail:neka09@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0586 7266

Gulnara Amzeyeva, PhD student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan

E-mail:gulnaramzeeva@mail.ru;

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5608-3296

Jumanova Klara – Master's degree, leading specialist of the Department of Scientific and Technical Information and Project Activities, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail:alisheralihan@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0005-9480-3940

Информация об авторах:

Мугауина Гулбарам - **основной автор,** доктор философии, и.о. ассоциированного профессора кафедры Психологии и педагогики, Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail:gulshi.85@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-7102-7134

Дуйсекеева Нургуль Жалелатдиновна – доктор философии, старший преподаватель кафедры «Психолого-педагогическое образование и методика обучения» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120014, Республика Казахстан

E-mail:neka09@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0586 7266

Амзеева Гульнара Асетовна, докторант, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120014, Республика Казахстан

E-mail:gulnaramzeeva@mail.ru ;

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5608-3296

Клара Джуманова – магистр, ведущий специалист отдела научно-технической информации и проектной деятельности Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail:alisheralihan@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0005-9480-3940

Авторлар туралы мәлімет:

Гулбарам Мугауина - **негізгі автор,** философия докторы, Психология және педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail:gulshi.85@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-7102-7134

Дүйсекеева Нұргүл – философия докторы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Педагогикалық-психологиялық білім беру және оқыту әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: neka09@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0586 7266

Гульнара Амзеева - докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail:gulnaramzeeva@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5608-3296

Клара Джуманова - магистр, Ғылыми-техникалық ақпараттар және жоба қызметі бөлімінің жетекші маманы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail:alisheralihan@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0005-9480-3940

ҒТАМР 14.25.09. **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.22**
ӘОЖ 377.131.14

А.К. Нургалиева[1*], А.К. Амантаева[2], А.Сейлхан[2], А.А.Закария [1]

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: a.nurgaliyeva@asu.edu.kz

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА 7-9 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Ұсынылған зерттеу мақаласында қазіргі білім беру жүйесінде ерекше маңызға ие мәселе – білім алушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру қарастырылған. Мақаланың әдеби шолу бөлімінде зерттеу құзыреттілігінің мәні, оның құрылымдық компоненттері мен білім беру үдерісіндегі орны сипатталады. Зерттеу мақсаты – биология сабақтарында оқу-зерттеу қызметін тиімді ұйымдастыру арқылы 7-9 сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігін дамыту жолдарын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды әзірлеу және сынақтан өткізу, зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін оқыту әдістері мен тәсілдерді таңдау және сабақтарды модельдеу міндеттері қойылған.

Зерттеу барысында оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыруда табиғи объектілерді бақылау, тану және анықтау, сипаттау, эксперимент жүргізу мен гипотеза әдістерін қолдану олардың танымдық белсенділігін арттырып, зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал ететіні анықталды. Тәжірибелік жұмыс нәтижелері көрсеткендей, биология сабақтарында зерттеу бағытындағы тапсырмалар мен практикалық әдістерді жүйелі қолдану оқушылардың зерттеу құзыреттілігінің қалыптасу деңгейін едәуір арттырды. Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда сөздік, көрнекілік және практикалық әдістердің өзара әрекеттесуі ерекше тиімді екенін айқындайды. Алынған нәтижелер әдістеменің тиімділігін дәлелдеп, зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін жетілдіру бойынша ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: зерттеу құзыреттілігі, зерттеу әдістері, компоненттер, оқушы, биология пәні.

Кіріспе

Адам қызметінің барлық салаларын интеграциялау және ақпараттандыру жағдайында біздің мемлекет өз азаматтарының білім алуына жаңа талаптар қояды. Дамушы қоғамға таңдау жағдайында өз бетінше жауапты шешімдер қабылдай алатын білімді, адамгершілік, іскер жастардың қажет екенін ескере отырып, мектептегі білім беруді модернизациялау оқушылардың бойында әмбебап білімнің, дағдылардың, сондай-ақ өзіндік іс-әрекет пен жеке жауапкершілік тәжірибесінің, яғни білім берудің қазіргі сапасын анықтайтын негізгі құзыреттердің тұтас жүйесін қалыптастыруды көздейді.

Қазіргі кезеңде білім беру мазмұнын жаңғырту – білім беру процесінің ойлау қабілетін дамытуға, практикалық дағдыларды дамытуға бағытталуын күшейтуді көздейді.

Қазіргі заманауи жетілген түлек ересектер әлеміне дайын және жан-жақты дамыған, көптеген өзекті мәселелерді өз бетінше шеше алатын, жағдайларды дамытудың оңтайлы нұсқаларын таба алатын, жаңа идеялар қалыптастыратын, жобалар ұсына алатын болуы қажет. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын мектеп оқушыларына сабақ және сабақтан тыс уақытта үйрете аламыз. Мұғалім білім алушыларда әмбебап білімнің, дағдылардың тұтас жүйесін, сондай-ақ білім алушылардың өзіндік қызметі мен жеке жауапкершілігін, яғни зерттеу құзыреттілігінің негізін қалыптастырушы болып табылады. Биология курсының барлық кезеңінде мұғалімдер оқушылармен әртүрлі қарапайым зерттеулер жүргізіледі. Білім алушыларға сабақта өз бетінше зерттеу жүргізуге көмектесу мәселесі туындайды. Оқыту практикасы көрсеткендей, оқушылардың оқу-зерттеу қызметін мақсатты ұйымдастырусыз тиісті дағдылар қалыптастыру және дамыту өте баяу жүреді [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылғы Жолдауында білім беру жүйесін жаңғырту, оқушылардың функционалдық сауаттылығы мен зерттеу дағдыларын дамыту – елдің зияткерлік әлеуетін арттырудың басты басымдығы ретінде атап өтілді. Мемлекет басшысы білім сапасын арттырудың негізгі тетігі ретінде оқушылардың сыни ойлау, талдау және шығармашылық қабілеттерін дамыту қажеттігін ерекше атап өтті. Осыған сәйкес, қазіргі мектеп биологиясын оқытуда оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі өзекті сипатқа ие. Себебі, зерттеу іс-әрекеті оқушылардың тек теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар оны тәжірибеде қолдану, табиғи нысандар мен құбылыстарды талдау, дербес қорытынды жасау қабілеттерін дамытады. Бұл бағыт Жолдауда көрсетілген "Сапалы білім мен ғылым – дамыған ұлт кепілі" қағидатымен толық үндес келеді.

2025 жылғы стратегиялық құжатта атап өтілгендей, мектеп оқушыларына ғылыми-зерттеу мәдениетін ерте қалыптастыру – олардың шығармашылық ойлауын, жауапкершілігін және ұлттық кадрлық әлеуетті арттырудың негізі болып табылады. Осыған байланысты биология сабақтарында оқу-зерттеу қызметін жүйелі ұйымдастыру, зерттеушілік бағыттағы тапсырмаларды енгізу, зертханалық және тәжірибелік жұмыстарды жетілдіру – қазіргі педагогикалық үдерістің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады [2].

Зерттеудің мақсаты – биология сабақтарында оқу-зерттеу қызметін ұйымдастыру арқылы оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Биология сабақтарына арналған зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды әзірлеу және сынақтан өткізу;

2. Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін оқыту әдістері мен тәсілдерді таңдау және қолдану, сабақтарды модельдеу және оларды қолдану;

3. Сабақта және сабақтан тыс уақытта оқу-зерттеу жұмысының тиімді орнын анықтау.

Оқытудағы белсенді және тәуелсіз ұстаным, өзін-өзі дамытуға, әлеуметтенуге дайындық болып табылады.

Оқу-зерттеу қызметі – бұл ғылым мен практиканың белгілі бір саласында танымдық қызығушылықты қанағаттандыру мақсатында жеке табиғи бейімділіктер мен қабілеттерді дамыту негізінде білімді, дағдыларды (сабақ шеңберінде алынған) пайдаланудың практикалық тәжірибесін игеру процесі. Осы аталған қызмет түрі оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеудің жаңашылдығы – биология сабақтарында 7-9 сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру процесін мотивациялық, когнитивті, мазмұндық, коммуникативтік және рефлексивтік компоненттер негізінде кешенді түрде модельдеуінде және келтірілген компоненттерді жүйелі байланыста қолдана отырып, зерттеу тапсырмаларының көпдеңгейлі құрылымы ұсынылды.

Зерттеу құзыреттілігі тәсілдерін іске асыру – білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты. Қазіргі мектепте оқытуды ұйымдастырудың маңызды аспектілерінің бірі – зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал ететін оқушылардың іс-әрекетіне жағдай жасау.

Зерттеу құзіреттілігі арқылы білім алушының ғылыми дүниетанымы дамиды. Ғылыми дүниетаным тек теориялық білім алу арқылы ғана емес, сонымен қатар, нақты дәлелдер және зерттеушілік әрекеттер нәтижесінде қалыптасады. Оқушылар өз алдына орындаған зерттеушілік жұмыстар нәтижесінде нақты шындыққа көз жеткізеді. Бұл өз кезегінде зерттеу құзіреттілігін қалыптастыру әдістерін меңгеру болып табылады.

Зерттеу дағдыларын дамыту мәселелерін А.Г. Иодко, О.И. Митрош, В.П. Ушачев, оқытуда зерттеу әдістерін қолданудың әдістемелік және дидактикалық негіздерін

Э.Д. Новожилов, М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, А.Л. Шаповалов, М.И. Махмутов оқушылардың зерттеу қызметін қалыптастыруды қарастырады [3].

Зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты мәселелерді зерттеуге көптеген педагогтар мен әдіскерлердің іргелі зерттеулері арналды атап айтсақ, А.В.Баранникова, И.А. Зимней, Е.В. Фескова [4].

А.В.Хуторский зерттеушілік құзыреттілік классификациясындағы танымдық құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде: әдіснамалық, пәндік, логикалық іс-әрекеттің элементтері, мақсат қою, жоспарлау, талдау, рефлексия ұйымдастыру әдістері қарастырылады [5]. Отандық педагог-ғалымдар Ш.Т. Таубаева, М.Б. Аманбаева, М.А. Утешова, Н. Сартаева, К.С. Құдайбергенова еңбектерінде келтірілген [6].

Зерттеушілік құзыреттілігі дегеніміз – білім алушылардың интегралдық сапасы, жүйесін тұтас іске асыруға мүмкіндік беретін педагогикалық үдерісті құру және ұйымдастыру іс-әрекеттері болашақ кәсіби қызметінің объектісі ретінде ғылыми таным әдістері деген түсініктеме береміз. Білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілігі – оның қабылдаған білім, білік, дағдыларын, белгілі бір ғылыми айналымға байланысты қолдана алуы, өзін-өзі қоғамға бейімдеуге дайындық деңгейі болып табылады.

Өзара байланысты екі ұғым «зерттеу құзыреттілігі» және «зерттеу құзыреті» арасындағы айырмашылықты ажырату білу қажет. Зерттеу құзыреттілігі-бұл жеке тұлғаның мәдениетін қалыптастыру шарты ретінде сананың барлық салаларының дамуын көрсетеді, ал зерттеу құзыреті – бұл тұлғаның аталған жиынтықты зерттеу қызметінде қолдану қабілеті [7].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде жалпы білім беретін мектептің 7-9-сынып оқушыларының биология пәні сабақтарында зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үдерісі алынды. Зерттеу жұмысына жасы 13-15 жас аралығында, 7-сыныптан – 24, 8-сыныптан – 25 және 9-сыныптан – 22 оқушы жалпы саны 71 оқушыны құрады. Зерттеу барысында оқушылардың танымдық белсенділігі, шығармашылық дербестігі, және зерттеушілік қабілеттерін дамыту деңгейі басты көрсеткіштер ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында дәстүрлі және инновациялық ғылыми әдістердің кешені пайдаланылды. Теориялық талдау барысында зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми-педагогикалық және психологиялық әдебиеттер, оқу бағдарламалары, әдістемелік нұсқаулықтар мен заманауи педагогикалық технологияларға арналған шетелдік зерттеулер зерделенді.

Бұл бағытта:

• зерттеу құзыреттілігінің мәні мен құрылымдық компоненттері жүйеленді;

• биология сабақтарындағы оқу-зерттеу қызметінің ғылыми-әдістемелік негіздері нақтыланды;

• оқушылардың зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудағы инновациялық тәсілдер (жобалау әдісі, STEM/STEAM элементтері) қарастырылды.

Эмпирикалық зерттеу барысында бақылау әдісі – зерттеу тапсырмаларын орындау барысын, оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын жүйелі қадағалау үшін;

• сауалнама және сұхбат – зерттеу іс-әрекетіне қатысу мотивациясын, өзіндік бағалау мен ғылыми қызығушылық деңгейін анықтау мақсатында;

• оқушылардың жеке және топтық зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талдау – эксперименттік тапсырмалардың тиімділігін бағалау үшін;

• диагностикалық әдістер – зерттеу дағдыларының даму динамикасын өлшеу және салыстыру үшін пайдаланылды.

Сонымен қатар, заманауи цифрлық құралдар мен платформалар (мысалы, Google Forms, Padlet) қолданылып, оқушылардың онлайн форматтағы зерттеу әрекеттері мен деректер жинау үдерісі жүзеге асырылды.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістер жиынтығы биология сабақтарында зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын айқындауға, тиімді оқыту моделін құрастыруға және оны тәжірибе жүзінде тексеруге мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу қызметін ұйымдастыру бүгінде қуатты инновациялық білім беру технологиясы ретінде қарастырылады. Ол қазіргі қоғамдағы тәрбие, білім беру және даму міндеттерін кешенді шешу құралы ретінде қызмет етеді. Оқу мақсаттары мен міндеттерінен басқа, заманауи білім беру оқушылардың алдына ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің дағдыларын дамытуға және қалыптастыруға бағытталған міндеттер қояды.

Зерттеу құзыреттілігі оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты төрт зерттеу компонентін қамтиды. Оларға: мотивациялық компонент, когнитивті компонент, коммуникативті компонент, рефлексивті компонент (кесте -1).

1-кесте — Зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың компоненттері мен көрсеткіштері

№	Компоненттер	Бағалау көрсеткіштері
1	Мотивациялық компонент – биологияны оқудың ғылымдар арасындағы маңыздылығын түсіну, оқушылардың ішкі мотивтерінің экспрессивтілігін арттырып, ғылыми-зерттеу қызметіне оң көзқарас қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде оқу үрдісінде қызығушылық танытуға, белсенділік пен дербестікті дамытуға мүмкіндік береді.	Төмен деңгейде оқушылар зерттеу тапсырмаларына қызығушылық танытпайды, жұмысты орындауға көбінесе мұғалімнің тікелей нұсқауы қажет болады. Ішкі түрткі әлсіз, ғылыми ізденіске ынта байқалмайды. Орта деңгейде зерттеуге қызығушылық бар, бірақ ол тұрақсыз сипатта. Оқушылар мұғалімнің көмегімен тапсырмаларды орындайды, өздігінен бастама көтеру сирек кездеседі. Жоғары деңгейде оқушылар зерттеу жұмыстарына ерекше қызығушылық танытады, тапсырмаларды дербес орындайды, өз бастамасымен идея ұсына алады. Ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне оң көзқарас қалыптасқан.
2	Когнитивті компонент – зерттеу әрекеті туралы білім жүйесінің болуы, ғылыми ізденістерді тиімді ұйымдастыруға, зерттеу мақсаттары мен әдістерін дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.	Төмен деңгейде оқушылардың зерттеу әдістері мен ғылыми ұғымдар туралы түсінігі үстірт, деректерді талдау мен салыстыру қабілеті жеткіліксіз. Орта деңгейде негізгі зерттеу әдістерін біледі және қарапайым зерттеу тапсырмаларын орындай алады, бірақ логикалық талдау мен дәлелдеу дағдылары әлсіз. Жоғары деңгейде оқушылар зерттеу әдістемесін еркін меңгерген, ақпаратты талдап, қорытынды жасай алады және ғылыми ұғымдарды нақты қолданады.
3	Коммуникаті компонент – ойлау, дәлелдеу және шешімдерді негіздеу қабілеті зерттеу жұмысы нәтижелерін көпшілік алдында сенімді түрде таныстыру мен қорғауға мүмкіндік береді.	Төмен деңгейде оқушылар өз ойын нақты жеткізе алмайды, пікірталасқа сирек қатысады, дәлелдері жүйесіз болады. Орта деңгейде өз пікірін білдіре алады, кейде дәлелдемелері жеткіліксіз және көпшілік алдында сенімсіз сөйлеуі мүмкін. Жоғары деңгейде оқушылар өз ойларын ғылыми тілде еркін жеткізеді, дәлелдемелерін қисынды түрде ұсынады және зерттеу нәтижелерін көпшілік алдында сенімді қорғай алады.
4	Рефлексивті компонент – өзін-өзі тану зерттеу пәні ретінде адамның жеке тұлғалық дамуына ықпал етеді, ол өзін-өзі талдау дағдыларын дамытуға, өз күшті және әлсіз жақтарын қабылдауға және оларды тиімді бағалауға мүмкіндік береді.	Төмен деңгейде оқушылар өз іс-әрекеттерін бағалай алмайды, жіберілген қателіктерді анықтауда және түзетуде қиындық көреді. Орта деңгейде өз жұмысына талдау жасай алады, бірақ кемшіліктерді толық негіздеп түсіндіре алмайды, өзін-өзі бағалау дағдылары қалыптасу үстінде. Жоғары деңгейде оқушылар өз жұмысын сын тұрғысынан бағалай алады, жетістіктері мен әлсіз жақтарын анықтап, оларды түзету жолдарын ұсынады.
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Оқушылардың зерттеу жұмысы келесі кезеңдерді қамтиды:

І кезең. Ғылыми-зерттеу жұмысына (жобасына) дайындық: зерттеуіңізді атаңыз, яғни, зерттеу жұмысының тақырыбын анықтау; Зерттеу жұмысының өзектілігін сипаттаңыз, осы нақты жұмыс тақырыбын таңдауды негіздеу; Зерттеу жұмысының мақсатын тұжырымдап, зерттеу жұмысының міндеттерін кезең-кезеңімен сипаттау; Мәселенің оңтайлы шешімін таңдау; Оқытушымен бірлесе отырып, ғылыми жобаны жүзеге асыру бойынша жұмыс жоспарын құрастырыңыз.

ІІ кезең. Зерттеу жұмысын жоспарлау: Ақпаратты қай жерден іздеу керектігін анықтау; Ақпаратты жинау және талдау әдісін анықтаңыз. Жұмыс нәтижелерін ұсыну әдісін таңдаңыз, яғни, есептің қандай нысанда болатыны (жұмыстың мәтіндік сипаттамасы, схемалардың, презентациялардың, зерттеу үдерісінің немесе эксперименттің фотосуреттерінің, бақылаулардың, эксперименттердің, эксперименттің кезеңдерінің және соңғы нәтиженің аудио немесе бейне жазбаларының болуы); Эксперименттің, зерттеудің, зерттеу жұмысының (зерттеу жобасының) алынған нәтижесін бағалау критерийлерін (қалай бағалайсыз) белгілеу; Егер бұл топтық жоба болса, топтағы студенттер арасында тапсырмаларды бөліңіз.

ІІІ кезең. Зерттеу (зерттеу процесі, эксперимент): Зерттеуді жүргізу үшін қажетті ақпаратты жинау, қажет болған жағдайда есептеулер, өлшеулер жүргізу, эксперимент үшін сапалы және қауіпсіз материал мен құралдарды таңдау. Жоспарлағаныңызды орындаңыз: сұхбат, сауалнама, бақылау, эксперимент жұмыстары.

IV кезең. Қорытынды: Зерттеу жұмысы барысында алынған ақпаратты талдау; Қорытындыларды тұжырымдаңыз (мақсат пен міндетте алға қойған нәрсеге қол жеткіздіңіз бе).

V кезең. Баяндама және жұмысты қорғау: Өз жұмысыңыздың нәтижелері бойынша презентацияны ресімдеу және дайындау: ауызша есеп түрінде қорғау, көрсетіліммен ауызша баяндама, жазбаша баяндама және презентациямен қысқаша ауызша қорғау; Зерттеу жұмысыңызды (жобаңызды) қорғаңыз және мүмкін болатын талқылауға қатысыңыз, туындаған сұрақтарға нақты жауап беріңіз.

VI кезең. Жұмыстың барысы мен нәтижесін бағалау: Ұжымдық талқылау және өзін-өзі бағалау арқылы зерттеу жұмысын бағалауға қатысу.

Осы аталған кезеңдер бойынша ақпарат жиналып, барлық қажетті есептеулер мен бақылаулар жүргізіліп, эксперименттер жүргізілгеннен кейін қағазда ең маңызды нәрселерді қысқаша сипаттау керек. Сонымен бірге оқушылар олардың ұсынған барлық ойлары, жаңа идеялары, ақпараттары дәлелденуі керек екенін түсіндіру қажет. Мұны істеу үшін сізге қажет:

• зерттеуде қолданылатын негізгі ұғымдарды анықтау;

• зерттеудің негізгі идеяларын дәрежелеу;

• пайымдаулар мен қорытындыларды әзірлеу;

• зерттеу нәтижелері бойынша қорытынды жасау;

• зерттелетін құбылысты немесе объектіні одан әрі зерттеудің мүмкін жолдарын көрсету;

• сөйлеу мәтінін дайындау;

• мәтіндерді, макеттерді, диаграммаларды, сызбаларды және басқа да оқу құралдарын дайындау;

• сұрақтарға жауап беруге дайындалу.

Бұл кезеңде оқушылардың зерттеушілік құзыреттіліктерінің даму деңгейі бекітіліп, тексеріледі [8].

Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін оқушылардың өзіндік іздеу іс-әрекетінің өсуін, репродуктивті іс-әрекеттен шығармашылыққа әкелетін тапсырмалардың орындалуын ескере отырып, оқушылардың оқу-зерттеу қызметін

қарапайымнан күрделіге дейін жоспарланды [9]. Биология сабақтарында оқушылардың оқу-зерттеу жұмысын тиімді ұйымдастыру үшін зерттеу сипатындағы тапсырмалардың жіктемесін құрастырылды (2-кесте).

2-кесте — Зерттеу сипатындағы тапсырмалардың жіктелуі

№	Тапсырма түрлері	Сынып	Түрлері	Тапсырма түрлері
1	Объектілер мен құбылыстарды бақылау	7	Мұғалімнің басшылығымен экожүйе құрамбөліктерін сипаттауды үйрену.	Экскурсия барысында мұғалім оқушыларға мектеп жанындағы аумақтың едәуір бірдей табиғат үлескесін таңдап алып, лупа, ауа термометрі, үшкір таяқша арқылы қарастырылған экожүйе жанды ма жасанды ма? Құрамбөліктер арасында өзара байланыс жайында қорытынды жасауды ұсынады
		8	Өсімдік ұлпаларын жіктеу	Микропрепараттарды микроскоп арқылы қарап, өсімдік ұлпаларының құрылысымен танысу
		9	Анықтауыш арқылы өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін анықтау	Дихотомиялық кілтті пайдалану арқылы ерекше белгілері бойынша өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін анықтау (жергілікті өңірдегі)
2	Зертханалық жұмыстар	7	Тірі ағзалар үшін судың қасиеті мен маңызын сипаттау.	Судың беттік керілуі, су молекуласының агдезиясы мен когезиясы құбылыстарына қалай бақылау жасауға болады?
		8	Өсімдіктрдің негізгі топтарының құрылысының ерекшеліктерін анықтау	Өсімдік бөлімдерінің балдырлар, мүктәрізділер, қырықжапырақтәрізділер, ашықтұқымдылар мен жабықтұқымдылардың ерекше белгілерін анықтау
		9	Ферменттердің белсенділігіне әртүрлі жағдайлардың (температура, pH) әерін зерттеу	Сілекейдегі амилаза мысалында асқорытатын ферменттердің болуына көз жеткізу
3	Тәжірибе	7	Қарапайым эксперименттерді қолдану қарапайым зерттеу әдістері	Тізе рефлексін зерттеу. Рефлекс доғасын анықтау
		8	Қарапайым қойылым. Үлгі бойынша тәжірибелер	Азық-түлік құрамындағы С дәруменін анықтау.
		9	Экспериментті үлкен дәрежеде дербестікпен орындау	Ауксиннің өсімдіктерге әсерін зерттеу.
4	Жобаларды орындау	7	Қарапайым әдістерді қолдана отырып, қарапайым жобаларды орындау, зерттеу	Мұғалім оқушыларға өсімдік өміріндегі көктемгі құбылыстарды зерттеу үшін мектеп аумағы бойынша экскурсия маршрутын әзірлеуді ұсынады
		8	Деректерді өңдеуді, себеп - салдарларды түсіндіруді талап етеді	Мұғалім оқушыларға мектеп аумағын көгалдандыру жобасын әзірлеуді ұсынады
		9	Жоғары дәрежедегі жобаларды орындау дербестік, онда оқушыға зерттеу тақырыбын өзіңіз таңдап, таңдауыңыз керек әдістеме, нәтиже алу, тұжырымдау және ұсыныстар	Мұғалім оқушыларға жоба әзірлеуді ұсынады
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру тұрғысынан сабақтарда келесі әдістерді қолданған жөн деп санаймыз: табиғи нысандарды бақылау, тану және анықтау, сипаттау, тәжірибе, гипотеза [9] (3 -кесте).

3-кесте — Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін әдістер

Р/с	Әдіс	Берілгенін пайдалану үшін тақырыптың мысалы	Тапсырма мысалы	Қалыптасқан дағдылар
1	Қысқа мерзімді бақылау	«Тыныс алу жүйесі» 8 - сынып 7 - сынып	Тыныс алу жиілігін бақылау Қыркүйек айында температура өзгерген кезде ағаштардағы жапырақтардың түсінің өзгеруін байқау	Көру, байқау, себеп-салдарлық байланыстар орнату, салыстыру, жалпылау
2	Тану және табиғи анықтамалар	«Өсімдіктің көбею тәсілдері» 7 - сынып	Өсімдіктердің вегетативті және генеративті көбею мүшелерін сипаттау	Объект туралы мәліметтерді бірге жинау, жүйелеу материал, салыстыру
3	Сипаттама	«Дара және қосжарнақты өсімдіктерді зерттеу» 8 - сынып	Коллекциядан құрғақ, ашылмаған жемістерді таңдау	Объектінің белгілерін дәл анықтаңыз, салыстырыңыз, талдаңыз
4	Эксперимент	«Жануарлардың онтогенез типін салыстыру» 7 - сынып	Онтогенездің типтерін салыстыру	Гипотеза жасау, Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін қою, талдау және сипаттау қабілеті нәтижелері эксперимент
5	Гипотеза	«Дене шынықтыру жаттығуларының жүрек жұмысына әсерін зерттеу» 9 - сынып	Жүрек жиырылуының жиілігі мен дене жүктемесінің арасындағы өзара байланысты анықтап, болжам жасау	Фактілер арасында байланыс таба білу
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Зерттеу жұмысымызда оқушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін келесі әдістерді қолданылды:

Атап айтсақ, «Салыстыру» әдісі арқылы нысандарды, құбылыстарды зерттеу кезінде оқушылардан бақыланатын нысандар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдау, анықтау мүмкіндігі. Мысалы, құстардың әртүрлі түрлерінің қозғалысы. Оқушыларға джекдау мен пингвиннің қозғалу тәсілдерін салыстыруды ұсынылды.

«Біз бірге зерттейміз және үйренеміз» әдісін білім алушыларға нысан элементтерін, олардың бағыныштылығын анықтауға көмектесу қажет болған кезде қолданылды. Мысалы, «Сабақтың ішкі құрылымы» (7 - сынып) тақырыбы бойынша оқушылармен өсімдік сабағының ішкі құрылымының микропрепаратын зерттеу арқылы тамыр құрылымдарын кезең-кезеңімен қарастырып, құрылымы мен функциясының ерекшеліктері аталады [10].

Бақылау сыныптарында дәстүрлі оқыту әдістері қолданылса, тәжірибелік сыныптарда зерттеушілік бағыттағы тапсырмалар мен эксперименттік әдістер енгізілді. Нәтижесінде тәжірибелік топтағы оқушылардың зерттеу дағдылары, талдау қабілеті және дербестігі айтарлықтай артқаны байқалды. Жиналған деректер сапалық және сандық тұрғыдан өңделді. Сапалық талдау барысында оқушылардың зерттеу тапсырмаларын

орындау барысы, олардың дербестігі мен шығармашылық белсенділігі, ғылыми ойлау стилі және топтық жұмыс кезіндегі өзара әрекеттесуі талданды. Сандық талдау Excel және SPSS бағдарламаларының көмегімен жүргізілді. Әрбір көрсеткіш бойынша статистикалық өңдеу келесі параметрлер арқылы жүзеге асырылды: орташа мән (M) – топтың жалпы нәтижесін сипаттау үшін, стандартты ауытқу (SD) – оқушылар нәтижелерінің өзгергіштігін анықтау үшін, сенімділік деңгейі ($p \leq 0.05$) – бақылау және тәжірибелік сыныптар арасындағы айырмашылықтың статистикалық тұрғыдан маңыздылығын бағалау. Төмендегі диаграммада зерттеу жұмысы басталғанға дейінгі және тәжірибеден кейінгі оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігінің төрт компоненті (мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік және рефлексивтік) бойынша нәтижелер көрсетілген.

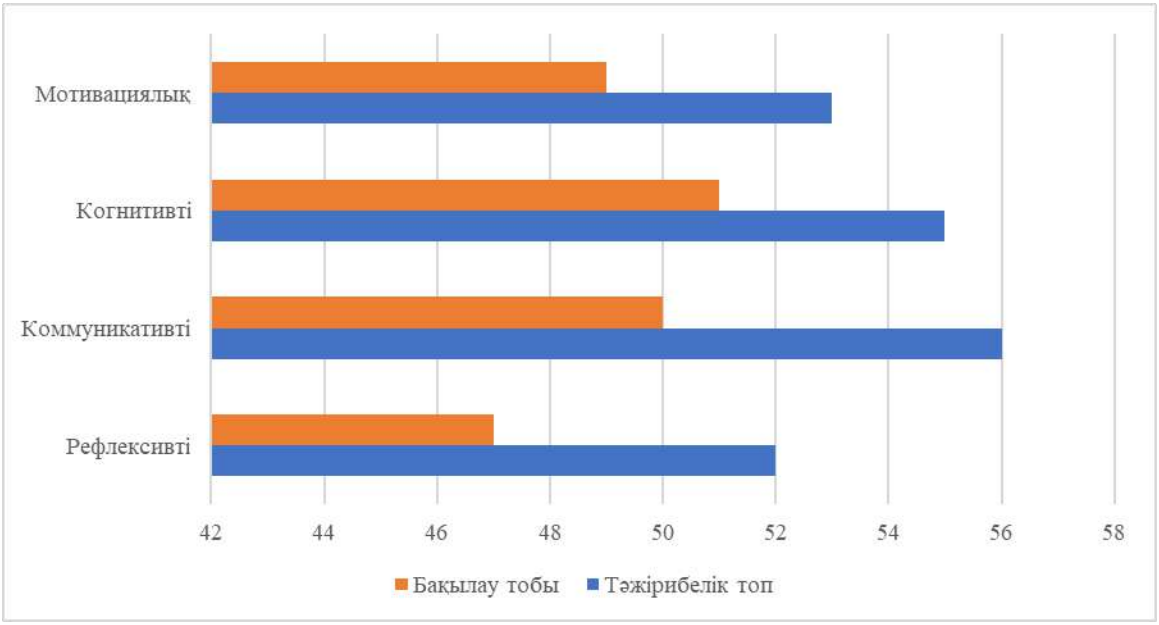

Сурет 1 – Зерттеу жұмысы нәтижесінде оқушылардың зерттеушілік құзіреттілік компоненттерінің даму көрсеткіштері

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Тәжірибеден кейін барлық компоненттер бойынша айтарлықтай оң динамика байқалды. Бастапқы кезеңде оқушылардың зерттеу қызметіне деген қызығушылығы мен уәждемесі (мотивациялық компонент) орташа деңгейде – шамамен 49% шамасында болды. Бұл олардың зерттеу іс-әрекетіне сыртқы түрткілер арқылы ғана қатысатынын көрсетті. Когнитивті компонент (зерттеу туралы теориялық білім мен түсіну деңгейі) 51% деңгейінде бағаланып, оқушылардың ғылыми ұғымдар мен әдістерді тек жалпы деңгейде меңгергенін көрсетті. Коммуникативті компонент (зерттеу жүргізу дағдылары) бойынша бастапқы көрсеткіш 50% деңгейінде болды, бұл тәжірибелік дағдылардың жеткіліксіздігін және зерттеу кезеңдерін өз бетінше орындаудағы қиындықтарды байқатты. Рефлексивті компонент (нәтижені талдау, өзін-өзі бағалау және қорытынды жасау қабілеті) ең төменгі көрсеткішті – 47% көрсетті.

Тәжірибеден кейін мотивациялық компонент – 53% (оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысына деген қызығушылығы мен ынтасы артты), когнитивті компонент – 55% (оқушылар зерттеу әдістерін жақсы меңгеріп, теориялық білімдерін тәжірибемен ұштастырды), коммуникативті компонент – 56% (зерттеу жұмыстарын орындауда дербестік пен практикалық дағдылардың өскені байқалды), рефлексивті компонент – 52% (оқушылар өз жұмысын бағалай алып, нәтижелерін ғылыми тұрғыдан дәлелдей алды).

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер зерттеушілік бағыттағы сабақтардың тиімділігін дәлелдейді.

Қорытынды

Биология сабағында 7-9 сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын «құзыреттілік», «зерттеу құзыреттілігі» ұғымдарының түсінігі мен маңызына талдау жасалды, қазіргі таңдағы зерттелу жағдайы анықталады. Зерттеу әдісі ретінде теориялық (зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми-педагогикалық және психологиялық әдебиеттер талданды) және эмпирикалық (сауалнама, диагностикалық) Google Forms, Padlet заманауи цифрлық құралдар мен платформалар қолданылды.

Зерттеу құзыреттілігі мотивациялық, когнитивті, коммуникативті және рефлексивті компоненттерді қамтып, оларды дамытуға арналған кезеңдік алгоритм (дайындық, жоспарлау, зерттеу/эксперимент, қорытынды, баяндама және қорғау, бағалау) ұсынылды. Бағалау көрсеткіштері төмен, орташа, жоғары деңгейде келтірілді.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей тәжірибелік топтағы оқушылардың зерттеу құзыреттілігі бақылау тобына қарағанда статистикалық тұрғыда сенімді деңгейде ($p \leq 0.05$) жоғарылағаны анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кендірбай А. М., Турганбаева А. А. Оқушылардың зерттеушілік құзыреттіліктерін дамыту. Вопросы науки и образования: теоретические и практические аспекты. – 2022. Б. 121–127.

2.Тоқаев, Қ.-Ж.. Қазақстан халқына Жолдауы. Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу. Ақорда. 2025, 8 қыркүйек URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (қаралу уақыты: 25.01.2025)

3.Амантаева А. К. Болашақ биолог мұғалімдердің экологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік негіздері (жобалау технологиясы мысалында). PhD диссертация. 6D011300). Алматы. - 2022. С. 15-22

4.Indah R. N., et al. The research competence, critical thinking skills and digital literacy of Indonesian EFL students. Journal of Language Teaching and Research. – 2022– 13(2). P. 315–324.

5.Шелковникова, Н. В. Исследовательская компетентность как основа формирования агро-образовательной среды в высшей школе. Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции «Опыт, инновации и перспективы организации исследовательской и проектной деятельности дошкольников и учащихся». – 2022. – 205 с.

6.Таубаева Ш., Кудаибергенева К. Профессиональная самореализация учителей общеобразовательных школ: инновационный аспект. Daryn. – 2022. – 120 с.

7.Zhaksibayeva G., Srailova G. Зерттеушілік тәсілдер арқылы оқушылардың білім сапасын дамыту жолдары. Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2021. - 67(2). - Б.128–138.

8.Amantayeva A., Maratkyzy N., Shariphanova A., Abilova S., Karabalayeva A., & Sihanova N. Formation of environmental competence of students of higher education. EQA - International Journal of Environmental Quality. – 2025.Vol. 69. P. 13–25. https://doi.org/10.6092/issn.2281-4485/21319

9.Паршутина Л. А. Методические рекомендации по организации и проведению биологического эксперимента при обучении биологии в средней школе. Современное педагогическое образование. – 2021. - Т. 8. С. 50–55.

10.Zholdygalieva S., Nurgaliyeva A. Features of improving the research competence of students in biology lessons. In XXIII Сәтбаев оқулары: материалы международной научной конференции студентов, магистрантов и школьников. Павлодар: Торайғыров университеті. – 2023. – С. 251-235

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ 7-9 КЛАССОВ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В представленном исследовании рассматривается одна из ключевых проблем современной системы образования — формирование исследовательской компетентности учащихся. В разделе «Обзор литературы» раскрывается сущность исследовательской компетентности, её структурные компоненты и место в образовательном процессе.

Цель исследования — определить пути развития исследовательской компетентности учащихся 7–9 классов посредством эффективной организации учебно-исследовательской деятельности на уроках биологии. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: разработка и апробация исследовательских заданий для уроков биологии, выбор и применение методов и приёмов обучения, способствующих формированию исследовательской компетентности, а также моделирование уроков и их практическое внедрение.

В ходе исследования было установлено, что организация исследовательской деятельности учащихся с использованием методов наблюдения, распознавания и определения объектов природы, описания, проведения экспериментов и применения гипотез повышает их познавательную активность и способствует развитию исследовательских навыков. Результаты практической работы показали, что систематическое использование исследовательских заданий и практических методов на уроках биологии значительно повышает уровень формирования исследовательской компетентности учащихся. Особую эффективность показывает комплексное применение словесных, наглядных и практических методов обучения. Полученные результаты подтверждают эффективность предложенной методики и содержат рекомендации по дальнейшему совершенствованию процесса формирования исследовательской компетентности.

Ключевые слова: исследовательская компетентность, методы исследования, компоненты, учащийся, предмет биологии.

FORMATION OF RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS IN GRADES 7-9 IN BIOLOGY LESSONS

The present study addresses one of the key issues in the modern education system — the development of students' research competence. The literature review section reveals the essence of research competence, its structural components, and its role in the educational process.

The study aims to identify ways to develop students' research competence in grades 7–9 through the effective organisation of research-based learning activities in biology lessons. To achieve this aim, the following tasks were set: the development and testing of research-oriented assignments for biology lessons; the selection and application of teaching methods and techniques that foster research competence; and the modelling of lessons and their practical implementation.

The study found that organizing students' research activities using methods such as observation, identification and recognition of natural objects, description, experimentation, and hypothesis formulation increases their cognitive activity and promotes the development of research skills. The results of practical work showed that the systematic use of research-based assignments and practical methods in biology lessons significantly enhances students' research competence. Particular effectiveness was noted in the integrated use of verbal, visual, and practical teaching methods. The results confirm the effectiveness of the proposed methodology and provide recommendations for further improvement of the process of developing students' research competence.

Key words: research competence, research methods, components, student, biology subject.

REFERENSES

1. Kendirbay A. M., & Turganbayeva A. A. Oquşylardyñ zertteuşılık qūzyrettılıkterın damytu. Voprosy nauki i obrazovania: teoreticheskie i prakticheskie aspekty. [Developing students' research competencies. Voprosy nauki i obrazovaniya: theoretical and practical aspects]. – 2022. P. 121–127. [in Kazakh]

2.Tokayev K.-J. Qazaqstan halqyna Joldauy. Jasandy intelekt däuırındegı Qazaqstan: özektı mäseleler jäne ony tübegeilı sifrlyq özgerıster arqyly şeşu. [Address to the people of Kazakhstan: Kazakhstan in the era of artificial intelligence – current issues and solutions through radical digital transformation.] Akorda. Retrieved January 25, 2025, from https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (accessed: 25.01.2025) [in Kazakh]

3.Amantaeva A. K. Bolaşaq biolog mūğalımderdıñ ekologialyq qūzyrettılıgın qalyptastyrudyñ ädıstemelık negızderı (jobalau tehnologiasy mysalynda) [Methodological foundations for developing ecological competence of future biology teachers (based on design technology) (PhD dissertation, 6D011300)]. Almaty, Kazakhstan. -2022 - P. 15-22. [in Kazakh]

4. Indah R. N., et al. The research competence, critical thinking skills, and digital literacy of Indonesian EFL students. Journal of Language Teaching and Research, -2022 -13(2), 315–324. [in English]

5. Shelkovnikova N. V. Issledovatel'skaya kompetentnost' kak osnova formirovaniya agro-obrazovatel'noi sredy v vysshei shkole. Materialy VII Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Opyt, innovacii i perspektivy organizacii issledovatel'skoi i proektnoi deyatel'nosti doshkol'nikov i uchashchihsya» [Research competence as a basis for forming the agro-educational environment in higher education. In Proceedings of the VII

All-Russian Scientific and Practical Conference “Experience, Innovations, and Prospects for Organizing Research and Project Activities of Preschoolers and Students”] – 2022 - 205 p. [in Russian]

6.Taubaeva Sh., & Kudaibergenova K. Professional'naya samorealizaciya uchitelei obshcheobrazovatel'nyh shkol: innovacionnyi aspekt [Professional self-realization of secondary school teachers: An innovative aspect]. Daryn.- 2022 - 120 p. [in Russian]

7.Zhaksibayeva G., Srailova G. Ways to improve students’ learning outcomes through research-based methods. Vestnik KazNU. Series “Pedagogical Sciences”. – 2021 - Vol. 67(2). P. 128–138. [in English]

8.Amantayeva A., Maratkyzy N., Shariphanova, A., Abilova, S., Karabalayeva, A., & Sihanova, N. (). Formation of environmental competence of students of higher education. EQA - International Journal of Environmental Quality – 2025 - Vol. 69, P.13–25. https://doi.org/10.6092/issn.2281-4485/21319 [in English]

9.Parshutina L. A. Metodicheskie rekomendacii po organizacii i provedeniyu biologicheskogo eksperimenta pri obuchenii biologii v srednej shkole. Sovremennoe pedagogicheskoe obrazovanie. [Methodological recommendations for organizing and conducting biological experiments in secondary school biology lessons. Modern Pedagogical Education]. – 2021- Vol. 8. P. 50–55. [in Russian]

10. Zholdygalieva S., Nurgaliyeva A. Features of improving the research competence of students in biology lessons. In Proceedings of the XXIII Satbayev Readings: International Scientific Conference for Students, Master’s Students, and School Pupils (pp. …). Pavlodar, Kazakhstan: Toraygyrov University. -2023- P.251-235. [in English]

Information about authors:

Aiman Nurgalieva - **corresponding author,** PhD, acting Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.nurgaliyeva@asu.edu.kz

ORCID https://orcid.org/0000-0003-0995-9640

Arailym Amantayeva - PhD, postdoctoral student at Abay KazNPU, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: araika2190@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8053-590X

Ainur Seilkhan - postdoctoral fellow at KazNPU named after. Abaya, PhD, acting Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: ainura_seilkhan@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3252-0049

Ayazhan Zakaraiya - 2nd year master's student of the educational program "7M01505- Biology in Education", Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ayazhan_1998@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2595-9424

Информация об авторах:

Айман Нургалиева - **основной автор,** PhD, и.о. ассоциированного профессора, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.nurgaliyeva@asu.edu.kz

ORCID https://orcid.org/0000-0003-0995-9640

Арайлым Амантаева - PhD, постдокторант КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан,

E-mail: araika2190@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8053-590X

Айнур Сейлхан - постдокторант КазНПУ им. Абая, PhD, и.о. ассоциированного профессора, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ainura_seilkhan@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3252-0049

Закария Аяжан – магистрант 2 курса образовательной программы «7М01505 - Биология в образовании», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: ayazhan_1998@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2595-9424

Авторлар туралы ақпарат:

Айман Нургалиева – **негізгі автор,** PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.nurgaliyeva@asu.edu.kz

ORCID https://orcid.org/0000-0003-0995-9640

Арайлым Амантаева – PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ постдокторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: araika2190@mail.ru.

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8053-590X

Айнур Сейлхан - Абай атындағы ҚазҰПУ постдокторы, PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Алматы қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: ainura_seilkhan@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3252-0049

Аяжан Закария – «7М01505- Білім берудегі биология» білім бағдарламасының 2 курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: ayazhan_1998@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2595-9424

IRSTI 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.23**
UDC 37.047

F.B.Kinzhibayeva[1]*, A.E.Ispanova[1], Sh.Bissaliyeva[1]
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,
Atyrau, 060011, Kazakhstan
fari_0974@mail.ru

ORGANIZATION OF EARLY CAREER GUIDANCE WORK WITH SCHOOLCHILDREN

Abstract

This study examines the professional orientation of schoolchildren, their professional self-determination, and the effectiveness of early career guidance in shaping their future career plans. The main aim is to assess the impact of early career guidance on the development of high school students' individual professional interests, abilities, and competencies.

A comprehensive integrative approach combining quantitative and qualitative methods was used. Quantitative diagnostics employed the "Proforientator" program to assess students' professional interests and abilities. Qualitative methods included individual consultations, in-depth interviews, focus groups, soft skills training (emotional intelligence, time management), master classes, and excursions to local enterprises. Data analysis was conducted using an automated diagnostic system. The study revealed the multidimensional nature of students' interests and abilities, with variations across age groups. The highest interests were observed in Technology, Information Technology, Business, and Science. Practical activities enhanced students' self-awareness, goal-setting, and decision-making skills, thereby improving their professional self-determination.

The findings demonstrate the effectiveness of a systematic and comprehensive approach to career guidance for schoolchildren. The proposed methodology supports students in adapting educational programs to their needs, fostering motivation for professional development, and preparing them to make conscious career choices.

Keywords: career guidance, testing, consultation, career guidance counselor, profession, diagnostics

Introduction

Preparing schoolchildren for a conscious choice of profession is an essential component of their personal development and successful socialization. This readiness becomes particularly significant in the context of modern socio-economic conditions. Professional self-determination is shaped by students' individual characteristics and social factors (Klimov, 2005) [1], which requires a systematic approach to supporting students in choosing their future profession and emphasizes the importance of pedagogical technologies for early career guidance aimed at developing students' interests and motivation (Antonova, 2019) [2].

However, most students struggle to decide on their future profession. A significant portion of students relies on their parents' opinions, while parents themselves often lack sufficient information about their children's professional interests and the most in-demand fields of study[3]. An analysis of existing research shows that there is no comprehensive methodology for early career guidance that integrates the assessment of interests, educational practices, and individual support for students.

The literature review indicates the limitations of existing approaches: many studies focus either on the psychological aspects of professional self-determination or on the organization of career guidance in schools, but do not combine them into a coherent, practice-oriented methodology. Thus, there remains a need for a comprehensive approach that increases students' awareness when making career choices, fosters sustainable motivation, and develops professional intentions that align with societal and labor-market requirements.

This study aims to examine the effectiveness of comprehensive early career guidance activities for schoolchildren. In particular, it addresses the following questions: which approaches and activities most effectively contribute to the development of conscious professional choice, and how does the integration of interest assessment, educational practices,

and individual support affect students' professional self-determination? Based on these questions, the purpose of the study is formulated: to determine the effectiveness of a comprehensive methodology for early career guidance that combines diagnostic, educational, and practice-oriented approaches.

Literature Review

According to research described in the scientific literature, the issue of early career guidance is examined at the intersection of psychology, pedagogy, and vocational education. Studies in this field are typically divided into several key areas: psychological models, pedagogical technologies, organizational and pedagogical support, diagnostics and identification of professional interests, and international practices.

The psychological aspects of career guidance are most extensively explored in the works of E. A. Klimov. The scholar describes the structure of an individual's professional self-determination, the mechanisms by which interests and aptitudes are formed, and the internal and external factors that influence career choice. His professional typology and diagnostic tools form the foundation of many contemporary methodologies. These studies serve as a theoretical basis for identifying professional interests in children at an early age [1, p. 25].

Among pedagogically oriented studies, the works of M. V. Antonova hold a special place [4]. She developed pedagogical technologies to foster professional interests among primary and lower secondary school students, demonstrating the effectiveness of methods such as introducing students to the world of professions, conducting project-based activities, and organizing professional trials. Her research highlights the importance of systematic pedagogical influence from an early age.

Domestic researchers such as D. Zharykbayeva, K. Balazanova, and N. Rakhmetova examine the organization of career guidance activities in schools, partnerships with higher education institutions, professional trials, and the introduction of profession-oriented electives and extracurricular courses [5]. The authors emphasize the need to improve the management of career guidance systems, develop teachers' career-guidance competencies, and strengthen work with parents. The main strength of these studies lies in their description of an organizational model of career guidance; however, a noted limitation is the insufficient integration of psychological diagnostic tools.

In the international literature, John Holland's RIASEC model is recognized as one of the most widely used career guidance diagnostic instruments [6]. It is based on the principle of congruence between occupational environments and personality types. This model enables an accurate, structured assessment of professional interests. However, in many domestic schools, the model remains poorly adapted, limiting its practical applicability in diagnostic processes.

Table 1 – Key Studies on Early Career Guidance Activities

Author(s)	Field of Study	Main Contribution
D.R. Zharikbayeva, K.M. Balazhanova, N.B. Rakhmetova	Role of higher education institutions in career guidance	Investigated the organization of career guidance work, the practice of school-university interaction, and its influence on students' professional self-determination
E.A. Klimov	Psychological foundations of career guidance	Classical studies on students' professional self-determination, examination of professional interests development
M.V. Antonova	Pedagogical technologies of early career guidance	Developed methods for early career guidance of younger students, support for professional self-determination, and fostering interest in future professions

John L. Holland	Diagnostics of professional inclinations	RIASEC model ("Person–Environment" typology), used for diagnosing vocational interests and developing career guidance tools
Note: compiled by authors		

The conducted literature review demonstrates that both domestic and international scholars offer diverse yet complementary perspectives on early career guidance. Domestic studies provide a comprehensive analysis of the organizational and pedagogical conditions of career guidance, highlighting methodological approaches. Still, they do not adequately address psychological diagnostic tools or the individualization of students' career guidance. In contrast, international research deeply explores the theoretical and methodological foundations of career guidance, though many studies are not fully adapted to local educational contexts.

Taking these gaps into account, the present study proposes an integrative approach that combines the assessment of students' career interests and abilities with practical interventions. This approach includes training sessions, workshops, enterprise excursions, professional meetings, and individual consultations. The advantages of this comprehensive model include:

- more accurate identification of students' aptitudes and interests;
- systematic development of individualized career trajectories;
- fostering a conscious approach to career choice;
- promoting sustained motivation for future professional development.

The proposed methodology not only complements existing theoretical research but also facilitates the practical implementation of early career guidance in schools. This, in turn, ensures a scientifically grounded organization of students' professional self-determination process.

Early career guidance is considered an essential component of human cultural development. It involves a structured set of activities aimed at supporting an individual's professional self-determination, taking into account their abilities, needs, and the labor market's socio-economic conditions.

Researchers O.A. Kirillova and V.E. Evdokimova define career guidance as "a set of activities aimed at supporting a student's professional self-determination, organized both within and outside the school through comprehensive educational and extracurricular measures" [7].

In various regions of Kazakhstan, there is a high demand for pedagogical personnel. Studies indicate that graduates often underestimate the significance of the teaching profession, which requires deep professional knowledge, developed communication skills, and genuine affection for children. Therefore, the primary aim of this study is to foster students' interest in the teaching profession, create the necessary competencies, and enhance professional motivation.

Domestic researchers A. Raimkulova and A. Abdimatova [8] emphasize the key role of diagnostics in career guidance. Diagnostics enable assessment of students' professional aspirations and identification of potential career directions. Principles of comprehensiveness, content relevance, clarity, transparency, objectivity, and methodological rigor should guide this process.

T.E. Dus [9] proposes a scientific approach to career guidance that encompasses pedagogical, psychological, social, economic, medical-biological, managerial-organizational, and legal aspects.

Kazakhstani researcher G. Abdullaeva [10] highlights the importance of an innovative approach to career diagnostics that considers the country's social and economic development characteristics in students' professional choice.

Career guidance activities in secondary vocational education institutions play a significant role, affecting not only students' professional self-determination but also the competitiveness of educational institutions in the education services market. Such an approach enables the formation of effective trajectories for students' professional development.

The study identifies several challenges in implementing early career guidance for school graduates:

- lack of clarity in students' professional self-determination;
- insufficient use of scientifically grounded methods for organizing career guidance activities;
- limited attention from teachers and psychologists to career counseling;
- absence of objective criteria, diagnostic methodologies, and tools.

Thus, the literature review demonstrates that early career guidance is a multifaceted process encompassing pedagogical, psychological, and diagnostic aspects, requiring a comprehensive approach to foster students' professional interests and motivation.

Taking these challenges and researchers' recommendations into account, the present study applied an integrative approach to early career guidance for school students with a focus on the teaching profession.

Materials and methods of research

This study employed a mixed-methods approach (qualitative and quantitative) to evaluate school students' participation in early career guidance activities. A cross-sectional design was used to assess each participant's professional interests and abilities at a single point in time.

A total of 75 students from grades 8–10 at Binom School in Atyrau participated. Selection considered age, grade level, and level of professional interest.

Quantitative data were obtained via an online questionnaire assessing students' professional interests and abilities. Qualitative data were collected through semi-structured interviews (45–60 minutes, online/offline), focus groups (60–90 minutes, offline), observations, and document analysis of school career guidance plans and student portfolios. The multi-method approach allowed researchers to integrate diagnostic results with practical activities and to identify individual career trajectories. Data collection occurred between September and October 2024.

Participation was voluntary. Parents provided written informed consent, and students assented. The school administration approved the study, and participants' confidentiality was maintained.

The study's limitations include a limited sample size, a short data collection period, and reliance on self-reported measures, which may affect generalizability and introduce subjectivity.

Results and their discussion

The study involved 75 students from grades 8–10 at BINOM SCHOOL Lyceum named after D. Qonaev in Atyrau.

During the study, meetings and parent-teacher gatherings were held to identify groups of students who required support in professional self-determination. The meetings covered topics such as "What Does Choosing the Right Profession Mean?", "How to Prepare for Future Professional Activities?" "Choosing a Profession in the Current Labor Market Conditions," and "How to Avoid Unemployment?"

In the practical phase, participants for the project were selected: 40 students who expressed individual interest, ensuring the initiative's effectiveness.

Professional interests were diagnosed using the "Proforientator" software. The results were processed using an Automated Workplace (AWP) called the "Diagnostic Data Analysis System" (DDAS), which ran on the .NET Framework, Oracle 11g Express Edition, and the C# and PL/SQL programming languages.

The data analysis included the following blocks: Interests, Abilities, Personal Traits, and the professional profiles of senior students. Diagnostic directions were determined for each block, and each respondent was assigned a profile direction. Based on the testing results, each student received a comprehensive description of recommended professions and educational

profiles, along with recommendations for developing competencies and making informed future professional choices.

The identified professional guidance directions enabled improvements to the mechanism for early career guidance activities conducted with school graduates. The integrated approach included selecting methodologies and forms to prepare students for choosing a profession and professional self-determination. Graduates were provided with professional counseling, informational support, and explanations regarding professions in the labor market.

Making a conscious decision when choosing a profession was facilitated by psychological and pedagogical support: individual and group consultations, emotional intelligence and time management training, meetings with representatives of various professions, and excursions to workplaces. Students were also introduced to the "Atlas of New Professions" resource to independently explore prospective professions and develop their individual career trajectories [11], [12].

The training contributed to the development of soft skills, including recognizing emotions, understanding others' intentions and motivations, and managing their own emotions to complete practical tasks. Time-management training helped students identify key tasks, plan study and leisure time, and set and achieve goals in both academic and professional activities.

To provide professional guidance, methodologies based on students' interests and cognitive abilities were applied, including those of E. Klimov and J. Holland (RIASEC). The **"**Interests" block reflected students' preferences and needs across areas such as technology, science, arts, communication, business, information, nature, and risk.

The "Abilities" block allowed assessment of students' achievements in various intellectual domains and their potential to develop corresponding knowledge, skills, and competencies. Diagnostics were conducted across the following scales: calculation, vocabulary, erudition, visual logic, abstract logic, and attention. These indicators reflect both the quality of subject teaching and students' individual abilities (Figures 1–2).

The "Personal Traits" block was designed to evaluate students' activity, agreeableness, self-control, emotional stability, and innovation.

The diagrams show the percentage distribution of participants according to the "Interests" block. Only significant indicators (scores of 7 or higher) were analyzed.

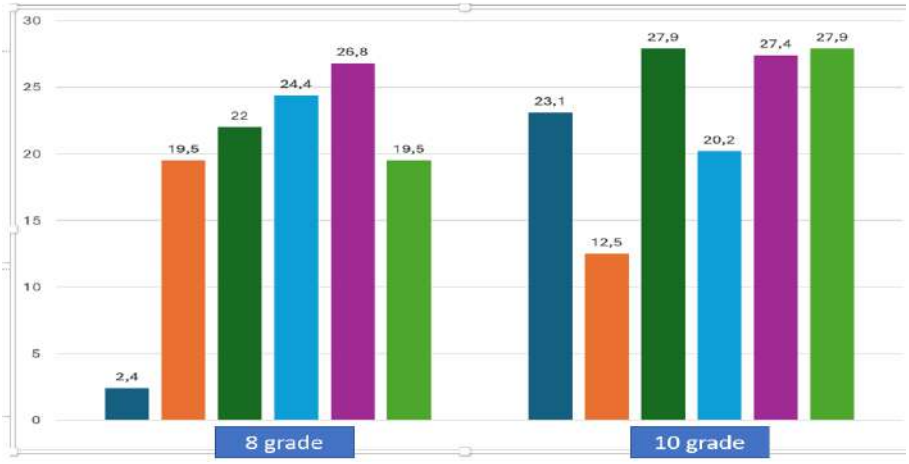

Figure 1- The results of diagnostic block 'Interests' of project participants.

Note: Compiled by the authors

Table 1- The results of distribution of interests depending from grade

	Risk	Nature	Information	Science	Technics	Business
8 grade	2,4	19,5	22	24,4	26,8	19,5

10 grade	23,1	12,5	27,9	20,2	27,4	27,9
Note: Compiled by the authors						

The table and diagram present the percentage distribution of students' professional interests by grade. Based on the diagnostic results, students' interests across the areas of technology, science, arts, communication, business, information, nature, and risk were comparatively analyzed. This analysis serves as a foundation for determining students' professional orientation in each grade and for constructing individual career trajectories.

The results indicate that the highest level of interest among project participants is in the Technology area. This is likely associated with the widespread promotion of modern technologies and IT-related professions.

Interest in the Arts reflects students' inclination toward creative and expressive activities, including their design, organization, and evaluation. Such interests align with professions such as jeweler, actor, writer, musician, computer graphics specialist, and tour guide.

Students' interests vary by grade level. For example, among 8th-grade students, the highest levels of interest were observed in Technology (26.8%) and Science (24.4%), while the lowest interest was recorded in the Riskarea (2.4%). In contrast, among 10th-grade students, interest in Nature was the lowest (12.5%), whereas interest in Information and Business significantly increased, reaching 27.9% for each area.

Figure 2 analyzes the differences in abilities across various scales. Only significant values (scores of 7 and above) were considered, allowing identification of the core ability profiles of senior students and their correlation with professional interests.

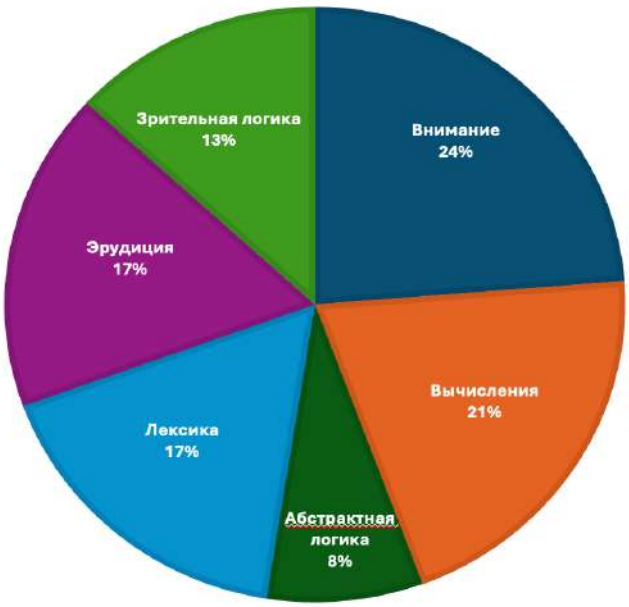

Figure 2- The results of difference in capabilities of project participants.
Note: Compiled by the authors

The analysis of the data presented in Figure 2 revealed that students demonstrated the highest abilities in attention (24%) and calculation (21%), whereas the lowest scores were observed in visual logic (13%) and abstract logic (8%).

Particular emphasis in the study was placed on career guidance activities for school students. These activities aimed to familiarize students with in-demand professions and to foster

their professional intentions, enabling them to understand their career paths consciously while aligning them with the socio-economic needs of society.

In the practical component of the study, recommendations from both domestic and international scholars [13],[14] were taken into account, highlighting the following necessities:

- Preparing students practically to make informed decisions regarding career choice and mastery;
- Applying a differentiated approach that contributes to the development of the individual's comprehensive qualities and professional orientation;
- Establishing a career guidance system as an interconnected set of work forms and methods that function while considering industrial settings, geographical and national characteristics, traditions, and regional specifics.

Based on the study, several key conclusions can be drawn:

1. Early career guidance is necessary to enable students to make conscious decisions about their future professions in accordance with their interests and abilities.

2. The presence of abilities, broad worldview, cognitive activity and erudition, as well as the willingness to work with children, allows for the identification and development of professional aptitude, particularly in pedagogical directions.

3. Comprehensive consultations by career guidance specialists contribute to unlocking students' potential and fostering internal readiness to choose a profession independently and consciously.

4. The effectiveness of career guidance activities is ensured through the availability of informational and methodological resources and the selection of various practical forms and methods. These included training sessions to develop soft skills, workshops, and testing, all of which supported the successful professional orientation of each student [15],[16],[17].

Implementing career guidance activities reduced students' uncertainty about career choices. As a result, students began to better understand their interests and preferences, which facilitated a conscious approach to selecting their future professional paths.

Conclusion

The results of this study clearly demonstrate the importance of early career guidance for school students and its impact on making informed professional choices. Comprehensive activities such as diagnostic testing, individual consultations, training sessions, meetings with professionals, and excursions to enterprises enabled students to identify their interests and abilities, understand their potential, and construct their future professional trajectories.

Data obtained through the "ProfOrientation" program revealed the multifaceted nature of students' professional interests and abilities, as well as variations depending on age. High levels of interest in technology, information technology, business, and science align with current labor market trends.

Training sessions implemented in the practical component (emotional intelligence, time management, and soft skills development) enhanced students' self-awareness, goal-setting, and decision-making abilities. These activities increased the level of students' professional self-determination and facilitated conscious career choice.

Overall, the study confirmed that a systematic and comprehensive approach to supporting students in career identification is effective. Additionally, it highlighted the need to revise the content of career guidance at schools, introduce new digital diagnostic tools, and expand programs focused on developing soft skills.

The findings provide practical recommendations for educational institutions to improve the career guidance process and contribute to students' effective adaptation to the labor market in the future.

Funding Information

The research was funded under the framework of the internal university project of Khalel Dosmukhamedov University (Order №111n, April 23, 2024).

REFERENCES

1 Klimov, E. A. Psychology of professional self-determination: A textbook for university students. Moscow: Academia. - 2012. P. 218-228

2 Antonova, M. V. Career guidance of primary school students: State, contradictions, and ways of development. Ulyanovsk: Regional Printing House "Pechatny Dvor". - 2018. P. 580-590

3 Atlas of new professions and competencies in the Republic of Kazakhstan: Career guidance. (n.d.). Retrieved September 2, 2023, Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/proforient (accessed: 13.01.2025)

4 Zharikbayeva, D. R., Balazhanova, K. M., & Rakhmetova, N. B. The role of universities in organizing career guidance work: The practice of interaction between school and university. Pedagogical Sciences Series, 3(78). - 2025. P.182–200.

5 Holland, J. L. Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources. - 1997. P. 150-165

6 Kirillova, O. A., & Evdokimova, V. E. Career guidance work as one of the main activities of a pedagogical university. Scientific Review. Pedagogical Sciences. - 2023. Vol. 5. P. 21–25.

7 Raimkulova, S., & Abdimatova, A. K. Modern aspects of career guidance work of schoolchildren. The Age of Science. - 2022. Vol. 29. P. 269–272.

8 Dus, T. E. Preparing high school students for a conscious choice of profession in the process of social work with young people (Candidate dissertation, Omsk).- 2004. P. 65-75

9 Abdullayeva, G. O. Diagnostics in modern career guidance: Problems and development trends. Bulletin of Kabardino-Balkarian State University: Journalism. Education. Literature. - 2021. Vol. 1(1). P. 95-105

10 Tynybayeva, M., Galimzhanova, M., & Tastanova, A. Improving career guidance in secondary education organizations. Scientific and Pedagogical Journal "Bilim-Education" of the I. Altynsarin National Academy of Education. 3(106). - 2023. P. 157–167.

11 Atlas of new professions and competencies in the Republic of Kazakhstan: Career guidance. (n.d.). Retrieved September 2, 2023. Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/proforient (accessed: 13.01.2025)

12 ENBEK Atlas. (n.d.). Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/kk (accessed: 13.01.2025)

13 Tynybayeva, M., Galimzhanova, M., & Tastanova, A. Improving career guidance work in secondary education institutions. Scientific and Pedagogical Journal “Bilim-Obrazovanie” of the I. Altynsarin National Academy of Education. - 2023. Vol. 106(3). P. 157–167.

14 Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics. (n.d.). Available at: — URL: https://abitur.bsuir.by/ddo/test.jsp?menuItemID=118118&resID=113227 (accessed: 13.01.2025)

15 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/07.html (accessed: 13.01.2025)

16 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/09.html(accessed: 13.01.2025)

17 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/15.html (accessed: 13.01.2025)

ОРГАНИЗАЦИЯ РАННЕЙ ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЫ СО ШКОЛЬНИКАМИ

Настоящее исследование посвящено изучению профессиональной ориентации школьников, их профессионального самоопределения и успешности в формировании карьерных планов. Основная цель работы – оценить влияние ранней профессиональной ориентации на развитие индивидуальных профессиональных интересов, способностей и компетенций учащихся старших классов. Для достижения цели использовался комплексный интегративный подход, включающий количественные и качественные методы. Количественная диагностика проводилась с помощью программы «Профориентатор» для оценки профессиональных интересов и способностей. Качественные методы включали индивидуальные консультации, углубленные интервью, фокус-группы, тренинги по развитию мягких навыков (эмоциональный интеллект, тайм-менеджмент), мастер-классы и экскурсии на предприятия. Анализ данных осуществлялся с применением автоматизированной системы обработки диагностических данных.

Исследование показало многогранность интересов и способностей школьников, а также их зависимость от возрастных особенностей. Наибольший интерес проявлен к направлениям «Техника», «Информационные технологии», «Бизнес» и «Наука». Практические мероприятия способствовали развитию самопознания, навыков постановки целей и принятия решений, а также повышению уровня профессионального самоопределения учащихся. Результаты исследования демонстрируют эффективность

системного и комплексного подхода к профессиональной ориентации школьников. Предложенная методика позволяет адаптировать образовательные программы под потребности учащихся, способствует формированию устойчивой мотивации к профессиональному развитию и повышает готовность к осознанному выбору профессии.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, тестирование, консультации, школьный карьерный консультант, профессия, диагностика.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЕРТЕ КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа

Зерттеу мектеп оқушыларының кәсіби бағдарын, кәсіби өзін-өзі анықтауын және болашақ кәсіби жоспарларын қалыптастырудағы табыстылығын зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – ерте кәсіби бағдарлау арқылы жоғары сынып оқушыларының жеке кәсіби қызығушылықтары, қабілеттері мен құзыреттерін дамытуға әсерін бағалау. Зерттеу үшін сандық және сапалық әдістерді біріктірген кешенді интегративтік тәсіл қолданылды. Сандық диагностика «Профориентатор» бағдарламасы арқылы оқушылардың кәсіби қызығушылықтары мен қабілеттерін бағалауға бағытталды. Сапалық әдістерге жеке консультациялар, терең сұхбаттар, фокус-топтар, икемді дағдыларды дамытуға арналған тренингтер (эмоциялық интеллект, тайм-менеджмент), шеберлік сабақтары және өндіріс орындарына экскурсиялар кірді. Деректерді талдау автоматтандырылған диагностикалық жүйе арқылы жүргізілді. Зерттеу оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттерінің көпқырлылығын және жас ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарын көрсетті. Ең жоғары қызығушылық «Техника», «Ақпараттық технологиялар», «Бизнес» және «Ғылым» бағыттарында байқалды. Практикалық іс-шаралар оқушылардың өзін-өзі тану, мақсат қою және шешім қабылдау қабілеттерін дамытып, кәсіби өзін-өзі анықтау деңгейін арттырды.

Зерттеу нәтижелері мектеп оқушыларына кәсіби бағдар берудің жүйелі және кешенді тәсілінің тиімділігін дәлелдейді. Ұсынылған әдістеме оқушылардың білім беру бағдарламаларын өз қажеттіліктеріне бейімдеуге, кәсіби даму мотивациясын қалыптастыруға және мамандықты саналы түрде таңдауға дайын болуына ықпал етеді.

Негізгі сөздер: кәсіптік бағдар беру қызметі, кәсіптік бағдар беру, тестілеуі, кәсіптік бағдар берушінің кеңесі, кәсіптік бағдар беруші, түлектің жеке даму жоспары.

REFERENCES

1 Klimov, E. A. Psychology of professional self-determination: A textbook for university students. Moscow: Academia. - 2012. P. 218-228 [in English]

2 Antonova, M. V. Career guidance of primary school students: State, contradictions, and ways of development. Ulyanovsk: Regional Printing House "Pechatny Dvor". - 2018. P. 580-590 [in English]

3 Atlas of new professions and competencies in the Republic of Kazakhstan: Career guidance. (n.d.). Retrieved September 2. - 2023. Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/proforient (accessed: 13.01.2025) [in English]

4 Zharikbayeva, D. R., Balazhanova, K. M., & Rakhmetova, N. B. The role of universities in organizing career guidance work: The practice of interaction between school and university. Pedagogical Sciences Series, 3(78). - 2025. P.182–200. [in English]

5 Holland, J. L. Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.- 1997. P. 150-165 [in English]

6 Kirillova, O. A., & Evdokimova, V. E. Career guidance work as one of the main activities of a pedagogical university. Scientific Review. Pedagogical Sciences.- 2023. Vol. 5. P. 21–25. [in English]

7 Raimkulova, S., & Abdimatova, A. K. Modern aspects of career guidance work of schoolchildren. The Age of Science.- 2022. Vol. 29. P. 269–272. [in English]

8 Dus, T. E. Preparing high school students for a conscious choice of profession in the process of social work with young people (Candidate dissertation, Omsk). – 2004. P. 65-75 [in English]

9 Abdullayeva, G. O. Diagnostics in modern career guidance: Problems and development trends. Bulletin of Kabardino-Balkarian State University: Journalism. Education. Literature. – 2021.Vol. 1(1). P. 95-105 [in English]

10 Tynybayeva, M., Galimzhanova, M., & Tastanova, A. Improving career guidance in secondary education organizations. Scientific and Pedagogical Journal "Bilim-Education" of the I. Altynsarin National Academy of Education, 3(106). – 2023. P. 157–167. [in English]

11 Atlas of new professions and competencies in the Republic of Kazakhstan: Career guidance. (n.d.). Retrieved September 2, 2023. Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/proforient (accessed: 13.01.2025) [in English]

12 ENBEK Atlas. (n.d.). Available at: — URL: https://www.enbek.kz/atlas/kk (accessed: 13.01.2025) [in English]

13 Tynybayeva, M., Galimzhanova, M., & Tastanova, A. Improving career guidance work in secondary education institutions. Scientific and Pedagogical Journal "Bilim-Obrazovanie" of the I. Altynsarin National Academy of Education. – 2023. Vol. 106(3). P. 157–167. [in English]

14 Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics. (n.d.). Available at: — URL: https://abitur.bsuir.by/ddo/test.jsp?menuItemID=118118&resID=113227 (accessed: 13.01.2025) [in English]

15 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/07.html (accessed: 13.01.2025) [in English]

16 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/09.html(accessed: 13.01.2025) [in English]

17 Testoteka. (n.d.). Available at: — URL:http://testoteka.narod.ru/prof/1/15.html (accessed: 13.01.2025) [in English]

Information about authors:

Fariza Kinzhibayeva - **corresponding author,** doctor of PhD, Associate Professor of the Department of Preschool and Primary Education, Kh.Dosmukhamedova Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Elmira Ispanova – Master's degree, Senior Lecturer at the Department of Preschool and Primary Education, Kh.Dosmukhamedova Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ilmira_170686@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3054-5019

Sharbat Bisalieva - is a 1st year undergraduate student in OP 7M01301-"Management in Education" of the Department of Preschool and Primary Education, Kh.Dosmukhamedova Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Информация об авторах:

Фариза Кинжибаева - **основной автор,** PhD, ассоциированный профессор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Эльмира Испанова – магистр, сеньор-лектор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ilmira_170686@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3054-5019

Шарбат Бисалиева - магистрант 1 курса ОП 7М01301-«Менеджмент в образовании» кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Авторлар туралы ақпарат:

Фариза Кинжибаева – **негізгі автор,** PhD, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Эльмира Испанова – «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының магистр, сеньор-лекторы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ilmira_170686@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3054-5019

Шарбат Бисалиева - «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының 7М01301-«Білім берудегі менеджмент» ББ 1 курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

МРНТИ 14.23.11 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.24**
ӘОЖ 373.21

К.Ж.Атыманова[1], А.Ш. Стыбаева[2], Г.Онланбекқызы[2], Қ.Ө.Теміров[3]

[1]С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., 070000, Қазақстан Республикасы,
[2]ҚР Президенті Іс Басқармасы Медициналық орталығының «Қарлығаш» балабақшасы
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республиксы
*e-mail: kuanysh_lion@mail.ru

ДИВЕРГЕНТТІ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ

Андатпа

Мақалада дивергентті тапсырмаларды қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамыту мәселесі қарастырылады. Бұл проблема психологиялық-педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты - мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамыту құралы ретінде дивергентті есептерді қолданудың тиімділігін негіздеу және оларды психологиялық-педагогикалық процесске енгізу бойынша практикалық ұсыныстар ұсыну болып табылады. Қоғамда болып жатқан динамикалық өзгерістер күн сайын жас ұрпақтың зияткерлік дамуына қойылатын талаптарды арттырады. Бүгінгі таңда терең кәсіби білімі бар ғана емес, сонымен қатар ойлаудың икемділігімен және қойылған міндеттерді шешуге шығармашылық көзқарасымен ерекшеленетін мамандар сұранысқа ие. Егер университет түлегі ерте жастан бастап шығармашылық ойлауға үйретілсе, көрсетілген көрсеткіштерге ие болады. Демек, мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамыту проблемасының өзектілігі күмән тудырмайды. Біздің зерттеуіміздің жаңалығы мектеп жасына дейінгі балаларды түсіну мен қабылдауға қол жетімді шығармашылық ойлауды дамытуда дивергентті тапсырмаларды қолдану болып табылады. Мақалада балаларды оқытуда дивергентті тапсырмаларды қолдану мысалдары келтірілген, олар іс жүзінде мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамытудағы тиімділігін растады. Мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда дивергентті тапсырмаларды мақсатты әрі жүйелі қолдану, балалардағы шығармашылық идеялардың көрінісін табу олардың шығармашылық ойлауының мақсатты дамуын ынталандырады. Жүргізілген зерттеу психологиялық-педагогикалық идеялардың қоржынын толықтыруға ықпал етеді, ал авторлар ұсынған дивергентті тапсырмаларды педагог-психологтар, тәрбиешілер практикада қолдана алады.

Негізгі сөздер: мектепке дейінгі жас, мектепке дейінгі білім беру ұйымы, шығармашылық ойлау, дамыту, оңтайлы жағдай, дивергентті тапсырма.

Кіріспе

Қазіргі уақытта мектепке дейінгі білім беру жүйесі жаһандық міндетке - тұлғаның интеллектуалды дамуына бағынады. Үнемі өсіп келе жатқан ақпарат ағыны таным процесінде қызығушылықтың негізінде балалардың ойлау қабілеттерін дамытуға ерекше назар аударуды қажет етеді. Бүгінгі таңда заманауи тұлғаны дамытуға қойылатын талаптар артып келеді, ол икемді, өнімді және шығармашылық ойлауға, өмір алға қойған күрделі міндеттерді шешу үшін дамыған белсенді қиялға ие болуы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауын дамыту, өздеріңіз білетіндей, мектепте тиімді оқудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Білім беруді модернизациялау жағдайында шығармашылық ойлауды дамыту бірінші орынға шығады, өйткені қазіргі қоғамға өзіндік идеяларды шығара алатын және оларды іске асыра алатын, күнделікті өмір талап ететін күрделі және проблемалық жағдайлардан сындарлы шығуды тез таба алатын адамдар қажет.

Көптеген онжылдықтар бойы психологтар мен педагогтердің отандық білім беру бағдарламаларының дәстүрлеріне сәйкес күш-жігері негізінен конвергентті мәселелерді шешудің әдістемелік тәсілдерін жасауға бағытталды.

Конвергентті ойлау – бұл логика мен білімді пайдаланып, мүмкін шешімдер санын тарылту, яғни бір («дұрыс») шешімге жету қабілеті.

Алайда, өмір адамға әр түрлі міндеттер қоятыны белгілі, яғни дұрыс жауаптардың көптеген нұсқалары және сәйкесінше әртүрлі шешімдер бар.

Неліктен дивергентті ойлауды дамыту мәселесі өзекті? Дәстүрлі оқытуда дивергентті типтегі тапсырмалар өте сирек кездеседі, ал мұндай тапсырмаларды қолдану кезінде ойлаудың креативтілігін дамыту тиімділігі өте жоғары, өйткені тапсырмалардың жауаптары мен шешімдерінің көп өзгергіштігі баланың шығармашылық әлеуетін іске асыру үшін оңтайлы жағдайлар жасайды, оған еркін, икемділік пен ерекше ойлауға мүмкіндік береді.

«Дивергенция» (лат. divergere – әр жаққа таралу) – ойдың бір ғана дұрыс жауапқа емес, бірнеше мүмкін шешімге бағытталуы, яғни ойлау икемділігі мен баламалы нұсқаларды көру қабілеті. Бұл – шығармашылық ойлаудың негізгі компоненттерінің бірі. Конвергенттік ойлау «бір дұрыс жауапты» іздесе, дивергентті ойлау көптеген идея тудырады, әдеттен тыс шешімдер ұсынады. Олай болса, «дивергенттік ұғымы» – ойлаудың бір қасиетін білдіреді. Ол адамның ойлау әрекетін белгісіз жағдайларда ұйымдастыра білу қабілетін, яғни стандартты емес, икемді ойлау тәсілдерін қолдана отырып, мәселелерді шешуді меңзейді. Психология мен педагогикада дивергентті ойлауды қалыптастыруға ықпал ететін бірқатар тұжырымдамалар жасалған. Енді солардың кейбіріне тоқталайық.

Л. А. Венгер мен А. Л. Венгер мектеп жасына дейінгі балалардың зияткерлік дамуының маңызды міндеттерінің бірі – ойлауды, соның ішінде дивергентті ойлауды қалыптастыру екенін атап көрсетеді[1]. Дивергентті ойлау – бір проблемаға немесе тапсырмаға мүмкін болатын ең көп шешімдерді табуға көмектесетін шығармашылық ашу әдісі.

С. В. Кукалев мектеп жасына дейінгі балаларда дивергентті ойлауды қалыптастыру барысында бірлескен әрекеттер әдісін (яғни «бірге шығармашылық жасау» тәсілін) қолданудың жақсы нәтиже беретінін атап көрсетеді [2].

Е.Ф. Мазанюк [3]. Классикалық еңбектерде Л.С Выготский [4]., О.М.Дьяченко [5]. Сондай-ақ қазіргі зерттеулерде Кочукова, О.Н. [6] пікірлерінше балалардағы дивергентті ойлау шығармашылыққа қызығушылығынан, дәстүрден тыс сұрақтар қоюға бейімділігінен, зерттеушілік белсенділігінен, тапсырмалардың шешімін өз бетінше іздеуге ұмтылысынан, түрлі іс-әрекет түрлерінде белгілі элементтерден жаңа комбинациялар құра білуінен көрінеді.

Д.Е. Ершова, баланың шығармашылық қабілеттерін дамытуда дәстүрден тыс бейнелеу өнері әрекетінің маңызды рөл атқаратыны атап көрсетеді [7].

Мектепке дейінгі жаста дивергенция қалай көрінеді? Балаларда дивергентті ойлау 3–6 жас аралығында зор қарқынмен дамиды. Олар заттарға, жағдайларға әртүрлі қырынан қарауға қабілетті, қиялы күшті, ойлау стереотиптері әлі қалыптаспаған. Дивергенция балалардың: еркін қиялын, шығармашылық ойлауын, мәселені бірнеше жолмен шешу қабілетін, ойлау икемділігін дамытады. Ендеше, дивергенция мақсатқа жетуде табандылықты қамтамасыз ететін жоспарлау, болжау дағдыларын анықтайды. Кез-келген түрдегі мәселелерге деген қызығушылық тұжырымдамаларды сындарлы меңгеру қабілетін дамытады, балаларға күрделі себеп-салдарлық байланыстар мен қатынастарды түсінуге мүмкіндік береді.

Дивергентті тапсырма - көптеген дұрыс жауаптары бар тапсырма. Дәл осы ойлау түрі шығармашылық болып табылады. Ол қиялмен байланысты және көптеген түпнұсқа идеяларды тудыру құралы ретінде қызмет етеді. Дивергентті типтегі тапсырмалар кез-

келген пәндік бағытта қолданыла алады. Айта кету керек, мұның мысалын практикалық іс-әрекетте кездестіруге болады. Көбіне тапсырмада қойылған сұрақ біреу және дұрыс жауаптар саны одан көп болады. «Қалай дос таңдаймын? Болашақта кім боламын? Қандай да бір жағдайда қалай әрекет етемін?», осындай тапсырмаларды орындау үшін бірнеше шешу жолдарын саналы түрде іздеу қажет. Бұл әр түрлі бағыттағы ойлауды (дивергентті ойлау) ғалымдар шығармашылықтың негізі деп санайды. Осыны ескере отырып, тәрбиешілер шығармашылық ойлауды қалыптастырудың тиісті құралдарын таңдап, оны дамытуы керек, өйткені бұрынғы адамдар жаңа мыңжылдықтың білім беру парадигмасына сәйкес келмеуі мүмкін.

Дидактикалық және әдістемелік тұрғыдан алғанда, мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауын дамыту зерттеліп келгенімен, олардың шығармашылық ойлауын дамытуда дивергенттік тапсырмаларды қолдану мәселесі көп ашылып, өзектілігін көрсетпеген.

Зерттеу нысаны - мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлау үдерісі.

Зерттеу пәні - Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамытудағы дивергентті тапсырмалардың мазмұны, түрлері және оларды қолдану ерекшеліктері.

Зерттеу болжамы: Егер мектеп жасына дейінгі балаларға жүйелі түрде арнайы ұйымдастырылған дивергентті тапсырмалар (балама шешімдерді табу, ашық сұрақтар, шығармашылық қайта құрастыру ойындары және т.б.) ұсынылса, онда олардың шығармашылық ойлауының негізгі көрсеткіштері – идеялар саны (флюенттілік), ойдың икемділігі (флексибилділік), бірегейлік (оригиналдылық) және детализация деңгейі айтарлықтай жоғарылайды. Бір сөзбен айтқанда, дивергентті тапсырмаларды мақсатты түрде қолдану шығармашылық ойлауды статистикалық тұрғыда сенімді деңгейде дамытады.

Соған сәйкес, біздің зерттеуіміздің мақсаты: дивергенттік тапсырмаларды қолдану нәтижесінің тиімділігін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

1. Теориялық негіздерін зерттеу: Дивергентті ойлау және оның мектепке дейінгі балалардағы ерекшеліктерін теориялық тұрғыда қарастыру.
2. Дивергентті тапсырмалардың педагогикалық мәні мен қолдану тәсілдерін талдау.
3. Дивергентті тапсырмаларды қолдану әдістемесін әзірлеу: балаларға арналған ойын, көркем шығармашылық, зерттеушілік әрекет түріндегі арнайы тапсырмалар құру.
4. Эмпирикалық зерттеу жүргізу: Тәжірибелік топта дивергентті тапсырмаларды қолдану арқылы шығармашылық ойлаудың өзгеру деңгейін салыстыру.
5. Нәтижелерді талдау және бағалау: Дивергенттік тапсырмаларды қолданудың тиімділігін анықтау, олардың шығармашылық ойлауға әсерін көрсету.

Біздің зерттеуіміздің әдіснамалық негізін Э.Торранс [8], Д.Гилфорд [9], Х. Бэй, П.Лесеман, Х.Малдер, М.Морбек, Э.Кросберген [10], Д.Б. Богоявленская, И.А. Сусоколова [11], О.М. Дьяченко, Н.Е. Веракса, А.М. Матюшкиннің [12] т.б. еңбектері құрады. Қарастырылған жеке тұлғаны дамыту контекстіндегі мектеп жасына дейінгі балаларда шығармашылық ойлауды дамыту тұжырымдамасының ғылыми деректері ескерілді.

Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістері қолданылды: теориялық талдау, дивергентті ойлауды дамыту мәселесі бойынша зерттеулерді салыстыру және жалпылау, мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауын зерттеудің әртүрлі әдістері, эксперимент. Алынған деректерді сандық өңдеу үшін зерттеудің математикалық-статистикалық әдістері қолданылды.

Зерттеудің сенімділігі теориялық ережелер мен тұжырымдар жиынтығының эксперименттік, психодиагностикалық зерттеудің нәтижелерімен расталады.

Практикалық маңыздылығы: авторлар әзірлеген дивергентті тапсырмалар бағдарламасын мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілері балалардың шығармашылық ойлауын дамытуда қолдана алады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамытуда дивергенттік бағыттағы тапсырмаларды қолдану өте тиімді екенін тағы да айта кеткен дұрыс.

Ең алғаш дивергент ұғымын ойшыл Джой Гилфорд енгізген. Ол ойлаудың бұл түрі әр түрлі бағытта жүретінін зерттеп, бала дамуына оң әсерін тигізетінін атап көрсетті [10].

Дивергентті тапсырмалардың ерекшелігі, қойылған сұрақтың бір емес бірнеше дұрыс жауабы болады. Дивергентті тапсырмалар ойлаудың шығармашыл түріне жатады. Осындай тапсырмаларды орындау барысында балалардың бойында байланыстырып сөйлеу, өз ойларын еркін жеткізе білу және де шығармашылық қабілеттері қалыптасады. Осындай қасиеттерімен бірге балалардың шығармашылық ойлауы дамиды.

Э.Торранс, Д.Гилфорд жүргізген шығармашылық зерттеулерде дивергентті ойлаудың мақсаты - зерттеу қызығушылығын дамыту, жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастыратын жаңа қызмет түрлерін іздеуге бағыт-бағдар беруіне баса назар аударылды. Сонымен қатар, дивергенция алынған материалды бағалау, салыстыру, гипотеза құру, талдау және жіктеу қабілетін белсендіреді деген тұжырымдама жасаланды.

Голландиялық ғалымдар Х. Бэй, П. Лесеман, Х. Малдер, М. Морбек және Э. Кросберген шамамен бір жарым жыл ішінде үш-бес жас аралығындағы 107 балаға зерттеу жүргізді (Bai, Leseman, Moerbeek, Kroesbergen, Mulder, 2021). Зерттеушілер әр алты айда төрт, төрт жарым, бес және бес жарым жастағы балалардың әр түрлі ойлауын өлшеді. Алынған нәтижелер, бес пен алты жас аралығындағы балалар көбірек жаңа идеялар тудырды және бұл идеялар бес жасқа дейінгі балаларға қарағанда ерекше болғанын көрсетті. Пәнге бағытталған ақыл-ой операциялары өзіндік ерекшеліктің оң болжаушысы екендігін анықтады [8].

Т.Никкола, Ю.Реунамо және И.Руоконен (Nikkola, Reunamo, Ruokonen, 2020) балалардың шығармашылық ойлауы мен олардың күнделікті өмірдегі әлеуметтік бағдарларының байланысын зерттеді [13].

М.Бенедек бастаған Грац Университетінің австриялық ғалымдары интеллект, шығармашылық және когнитивті бақылаудың байланысын зерттеу кезінде шығармашылық ойлаудың алдын-ала предикторларын зерттеді (Benedek, Fink, 2019). Интеллект пен креативтіліктің өзара байланысты конструкциялар екендігінің себебін ғалымдар екі процесте де атқарушы функциялардың жұмыс істейтіндігін көреді. Дәстүр бойынша, атқарушы функциялар зейінді бақылау, когнитивті тежелу, ингибиторлық бақылау, жұмыс жады және когнитивтілік сияқты негізгі танымдық функцияларды білдіретінін дәлелдеді [14].

Канадалық ғалымдар П.Л. дэ Шанталь мен Г.Марковиц өз зерттеулерінде мектеп жасына дейінгі балаларда балама идеялар мен когнитивті тежелуді генерациялау қабілетін салыстырды (Markovits, de Chantal, 2020). Мектеп жасына дейінгі балалардың ойлау қабілетіндегі екі фактордың әсері зерттелді: когнитивті тежелу және балама идеяларды бірлесіп құру қабілеті. Нәтижелер дұрыс пайымдау тежеу өлшемімен байланысты емес, керісінше балама идеяларды жасау қабілетімен байланысты екенін көрсетті. Ғалымдар дивергентті ойлаудың кейбір түрі логикалық ойлау қабілетінің негізінде жатыр деп болжауға болады деген шешімге келді. Өз кезегінде, мұндай тұжырым жас балаларда дедуктивті ойлауды дамытудың жаңа бағытын көрсетті [15].

М.Рунко мен С. Ачар шығармашылық ойлауды дивергентке ұқсату дұрыс емес және бұл қалыптасқан парадигманы қайта қарау керек деп санайды (Acar, Runco, 2019). Олардың пікірінше, дивергентті ойлау көбінесе өзіндік ерекшелікке әкеледі, ал өзіндік ерекшелік шығармашылықтың басты ерекшелігі болып табылады. Сонымен бірге, біреу

дивергентті ойлау тестін жақсы тапсыра алса да, бірақ өзін шығармашылық іс-әрекетте көрсете алмайтынын атап өтті [16].

Теориялық және педагогикалық тәжірибені талдау көрсеткендей, мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің тәжірибесіне шығармашылық тапсырмаларды әзірлеу және енгізу жүйелі емес. А.М. Матюшкиннің ойы бойынша, олар негізінен қарапайым балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда емес, дарынды балалармен жұмыс жасауда қолданылады. Сонымен қатар, осы уақытқа дейін барлық мектеп жасына дейінгі балаларды оқытуда дивергентті тапсырмаларды пайдаланудың психологиялық-педагогикалық шарттары анықталған жоқ. Алайда, бүгінгі таңда іс жүзінде мұндай тапсырмалар жекеменшік дамыту орталықтарында қолданылады. Көбіне дивергентті тапсырмалар баланың шығармашылық ойлауының процестерін дамыту және жетілдіру үшін логикалық кіріспе ретінде қызмет етеді.

Өздеріңіз білетіндей, конвергентті ойлау - бұл дәйекті, логикалық, бір бағытты ойлау.

А.И. Савенков атап өткендей, ойлаудың бұл түрі шығармашылықпен салыстырғанда қарапайым болып саналады, бірақ баланың оқуын қалыптастырудағы маңыздылығы төмендемейді. Осы міндеттерді шешу барысында қалыптасқан зияткерлік дағдылар жалпы, әмбебап сипатқа ие болады [17].

Баланың ойлау қабілетін дамыту процесінде конвергентті тапсырмалар қарапайым тапсырмалармен бірдей рөл атқарады, олар жалпы тапсырмаларды шешу қабілетін қалыптастырады.

Әдетте, балабақшада конвергентті тапсырмалар қарастырылады. Белгілі бір шарты, қатаң шешім алгоритмі және негізінен конвергентті ойлауды дамытуға арналған жалғыз дұрыс жауабы бар тапсырмалар болып табылады.

Математика негіздері, қоршаған ортамен танысу, құрастыру, жапсыру тек абстрактілі, тұжырымдамалық, алгоритмдік және т.б. ойлауды ғана емес, сонымен қатар шығармашылықты дамытуда үлкен мүмкіндіктерге ие. Ғасырлар бойы педагогикалық практика барысында жинақталған және тексерілген көптеген математикалық есептер үнемі ойлаудың барлық түрлерін, соның ішінде шығармашылықты дамыту құралы ретінде қызмет етеді. Мысалы, математикалық есеп - бұл танымдық, іздеу, эвристикалық, шығармашылық процестің бастауы. Ол ойды оятады, ойлауды қоздырады және ойлау қабілетін дамытады. Мысалы: шығармашылық есеп. Балаларға 3 таяқшаға қосылған 1 таяқша тең болады өрнегі беріледі. Балалар сол өрнекті шығармашылықпен ауызша есепке айналдырады (Бұтақта 3 торғай қонақтап отыр еді оған тағы бір торғай ұшып келіп қосылды, сонда неше торғай болады?) және т.с.с.

Балаларда ойлаудың дивергентті және конвергентті түрлерін де дамыту қажет. Тұрмыстық деңгейде де проблемаға тап болған кезде, әр түрлі ойлауы бар адам шешімдердің бірнеше нұсқасы болуы мүмкін деген түбегейлі болжамнан туындайды.

Жоғарыда жасалынған теориялық талдауға негізделіп, біз дивергентті тапсырмалар арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын балабақша базасында дамытуға тырыстық. Эксперименталды зерттеу Астана қаласының №3 «Күншуақ» балабақшасында өткізілді. Зерттеуді 2022-2023 оқу жылының қыркүйек айында бастап, 2024 жылдың мамырында аяқтадық. Экспериментке ересек тобының балалары қатысты. 2023-2024 оқу жылында осы балалармен (мектепалды тобы) жұмысты жалғастырдық. Жоғарыда айтылғандай, балалардың шығармашылық ойлауын дамыту мақсатында дивергентті тапсырмалар бағдарламасын құрастырдық. Ол бағдарламаға тәжірибеде қолданылып жүрген және авторлық тапсырмалар енді.

Көрнекті психолог О.М.Дьяченко дивергенттік тапсырма жауаптарының негізгі ерекшеліктерін атап көрсеткен. Олар: шапшаңдық, түпнұсқалық, қорытындылау [5, 17-22].

Осы ерекшеліктер бағдарламаға кірген дивергентті тапсырмалардың тиімділігінің критериі ретінде негізге алынды.

Бірінші ерекшелік, дивергенттік тапсырма барысында берілген сұраққа неғұрлым, жылдам, шапшаң жауап бергенін көздейді. Жауап санының көптігі де маңызды. Мектеп жасына дейінгі баланың ой-әрекетінің дамуын тілмен жеткізуде жұмбақтың алатын орны ерекше. Сондықтан дивергентті тапсырмалар бағдарламасына жұмбақтар енгізілді. Балаларға жұмбақтап берілген заттың ұқсайтын және ұқсамайтын тек өзіне ғана тән белгілері атап, көрсетілді. Балалар осы белгілерін салыстыра отырып, жұмбақтың шешуін тез табуы маңызды деп ескертілді. Сонымен қатар, сұрақтардың жауабын дәлелді түрде балалар тілдік қабілеттеріне сүйене отырып айтып беру көзделді. Жұмбақ баланың өзінің сұрақ қоюына жағдай жасап ұсынылды. Балалар сызбаға немесе суретке қарай отырып, сұрақтарды түрлендіріп қойды. Яғни педагог ретінде баланың өз ойын тілмен жеткізуіне жағдай жасалынды. Мысалы, тапсырма: «Не екенін тап!» Бұл тапсырмада балалар педагогке белгілі ережеге сай сұрақтарды қоя отырып, жасырынған затты табады. 1-сұрақ (тәрелке суреті): ол тағам ба?, жеміс пе?, көгөніс пе? 2-сұрақ (тастың суреті): Ол қатты ма, жұмсақ па?, 3-сұрақ (қазанның суреті): оны пісіріп жей ме? 4-сұрақ (акварель бояуының суреті) Балалар өз ойындағы затты анықтау үшін түсін сұрайды: оның түсі қоңыр ма?, ақ па? сары ма? немесе т.б.

Жұмбақтармен қатар қиялды дамытатын «Ертегілер еліне саяхат» атты тапсырмалар берілді. Тәрбиеші күн ара балаларға ертегілер еліне саяхат жасап, оның тұрғындарына көмектесуді немесе сыйлық жасауды ұсынып отырды. Мысалы, кірпіге сиқыршы сиқырлап тастаған достарын тауып беруге көмектес деген міндет балалардың алдына қойылды. Бұл тапсырманы орындау үшін балалар видеокөрініс қарайды. Қап-қараңғы орманда кірпі майшамның көмегімен өзінің достарын іздеп жүреді. Балалар кірпіге көмектесе отырып, сиқырлы ормандағы майшамның түскен жарығына қарап, өз қиялдарына ерік береді, бірнеше мүмкін болатын жауаптарын ұсынады. Яғни бір майшамның судағы ізін әр бала өз қиял шығармашылығына сүйене отырып, әр түрлі аң бейнесіне ұқсатады. Майшамның көмегімен ұсынылған бір ғана сұраққа балалар қызығушылық танытып, шапшаң түрде жауап береді.

О.М. Дьяченконың пікірінше, дивергенттік тапсырма жауаптарының ерекшеліктерінің келесі түрі ол – түпнұсқалық. Дивергенттік тапсырмалар шығармашылықпен қатар баланың сөйлеу тілін дамытатындығын ескере келе, ұйымдастырылған ойын барысындағы тапсырмаларды шығармашылыққа негіздеген дұрыс. Г.С.Турсунгожинова мен Ж.М. Наурызбаеваның пікірінше, шығармашылық балаларға қуаныш сыйлап, қиялдай отырып, өз ойын тілмен еркін жеткізуіне мүмкіндік береді [18]. Бұл жерде танымдық мотивациясын ынталандыруда, шығармашылық ойлауын дамытуда балалармен диалогтық қатынас ұйымдастырғанды тиімді деп санадық. Сол себептен, балалардың шығармашылық ойлауын және тілін дамытуда қуыршақ, көлеңке, үстел-үсті, саусақ, орамал театры көп қолданылды. Балаларға әдеби шығармалар негізінде рөлдерге бөліп сахналау ұсынылды. Мысалы, орамал театры баланы қызықтыратындай ашық және қанық көрнекіленген театр түрі. Бала орамал театры кезінде бетпердені мойынына іліп алып, рольге енеді.

Театрланған қойылымдарды қою балаларға ертегі кейіпкерлерінің сөзін жаттауды қажет етеді. Ертегілердің мазмұнын, кейіпкерлердің сөздерін есте сақтау балалардың сөздік қорын молайтады, байланыстырып сөйлеуге машықтандырады, басқа жағдайларда сол сөздер мен сөйлемдерді қолдануға мүмкіндік береді. Сахналау барысында кейіпкердің образын бейнелеу шығармашылық қабілеттерін дамытудың алдыңғы .

Дивергенттік тапсырма жауаптарының келесі ерекшелігі - қорытындылау. Бұл көрсеткіш те диалог барысында қалыптасады және көрінеді. Сондықтан сюжетті-рөлді ойындар, драматизиция ойындары, көркем шығармаларды сахналау, әңгімелесу, сөздік-

дидактикалық ойындар тиімді болып табылатына сенімді болдық. Аталған тапсырмалаларды мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық ойлауын дамытатын дивергентті тапсырмаларды қолдануға дейінгі кезеңде пайдалансақ, ендігі кезектегі тапсырмаларды нақтылы дивергенттік ойлауға негіздеп, балалардың ой икемділігін дамытуда ерекшелігін ашуда келесі тапсырмаларды тест ретінде қолданып көрдік. Негізгі критерилері: шапшаңдық, түпнұсқалық, қорытындылау болды.

Мысал ретінде «Қажет сөзді тап» тапсырмасын шапшаңдыққа негіздеп қарастырдық. Тапсырманы орындау мақсаты: сурет бойынша екі қонжық туралы әңгімені мұқият тыңдап, қойылған сұрақтарға дұрыс сөздерді тауып, жауап айту.

Барысы: «Бірде таң атысымен Томпақ пен Мамық орманға серуендеп баруға шешім қабылдады. Екеуі орманда кімдер тұратынын, жақын маңда балық аулайтын өзен бар ма екен деп білгісі келді. Томпақ үйден «Ш» дыбысынан басталатын затты алды. Қандай затты алыпты? Балалардың жауаптары: (балықты салу үшін - шелек, балықты пісіріп сорпадан сүзу үшін - шолпы, жеу үшін шанышқы және т.б.). Ал Мамық «Қ» дыбысынан басталатын затты алыпты. Балалардың жауаптары: қармақ, балық аулайтын құрт, балықтың сорпасын ішу үшін – қасық, бастарына кию үшін – қалпақ. Көкте күн шықты. Қонжықтар жолға шықты. Олар жолда келе жатып, шөптің арасынан «Қ» дыбысынан басталатын жан-жануарларды көрді. Қалай ойлайсыздар олар нелерді көрді? Балалардың жауаптары: қасқырды, құрбақаны, қырықаяқты, қарғаны, қабанды, құтанды, қоңызды көрді. Қонжықтар олармен амандасып, ары қарай жүрді. Сөйтіп, өзенге жетіп, балық аулай бастады. Бірінші «Ш» дыбысынан басталатын үлкен балық аулады, ол қандай балық деп ойлайсыңдар? Балалардың жауабы: шортан. Содан соң «Ш» дыбысынан басталатын кіші балық ұстады? Балалардың жауабы: шабақ. Сөйтіп қонжықтар үйлеріне келіп, дәмді тағамдармен тамақтанды. Бірінші тағамдары «Б» дыбысынан басталды. Қандай тағамдар екен? Балалардың жауабы: балық, банан, ботқа, бәліш, бауырсақ, бал. Екінші өздерінің сүйікті «Т» дыбысынан басталатын бүлдіргенін жеді, ол не? Балалардың жауабы: таңқурай жеді. Содан соң қонжықтар ойнауды жөн көріп, ойыншықтарын алды: Томпақ үлкен, дөңгелек пішінді «Д» дыбысынан басталатын ойыншықтар алды, ал Мамық «Қ» дыбысынан басталатын ойыншықтар алды. Олар қандай ойыншықтар екен? Балалардың жауаптары: доп, домино, дүрбі және қуыршақ, қайық, құртақан.

Тапсырманың соңында балаларға сұрақтар қойылып отырды. Қонжықтар неліктен таңқурайды жақсы көреді? Олар неге таза ауада ойнауды ұнатады? Денсаулық мықты болу үшін балалар қандай тағамдар жеу керек? Бұл сұрақтардың да балалар бірнеше нұсқаларын ұсынып отырды.

Осындай суретпен жұмыс жасау барысында балалар аталған дыбысқа сөз тауып, сөздік қорларын молайтады, дыбыстарды анық айтуға, ажыратуға үйренеді, әңгімені зейін қойып тыңдап, қабылдауға үйренеді, ал сұрақтар шығармашылық ойлауын дамытады, себеп-салдарды анықтауға, қорытынды жасауға итермелейді.

Келесі тапсырма түпнұсқалық критериі негізінде жүзеге асты. «Суретші борсық» ойын түрінде ұйымдастырылды. Ойынның мақсаты: өз шығармашылықтарынан суретті толықтыру арқылы балалардың шығармашылық ойлауын дамыту.

Барысы: Борсық табиғатты тамашалап, сурет салады. Ол суретін салып болған соң, оны тағы немен толықтырсам деп ойланады. Сендер осы суретті немен толықтырар едіңдер? Неліктен?

Эксперимент барысында бұл ойынды апта сайын түрлендіріп ұйымдастырдық: борсық салған суреттің мазмұнын үнемі өзгертіп, суреттегі заттардың немесе жануарлардың орындарын шатастырған жағдайда, балалар оған көмектесіп отырды. Балалардың қызығушылығын ынталандыру және білімдерін кеңейту мақсатымен борсық кейде жапсыру, мүсіндеу, киіз басу, алаша тоқу, тамақ әзірлеу, үйді жинаумен ж.т.б. айналысатын.

Келесі алынған тапсырма түрі: Тапсырмалар Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнына [19], балалардың жас ерекшеліктеріне, алған білімдеріне, сөйлеу тілінің деңгейіне негізделіп құрастырылды, баланың жан-жақты дамуына, сонымен қатар, шығармашылық ойлауының дамуына мүмкіндік туғызды.

Келесі тапсырма қорытынды критериіне сәйкес: «Дүкенші» сюжетті-ойыны арқылы анықталды. Мақсаты: балалардың қиялын, шығармашылығын, сұраққа нақтылы жауап беру дағдыларын дамыту.

Барысы: Балалар дүкендегі сатылатын тауарды сатып алу үшін оның сипатын жасайды. Ол үшін балаларға үш түсті карточка таратылды. Қызыл түсті карточка арқылы – Бұл не? - деген сұраққа жауап беріп дүкеншіге төлем ретінде берді. Көк түсті карточка арқылы - Ол қандай? – деген сұраққа жауап беріп төлем жасады. Сары түсті карточкамен – Ол не істейді? – деген сұрақтарға жауап беріп, қалаған заттарын сатып алды. (Мысалы балалар жауаптарынан: тауар: ойыншық-машина. Бұл не? – бұл: машина, ойыншық, джип. Ол қандай? – ол үлкен, көк. Ол не істейді? – ол жүреді, дүрілдейді, бипілдейді.

Нәтижесінде балаларда біртіндеп конвергентті ойлау дағдыларының дивергентті ойлау дағдыларына қарай ауысу көрсеткіштерін байқадық.

Кесте 1

Критерилері	Шапшаңдық		Түпнұсқалық		Қорытынды	
Эксперименттік топ	2022-2023	2023-2024	2022-2023	2023-2024	2022-2023	2023-2024
Жоғары деңгей	15%	40%	20%	45%	5%	35%
Орта деңгей	55%	55%	40%	50%	30%	60%
Төмен деңгей	30%	5%	40%	5%	65%	5%
Ескерту: Авторлармен құрастырылған						

Осындай бағытта ұйымдастырылған дивергентті тапсырмалар мен ойындар баланың сөйлеу тілінің дамуына, қиял-шығармашылығына, креативті ойлауына ықпал етті. Нәтижесінде шығармашылық ойлауы дамыған балалар, кез-келген жағдайда, өз ойын тілмен еркін жеткізуде, ойын қорытындылап дәлелді тұжырым жасауда, нақты идеялар ұсынуда жақсы көрсеткіштерге ие болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі білім беру жағдайын дамытудың сипаттамаларының бірі - оның субъектілерінің тиімді зияткерлік қызметке қабілеттілігін дамыту. Интеллектуалды мәдениет неғұрлым ерте қалыптасса, білім беру процесі соғұрлым оңай және нәтижелі жүретіні, тұлға үйлесімді дамитыны дәлелденді.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі талаптары, ең алдымен, ауызша түсіндіру арқылы логикалық ойлауды дамытуға бағытталған. Бұл оқу процесінің балалардың ойлауын дамыту тәсілдеріне қойылатын мазмұнды, технологиялық, әдістемелік талаптардың жаңа деңгейін іздеуді қажет етеді.

Қоғамда дүрбелең өзгерістер орын алуда. Адам оларға барабар жауап беруге мәжбүр, сондықтан оның шығармашылық әлеуетін жандандыруы керек. Сондықтан ойлауды дамыту мәселелерін тек мектеп пен жоғары оқу орындары ғана емес, сонымен бірге барлық психикалық функциялардың қалыптасуы басталатын мектепке дейінгі мекемелер де шешуі керек.

Білім беруді ізгілендіру және демократияландыру жеке тұлғаға бағытталған оқытуды бірінші орынға қояды, онда баланың жеке басы, оның құндылығы маңызды орын алады. Әр баланың субъективті тәжірибесі ашылады және ондағы білім мазмұнына сәйкес келеді.

Ойлау психологиясы және оның орталық білімі - шығармашылық психологиясы іргелі және қолданбалы зерттеулердің маңызды бөлігін құрайды, олардың маңыздылығы қазіргі ғылымда айтарлықтай жоғары.

Барған сайын өзектілікке ие болып, шығармашылық қызметтің сәттілігін анықтайтын ерекше проблема - мектеп жасына дейінгі балалардың оқу-білім беру іс-әрекетінде шығармашылық ойлауды дамыту.

Қазіргі заманғы балалар білім беру мекемесі жағдайында шығармашылық ойлау тұжырымдамасына және оның нақты формалары мен функцияларын талдауға жүгінбестен бұл мәселені зерттеу мүмкін емес.

Алынған интеллектуалды іздеу дағдылары әртүрлі салалардағы, өмірдегі көптеген мәселелерді шешу үшін қажет болады. XXI ғасырдың аяғында педагогиканың мақсаты балалардың жалпы дамуы емес, әр нақты баланың шығармашылық әлеуетін ашу болады. Дивергенттік тапсырмалар бұған лайықты қызмет ете алады.

Алайда, жұмыс тәжірибесінде шығармашылық мәселелерді толыққанды құрастыру және шешу негізінен дарынды балалармен қолданылады, ал әдеттегі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту көбіне назардан тыс қалады. Себебі, бүгінгі таңда барлық балалар үшін мектепке дейінгі оқытуда осы жұмыс түрін жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық шарттары әлі анықталған жоқ.

Өзгерген жағдайларда ойлауды қалыптастырудың бұрынғы құралдары оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде мектеп жасына дейінгі баланың жеке басына оңтайлы, ойдағыдай қызмет етпейді. Қазіргі уақытта осы салада келесі қарама-қайшылықтар анықталды:

- жоғары деңгейдегі интеллектуалды қабілеттерді қалыптастыру қажеттілігі мен мектеп жасына дейінгі балаларда осы қабілеттердің төмен деңгейінің болуы;
- дараландыру, оқытудың жоғарылаған талаптары, мектеп жасына дейінгі балалардың жеке басының даму ерекшеліктері және шығармашылық ойлаудың қалыптасу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдердің, дивергентті тапсырмалардың жүйесі болмауы.

Зерттеу нәтижелерін жалпылау осы зерттеудің болжамын қолдап, шығармашылық ойлаудың күрделі психологиялық құбылыс ретінде әрекет ететінін көрсетті. Оның негізгі дамытушы факторы - дивергентті тапсырмалар екені айқындалды. Шығармашылық ойлауды дамыту процесі баланың сөйлеу деңгейімен өзара байланысы дәлелденді.

Қорытынды

Дивергентті тапсырмалар мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін дамытуда маңызды рөл атқарады:

1. Шығармашылық ойлауды ынталандырады. Дивергентті тапсырмалар кәдімгі тапсырмаларға қарағанда мәселені шешудің балама әдістерін (альтернативаны) қолдануға бағытталады. Мектеп жасына дейінгі балалар әдеттегідей ғана емес, барлық іс-әрекеттерді қарастырып, шығармашылық ойлауын дамытады. Бұл балама нұсқаларды іздеуді және жаңа идеяларды сынап көруді үйренетінін білдіреді.

2. Жаңа идеяларды қалыптастыру дағдыларын дамытады. Дивергентті тапсырмаларды шешу барысында балалар әртүрлі идеяларды құруды және оларды әртүрлі көзқарастардан қарастыруды үйренеді. Бұл шығармашылықтың дамуына және көп нұсқалы ойлау қабілетіне ықпал етеді.

3. Тілдік дағдыларды қалыптастырады. Дивергентті тапсырмалар көбінесе өз ойларын негіздеуді және түсіндіруді қажет ететіндіктен, олар мектеп жасына дейінгі балалардың өз ойларын ауызша жеткізе білуін дамытуға ықпал етеді. Бұл сөйлеу дағдылары мен тілдік сауаттылықты дамыту үшін маңызды.

4. Тәуелсіздік пен өзін-өзі қалыпты бағалауды қалыптастырады. Дивергентті тапсырмалар балаларды өз қабілеттеріне сенуге және өз нәтижелерін бағалауды үйренуге шақырады. Бұл процесс өзіне деген сенімділік пен өзін-өзі дамытуға мотивацияны қалыптастыруға көмектеседі.

5. Қателіктерді оқу процесінің мағызды бөлігі ретінде қабылдауды үйретеді. Дивергентті тапсырмалар көбінесе белгісіздік элементтерін және қателіктер мүмкіндігін қамтиды. Бұл балаларды қателіктерді оқу процесінің табиғи бөлігі ретінде көруге және олардан тәжірибе алуға үйретеді, бұл сәтсіздікке төзімділік пен қиындықтарды жеңу қабілетін дамыту үшін маңызды болып табылады.

Осылайша, дивергентті тапсырмалар балалардың белсенді шығармашылық ойлаудың дамуына ғана емес, сонымен қатар болашақта табысты оқу және бейімделу үшін қажетті маңызды әлеуметтік және эмоционалды дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Венгер, Л. А. Домашняя школа мышления / Л. А. Венгер, А. Л. Венгер. — Москва: Дрофа, 2014. — 400 с.

2 Кукалев, С. В. Правила творческого мышления, или Тайные пружины ТРИЗ: учебное пособие. — Москва: Инфра-М. - 2014. — 416 с.

3 Мазанюк, Е.Ф. Теоретико-методологические аспекты исследования креативности и личностных характеристик детей старшего дошкольного возраста. Проблемы современного педагогического образования. – 2022 - №75/2.= С. 207–210.

4 Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. Москва: Изд-во «Перспектива». – 2020.

5 Дьяченко, О.М. . Развитие воображения дошкольника. Методическое пособие для воспитате-лей и родителей. Москва: Изд-во «МОЗАИКА-СИНТЕЗ».-2008. - 157 с.

6 Кочукова, О.Н. Философские основания дивергентного мышления. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2023.- 28(6). С. 1400–1411.

7 Д.Е. Ершова. Использование нетрадиционных техник изобразительной деятельности в контексте развития детской творческой самостоятельности. Ученые записки Забайкальского государственного университета. – 2025. - 20(2).16–24. https://doi.org/10.21209/2658-7114-2025-20-2-16-24

8 Bai, H., Leseman, P.P.M., Moerbeek, M., Kroesbergen, E.H., Mulder, H. Serial Order Eff ect in Divergent Th inking in Five – to Six-Year-Olds: Individual Differences as Related to Executive Functions. J. Intell, Apr 2. Vol.9(2). 2020.20 p.

9 Torrance E.P. Scientifi c views of creativity and factors affecting its growth. Daedalus. Creativity and Learning. Vol. 94. No. 3. 1965. P. 663-681.

10 Guilford J. Creative abilities in the arts. Psychological Review. Vol. 64 (2). 1957. P. 110–118.

11 Богоявленская Д.Б., Сусоколова И.А. К вопросу о дивергентном мышлении. Психологическая наука и образование. – Том 11. № 1. – 2006. – С. 85–96.

12 Матюшкин А.М. Мышление. Обучение. Творчество: Монография: МОДЭК. - 2003. – 720 с.

13 Nikkola T., Reunamo J., Ruokonen I. Children's creative thinking abilities and social orienta-tions in Finnish early childhood education and care. Early Child Development and Care. Vol 192 (6). 2020. P. 872–876.

14 Benedek M., Fink A. Toward a neurocognitive framework of creative cognition: the role of memory, attention, and cognitive control. Current Opinion in Behavioral Sciences. Vol 27. 2019. P. 116–122.

15 Markovits H., de Chantal P.L. Th e Semantic Retrieval Model and Divergent Th inking as Critical to Understanding Logical Reasoning in Children. In: Critical Th inking and Reasoning. 2020. P. 81–98.

16 Acar S., Runco M. Divergent thinking: New methods, recent research, and extended theory. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. Vol 13. 2019. P. 153–158.

17 Савенков А.И. Развитие творческого мышления. 5-6 лет. Комплект в 2 частях. Ч.1, Ч.2: Корпорация Федоров. – 2010. – 40 с.

18 Турсунгожинова Г.С., Наурызбаева Ж.М. Развитие творческих способностей детей младшего школьного возраста. Вестник КазНУ. Психологическая и социологическая серии. – 2014.- №4 (51). – С. 94-106.

19 Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 14 қазандағы № 422 бұйрығымен бекітілген. – 121 б.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ ДИВЕРГЕНТНЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

В статье рассматривается проблема развития творческого мышления детей дошкольного возраста с помощью дивергентных задач. Данная проблема является одной из актуальных проблем психолого-педагогической науки. Цель статьи - обосновать эффективность использования дивергентных задач как инструмента развития творческого мышления у детей дошкольного возраста и предложить практические рекомендации по их внедрению в психолого-педагогический процесс. Динамичные изменения, происходящие в обществе, с каждым днем повышают требования к интеллектуальному развитию подрастающего поколения. Сегодня востребованы специалисты, которые имеют не только глубокие профессиональные знания, но и отличаются гибкостью мышления и творческим подходом к решению поставленных задач. Выпускник вуза будет обладать указанными показателями, если с раннего детства его научить творчески думать. Отсюда, актуальность проблемы развития творческого мышления дошкольников не вызывает сомнения. Новизна нашего исследования заключается в использовании дивергентных задач в развитии творческого мышления, доступных пониманию и восприятию детей дошкольного возраста. В статье приведены примеры использования дивергентных задач в обучении детей, которые на практике подтвердили свою эффективность в развитии у дошкольников творческого мышления. Целенаправленное и планомерное использование в работе с детьми дошкольного возраста дивергентных задач и поощрение проявления творческих идей у малышей стимулирует целенаправленное развитие их творческого мышления. Проведенное исследование способствует пополнению копилки психолого-педагогических идей, а предложенные авторами дивергентные задачи, могут быть использованы педагогами-психологами, воспитателями на практике.

Ключевые слова: дошкольный возраст, дошкольное образовательное учреждение, творческое мышление, развитие, благоприятные условия, дивергентная задача.

CHILDREN OF PRESCHOOL AGE THROUGH DIVERGENT TASKS DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING

Abstract

The article examines the development of creative thinking in preschool children through divergent tasks. This problem is one of the most urgent in psychological and pedagogical science. The purpose of the article is to substantiate the effectiveness of using divergent tasks as a tool for developing creative thinking in preschool children and to provide practical recommendations for their integration into the psycho-pedagogical process. The dynamic changes taking place in society increase the demands on the intellectual development of the younger generation every day. Today, specialists are in demand who not only possess deep professional knowledge but also demonstrate flexible thinking and a creative approach to problem-solving. A university graduate will have these indicators if he is taught to think creatively from early childhood. Hence, the relevance of developing creative thinking in preschoolers is beyond doubt. The novelty of our research lies in the use of divergent tasks to develop creative thinking, accessible to preschool children's understanding and perception. The article provides examples of divergent tasks in teaching children that, in practice, have proven effective in developing creative thinking in preschool children. The purposeful and systematic use of divergent tasks in working with preschool children and in encouraging toddlers to express creative ideas stimulates the development of their creative thinking. The conducted research contributes to replenishing the piggy bank of psychological and pedagogical ideas, and educational psychologists and educators can use the divergent tasks proposed by the authors in practice.

Keywords: preschool age, preschool educational institution, creative thinking, development, favorable conditions, divergent task.

REFERENCES

1 Venger, L. A., Venger, A. L. Domashnyaya shkola myshleniya. [Home School of Thought] Moskva: Drofa. – 2024. 400 p. [in Russian]

2 Kukalev, S. V. Pravila tvorcheskogo myshleniya, ili Tainye pruzhiny TRIZ: uchebnoe posobie.[The rules of creative thinking, or the secret springs of TRIZ] Moskva: Infra-M. 2014. 416 p. [in Russian]

3 Mazanyuk, E. F. Teoretiko-metodologicheskie aspekty issledovaniya kreativnosti i lichnostnykh kharakteristik detey starshego doshkol'nogo vozrasta. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya.[Theoretical and methodological aspects of the study of creativity and personal characteristics of older preschool children. Problems of modern pedagogical education] (75-2). 2022. P. 207–210. [in Russian]

4 Vygotskiy, L. S. Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste: Psikhologicheskiy ocherk. Moskva: Izd-vo "Perspektiva".[Imagination and creativity in childhood: A psychological essay.] 2020. [in Russian]

5 D'yachenko, O. M. Razvitie voobrazheniya doshkol'nika. Metodicheskoe posobie dlya vospitateley i roditeley. [The development of a preschooler's imagination. Methodical manual for educators and parents] Moskva: Izd-vo "MOZAIKA-SINTEZ". 2008. 157 p. [in Russian]

6 Kochukova, O. N. Filosofskie osnovaniya divergentnogo myshleniya. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki. [Philosophical foundations of divergent thinking]. Vol.28(6). 2023. P. 1400–1411. [in Russian]

7 Ershova, D. E. Ispol'zovanie netraditsionnykh tekhnik izobrazitel'noy deyatel'nosti v kontekste razvitiya detskoy tvorcheskoy samostoyatel'nosti. Uchenye zapiski Zabaikal'skogo gosudarstvennogo universiteta. [The use of non-traditional techniques of visual activity in the context of the development of children's creative independence]. 20(2).2025. P 16–24. https://doi.org/10.21209/2658-7114-2025-20-2-16-24 [in Russian]

8 Bai, H., Leseman, P. P. M., Moerbeek, M., Kroesbergen, E. H., Mulder, H. Serial Order Effect in Divergent Thinking in Five- to Six-Year-Olds: Individual Differences as Related to Executive Functions. J. Intell, 9(2). 2021. 20 p. [in English]

9 Torrance, E. P. Scientific views of creativity and factors affecting its growth. Daedalus, Vol. 94. 1965. No. 3. P. 663–681. [in English]

10 Guilford, J. Creative abilities in the arts. Psychological Review. Vol. 64(2).1957. P. 110–118. [in English]

11 Bogoyavlenskaya, D. B., Susokolova, I. A. K voprosu o divergentnom myshlenii. Psikhologicheskaya nauka i obrazovanie. [On the issue of divergent thinking. Psychological science and education.] 11(1). 2006. P. 85–96. [in Russian]

12 Matyushkin, A. M. Myshlenie. Obuchenie. Tvorchestvo: Monografiya. MODEK.[Thinking. Training. Creativity: Monograph: MODEK] 2003. 720 p. [in Russian]

13 Nikkola T., Reunamo J., Ruokonen I. Children's creative thinking abilities and social orientations in Finnish early childhood education and care. Early Child Development and Care. Vol 192(6).2020. P. 872–876. [in English]

14 Benedek, M., Fink, A. Toward a neurocognitive framework of creative cognition: the role of memory, attention, and cognitive control. Current Opinion in Behavioral Sciences.Vol. 27. 2019. P.116–122. [in English]

15 Markovits, H., de Chantal, P.-L. The Semantic Retrieval Model and Divergent Thinking as Critical to Understanding Logical Reasoning in Children. In: Critical Thinking and Reasoning. 2020. P. 81–98. [in English]

16 Acar, S., Runco, M. Divergent thinking: New methods, recent research, and extended theory. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. Vol 13.2019. P. 153–158. [in English]

17 Savenkov, A. I. Razvitie tvorcheskogo myshleniya. 5–6 let. Komplekt v 2 chastyakh. Ch. 1, Ch. 2. Korporatsiya Fedorov. The development of creative thinking. 5-6 years old. Set in 2 parts. Part 1, Part 2: Fedorov Corporation.] 2010. 40 p. [in Russian]

18 Tursungozhinova, G. S., Nauryzbayeva, Zh. M. Razvitie tvorcheskikh sposobnostey detey mladshego shkol'nogo vozrasta. Vestnik KazNU. Psikhologicheskaya i sotsiologicheskaya seriya. [Development of creative abilities of children of primary school age. KazNU Bulletin. Psychological and sociological series]. Vol. 4(51). 2014. P. 94–106.

19 Mektepke deyingi tarbie men okytudyn ulgilik oku bagdarlamasy. Qazaqstan Respublikasy Oqu-ağartu ministrinin 2022 jylgy 14 qazan dagy №422 buyrygy men bekitilgen. [Standard curriculum of preschool education and training.] 2022. 121 p.

Information about authors:

Kargash Atymanova - **corresponding author**, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, S.Amanzholov EKU, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: kargash7@mail.ru

ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0002-3788-54-34

Aigul Stybayeva - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Deputy Director of the kindergarten «Karlygash» of the Medical Center of the Office of the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.stybaieva@mail.ru

ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0001-6743-168X

Gulshat Onlanbekkyzy - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of the kindergarten «Karlygash» of the Medical Center of the Office of the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Gulshat.mo.73@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3433-1866

Kuanysh Temirov - candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy of L.N. Gumilev ENU, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuanysh_lion@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7104-9483

Информация об авторах:

Каргаш Атыманова - **основной автор,** кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры педагогического менеджмента КГУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
E-mail: kargash7@mail.ru
ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0002-3788-54-34
Айгуль Стыбаева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, заместитель директора детского сада «Қарлығаш» Медицинского центра Управления делами Президента Республики Казахстан, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: a.stybaieva@mail.ru
ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0001-6743-168X

Гульшат Онланбеккызы - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, директор детского сада «Қарлығаш» Медицинского центра Управления делами Президента Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: Gulshat.mo.73@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3433-1866
Куаныш Темиров - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: kuanysh_lion@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7104-9483

Авторлар туралы ақпарат:

Каргаш Атыманова - **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, С.Аманжолов атындағы ШҚУ педагогикалық менеджмент кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kargash7@mail.ru,
ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0002-3788-54-34
Айгүл Стыбаева –педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Президенті Іс Басқармасы Медициналық орталығының «Қарлығаш» балабақшасының директордың орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a.stybaieva@mail.ru,
ORCID: http://orcid.org/.ord/0000-0001-6743-168X
Гүлшат Онланбекқызы - ҚР Президенті Іс Басқармасы Медициналық орталығының «Қарлығаш» балабақшасының директоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Gulshat.mo.73@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3433-1866
Қуаныш Теміров - педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ педагогика кафедрасының аға оқытушы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kuanysh_lion@mail.ru,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7104-9483

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

IRSTI 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.25**
UDC (631.115:636)

T. Skrypko*

Gdansk University of Tourism and Hotel Business, 1Gdansk, Poland
*e-mail: tanya.skrypko@wstih.pl

THE EFFECTIVENESS OF COOPERATIVE FARMING IN LIVESTOCK PRODUCTION IN KAZAKHSTAN

Abstract

The study aims to evaluate the effectiveness of cooperative forms of farming in livestock production in the Republic of Kazakhstan. The analysis is based on official statistical data for 2022–2024, as well as a review of contemporary scientific literature and regulatory documents. The methodological framework includes statistical–economic analysis, comparative assessment, and the examination of qualitative factors influencing cooperative development. The results demonstrate that, despite a slight increase in the number of agricultural cooperatives and their output in recent years, the overall level of cooperation in Kazakhstan remains extremely low — only about 2% of farms participate in cooperatives. The contribution of cooperatives to total livestock production is also limited, accounting for approximately 1–2% of national output. The purpose of the article is to conduct a comprehensive assessment of the current state and efficiency of agricultural cooperation in the livestock sector of Kazakhstan, identify key barriers to its development, and substantiate the role of digital technologies in increasing the productivity of cooperative farming models to develop recommendations for improving government support measures. The study identifies key barriers to cooperative development, including low trust among farmers, insufficient awareness of cooperation principles, weak managerial capacity, and high dependence of agribusiness on state subsidies. At the same time, the findings highlight the organisational and economic advantages of cooperation — shared use of resources, reduced production costs, and expanded market access — as well as the growing potential of digital technologies such as electronic microcredit platforms, land-monitoring systems, and online marketplaces. The paper concludes with recommendations to strengthen cooperation in livestock production in Kazakhstan, including improving the effectiveness of state support, providing farmers with training and advisory services, developing rural digital infrastructure, and encouraging cooperatives to adopt innovative and sustainable practices.

Keywords: agricultural cooperation, animal husbandry, efficiency, digitalization, micro-crediting, agricultural economy, Republic of Kazakhstan.

Introduction

The development of animal husbandry in Kazakhstan is key to ensuring the country's food security and sustainable rural development. Almost 40% of Kazakhstan's population lives in rural areas, and the agricultural sector employs a significant share of rural residents. Nevertheless, agriculture's contribution to GDP remains relatively small (about 4-5%), indicating the industry's unrealised potential. Improving the efficiency of livestock production largely depends on consolidating small farms, introducing modern technologies, and optimising supply chains. In this regard, special attention is paid to the development of agricultural cooperation, including the formation of farmers' associations for joint farming, processing, and product sales. World experience shows that agricultural cooperatives enable small producers to access machinery, processing facilities, storage, and sales markets, thereby increasing their productivity and competitiveness [1]. In Europe and North America, almost all farmers are members of one or more cooperatives that operate at all stages of the value chain [2].

In Kazakhstan, the Institute of Agricultural Cooperation began to revive after a long hiatus following the collapse of the Soviet collective farm system. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Agricultural Cooperatives" was adopted in 2015, laying the legal basis for the creation of a new type of cooperatives. The state declares its support for the cooperative movement as a tool to improve the efficiency of the agro-industrial complex and the welfare of rural residents. Thus, the Concept of Rural Development, approved in 2023, provides for measures to develop entrepreneurship and agricultural cooperation in rural areas. Combining small farms, according to

the Concept, should allow farmers to reduce the cost of resources (seeds, fertilisers, feed, fuel and lubricants, services), increase production volumes through the joint use of equipment and infrastructure, and ensure stable product sales without intermediaries.

However, despite the government's efforts, the spread of cooperative forms of management in Kazakhstan's agriculture remains limited. According to the Bureau of National Statistics, at the end of 2023, there were about 3,900 agricultural cooperatives in the republic, which united about 40,000 farmers. For comparison, the total number of registered farms exceeds 1.9 million, meaning that only about 2% of rural producers are members of cooperatives. In developed countries, this indicator reaches 90% or higher. This situation indicates the persistence of serious organisational and economic problems that hinder the development of cooperation in Kazakhstan's agricultural sector.

Against this background, the scientific problem of the present study is the lack of a comprehensive, empirically supported assessment of the effectiveness of cooperative forms of farming in Kazakhstan's livestock sector under current institutional and digital transformation conditions. Existing publications mainly describe the general state of agricultural cooperation or its legal and organisational aspects, but do not provide a focused analysis of effectiveness indicators in animal husbandry or of the factors that determine the contribution of cooperatives to rural development.

The purpose of the study is to assess the effectiveness of cooperative forms of livestock production in Kazakhstan, identify current trends, problems, and prospects for the development of agricultural cooperation, and determine the potential of introducing digital technologies to strengthen cooperative processes. Efficiency in this context refers to the ability of cooperatives to increase productivity and income of participants, increase the competitiveness of livestock products and the sector's contribution to sustainable rural development. The scientific novelty of the article lies in combining up-to-date statistical data for 2022–2024 with an analysis of institutional conditions and digitalisation initiatives to evaluate the fundamental role and potential of cooperatives in livestock production. In developing the multi-valued concept of effectiveness, it is necessary to emphasise the need to include qualitative characteristics of environmental information, such as relevance, reliability, clarity, comparability, balance and integrity [3].

Materials and methods of research

The research is based on general scientific methods of analysis and synthesis, as well as on a statistical and economic approach. The collection and analysis of secondary data of official statistics of the Republic of Kazakhstan – data from the Bureau of National Statistics (BNS) and reports of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan – for 2022-2024 was carried out. In particular, indicators on the number of agricultural cooperatives, their members and employees, the volume of livestock production in the cooperative sector, and the dynamics of these indicators over recent years are considered. To assess trends, growth rates are calculated (e.g., increases in the number of cooperatives and output in 2023 compared to 2022).

The research procedure includes several stages. At the first stage, data collection and systematisation were carried out: official statistics were grouped by year, type of cooperative, and region, and additional information was obtained from analytical materials and departmental reports. At the second stage, descriptive statistical analysis was applied to identify the structure and dynamics of cooperative development, including the calculation of growth rates, average values, and proportional ratios (e.g., the share of cooperatives and their livestock in total agricultural indicators). At the third stage, comparative analysis was used: the indicators of Kazakhstan were compared over time and, where possible, with benchmark values from countries with more developed cooperative sectors. At the fourth stage, the results were interpreted in light of the study's aim – assessing the effectiveness of collaborative forms of farming in livestock production.

The analytical logic is based on linking quantitative indicators with qualitative characteristics of cooperative development. The effectiveness of collaborative forms of farming in animal husbandry is assessed through a set of indicators, including the number and structure of cooperatives, average membership and employment, the volume and share of cooperative livestock production, and the regional distribution of cooperatives. These quantitative data are interpreted in the context of institutional and organisational conditions.

Previous studies also inform the methodological basis of agricultural cooperation. For instance, Lilimberg S. I., in his research, emphasises that “the object of modelling was an existing agricultural enterprise, based on which it is planned to create an agricultural cooperative by joining it to the farms of the population located on the territory of the enterprise” [4]. This provision reflects the practical orientation of cooperative formation, focused on integrating small forms of management into a single production and economic system. As noted in the dissertation research, the development of agricultural cooperation contributes to improving marketing and processing systems and expanding small farms' access to financial resources and innovative technologies, which is especially important for Kazakhstan's agricultural sector.

Based on the analysis of S. M. Yessengalieva’s article “Organisational and economic aspects of the development of agricultural cooperation”, it can be concluded that the effectiveness of cooperative forms of farming in animal husbandry in Kazakhstan is due to their ability to integrate farm and personal subsidiary farms into a single production and economic system [5]. This combination ensures more efficient resource use, lower transaction costs, and the development of processing capabilities and the formation of sustainable sales channels for products. As the author emphasises, agricultural cooperation is a key organisational and economic mechanism for improving the competitiveness of the farm sector and for sustainable rural development.

Based on the analysis of the article *"Agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan: problems and ways to solve them" by G. A. Kaliev and G. U. Akimbekova*. The effectiveness of cooperative forms of management in animal husbandry in Kazakhstan is determined by their role in consolidating small- and medium-sized agricultural producers for the joint organisation of production, processing, and product sales. As the authors note, *"combining small and medium-sized farms for joint organisation of production, storage, processing and marketing of manufactured products helps to reduce costs and develop rural infrastructure"*.

Kaliev and Akimbekova emphasise that the development of agricultural cooperatives is one of the priorities of the state agrarian policy, aimed at "strengthening cooperation in the system of production, marketing, processing of agricultural products, logistics, service and information and marketing services for agricultural producers."

In the context of animal husbandry, cooperative associations contribute to increasing employment and incomes of the rural population, creating new jobs and expanding processing capacities. The authors emphasise that *"the creation of agricultural cooperatives in the areas of production, marketing, processing of agricultural products, material and technical support and servicing of agricultural producers will increase employment and income of the rural population"*.

In addition to quantitative analysis, a qualitative study of the current state of agricultural cooperation was conducted based on a review of the literature (2020-2024) on the agrarian economy, cooperation, sustainable rural development, and the digitalisation of the agro-industrial complex. Scientific articles from international databases (Scopus, ScienceDirect, Google Scholar), reports from international organisations (OECD, FAO), and analytical materials were used. This enabled the identification of key factors affecting the efficiency of agricultural cooperatives (organisational and managerial, financial and economic, and social) and the comparison of Kazakhstan's experience with global trends.

A comparative method was used: indicators of cooperation development in Kazakhstan were correlated with data for developed countries (the share of cooperative farmers, the level of

involvement in cooperatives, etc.) to identify the gap and potential growth reserves. The cooperative, as an organisational and legal form, is the best and, at the same time, the oldest example of cooperation between entities in the agri-food sector [6]. Also, a regional analysis was conducted within the country – a comparison of the number and dynamics of agricultural cooperatives in the regions of Kazakhstan, to note territorial imbalances. To assess the impact of cooperatives on industry outcomes, the cooperative sector's share of total livestock production is used as a proxy.

A regional analysis was conducted within the country, comparing the number and dynamics of agricultural cooperatives across Kazakhstan's regions to identify territorial imbalances. To assess the impact of cooperatives on industry outcomes, the cooperative sector's share of total livestock production is used as a proxy. Special attention is paid to the role of digital technologies and state initiatives in the digitalisation of the agricultural industry (creation of electronic platforms and information systems for farmers), which are analysed as potential tools for reducing transaction costs and improving coordination within cooperative structures.

Results and their discussion

The analysis of statistics showed a positive trend in the quantitative indicators of cooperation in recent years. Thus, according to the National Tax Service, 3,284 agricultural cooperatives operated in Kazakhstan in 2022, and in 2023 their number increased to 3,911 [7]. This means a 19% increase over the year, indicating the activation of cooperation processes in rural areas. The increase in the number of cooperatives was facilitated by the launch in 2023 of the state program to increase rural incomes, "Auyl Amanaty", which stimulated their creation through preferential microcredit. In particular, during the program's implementation, more than 400 new agricultural cooperatives were created, of which 321 received financing totalling 6.7 billion tenge.

Table 1 - Dynamics of agricultural cooperatives in Kazakhstan (2022-2024)

Indicator	2022 year	2023 year	2024*	Growth rate 2024/2022, %
Total number of agricultural cooperatives, units	3 284	3 911	4 268	+30,0
Of these, livestock units.	1 220	1 560	1 790	+46,7
Average number of members of one cooperative, per	12,3	13,8	14,5	+17,9
Total number of employees of cooperatives, persons	7 380	7 490	7 860	+6,5
Volume of output (in actual prices), billion tenge	52,0	67,8	79,4	+52,7
Including livestock products, billion tenge	35,0	45,5	53,8	+53,7
Average production volume per 1 cooperative, million tenge	15,8	17,3	18,6	+17,7
Note: data for 2024 is an estimate as of the third quarter of 2024, based on reports from the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. stat.gov.kz.				

However, despite the growth in the number of organisations, the average scale of cooperatives remains small. The total number of employees of agricultural cooperatives nationwide was 7.38 thousand in 2022 and increased only slightly to 7.49 thousand in 2023. For a single cooperative, this is fewer than 2 full-time employees on average. This situation is explained by the fact that many cooperatives are relatively small associations of farmers, where the members themselves perform the main work, and the hired administrative and managerial staff is minimal. For example, in 2021, there were 3,147 cooperatives with 7.53 thousand employees; in 2022, a reduction in staff per cooperative was also observed. This may indicate both increased operational efficiency (staff optimisation) and the presence of formally established cooperatives without active economic activity, as well as expanded labour resources.

From the standpoint of the stated aim – evaluating the effectiveness of cooperative forms of farming in livestock production – these results show that the institutional framework and state support mechanisms have led to quantitative expansion of the cooperative sector, but not yet to a significant increase in its economic weight. The relatively small average size of cooperatives and

limited employment suggest that many associations are still at an early stage of development and have not realised economies of scale.

The regional section shows a significant heterogeneity in the development of cooperation. Most agricultural cooperatives are concentrated in the southern and western agricultural -oriented regions. The leader is the Turkestan region – in 2022, 794 cooperatives operated there; the Zhambyl region is second (363), followed by the West Kazakhstan region (270). For comparison, in the cities of national significance – Nur-Sultan (Astana and Almaty-the number of cooperatives was measured in units (8 and 7, respectively, in 2022). In small, less developed regions, the cooperative movement is also poorly represented (for example, in the Atyrau region, there were only 19 cooperatives in 2021 and 29 in 2021). This disparity reflects differences in the regional sectoral structures and in the population's involvement in agriculture. Where the rural population is large and small-scale production is developed (South, Kazakhstan, small-scale mill, etc.), cooperatives are formed more actively. In contrast, in the industrial-raw-material regions, they are practically absent.

Table 2- Regional structure and dynamics of agricultural cooperatives in Kazakhstan (2021-2023)

Region	Cooperative Region (2021)	Cooperatives (2022)	Cooperatives (2023)	Growth rate 2023/2021, %
Turkestan region	710	794	860	21.1
Zhambyl region	340	363	405	19.1
West Kazakhstan region	250	270	295	18.0
Atyrau region	19	24	29	52.6
Almaty region	110	118	126	14.5
Nur-Sultan (Astana)	6	8	9	50.0
Almaty	6	7	8	33.3
Note: dairynews. today,ijirss.com, stat. Gov. kz. Author's calculations.				

The regional analysis indicates that the potential for cooperation is unevenly used. In some regions, cooperatives may serve as a real instrument for integrating small producers and forming local value chains, whereas in others their presence is mostly nominal. From an effectiveness perspective, this means the contribution of cooperatives to livestock development is likely to be higher in regions with a critical mass of active associations and supporting infrastructure.

In general, the cooperative sector's contribution to agricultural production has increased in recent years, though it remains relatively small. According to the Ministry of Agriculture, in 2023, agricultural cooperatives produced about 1.2 million tons of agricultural products, valued at 67.8 billion tenge. This is a 30% increase compared to the same indicator in 2022, which indicates an accelerated increase in output in the cooperative sector. The growth was mainly driven by an increase in production in crop cooperatives: out of the total volume of 1.2 million tons, about 1,053. Six thousand tons accounted for crop production (grain, fodder crops, etc.). However, the share of livestock in cooperative production is also significant – 187.3 thousand tons in 2023, or about 15% of the total volume of products cooperatives, totalling 45.5 billion tenge [8]. For comparison, in 2022, cooperatives produced about 144 thousand tons of livestock products (estimated), i.e., an increase of about 30% in physical terms.

Meat and milk occupy the main place in the structure of livestock products of cooperatives. For example, agricultural cooperatives sold 110 tons of honey, as well as several tens of thousands of tons of grain and feed, only in terms of officially realised volumes in 2022, indicating diversification of their activities; however, the bulk of value falls on the meat and dairy sector. The share of cooperatives in the national production of the main livestock products remains small. If we compare the number of livestock held in cooperatives with the total number, we find that the cooperative sector accounts for only about 1.5–2% of animals. So, at the beginning of 2023, there

were about 145.6 thousand heads of cattle in agricultural cooperatives (including ~79 thousand cows) [8]. While the total number of cattle across all farm categories in the country exceeded 9 million, more than half are kept on private subsidiary farms owned by the population. Consequently, cooperatives account for only a small share of livestock resources. Similarly, it is estimated that their contribution to gross milk and meat production is measured in several percentages. For example, the total milk yield of all farms in Kazakhstan is about 6 million tons per year, while cooperatives produce less than 200 thousand tons (including live-weight meat).

Thus, in quantitative terms, the cooperative sector of Kazakhstan shows growth and positive dynamics: the number of cooperatives and the volume of their products are increasing, and this progress is especially noticeable in 2023. State programs (such as "Auyl Amanaty") gave impetus to the creation of new cooperatives and to the growth of their production. However, the effectiveness of cooperative forms of management has not yet been fully realized, as evidenced by their low share in the agricultural economy. Most small farmers and individual farms continue to operate individually, outside of cooperatives. The next section examines the reasons for producers' limited involvement in cooperatives and the problems that undermine the effectiveness of existing cooperative forms.

Table 3- Production volumes of agricultural cooperatives in Kazakhstan (2022-2023)

Indicator	2022 year	2023 year	Change, %	Source
Total output, million tons	0.92	1.20	+ 30.4	gov.kz
Value of manufactured goods, billion tenge	52.0	67.8	+30.4	gov.kz
gov.kz Crop production, thousand tons	776,0	1 053,6	+35,8	gov.kz
Livestock products, thousand tons	144.0	187.3	+ 30.0	gov.kz
Share of animal husbandry in the total volume, %	15.7	15.6	-0.1 p. p.	author's calculation
Source: dairynews. today,ijirss.com, stat. Gov. kz. Author's calculations.				

Table 4 - Structure of cooperative production in agriculture (2023)

Product type Production	volume, thousand tons	Share in cooperative output, %	Value, billion tenge	Comment
Crop production (grain, feed, etc.)	1 053.6	85.0	22.3	Basis of growth due to exports and subsidies
Livestock products (meat, milk)	187.3	15.0	45.5	High value added
Honey, by-products	0.11	<1	0.05	Sales through private farms and small associations
Total	1 240,9	100,0	67,8	—
Source: dairynews. today,ijirss.com, stat. Gov. kz. Author's calculations				

Livestock production accounts for 15% of cooperatives' total output, but in value terms, it accounts for about two-thirds of revenue. This is due to higher meat and dairy prices and cooperatives' focus on processing and the local market. Thus, although crop production dominates in terms of physical volume, livestock-related activities are more important for cooperatives' financial performance, confirming the relevance of focusing on animal husbandry when evaluating their effectiveness.

Cooperatives cover only 1.5-2% of the total livestock population and produce up to 3% of the main types of livestock products. At the same time, their share in value terms is higher due to their concentration on more profitable segments (meat, milk, processing). The data confirm that the cooperative sector is at an early stage of development, but shows growth potential.

Despite the obvious advantages of joint farming, agricultural cooperation in Kazakhstan has not yet taken its proper place in the structure of agricultural production. Several key factors hindering the widespread use of effective cooperatives have been identified.

Table 5- Participation of cooperatives in production and livestock (as of the beginning of 2023)

Indicator	Cooperatives	All farms of the Republic of Kazakhstan	Share of cooperatives, %	Source
Number of cattle, thousand heads	145.6	9,000	1.6	ijirss.com; stat.gov.kz
Of them cows, thousand heads	79,0	4,700	1,7	ijirss.com
Milk production, thousand tons	200	6 000	3.3	estimated
meat production (live weight), thousand tons	187	1 100	1.7	gov.kz
gov.kz Honey production, t	110	7 800	1,4	dairynews. today
Source: dairynews. today,ijirss.com, stat. Gov. kz. Author's calculations				

First, there is a historical lack of confidence in the cooperative model among the rural population, rooted in the negative experiences of Soviet collective farms and forced collectivisation. This is manifested in farmers' psychological unwillingness to pool resources and conduct common business, and in fears of losing their independence. Secondly, state support for the agricultural sector, provided in significant volumes, paradoxically reduced the incentives for cooperation. Analysts note that "comprehensive state support has replaced market mechanisms" in Kazakhstan's agriculture. Farmers are used to relying on direct subsidies, soft loans, write-offs and assistance in difficult situations, so they do not seek to unite to increase competitiveness. After all, the state already supports even inefficient producers. In the presence of easy money from the state, the need for cooperation to save costs and jointly overcome market risks is perceived as unobvious. As a result, many farms lack economic incentives to join cooperatives and increase labor productivity.

Another reason is the lack of awareness and competence of rural entrepreneurs in establishing and maintaining cooperatives. The lack of basic knowledge of the principles of cooperation, how to properly organise the association's work, keep records, distribute income, and assign responsibilities leads to the fact that even established cooperatives do not always function effectively. The OECD noted that Kazakhstan needs educational programs for farmers on cooperation, clarification of the benefits of participation, and legal and advisory support at the initial stage of forming cooperatives. For example, in Poland there is a well-developed infrastructure of agricultural consulting centres. Currently, such work is not carried out actively enough. For example, there is no universal system for training cooperative managers, standard samples of cooperative business plans, or other methodological materials that could make it easier for cooperative organisers to address managerial and legal issues [9]. International experience shows that professional management, transparency, and management's accountability to members are critical to the success of cooperatives. In Kazakhstan, many cooperatives were created "for show" to receive one-time grants or benefits, without a well-thought-out business model or trained management. As a result, such cooperatives are often unsustainable.

An important limitation is the underdeveloped marketing and processing infrastructure, especially for livestock products. Small breeders face difficulties when trying to enter large markets: it is not profitable for them to transport small batches of milk or meat to remote processing plants; meeting standardisation and safety requirements is difficult; and there is no local cooling equipment or logistics. Cooperatives should ideally address these issues by organizing bulk batches of products and ensuring their primary processing. However, in practice, many established

cooperatives have not acquired the necessary material and technical bases – milk collection points, slaughterhouses, cooling depots, etc.- due to insufficient investment or support. Without modern infrastructure, cooperatives cannot significantly improve production efficiency and remain mainly at the level of collective product collection.

Another problem is the lack of vertical integration and the weak links between cooperatives, processors, and retail chains. Ideally, cooperatives could take on marketing functions by entering into contracts with processing plants, wholesale buyers, and exporters, thereby providing their members with guaranteed sales at favourable prices. In Kazakhstan, cooperatives often lack sufficient production capacity and the competencies to negotiate on an equal footing with large processors. As a result, some established cooperatives are limited to serving as intermediaries in the sale of farm products, without achieving a significant increase in the selling price for their members.

Evaluating the effectiveness of cooperatives. If we consider the economic efficiency of existing cooperative forms, it is not yet obvious for most farmers. The key expected effects of cooperation – cost reduction due to wholesale purchases and joint use of equipment, increased revenue due to entering new markets and improving product quality-are shown on a point-by-point basis. According to the analysis, in regions with the largest number of cooperatives (for example, the Zhambyl region), there is still no significant outstripping of the standard of living of the rural population compared with regions with few cooperatives [10]. A study by Zhenskhan D. et al. (2025) showed that the link between the development of cooperatives and the quality of life in rural areas remains weak in most regions, except in those already large producers of agricultural products. In other words, cooperatives themselves have not yet become a driver of rural development, and their influence is evident only where the agricultural sector is already sufficiently developed. This indicates that the current cooperatives are not fully fulfilling their mission of transforming the rural economy. Often they are small in number, have limited turnover, and cannot significantly increase their members' income compared with individual management.

Nevertheless, at the micro level, there are successful examples of properly organised cooperation that have tangible effects. If a cooperative operates "according to business rules – - it has a clear charter, business plan, qualified management, and internal control system-it can reduce costs for its members and increase their revenue. For example, livestock fattening or dairy cooperatives that have gained access to refrigeration equipment have been able to make direct deliveries to processing plants, bypassing resellers, thereby increasing farmers' product prices. Also, cooperative associations, in some cases, facilitate farmers' access to finance: joint commitment increases banks' and microfinance organisations' confidence, and loans become more accessible when collective guarantees are in place. According to research, membership in a cooperative can significantly improve household sustainability – in particular, by improving families' food security through programs that subsidise costs and sell products through the cooperative. These individual positive cases show the potential direction for scaling up effective cooperative practices in the livestock sector.

Conclusion

The study showed that cooperative forms of management in animal husbandry in Kazakhstan are at an early stage of development and have not yet achieved high efficiency, but they are showing positive changes. The number of agricultural cooperatives and the volume of their products are growing steadily, with a particularly noticeable increase in 2023 due to the state program of support for rural cooperatives. Nevertheless, the level of coverage of farmers by cooperatives remains extremely low – about 2% of farms, while in developed agricultural economies almost all producers are co-operated. The contribution of the cooperative sector to total livestock production is also small (estimated at no more than a few percent). This indicates that the potential of cooperation is not fully realized.

The analysis of statistical indicators and institutional conditions has enabled the identification of the main problems impeding the effective operation of cooperatives. These problems are related to the institutional environment and the human factor. The excessive reliance of the agricultural business on state subsidies has reduced farmers' motivation to self-organise. The lack of knowledge about cooperation, the lack of qualified managers, and the villagers' distrust of collective forms of farming also significantly limit the development of the cooperative movement. In addition, the weak material and technical base of many cooperatives, along with their limited financial resources, do not significantly increase participants' productivity and profitability. At the same time, research and international experience confirm that, when properly organised, cooperatives can significantly enhance the sustainability and efficiency of small farmers. In the context of Kazakhstan, agricultural cooperatives can become a key link that unites private subsidiary farms and farms to jointly address the accumulated problems of animal husbandry – marketing products, access to technology, loans, and knowledge. Digitalization will play a special role in the future: modern IT solutions can eliminate many barriers to communication and coordination of farmers. Digital platforms and tools are already being used to simplify the receipt of loans and subsidies by cooperatives, to monitor products, and to search for sales markets. Their further development will help cooperatives operate more transparently, efficiently and on a larger scale.

To enhance the effectiveness of cooperative forms of farming in Kazakhstan's livestock sector, it is advisable to focus on the following measures:

- Improving state support – shifting the focus from direct one-time subsidies to creating a favorable environment for cooperation. This includes tax incentives for cooperatives that function successfully, sales support (for example, quotas or preferences for cooperative products in public procurement), and co-financing of infrastructure projects (construction of milk collection points, feedlots, etc.).
- Education and awareness – launching special programs to teach farmers the basics of cooperation and agribusiness, conducting awareness-raising activities in rural areas about the benefits of cooperatives. In each district, you should either set up consulting centres or attract successful co-operators to serve as mentors.
- Strengthening the management of cooperatives – development of training institutions for managers of personnel for agricultural cooperatives, introduction of standard standards of cooperative farming (sample business plans, charters, reports). The State and cooperative unions should establish a system of auditing and rating cooperatives to encourage their effectiveness and responsibility to their members.
- Digitalization of the rural economy – continue to develop the Internet infrastructure in rural areas (including providing broadband access, as planned under the DARE project), so that every cooperative and farmer has the opportunity to use online services. Support the creation of national digital platforms for trade in agricultural products that unite producers in virtual cooperatives for joint market entry.
- Integrating sustainable development – encourage cooperatives to adopt sustainable agricultural practices (organic farming, careful use of pastures, climate-resilient technologies), which can open them up to niche markets and additional investments (for example, from green technology funds).

In conclusion, it should be emphasised that agricultural cooperation in animal husbandry in Kazakhstan has significant unrealised potential. Solving the identified problems and implementing the proposed measures will allow cooperatives to transform from formal associations into effective business structures that can increase production efficiency, improve the well-being of the rural population and make a significant contribution to food security and sustainable development of the country. Further research should consider the effectiveness of cooperatives not only in terms of participants' productivity and income, but also in their contribution to environmental

sustainability. Further research can focus on in-depth analysis of the economic performance of specific cooperatives, the development of a model of optimal cooperation that takes into account Kazakhstan's specifics, and the monitoring of the impact of digital innovations on the transformation of rural cooperative systems.

REFERENCES

1 Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, 2024-Press release: "14,500 micro-loans issued underthe Auyl Amanaty program in 2024" Available at: - URL: https://gov.kzgov.kz (accessed 13.09.2025)

2 Kozłowska-Burdziak M., Przygodzka R. Grupy producentów rolnych – szanse i bariery rozwoju. Monografia. Uniwersytet w Białymstoku. Białystok. 2019, 236 p. Available at: - URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8564/1/Grupy%20producent%C3%B3w%20rolnych%20-%20szanse%20i%20bariery%20rozwoju.pdf (accessed: 11.09.2025)

3 National Statistics press release: The number of agricultural cooperatives in Kazakhstan has increased. 09.08.23 DairyNews.today Available at: - URL: https://dairynews.today/kz/news/v-kazakhstane-vyroslo-kolichestvo-selkhozkooperativov.html (accessed 20.09.2025)

4 Kursiv, 2024-Analytical article: "Why agricultural cooperatives are not widespread in Kazakhstan, analysts of" Available at: - URL: https:kz.kursiv.media (accessed 13.09.2025)

5 Tokenova, S., Mussina, R. ., Zhenskhan, D. ., Kadrinov, M. ., & Gulnar, O. . (2025). The present state of development of agricultural cooperatives in Kazakhstan: Problems and Prospects. International Journal of Innovative Research and Scientific Studies, 8(6), P. 113–127. Available at: - URL: https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i6.9512 (accessed 21.09.2025)

6 Kaliev G. A., Akimbekova G. U. Agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan: problems and ways to solve them //Problems of the agricultural market. – 2018. – №. 1. – P. 7-15. Available at: - URL: https://www.jpra-kazniiapk.kz/jour/article/download/81/30 (accessed 10.09.2025)

7 Lilimberg S. I. Povyshenie effektivnosti razvitiya sel'skoi potrebitel'skoi kooperatsii дис. – Челябинск :[Improving the efficiency of rural consumer cooperation development]... Candidate of Economic Sciences: 08.00. 05 /Lilimberg Svetlana Ivanovna, 2017. Available at: - URL: https://urgau.ru/images/NAUKA/Zashita_dissert/Lilimberg/diss (accessed 13.09.2025)

8 Syrotenko N., Pravdiuk N., Slobodyanik Y., Holovatska S., Skrypko T. Environmental disclosures in the management report: transparency, responsibility and communication //Independent Journal of Management & Production. – 2021. – Т. 12. – №. 3. – P. 187-204. Available at: - URL: https://paulorodrigues.pro.br/ojs/ijmp/index.php/ijmp/ (accessed 25.09.2025)

9 Esengalieva S. M. Organizational and economic aspects of agricultural cooperation development //Problems of the agricultural market. – 2018. – №. 1. – P. 156-163. Available at: - URL: https://www.jpra-kazniiapk.kz/jour/article/viewFile/101/50 (accessed 08.09.2025)

10 Zhenskhan D., Bodaukhan K., Lim S., Appazova G.Zh. Assessment of the development of agricultural cooperatives in the regions of Kazakhstan and their impact on the living standards of rural residents. Bulletin of "Turan" University. 2025;(3): P. 387-402. Available at: - URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2025-1-3-387-402 (accessed 28.09.2025)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КООПЕРАТИВНОГО ВЕДЕНИЯ ХОЗЯЙСТВА В ЖИВОТНОВОДСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье проводится оценка эффективности кооперативных форм хозяйствования в животноводстве Республики Казахстан на основе анализа официальных статистических данных за 2022–2024 годы и обобщения результатов современных научных исследований. Установлено, что, несмотря на принятие Закона Республики Казахстан «О сельскохозяйственной кооперации» в 2015 году, уровень кооперации в аграрном секторе остаётся низким: в состав сельскохозяйственных кооперативов входит лишь около 2% хозяйств. Вместе с тем выявлены положительные тенденции, выражающиеся в увеличении числа сельскохозяйственных кооперативов с 3 284 в 2022 году до 3 911 в 2023 году, а также в росте объёмов продукции, произведённой кооперативами, на 30% в 2023 году. Несмотря на это, вклад кооперативов в общий объём продукции животноводства по-прежнему незначителен и составляет порядка 1–2%. Сдерживающими факторами развития кооперации определены низкий уровень доверия среди фермеров, недостаточная

информированность о преимуществах кооперативной модели, а также высокая зависимость аграрного бизнеса от государственных субсидий.

Цель статьи — провести комплексную оценку современного состояния и эффективности сельскохозяйственной кооперации в животноводстве Казахстана, выявить ключевые барьеры её развития и обосновать роль цифровых технологий в повышении продуктивности кооперативных форм хозяйствования для разработки рекомендаций по совершенствованию мер государственной поддержки. В работе рассматриваются организационно-экономические преимущества кооперации, включая совместное использование ресурсов, снижение производственных издержек и расширение каналов сбыта, а также анализируется потенциал цифровизации аграрного сектора. Показано, что внедрение цифровых технологий и платформ, таких как электронные системы микрокредитования, инструменты мониторинга земельных ресурсов и аграрные маркетплейсы, способствует повышению эффективности деятельности кооперативов за счёт упрощения доступа к финансовым ресурсам, знаниям и рынкам сбыта.

В заключении сформулированы рекомендации по развитию сельскохозяйственной кооперации в животноводстве Казахстана, направленные на совершенствование мер государственной поддержки с акцентом на формирование благоприятной институциональной среды, повышение уровня кооперативной грамотности фермеров, развитие цифровой инфраструктуры в сельской местности и стимулирование внедрения устойчивых и инновационных практик.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, животноводство, эффективность, цифровизация, микрокредитование, аграрная экономика, Республика Казахстан.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КООПЕРАТИВТІ ШАРУА ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының мал шаруашылығындағы кооперативтік шаруашылық жүргізу нысандарының тиімділігі 2022–2024 жылдар аралығындағы статистикалық деректер мен қазіргі ғылыми зерттеулерді талдау негізінде бағаланады. 2015 жылы ауыл шаруашылығы кооперациясы туралы заң қабылданғанына қарамастан, Қазақстанның аграрлық секторындағы кооперация деңгейі әлі де төмен – ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құрамына тек шамамен 2% шаруашылықтар ғана кіреді. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны 2022 жылы 3 284-тен 2023 жылы 3 911-ге дейін өсуі, кооперативтер өндіретін өнім көлемі 2023 жылы 30%-ға артуы оң үрдістер ретінде анықталады. Алайда кооперативтердің жалпы мал шаруашылығы өніміндегі үлесі әлі де мардымсыз (1–2% шамасында), ал даму процесі фермерлердің сенімінің төмендігімен, кооперация туралы білімнің жеткіліксіздігімен және агробизнестің мемлекеттік субсидияларға тәуелділігімен тежелуі байқалады. Мақаланың мақсаты — Қазақстанның мал шаруашылығындағы ауыл шаруашылығы кооперациясының қазіргі жай-күйі мен тиімділігіне кешенді бағалау жүргізу, оның дамуындағы негізгі кедергілерді анықтау және мемлекеттік қолдау шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін кооперативтік шаруашылық нысандарының өнімділігін арттырудағы цифрлық технологиялардың рөлін негіздеу болып табылады. Кооперацияның ұйымдастырушылық және экономикалық артықшылықтары (ресурстарды бірлесе пайдалану, шығындарды азайту, өткізу мүмкіндіктерін кеңейту) мен аграрлық секторды цифрландыру әлеуеті қарастырылды. Цифрлық технологиялар мен платформаларды (электрондық микронесиелеу жүйелері, жер мониторингі, маркетплейстер) енгізу қаржыландыруға, білім мен нарықтарға қолжетімділікті жеңілдету арқылы кооперативтердің тиімділігін арттыратыны көрсетілді. Қазақстандағы мал шаруашылығындағы ауыл шаруашылығы кооперациясын нығайту бойынша мемлекеттік қолдау шараларын жетілдіру, фермерлерге кооперация негіздерін үйрету, ауылдық жерлерде цифрлық инфрақұрылымды дамыту және тұрақты әрі инновациялық тәжірибелерді енгізуді ынталандыру жөнінде ұсыныстар жасалады.

Негізгі сөздер: ауыл шаруашылығы кооперациясы, мал шаруашылығы, тиімділік, цифрландыру, микронесиелеу, аграрлық экономика, Қазақстан Республикасы.

REFERENCES

1 Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, 2024-Press release: "14,500 micro-loans issued underthe Auyl Amanaty program in 2024" Available at: - URL: https://gov.kzgov.kz [in English] (accessed 13.09.2025)

2 Kozłowska-Burdziak M., Przygodzka R. Grupy producentów rolnych – szanse i bariery rozwoju. Monografia. Uniwersytet w Białymstoku. Białystok. 2019, 236 p. Available at: - URL:

https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8564/1/Grupy%20producent%C3%B3w%20rolnych%20-%20szanse%20i%20bariery%20rozwoju.pdf [in English] (accessed 11.09.2025)

3 National Statistics press release: The number of agricultural cooperatives in Kazakhstan has increased. 09.08.23 DairyNews.today Available at: - URL: https://dairynews.today/kz/news/v-kazakhstane-vyroslo-kolichestvo-selkhozkooperativov.html [in English] (accessed 20.09.2025)

4 Kursiv, 2024-Analytical article: "Why agricultural cooperatives are not widespread in Kazakhstan, analysts of" Available at: - URL: https:kz.kursiv.media [in English] (accessed 13.09.2025)

5 Tokenova, S., Mussina, R. ., Zhenskhan, D. ., Kadrinov, M. ., & Gulnar, O. . (2025). The present state of development of agricultural cooperatives in Kazakhstan: Problems and Prospects. International Journal of Innovative Research and Scientific Studies, 8(6), P. 113–127. Available at: - URL: https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i6.9512 [in English] (accessed 21.09.2025)

6 Kaliev G. A., Akimbekova G. U. Agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan: problems and ways to solve them //Problems of the agricultural market. – 2018. – №. 1. – P. 7-15. Available at: - URL: https://www.jpra-kazniiapk.kz/jour/article/download/81/30 [in English] (accessed 10.09.2025)

7 Lilimberg S. I. Povyshenie effektivnosti razvitiya sel'skoi potrebitel'skoi kooperatsii дис. – Челябинск :[Improving the efficiency of rural consumer cooperation development]... Candidate of Economic Sciences: 08.00. 05 /Lilimberg Svetlana Ivanovna, 2017. Available at: - URL: https://urgau.ru/images/NAUKA/Zashita_dissert/Lilimberg/diss_Lilimberg.pdf [in English] (accessed 13.09.2025)

8 Syrotenko N., Pravdiuk N., Slobodyanik Y., Holovatska S., Skrypko T. Environmental disclosures in the management report: transparency, responsibility and communication //Independent Journal of Management & Production. – 2021. – Т. 12. – №. 3. – P. 187-204. Available at: - URL: https://paulorodrigues.pro.br/ojs/ijmp/index.php/ijmp/article/download/1535/1977 [in English] (accessed 25.09.2025)

9 Esengalieva S. M. Organizational and economic aspects of agricultural cooperation development //Problems of the agricultural market. – 2018. – №. 1. – P. 156-163. Available at: - URL: https://www.jpra-kazniiapk.kz/jour/article/viewFile/101/50 [in English] (accessed 08.09.2025)

10 Zhenskhan D., Bodaukhan K., Lim S., Appazova G.Zh. Assessment of the development of agricultural cooperatives in the regions of Kazakhstan and their impact on the living standards of rural residents. Bulletin of "Turan" University. 2025;(3): P. 387-402. Available at: - URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2025-1-3-387-402 [in English] (accessed 28.09.2025)

Information about the author:

Tetyana Skrypko – **corresponding author**, Doctor of Economic Sciences, Professor, adiunkt of Gdansk University of Tourism and Hotel Business, Gdansk, Poland

E-mail: tanya.skrypko@wstih.pl

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7905-5677

Информация об авторах:

Татьяна Скрипко – **основной автор,** доктор экономических наук, профессор, адъюнкт Гданьского университета туризма и гостиничного бизнеса, г.Гданьск, Польша

E-mail: tanya.skrypko@wstih.pl

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7905-5677

Авторлар туралы ақпарат:

Татьяна Скрипко - **негізгі автор,** экономика ғылымдарының докторы, профессор, Гданьск туризм және қонақ үй бизнесі университетінің адъюнкт-профессоры, г.Гданьск, Польша

E-mail: tanya.skrypko@wstih.pl

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7905-5677

МРНТИ 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.26**
УДК 330

N. Kalmanova[1], S. Tleuberdiyeva[1]*, D. Abisheva[1], S. Parente[1]

[1]University of Illinois at Urbana-Champaign, 506 S Wright St, Urbana, IL 61801, Urbana-Champaign, USA
*e-mail: Tleuberdieva@yandex.ru

FINANCIAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article examines the role of financial support and investment in achieving sustainable economic development in Kazakhstan. The purpose of the article is to identify structural imbalances and factors hindering productivity growth based on a comprehensive analysis of investment processes and financial infrastructure trends in Kazakhstan from 2000 to 2023, and to substantiate strategic investment priorities in agriculture, innovation, and "green" finance to ensure the country's sustainable economic development. Using statistical data and policy documents, a descriptive and comparative analysis of trends over the period 2000–2023 was conducted, revealing a structural imbalance in investment toward the extractive sector. Factor analysis also allowed for the classification of internal and external determinants of productivity. The study identifies key internal and external factors influencing productivity, including financial infrastructure, technological modernization, human capital, and governance quality. Particular attention is given to inefficiencies in agricultural fixed capital investments and the limited participation of commercial banks in long-term lending. The findings reveal that insufficient coordination of investment policy, depreciation of fixed assets, and weak institutional support constrain productivity growth, thereby slowing sustainable development. The paper argues that targeted investment in agriculture, innovation, and green finance, combined with stronger institutional frameworks, can mitigate external shocks, increase productivity, and support balanced economic growth in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, sustainable development, financial support, investment policy, productivity, institutional framework, economic growth.

Introduction

Sustainable economic development is a primary objective of the world economy. In 2015, the United Nations adopted 17 Sustainable Development Goals. These aims will lead to improvements in people's well-being by 2030, and they will be achieved through the efforts of all countries. Therefore, Kazakhstan's strategic objective is to achieve sustainable development across all key sectors of the economy, balancing social, economic, and environmental sustainability.

Sustainable development is a broad concept that depends on many factors. One of the main drivers of sustainable, long-term economic growth is increased productivity, and investment plays a vital role in boosting it. Financial resources and their effective use form the foundation for boosting productivity. “GDP per capita should reflect differences in productivity primarily. We learned over the twelve years that this is true broadly around the world” [1]. A country with high productivity can produce more goods and services, thereby increasing GDP per capita.

Many works by domestic and foreign scholars on this topic highlight the mining industry's dominant role in Kazakhstan and the economic dependence on the prices of its products. It primarily influences the living standards of the population and consumer purchasing power. As a result, the socially vulnerable segment of the population suffers as they lose their purchasing power for food products. Saturation of the domestic market with domestically produced food products would soften the impact of the external shock on the well-being of the population. Productivity growth in the agriculture sector is necessary. The role of agriculture in ensuring the country's food security contributes to its economic, social, and environmental development [2]. According to the Halyk Finance.kz report, labor productivity in the mining industry is twice that in the manufacturing industry and 20 times that in agriculture. Such a large difference between industries can lead to uneven economic growth and reduce economic sustainability. Differences among industries can be attributed to differences in human capital, physical capital and productivity [3]. What are the main reasons of a large difference?

For answering on this question were studied research works of domestic scientists and there are different conclusions: Significant difference in agricultural activity across regions of the country (Saparova D.A., 2023); lack of development and implementation of new investment projects, digital technology, lack of investment flow (Smagulova Sh.A., 2021, Kurmanova D.S., 2023); funding depends on the specifics of agriculture (Aitkazina M.A.,2017; A Aidarova, G Maulenkulova, M Daurbaev, 2022); insufficient efficiency of the lending system for agricultural enterprises (Abdulova T.G., Sultanova 3.Kh., Begenova M.K., 2022).

Summarizing the above, we can conclude that for developing sustainable agriculture, the essential factors are investment and its effective use. This study aims to examine how enhancing the efficiency of investment use and optimizing the structure of financing sources impact agricultural productivity, thereby contributing to sustainable economic development. Today, to ensure the efficient use of financial resources, scholars have recommended some approaches, such as increasing the efficiency of investments by investing in agricultural R&D (Thomas Bilaliyib Udimal, Zhiyuan Peng, Chaoxue Cao et al., 2022); efficient use of resources (financial) (Mehrdad Esfahani, John G. Fernald, Bart Hobijn, Dietrich Vollrath, 2024); an annual increase in the volume of agricultural credit guarantee investments in the sector is recommended (Obioma I. F., Ihemedje J. K. et al., 2021); the use of blockchain technology to improve farm operations (Mohannad Alobid, Said Abujoudeh and Istvan Szucs, 2022); the use of digital financial innovations to address financial and operational issues (Fathi Rufaida, Tuti Karyani, 2023).

All these authors mainly used the theories of sustainable development, financial technology and innovation, and digitalization, as well as financial inclusion. However, the impact of financial resources on agricultural productivity, considering the potential and growth points of regional agriculture, remains underexplored. This paper aims to explore the decline in the share of fixed capital investment and to identify existing factors influencing labor productivity. It presents an analysis of agricultural production dynamics and the use of investment in this sector.

Materials and methods of research

The research is grounded in a comprehensive analysis of both national and international data, combining quantitative approach. Official statistical information was obtained from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, the National Bank of Kazakhstan, and the Ministry of National Economy, complemented by sectoral reports such as those published by Halyk Finance (2024) and the Concept of the Investment Policy of the Republic of Kazakhstan until 2029. To enhance the validity of the findings, international databases and reports of the World Bank and OECD, as well as scholarly literature, were also consulted.

The methodological framework of the study rests on descriptive and comparative analysis, which made it possible to trace the dynamics of investment in fixed capital, GDP and volume of agricultural product between 2000 and 2023, factor analysis allowed for the classification of internal and external determinants of productivity, including financial, technological, institutional, and social aspects. Furthermore, policy and document analysis of strategic state programs and presidential addresses provided insights into institutional constraints and systemic barriers affecting the efficiency of investments. An international comparative perspective was employed to situate Kazakhstan’s experience within the broader global discourse on productivity and sustainable development.

In subsequent stages of the study, comparative analysis will be used to examine differences in agricultural productivity levels across Kazakhstan's regions and the impact of financial resources on agricultural productivity. Multivariate regression analysis will be used, with labor productivity as the dependent variable and funding sources as the independent variables. Finally, ways to improve the efficiency of financial resource use will be proposed, taking into account the potential and growth prospects for regional agriculture.

The study is primarily limited to macroeconomic and sectoral-level data, without a detailed microeconomic or firm-level investigation. Nevertheless, this approach enables the identification of systemic trends and bottlenecks in financing sustainable development, providing a reliable basis for policy recommendations to strengthen productivity growth in Kazakhstan.

Results and their discussion

Kazakhstan's transition to a market economy has been characterized by a decline in GDP and record levels of inflation and unemployment. The government adopted various programs to promote economic growth. Due to its oil and natural resource reserves, Kazakhstan began attracting foreign investment and has experienced economic growth since 2000. The unemployment rate has decreased (12,8% in 2000 and 4,7% in 2023). Analysis of the main indicators from 2000 – 2023 showed increasing GDP per capita (1229$ in 2000 and 13117$ in 2023) and investments in fixed capital (595,6 bln.tg. in 2000 and 17649 bln.tg. in 2023). Since 2003, a significant portion of capital investment has been directed towards the mining sector, with the share fluctuating between 25% and 40%. However, the share of investment in GDP in 2023 was only 15%, well below the government’s 2028 target of 21% [4].

The decline in investment as a share of GDP since 2010 was due to a reduction in fixed capital investment across industries that experienced serious difficulties during the crisis. The declining share of investment in GDP subsequent years are associated with following factor:

1) The lending activity of banks. The structure of funding sources is dominated by investors' own funds (83,4%), totaling 14,7 trillion tenge. The volume of state funds is 2,9 trillion tenge (16,6%). The share of borrowed funds in IFC (Investment fixed capital) is 10,6% (1,9 trillion tenge), of which loans from second-tier banks account for only 2,5% (445,3 billion tenge). (Concept of the Investment Policy of the RK until 2029). In 2000 share of commercial banks in investments in non-financial assets composed 5,8% [5]. The low participation of domestic banks in economic development was mentioned twice in the President's speeches to the people in the last 2 years (09/01/2023 and 09/02/2024).

The limited role of commercial banks in lending is a the result of several factors: the accumulation of a large quantity of stressed assets following the Great Recession (in 2008); high credit risks for the private sector associated with an inefficient private sector that is not sufficiently diversified; declining lending on account of high interest rates on loans, which, in turn, are due to the high base rate. In this business climate, banks are not interested in taking on the risks of lending to finance capital investments;

2) Insufficient coordination of investment (across industries) according to the Investment Policy of the Republic of Kazakhstan until 2029: ineffective interaction between various government agencies and development institutions in the framework of attracting and retaining investments; corruption; This document mentions that attracting investment is ensured within the framework of a three-tier system, which can be the reason of corruption; barriers in tax administration; insufficiently transparent access to production factors (land, raw materials, energy); shortage of highly qualified personnel; regional potential: insufficient use of investment potential by regions; government regulation: excessive number of inspections of investors by government agencies; certification: insufficient development of the product certification institute (lack of laboratories, specialists, etc.) (Concept of the Investment Policy of the RK until 2029); depreciation of fixed assets. Due to the high cost of equipment, many companies cannot afford to upgrade it. The degree of depreciation of fixed assets of the organization – 31,7% in 2000 and 46,5% in 2023 [6]. All these factors negatively influence economic growth and decrease productivity levels.

The essential role of productivity in building a well-balanced economy is widely discussed worldwide. According to this indicator, differences in economic growth can be defined between countries, fields, and regions. Also, the level of social-economic development and future income are predicted. Studies conducted by domestic and foreign authors allowed the identification of the integral role of productivity in the economy, and many different factors influencing its level were classified. According to Iootty and Melecky (2021), productivity can be used not only to show the efficiency of production but also to reveal differences in living standards between and within countries.

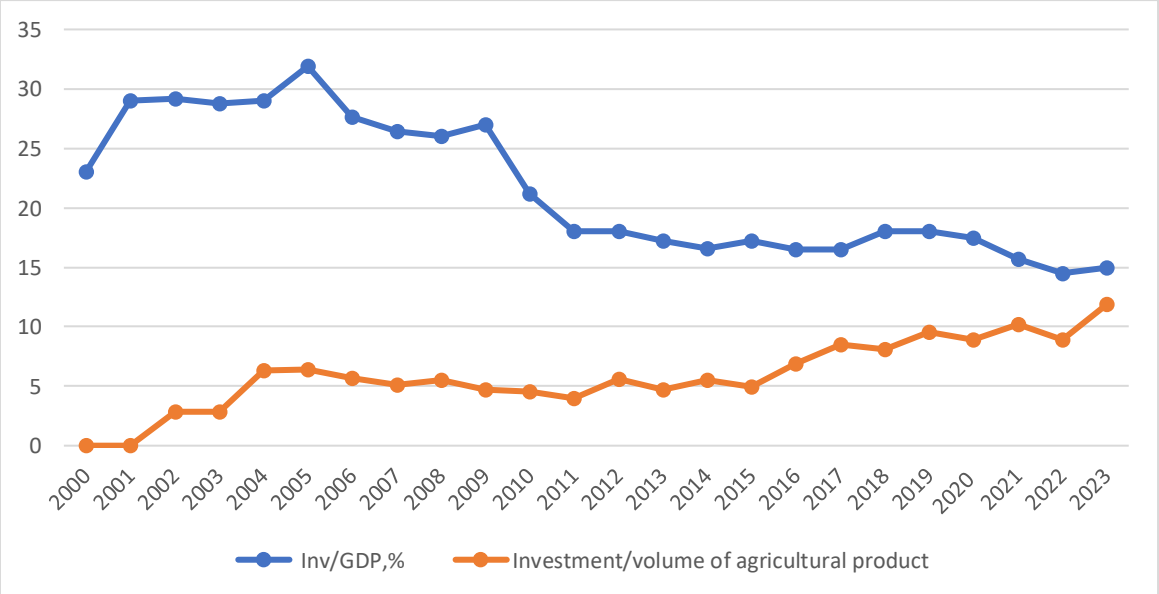

Figure 1 - Funding ratios: funding to GDP; funding to Agricultural production output

Note: Compiled by authors

"Around the world, productivity—the efficiency with which firms combine labor and capital to produce goods and services—is a crucial driver of economic growth. It is also a major factor in global inequality" [7]. In this research work, three main factors influencing productivity are identified: modernization of the enterprise through the introduction of innovations and technologies and the improvement of management processes;

obtaining the necessary resources (finance, personnel, land); and displacing ineffective enterprises. All these factors leads to increasing economic growth.

Research by H. Lee and N. Tovma focused on ways to increase productivity growth in Kazakhstan [8]. "The findings revealed that improving infrastructure and securing quality local human resources are main factors to promote productivity in Kazakhstan's single-industry towns". They argue that infrastructure and human capital investment are essential for increasing productivity. Improved infrastructure and high-quality skilled workers will speed up the production process, creating more favorable conditions for the production of products (works). G.O. Bazarkhanova, has demonstrated the correct approach to be the division of factors influencing the level of productivity into material and technical, socio-psychological factors, organizational and economic factors, and places emphasis on the management process, namely the rational construction of motivation systems, the choice of the optimal organizational structure and the improvement of decision-making processes [9].

Table 1 - Types of factors and their characteristics

	Types of factors	Characteristics	Consequences
1.	Social infrastructure	Education, healthcare, culture, community housing	Access to better social infrastructure provide Higher levels of Output per worker
2.	Transport infrastructure	Roads, railways, airports, ports	Makes communication between two countries and cities, so increase competition and productivity
3.	Finance infrastructure	Financial institutions, financial instruments and technologies	Through green finance provide new quality productivity
4.	Information infrastructure	Servers, databases, communication networks, and storage devices.	Creation, use, transport, storage, and destruction of information
5.	Innovation infrastructure	Equipment, facilities, resources and services	Development of new power, products and process, which leads to productivity
6.	Technological infrastructure,	Computer hardware, systems software, communication and networking systems, development tools, application software, special purpose tools	Processing a lot of information and receiving them on time, such increase productivity
7.	Domestic competition	Main instrument of economy for development	The desire to introduce new technologies and improve organizational efficiency, the removal of inefficient firms from the market
8.	Behavior of production factors	Labor, capital, land	Low labour costs leads to use labour-intensive production techniques to companies and they don't want to use new, innovative technologies, in result will be decreased productivity
9.	Behavior of consumers	Consumers	Reduction demand rises costs, which leads to low productivity
10.	Green finance	Green securities	Growth of economy through new quality productivity

Note: Compiled by authors

In a report prepared by the World Bank (as part of the Joint Economic Research Program (JERP) fiscal year 2020/21, deals with reasons for low productivity in Kazakhstan were given, notably: competition distortions in product markets, business support policies that could not provide productivity growth, the lack of a well-functioning institutional framework for attracting foreign direct investment (FDI) and several constraints on innovation, weak science-industry links [10]. Also given some policies for improving productivity growth were recommended, such as: removing competition distortions that obstruct the reallocation of productive resources toward the most efficient firms and that preempt productivity gains; reshaping business support policies to prioritize firm productivity growth rather than firm survival; unlocking opportunities for FDI in nonextractive sectors; boosting R&D and innovation to maximize the impact on productivity.

The next author also considered that social infrastructure has been identified as a factor influencing productivity levels. With access to better education, health care, legal protection and other factors, a country

can achieve higher levels of output per worker [11]. Some authors considered the consequences of economic growth, which can lead to environmental problems. Therefore, they proposed achieving a stable economy by increasing the productivity of a new quality, which is possible through green fiscal policy. "Governments should strengthen support for enterprises and individuals engaged in green technologies and innovations to increase the complexity of new quality productivity" [12]. According to the following authors, low levels of competition, serious technological lag, worn-out equipment, and a lack of investment are the main reasons for low labor productivity.

The role of factor intensity is also essential, because countries with low labour costs tend to choose relatively labour-intensive production techniques, leading to low levels of labour productivity. Some companies don't want to use new, innovative technologies; they prefer low labour costs, which, in turn, results in decreased productivity [13, 14, 15]. Also reduction demand rises costs, which leads to low productivity. Because while waiting for demand to pick up for holding on to hard-to-get workers will be spent costs, for example in Euro area. Klaas de Vries [16]. Influencing different factors on productivity requires a systematic approach to measuring their impacts, helping us understand the main reasons for low productivity and, respectively, define ways to increase it.

The authors mentioned above analyzed many factors that influence productivity levels. These can be classified as being internal or external. Internal factors are more manageable than external factors. Still, we suppose that distinguishing internal factors and effective management help protect the population from external shocks associated with fluctuations in the prices of oil and raw materials on the world market, world economic crises, and prices of imported goods (table 1).

Table 1 presents the main internal factors, including social infrastructure, transport infrastructure, financial infrastructure, information infrastructure, innovation infrastructure, technological infrastructure, domestic competition, consumer behavior, and green finance. Development all these factors create effective term for increasing productivity.

Conclusion

As a result of the theoretical analysis, we can conclude that productivity is main indicator, which forms sustainable development. The proposed classification of factors determining labor productivity allows us to identify the causes of productivity declines and determine the impact of various factors on productivity. According to this premise, we can make economic predictions, including economic crises, create long-term development plan, evaluate economic condition of the nation on the macro, mezzo and micro levels, etc. Therefore, in order to boost the development of an economy, it is important to distinguish and analyze the main factors of low productivity.

REFERENCES

1 Lewis, W. W. (2004). The power of productivity. University of Chicago Press. P. 125-136.

2 Заурбекова Т.С. Основные тенденции развития мер государственной поддержки сельского хозяйства в Казахстане в условиях членства в ЕАЭС и ВТО//Торговая политика.2019. № 3.С.115-133;

3 Ахмедьярова А. Производительность труда в горнодобывающей промышленности Республики Казахстан в 20 раз выше, чем в сельском хозяйстве. [Электронный ресурс] — URL: https://forbes.kz/articles/proizvoditelnost-truda-v-gornodobyche-rk-v-20-raz-vyshe-chem-v-selskom-hozyaystve (дата обращения: 20.06.2025)

4 Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2029 года (постановление № 868). Казахстан. [Электронный ресурс] —URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000868 (дата обращения 21.06.2025);

5 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/ (дата обращения: 20.04.2025)

6 Arnapress. Износ основных фондов в отдельных отраслях промышленности Республики Казахстан достигает 70–90% 23 октября 2024 г. [Электронный ресурс] — URL: https://www.arnapress.kz/promyshlennost/234873-iznos-osnovnyh-sredstv-v-nekotoryh-sferah-promyshlennosti-rk-dostigaet-70-90 (дата обращения: 20.04.2025)

7 Iootty M., Bizhan A., & Correa P. Boosting productivity in Kazakhstan with micro-level tools: Analysis and policy lessons. World Bank, 2022. P. 135-136.

8 Lee H.-S. Tovma, N. A., Zobov A. M., Shurenov N. B., & Degtereva E. A. Determinants for increasing the productivity of single-industry towns in Kazakhstan. Regional Statistics, 2024, 14(4), P. 684–706. https://doi.org/10.15196/rs140404

9 Bazarkhanova G. The problem of labor productivity in Kazakhstan and ways to improve it. Bulletin, 4–2019, 2(91), P. 140–144.

10 World Bank. Labor productivity in Kazakhstan: In search of ways to unlock the potential of dynamically developing enterprises. World Bank Blogs. 2021, May 28. Available at: —URL: https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/kazakhstans-productivity-quest-unleashing-financing-dynamic-firms (accessed: 5.12.2024).

11 Hall R. E., & Jones C. I. Why do some countries produce so much more output per worker than others? The Quarterly Journal of Economics, 1999, 114(1), P. 83–116. https://doi.org/10.1162/003355399555954 (accessed: 5.12.2024).

12 Zhao X., Guo Y., Liu Z., & Xiu A. Boosting green recovery: The impact of green fiscal policy on green total factor productivity. Economic Change and Restructuring, 2023, 56(4), P. 2601–2619. https://doi.org/10.1007/s10644-023-09516-6 (accessed: 5.12.2024).

13 Fedulova I., Voronkova O., Zhuravlev P., Gerasimova E., Glyzina M., & Alekhina N. (2019). Labor productivity and its role in the sustainable development of economy: On the example of a region. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 7(2), P. 1059–1073. https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2(19) (accessed: 5.12.2024).

14 Radosteva M. V. On the question of labor productivity. Scientific Bulletins of the Belgorod State University Series Economics Computer Science, 2018, 45(2), P. 268–272. https://doi.org/10.18413/2411-3808-2018-45-2-268-272 (accessed: 01.02.2025).

15 Pilat D. Competition, productivity and efficiency. OECD Publishing, 1996. P. 125-134.

16 The Productivity Institute. Q3 2024: Productivity growth in the Euro Area is slowly recovering from the lows of 2023. The Productivity Institute. 2024, December 10. Available at: —URL: https://www.productivity.ac.uk/the-productivity-lab/q3-2024-productivity-growth-in-the-euro-area-is-slowly-recovering-from-the-lows-of-2023/ (accessed: 01.02.2025).

ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается роль финансовой поддержки и инвестиций в достижении устойчивого экономического развития Казахстана. Цель статьи - на основе комплексного анализа динамики инвестиционных процессов и финансовой инфраструктуры Казахстана за 2000–2023 гг. выявить структурные дисбалансы и факторы, сдерживающие рост производительности, а также обосновать стратегические направления инвестирования в аграрный сектор, инновации и «зелёные» финансы для обеспечения устойчивого экономического развития страны. С использованием статистических данных и политических документов был проведён описательный и сравнительный анализ тенденций за период 2000–2023 гг.; анализ выявил структурный дисбаланс инвестиций в пользу добывающего сектора. Проведённый факторный анализ показал ключевые внутренние и внешние факторы, влияющие на производительность, включая финансовую инфраструктуру, технологическую модернизацию, человеческий капитал и качество государственного управления. Особое внимание уделено неэффективности использования инвестиций в основной капитал сельского хозяйства и ограниченному участию коммерческих банков в долгосрочном кредитовании. Результаты исследования показывают, что недостаточная координация инвестиционной политики, высокий уровень износа основных фондов и слабая институциональная поддержка сдерживают рост производительности, тем самым замедляя устойчивое развитие. Автор приходит к выводу, что целевые инвестиции в сельское хозяйство, инновации и «зелёные» финансы в сочетании с укреплением институциональных основ способны смягчить внешние шоки, повысить производительность и обеспечить сбалансированный экономический рост Казахстана.

Ключевые слова. Казахстан, устойчивое развитие, финансовая поддержка, инвестиционная политика, производительность, сельское хозяйство, институциональная среда, экономический рост.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰРАҚТЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуына қол жеткізуде қаржылық қолдау мен инвестициялардың рөлі қарастырылады. Мақаланың мақсаты - 2000–2023 жылдар аралығындағы Қазақстанның инвестициялық процестері мен қаржылық инфрақұрылымының динамикасына кешенді талдау жасау негізінде құрылымдық теңгерімсіздіктер мен өнімділік өсімін тежейтін факторларды анықтау, сондай-ақ елдің тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін аграрлық секторға, инновацияларға және «жасыл» қаржыға инвестиция салудың стратегиялық бағыттарын негіздеу болып табылады. Статистикалық деректер мен саяси құжаттарды пайдалана отырып, 2000-2023 жылдар аралығындағы үрдістердің сипаттамалық және салыстырмалы талдауы жүргізілді, бұл инвестициялардың өндіруші сектордың пайдасына құрылымдық теңгерімсіздігін

анықтады. Жүргізілген факторлық талдау өнімділікке әсер ететін негізгі ішкі және сыртқы факторларды айқындады, олардың қатарына қаржылық инфрақұрылым, технологиялық жаңғырту, адами капитал және мемлекеттік басқару сапасы кіреді. Ауыл шаруашылығындағы негізгі капиталға салынған инвестициялардың тиімсіздігіне және коммерциялық банктердің ұзақ мерзімді несиелеуге шектеулі қатысуына ерекше назар аударылды. Зерттеу нәтижелері инвестициялық саясаттың жеткіліксіз үйлестірілуі, негізгі қорлардың тозуының жоғары деңгейі және институционалдық қолдаудың әлсіздігі өнімділіктің өсуін тежеп, тұрақты дамуды баяулататынын көрсетті. Автор мақсатты инвестициялар ауыл шаруашылығына, инновацияға және «жасыл» қаржыландыруға бағытталса, сондай-ақ институционалдық негіздер нығайтылса, сыртқы күйзелістерді жұмсартуға, өнімділікті арттыруға және Қазақстан экономикасының теңгерімді өсуін қамтамасыз етуге болатынын алға тартады.

Негізгі сөздер. Қазақстан, тұрақты даму, қаржылық қолдау, инвестициялық саясат, өнімділік, ауыл шаруашылығы, институционалдық орта, экономикалық өсу.

REFERENCES

1 Lewis, W. W. The power of productivity. University of Chicago Press. 2004. P. 125-136. [In English]

2 Zaurbekova T.S. Osnovnye tendencii razvitiya mer gosudarstvennoj podderzhki sel'skogo hozyajstva v Kazahstane v usloviyah chlenstva v EAES i VTO *[Main trends in the development of state support measures for agriculture in Kazakhstan in the context of membership in the EAEU and the WTO]* //Torgovaya politika.2019. № 3. P.115-133. [In Russian]

3 Ahmed'yarova, A. Proizvoditel'nost' truda v gornodobyvayushchej promyshlennosti Respubliki Kazahstan v 20 raz vyshe, chem v sel'skom hozyajstve. *[Labor productivity in the mining industry of the Republic of Kazakhstan is 20 times higher than in agriculture]* — Available at: — URL: https://forbes.kz/articles/proizvoditelnost-truda-v-gornodobyche-rk-v-20-raz-vyshe-chem-v-selskom-hozyaystve [In Russian] (accessed: 20.06.2025)

4 Ob utverzhdenii Koncepcii investicionnoj politiki Respubliki Kazahstan do 2029 goda (postanovlenie № 868). Kazahstan. *[On approval of the Concept of Investment Policy of the Republic of Kazakhstan until 2029]* — Available at: —URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000868 [In Russian] (accessed: 21.06.2025);

5 Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan *[Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]*. Dostupno — Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/ [In Russian] (accessed: 20.04.2025)

6 Arnapress. Iznos osnovnyh fondov v otdel'nyh otraslyah promyshlennosti Respubliki Kazahstan dostigaet 70–90% 23 oktyabrya 2024 g. *[The depreciation of fixed assets in certain industrial sectors of the Republic of Kazakhstan reaches 70–90%]* — Available at: — URL: https://www.arnapress.kz/promyshlennost/234873-iznos-osnovnyh-sredstv-v-nekotoryh-sferah-promyshlennosti-rk-dostigaet-70-90 [In Russian] (accessed: 20.04.2025)

7 Iootty, M., Bizhan, A., & Correa, P. Boosting productivity in Kazakhstan with micro-level tools: Analysis and policy lessons. 2022. World Bank. P. 135-136. [In English]

8 Lee H.-S., Tovma N. A., Zobov A. M., Shurenov N. B., & Degtereva E. A. Determinants for increasing the productivity of single-industry towns in Kazakhstan. Regional Statistics, 2024, 14(4), P. 684–706. https://doi.org/10.15196/rs140404 [In English]

9 Bazarkhanova, G. The problem of labor productivity in Kazakhstan and ways to improve it. Bulletin, 2019, 4–2(91), 140–144. [In English]

10 World Bank. Labor productivity in Kazakhstan: In search of ways to unlock the potential of dynamically developing enterprises. World Bank Blogs. 2021, May 28. Available at: — URL: https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/kazakhstans-productivity-quest-unleashing-financing-dynamic-firms [In English] (accessed: 5.12.2024).

11 Hall R. E., & Jones C. I. Why do some countries produce so much more output per worker than others? The Quarterly Journal of Economics, 1999, 114 (1), P. 83–116. https://doi.org/10.1162/003355399555954 [In English] (accessed: 5.12.2024).

12 Zhao X., Guo Y., Liu Z., & Xiu A. Boosting green recovery: The impact of green fiscal policy on green total factor productivity. Economic Change and Restructuring, 2023, 56(4), P. 2601–2619. https://doi.org/10.1007/s10644-023-09516-6 [In English] (accessed: 5.12.2024).

13 Fedulova I., Voronkova O., Zhuravlev P., Gerasimova E., Glyzina M., & Alekhina N. Labor productivity and its role in the sustainable development of economy: On the example of a region. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 2019, 7(2), P. 1059–1073. https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2(19) [In English] (accessed: 5.12.2024).

14 Radosteva M. V. On the question of labor productivity. Scientific Bulletins of the Belgorod State University Series Economics Computer Science, 2018, 45(2), P. 268–272. https://doi.org/10.18413/2411-3808-2018-45-2-268-272 [In English] (accessed: 01.02.2025).

15 Pilat D. Competition, productivity and efficiency. OECD Publishing, 1996. P. 125-134. [In English]

16 The Productivity Institute. Q3 2024: Productivity growth in the Euro Area is slowly recovering from the lows of 2023. The Productivity Institute. 2024, December 10.Available at: —URL: https://www.productivity.ac.uk/the-productivity-lab/q3-2024-productivity-growth-in-the-euro-area-is-slowly-recovering-from-the-lows-of-2023/ [In English] (accessed: 01.02.2025).

Information about authors:

Nabira Kalmanova - Research Intern, University of Illinois at Urbana-Champaign, University of Illinois at Urbana-Champaign, 506 S Wright St, Urbana, IL 61801, Urbana-Champaign, USA

E-mail: nabi241174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0510-092X

Saltanat Suleymanovna Tleuberdiyeva - **corresponding author,** Research Intern, University of Illinois at Urbana-Champaign, University of Illinois at Urbana-Champaign, 506 S Wright St, Urbana, IL 61801, Urbana-Champaign, USA

E-mail: tleuberdieva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7841-2572

Dinara Dairkhanovna Abisheva – Research Intern, University of Illinois at Urbana-Champaign, University of Illinois at Urbana-Champaign, 506 S Wright St, Urbana, IL 61801, Urbana-Champaign; USA

E-mail: dinaabi@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2449-301X

Stephen Lawrence Parente - PhD, Associate professor, Department of Economics, University of Illinois, USA

E-mail: parente@illinois.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4776-6447

Информация об авторах:

Набира Калманова – стажер-исследователь Иллинойского университета в Урбана Шампейн, Урбана Шампейн, США;

E-mail: nabi241174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0510-092X

Салтанат Сулеймановна Тлеубердиева – **основной автор**, стажер-исследователь Иллинойского университетиа в Урбана Шампейн, Урбана Шампейн, США;

E-mail: tleuberdieva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7841-2572

Динара Даирхановна Абишева – стажер-исследователь Иллинойского университета в Урбана Шампейн, Урбана Шампейн, США;

E-mail: dinaabi@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2449-301X

Stephen Lawrence Parente – PhD, доцент, департамент экономики, Иллинойский университет в Урбана Шампейн, США;

E-mail: parente@illinois.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4776-6447

Авторлар туралы мәлімет:

Набира Калманова – Урбана Шампейн Иллинойс университетінің стажер-зерттеушісі, Урбана Шампейн, АҚШ

E-mail: nabi241174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0510-092X

Салтанат Сүлеймановна Тлеубердиева – **негізгі автор**, Урбана Шампейн Иллинойс университетінің стажер-зерттеушісі, Урбана Шампейн, АҚШ

E-mail: tleuberdieva@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7841-2572

Динара Даирхановна Абишева – Урбана Шампейн Иллинойс университетінің стажер-зерттеушісі, Урбана Шампейн, АҚШ

E-mail: dinaabi@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2449-301X

Stephen Lawrence Parente – Урбана Шампейн Иллинойс университетінің PhD, доцент, Экономика департаменті, Урбана Шампейн, АҚШ

E-mail: parente@illinois.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4776-6447

IRSTI 06.52.13 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.27**
UDC 338.1

T.I.Kakizhanova[1], G.K.Andabayeva[1*], L.A.Bimendiyeva[1], A.A.Akparova[2]

[1] Al-Farabi Kazakh National University,
050040, Almaty, Kazakhstan
[2] Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
050022, Almaty, Kazakhstan.
*e-mail: andabayeva.gulmira@kaznu.kz

ESTIMATION OF VOLATILITY OF SHARES OF THE KAZAKHSTAN STOCK MARKET BASED ON GARCH MODELS

Abstract

Because it is a crucial indicator of investment risk and can signal potential price swings, share volatility is vital. Larger volatility suggests a larger chance of both significant gains and large losses. Because investors utilise it to find trading opportunities and match their assets with their risk tolerance, it is essential for making well-informed decisions, pricing alternatives, and building portfolios. The primary purpose of the article. Forecasting and assessing the volatility of stocks in the securities market of the Republic of Kazakhstan. Research methodology. The article systematically analysed and synthesised scientific information. Analysing various methods in the research of foreign scientists, a generalised autoregressive heteroskedasticity model was used, which assumes that the current variability of the dispersion is influenced by both previous changes in indicators and prior estimates of the dispersion (GARCH model). Research features / value. This article attempts to assess the riskiness of stocks in the securities market of the Republic of Kazakhstan by reviewing existing theories and empirical studies. Research results. A comparison of the risks associated with HSBK, KZTK, and KZTO stocks reveals that an investor should focus primarily on a stock's risk. To do this, you need to identify the stock's high- and low-volatility periods, as well as the distribution of daily price fluctuations. GARCH model results indicate that KZTK stock has a higher risk than other stocks. Empirical research has shown that these financial instruments alternate between periods of high and low volatility. A financial instrument's risk will be overestimated during a period of low volatility by the first data points from an exceptionally high volatility period.

Keywords: share volatility, GARCH model, stock market, risk management, financial econometrics

Introduction

The stock market has experienced previously unheard-of volatility amid economic globalisation, particularly following the effects of the recent global financial crisis. This volatility hinders the stock market's normal functioning and increases market risk and uncertainty. Accurately measuring the volatility of stock index returns is especially crucial to lowering this uncertainty. At the same time, attention has shifted to the stock market's positive growth due to its significant role in the global economy. Therefore, to quantify the volatility of stock index returns, one must be aware of the theoretical and literary significance of volatility [1]. In finance, volatility prediction is essential. We can assess the likelihood of obtaining a specific outcome by using estimates of volatility and central tendency. The assignment of diversified assets to create effective portfolios with a higher risk to reward ratio is a common difficulty for financial analysts [2]. Stock market volatility, the statistical deviation of prices from their average, is a measure of the magnitude and velocity of price swings over a given period. While low volatility denotes steady, predictable price swings, lower risk, and lower potential profits, high volatility denotes frequent, abrupt changes in value, higher risk, and possibly huge profits. When deciding whether to buy or sell stocks, investors use this metric to assess the risk and potential returns of their holdings. Technological breakthroughs and growing globalisation have expanded the range of information influencing stock markets, coming from a variety of sources. Nevertheless, a thorough analysis of how firm-level and macro factors affect stock market volatility is lacking. Understanding share price volatility enables organisations and investors to make both constructive and corrective decisions to support efficient financial management. Research publications, published reports, pertinent books, and a variety of newspaper stories are examples of secondary sources from which the data for this study was gathered. Along with ARIMA, Wavelet Transformation Models, and Artificial Neural Network

models, which were used as advancements in earlier analyses, the GARCH family of models was mainly used to quantify volatility [4].

Using data from Switzerland, Stulz & Wasserfallen (1995) developed a demand function to explain why shares available to international investors trade at a premium [5]. The findings of Foerster & Karolyi's (1998) investigation of international companies listed in the US provide credence to the theories of investor recognition and market segmentation [6]. Bomfim (2003) examined the impact of news and pre-announcements on the stock market when monetary policy decisions are made public. The findings imply that on the days before regularly planned policy pronouncements, the stock market is typically quiet—conditional volatility is unusually low [7].

Li et al. (2020) investigated the relationship between corporate social responsibility (CSR) and options trading. By encouraging shareholder activism, as seen by a rise in long-term, socially conscious institutional ownership and CSR recommendations, as well as by escalating product market rivalry, which promotes green innovation and CSR activities related to products, we find that options trading can improve corporate social responsibility [8]. The benefits are less noticeable in companies with entrenched management but more evident in well-run businesses). Megaritis et al.'s (2021) empirical study demonstrates that while stock market volatility is comparatively resilient to shocks in observable uncertainty proxies, it is greatly affected by rising macroeconomic unpredictability (9)].

In an increasingly globalised world, Tenkovskaya (2023) conducted research to determine the volatility in the profitability of PJSC "NK Lukoil" shares during economic crises. The study's findings are helpful because they can assist investors in developing trading plans, determining the minimum value of the Russian oil company's securities, and preparing to buy shares of the company following a decline in value and significant volatility in profitability [10]. Ajmi's (2021) research experimentally examines the conditional variance, or volatility, in the daily returns of seven sectoral indices and the Boursa Kuwait market index from May 13, 2012, to March 1, 2018. In addition to being skewed to the left and non-normal, the returns showed signs of ARCH effects and leptokurtosis. The results of the GARCH-M model indicated a negative correlation between risk and returns for the indices, whereas the symmetric GARCH model showed evidence of volatility clustering and persistence [11]. Barkha et al. (2020) conducted a study to determine the degree of dynamic conditional correlation between the Russian and developed stock markets, as well as to identify patterns of profitability volatility. The findings showed that the US and Russian markets had a unidirectional link, whereas the Russian market and the developed European markets had a bidirectional correlation [12].

Materials and methods of research

The financial markets of the Republic of Kazakhstan, specifically the dynamics of financial assets in the stock market, such as shares, are the objects of this research. At the initial stage, during the preparation of materials, the method of literature and data analysis was applied. This approach enabled the collection of necessary primary and secondary information, including statistical data. To ensure a comprehensive study, the comparative method was also employed. Using statistical data from the Investfunds platform, GARCH models were applied to evaluate the dynamics of Kazakhstani stocks.

Results and their discussion

Market risk refers to the possibility of losses due to adverse movements in financial markets. Market risk is of a macroeconomic nature, that is, the sources of market risks are macroeconomic indicators of the economic system - market indices, interest rate curves, etc.

A key concept for assessing and managing market risk is volatility. The idea of volatility is very relevant and widely discussed in financial mathematics. Volatility (i.e. changeability) is defined in various ways, and the term itself is used to name different measures of variability [13].

Volatility is the degree of price change over a specific period of time, i.e. if there are jumps in the quote or index chart, then the curve is "volatile", and if the graph line is more even, then it is not volatile.

The volatility value used in models can be determined in several ways, for example, using a formula of the following type:

$$\sigma_{\varepsilon} = \sqrt{\frac{1}{N-1}\sum_{t}\varepsilon_t^2} \qquad (1)$$

The reasons for the variation in financial indicators can be diverse and cause sharp jumps, price changes. If, after some time, no significant causal effects arise in the economy, financial markets stabilise, and prices in that market are in equilibrium.

Prices change during a sharp jump in supply. A large volume of currencies, stocks, and commodities can cause prices to fall, and conversely, a decrease in this volume can temporarily raise prices. Such events are rare, for example, in the second hypothesis of random walk.

The use of nonlinear models in the study of prices arose from the need and desire to explain some observed phenomena of the $h_n = \ln \frac{S_n}{S_{n-1}}$ " cluster" type, that is, their "dangerous" changes, the fact that most of the data in the distribution of values consists of many small or insignificant events, the observation of long-term memory in prices, and other properties that cannot be estimated within the framework of linear models.

Economic indicators, including financial indices, are volatile, that is, they are subject to change.

Microeconomic indicators that provide an idea of the state of the economy in general and on average, such as the volume of traded shares, their current prices, as well as the volume of investment, the general level of interest rates, production, consumption and other macroeconomic indices, vary from their average values to random deviations, that is, fluctuations. In these cases, fluctuations can be volatile and occur at very high frequencies. Such characteristics are also observed in stochastic and chaotic models, which explains attempts to describe fluctuating evolutions, "catastrophic" changes, the grouping and clustering of values, sharp fluctuations, and other phenomena with such models. In analysing and evaluating such phenomena, researchers using statistical data face the task of choosing and building an effective model.

Modelling the volatility of asset returns can be based on the concept of heteroscedasticity. Heteroscedasticity is a property of the stochastic component of regression, which is expressed in the fact that their dispersion (and, consequently, the spread of error values) is not constant, i.e. the magnitude of the dispersion changes over time.

ARCH, widely recognised in financial statistics and financial mathematics, and GARCH. Let us describe several chaotic and stochastic linear econometric conditional heteroskedastic models.

variable that represents $h = (h_n)_{n\geq 1}$ the values of, for example, a stock price or exchange rate at a time point n = 0,1,... . Time can be measured in seconds, minutes, hours, days, months, and years. $S_n = S_n(\omega)$ The following formula is used to describe the evolution of logarithmic returns:

$$h_n = \ln \frac{S_n}{S_{n-1}} \ , \qquad (2)$$

In this paper, the distribution of logarithmic stock returns is described by the ARCH model, which has the following form

$$\sigma_n^2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \alpha_i h_{n-1}^2 \qquad (3)$$

Based on the residuals, an autoregressive conditional heteroscedasticity (ARCH) model is fitted. Tusindirudin karapaiymdyly ushin sipattalatyn *ARCH (p)* - autoregressive charty heteroskedastical model *p* parametrin birge ten dep alamyz.

When *p=1*

$$\sigma_n^2 = \alpha_0 + \alpha_1 h_{n-1}^2, \quad (4)$$

One of the first generalized forms of *the ARCH(p) model is the GARCH(p, q) model*, which is characterized by two parameters p, q . In this model, and are also considered σ_n *ARCH(p)* models , but the following $h_n = \sigma_n \varepsilon_n$ *GARCH(p, q) relation is proposed* for the formation of "volatility" :

$$\sigma_n^2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \alpha_i h_{n-i}^2 + \sum_{j=1}^{q} \beta_j \sigma_{n-j}^2 \quad (5)$$

let's give some simple formulas related to *the GARCH(1,1) model*, which belongs to a special type of this generalized autoregressive conditional heteroskedastic model :

$$\sigma_n^2 = \alpha_0 + \alpha_1 h_{n-1}^2 + \beta_1 \sigma_{n-1}^2 \quad (6)$$

where $\alpha_0 > 0$, $\alpha_1 \geq 0$, $\beta_1 \geq 0$.

Due to the lack of liquid financial instruments, many well-known volatility models do not apply to the Kazakhstani stock market. However, for Kazakhstani investors, issues related to determining the ratio of risk and portfolio return often arise. Therefore, as an example, let's consider the most liquid ordinary shares of Kazakhstani issuers, such as the "Pipeline Transport" sector - KazTransOil JSC with the ticker "KZTO", the "Banks" sector - Halyk Bank "HSBK" and the "Communications and Telecommunications" sector - Kazakhtelecom JSC with the ticker "KZTK". Their main characteristics are presented in Table 1.

Table 1 - Characteristics of HSBK, KZTK, and KZTO shares

The action name , ticker	Kazakhtelecom, simple action (KZ0009093241, KZTK)	Halyk Bank, common stock (KZ000A0LE0S4, HSBK)	KazTransOil , ordinary share (KZ1C00000744, KZTO)
Industry	Contact and telecommunications	Bank account	Pipe car
Capitalization	634 922.84 million KZT 1 224.47 million USD	7 194 500.00 million KZT 13 874.80 million USD	328 844.21 million KZT 634.19 million USD
Div. profitability for the 4th quarter	3.54%	8.84%	7.60%
Last monthly price dynamics	+ 23.47%	+ 3.90%	+ 5.69%
Last in the year price dynamics	+74.15%	+29.40%	+1.54%
Price as of 06.05.2025	59 298.00 KZT (+2.16%)	287.78 KZT (-0.08%)	854.95 KZT (+0.21%)
Note: Compiled based on https://investfunds.ru/stocks/Kazakhtelecom/			

Figure 1 is too selective for research; the dynamics of stock prices are shown taken from the Investfunds website. The stock charts all assessments during the period. It can be seen that the decrease in 2023 was third in the quarter - KazTransOil. The ticker of the Joint Stock Company is "KZTO". There has been a significant increase in the price of the common stock named collapse. It should be noted that Halyk Bank has seen a sharp rise in the second quarter of 2024. Other stocks with tickers HSBK and KZTK have a downward trend from 06.01.2023 to 06.05.2025. The entire graph shows that the prices of the stocks under consideration will be volatile.

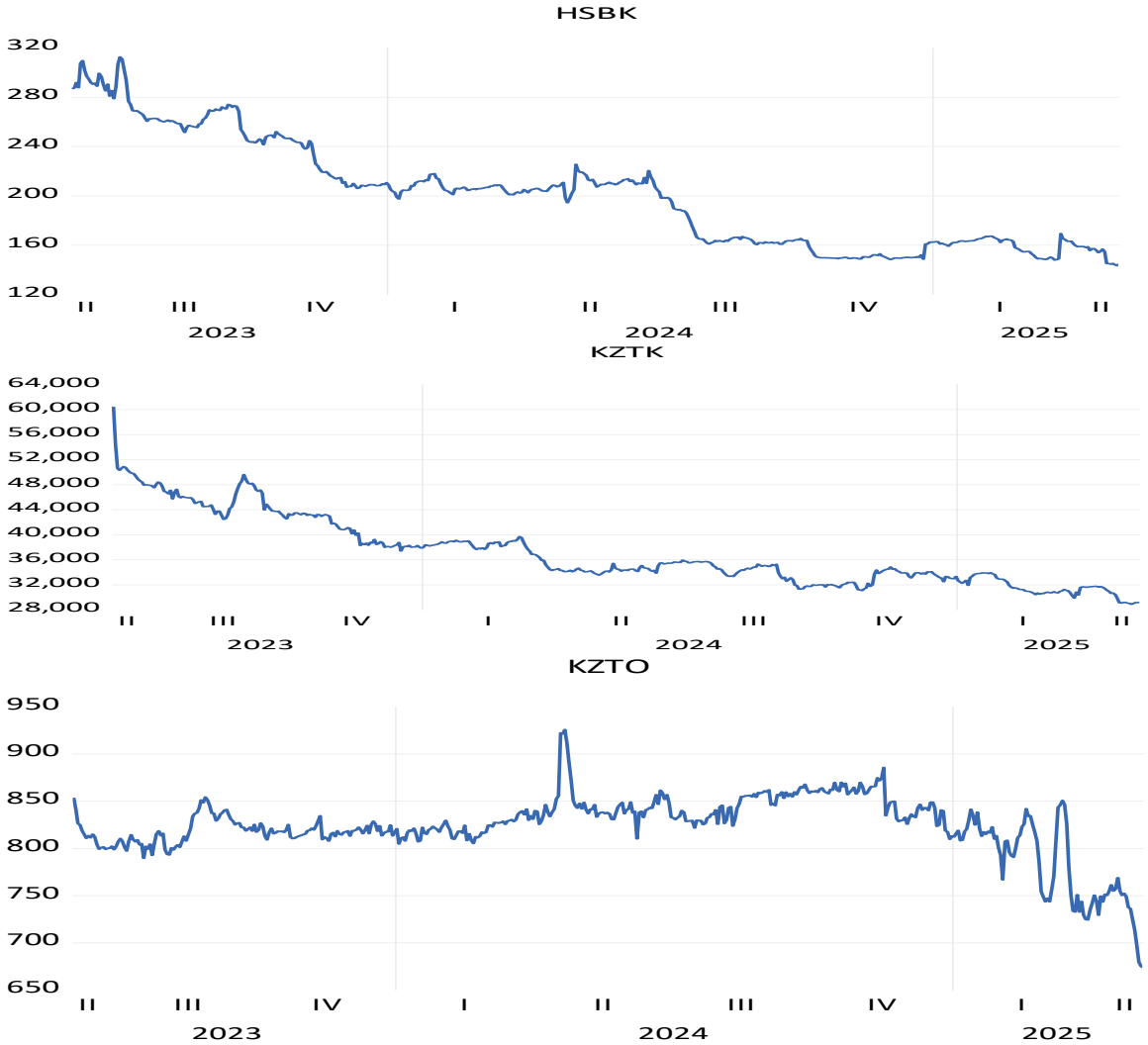

Figur 1 - Dynamics of HSBK, KZTK and KZTO stock prices (06.01.2023-06.05.2025)

Note: Compiled based on https://investfunds.ru/stocks/Kazakhtelecom/

Figure 2 shows that the time series of stock market returns alternates between periods of significant errors and periods of minor errors, or high and low volatility, respectively. This is also characteristic of exchange rate time series. After the first quarter of the years under consideration, returns show slight increases, and the volatility of all stocks is also evident, with some quarters showing sharp jumps in returns.

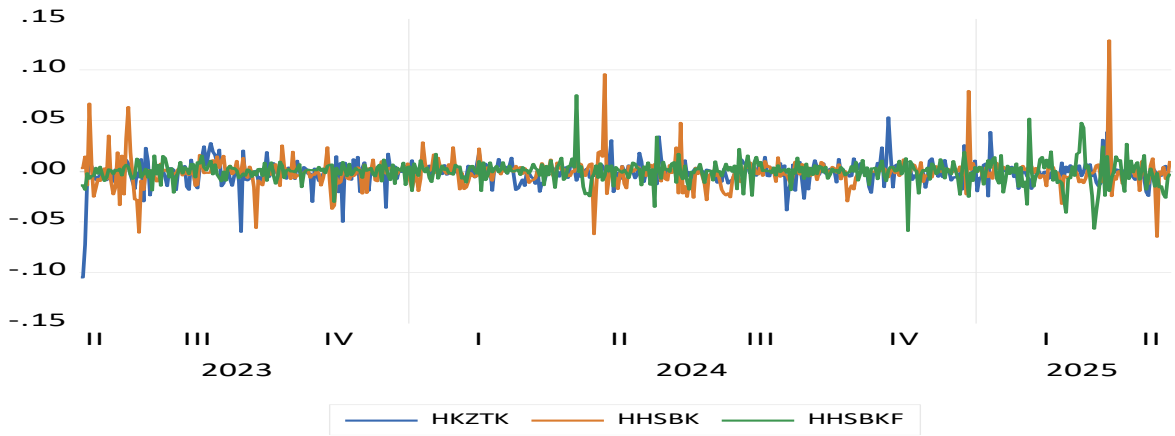

Figur 2 - KZTK , HSBK, and KZTO for stocks subject to the GARCH (1,1) model σ_n " volatility " chain computer to work implementation schedule

Note: Compiled based on https://investfunds.ru/stocks/Kazakhtelecom/

The data studied in Table 2*: Stocks with ticker symbols HSBK, KZTK, and KZTO, descriptive statistics quoted*.

Table 2 - *HSBK, KZTK and KZTO tickers* Statistical characteristics of logarithmic stock returns

	HHSBK	*HKZTK*	*HKZTO*
Mean	-0.001653	-0.001347	-0.000497
Median	-0.000761	-0.000789	0.000601
Maximum	0.053113	0.129057	0.074995
Minimum	-0.104878	-0.064801	-0.059061
Std. Dev.	0.012594	0.014270	0.011182
Skewness	-2.531481	2.266542	0.073779
Kurtosis	23.86579	25.77012	11.54674
Jarque-Bera	9681.312	11319.58	1534.439
Probability	0.000000	0.000000	0.000000
Sum	-0.833246	-0.679088	-0.250508
Sum Sq. Dev.	0.079781	0.102424	0.062897
Observations	504	504	504
Note: Compiled based on https://investfunds.ru/stocks/Kazakhtelecom/			

Table 2 shows the descriptive statistical results for each variable used in our model, including sample mean values (more precisely, mean and median) and measures of dispersion (kurtosis, skewness, minimum, maximum, Jarque-Bera statistic, and standard deviation). Descriptive statistics for *HSBK, KZTK* , and *KZTO* logarithmic stock price The corresponding means are -0.001653, -0.001347, -0.000497, and the corresponding medians are -0.000761, -0.000789, 0.000601. And the corresponding standard deviations are 0.012594, 0.014270, 0.011182. The corresponding values of the Jarque-Bera statistic are 9681.312, 11319.58, and 1534.439, and for all indicators the probabilities are zero (i.e., less than 0.05), so we can conclude that the series are not uniformly distributed. In the table, we see that the skewness coefficient for all indicators except HSBK is negative, i.e., they have negative skewness.

HHSBK, HKZTK and *HKZTO* To model logarithmic stock prices, we start by testing the stationarity of the time series. It is well known that Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root tests are used to determine whether data support stationarity or non-stationarity. In this study, augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root tests were used to test the levels or differences of variables that are assumed to be stationary. Some variables can be used at the level I(0), while other variables are stationary at the first difference I(1). Table 3 presents the results of the augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root tests for the series at the level and the first difference. ADF tests the null hypothesis of non-stationarity, which is rejected if the ADF is negative or exceeds the absolute critical values of 1%, 5%, and 10%. The results show that all stocks are stationary at the first difference, and their logarithmic returns are stationary at the I(0) condition.

Table 3 - ADF unit root tests

Variables	Level	First diff.	Order of Integration	Variables	Order of Integration
HSBK	0.486 (0.986)	-20.899*** (0.000)	I(1)	HHSBK	I(0)
KZTK	1.240 (0.998)	-23.218*** (0.000)	I(1)	HKZTK	I(0)
KZTO	-2.526 (0.667)	-19.521*** (0.000)	I(1)	HKZTO	I(0)
Notes:1) *, **, *** denotes statistically significant at the 10%, 5% and 1% levels, respectively p-value is inside brackets					

Conditional heteroscedasticity means that the conditional variance of the error depends on time. All data from 06.01.2023 to 06.05.2025 *The GARCH(1,1) model* for the return on shares of *HSBK, KZTK, KZTO* was estimated using the EViews program. Let's determine the corresponding profitability of stocks using the following formulas: $h_n(HSBK) = ln\frac{HSBK_n}{HSBK_{n-1}}$,$h_n(KZTK) = ln\frac{KZTK_n}{KZTK_{n-1}}$ және $h_n(KZTO) = ln\frac{KZTO_n}{KZTO_{n-1}}$ The following tables present the results of estimating *the GARCH (1,1) model.*

Table 4 - Parameters of the GARCH(1,1) model for *HSBK*

Yes	Coeff	Std. Error	z - Statistic	Prob .
C	-0.001643 ***	0.000183	-8.966345	0.0000
h n-1	0.074468 ***	0.027539	2.704130	0.0068
Variance Equation				
C	4.75E-05 ***	4.33E-06	10.97064	0.0000
ARCH (1)	2.503417 ***	0.171817	14.57029	0.0000
GARCH (1)	0.009221	0.010638	0.866861	0.3860
Note: compiled by authors. Notes: 1) *, **, *** denotes statistically significant at the 10%, 5% and 1% levels, respectively				

$$h_n(HSBK) = -0.001643 + 00.074468h_{n-1}(HSBK) + u_t$$

$$\sigma_n^2 = 4.75E - 05 + 2.503417\sigma_{n-1}^2 + 2.503417u_{n-1}^2$$

The sensitivity of volatility to past market shocks is statistically significant (0.074468), which in this case means that sharp changes in the stock price affect future fluctuations. The volatility assessment is 2.503417 and is also important, in terms of interpretation, we note that these stocks have a so-called long memory, that is, volatility after a shock change persists for an extended period of time, which means that the market continues to be unstable, which is favorable, for example, for traders . For *KZTK* and *KZTO* corresponding to sensitivity to past market shocks are also significant (0.193015 and -0.191916 , respectively), and the corresponding volatility estimates are 0.886200 and 0.338238 .

Table 5 – *KZTK* Parameters of the GARCH (1,1) model for

Yes	Coeff.	Std . Error	z - Statistic	Prob .
C	-0.000900 ***	0.000272	-3.312714	0.0009
h n-1	0.193015 ***	0.035416	5.449891	0.0000
Variance Equation				
C	3.94E-05 ***	3.62E-06	10.88408	0.0000
ARCH (1)	0.886200 ***	0.090065	9.839590	0.0000
GARCH (1)	0.092057 ***	0.031999	2.876848	0.0040
Note – compiled by authors. Notes: 1) *, **, *** denotes statistically significant at the 10%, 5% and 1% levels, respectively				

$$h_n(KZTK) = -0.000900 + 0.193015h_{n-1}(KZTK) + u_t$$

$$\sigma_n^2 = 3.94E - 05 + 0.886200\sigma_{n-1}^2 + 0.092057u_{n-1}^2$$

KZTK and *KZTO* is very close to each other, indicating that the volatility shocks are pretty stable, for example, *KZTK* for the stock 0.886200+0.092057 are close to each other (Table 5). This result is often observed in high-frequency financial data. For *HSBK* , the sum of the ARCH and GARCH coefficients is much higher.

Table 6 - Parameters of the GARCH (1,1) model for *KZTO*

Yes	Coeff.	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C	4.52E-05	0.000358	0.126302	0.8995
hn-1	-0.191916***	0.048145	-3.986234	0.0001
Variance Equation				
C	9.15E-06***	1.91E-06	4.796164	0.0000
ARCH(1)	0.338238***	0.037693	8.973399	0.0000
GARCH (1)	0.669087 ***	0.032321	20.70133	0.0000
Note – compiled by authors. Notes: 1) *, **, *** denotes statistically significant at the 10%, 5% and 1% levels, respectively				

$$h_n(GB_KZMS) = 4.52E-05 - 0.191916h_{n-1}(GB_KZMS) + u_t$$

$$\sigma_n^2 = 9.15E-06 + 0.338238\sigma_{n-1}^2 + 0.669087u_{n-1}^2$$

In the calculation experiment, it was possible to determine that the above parameters show that the daily changes in stock prices are distributed according to a customary law, and that it is more appropriate to use the GARCH model during periods of high and low volatility. A comparative analysis of the risks of *HSBK, KZTK, KZTO* stocks shows that an investor should pay special attention to the risk of a particular stock. To do this, it is necessary to determine the distribution of daily price changes and the periods of high and low volatility of the stock. The results of the GARCH models show that the riskiness of *the KZTK* stock is higher than that of others.

Empirical studies show that periods of high volatility and periods of low volatility for these financial instruments alternate one after another. Initial data that appears during periods of extremely high volatility will overstate the risk of a financial instrument during periods of low volatility.

Conclusions

For investors and government authorities, analyzing stock market volatility is crucial, particularly during unstable and financial crisis times. In this sense, selecting instruments and techniques for stock index volatility modeling is a pressing problem. The GARCH model is regarded as one of these techniques in this research. The unique practical capabilities of GARCH models for analyzing stock market activity have been demonstrated through testing. Consequently, some significant practical outcomes were achieved. First, it was discovered during the process of building and choosing the optimal model for each business that the amplitude of the dynamics of the stock quotes of KazakhTransOil, Halyk Bank, and Kazakhtelecom is almost equal for both positive and negative shocks. Forecasts obtained using each parameter for each stock except KZTO showed that all models under-predicted returns.

Although its price has dropped by -4.7% in 2024, KazTransOil is the only one of the equities we are looking at that is among the top 10 most profitable stocks in the KASE index. The KASE index contains stocks that give you the opportunity to make significant returns.

However, depending on the security, investing in shares of specific companies from the index list may prove to be both enormously profitable and unprofitable. Investors should therefore keep in mind that they should evaluate market performance, industry trends, and the company's financial performance before purchasing shares. Most significantly, they should diversify their holdings to lower risks.

REFERENCES

1 Bhowmik R., & Wang S. Stock market volatility and return analysis: A systematic literature review. Entropy, - 2020. 22(5), 522 p.

2 Chaudhary R., Bakhshi P., & Gupta H. Volatility in international stock markets: An empirical study during COVID-19. Journal of Risk and Financial Management, - 2020. 13 (9), 208 p.

3 Bollerslev, T. Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. Journal of Econometrics. - 1986. 31(3), P. 307–327.

4 Islam F., & Thakur O. Volatility in the share prices: A bibliometric analysis of causes and effects of various factors. Journal of Critical Reviews, - 2020. 6(7), P. 51–64.

5 Stulz R. M., & Wasserfallen W. Foreign equity investment restrictions, capital flight, and shareholder wealth maximization: Theory and evidence. The Review of Financial Studies, - 1995. 8(4), P. 1019–1057.

6 Foerster S. R., & Karolyi G. A. The effects of market segmentation and investor recognition on asset prices: Evidence from foreign stocks listing in the U.S. Dice Center for Research in Financial Economics Working Paper. - 2018. No.9. P. 8-11.

7 Bomfim A. N. Pre-announcement effects, news effects, and volatility: Monetary policy and the stock market. Journal of Banking & Finance, - 2023. 27(1), P. 133–151.

8 Li F., Lin C., Lin T.C., & Shen S. The role of options markets in corporate social responsibility. Journal of Financial Markets, - 2024. 70, P. 100 - 110.

9 Megaritis A., Vlastakis N., & Triantafyllou A. Stock market volatility and jumps in times of uncertainty. Journal of International Money and Finance, - 2021. 113. P. 102 - 355.

10 Tenkovskaya L. Volatility of the yield of shares of PJSC “NK Lukoil” during economic crises. - 2023. 17, P. 132–140.

11 Ajmi J. Estimating return volatility of stock market indices: The case of Boursa Kuwait. International Journal of Business and Management Research, - 2021. 9(1), P. 74–84.

12 Barkha D., Batra S., Aggarwal V., Yadav M., & Kumar P. Stock market volatility: A systematic review. Journal of Modeling in Management, - 2024. 19(3), P. 925–952.

13 Engle R. GARCH 101: The use of ARCH/GARCH models in applied econometrics. Journal of Economic Perspectives, - 2001. 15(4), P. 157–168.

ОЦЕНКА ВОЛАТИЛЬНОСТИ АКЦИЙ КАЗАХСТАНСКОГО ФОНДОВОГО РЫНКА НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ GARCH

Аннотация

Поскольку волатильность акций является важнейшим показателем инвестиционного риска и отражает возможные ценовые колебания, она играет ключевую роль в финансовом анализе. Более высокая волатильность означает более высокую вероятность как значительных прибылей, так и убытков. Инвесторы используют данный показатель для поиска торговых возможностей и согласования своих активов с уровнем допустимого риска. Таким образом, волатильность необходима для принятия обоснованных решений, оценки стоимости производных инструментов и формирования инвестиционных портфелей. Цель статьи - прогнозирование и оценка волатильности акций на рынке ценных бумаг Республики Казахстан. Методология исследования. В статье проведён системный анализ и обобщение научной информации. На основе анализа различных методов, применяемых зарубежными исследователями, использована обобщённая авторегрессионная модель условной гетероскедастичности (GARCH), предполагающая, что текущая изменчивость дисперсии зависит как от предыдущих изменений показателей, так и от предыдущих оценок дисперсии. Научная новизна / ценность. В работе предпринята попытка оценить рискованность акций на рынке ценных бумаг Казахстана через анализ существующих теорий и эмпирических исследований. Результаты исследования. Сравнение рисков, связанных с акциями HSBK, KZTK и KZTO, показало, что инвестору необходимо уделять особое внимание рисковости каждой отдельной акции. Для этого требуется определить периоды высокой и низкой волатильности, а также распределение ежедневных ценовых колебаний. Результаты моделирования по методу GARCH свидетельствуют о том, что акции KZTK обладают более высоким уровнем риска по сравнению с другими. Эмпирические данные подтверждают, что рассматриваемые финансовые инструменты постоянно чередуются между фазами высокой и низкой волатильности. При этом в периоды низкой волатильности риск инструмента может быть завышен на основании данных, полученных в условиях экстремально высокой волатильности.

Ключевые слова: волатильность акций, модель GARCH, фондовый рынок, управление рисками, финансовая эконометрика.

ҚАЗАҚСТАН ҚОР НАРЫҒЫ АКЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰБЫЛМАЛЫЛЫҒЫН GARCH МОДЕЛЬДЕРІ НЕГІЗІНДЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Акциялардың құбылмалылығы инвестициялық тәуекелдің маңызды көрсеткіші болып табылады және ықтимал бағалық ауытқуларды сипаттайды. Құбылмалылықтың жоғары болуы ірі пайда алу немесе айтарлықтай шығынға ұшырау ықтималдығының артуын білдіреді. Инвесторлар бұл көрсеткішті сауда мүмкіндіктерін анықтау және өз активтерін тәуекелге төзімділік деңгейімен сәйкестендіру үшін қолданады.

Сондықтан құбылмалылық саналы шешім қабылдау, туынды құралдарды бағалау және инвестициялық портфель қалыптастыруда аса маңызды. Мақаланың мақсаты - Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығындағы акциялардың құбылмалылығын болжау және бағалау. Мақалада ғылыми ақпаратқа жүйелі талдау жүргізіліп, қорытындыланып, шетелдік ғалымдардың әдістемелерін зерделеу негізінде ағымдағы дисперсия өзгергіштігінің алдыңғы көрсеткіштер мен дисперсия бағаларына тәуелділігін ескеретін жалпыланған авторегрессиялық шартты гетероскедастикалық модель (GARCH) секілді зерттеу әдіснамасыны қолданылды. Қазақстанның бағалы қағаздар нарығындағы акциялардың тәуекел деңгейін қолданыстағы теориялар мен эмпирикалық зерттеулерді шолу арқылы бағалау әрекеті жасалды. Зерттеу нәтижелері. HSBK, KZTK және KZTO акцияларының тәуекелдерін салыстыру инвестордың әрбір акцияның тәуекеліне ерекше көңіл бөлуі қажет екенін көрсетті. Ол үшін күнделікті бағалық ауытқулардың таралуын және жоғары әрі төмен құбылмалылық кезеңдерін анықтау қажет. GARCH моделінің нәтижелері KZTK акцияларының басқа акцияларға қарағанда тәуекелі жоғары екенін айқындады. Эмпирикалық зерттеулер бұл қаржы құралдарының жоғары және төмен құбылмалылық кезеңдерінің үздіксіз алмасып отыратынын көрсетті. Сонымен қатар төмен құбылмалылық кезеңдерінде тәуекел деңгейі бұрынғы жоғары құбылмалылық жағдайларына сүйене отырып артық бағалануы мүмкін.

Негізгі сөздер: акциялардың құбылмалылығы, GARCH моделі, қор нарығы, тәуекелдерді басқару, қаржылық эконометрика.

REFERENCES

1 Bhowmik R., & Wang S. Stock market volatility and return analysis: A systematic literature review. Entropy, - 2020. 22(5), 522 p. [in English]

2 Chaudhary R., Bakhshi P., & Gupta H. Volatility in international stock markets: An empirical study during COVID-19. Journal of Risk and Financial Management, - 2020. 13 (9), 208 p. [in English]

3 Bollerslev, T. Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. Journal of Econometrics. - 1986. 31(3), P. 307–327. [in English]

4 Islam F., & Thakur O. Volatility in the share prices: A bibliometric analysis of causes and effects of various factors. Journal of Critical Reviews, - 2020. 6(7), P. 51–64. [in English]

5 Stulz R. M., & Wasserfallen W. Foreign equity investment restrictions, capital flight, and shareholder wealth maximization: Theory and evidence. The Review of Financial Studies, - 1995. 8(4), P. 1019–1057. [in English]

6 Foerster S. R., & Karolyi G. A. The effects of market segmentation and investor recognition on asset prices: Evidence from foreign stocks listing in the U.S. Dice Center for Research in Financial Economics Working Paper. - 2018. No.9. P. 8-11. [in English]

7 Bomfim A. N. Pre-announcement effects, news effects, and volatility: Monetary policy and the stock market. Journal of Banking & Finance, - 2023. 27(1), P. 133–151. [in English]

8 Li F., Lin C., Lin T.C., & Shen S. The role of options markets in corporate social responsibility. Journal of Financial Markets, - 2024. 70, P. 100 - 110. [in English]

9 Megaritis A., Vlastakis N., & Triantafyllou A. Stock market volatility and jumps in times of uncertainty. Journal of International Money and Finance, - 2021. 113. P. 102 - 355. [in English]

10 Tenkovskaya L. Volatility of the yield of shares of PJSC “NK Lukoil” during economic crises. - 2023. 17, P. 132–140. [in English]

11 Ajmi J. Estimating return volatility of stock market indices: The case of Boursa Kuwait. International Journal of Business and Management Research, - 2021. 9(1), P. 74–84. [in English]

12 Barkha D., Batra S., Aggarwal V., Yadav M., & Kumar P. Stock market volatility: A systematic review. Journal of Modeling in Management, - 2024. 19(3), P. 925–952. [in English]

13 Engle R. GARCH 101: The use of ARCH/GARCH models in applied econometrics. Journal of Economic Perspectives, - 2001. 15(4), P. 157–168. [in English]

Information about authors:

Tolkyn Kakizhanova – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2475-0573

Gulmira Andabayeva – **corresponding author,** Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: andabayeva.gulmira@kaznu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711

Laila Bimendiyeva – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Leila.Bimendiyeva@kaznu.edu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4965-5908
Aigul Akparova – Candidate of Economic Sciences (PhD), Professor, Department of International Business, Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbayev St., 050022, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: aigul.akparova@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0085-3057

Информация об авторах:
Толкын Какижанова – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2475-0573
Гульмира Андабаева – **основной автор,** кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: andabayeva.gulmira@kaznu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711
Лайла Бимендиева – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: Leila.Bimendiyeva@kaznu.edu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4965-5908
Айгуль Акпарова – кандидат экономических наук (PhD), профессор кафедры «Международный бизнес», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылайхана, ул. Муратбаева, 200, 050022, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aigul.akparova@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0085-3057

Авторлар туралы ақпарат:
Толқын Какижанова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Tolkyn.Kakizhanova@kaznu.edu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2475-0573
Гульмира Андабаева – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Экономика» кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: andabayeva.gulmira@kaznu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711
Лайла Бимендиева – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Экономика» кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Leila.Bimendiyeva@kaznu.edu.kz
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4965-5908
Айгуль Акпарова – экономика ғылымдарының кандидаты (PhD), «Халықаралық бизнес» кафедрасының профессоры, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Муратбаев к-сі, 200, 050022, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aigul.akparova@mail.ru
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0085-3057

ҒТАМР 06.77.31 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.28**
ӘОЖ 351/354

Н.М. Шеримова[1*], Г.М. Базенов[2], М.К. Каримбергенова[1], С.С. Донцов[1]

[1]«Торайғыров университеті» КЕАҚ,
140000, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
[2]Инновациялық Еуразия университеті,
140008, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: 777.pv@mail.ru

ИНДИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ МОНИТОРИНГ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Андатпа

Мақалада мемлекеттік жоспарлау жүйесі, оның принциптері мен негізгі қатысушылары қарастырылады. Индикативті жоспарлауға ерекше назар аударылады, ол өзінің ұсынымдық сипатына қарамастан, күш-жігерді үйлестірудің және ұлттық мақсаттарға жетудің тиімді құралы болып табылады. Мақаланың мақсаты - Қазақстан Республикасындағы индикативтік стратегиялық бағдарламалар мониторингінің ағымдағы процесін талдау, бағалау және оны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу. Мақсатқа жету үшін зерттеуде келесі ғылыми әдістер қолданылды: мемлекеттік жоспарлауды күрделі жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік талдау; бағдарламаны іске асырудағы негізгі кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік беретін тәжірибелік-бағдарланған талдау; иерархиялық бақылау процесі егжей-тегжейлі ұсынылған сипаттамалық әдіс; синтез әдісі, оның негізінде оны жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды. Авторлар даму сапасы, ресурстарды бөлу және үйлестіру дәрежесі сияқты мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігіне әсер ететін факторларды қарастырады. 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарының мысалында мақалада әртүрлі мемлекеттік ведомстволардың ынтымақтастығын көздейтін көп сатылы мониторинг процесі егжей-тегжейлі сипатталған. Теңгерімсіз мақсаттар мен үйлестірудің жеткіліксіздігі сияқты анықталған мәселелерге сүйене отырып, процестерді цифрландыруды, үлкен деректерді талдауды және жасанды интеллектті пайдалануды қоса алғанда, жақсарту шаралары ұсынылады. Осы ұсыныстарды іске асыру мониторингті тиімдірек және ашық етуге мүмкіндік береді, бұл ақыр соңында, қабылданатын басқару шешімдерінің сапасын арттырады.

Негізгі сөздер: индикативтік жоспарлау, мониторинг, стратегиялық бағдарламалар, мемлекеттік реттеу, тиімділік

Кіріспе

Тиімді мемлекеттік басқару кез келген елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуының қажетті шарты болып табылады. Жаһандық және өңірлік деңгейлердегі қарқынды өзгерістер жағдайында стратегиялық жоспарлау мемлекетке өз азаматтарының мүддесі үшін тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін маңызды құралға айналады. Мемлекеттік жоспарлау жүйесі-бұл базалық қағидаттар мен заңнамалық базаны ғана емес, сонымен қатар стратегиялық мақсаттарды іске асыруды қамтамасыз ететін егжей-тегжейлі пысықталған процестер мен негізгі қатысушыларды қамтитын күрделі және көп қырлы механизм. Пысықталған тетіктерге қарамастан, Қазақстан Республикасында мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру, көптеген басқа елдердегідей, олардың жалпы тиімділігіне әсер ететін бірқатар мәселелерге тап болады. Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасындағы индикативтік стратегиялық бағдарламалар мониторингінің ағымдағы процесін талдау, бағалау және оны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін мақалада Стратегиялық жоспарлау жүйесінің негізгі элементтері қарастырылады, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігіне әсер ететін факторлар талданады және олардың сәтті жүзеге асырылуына кедергі келтіретін негізгі мәселелер анықталады. Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары мысалында ағымдағы қадағалау процесін талдауға ерекше назар аударылатын болады, бұл әлсіз жерлерді анықтауға және тәжірибелік шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Жүргізілген талдау негізінде қадағалау жүйесінің ашықтығы мен тиімділігін арттыру мақсатында цифрлық платформалар, үлкен деректерді талдау және нәтижеге үлкен назар аудару сияқты заманауи тәсілдерді енгізу бойынша ұсыныстар дайындалатын болады. Ақыр соңына келгенде, бұл процестерді оңтайландыру басқару шешімдерінің сапасын жақсартады, бұл өз кезегінде елдің тұрақты

және озық дамуын қамтамасыз етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ақпараттық база осы тақырып бойынша ғылыми жарияланымдар мен заңнамалық актілер болды. Зерттеу мазмұнын негіздеу және дәлелдеу келесі ғылыми әдістерді қолдана отырып жүзеге асырылды: жүйелік талдау: мемлекеттік жоспарлау жүйесін принциптерді, құжаттарды, процестерді және қатысушыларды қамтитын өзара байланысты элементтердің бірыңғай кешені ретінде қарастыруға мүмкіндік берді; мәселелік-бағдарланған талдау: мемлекеттік бағдарламалардың сәтті жүзеге асырылуына кедергі келтіретін негізгі кемшіліктерді анықтау үшін пайдаланылды; сипаттамалық әдіс: стратегиялық бағдарламалық қадағалаудың иерархиялық және көп сатылы процесін егжей-тегжейлі көрсету үшін пайдаланылды; синтез әдісі: заманауи технологиялық шешімдерді ескере отырып, қадағалау процесін жетілдіру бойынша нақты ұсыныстарды әзірлеуге негіз болды. Қолданыстағы қадағалау жүйесін тәжірибелік талдау және бағалау үшін Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары пайдаланылды. Зерттеу сонымен қатар Даму сапасы, ресурстарды бөлу, билік арасындағы үйлестіру және тәуекелдерді бағалау сияқты мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігіне әсер ететін факторларды талдауды қамтыды. Анықталған мәселелер, соның ішінде мақсаттардың теңгерімсіздігі және үйлестірудің жеткіліксіздігі негізінде жүйені жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды. Тиімді мемлекеттік басқару стратегиялық жоспарлаусыз мүмкін емес, өйткені жоспарлау мемлекетке тиімді және халықтың мүддесі үшін тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді [1]. Мемлекеттік жоспарлау жүйесі-бұл принциптерден, құжаттардан, процестерден және мемлекеттік жоспарлауға қатысушылардан тұратын өзара байланысты элементтер кешені [2]. 1-суретке сәйкес Қазақстандағы стратегиялық құжаттардың иерархиясы көрсетілген.

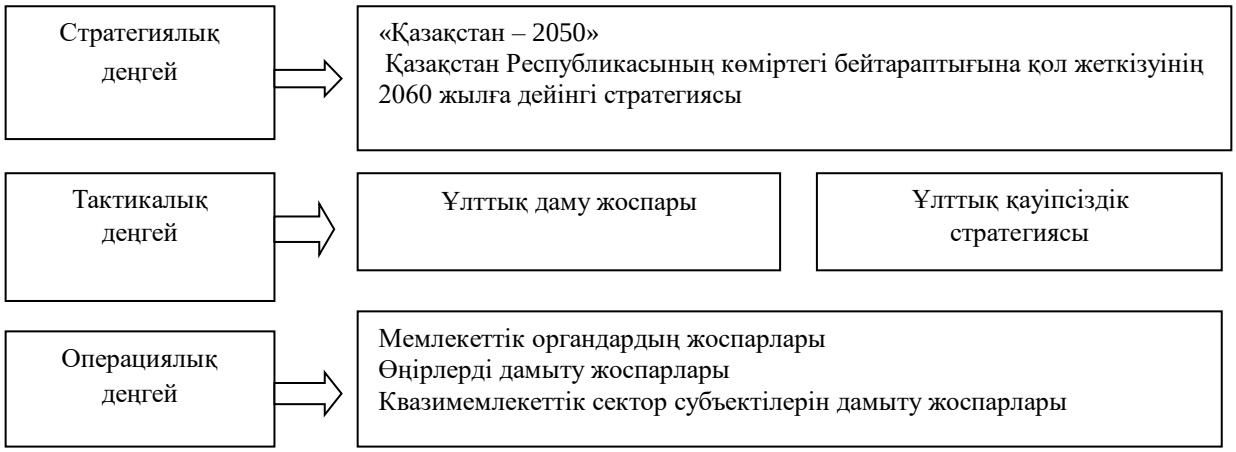

Сурет 1 – Қазақстандағы стратегиялық құжаттардың иерархиясы

Ескерту: авторлар құрастырған

Стратегиялық жоспарлау жүйесінің негізгі элементтері:

- стратегиялық жоспарлау процестері: әзірлеу-іске асыру-мониторинг-бағалау-бақылау;
- стратегиялық жоспарлау жүйесінің құжаттары [3];
- стратегиялық жоспарлау жүйесіне қатысушылар және ведомствоаралық келісу процесі (Президент және Премьер-Министр аппараттары, министрліктер, агенттіктер, әкімдіктер, ұлттық компаниялар);
- стратегиялық жоспарлау мен бюджеттік жоспарлаудың өзара байланысы;
- институционалдық негіз.

Белгіленген іс-әрекеттердің міндеттерінің жауапкершілік деңгейімен ерекшеленетін жоспарлаудың әртүрлі түрлері бар. Міндетті түрде жоспарлар келесіге бөлінеді:

директивалық; индикативті [4].

Индикативті жоспарлау әр түрлі деңгейде жүреді. Біз әр деңгей мен оның ерекшеліктерін сипаттаймыз:

- макроэкономикалық деңгей. Бұл деңгей елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына бағытталған жалпыұлттық индикативтік жоспарларды әзірлеумен сипатталады [5]. Индикативтік жоспарларды әзірлеу кезіндегі негізгі аспектілер: экономиканың ағымдағы жай-күйі, өсу әлеуеті, әлеуметтік-саяси факторлар, сыртқы экономикалық жағдайлар, ұзақ мерзімді үрдістер мен болжамдар, мемлекеттің құралдары мен ресурстары болып табылады;

- аймақтық деңгей. Бұл деңгей елдің жекелеген өңірлері үшін индикативтік жоспарларды әзірлеумен сипатталады. Индикативтік жоспарларды әзірлеу кезінде мынадай негізгі аспектілер ескеріледі: жалпы макроэкономикалық үрдістер, әлеуметтік-экономикалық жағдай, табиғи-ресурстық әлеует, экономикалық мамандану және құрылым, инфрақұрылымдық даму, экологиялық жағдай, демографиялық жағдай және еңбек ресурстары, мәдени-тарихи мұра және туристік әлеует, өңіраралық байланыстар, қоғамдық пікір және халықтың қажеттіліктері.

Индикативті жоспарлау мемлекетке ресурстарды басым салалар мен аумақтарды дамытуға, сондай-ақ маңызды әлеуметтік міндеттерді шешуге бағыттай отырып, экономикалық процестерге стратегиялық әсер етуге мүмкіндік береді. Ұсынымдық сипатта болғанына қарамастан, индикативті жоспарлау экономикаға қатысушылардың іс-әрекеттерін үйлестірудің, ресурстарды ұтымды бөлудің және жалпыұлттық мақсаттарға жетудің тиімді құралы ретінде қызмет етеді [6]. Бұл өз кезегінде елдің бүкіл экономикасының да, оның жекелеген сегменттерінің де тұрақты және үйлесімді дамуына ықпал етеді.

ҚР Ұлттық экономика министрлігі Мемлекеттік жоспарлау жөніндегі уәкілетті орган ретінде мемлекеттік бағдарламалар жүйесінің (МБЖ) мынадай процестерін әдіснамалық сүйемелдеуді жүзеге асырады: әзірлеу, іске асыру, мониторинг және бағалау.

Бағдарламалардың мониторингі мен бағалауын бағдарламаны әзірлеуші, Ұлттық экономика министрлігі – Мемлекеттік жоспарлау саласындағы негізгі жауапты орган ретінде, ҚР Қаржы министрлігі, сондай-ақ республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті жүзеге асырады. МБЖ стратегиялық және бағдарламалық құжаттарына бақылау жүргізу тәртібін Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі айқындайды

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан Республикасында, көптеген басқа елдердегідей, мемлекеттік бағдарламаларды орындаудың тиімділігі әзірлеуге және орындауға және мониторингке байланысты көптеген факторлардың әсерімен расталды:

- даму сапасы. Бұл фактор нақты мақсаттар мен міндеттерді, бағыттарды, нысаналы индикаторларды және күтілетін нәтижелерді қоюды көздейді;

- бағдарламаның негізділігі. Бұл фактор бағдарламаның (жоспардың) экономика мен қоғамның замануи экономикалық мәселелері мен қажеттіліктерінің сәйкестігін болжайды;

- ресурстық қамтамасыз ету. Бұл фактор бюджеттік бағдарламаға сәйкес қаржы ресурстарын уақтылы бөлуді, сондай-ақ құзыретті кадрлармен және материалдық ресурстармен қамтамасыз етуді көздейді;

- үйлесімділік және үйлестіру. Бұл фактор басқа мемлекеттік бағдарламалармен және стратегиялық құжаттармен өзара байланысты болжайды;

- тәуекелдерді есепке алу. Бұл фактор ықтимал тәуекелдерді болжауды және оларды азайту шараларын әзірлеуді қамтиды;

- тиімді басқару. Бұл фактор жауапкершілікті нақты бөлуді, бағдарламаның орындалуын бақылау және мониторинг тетіктерінің болуын болжайды;

- орындаушылардың құзыреттілігі. Бұл фактор бағдарламаның іс-шараларын тиімді іске асыруға қабілетті білікті кадрлардың болуын болжайды;

- ашықтық және есеп беру. Бұл фактор бағдарламаның іске асырылу барысы туралы ақпараттың ашықтығын болжайды;

- шешім қабылдаудың жеделдігі. Бұл фактор туындаған мәселерлерді уақтылы реттеуді және Бағдарламаға қажетті түзетулер енгізуді қамтиды;

- ведомствоаралық өзара іс-қимыл. Бұл фактор бағдарламаны іске асыруға қатысатын әртүрлі мемлекеттік органдар арасындағы тиімді ынтымақтастықты болжайды;

- мониторинг жүйесінің сапасы. Бұл фактор бағдарламаны іске асыру барысы және нысаналы индикаторларға қол жеткізу туралы ақпаратты жинаудың, талдаудың және ұсынудың тиімді тетіктерінің болуын болжайды;

- тәуелсіз бағалау. Бұл фактор мәселелерді анықтау және ұсыныстарды әзірлеу үшін бағдарламаның тиімділігіне тұрақты бағалау жүргізуді көздейді;

- бағалау нәтижелерін пайдалану. Бұл фактор басқару шешімдерін қабылдау және бағдарламаны түзету кезінде бағалау нәтижелерін есепке алуды қамтиды.

Стратегиялық және бағдарламалық құжаттарды, мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларын және аумақтарды дамыту бағдарламаларын әзірлеу және түзету процесінде талдау жүргізу үшін соңғы үш, бес жылдағы деректер қолданылады.

Мемлекеттік бағдарламаларды басқару және іске асыру бұл мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік басқарудың негізгі аспектілерінің бірі.

Алайда, бағдарламаларды тиімді іске асыру үшін көптеген мәселелер туындайды. Мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру кезінде туындауы мүмкін негізгі айқын мәселелерді анықтаймыз. Біріншіден, ұзақ мерзімді жоспарлар мақсаттар мен міндеттердің теңгерімсіз жүйесінен және әлемдік тәжірибеге қайшы келетін индикаторлардың шамадан тыс санынан зардап шегеді. Екіншіден, мемлекеттік органдар бөлімшелерінің функциялары мен жауапкершілігін анықтауда айқындықтың болмауы. Үшіншіден, мемлекеттік органдар арасындағы үйлестірудің жеткіліксіз деңгейі. Қазақстандағы мемлекеттік стратегиялық жоспарлау жүйесінің негізгі мәселелердің бірі әртүрлі мемлекеттік органдар арасындағы үйлестірудің жеткіліксіздігі болып табылады. Төртіншіден, мемлекеттің қаржы қаражатының жоғары шығыны. Қазақстанда мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру көбінесе мемлекеттік бюджеттен айтарлықтай қаржылық шығындармен байланысты.

Сапалы индикативті жоспарлау мемлекеттік жоспарлау жүйесінің тиімділігінің нәтижесі болып табылады. Талдау, болжау, әзірлеу процестері неғұрлым жақсы құрылымдалған болса, соғұрлым жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 маусымдағы №611 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын негізге алайық [7] бұл ел дамуының орта мерзімді кезеңге арналған басым бағыттарын айқындайтын стратегиялық құжат.

2-суретте ҚР 2029 жылға дейінгі Ұлттық жоспарына сәйкес негізгі ұлттық индикаторлардың картасын көрсетеміз.

Сурет 2 – ҚР 2029 жылға дейінгі Ұлттық жоспарына сәйкес негізгі ұлттық индикаторлардың картасы

Ескерту: [7] негізінде авторлар құрастырған

Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары - бұл ел дамуының стратегиялық бағыттары мен түйінді көрсеткіштерін айқындайтын, әлеуметтік-экономикалық аспектілердің кең спектрін қамтитын және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға және мемлекеттің орнықты экономикалық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған кешенді құжат.

Тиімді мониторинг нәтижелерді ғана емес, сонымен қатар іске асырудың әр кезеңін – ресурстардан әсерге дейін ескеретін кешенді тәсілге негізделген. Ол нақты белгіленген мақсаттар мен көрсеткіштерге негізделуі, жүйелі түрде жүргізілуі, сенімді деректерге сүйенуі және ашықтықты қамтамасыз етуі тиіс. Барлық мүдделі тараптарды процеске тарту, жүйенің икемділігін сақтау және шешім қабылдау үшін деректерді пайдалану маңызды. Бұл түзету шараларын уақтылы қабылдауға және жобаның тиімділігін арттыруға көмектеседі. Мониторинг кезеңдері 3-суретке сәйкес ұсынылған. Бұл суретте Қазақстан Республикасының ұлттық даму жоспарының мониторинг процесі көрсетілген.

Сурет 3 – Қазақстан Республикасының ұлттық даму жоспарының мониторинг процесі.

Ескерту: [7]негізінде авторлар құрастырған

Осылайша, жоғарыда келтірілген сурет бойынша Қазақстан Республикасының ұлттық даму жоспарын іске асыру мониторингі дәйекті және иерархиялық процесс болып табылады. Алдымен мемлекеттік органдар есептерді стратегиялық жоспарлауға жауапты органға ұсынады. Содан кейін үкімет есепті қарайды, қажет болған жағдайда оны түзетеді және құжаттың соңғы нұсқасын дайындайтын уәкілетті органға қайтарады. Алынған баяндама жобасы көпшілік назарына ұсынылады, ал соңғы нұсқасы Президент Әкімшілігіне жіберіледі. Барлық кезеңдерді талдау негізінде уәкілетті орган жоспардың іске асырылуын бағалауды дайындайды және оны Үкіметке қайта жібереді. Жоғарыда келтірілген мониторинг процесінің негізінде 4-суретке сәйкес стейкхолдерлерді ескере отырып, технологиялардың қазіргі заманғы дамуына сәйкес мониторинг процесін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлейміз.

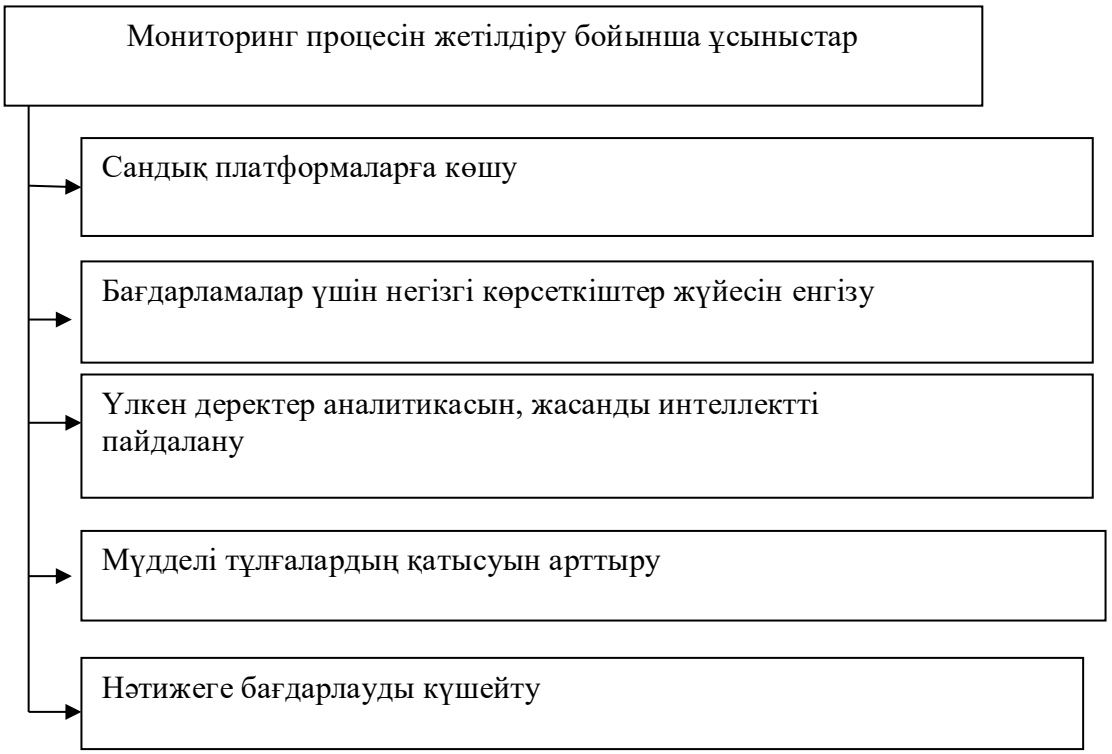

Сурет 4 – Индикативті стратегиялық бағдарламалардың мониторингі процесін жетілдіру бойынша ұсыныстар

Ескерту: авторлар құрастырған

Біріншіден, бұл сандық платформаларға көшу. Бұл шара нақты уақыт режимінде мониторинг деректерін жинау және өңдеу, талдау және визуализациялау үшін цифрлық платформа құруды көздейді. Әрине стейкхолдерлерге платформаға ашық қол жетімділік.

Екіншіден, әрбір бағдарлама үшін тиімділіктің негізгі көрсеткіштері жүйесін енгізуді жеңілдету, жауапты органдар қызметінің тиімділігін бағалау және басқару шешімдерін қабылдау үшін.

Үшіншіден, үлкен деректер аналитикасын, жасанды интеллектті қолдану. Аналитикалық есептерді қалыптастыруды автоматтандыру және деректерді визуализациялау.

Төртіншіден, мүдделі тараптардың қатысуын арттыру. Бұл шара азаматтар мен азаматтардың бағдарламаларды мониторингілеу және бағалау процесіне қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етуді көздейді. Сондай-ақ, деректердің ашықтығы мен ашықтығын арттыру.

Бесіншіден, бұл нәтижеге бағдарланудың артуы. Процестерді бақылауға баса назар аудару соңғы нәтижелерге қол жеткізуді және бағдарламалардың әсерін бақылауға бағытталған.

Мониторинг жүйесінің тиімділігін арттыру үшін деректерді жинау мен талдауды автоматтандыруға арналған цифрлық платформалар, мақсаттарға қол жеткізуді бағалауға арналған негізгі тиімділік көрсеткіштері жүйелері, үлкен деректерді талдау және тенденцияларды болжау және анықтау үшін жасанды интеллект, нәтижеге көбірек назар аудару және мүдделі тараптарды белсендірек тарту сияқты заманауи тәсілдерді енгізген жөн.

Бұл шаралар мониторингті жеделдетуге және ашық етуге, басқару шешімдерінің сапасын арттыруға және елдің стратегиялық даму жоспарларының іске асырылуын бақылауды күшейтуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сембаев Р. А. Оценка эффективности деятельности государственных органов Республики Казахстан: особенности действующей модели. Вестник университета «Туран». —№ 1. – 2023. – С. 56–65. [Электронный ресурс] - URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/1345/1233 (дата обращения: 01.09.2025).

2 Беланова Н. Н. Оценка эффективности государственных программ: ключевые индикаторы и показатели. Экономика и бизнес: теория и практика. - № 12. - 2023. - С. 10–14. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-gosudarstvennyh-programm-klyuchevye-indikatory-i-pokazateli (дата обращения: 13.09.2025).

3 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2017 года № 790 «Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан». Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790 (дата обращения: 13.09.2025).

4 Крюков Д. В. Индикативное планирование как основной метод формирования долгосрочной социально-экономической стратегии России. Вестник Омского университета. Серия «Экономика». – № 1 (57). – 2017. - С. 7-13. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/indikativnoe-planirovanie-kak-osnovnoy-metod-formirovaniya-dolgosrochnoy-sotsialno-ekonomicheskoy-strategii-rossii (дата обращения: 26.01.2025)

5 Гегедюш Н. С., Мокеев М. М., Константинов И. Б. Проектное управление в органах власти : учебник и практикум. Издательство Юрайт. – 2020. – 186 с.

6 Афанасьев М. В. Итеративное стратегическое планирование: гибкость и адаптивность в условиях неопределённости. Экономика и управление: научно-практический журнал. – № 1 (10). - 2024. - С. 1–12

7 Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года: Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636. Информационно-правовая система «Әділет». [Электронный ресурс] - URL: https://strategy2050.kz/ru (дата обращения: 01.09.2025).

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ПРОЦЕССА МОНИТОРИНГА ИНДИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ПРОГРАММ

Аннотация

В статье рассматривается система государственного планирования, включая ее принципы и ключевых участников. Особое внимание уделяется индикативному планированию, которое, несмотря на свой рекомендательный характер, является эффективным инструментом для координации усилий и достижения национальных целей. Цель данной статьи - проанализировать процесс надзора за стратегическими программами в Республике Казахстан, а затем разработать предложения по его совершенствованию. Для достижения поставленной цели в исследовании использовались следующие научные методы: системный анализ, позволивший рассмотреть государственное планирование как сложную систему; проблемно-ориентированный анализ, позволивший выявить основные недостатки в реализации программы; описательный метод, с помощью которого был подробно представлен процесс иерархического контроля; метод синтеза, на основе которого были разработаны предложения по его совершенствованию. Авторы рассматривают факторы, влияющие на эффективность государственных программ, такие как качество развития, распределение ресурсов и степень координации. На примере Национального плана развития до 2029 года в статье подробно описывается многоступенчатый процесс мониторинга, предполагающий сотрудничество различных государственных ведомств. На основе выявленных проблем, таких как несбалансированные цели и недостаточная координация, предлагаются меры по улучшению, включая оцифровку процессов, использование анализа больших данных и искусственного интеллекта. Реализация этих предложений позволит сделать мониторинг более эффективным и прозрачным, что в конечном итоге повысит качество принимаемых управленческих решений.

Ключевые слова: индикативное планирование, мониторинг, стратегические программы, государственное регулирование, эффективность

IMPROVING THE MONITORING PROCESS OF INDICATIVE STRATEGIC PROGRAMS

Abstract

The article examines the state planning system, including its principles and key participants. Special attention is paid to indicative planning, which, despite its recommendatory nature, is an effective tool for coordinating efforts and achieving national goals. The purpose of this article is to analyse the oversight process for strategic programs in the Republic of Kazakhstan and to develop proposals for its improvement. To achieve this goal, the following scientific

methods were used in the study: system analysis, which allowed us to consider state planning as a complex system; problem-oriented analysis, which allowed us to identify the main shortcomings in the implementation of the program; descriptive method, which was used to present in detail the process of hierarchical control.; the synthesis method, based on which proposals for its improvement were developed. The authors consider factors influencing the effectiveness of government programs, including the quality of development, resource allocation, and coordination. Using the example of the National Development Plan until 2029, the article describes in detail a multi-stage monitoring process involving cooperation between various government departments. Based on the identified problems, such as unbalanced goals and insufficient coordination, improvement measures are proposed, including digitising processes and leveraging big data analysis and artificial intelligence. Implementing these proposals will make monitoring more effective and transparent, ultimately improving the quality of management decisions.

Keywords: indicative planning, monitoring, strategic programs, government regulation, efficiency

REFERENCES

1 Sembaev R.A. Ocenka effektivnosti deyatel'nosti gosudarstvennyh organov Respubliki Kazahstan: osobennosti dejstvuyushchej modeli *[Evaluation of the effectiveness of public authorities of the Republic of Kazakhstan: features of the current model]*. Vestnik universiteta «Turan». №1. 2023. P. 56–65. Available at: — URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/1345/1233 [in Russian] (accessed: 01.09.2025).

2 Belanova N.N. Ocenka effektivnosti gosudarstvennyh programm: klyuchevye indikatory i pokazateli *[Evaluation of the effectiveness of state programs: key indicators and metrics]*. Ekonomika i biznes: teoriya i praktika. №12. 2023. P. 10–14. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-gosudarstvennyh-programm-klyuchevye-indikatory-i-pokazateli [in Russian] (accessed: 13.09.2025).

3 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 noyabrya 2017 goda № 790 «Ob utverzhdenii Sistemy gosudarstvennogo planirovaniya v Respublike Kazahstan» *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of November 30, 2017 №790 "On approval of the State Planning System in the Republic of Kazakhstan"]*. Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet». Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790 [in Russian] (accessed: 13.09.2025).

4 Kryukov D.V. Indikativnoe planirovanie kak osnovnoj metod formirovaniya dolgosrochnoj social'no-ekonomicheskoj strategii Rossii *[Indicative planning as the main method of forming the long-term socio-economic strategy of Russia]*. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Ekonomika». №1 (57). 2017. P. 7–13. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/indikativnoe-planirovanie-kak-osnovnoy-metod-formirovaniya-dolgosrochnoy-sotsialno-ekonomicheskoy-strategii-rossii [in Russian] (accessed: 26.01.2025).

5 Gegedyush N.S., Mokeev M.M., Konstantinov I.B. Proektnoe upravlenie v organah vlasti: uchebnik i praktikum *[Project management in public authorities: textbook and workshop]*. Izdatel'stvo Yurajt. 2020. 186 p. [in Russian]

6 Afanas'ev M.V. Iterativnoe strategicheskoe planirovanie: gibkost' i adaptivnost' v usloviyah neopredelennosti *[Iterative strategic planning: flexibility and adaptability under uncertainty]*. Ekonomika i upravlenie: nauchno-prakticheskij zhurnal. №1 (10). 2024. P. 1–12. [in Russian]

7 Nacional'nyj plan razvitiya Respubliki Kazahstan do 2025 goda: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 fevralya 2018 goda № 636 *[National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]*. Informacionno-pravovaya sistema «Adilet». Available at: — URL: https://strategy2050.kz/ru/page (accessed: 01.09.2025). [in Russian]

Information about authors:

Nurzhanat Sherimova - **corresponding author**, doctor PhD, assoc. professor of the Department of Economics, «Toraighyrov University» NCJSC, Faculty of Economics and Law, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: asanek2010@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4482-8531

Gabit Bazenov - doctor PhD, Senior Lecturer at the Department of Business and Management, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: 777.pv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4205-8206

Madina Karimbergenova - doctor PhD, Associate Professor in Economics, Professor, Department of Economics, Toraighyrov University (ToU), Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: madina.pavlodar@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2114-3898

Sergey Dontsov - Candidate of Technical Sciences (PhD), Full professor in Economics, Professor, Department of Economics, Toraighyrov University (ToU), Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.s.dontsov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1495-1483

Информация об авторах:

Нуржанат Шеримова - **основной автор**, доктор PhD, ассоц.профессор кафедры «Экономика», НАО «Торайгыров университет», Факультет экономики и права, г.Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: asanek2010@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4482-8531

Габит Базенов – доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Бизнес и управление», Инновационный евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: 777.pv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4205-8206

Мадина Каримбергенова – доктор PhD, профессор кафедры «Экономика», НАО «Торайгыров университет», Факультет экономики и права, г.Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: madina.pavlodar@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2114-3898

Сергей Донцов – кандидат технических наук (PhD), профессор кафедры «Экономика», НАО «Торайгыров университет», Факультет экономики и права, г.Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: s.s.dontsov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1495-1483

Авторлар туралы ақпарат:

Нуржанат Шеримова - **негізгі автор,** PhD докторы, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Экономика және құқық факультеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: asanek2010@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4482-8531

Габит Базенов - PhD докторы, «Бизнес және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 777.pv@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4205-8206

Мадина Каримбергенова – PhD докторы, «Экономика» кафедрасының профессоры, Toraighyrov University (ToU), Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madina.pavlodar@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2114-3898

Сергей Донцов - техника ғылымдарының кандидаты (PhD), «Экономика» кафедрасының профессоры, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Экономика және құқық факультеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.s.dontsov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1495-1483

ҒРНТИ 06.51.51 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.29**

Б.Н. Боқаев[1], З.Т. Төребекова[1*], Е.Қ. Жаров[2], А.Д. Бактияров[3]

[1]Зерттеулер, талдау және бағалау орталығы
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Ақмола облысы бойынша филиалы
010000, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: zulfiya1978@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ КӨШПЕНДІЛЕР ЖАҺАНДЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ: ҚАБЫЛДАУШЫ ЕЛДЕРГЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘСЕРЛЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада цифрлық көшпенділердің экономикалық әсері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - цифрлық көшпенділердің қабылдаушы аймақтардың жергілікті экономикасына тигізетін оң және теріс ықпалын анықтау болды.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне сандық және сапалық мәліметтердің аралас талдауы, сондай-ақ цифрлық көшпенділердің арасында танымал бағыттар - Индонезия, Португалия, Мексика, Таиланд және Эстонияның тәжірибелерін зерделеу кірді. Негізгі көрсеткіштер ретінде жұмыспен қамту, бағаның өзгеру деңгейі, инфрақұрылымдық жағдайлар мен шағын және орта бизнестің серпіні қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері цифрлық көшпенділердің жергілікті экономикалық өсудің маңызды факторы екендігін көрсетті. Олар жалдамалы тұрғын үй, қоғамдық тамақтандыру, коворкинг және соған байланысты қызмет көрсету салаларында табыстың артуына ықпал етіп, кәсіпкерлікті дамытуға және жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамтуға ынталандырады. Цифрлық көшпенділердің келеңсіз әсерлерінің қатарына жылжымайтын мүлік пен жалға алу бағасының өсуі, көлік пен коммуналдық қызметтерге қосымша жүктеме, сондай-ақ жергілікті тұрғындар мен шетелдік мамандар арасындағы әлеуметтік жіктелудің күшеюі енгізілді.

Талдау негізінде цифрлық көшпенділерді тарту және реттеу бойынша теңгерімді саясатты қалыптастыру бойынша ұсыныстар жасалды. Мұндай саясат әлеуметтік тәуекелдерді барынша азайтып, аймақтың экономикалық пайдасын арттыруға септігін тигізеді.

Негізгі сөздер: цифрлық көшпенділер, экономикалық әсер, жергілікті даму, цифрлық көші-қон, цифрлық көшпенділер визасы.

Кіріспе

Еңбекті ұйымдастырудағы заманауи қайта құрулар мен цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жұмыспен қамтудың дәстүрлі нысандарын түбегейлі өзгертіп, жаңа әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды туғызуда. Осындай құбылыстардың бірі цифрлық көшпенділік - кәсіптік қызмет орнының тұрақты немесе кезеңді түрде өзгеруі мүмкіндігімен қашықтықтан жүзеге асырылатын өмір салты мен жұмыс стилі. Мюллер (2016) атап өткендей, цифрлық көшпенділер географиялық шектеулерден тәуелсіз әлемнің әртүрлі бөліктерінен мобильді құрылғылар мен Интернет арқылы жұмыс істейтін мобильді жұмыс тобының жаңа түрін құрайды [1].

Цифрлық көшпенділік қозғалыс еркіндігін ғана емес, сондай-ақ жұмысты, демалысты және әлеуметтік өзара әрекеттесуді қабылдауға деген көзқарастардың өзгеруін білдіреді. Ханнонен (2020) қазіргі кезде қашықтағы технологиялардың дамуына икемді кестелер мен бөлінген командаларды қоса алғанда, жұмыс тәжірибесін өзгертуге байланысты жаңа өмір салтын таңдайтын адамдар саны ұдайы өсіп келе жатқанын атап көрсетеді [2]. Цифрлық көшпенділердің дәстүрлі туристерден айырмашылығы, олар қабылдаушы елдерде бірнеше аптадан бірнеше айға дейінгі уақытта болады, сәйкесінше, үйді жалға алуға, тамақтануға, көлікке және ойын-сауыққа деген үздіксіз сұранысты тудырады [3].

Осы тенденцияға жауап ретінде көптеген елдер мобильді мамандарды тарту, олардан түсетін кірістерді арттыру, шағын бизнесті дамыту және туризм секторын әртараптандыру

арқылы экономикалық өсуді ынталандыруға бағытталған Digital Nomad Visa (DNV) арнайы визалық бағдарламаларын іске қоса бастады [4]. Бұл ретте, қолданыстағы зерттеулер цифрлық көшпенділердің қабылдаушы мемлекеттерге тигізетін ықпалының екіжақты екеніне назар аударады. Бірқатар зерттеулер цифрлық көшпенділер санының артуы қабылдаушы елдерде өмір сүру құнының өсуіне, жергілікті инфрақұрылымға түсетін қысымның артуына, гентрификация процестеріне және әлеуметтік кикілжіңдерге әкелуі мүмкін екендігін көрсетеді [5].

Зерттеудің мақсаты - цифрлық көшпенділердің қабылдаушы елдерге тигізетін экономикалық әсерінің сипаты мен ауқымын, сондай-ақ цифрлық көшпенділерге қатысты ықтимал тәуекелдерді анықтау және оларды реттеуге қатысты ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Алдыңғы зерттеулер негізінен цифрлық көшпенділердің қабылдаушы елдерге тигізген мәдени және әлеуметтік ықпалын сипаттайды, олардың экономикалық ықпалы жеткілікті түрде зерделенбейді [6]. Бұл зерттеу осы олқылықты толтыруға бағытталған. Цифрлық көшпенділердің қабылдаушы аймақтарға тигізетін экономикалық ықпалын зерделеу тиісті экономикалық көрсеткіштерді (салық түсімдері, қызмет көрсету секторындағы өсім және т.б.) жүйелеуге және саяси-экономикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік беретін кешенді тәсілдерді қамтиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу сандық және сапалық тәсілдерді біріктіретін жүйелі аралас әдіснамаға негізделген қолданбалы сипаттамалық және аналитикалық зерттеу болып табылады. Мұндай тәсіл цифрлық көшпенділердің экономикалық әсерін жан-жақты саралауға, ортақ заңдылықтарды анықтауға және тиісті ұсыныстарды әзірлеуге мүмкіндік береді.

1. Деректерді жинау және талдау. Зерттеу барысында халықаралық ұйымдардың (ЭЫДҰ, Дүниежүзілік экономикалық форум, Дүниежүзілік банк) есептері, зерттеу порталдарынан жарияланған басылымдары мен таңдалған бес елге - Индонезия, Португалия, Мексика, Тайланд және Эстонияға қатысты ресми статистикалық деректер талданады.

Алынған деректерді жүйелеу үшін цифрлық көшпенділердің орташа тұру ұзақтығы, күнделікті шығындар мен тұтыну үлгілері (тұрғын үй, тамақ, көлік, ойын-сауық), салық түсімдері, қызмет көрсету секторына әсері және стартаптарды дамыту сияқты көрсеткіштер зерделенді.

2. Кейс-стади. Таңдалған елдердегі туристік ағындар мен қысқа мерзімді жалға алу туралы деректер жүйеленді, сондай-ақ цифрлық көшпенділердің экономикалық және әлеуметтік әсері зерттелді. Деректердің салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін салыстырмалы және корреляциялық талдау әдістері, сондай-ақ валюта бағамы мен инфляция паритетін ескере отырып, қалыпқа келтірілген статистикалық көрсеткіштер қолданылды. Тиісті деректер арнайы кестелерде және елдер бойынша салыстырмалы қорытындыларда ұсынылған. Мұндағы деректерді өлшеу және өңдеу әдістері цифрлық көшпенділердің жалпы шығындарына, жалға алу бағасының динамикасына және шағын бизнестегі жұмыспен қамту деңгейіне негізделген.

Этикалық қағидаттар: зерттеуде тек ашық және жалпыға қолжетімді ақпарат көздері пайдаланылды, жеке деректер пайдаланылмады.

Зерттеу шектеулері: цифрлық көшпенділер саны бойынша бірыңғай статистиканың болмауы, орташа шығындар көрсеткіштері мен көбейткіштерін пайдалану, таңдалған елдер бойынша деректердің қолжетімділігіндегі айырмашылықтар салыстырмалы талдаудың дәлдігін біршама шектеді.

Жоғарыда сипатталған әдіснама цифрлық көшпенділердің экономикалық әсерін сандық тұрғыда зерделеуге, сондай-ақ олардың қабылдаушы елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерінің сапалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Жалпы алғанда қазіргі таңда цифрлық көшпенділік бағытындағы ғылыми жұмыстар аталмыш әлеуметтік-экономикалық құбылысқа қатысты терең және көп қырлы түсінікті қалыптастыратын бірнеше негізгі бағыт бойынша дамып келеді.

Бірінші бағыт теориялық зерттеулерге бағытталған. Мұнда цифрлық көшпенділерді сипаттауға және жіктеуге мүмкіндік беретін негізгі ұғымдар мен категориялар қалыптасады. Бұл жұмыстар мотивациялық аспектілерді кеңінен ашады, оның ішінде еркіндікке, икемділікке және тәуелсіздікке ұмтылу, сонымен қатар кәсіби қызметті саяхатпен және өзін-өзі дамытумен біріктіруге ұмтылу сияқты тұстар бар. Сонымен қатар, тиісті авторлар көшпенділерге жұмыс істеу қолайлылығына және олардың географиялық орналасуына қарамастан клиенттермен және әріптестермен байланыстарды сақтауға мүмкіндік беретін цифрлық және әлеуметтік инфрақұрылымды құру мен қолдаудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Екінші бағыт мемлекеттердің цифрлық көшпенділерді тарту бойынша шараларды қабылдау тәсілдерін талдайтын саяси экономия зерттеулерімен ұсынылған [7]. Сонымен қатар визалық бағдарламаларға, салықтық жеңілдіктерге, сондай-ақ цифрлық технологияларды дамытуға және қабылдаушы аймақтардағы өмір сүру сапасын жақсартуға назар аударылады. Мұндай шаралар экономиканы әртараптандыруға, шетелдік инвестицияларды тартуға және жаңа жұмыс орындарын ашуға ықпал ететін экономиканы дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Бұл ретте зерттеушілер экономикалық тиімділікті де, әлеуметтік салдарды да ескеретін кешенді тәсілдің қажеттілігіне назар аударады.

Үшінші бағыт – нақты қалалар мен аймақтарға цифрлық көшпенділердің әсерін егжей-тегжейлі талдауды қамтамасыз ететін эмпирикалық зерттеулер мен жағдайлық зерттеулер. Бұл зерттеулер әртүрлі әсерлерді көрсетеді: бір жағынан, цифрлық көшпенділер шағын және орта бизнестің дамуына ықпал ететін тұрғын үйге, азық-түлік қызметтеріне, көлік пен ойын-сауық индустриясына сұраныстың артуына ынталандырады; екінші жағынан, жергілікті халықты баспанамен қамтамасыз ету проблемалары туындап, әлеуметтік шиеленіс күшейіп, мәдени қақтығыстар байқалады. Кейбір жағдайларда гентрификация процесі атап өтіледі - жалдау ақысының өсуіне байланысты аз ауқатты тұрғындардың орталық аудандардан қоныс аударуы.

Соңғы жылдары жергілікті инновациялық экожүйелерді дамытудағы цифрлық көшпенділердің рөліне бағытталған зерттеулердің кеңеюі байқалды. Chen (2018) бұл мамандар тек қызметтерді тұтынып қана қоймай, сонымен қатар инвесторлар, тәлімгерлер және жергілікті стартаптармен бірлескен жобалардың бастамашылары ретінде әрекет ете отырып, кәсіпкерлікті дамытуға белсенді үлес қосатынын атап көрсетеді [8]. Мұндай жарналар инновацияны жеделдетуге және қабылдаушы қауымдастықтардағы жаңа бизнес үлгілерін дамытуға көмектеседі. Ұқсас тұжырымдар Deloitte (2022) баяндамасында ұсынылған, онда цифрлық инфрақұрылымы дамыған аймақтарда қызмет көрсету секторындағы жұмыспен қамтудың 12%-ға дейін өскені және олар іске қосылғаннан кейінгі алғашқы үш жылда Digital Nomad Visa бағдарламаларының болуы көрсетілген [9].

Дүниежүзілік банктің (2023) қосымша деректері салықтық жеңілдіктер мен икемді визалық режимдерді енгізетін елдер жалпы өңірлік өнімнің (ЖӨӨ) 0,3-0,5%-ға тұрақты өсімін бастан кешіретінін көрсетеді [10]. Бұл цифрлық көшпенділердің экономикалық ресурс ретіндегі маңыздылығын растайды. Дегенмен, авторлар тұрақты дамуды және процеске қатысушылардың барлығының үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз ету үшін әлеуетті әлеуметтік тәуекелдерді - өсіп келе жатқан теңсіздікті, инфрақұрылымға қысымды және мәдени ландшафттағы өзгерістерді де ескеретін теңгерімді саясат қажеттігін атап көрсетеді.

Осылайша, әдебиеттерді жан-жақты талдау цифрлық көшпенділік қабылдаушы аймақтардың экономикасына да, әлеуметтік-мәдени салаларына да әсер ететін көп қырлы құбылыс деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мүмкіндіктерді тиімді пайдалану және тәуекелдерді азайту үшін пәнаралық көзқарас және жақсы ойластырылған даму стратегияларын әзірлеу қажет.

Нәтижелер және оларды талқылау

Цифрлық көшпенділердің экономикалық әсерін салыстырмалы талдау жүргізу үшін бес ел таңдалды: Индонезия, Португалия, Мексика, Таиланд және Эстония. Бұл елдер цифрлық көшпенділер үшін ең танымал жаһандық хабтардың қатарына жатады, сондай-ақ экономикалық даму деңгейі, өмір сүру құны және виза саясаты бойынша қолайлы бағыттар болып табылады [11, 12].

Мәселен, Индонезия - өмір сүру құны төмен және ұзақ мерзімді визалық саясаты бар азиялық ел ретінде цифрлық көшпенділерді тартуға әлеуеті жоғары мемлекеттердің бірі [13]. Португалия өз кезегінде жоғары өмір сүру деңгейімен, дамыған тұрғын үй инфрақұрылымымен және цифрлық көшпенділерге арналған ресми визасымен (Portugal Digital Nomad Visa) төлем қабілеті жоғары мамандар арасында сұранысқа ие еуропалық мемлекет [14, 15]. Оңтүстік Америкада орналасқан Мексика мемлекеті - икемді виза саясатын, тартымды климатын және фрилансерлер үшін қолайлы инфрақұрылымды ұштастырған тағы бір танымал бағыт [16]. Таиланд – цифрлық көшпенділердің тұрақты ағынын қамтамасыз етуге лайықты туризм және қызмет көрсету инфрақұрылымы бар ең ірі және көне Азия хабтарының бірі [17]. Сондай-ақ, Эстония - электронды резиденциясы және цифрлық көшпенді визасына арналған бағдарламасы бар шығыс еуропалық ел. Эстонияның визалық саясаты қысқа мерзімді тұрумен сипатталатын жоғары табысты IT мамандарын тартуға бағытталған [18, 19, 20].

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері цифрлық көшпенділердің экономикалық әсерінің ауқымы мен құрылымы таңдалған елдер ішінде әрқилы екенін көрсетті. Дәлірек айтқанда, Тайланд пен Мексика цифрлық көшпенділер санының көптігінен пайда көрсе, Португалия мен Эстония бұл мамандардың сатып алу қабілетінен жоғары қаржылай түсімдер алады. Мысалы, Тайланд жыл сайын 25 мыңға жуық көшпендіні қабылдап, шамамен 195 миллион долларды құрайтын жалпы экономикалық айналымдарды тіркейді және олардың мультипликативті әсері 1,3-ті құрайды. Индонезияның Бали аралындағы цифрлық көшпенділердің саны 17 000 адамды және елде тұруының орташа ұзақтығы 120 күнді құраса, олардың тұрғылықты аймаққа тигізген жиынтық экономикалық әсері 185,6 миллион долларды шамалайды.

Кесте 1 - Бес елдегі цифрлық көшпенділердің экономикалық көрсеткіштері (2022-2024 жж)

Ел	Кезең	Жылына келетін көшпелілер саны	Орташа тұру ұзақтығы (күндер)	Орташа тәуліктік шығыстар (АҚШ доллары)	Тікелей әсер (млн. АҚШ доллары)	Мультипликатор	Кумулятивтік әсер (млн. АҚШ доллары)	Негізгі бенефициарлар	Дереккөздер
Индонезия	2022	17 000	120	65	132,6	1,40	185,6	Жалға берілетін тұрғын үйлер, кафелер, коворкингтер	13, 12.
Португалия	2023	9 000	75	90	60,75	1,25	75,9	Жалдау, мейрамханалар, мәдени іс-шаралар	14, 15
Мексика	2024	21 000	90	70	132,3	1,35	178,6	Жалдау, туризм, қызметтер	16, 19
Тайланд	2023	25 000	100	60	150,0	1,30	195,0	Орналастыру, тамақтандыру, туризм	17, 12
Эстония	2024	4500	60	95	25,65	1,25	32,1	АТ қызметтері, стартаптар	18, 20
Ескерту: кесте авторлармен [12 -20] әдебиеттер негізінде құрастырылған									

Өз кезегінде Португалия, әсіресе Лиссабон қаласы, цифрлық көшпенділердің сатып алу қабілетінен келген жоғары экономикалық әсерді көрсетеді: күнделікті шығындары шамамен 90 доллар болатын 9000 маманның жиынтық әсері 75,9 миллион долларға жетеді.

Мексикалық деректер орташа тұру ұзақтығы 90 күн болатын 21 000 көшпендінің экономикалық әсері шамамен 178,6 миллион долларды құрайтынын көрсетеді. Эстонияға келетін цифрлық көшпенділердің салыстармалы аз санына (орташа есеппен 4500 адам) қарамастан, IT мамандарының жоғары табысының арқасында қабылдаушы елдің экономикасына тигізетін экономикалық ықпалы шамамен 32,1 миллион долларға жетеді.

Алынған нәтижелер цифрлық көшпенділердің елде тұру ұзақтығы олардан келетін экономикалық әсерді күшейтуде маңызды фактор болып табылатынын көрсетеді. Яғни, цифрлық көшпенділердің қабылдаушы елде мейлінше ұзақ тұруы олардың экономикаға қосатын жалпы үлесін айтарлықтай арттырады. Салықтар, жаңа жұмыс орындары мен өзге де өзара байланысты салалардағы айналымды қоса алғанда, цифрлық көшпенділерден келетін жанама әсерлер олардың тікелей шығындарының 25-40 пайызын құрайды және бұл цифрлық көшпенділердің мультипликаторлық әсерінің маңыздылығын растайды. Бұл тұжырым осы салада жүргізілген басқа да зерттеулердің нәтижелерімен сәйкес келеді.

Сонымен қатар, бұл зерттеу цифрлық көшпенділерден келетін бірқатар экономикалық қолайсыздықтарды да анықтады. Мұндай қолайсыздықтар ең алдымен тұрғын үй бағасының өсуінен, әсіресе, гентрификациямен және жергілікті тұрғындардың орталық аудандардан көшірілуінен көрініс табады. Мысалы, Мексика мен Тайландта туристтік және цифрлық көшпенділердің ағындарына байланысты әлеуметтік және көлік инфрақұрылымдары саласында қиындықтар туындауда. Эстонияда жұмыс орындары үшін бәсекелестіктің артуы салдарынан жоғары табысты шетелдік мамандар мен жергілікті тұрғындар арасында әлеуметтік стратификация пайда болуда. 2022-2024 жылдардағы үрдіс цифрлық көшпенділердің экономикалық үлесінің жыл сайын 8-10 пайызға өскенін, сәйкесінше, қабылдаушы аймақтардағы тұрғын үй бағасының 12-18 пайызға артқанын көрсетеді

Осылайша, таңдалған елдердегі негізгі проблемалар мен реттеу шараларын талдау цифрлық көшпенділер феноменін тиімді басқару үшін кешенді тәсілдердің қажеттілігін көрсетеді. Бұл тәсілдер тек экономикалық ынталандыруға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және инфрақұрылымдық аспектілерге де назар аударуды талап етеді (2-кесте). Бұл ретте, визалық бағдарламаларды немесе салықтық жеңілдіктерді кеңейту жеткіліксіз.

Кесте 2 – Цифрлық көшпенділіктің экономикалық салдары және оларды реттеу тетіктері

Ел	Негізгі міндеттер	Реттеу стратегиялары	Еңбек және тұрғын үй нарығының ерекшеліктері
Индонезия (Бали)	Тұрғын үй жалдау бағасының өсуі, инфрақұрылымға қысым	Ұзақ мерзімді жалға беруді дамыту, көлік желісін жақсарту	Тұрғын үйге жоғары бәсекелестік, маусымдық ауытқулар
Португалия (Лиссабон)	Гентрификация, тұрғын үй бағасының өсуі	Визалық бағдарламалар, жалға беру нарығын бақылау	IT және қызмет көрсету секторларының күшті дамуы
Мексика	Инфрақұрылымның шамадан тыс жүктелуі, теңсіздік	Шағын бизнесті қолдау, жалға алуды реттеу	Туризм секторының өсуі, фрилансерлік
Таиланд	Әлеуметтік қызметтер мен тұрғын үйге қысым	Коворкинг кеңістіктерін дамыту, инфрақұрылымға инвестиция	Тұрақты туристік ағын, жоғары мобильділік
Эстония	Әлеуметтік стратификация, жұмыс орындары үшін бәсекелестік	Интеграциялық бағдарламалар, стартаптарды қолдау	Сатып алу қабілеті жоғары, IT бағдары
Ескерту: кесте авторлармен әдебиеттер негізінде құрастырылған			

Оған қоса ұзақ мерзімді жалға беру жүйелерін, қолжетімді тұрғын үй және тұрақты көлік инфрақұрылымын дамыту шаралары қажет. Сондай-ақ, жылжымайтын мүлік нарығындағы спекуляцияны болдырмау және ұзақ мерзімді жалға беру шарттарын дамытуға бағытталған теңгерімді саясатты ұстану тағы бір оңтайлы шешімнің бірі болып табылады.Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қабылдаушы елдердегі туристік ағындардың және цифрлық көшпенділер санының артуы қолданыстағы коммуналдық қызметтерге, көлік пен медициналық қызметтерге тиісті ауыртпалығын тигізеді. Бұл мәселелерді шешу инфрақұрылымдық жобаларға инвестиция салу, коворкинг кеңістіктер мен шағын бизнесті қолдау жүйелерін дамытуды талап етеді. Мұндай шаралар цифрлық көшпелілердің жергілікті экономикаға интеграциялануын жеңілдетіп қана қоймай, олардан келетін әлеуметтік ауыртпалықтарды төмендетуге де ықпалын тигізеді.

Осылайша, цифрлық көшпенділерден туындайтын әлеуметтік қиындықтар, оның ішінде жұмыс орындарына бәсекелестіктің артуы, кірісі жоғары цифрлық мамандар мен жергілікті тұрғындар арасындағы стратификацияның күшеюі - еңбек нарығында тиісті интеграциялық және біліктілік арттыру бағдарламаларының, тартаптарды ынталандыру шараларының қабылдануын қажет етеді.

Жалпы жүргізілген зерттеу цифрлық көшпенділердің экономикалық әсерін анықтайтын бірнеше негізгі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, халық саны мен төлем қабілеті арасындағы айырмашылық елдегі табыс құрылымына айтарлықтай әсерін тигізеді. Мысалы, Тайланд пен Мексикадағы цифрлық көшпенділердің көптігі осы елдердің экономикасына келетін экономикалық түсімдерді арттырады. Сондай-ақ, Португалия мен Эстонияға келуші мамандардың жоғары сатып алу қабілеті жалпы экономикалық әсерден бөлек, тұтыну себеті құнының өсуіне де алып келеді.

Екіншіден, цифрлық көшпенділердің қайсыбір елде тұру мерзімі қабылдаушы аймақтың экономикасына тигізетін оң әсерін айтарлықтай арттырады. Мысалы, цифрлық көшпенділердің Балидағы орташа тәуліктік шығындары 65 доллар құраса, олардың 120 күн бойы осы елде тұруы жергілікті экономикаға қосатын үлесін сәйкесінше ұлғайтады.

Үшіншіден, салықтар, жаңа жұмыс орындарының құрылуы және өзара байланысты салалардағы айналымдар, цифрлық көшпенділердің тікелей шығындарынан туындайтын жанама әсерлерді де арттырады.

Сонымен қатар, цифрлық көшпенділердің қабылдаушы елдердің экономикасына тигізетін қосалқы тәуекелдерінің барын да назарда ұстау керек. Атап айтқанда, цифрлық көшпенділер санының артуы салдарынан тұрғын үй жалдау ақысы артып, қабылдаушы аймақта гентрификация мен әлеуметтік шиеленістер туындауы мүмкін. Бұған қоса, қалалық инфрақұрылымға, оның ішінде көлік, коммуналдық және басқа да әлеуметтік қызметтерге шамадан тыс ауыртпалықтар түсуі мүммкін.

Сондықтан цифрлық көшпенділерді көптеп тартуды нысанаға алған елдер үшін негізгі қиындықтың бірі - экономикалық пайда мен әлеуметтік әсерді теңгерімде ұстау болып табылады. Теңгерімде саясатты қолдану цифрлық көшпенділерден келетін қолайсыз әсерлерді азайтып, жергілікті тұрғындар мен сырттан келген мамандардың мүдделерін үйлестіруге ықпал етеді және қабылдаушы аймақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу цифрлық көшпенділердің қабылдаушы елдер экономикасына тигізетін ықпалын анықтап, осы саладағы тиімді мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындады. Алынған нәтижелер цифрлық көшпенділердің қызмет көрсету секторын жандандырып, өңірлік экономикалардың әртараптануына үлес қосатынын көрсетті.

Бұдан бөлек, зерттеу нәтижесінде цифрлық көшпенділердің қайсыбір аймақта тұрақтауы жергілікті тұрғын үй бағасының өсуіне, инфрақұрылымдық жүктеменің артуына, сондай-ақ әлеуметтік стратификация сияқты тәуекелдердің пайда болуына әкелетінін байқатты және оларды реттеу теңгерімді саясатты талап ететінін тұжырымдады. Осыған орай, тұрғын үйді жалға беру нарығын реттеуге, жергілікті бизнеске арналған салықтық

ынталандыруларға, әлеуметтік интеграцияны қолдауға және цифрлық көшпенділерді мониторингтеуге қатысты бірыңғай шаралардың өзектілігі артады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері цифрлық көшпенділердің экономикалық әсері тұрақты даму факторына айналуы үшін теңгерімді және ұзақ мерзімді саясат қажет екенін көрсетеді. Цифрлық көшпенділіктің қабылдаушы елдерге тигізетін әсерін тереңірек түсіну үшін егжей-тегжейлі және жүйелі деректер, сондай-ақ әлеуметтік, экологиялық және мәдени аспектілерді қамтитын ұзақ мерзімді зерттеулер қажет. Сондай-ақ, цифрлық көшпенділердің қызметін реттеуге қатысты әртүрлі саяси құралдардың тиімділігін талдауға да ерекше назар аудару қажет.

Қаржыландыру:

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP26104137).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Müller A. The digital nomad: Buzzword or research category? // Transnational Social Review. – 2016. – Vol. 6, № 3. – P. 344–348.

2 Hannonen T. In search of a digital nomad: defining the phenomenon // Information Technology & Tourism. – 2020. – Vol. 22. – P. 335–353.

3 Reichenberger I. Digital nomads – a quest for holistic freedom in work and leisure // Annals of Leisure Research. – 2018. – Vol. 21, № 3. – P. 364–380.

4 OECD. Policies for attracting digital nomads and remote workers. Should OECD countries develop new Digital Nomad Visas? – Paris: OECD Publishing, 2022. Available at: - URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/07/should-oecd-countries-develop-new-digital-nomad-visas_4d283d33/4d425e15-en.pdf (accessed: 24.01.2025).

5 Germann Molz J. Cosmopolitanism and consumption // In: Rovisco M., Nowicka M. (eds.). The Ashgate Research Companion to Cosmopolitanism. – Routledge, 2016. – P. 33–52.

6 Thompson B.Y. The Digital Nomad Lifestyle: (Remote) Work/Leisure Balance, Privilege, and Constructed Community // International Journal of the Sociology of Leisure. – 2019. – Vol. 2. – P. 27–42.

7 Cook D. What is a digital nomad? Definition and taxonomy in the era of mainstream remote work // World Leisure Journal. – 2023. – Vol. 65, № 2. – P. 256–275.

8 Chen L. Mobile work continuance of knowledge workers: An empirical study // Journal of Computer Information Systems. – 2018. – Vol. 58, № 2. – P. 131–141.

9 Deloitte. Remote Work Survey: Executive Summary. Available at: - URL: https://www.file:///C:/Users/User/Downloads (accessed: 22.01.2025).

10 World Bank. Fiscal policy and economic growth: the case of digital nomads. – Washington: World Bank Economic Review, 2023. Available at: - URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/94b8a26c-b5ce-5159-a4f7-28a5ef972a77 (accessed: 19.01.2025).

11 NomadList. Global ranking of digital nomads – 2023. Available at: - URL: https://nomadlist.com (accessed: 19.01.2025).

12 OECD. The future of remote work // OECD Economic Studies. – 2023. – № 115. Available at: - URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications (accessed: 19.01.2025).

13 Qosim N., Rukmana A.Y., Usup U. The Impact of Digital Nomad Economy on Local Businesses: Study of MSME Market Changes in Popular Destinations in Indonesia // The Eastasouth Journal of Social Science and Humanities. – 2025. – Vol. 2, № 02. – P. 113 https://doi.org/10.58812/esssh.v2i02.474

14 Government of Lisbon. Report on the Digital Nomad Program in Portugal: Analysis of the Lisbon Digital Nomad Program. – Lisbon, 2025. Available at: - URL: https://www.globalcitizensolutions.com/global-digital-nomad-report/2025-portugal/ (accessed: 19.01.2025).

15 Global Citizen Solutions. Global Digital Nomad Index Report 2024–2025. – Lisbon, 2024. Available at: - URL: https://www.globalcitizensolutions.com (accessed: 22.01.2025).

16 The Economist. Digital nomads are a force for good in Latin America. – 26 Sept. 2024. Available at: - URL: https://www.economist.com/the-americas (accessed: 19.01.2025).

17 Jiwasiddi A., Schlagwein D., Leong C. Assessing the Impacts of Digital Nomadism on Local Communities: The Case of Chiang Mai, Thailand // Proceedings of the Pacific Asia Conference on Information Systems (PACIS). – Taipei; Sydney, July 2022. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/361583715 (accessed: 19.01.2025).

18 Ministry of Economic Affairs of Estonia. Report on the Digital Nomad Visa Program. – Tallinn: Government of Estonia, 2023. Available at: - URL: https://www.e-resident.gov.ee/nomadvisa/ (accessed: 19.01.2025).

19 Stanford Institute for Economic Policy Research (SIEPR). Work and Pleasure: Investigating the Rise of Digital Nomads in Mexico. – Stanford University, 2023. Available at: - URL: https://siepr.stanford.edu/publications/working-paper/work-and-pleasure-investigating-rise-digital-nomads-mexico (accessed: 19.01.2025).

20 Invest in Estonia. Digital Nomad Visa and e-Residency: Economic Impact Report 2024. – Tallinn, 2024. Available at: - URL: https://investinestonia.com (accessed: 19.01.2025).

ЦИФРОВЫЕ КОЧЕВНИКИ КАК ГЛОБАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ: АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРИНИМАЮЩИЕ СТРАНЫ

Аннотация

В статье рассматривается экономическое влияние цифровых кочевников. Целью исследования является выявление позитивных и негативных последствий присутствия цифровых кочевников для локальной экономики принимающих регионов. Методологической основой исследования стал смешанный подход к использованию количественных и качественных данных, а также изучение опыта наиболее популярных направлений для цифровых кочевников: Индонезии, Португалии, Мексики, Таиланда и Эстонии. Рассматривались показатели занятости, уровень цен, состояние инфраструктуры и динамика малого и среднего бизнеса. Результаты исследования показывают, что цифровые кочевники являются важным фактором локального экономического роста. Они способствуют увеличению доходов в секторах арендного жилья, общественного питания, коворкингов и сопутствующих услуг, стимулируя развитие предпринимательства и занятость местных жителей. В то же время были выявлены негативные последствия: рост цен на недвижимость и аренду, дополнительная нагрузка на транспорт и коммунальные услуги, а также усиление социальной сегрегации между местными жителями и иностранными специалистами. На основе анализа даны рекомендации по формированию сбалансированной политики привлечения и регулирования цифровых кочевников. Такая политика должна быть направлена на максимизацию экономической выгоды региона при минимизации социальных рисков.

Ключевые слова: цифровые кочевники, экономическое влияние, местное развитие, цифровая миграция, виза цифрового кочевника.

DIGITAL NOMADS AS A GLOBAL PHENOMENON: AN ANALYSIS OF ECONOMIC IMPACTS ON HOST COUNTRIES

Abstract

The article examines the economic impact of digital nomads. The purpose of the study was to identify the positive and negative consequences of the presence of digital nomads on the local economies of host regions. The methodological basis of the research was the mixed approach of quantitative and qualitative data analysis, as well as the study of the experience of the most popular destinations for digital nomads — Indonesia, Portugal, Mexico, Thailand and Estonia. Indicators of employment, the price level, the state of infrastructure, and the dynamics of small and medium businesses were considered. The results show that digital nomads are becoming an essential factor in local economic growth. They contribute to increased income in sectors such as rental housing, public catering, co-working, and related services, stimulating entrepreneurship and employment among residents. At the same time, negative consequences emerged: rising real estate and rent prices, an additional burden on transport and communal services, and increased social segregation between residents and foreign specialists. Based on the analysis, recommendations for a balanced policy to attract and regulate digital nomads are provided. Such a policy should aim to maximise the region's economic benefits while minimising social risks.

Keywords: digital nomads, economic influence, local development, digital migration, digital nomad visa.

REFERENCES

1 Müller A. The digital nomad: Buzzword or research category? // Transnational Social Review. – 2016. – Vol. 6, № 3. – P. 344–348. [In English]

2 Hannonen T. In search of a digital nomad: defining the phenomenon // Information Technology & Tourism. – 2020. – Vol. 22. – P. 335–353. [In English]

3 Reichenberger I. Digital nomads – a quest for holistic freedom in work and leisure // Annals of Leisure Research. – 2018. – Vol. 21, № 3. – P. 364–380. [In English]

4 OECD. Policies for attracting digital nomads and remote workers. Should OECD countries develop new Digital Nomad Visas? – Paris: OECD Publishing, 2022. Available at: - URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports [In English] (accessed: 24.01.2025).

5 Germann Molz J. Cosmopolitanism and consumption // In: Rovisco M., Nowicka M. (eds.). The Ashgate Research Companion to Cosmopolitanism. – Routledge, 2016. – P. 33–52. [In English]

6 Thompson B.Y. The Digital Nomad Lifestyle: (Remote) Work/Leisure Balance, Privilege, and Constructed Community // International Journal of the Sociology of Leisure. – 2019. – Vol. 2. – P. 27–42. [In English]

7 Cook D. What is a digital nomad? Definition and taxonomy in the era of mainstream remote work // World Leisure Journal. – 2023. – Vol. 65, № 2. – P. 256–275. [In English]

8 Chen L. Mobile work continuance of knowledge workers: An empirical study // Journal of Computer Information Systems. – 2018. – Vol. 58, № 2. – P. 131–141. [In English]

9 Deloitte. Remote Work Survey: Executive Summary. Available at: - URL: file:///C:/Users/User/Downloads/dttl-tax-remote [In English] (accessed: 22.01.2025).

10 World Bank. Fiscal policy and economic growth: the case of digital nomads. – Washington: World Bank Economic Review, 2023. Available at: - URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/94b8a26c-b5ce-5159-a4f7-28a5ef972a77 [In English] (accessed: 19.01.2025).

11 NomadList. Global ranking of digital nomads – 2023. Available at: - URL: https://nomadlist.com [In English] (accessed: 19.01.2025).

12 OECD. The future of remote work // OECD Economic Studies. – 2023. – № 115. Available at: - URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/11/the-future-of-remote-work_62587199/35f78ced-en.pdf [In English] (accessed: 19.01.2025).

13 Qosim N., Rukmana A.Y., Usup U. The Impact of Digital Nomad Economy on Local Businesses: Study of MSME Market Changes in Popular Destinations in Indonesia // The Eastasouth Journal of Social Science and Humanities. – 2025. – Vol. 2, № 02. – P. 113 [In English]

14 Government of Lisbon. Report on the Digital Nomad Program in Portugal: Analysis of the Lisbon Digital Nomad Program. – Lisbon, 2025. Available at: - URL: https://www.globalcitizensolutions.com [In English] (accessed: 19.01.2025).

15 Global Citizen Solutions. Global Digital Nomad Index Report 2024–2025. – Lisbon, 2024. Available at: - URL: https://www.globalcitizensolutions.com [In English] (accessed: 22.01.2025).

16 The Economist. Digital nomads are a force for good in Latin America. – 26 Sept. 2024. Available at: - URL: https://www.economist.com/the-americas [In English] (accessed: 19.01.2025).

17 Jiwasiddi A., Schlagwein D., Leong C. Assessing the Impacts of Digital Nomadism on Local Communities: The Case of Chiang Mai, Thailand // Proceedings of the Pacific Asia Conference on Information Systems (PACIS). – Taipei; Sydney, July 2022. Available at: - URL: https://www.researchgate.net/publication/361583715 [In English] (accessed: 19.01.2025).

18 Ministry of Economic Affairs of Estonia. Report on the Digital Nomad Visa Program. – Tallinn: Government of Estonia, 2023. Available at: - URL: https://www.e-resident.gov.ee/nomadvisa/ [In English] (accessed: 19.01.2025).

19 Stanford Institute for Economic Policy Research (SIEPR). Work and Pleasure: Investigating the Rise of Digital Nomads in Mexico. – Stanford University, 2023. Available at: - URL: https://siepr.stanford.edu/publications/working-paper/work-and-pleasure-investigating-rise-digital-nomads-mexico [In English] (accessed: 19.01.2025).

20 Invest in Estonia. Digital Nomad Visa and e-Residency: Economic Impact Report 2024. – Tallinn, 2024. Available at: - URL: https://investinestonia.com [In English] (accessed: 19.01.2025).

Information about authors:

Baurzhan Bokayev – PhD, Center for Research and Evaluation, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: bokay84@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1037-7085

Zulfiya Torebekova - **corresponding author,** PhD, Center for Research and Evaluation, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zulfiya1978@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9583-4177

Erzhan Zharov – PhD in Economics, Director of the branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Akmola region, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: yerzhan.zharov@apa.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3567-4673

Asset Baktiyarov - PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: baktiyarov.asset@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4117-7261

Информация об авторах:

Бауржан Бокаев – PhD, Центр исследований, анализа и оценки, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: bokay84@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1037-7085

Зулфия Торебекова – **основной автор,** PhD, Центр исследований, анализа и оценки, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: zulfiya1978@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9583-4177
Ержан Жаров – кандидат экономических наук, директор филиала Академии государственного управления при Президенте РК по Акмолинской области, г.Кокшетау, Республика Казахстан
E-mail: yerzhan.zharov@apa.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3567-4673
Асет Бактияров - докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: baktiyarov.asset@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4117-7261

Авторлар туралы мәлімет:
Бауржан Боқаев – PhD, Зерттеулер, талдау және бағалау орталығы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bokay84@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1037-7085
Зулфия Төребекова – **негізгі автор,** PhD, Зерттеулер, талдау және бағалау орталығы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zulfiya1978@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9583-4177
Ержан Жаров – экономика ғылымдарының кандидаты, ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академияның Ақмола облысы бойынша филиалының директоры, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: yerzhan.zharov@apa.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3567-4673
Асет Бактияров - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: baktiyarov.asset@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4117-7261

МРНТИ 06.35.31 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.30**
УДК 657.1.012.1

А.С. Алиев[1*], Г.Д. Аманова[1], Ж.С Алиева[2]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[2]ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION»,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: akezhan1999@mail.ru

НОВЫЕ ОБЪЕКТЫ УЧЕТА В СИСТЕМЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация

В условиях усиливающегося финансово-экономического давления и нестабильности деловой среды проблема обеспечения экономической безопасности хозяйствующих субъектов приобретает особую актуальность. Наиболее значимо эти вопросы встают перед субъектами строительного сектора, деятельность которых сопряжена с высокими рисками, длительными инвестиционными циклами и значительной подверженностью внешнеэкономическим колебаниям.

Цель статьи — обосновать необходимость расширения учетно-аналитического обеспечения экономической безопасности строительных компаний через включение инновационных объектов учета (человеческого капитала, киберугроз, экологических и репутационных рисков) и раскрыть их роль в формировании механизмов предотвращения угроз в условиях высокой нестабильности строительного сектора. В статье дается обобщенное определение экономической безопасности строительных компаний, формулируются ее цели и задачи с позиции системного подхода к управлению предприятием. Особое внимание уделяется роли учетно-аналитической информации в системе экономической безопасности предприятия и ее функциональному назначению. Обоснована необходимость расширения состава учетно-аналитической информации за счет включения таких новых объектов учета, как человеческий капитал, киберугрозы, экологические и репутационные риски, инновационный потенциал, имеющие значительное влияние на устойчивость строительных предприятий. Изучена роль инновационных объектов учета в процессе разработки и реализации механизмов предотвращения и реагирования на угрозы экономической безопасности. Проведен сравнительный анализ традиционных и современных учетных категорий, рассмотрена степень влияния последних на экономическую устойчивость строительных компаний. Исследование направлено на то, чтобы углубить понимание необходимости учета новых элементов в контексте экономической безопасности строительных компаний.

Ключевые слова: экономическая безопасность, учетно-аналитическая информация, строительные организации, новые объекты учета, учет, анализ, убытки.

Введение

В условиях усиливающегося воздействия внешнеэкономических и внутренних рисков обеспечение экономической безопасности становится одним из важных направлений стратегического управления строительными организациями. Высокая капиталоемкость, длительные инвестиционные циклы, зависимость от нестабильной конъюктуры строительного рынка и нормативных изменений усиливают уязвимость предприятий отрасли перед угрозами различного характера. В этой связи экономическая безопасность рассматривается не только как фактор устойчивости бизнеса, но и как условие его долгосрочной жизнеспособности.

Особую значимость в системе обеспечения экономической безопасности приобретает учетно-аналитическая информация, служащая основой для диагностики текущего состояния предприятия и формирования обоснованных управленческих решений. Именно через механизмы бухгалтерского и управленческого учета осуществляется сбор, обработка и интерпретация данных, необходимых для оценки угроз, контроля рисков и адаптации стратегии. При этом, эффективность аналитической поддержки напрямую зависит от полноты, актуальности и соответствия отражаемых в учете показателей.

Между тем, традиционные объекты учета, такие как активы, обязательства, доходы и расходы, охватывают в настоящее время лишь часть факторов, определяющих устойчивость предприятия. Современные условия требуют переосмысления предметной области учета с включением новых учетных позиций, способных отразить репутационные, экологические, кибернетические, кадровые и иные риски. Необходимость учета таких показателей, как человеческий капитал, инновационный потенциал, киберугрозы и возможные убытки от

непредвиденных событий обусловлена потребностью в более глубокой аналитике, позволяющей своевременно выявлять угрозы и разрабатывать действенный механизм реагирования.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования выступают строительные предприятия, функционирующие в условиях рыночной экономики и цифровизации хозяйственной деятельности. В качестве основных методов использованы нормативный и сравнительный анализ, методы анализа и синтеза, системный подход, а также элементы риск-ориентированного и ситуационного подходов. Информационной базой исследования послужили нормативно-правовые акты Республики Казахстан в области экономической безопасности, международные стандарты финансовой отчетности, применяемые в строительной отрасли, а также научные положения, концепции и категории в сфере экономической безопасности и учета, представленные в учебной и научной литературе, включая монографии, статьи и иные профильные публикации.

Результаты и их обсуждение

В условиях стремительных изменений в глобальной экономике и возрастающих рисков, обеспечение экономической безопасности становится одной из основных задач как для государства в целом, так и для конкретных бизнес-структур. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О национальной безопасности» от 6 января 2012 года № 527-IV, экономическая безопасность определяется как «состояние защищенности национальной экономики от внутренних и внешних угроз, обеспечивающее устойчивое развитие, экономическую независимость и способность к эффективному функционированию» [1]. Однако в научной и практической литературе отсутствует единое, общепринятое определение экономической безопасности предприятия. Согласно проведенному исследованию, под экономической безопасностью предприятия следует понимать состояние устойчивости и защищенности его финансово-экономического потенциала от негативных факторов внешней и внутренней среды, при котором обеспечивается реализация стратегических целей, сохранение ресурсов и способность к адаптации в условиях риска и неопределенности [2]. В этом контексте особенно значимым является обеспечение экономической безопасности строительных организаций, которые сталкиваются с уникальными рисками и угрозами, характерными для этой отрасли: высокий уровень капиталоемкости, затяжные циклы проектирования и строительства, нестабильность рыночных условий и зависимость от внешних факторов, таких как изменение нормативно-правовой базы, колебания цен на строительные материалы и трудовые ресурсы [3].

Таким образом, можно определить, что основная цель экономической безопасности строительных компаний заключается в способности эффективно управлять как финансовыми, так и нефинансовыми рисками, предотвращать потери и минимизировать влияние внешних и внутренних угроз на строительно-проектную деятельность [4].

Достижение данной цели возможно при условии выполнения таких задач, как:

– поддержание финансовой стабильности и ликвидности на всех этапах строительства;

– выявление и учет рисков, связанных с задержками в выполнении контрактных обязательств, изменениями в рыночной ситуации и законодательных нормах;

– защита интеллектуальной собственности, информации о проектных решениях и технологиях;

– обеспечение гибкости системы учета для быстрого реагирования на изменения внешней среды, включая цифровизацию.

Таким образом, учетно-аналитическая информация в системе экономической безопасности предприятия выполняет широкий спектр функций – от фиксации первичных данных до поддержки управленческих решений и оценки их эффективности. Однако эффективность выполнения этих функций во многом зависит от полноты и актуальности отражаемых объектов учета.

Традиционные объекты учета - активы, обязательства, доходы, расходы, прибыль, капитальные вложения - по-прежнему остаются важнейшей основой для оценки финансового состояния любого хозяйствующего субъекта независимо от формы собственности.

В условиях современной цифровизации экономики эффективная учетно-аналитическая информация играет важную роль в системе экономической безопасности предприятий строительного сектора. Ее функциональное назначение в рамках данной системы представлено на рисунке 1.

Рисунок 1 – Функции учетно-аналитической информации в системе экономической безопасности предприятия

Примечание: Составлено авторами на основе источника [5]

К числу традиционных объектов учета и анализа, имеющих прямое влияние на экономическую безопасность строительных компаний можно дополнительно отнести показатели финансовой устойчивости и ликвидности, структуру дебиторской и кредиторской задолженности, рентабельность проектов, исполнения договорных обязательств, затрат на обеспечение качества и соблюдение строительных норма и стандартов и др. [6].

Тем не менее, современные экономические условия, характеризующиеся высокой степенью неопределенности, усилением конкуренции и ростом внешних и внутренних угроз требуют переосмысления состава объектов учета, а именно возрастает необходимость его расширения за счет включения новых объектов учета, ранее недооцененных или не учитываемых. К категории новых объектов учета и анализа в системе экономической безопасности можно отнести [7]**:**

1) человеческий капитал как фактор устойчивости и конкурентоспособности компании;

2) информационные ресурсы, включая системы управления проектами и базами данных, уровень автоматизации учетных и аналитических процессов;

3) экологические и репутационные риски, особенно в сфере устойчивого строительства и требований ESG;

4) киберугрозы и уязвимости, оказывающие влияние на сохранность информации и бесперебойность деятельности;

5) инновационный потенциал, связанный с внедрением новых строительных технологий, цифровых платформ, BIM-моделирования и др.

Человеческий капитал все чаще признается важным нематериальным активом предприятия. Его учет выходит за рамки обычного учета зарплаты и численности персонала. Новыми учетно-аналитическими аспектами в данной категории являются [8]:

– структура компетенций персонала, соответствие профилей специалистов требованиям проектов;

– коэффициенты текучести кадров и мотивационные показатели;

– затраты на обучение, повышение квалификации, профессиональные сертификации;

– риски ухода ключевых сотрудников (риски потери корпоративной памяти и технологической преемственности);

Особую значимость данные показатели приобретают в строительной отрасли, где деятельность чаще всего осуществляется в проектной форме, а профессионализм сотрудников напрямую влияет на качество, сроки и безопасность строительства [9].

Информационная инфраструктура становится все более важной частью производственной среды. В условиях цифровизации отрасли (BIM-моделирование, ERP-системы, цифровые стройплощадки) любые сбои или атаки на информационные системы могут привести к существенным финансовым потерям [10]. В этом плане к новым объектам учета относятся:

– уровень защищенности корпоративных информационно-технологических систем;

– наличие инцидентов информационной безопасности и скорость реагирования на них;

– расходы на обеспечение кибербезопасности и аудит информационной безопасности;

– уровень цифровой зрелости компаний.

Таблица 1 – Сравнительный анализ традиционных и новых объектов учета в системе экономической безопасности строительных организаций

№ п/п	Критерии сравнения	Традиционные объекты учёта	Новые объекты учета
1.	Цель учета	Отражение финансовых результатов и состояния	Идентификация нематериальных, нефинансовых и стратегических факторов риска
2.	Тип данных	Финансовые, количественные	Качественные, нефинансовые, интегративные
3.	Основные показатели	Активы, обязательства, доходы, расходы, прибыль	Человеческий капитал, киберугрозы, инновационный потенциал, экологические и ESG-факторы
4.	Инструменты анализа	Финансовая отчётность, сметы	HR-аналитика, ИТ-аудит, оценка цифровой зрелости, ESG-отчетность
5.	Периодичность учета	Регулярная (месячная, квартальная, годовая)	Событийная, по мере возникновения необходимости, проектная
6.	Роль в обеспечении экономической безопасности	Базовая финансовая устойчивость	Прогнозирование рисков, повышение адаптивности и устойчивости бизнеса
7.	Регламентированность	Закреплена законодательно	Требует методического обоснования и корпоративной инициативы
8.	Степень интеграции в учётную систему	Высокая	Низкая или средняя, требует разработки новых форм учёта и интеграции в информационную систему компании
Примечание: составлено авторами			

Ранее подобные показатели не включались в учетную систему, но в условиях роста киберугроз они становятся критически важными для оценки устойчивости бизнеса.

Экономическая безопасность предприятия все чаще связывается с соблюдением принципов устойчивого развития и экологической ответственности. В качестве новых объектов учета

выступают такие показатели как участие в экологических и социальных инициативах (ESG), уровень соответствия строительных проектов экологическим стандартам (например, LEED, BREEAM), случаи нарушения природоохранного законодательства и оценка репутационного риска через анализ отзывов, медийной активности, судебных споров. Эти параметры становятся особенно важными при привлечении инвестиций, участии в тендерах, получении разрешительной документации.

Уровень внедрения новых технологий в строительстве определяет конкурентоспособность и устойчивость компании. К числу новых объектов учета в этом аспекте могут быть отнесены количество внедренных инновационных решений, доля затрат на НИОКР и цифровизацию, участие в пилотных проектах по применению новых материалов, конструкций и технологий и показатели эффективности цифровых инструментов, таких как, например, снижение затрат, ускорение сроков строительства и др. [11]. Фиксация и анализ таких данных позволяют своевременно выявлять технологические отставания и прогнозировать риски снижения конкурентных позиций. В таблице 1 представлен сравнительный анализ традиционных и новых объектов учета.

Анализ данных, представленных в таблице 1, позволяет констатировать наличие значительных различий между традиционными и новыми объектами учета как по сущности, так и по функциональной нагрузке. Если традиционные объекты отражают преимущественно финансово-хозяйственные процессы и служат основой для составления стандартной отчетности, то новые объекты учета ориентированы на идентификацию и мониторинг нефинансовых рисков, стратегических ресурсов и факторов устойчивости.

Таким образом, расширение состава учетных объектов за счет нематериальных, нефинансовых и стратегических факторов позволяет обеспечить более точную, комплексную перспективную оценку состояния и устойчивости строительных организаций. Такая трансформация учетной информации необходима для своевременного реагирования на внешние и внутренние угрозы, а также для формирования эффективной системы управления экономической безопасностью.

Таблица 2 – Новые объекты учета и их влияние на экономическую безопасность строительных компаний

№ п/п	Категория объекта учета	Сфера проявления	Влияние на экономическую безопасность
1.	Человеческий капитал	Квалификация сотрудников, текучесть кадров, затраты на обучение и мотивацию	Обеспечивает кадровую стабильность, снижает операционные риски, повышает эффективность деятельности
2.	Информационные ресурсы	Защищенность IT-инфраструктуры, цифровизация процессов, инциденты информационной безопасности	Минимизирует риски потери информации, повышает управляемость и надежность внутренних процессов
3.	Киберугрозы	Уровень уязвимостей, скорость реагирования, защита от внешних атак	Способствует непрерывности бизнеса, предотвращает утечку информации, снижает вероятность цифровых атак
4.	Экологические и ESG-факторы	Участие в устойчивых проектах, соответствие экологическим стандартам	Повышает инвестиционную привлекательность, снижает регуляторные и экологические риски
5.	Инновационный потенциал	Внедрение новых технологий, расходы на НИОКР, цифровые решения	Обеспечивает технологическое развитие, повышение конкурентоспособности, ускорение сроков строительства, увеличение доходности
6.	Репутационные риски	Судебные процессы, медиаприсутствие, общественное мнение	Формирует доверие партнеров и инвесторов, облегчает доступ к выгодным контрактам, укрепляет имидж
Примечание: составлено авторами			

Систематизация новых объектов учета, а также анализ их функционального значения в обеспечении экономической безопасности строительных организаций позволяют более глубоко

раскрыть их сущность. Представим влияние сферы проявления новых объектов учета на экономическую устойчивость предприятия в таблице 2.

Таким образом, включение новых объектов учета в систему экономической безопасности строительных компаний способствует более точному прогнозированию угроз, принятию обоснованных управленческих решений на основе комплексной информации, а также повышению адаптивности предприятия к изменениям внешней среды [12].

Внедрение таких подходов требует соответствующего методического обеспечения, включая разработку учетной документации, установление релевантных показателей, определение показателей единиц измерения и периодичности анализа, а также формирование механизмов интеграции полученных данных в систему внутреннего контроля. Это открывает перспективы для формирования новой парадигмы учета, ориентированной не только на фиксацию фактов хозяйственной жизни, но и на обеспечение стратегической устойчивости бизнеса.

Рассмотренные теоретические положения нашли отражение в практике строительной компании ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION», где в рамках системы внутреннего контроля в 2024 году был введен новый объект учета - киберриски, учет которых позволяет своевременно выявлять потенциальные угрозы информационной безопасности и оценивать их влияние на финансовые показатели и экономическую устойчивость предприятия. В бухгалтерском учете они отражаются через учет нематериальных активов, административных расходов на аудит информационной безопасности и обучение персонала, а также через формирование резервов на возможные убытки от киберинцидентов в соотвествии с МСФО (LAS 37) «Резервы, условные обязательства и условные активы». Такой подход позволяет более полно оценивать и контролировать риски, возникающие в цифровой среде строительной организации, что способствует повышению прозрачности финансовой отчетности и обеспечению устойчивости компании к современным угрозам экономической безопасности. В таблице 3 представлен пример учета киберрисков в ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION».

Таблица 3 - Учет киберрисков в ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION»

Хозяйственные операции	Дебет	Кредит	Пояснение
Приобретена программа кибербезопасности	«Нематериальный актив»	«Кредиторская задолженность поставщикам и подрядчикам»	Увеличение стоимости нематериального актива. Актив включается в баланс и амортизируется, влияя на расходы отчетного периода
Отражены расходы на аудит информационной безопасности	«Расходы на обеспечение кибербезопасности»	«Кредиторская задолженность поставщикам и подрядчикам»	Отражение расходов на внешнюю проверку безопасности информационной системы. Влияет на себестоимость при включении в расходы отчетного периода.
Начислена амортизация ПО	«Расходы на обеспечение кибербезопасности»	«Амортизация нематериального актива»	Снижает налогооблагаемую прибыль, отражается на финансовых результатах
Отражены в учете расходы на обучение персонала по информационной безопасности	«Расходы на обеспечение кибербезопасности»	«Расчеты с персоналом по оплате труда»	Повышение квалификации ИТ-сотрудников. Включается в расходы отчетного периода, косвенно снижает потенциальные убытки
Сформированы резервы на покрытие возможных убытков от киберинцидентов	«Резервы под обязательства»	«Оценочные обязательства»	Создание резервов на возможные убытки в соответствии с МСФО (LAS 37). Уменьшает текущую прибыль компании, но отражает реальную экономическую оценку рисков, повышая надежность финансовой отчетности
Примечание: составлено авторами			

Внедрение отдельного аналитического учёта расходов на кибербезопасность позволило руководству компании принимать более обоснованные управленческие решения. Так до 2024 г. расходы на информационную безопасность учитывались в компании в общей сумме административных расходов. Выделение отдельного субсчета позволило увидеть, что расходы составляют 1,7% административных затрат, что дало руководству точные данные для планирования бюджета и распределения ресурсов на предотвращение киберинцидентов. На основе этих данных было принято решение

увеличить инвестиции в обучение персонала и внешние аудиты, что напрямую снизило вероятность потерь. Аналитический учёт показал частоту инцидентов и средние затраты на их устранение. Эти данные позволили выявить наиболее уязвимые участки информационной системы и принять определённые меры в системе информационной безопасности компании, такие как усиление контроля внешней защищенности, внедрение резервных копий и процедур восстановления данных. В результате количество инцидентов сократилось на 58%, а потенциальные потери снизились с 2,8 млн. до 1,1 млн. тенге. Формирование резервов позволило предусмотреть оценочные обязательства по возможным убыткам, что снижает финансовую нестабильность. Интеграция этих данных в управленческую отчётность повышает в целом достоверность и прозрачность финансовой информации, что важно для внешних инвесторов и кредиторов.

Таблица 4 - Результаты внедрения системы учёта киберрисков в ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION»

Показатель	До внедрения (2023 г)	После внедрения (2024 г)	Эффект
Доля расходов на информационную безопасность в административных расходах, %	0,5	1,7	Оптимизация бюджета
Количество киберинцидентов	12	5	Снижение операционных рисков
Ожидаемые потери, тыс. тенге	2800	1100	Повышение экономической устойчивости
Обоснованность управленческих решений	низкая	высокая	Возможность планировать и прогнозировать риски
Примечание: составлено авторами			

Для наглядного представления результатов внедрения учёта киберрисков в систему внутреннего контроля строительной компании ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION» была проведена оценка влияния данных показателей на управленческие решения и экономическую устойчивость. В таблице 4 и на рисунке 2 представлены сравнительные данные до и после внедрения аналитического учёта киберрисков, отражающие динамику основных показателей: доли расходов на информационную безопасность, количества киберинцидентов, ожидаемых потерь от сбоев и уровня обоснованности управленческих решений.

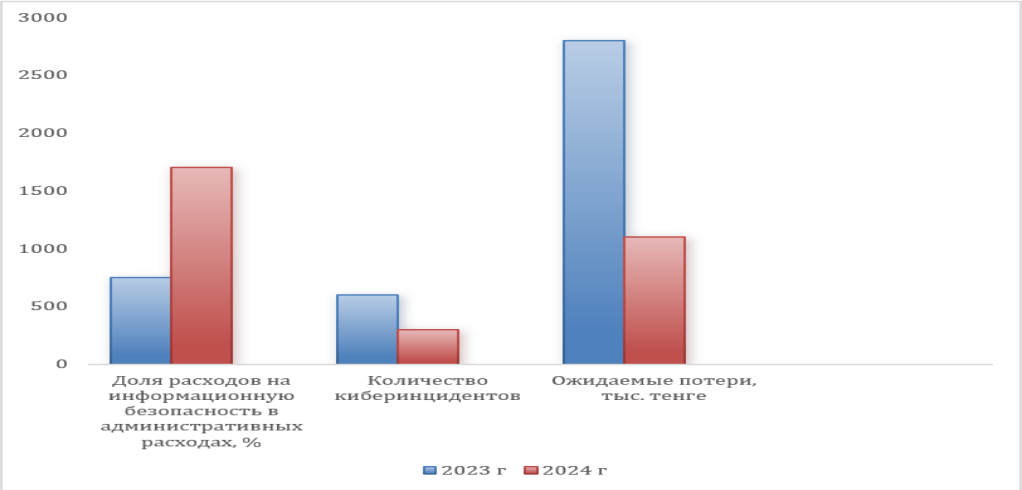

Рисунок 2 - Сравнительная динамика основных показателей до и после внедрения учёта киберрисков в ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION»

Примечание: составлено авторами на основе данных аналитического учета ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION»

Таким образом, после внедрения аналитического учёта киберрисков в ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION» было отмечено снижение числа киберинцидентов, оптимизация структуры расходов на информационную безопасность и в целом повышение обоснованности управленческих решений, что в свою очередь поспособствовало повышению уровня защищенности информационных ресурсов предприятия и росту его экономической устойчивости.

Заключение

Формирование эффективной системы экономической безопасности в строительной отрасли невозможно без учета трансформации внешней и внутренней среды. Учетно-аналитическая информация приобретает решающее значение как инструмент диагностики и прогнозирования рисков. Расширение ее состава за счет новых объектов учета отвечает современным требованиям управления устойчивым развитием предприятий. Практическая реализация таких подходов предполагает пересмотр традиционных методик учета и создание нормативно-методической базы, обеспечивающей интеграцию новых учетных категорий в управленческую систему компаний. Это обусловливает необходимость дальнейших научных исследований и практических разработок в направлении совершенствования учетно-аналитического обеспечения экономической безопасности бизнеса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.02.2025 г.) //Әділет. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527 (дата обращения: 24.04.2025).

2 Мелихов А.А., Камышникова Э.В. Эволюция подходов к содержанию категории «экономическая безопасность предприятия» // ГВУЗ «Приазовский государственный технический университет». 2009. №19. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-podhodov-k-soderzhaniyu-kategorii-ekonomicheskaya-bezopasnost-predpriyatiya (дата обращения: 24.04.2025).

3 Халикова Г.Р. Экономическая безопасность предприятия: теоретические аспекты и механизмы обеспечения // Вестник КазНУ. Серия «Экономика». – 2022. – №4 (144). – С. 113–119.

4 Калинина, Н. В. Экономическая безопасность строительных организаций: сущность и влияющие факторы // КиберЛенинка. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-bezopasnost-stroitelnyh-organizatsiy-suschnost-i-vliyayuschie-faktory (дата обращения: 24.04.2025).

5 Дымова И. А. Учетно-аналитические аспекты экономической безопасности бизнеса: Дис. канд. экон. наук. - М.: РГБ, 2015 [Электронный ресурс] - URL: http://dicertant.narod.ru (дата обращения: 24.04.2025).

6 Ермекбаева Б.Ж. Бухгалтерский учёт в системе обеспечения экономической безопасности строительных организаций // Вестник КазНАУ. – 2023. – №2 (50). – С. 101–108.

7 Одинцова Т.М., Рура О.В. Развитие видов, объектов и методов бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики и информационного общества// Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. Том 11, № 4, 2018. [Электронный ресурс] - URL: https://economy.spbstu.ru/ (дата обращения: 24.04.2025).

8 Козлова Е. А. Учет человеческого капитала в строительстве // eLIBRARY.RU. [Электронный ресурс] - URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=30280837 (дата обращения: 24.04.2025).

9 Баканова, Ю. А., Сидорова, Е. И. Человеческий капитал и его роль в обеспечении экономической безопасности // Репозиторий БНТУ. [Электронный ресурс] - URL: https://rep.bntu.by/bitstream/handle/ (дата обращения: 24.04.2025).

10 Городнова, Н. В. Применение BIM-технологий в цифровой экономике: мировой опыт и российская практика / Н. В. Городнова, В. А. Лемеза // Экономика, предпринимательство и право. – 2022. – Т. 12, № 8. – С. 2241-2260.

11 Назарова В.Л., Сатубалдина А.А. Цифровые активы и их влияние на систему бухгалтерского учета // Экономика и статистика. – 2023. – №2. – С. 45–53.

12 Ермекбаева Б.Ж. Цифровая трансформация учета: вызовы и возможности // Вестник КазНУ. Экономическая серия. – 2022. – №3(147). – С. 67–74.

ҚҰРЫЛЫС ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢА ЕСЕП НЫСАНДАРЫ

Аңдатпа

Қаржылық-экономикалық қысымның күшеюі және кәсіпкерлік ортаның тұрақсыздығы жағдайында экономикалық қауіпсіздікті және кәсіпкерлік ортаның тұрақсыздығын қамтамасыз ету мәселесі, кәсіпкерлік субъектілерінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзекті болуда. Бұл мәселелер қызметі жоғары тәуекелдермен, ұзақ инвестициялық циклдармен және сыртқы экономикалық ауытқуларға айтарлықтай әсер етумен байланысты құрылыс секторының субъектілері үшін ең маңызды болып табылады.

Мақаланың мақсаты — құрылыс секторының жоғары тұрақсыздығы жағдайында қауіп-қатерлердің алдын алу тетіктерін қалыптастырудағы инновациялық есеп объектілерінің (адами капитал, киберқауіптер, экологиялық және репутациялық тәуекелдер) рөлін ашу және оларды қосу арқылы құрылыс компанияларының экономикалық қауіпсіздігін есептік-талдамалық қамтамасыз етуді кеңейту қажеттілігін негіздеу болып табылады. Мақалада құрылыс компанияларының экономикалық қауіпсіздігінің жалпылама анықтамасы берілген, оның мақсаттары мен міндеттері кәсіпорынды басқаруға жүйелік көзқарас тұрғысынан тұжырымдалған. Кәсіпорынның экономикалық қауіпсіздік жүйесіндегі бухгалтерлік және аналитикалық ақпараттың рөліне және оның функционалдық мақсатына ерекше назар аударылады. Құрылыс кәсіпорындарының тұрақтылығына айтарлықтай әсер ететін адами капитал, киберқауіптер, экологиялық және беделділік тәуекелдер, инновациялық әлеует сияқты есепке алудың жаңа объектілерін қосу арқылы бухгалтерлік және аналитикалық ақпараттың құрамын кеңейту қажеттілігі негізделеді. Экономикалық қауіпсіздік қатерлерінің алдын алу және оларға әрекет ету тетіктерін әзірлеу және енгізу процесіндегі инновациялық есеп объектілерінің рөлі зерттеледі. Дәстүрлі және заманауи бухгалтерлік категорияларға салыстырмалы талдау жүргізіліп, соңғыларының құрылыс компанияларының экономикалық тұрақтылығына әсер ету дәрежесі қарастырылады. Зерттеу құрылыс компанияларының экономикалық қауіпсіздігі жағдайында жаңа элементтерді есепке алу қажеттілігін түсінуді тереңдетуге бағытталған.

Негізгі сөздер: экономикалық қауіпсіздік, бухгалтерлік және аналитикалық ақпарат, құрылыс ұйымдары, жаңа есеп объектілері, бухгалтерлік есеп, талдау, шығындар.

NEW OBJECTS OF ACCOUNTING IN THE SYSTEM OF ENSURING ECONOMIC SECURITY OF CONSTRUCTION ORGANISATIONS

Abstract

In conditions of increasing financial and economic pressure and instability of business environment the problem of ensuring economic security and instability of business environment the problem of ensuring economic security of business entities acquires special urgency. Most significantly, these issues arise in the construction sector, an activity associated with high risks, long investment cycles, and significant exposure to external economic fluctuations.

The purpose of the article is to substantiate the necessity of expanding the accounting and analytical framework for the economic security of construction companies by incorporating innovative accounting objects (human capital, cyber threats, environmental and reputational risks) and to reveal their role in developing mechanisms for threat prevention amid the high instability of the construction sector. The article provides a generalised definition of economic security for construction companies, formulates its goals and objectives from the perspective of the system approach to enterprise management. Special attention is paid to the role of accounting and analytical information in the enterprise's economic security system and its functional purpose. The necessity of expanding the accounting and analytical information by including new accounting objects, such as human capital, cyber threats, environmental and reputational risks, and innovation potential, which have a significant impact on the sustainability of construction enterprises, is substantiated. The role of innovative accounting objects in the process of development and implementation of mechanisms for preventing and responding to threats to economic security has been studied. A comparative analysis of traditional and modern accounting categories has been carried out, the degree of influence of the latter on the economic sustainability of construction companies has been considered. The study aims to deepen understanding of the need to consider new factors in the context of economic security for construction companies.

Keywords: economic security, accounting and analytical information, construction organisations, new accounting objects, accounting, analysis, losses.

REFERENCES

1 Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 yanvarya 2012 goda № 527-IV «O nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 22.02.2025 g.) //Ədilet. *[Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012]*. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527 [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

2 Melihov A.A., Kamyshnikova E.V. Evolyuciya podhodov k soderzhaniyu kategorii «ekonomicheskaya bezopasnost' predpriyatiya» // GVUZ «Priazovskij gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet». 2009. №19. *[Evolution of approaches to the content of the category "economic security of the enterprise"]*. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-podhodov-k-soderzhaniyu-kategorii-ekonomicheskaya-bezopasnost-predpriyatiya [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

3 Halikova G.R. Ekonomicheskaya bezopasnost' predpriyatiya: teoreticheskie aspekty i mekhanizmy obespecheniya *[Economic security of the enterprise: theoretical aspects and mechanisms of provision]* // Vestnik KazNU. Seriya «Ekonomika». – 2022. – №4 (144). – P. 113–119.

4 Kalinina, N. V. Ekonomicheskaya bezopasnost' stroitel'nyh organizacij: sushchnost' i vliyayushchie faktory // KiberLeninka. *[Economic security of construction organizations: essence and influencing factors]* Available at: - URL:https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-bezopasnost-stroitelnyh-organizatsiy-suschnost-i-vliyayuschie-faktory [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

5 Dymova I. A. Uchetno-analiticheskie aspekty ekonomicheskoj bezopasnosti biznesa *[Accounting and analytical aspects of economic security of business]*: Dis. kand. ekon. nauk. - M.: RGB, 2015. Available at: - URL: http://dicertant.narod.ru [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

6 Ermekbaeva B.ZH. Buhgalterskij uchyot v sisteme obespecheniya ekonomicheskoj bezopasnosti stroitel'nyh organizacij *[Accounting in the system of ensuring economic security of construction organizations]*. // Vestnik KazNAU. – 2023. – №2 (50). – P. 101–108.

7 Odincova T.M., Rura O.V. Razvitie vidov, ob"ektov i metodov buhgalterskogo ucheta v usloviyah cifrovoj ekonomiki i informacionnogo obshchestva. *[Development of types, objects and methods of accounting in the context of the digital economy and information society]*. // Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Ekonomicheskie nauki. Tom 11, № 4, 2018. Available at: - URL: https://economy.spbstu.ru/ [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

8 Kozlova E. A. Uchet chelovecheskogo kapitala v stroitel'stve *[Accounting for human capital in construction]*. // eLIBRARY.RU. Available at: - URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=30280837 [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

9 Bakanova, YU. A., Sidorova, E. I. CHelovecheskij kapital i ego rol' v obespechenii ekonomicheskoj bezopasnosti *[Human capital and its role in ensuring economic security]*. // Repozitorij BNTU. Available at: - URL: https://rep.bntu.by/bitstream/handle/ [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

10 Gorodnova, N. V. Primenenie BIM-tekhnologij v cifrovoj ekonomike: mirovoj opyt i rossijskaya praktika *[Application of BIM technologies in the digital economy: world experience and Russian practice]*. / N. V. Gorodnova, V. A. Lemeza // Ekonomika, predprinimatel'stvo i pravo. – 2022. – T. 12, № 8. – P. 2241-2260. [in Russian]

11 Nazarova V.L., Satubaldina A.A. Cifrovye aktivy i ih vliyanie na sistemu buhgalterskogo ucheta *[Digital assets and their impact on the accounting system]*.// Ekonomika i statistika. – 2023. – №2. – P. 45–53. [in Russian]

12 Ermekbaeva B.ZH. Cifrovaya transformaciya ucheta: vyzovy i vozmozhnosti *[Digital transformation of accounting: challenges and opportunities]*.// Vestnik KazNU. Ekonomicheskaya seriya. – 2022. – №3(147). – P. 67–74. [in Russian]

Information about authors:

Akezhan Aliyev - **corresponding author,** PhD student of the Departments “Accounting and analysis”, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: akezhan1999@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6595-8840

Gulnara Amanova - candidate of economic sciences, Acting Professor of the Departments Accounting and analysis”, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: agd65@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Zhanar Aliyev - master of economic sciences**,** accountant «BS-GROUP CONSTRUCTION» LLP Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: alieva_zhs@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1442-1492

Информация об авторах:

Акежан Алиев – **основной автор,** докторант кафедры «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: akezhan1999@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6595-8840
Гульнара Аманова – кандидат экономических наук, и.о. профессора кафедры «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: agd65@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953
Жанар Алиева – магистр экономических наук, бухгалтер ТОО «BS-GROUP CONSTRUCTION», г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: alieva_zhs@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1442-1492

Авторлар туралы ақпарат:
Акежан Алиев – **негізгі автор,** докторант, «Есеп және талдау» кафедрасы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akezhan1999@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6595-8840
Гульнара Аманова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Есеп және талдау» кафедрасының профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: agd65@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953
Жанар Алиева – экономика ғылымдарының магистрі, «BS-GROUP CONSTRUCTION» ЖШС-нің бухгалтері, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: alieva_zhs@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1442-1492

МРНТИ 06.81.23 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.31**
УДК 331.1:658.3:316.46

Г.К. Лухманова[1], Л.К. Саналиева[2], З.К. Игибаева[2], Р.К. Амантаева[3*]

[1]Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Республика Казахстан
[2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г.Астана, Республика Казахстан
[3] Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Республика Казахстан
e-mail: raunur88@mail.ru

ЛИДЕРСТВО, ОРИЕНТИРОВАННОЕ НА ЗНАНИЯ: МЕДИАЦИОННАЯ РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ЗНАНИЯМИ И СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между лидерством, ориентированным на знания, способностью к управлению знаниями, социальной ответственностью образовательных учреждений и социальным предпринимательством в контексте образовательных учреждений – колледжей Костанайской области. Актуальность работы обусловлена необходимостью понимания механизмов, посредством которых лидерство в образовательной сфере может способствовать развитию социально-ориентированной деятельности. В исследовании был применен количественный дедуктивный подход. Для проверки гипотез и анализа многомерных взаимосвязей между переменными было использовано структурное моделирование методом наименьших квадратов (PLS-SEM) на основе данных, собранных среди преподавателей образовательных учреждений. Результаты подтверждают, что лидерство, ориентированное на знания, положительно влияет на способность к управлению знаниями и на социальную ответственность, а также на социальное предпринимательство организаций. Установлено, что способность к управлению знаниями и социальная ответственность образовательных учреждений являются важными предикторами социального предпринимательства, подтверждая их ключевую роль в формировании социально-ориентированного подхода. Анализ медиации показал, что способность к управлению знаниями и социальная ответственность выступают в качестве опосредующих механизмов между лидерством и социальным предпринимательством. Эти выводы имеют теоретическое и практическое значение, предоставляя рекомендации для руководителей образовательных учреждений, стремящихся к развитию социального предпринимательства.

Ключевые слова: Лидерство, ориентированное на знания, социальная ответственность образовательного учреждения, способность к управлению знаниями, социальное предпринимательство, SMART-PLS.

Введение

Современные учебные заведения сталкиваются с растущим давлением со стороны общества и заинтересованных сторон, требующих от них не только предоставления качественного образования, но и активного участия в решении социальных проблем. В этом контексте особую актуальность приобретает концепция социальной ответственности образовательного учреждения, которая выходит за рамки традиционной миссии и включает в себя этические обязательства перед обществом. Параллельно с этим, социальное предпринимательство становится всё более значимым явлением, представляя собой инновационный подход к созданию устойчивых решений для общественных нужд. Однако для успешной интеграции этих показателей в стратегию образовательных учреждений необходимы эффективные управленческие механизмы, центральное место среди которых занимает лидерство.

Традиционные подходы к управлению часто оказываются недостаточными для решения сложных социальных задач. В связи с этим возникает необходимость в новой модели лидерства, способной мобилизовать интеллектуальный потенциал организации. Лидерство, ориентированное на знания (Knowledge-Oriented Leadership - далее KOL), представляет собой такой подход, фокусирующийся на создании, распространении и использовании знаний для достижения организационных целей. Эффективность такого лидерства во многом зависит от

способности организации к управлению знаниями (Knowledge Management Capability - далее KMC), то есть от её умения системно и эффективно использовать интеллектуальные активы. Данный тип лидерства создает культуру, способствующую обмену информацией, инновациям и адаптивности, что является критически важным для развития социальной ответственности образовательных учреждений (Institutional Social Responsibility – далее ISR) и социального предпринимательства (Social Entrepreneurship – далее SE).

Однако, несмотря на наличие исследований по каждой из этих переменных, существует ограниченное количество работ, которые анализируют их совместное влияние в рамках единой модели, особенно в контексте колледжей. Кроме того, большинство существующих исследований выполнено в корпоративном секторе, что оставляет значительный исследовательский разрыв для образовательных организаций.

KOL играет ключевую роль в создании, распространении и использовании знаний [1]. Это особенно важно для ISR, так как она требует инновационных подходов для решения социальных и экологических проблем [2]. Межличностные связи между KOL и ISR подтверждаются теорией, основанной на ресурсах, и теорией заинтересованных сторон, где KOL укрепляет отношения с заинтересованными сторонами, создавая атмосферу доверия [3].

Несмотря на признание применимости KOL в вузах [4], большая часть исследований KOL была сосредоточена на корпоративном секторе [5]. Существует значительный пробел в исследованиях, касающихся прямой взаимосвязи между KOL и ISR, особенно в колледжах и вузах [6].

В условиях современного конкурентного ландшафта способность организации эффективно управлять знаниями имеет решающее значение для инноваций [7]. KOL способствует развитию и совершенствованию KMC, поощряя организационное обучение и процессы управления знаниями [8]. Исследования подтверждают положительную связь между KOL и KMC в целом [9], а также с отдельными процессами управления знаниями.

Однако, несмотря на эти выводы, существует потребность в более широких исследованиях в разных отраслях и культурных контекстах [10].

Несмотря на отсутствие прямых исследований взаимосвязи между KOL и SE, в литературе существуют косвенные подтверждения того, что лидерские стили, ориентированные на обучение и инновации, способны усиливать предпринимательские инициативы. Так, трансформационное лидерство положительно влияет на организационное обучение и эффективность, что позволяет предположить аналогичное влияние KOL на SE [11].

Ключевую роль в этой связи играет KMC. Исследования подчёркивают, что эффективное управление знаниями является важнейшим фактором успешного предпринимательства, включая цифровые и социальные инициативы [12]. Кроме того, ISR также рассматривается как важный фактор развития социального предпринимательства. Предыдущие работы показывают, что ориентация на социальную ответственность усиливает социальные инициативы и повышает социальную эффективность организаций [13]. Тем не менее, влияние ISR на SE именно в образовательной сфере исследовано недостаточно.

Учитывая доказанную роль KOL в развитии KMC и ISR, а также потенциальную значимость KMC и ISR для социального предпринимательства, можно предположить, что именно эти два конструкта выступают ключевыми механизмами передачи влияния KOL на SE.

На основе представленного теоретического анализа формулируются следующие гипотезы исследования:

H1: Лидерство, ориентированное на знания (KOL), оказывает значительное положительное влияние на социальную ответственность образовательного учреждения (ISR).

H2: Лидерство, ориентированное на знания (KOL), оказывает значительное положительное влияние на способность к управлению знаниями (KMC).

H3: Способность к управлению знаниями (KMC) и социальная ответственность образовательного учреждения (ISR) опосредуют влияние KOL на социальное предпринимательство (SE).

Материалы и методы исследования

На основе выдвинутых гипотез была сформирована модель исследования, которая представлена на Рисунке 1.

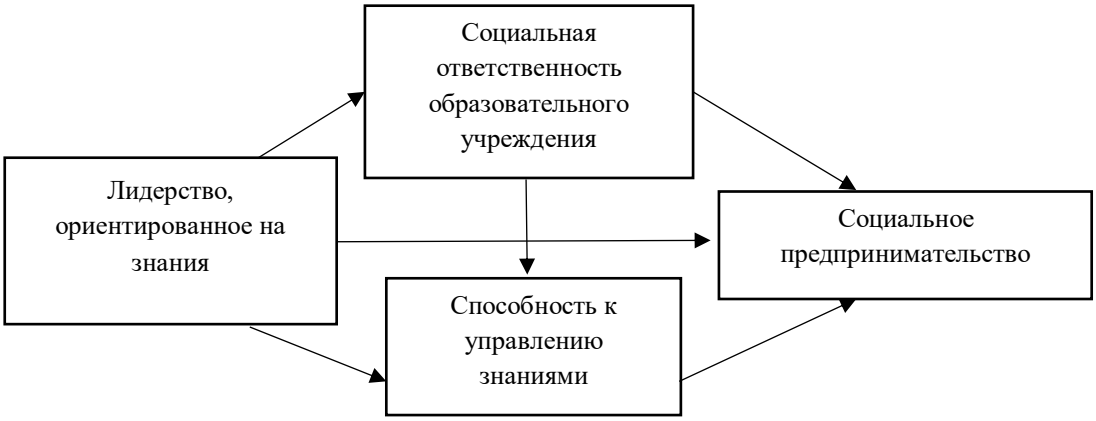

Рисунок 1 – Модель исследования

Примечание: составлено авторами на основе литературного обзора

Для достижения основной цели и проверки выдвинутых гипотез в исследовании используется количественный дедуктивный метод, который считается наиболее эффективным способом анализа взаимосвязей между переменными.

Сбор данных проводился среди преподавателей колледжей Костанайской области. Для этого был использован онлайн-опрос, созданный в Google Форме. Участие в исследовании было полностью добровольным и анонимным [14-17].

Таблица 1 - Инструментарий и измерения исследовательских конструктов

Конструкты и измерения	Авторы шкалы и кол-во пунктов	Примеры вопросов
Лидерство, ориентированное на знания (KOL)	Donate & Sánchez de Pablo (2015); KOL - 5	– «Руководство поощряет обмен знаниями между сотрудниками.» – «Наши руководители поддерживают внедрение новых идей.»
Способность к управлению знаниями (KMC): - KAC (приобретение знаний) - KSH (обмен знаниями) - KAP (применение знаний)	Masa'deh, R., et al. (2017); KAC - 4 KSH - 4 KAP - 4	**KAC -** Учебное заведение собирает полезные знания (информацию), полученные из различных источников **KSH -** Учебное заведение обеспечивает легкий доступ к знаниям (информации) для педагогов, которым они необходимы. **KAP -** Учебное заведение предлагает педагогам различные методы для дальнейшего развития их знаний.
Социальная ответственность образовательного учреждения (ISR): - ER (этическая ответственность) - RDR (ответственность за исследования и разработки) - PR (филантропическая ответственность)	Latif, K. F., et al. (2021); ER – 7 RDR - 4 PR - 5	**ER** - Учебное заведение имеет подробный кодекс (свод правил и норм) поведения. **RDR -** Учебное заведение организует связи с индустрией для развития навыков студентов **PR -** Учебное заведение постоянно предоставляет стипендии нуждающимся.
Социальное предпринимательство (SE): - SI (социальная инновационность) - SRT (социальный риск) - SPA (социальная проактивность)	Kraus et al. (2017); SI - 3 SRT - 3 SPA - 3	**SI -** Социальные инновации важны для нашей организации. **SRT -** Организация не боится идти на существенные риски при реализации своей социальной миссии. **SPA – О**рганизация стремится быть на передовой в деле улучшения мира.

*Примечание: составлено авторами		

Для оценки исследовательских конструктов были использованы адаптированные шкалы с использованием пятибалльной шкалы Лайкерта с диапазоном от «1» как «полностью не согласен» до «5» как «полностью согласен». Для статистического анализа использовался SMART-PLS 4. Сводная информация о переменных, их измерениях, авторах шкал, количестве пунктов и примерах утверждений представлена в Таблице 1.

В ходе опроса были получены следующие данные:

- Среди участников преобладали женщины, которые составили - 296 человек, мужчины - 91 человек.

- Высшее образование имели - 316 человек, 62 человека обладали степенью магистра, а 9 человек - имели специализированное среднее образование.

Сбор данных осуществлялся методом удобной выборки, поскольку доступ к респондентам обеспечивался через администрации колледжей. Опрос проводился в период с января по февраль 2025 года.

Результаты и их обсуждение

Для анализа данных использовался метод структурного моделирования. Согласно рекомендациям Hair et al. (2019), оценка проводилась в два этапа: сначала была проанализирована модель измерения, а затем — структурная модель [18.-19].

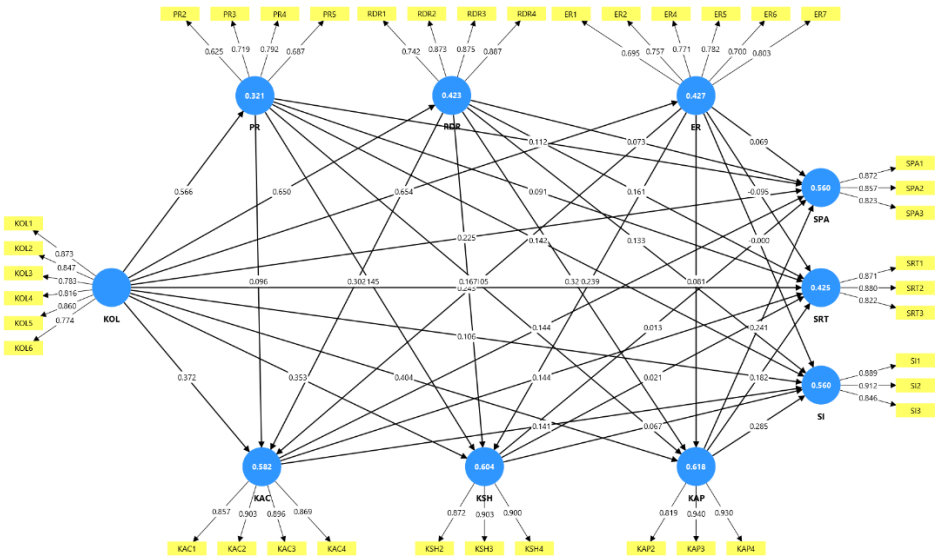

Рисунок 2 - Измерительная модель исследования, построенная в SmartPLS

Примечание: составлено авторами

На Рисунке 2 представлена измерительная модель, построенная в среде SMART-PLS, где визуализированы связи между индикаторами, латентными переменными и их структурной организацией (включая конструкты первого и второго порядка). Исследовательская модель включает в себя 10 латентных конструктов, которые объединяются в четыре категории:

- Лидерство, ориентированное на знания (KOL): Этот конструкт выступает в качестве независимой переменной в модели;

- Способность к управлению знаниями (KMC): Этот конструкт второго порядка состоит из трех конструктов первого порядка: KAC (способность к приобретению знаний); KSH (обмен знаниями); KAP (применение знаний);

- Социальная ответственность образовательного учреждения (ISR): Этот конструкт второго порядка включает в себя: PR (филантропическая ответственность); RDR (ответственность за исследования и разработки); ER (этическая ответственность);

- Социальное предпринимательство (SE): Этот конструкт второго порядка состоит из: SPA (социальная проактивность); SRT (социальный риск); SI (социальная инновационность).

Для оценки конвергентной валидности и надежности модели были проанализированы внешние нагрузки (Outer Loadings), представленные на стрелках от конструктов к их индикаторам (например, от KOL к KOL1, KOL2 и т.д.).

После первичного анализа два индикатора были удалены KSH1 и KAP1 из-за низких внешних нагрузок, которые не соответствовали установленному порогу в 0.50 [18.-19], после чего все остальные индикаторы показали высокие и статистически значимые внешние нагрузки, что подтверждает их адекватность.

Для дальнейшей оценки качества измерительной модели были проанализированы показатели надежности и конвергентной валидности, а именно: альфа Кронбаха (Cronbach's alpha), композитная надежность (Composite Reliability, CR) и средняя извлечённая дисперсия (Average Variance Extracted, AVE). Эти показатели позволяют убедиться в том, что индикаторы в каждом из конструктов надежно и последовательно измеряют одну и ту же латентную переменную. Результаты этого анализа представлены в Таблице 2.

Таблица 2 - Показатели надежности и конвергентной валидности

Конструкт	Cronbach's alpha	Composite reliability	Average variance extracted (AVE)
Лидерство, ориентированное на знания (KOL)	0.907	0.914	0.683
Способность к управлению знаниями (KMC)			
KAC (Способность к приобретению знаний)	0.904	0.905	0.777
KSH (Обмен знаниями)	0.871	0.871	0.795
KAP (Применение знаний)	0.879	0.901	0.807
Социальная ответственность (ISR)			
PR (Филантропическая ответственность)	0.671	0.687	0.502
RDR (Ответственность за исследования и разработки)	0.867	0.877	0.717
ER (Этическая ответственность)	0.847	0.852	0.566
Социальное предпринимательство (SE)			
SPA (Социальная проактивность)	0.811	0.828	0.724
SRT (Социальный риск)	0.821	0.827	0.736
SI (Социальная инновационность)	0.858	0.863	0.779
Примечание: составлено авторами в программе SMART-PLS			

Для оценки дискриминантной валидности, которая показывает, насколько конструкты отличаются друг от друга, был использован критерий HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio). Результаты этого анализа представлены в Таблице 3.

Таблица 3 - HTMT

	ER	KAC	KAP	KOL	KSH	PR	RDR	SI	SPA	SRT
ER										
KAC	0.723									
KAP	0.737	0.864								
KOL	0.732	0.758	0.792							
KSH	0.791	0.888	0.886	0.781						
PR	0.732	0.677	0.694	0.701	0.741					
RDR	0.899	0.768	0.792	0.726	0.765	0.751				
SI	0.663	0.743	0.792	0.696	0.744	0.705	0.720			
SPA	0.692	0.746	0.790	0.759	0.739	0.704	0.718	0.864		
SRT	0.549	0.656	0.683	0.672	0.638	0.604	0.631	0.796	0.894	
Примечание: составлено авторами в программе SMART-PLS										

Согласно критерию, дискриминантная валидность считается установленной, если значения HTMT ниже 0.90 [18.-19]. Как видно из Таблицы 3, все значения HTMT в нашей модели значительно ниже этого порога, что подтверждает, что каждый конструкт является

уникальным и имеет сильную дискриминантную валидность. Это позволяет сделать вывод, что модель измерения надежна и готова для дальнейшего тестирования структурной модели.

После подтверждения надежности и валидности измерительной модели был проведен анализ структурной модели для проверки выдвинутых гипотез о взаимосвязях между конструктами. На Рисунке 3 представлены коэффициенты путей и значения R^2 для структурной модели.

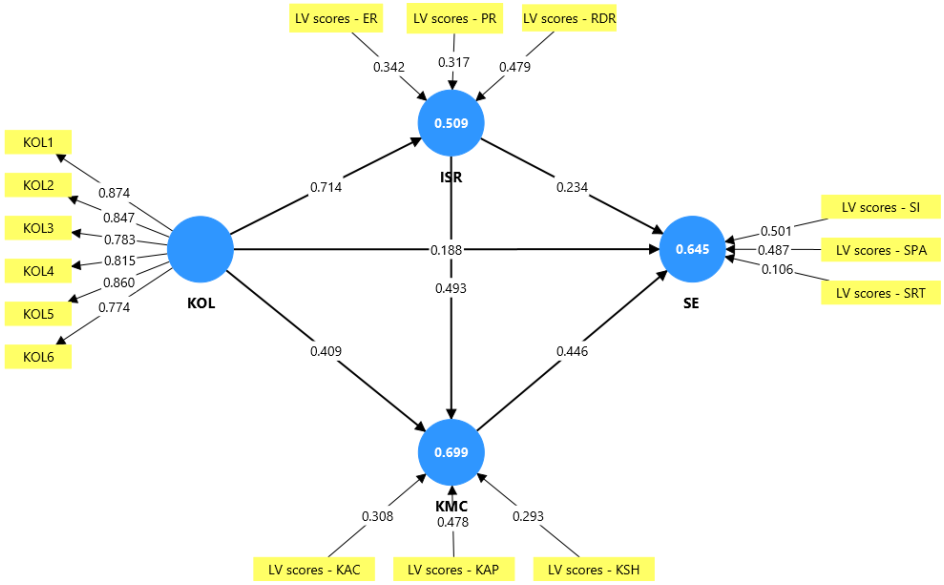

Рисунок 3 – Структурная модель исследования, построенная в SmartPLS

Примечание: составлено авторами

Анализ показал, что модель является адекватной и хорошо объясняет взаимосвязи между конструктами. Значения коэффициентов путей и R^2 подтверждают, что модель обладает высокой объясняющей силой и является надежной основой для дальнейших выводов.

После оценки R^2 и коэффициентов путей необходимо проверить статистическую значимость связей в структурной модели, а также убедиться в отсутствии мультиколлинеарности. Для валидации формирующих конструктов второго порядка: KMC, ISR и SE была применена двухступенчатая процедура.

Таблица 4 – Показатели оценки структурной модели

	VIF	Outer weights	T statistics	P values	Outer loadings
KAC -> KMC	3.199	0.308	4.276	0.000	0.911
KAP -> KMC	3.134	0.478	8.224	0.000	0.947
KSH -> KMC	3.254	0.293	4.371	0.000	0.910
PR -> ISR	1.594	0.317	5.626	0.000	0.790
RDR -> ISR	2.721	0.479	6.684	0.000	0.929
ER -> ISR	2.653	0.342	5.177	0.000	0.893
SI -> SE	2.318	0.501	7.034	0.000	0.925
SPA -> SE	2.728	0.487	7.206	0.000	0.928
SRT -> SE	2.367	0.106	1.672	0.000	0.799
Примечание: составлено авторами в программе SMART-PLS					

После оценки измерительной модели необходимо перейти к анализу структурной модели для проверки выдвинутых гипотез. Результаты проверки гипотез представлены в Таблице 5.

На первом этапе был проведен анализ коэффициента инфляции дисперсии (VIF) для индикаторов, формирующих конструкты первого порядка. Как видно из Таблицы 4, все значения VIF находятся в диапазоне от 1.594 до 3.254, что значительно ниже рекомендуемого порогового значения в 5 [18.-19]. Это указывает на полное отсутствие проблем с мультиколлинеарностью в модели.

На втором этапе была оценена релевантность и статистическая значимость вклада каждого индикатора в формирование своего конструкта. Результаты показывают, что все внешние веса (outer weights) являются статистически значимыми ($p < 0.05$), а соответствующие t-статистики превышают критическое значение 1.96. Это подтверждает, что каждый индикатор вносит значимый вклад в формирование своего конструкта. Кроме того, все внешние нагрузки (outer loadings) значительно превышают пороговое значение в 0.70, что свидетельствует о сильной взаимосвязи между индикаторами и их конструктами [18.-19].

Поскольку все критерии валидации были успешно пройдены, формирующие конструкты второго порядка (ISR, KMC, и SE) были признаны валидными для дальнейшего анализа.

Таблица 5 – Результаты проверки гипотез

Гипотеза	Путь	Коэффициент пути Original sample (O)	Значимость P values	Результат
H1	KOL -> ISR	0.714	0.000	Подтверждена
H2	KOL -> KMC	0.409	0.000	Подтверждена
H3	KOL -> KMC -> SE	0.183	0.000	Подтверждена
	KOL -> ISR -> SE	0.167	0.000	Подтверждена
Примечание: составлено авторами в программе SMART-PLS				

Анализ структурной модели подтвердил все выдвинутые гипотезы о взаимосвязях между конструктами. Результаты проверки представлены в таблице 5.

- H1: Лидерство, ориентированное на знания (KOL), положительно влияет на Социальную ответственность образовательного учреждения (ISR)- подтверждена. Коэффициент пути 0.714 (p=0.000) показывает очень сильное и статистически значимое положительное влияние.

- H2: Лидерство, ориентированное на знания (KOL), положительно влияет на Способность к управлению знаниями (KMC) - подтверждена. Коэффициент пути составляет 0.409 (p=0.000), что свидетельствует о сильном и статистически значимом положительном влиянии.

- H3: Способность к управлению знаниями (KMC) и социальная ответственность образовательного учреждения (ISR) опосредуют влияние KOL на социальное предпринимательство (SE) — подтверждена. Опосредованный эффект через KMC является статистически значимым ($\beta = 0.183$, $p = 0.000$), так же, как и опосредованный эффект через ISR ($\beta = 0.167$, $p = 0.000$). Это указывает на то, что влияние KOL на развитие социального предпринимательства реализуется через усиление KMC и ISR, которые выступают ключевыми внутренними механизмами формирования SE.

Таким образом, все выдвинутые гипотезы, включая как прямые, так и опосредованные, были подтверждены.

Результаты данного исследования проливают свет на сложную сеть взаимосвязей между переменными в академическом контексте. Основные находки подтверждают и расширяют теоретические предположения, представленные в обзоре литературы, в то же время заполняя критические исследовательские пробелы, выявленные в вашей работе.

Результаты анализа подтверждают значительное положительное влияние лидерства, ориентированного на знания (KOL), на способность к управлению знаниями (KMC). Этот вывод согласуется с предыдущими работами, которые подчеркивают роль лидера в создании культуры, способствующей обмену и применению знаний. В контексте образовательных учреждений это означает, что лидеры, поощряющие инновации, обучение и открытый обмен

информацией, напрямую способствуют развитию коллективного интеллектуального капитала, необходимого для конкурентоспособности и адаптации. Аналогично, KOL оказывает значительное положительное влияние на социальную ответственность образовательного учреждения (ISR). Этот результат является особенно важным, поскольку он подтверждает предположение о том, что лидерство, сфокусированное на знаниях, не только улучшает внутренние процессы, но и направляет ресурсы и интеллектуальный потенциал вуза на решение внешних социальных и этических задач.

Наиболее важные результаты исследования касаются медиации. Обнаружено, что KMC и ISR выступают в качестве медиаторов между KOL и SE. Это означает, что лидерство, ориентированное на знания, не оказывает прямого влияния на социальное предпринимательство в чистом виде, а действует через посредничество способности к управлению знаниями и социальной ответственности. Лидер, способный эффективно управлять знаниями, создает среду, в которой эти знания затем используются для формирования социальной ответственности, которая, в свою очередь, становится катализатором для социального предпринимательства. Эта многоступенчатая модель объясняет, как лидерский стиль трансформируется в конкретные социальные результаты. Эти выводы заполняют ключевой исследовательский пробел и предоставляют ценный механизм для понимания, как лидерство, ориентированное на знания, приводит к развитию социального предпринимательства.

Заключение

Проведённое исследование позволило эмпирически подтвердить взаимосвязи между лидерством, ориентированным на знания (KOL), способностью к управлению знаниями (KMC), социальной ответственностью образовательных учреждений (ISR) и социальным предпринимательством (SE) в колледжах Костанайской области. На основе полученных результатов можно сформулировать следующие конкретные выводы:

Лидерство, ориентированное на знания, выступает ключевым фактором развития организационных способностей. Оно оказывает значимое положительное влияние как на способность к управлению знаниями, так и на социальную ответственность образовательных учреждений. Это подтверждает, что именно лидерские практики, связанные с созданием, распространением и применением знаний, запускают механизмы внутреннего развития организации.

Способность к управлению знаниями является существенным предиктором социального предпринимательства. Показатели KAC, KSH и KAP продемонстрировали высокий вклад в формирование KMC, что подтверждает: чем более системно образовательная организация работает с приобретением, обменом и применением знаний, тем выше её потенциал для создания социальных инноваций и реализации социально-ориентированных инициатив.

Социальная ответственность образовательного учреждения оказывает прямое позитивное влияние на социальное предпринимательство. Наиболее значимый вклад внесли компоненты ответственности за исследования и разработки (RDR) и этическая ответственность (ER). Это подтверждает, что колледжи, ориентированные на развитие устойчивых и социально значимых практик, чаще инициируют социальные проекты.

KMC и ISR выполняют медиирующую роль между KOL и SE. Это означает, что лидерство само по себе не запускает социальное предпринимательство напрямую. Его эффект реализуется через развитие управленческих и ценностных механизмов — способность управлять знаниями и социальная ответственность создают внутреннюю инфраструктуру, которая позволяет образовательному учреждению формировать устойчивые социальные инициативы.

Теоретическая значимость исследования заключается в подтверждении двухступенчатого механизма влияния лидерства, ориентированного на знания, на социальное предпринимательство. Работа расширяет понимание роли KMC и ISR как ключевых промежуточных факторов и восполняет научный пробел в исследованиях образовательных организаций колледжного уровня.

Практическая значимость состоит в том, что полученные результаты предлагают руководителям образовательных учреждений конкретную стратегию: развитие социального предпринимательства требует инвестиций в культуру управления знаниями (организационное обучение, обмен знаниями, внедрение инноваций) и системное внедрение принципов социальной ответственности в управленческую и образовательную деятельность.

Ограничения исследования и направления дальнейших исследований. Исследование имеет ряд ограничений: данные были собраны методом удобной выборки, охватывали только колледжи одной области и представляли собой однократное измерение, что ограничивает возможность обобщения результатов и динамическое отслеживание изменений. В дальнейшем представляется целесообразным расширить выборку за счёт других образовательных учреждений: школы и университеты, а также использовать лонгитюдный дизайн или провести сравнительные исследования между учебными заведениями для более глубокого анализа выявленных взаимосвязей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Chaithanapat P., Punnakitikashem P., Oo N.C.K.K. и Rakthin S. Relationships among knowledge-oriented leadership, customer knowledge management, innovation quality and firm performance in SMEs. Journal of Innovation & Knowledge. - 2022. Vol. 7. No. 1. P. 100 - 162.

2 Sahibzada U.F., Xu Y., Afshan G. и Khalid R. Knowledge-oriented leadership towards organizational performance: symmetrical and asymmetrical approach. Business Process Management Journal. - 2021. Vol. 27. No. 6. P. 1720–1746.

3 Hosseingholizadeh R., El-Farr H., Taghizadeh Kerman N., Lotfi H., Ahmadi M., Akhoondi M. и Salehi Baigi S.A. A systematic review and synthesis of empirical research on 'knowledge leadership': a new insight in the field of knowledge management. International Journal of Information Science and Management (IJISM). - 2022. Vol. 20. No. 4. P. 169–192.

4 Sharma D., Sharma R. A review of the literature on university social responsibility initiatives in the global context. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research. - 2019. Vol. 6. No. 6. P. 27–35.

5 Latif K.F., Tariq R., Muneeb D., Sahibzada U.F. и Ahmad S. University Social Responsibility and performance: the role of service quality, reputation, student satisfaction and trust. Journal of Marketing for Higher Education. - 2024. Vol. 34. No. 2. P. 967–991.

6 Geetha A.J. Stakeholders perception on Institutional Social Responsibility: A study of Higher Educational Institutions. Research Journal of Humanities and Social Sciences. - 2023. Vol. 14. No. 3. P. 147–151.

7 Sobaih A.E., Gharbi H., Ben Abdallah M.A., Hassan O.H.M. Unveiling the role of knowledge management effectiveness in university's performance through administrative departments' innovation. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity. - 2025. Vol. 11. No. 1. P. 100 - 117.

8 Latif K.F., Afzal O., Saqib A., Sahibzada U.F., Alam W. Direct and configurational paths of knowledge-oriented leadership, entrepreneurial orientation, and knowledge management processes to project success. Journal of Intellectual Capital. - 2021. Vol. 22. No. 1. P. 149–170.

9 Riaz M., Jie, W., Ali Z., Sherani Yutong, L. Do knowledge-oriented leadership and knowledge management capabilities help firms to stimulate ambidextrous innovation: moderating role of technological turbulence. European Journal of Innovation Management. 2023. Available at: - URL: https://doi.org/10.1108/EJIM-08-2022-0409 (accessed: 25.06.2025).

10 Rioba E.B., Özdemir B., Çiğdemoğlu C., Tuzlukaya, Ş. Knowledge-Based Leadership, Innovation and Knowledge Management in Organizational Performance of the Kenyan Higher Education System. Journal of Business Research-Turk. – 2023. Vol. 15. No. 1. P. 66–78.

11 Sari R.N. Social entrepreneurship, transformational leadership and organizational performance: The mediating role of organizational learning. Polish Journal of Management Studies. – 2021. Vol. 23. No. 2. P. 464-480.

12 Liu W. Digital entrepreneurship: towards a knowledge management perspective. Journal of Knowledge Management. – 2024. Vol. 28. No. 2. P. 341-354.

13 Ларіна Н., Ларін С. Соціальне підприємництво та соціальна відповідальність як державні механізми захисту національних цінностей. Аспекти публічного управління. – 2023. Vol. 11. No. 4. P. 55-63.

14 Adro, F., Fernandes C. Social entrepreneurship and social innovation: Looking inside the box and moving out of it. Innovation: The European Journal of Social Science Research. – 2022. Vol. 35. No. 4. P. 704-730.

15 Zafar Z. Social entrepreneurship orientation and enterprise fortune: An intermediary role of social performance. Frontiers in Psychology. – 2022. Vol. 12. 755 p.

16 González-Ramos M.I., Guadamillas F., Donate M.J. The relationship between knowledge management strategies and corporate social responsibility: Effects on innovation capabilities. Technological Forecasting and Social Change. – 2023. Vol. 188. 122 p.

17 Kainth N., Vij, S. The Role of Knowledge Management in Transforming Higher Education Institutions. Strategic Perspectives for Managers. - 2021. P. 179-207.

18 Hair J.F., Risher J.J., Sarstedt M., Ringle C.M. When to use and how to report the results of PLS-SEM. European Business Review. - 2019. Vol. 31. No. 1. P. 2-24.

БІЛІМГЕ БАҒЫТТАЛҒАН КӨШБАСШЫЛЫҚ: БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМЫТУДАҒЫ БІЛІМДІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ МЕДИАЦИЯЛЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа

Зерттеудің мақсаты – білімге бағытталған көшбасшылық, білімді басқару қабілеті, білім беру мекемелерінің әлеуметтік жауапкершілігі мен әлеуметтік кәсіпкерлік арасындағы өзара байланысты Қостанай облысының колледждеріндегі білім беру мекемелері контекстінде зерттеу. Жұмыстың өзектілігі білім беру саласындағы көшбасшылықтың әлеуметтік бағыттағы қызметтің дамуына ықпал ететін тетіктерін түсіну қажеттілігімен негізделген. Зерттеуде сандық дедуктивті тәсіл қолданылды. Гипотезаларды тексеру және айнымалылар арасындағы көпөлшемді өзара байланыстарды талдау үшін білім беру мекемелерінің оқытушыларынан жиналған деректер негізінде ең кіші квадраттар әдісімен құрылымдық модельдеу (PLS-SEM) қолданылды. Нәтижелер білімге бағытталған көшбасшылық білімді басқару қабілетіне және әлеуметтік жауапкершілікке, сондай-ақ ұйымдардың әлеуметтік кәсіпкерлігіне оң әсер ететінін растайды. Білімді басқару қабілеті мен білім беру мекемелерінің әлеуметтік жауапкершілігі әлеуметтік кәсіпкерліктің маңызды предикаторлары болып табылатыны анықталды, бұл олардың әлеуметтік бағыттағы көзқарасты қалыптастырудағы негізгі рөлін растайды. Медиацияны талдау білімді басқару қабілеті мен әлеуметтік жауапкершіліктің көшбасшылық пен әлеуметтік кәсіпкерлік арасындағы делдалдық тетіктер ретінде әрекет ететінін көрсетті. Бұл қорытындылар әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға ұмтылатын білім беру мекемелерінің басшылары үшін ұсыныстар бере отырып, теориялық және практикалық маңызға ие.

Негізгі сөздер: Білімге бағытталған көшбасшылық, білім беру мекемесінің әлеуметтік жауапкершілігі, білімді басқару қабілеті, әлеуметтік кәсіпкерлік, SMART-PLS.

KNOWLEDGE-ORIENTED LEADERSHIP: THE MEDIATING ROLE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT AND SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The purpose of this study is to examine the relationships among knowledge-oriented leadership, knowledge management capability, the social responsibility of educational institutions, and social entrepreneurship in the context of colleges in the Kostanay region. The relevance of the work lies in the need to understand the mechanisms by which leadership in the educational sphere can contribute to the development of socially oriented activities. A quantitative deductive approach was applied in the study. To test the hypotheses and analyse the multidimensional relationships among the variables, structural equation modelling using partial least squares (PLS-SEM) was employed, based on data collected from teachers in educational institutions. The results confirm that knowledge-oriented leadership positively influences knowledge management capability, social responsibility, and organisations' social entrepreneurship. It was found that knowledge management capability and the social responsibility of educational institutions are important predictors of social entrepreneurship, confirming their key role in shaping a socially oriented approach. Mediation analysis showed that knowledge management capability and social responsibility mediate the relationship between leadership and social entrepreneurship. These findings have theoretical and practical significance, providing recommendations for leaders of educational institutions seeking to develop social entrepreneurship.

Keywords: Knowledge-oriented leadership, social responsibility of an educational institution, knowledge management capability, social entrepreneurship, SMART-PLS.

REFERENCES

1 Chaithanapat P., Punnakitikashem P., Oo N.C.K.K. и Rakthin S. Relationships among knowledge-oriented leadership, customer knowledge management, innovation quality and firm performance in SMEs. Journal of Innovation & Knowledge. - 2022. Vol. 7. No. 1. P. 100 - 162. [in English]

2 Sahibzada U.F., Xu Y., Afshan G. и Khalid R. Knowledge-oriented leadership towards organizational performance: symmetrical and asymmetrical approach. Business Process Management Journal. - 2021. Vol. 27. No. 6. P. 1720–1746. [in English]

3 Hosseingholizadeh R., El-Farr H., Taghizadeh Kerman N., Lotfi H., Ahmadi M., Akhoondi M. и Salehi Baigi S.A. A systematic review and synthesis of empirical research on 'knowledge leadership': a new insight in the field of knowledge management. International Journal of Information Science and Management (IJISM). - 2022. Vol. 20. No. 4. P. 169–192. [in English]

4 Sharma D., Sharma R. A review of the literature on university social responsibility initiatives in the global context. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research. - 2019. Vol. 6. No. 6. P. 27–35. [in English]

5 Latif K.F., Tariq R., Muneeb D., Sahibzada U.F. и Ahmad S. University Social Responsibility and performance: the role of service quality, reputation, student satisfaction and trust. Journal of Marketing for Higher Education. - 2024. Vol. 34. No. 2. P. 967–991. [in English]

6 Geetha A.J. Stakeholders perception on Institutional Social Responsibility: A study of Higher Educational Institutions. Research Journal of Humanities and Social Sciences. - 2023. Vol. 14. No. 3. P. 147–151. [in English]

7 Sobaih A.E., Gharbi H., Ben Abdallah M.A., Hassan O.H.M. Unveiling the role of knowledge management effectiveness in university's performance through administrative departments' innovation. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity. - 2025. Vol. 11. No. 1. P. 100 - 117. [in English]

8 Latif K.F., Afzal O., Saqib A., Sahibzada U.F., Alam W. Direct and configurational paths of knowledge-oriented leadership, entrepreneurial orientation, and knowledge management processes to project success. Journal of Intellectual Capital. - 2021. Vol. 22. No. 1. P. 149–170. [in English]

9 Riaz M., Jie, W., Ali Z., Sherani Yutong, L. Do knowledge-oriented leadership and knowledge management capabilities help firms to stimulate ambidextrous innovation: moderating role of technological turbulence. European Journal of Innovation Management. 2023. Available at: - URL: https://doi.org/10.1108/EJIM-08-2022-0409 [in English] (accessed: 25.06.2025).

10 Rioba E.B., Özdemir B., Çiğdemoğlu C., Tuzlukaya, Ş. Knowledge-Based Leadership, Innovation and Knowledge Management in Organizational Performance of the Kenyan Higher Education System. Journal of Business Research-Turk. – 2023. Vol. 15. No. 1. P. 66–78. [in English]

11 Sari R.N. Social entrepreneurship, transformational leadership and organizational performance: The mediating role of organizational learning. Polish Journal of Management Studies. – 2021. Vol. 23. No. 2. P. 464-480. [in English]

12 Liu W. Digital entrepreneurship: towards a knowledge management perspective. Journal of Knowledge Management. – 2024. Vol. 28. No. 2. P. 341-354. [in English]

13 Ларіна, Н. и Ларін, С. Соціальне підприємництво та соціальна відповідальність як державні механізми захисту національних цінностей. Аспекти публічного управління. *[Social entrepreneurship and social responsibility as state mechanisms for protecting national values]*. – 2023. Vol. 11. No. 4. P. 55-63. [in Ukraine]

14 Adro, F., Fernandes C. Social entrepreneurship and social innovation: Looking inside the box and moving out of it. Innovation: The European Journal of Social Science Research. – 2022. Vol. 35. No. 4. P. 704-730. [in English]

15 Zafar Z. Social entrepreneurship orientation and enterprise fortune: An intermediary role of social performance. Frontiers in Psychology. – 2022. Vol. 12. 755 p. [in English]

16 González-Ramos M.I., Guadamillas F., Donate M.J. The relationship between knowledge management strategies and corporate social responsibility: Effects on innovation capabilities. Technological Forecasting and Social Change. – 2023. Vol. 188. 122 p. [in English]

17 Kainth N., Vij, S. The Role of Knowledge Management in Transforming Higher Education Institutions. Strategic Perspectives for Managers. - 2021. P. 179-207. [in English]

18 Hair J.F., Risher J.J., Sarstedt M., Ringle C.M. When to use and how to report the results of PLS-SEM. European Business Review. - 2019. Vol. 31. No. 1. P. 2-24. [in English]

Information about authors:

Gulnar Lukhmanova – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 187A I. Zhansugurov St., Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.k.lukhmanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7191-1424

Laura Sanaliyeva - PhD, Senior Lecturer, Department of Accounting and Analysis, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev st. Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Laura_enu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9190-8425

Zarina Igibayeva - PhD, Senior Lecturer, Department of Accounting and Analysis, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev st. Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zarina_130590@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0212-5096

Raushan Amantayeva – **corresponding author**, Master of Economic Sciences, lecturer at Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, 47 Baitursynov St., Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: raunur88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4461-7622

Информация об авторах:

Гульнар Лухманова– кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, ул. И.Жансугурова 187 а, г.Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: g.k.lukhmanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7191-1424

Лаура Саналиева - PhD, старший преподаватель, кафедра «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: Laura_enu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9190-8425

Зарина Игибаева - PhD., старший преподаватель, кафедра «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: zarina_130590@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0212-5096

Раушан Амантаева – **основной автор**, магистр экономических наук, преподаватель Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, ул.Байтурсынова 47 г. Костанай, Республика Казахстан

E-mail: raunur88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4461-7622

Авторлар туралы ақпарат

Гульнар Лухманова – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, І. Жансүгіров көшесі 187а, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: g.k.lukhmanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7191-1424

Лаура Саналиева - PhD., аға оқытушы, «Есеп және талдау» кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сатбаев көшесі 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Laura_enu@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9190-8425

Зарина Игибаева - PhD, аға оқытушы, «Есеп және талдау» кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сатбаев көшесі 2, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zarina_130590@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0212-5096

Раушан Амантаева – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің оқытушысы, Байтұрсынов көшесі 47, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: raunur88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4461-7622

МРНТИ 81.93.29 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.32**
УДК 338.48

М.Б. Молдажанов[1], С.В. Золотарева[2], Р.Ш. Тахтаева[1], Е.В. Варавин[3*]

[1]Alikhan Bokeikhan University,
г. Семей, 071400, Республика Казахстан
[2]НАО Торайгыров университет
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
[3]НАО Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан
*e-mail: vev1974@mail.ru

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЯДЕРНОГО ТУРИЗМА НА ПРИМЕРЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ИСПЫТАТЕЛЬНОГО ПОЛИГОНА

Аннотация

В статье рассматривается экономический потенциал ядерного туризма на базе Семипалатинского испытательного полигона как нового неисследованного вида туризма. Исследование отражает комплексную оценку спроса и экономическую эффективность ядерного туризма путем расчета доходности на основе статистики Бюро национальной статистики РК, данных Национального ядерного центра РК, гостиницы «Маяк» и частных гидов. Используются статистический, описательный, количественный и качественный анализ, полевые исследования, экспертные интервью и социологические опросы. Показано, что в период с 2022 года по первое полугодие 2025 года ядерный туризм демонстрирует устойчивый спрос и значительные условные доходы при одновременном наличии инфраструктурных ограничений (устаревание гостиничного фонда, отсутствие музея СИП) и высокой доли неформальных предложений. Анкетирование респондентов из Казахстана и России подтверждает интерес к посещению СИП и свидетельствует о высокой привлекательности ядерного туризма. Сформулированы рекомендации по созданию реестра туробъектов, новых гостиничных мощностей, Музея СИП и нормативного регулирования ядерного туризма. Авторы делают вывод о значительном потенциале СИП для развития ядерного туризма при условии соблюдения требований безопасности, привлечения инвестиций и реализации продуманной государственной стратегии в сфере развития туристской инфраструктуры и маркетинга региона.

Ключевые слова: ядерный туризм, Семипалатинский испытательный полигон, экономический потенциал, индустриальный туризм, радиационная безопасность, региональное развитие, экономика

Введение

Относительно новым и малоизученным направлением темного туризма является ядерный туризм, связанный с посещением объектов, имеющих отношение к территориям ядерных катастроф (Чернобыльская АЭС), истории ядерных испытаний (ядерные испытательные полигоны) и применения ядерного оружия (Хиросима и Нагасаки). Указанную тенденцию подтверждает возрастание спроса на мировом рынке туристской индустрии на туры, выходящие за рамки традиционных направлений и предполагающие нестандартные виды туризма. Семипалатинский испытательный полигон (далее СИП), являющийся одним из крупнейших ядерных полигонов мира, представляет собой уникальный объект для изучения ядерного туризма. Однако развитие данного направления в Казахстане сдерживается недостатком научных исследований, посвящённых комплексной оценке туристского и экономического потенциала СИП. СИП, расположенный на территории четырех областей Восточного региона Казахстана, является уникальным объектом мирового значения, где с 1949 по 1989 годы проводились ядерные испытания. После закрытия полигона в 1991 году он стал объектом международного внимания не только с точки зрения ядерной безопасности, но и как площадка для развития научного и образовательного интереса на базе Национального ядерного центра Республики Казахстан (НЯЦ РК), расположенный в городе Курчатов бывшей Семипалатинской области (ныне область Абай).

Развитие ядерного туризма на базе СИП дает возможность для диверсификации экономики региона, привлечения инвестиций и формирования нового имиджа области Абай, однако реализация этого потенциала требует всесторонней оценки - как с точки зрения науки туризма, так и в контексте социальных, экологических и этических факторов.

Целью настоящего исследования является комплексная оценка экономического потенциала ядерного туризма на территории СИП, на основе анализа статистических показателей посещаемости туристских локаций города Курчатов, первичных эмпирических данных, собранных в процессе реализации первого этапа проекта грантового финансирования исследований молодых учёных на 2025-2027 годы.

Для достижения этой цели поставлены следующие задачи:

1) Оценить текущий уровень туристской привлекательности территории СИП на основе анализа данных посещаемости Экспозиционного зала НЯЦ РК и количества обслуженных посетителей гостиницей «Маяк» города Курчатов и частных туров, не входящих в статистику туризма (неформальный туризм).

2) Оценить экономическую эффективность ядерного туризма на основе расчёта общей минимальной и максимальной доходности;

3) Разработать предложения для дальнейшего научного исследования экономического потенциала ядерного туризма по СИП на основе результатов опроса потенциальных туристов Казахстана и зарубежья.

Материалы и методы исследования

Материалы исследования основаны на статистических данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан (далее БНС РК), данных, полученных по результатам экспедиций на территории СИП, включая показатели посещаемости Экспозиционного зала НЯЦ РК за 2022-2024 гг. и сведениях о количестве проживающих в гостинице «Маяк» города Курчатов за 2022-2025 гг., а также на интервью со стейкхолдерами, заинтересованными в развитии ядерного туризма.

В исследовании применялись методы сбора и анализа эмпирических данных для оценки экономического потенциала ядерного туризма. Данная методологическая база является достаточной для достижения целей исследования, выполнения поставленных задач и получения обоснованных выводов об экономической эффективности развития туристского направления на базе СИП.

Первичные данные получены путем обработки и интерпретации сведений о статистике туризма по области Абай, размещенные на официальном сайте БНС РК, показателей посещаемости Экспозиционного зала НЯЦ РК, а также полевые исследования на территории СИП и в городе Курчатов. Дополнительно применялись социологический опрос жителей Казахстана для выявления потенциального спроса на туристские продукты в сфере ядерного туризма и факторов, влияющих на принятие решения о посещении СИП, а также экспертные интервью со стейхолдерами для получения качественной информации о возможностях, ограничениях и перспективах развития ядерного туризма на базе СИП.

Заключительный этап включал оценку экономической эффективности ядерного туризма путем расчета общей минимальной и максимальной доходности на имеющихся данных

Применение указанных методов позволило провести оценку экономического потенциала ядерного туризма на территории СИП и сформулировать обоснованные выводы.

Результаты исследования подтверждают потребность в путешествиях по СИП, создают условия для дальнейших исследований нового направления - ядерного туризма, а также способствует активизации междисциплинарных исследований в сфере устойчивого туризма.

В рамках этого тренда всё чаще исследуется явление ядерного туризма, связанного с посещением мест, имеющих отношение к ядерным испытаниям и катастрофам. Зарубежные исследования активно рассматривают Чернобыльскую зону отчуждения как успешный кейс развития ядерного туризма. Zavalko и другие авторы анализируют экономический эффект от туризма в Чернобыльской зоне [1], в то время как Stone [2] фокусируется на этических аспектах восприятия подобных туристских объектов. Аналогичная тематика представлена в исследованиях, посвящённых Фукусиме**:** Beck [3] поднимает вопросы коллективной травмы, безопасности и новой туристской идентичности таких территорий.

В контексте Казахстана большинство исследований о СИП касаются исторических и экологических последствий ядерных испытаний [4]. При этом вопрос использования

территории СИП в туристских целях остаётся недостаточно проработанным.

Исследования по региональному развитию области Абай подчёркивают важность диверсификации экономики и использования уникального наследия территории [5]. Однако прямые оценки экономического потенциала ядерного туризма в регионе в научной литературе представлены слабо.

Также заслуживают внимания работы Smith и Puczko [6], где рассматриваются вопросы устойчивого туризма и безопасности при развитии туризма на чувствительных объектах, что имеет прямое отношение к СИП.

Таким образом, анализ литературы свидетельствует о наличии научного интереса к тематике ядерного туризма, однако отсутствует комплексный подход к оценке его экономического потенциала в казахстанском контексте, что определяет актуальность настоящего исследования.

Неоднократно в своих научных трудах различные ученые высказывали гипотезу о наличии туристского потенциала объектов на территории СИП. К ним относятся Селюх Д. А., Каск Н. Г., Величко А. В., Плохих Р. В. [7, 8].

Исследования, связанные с применением цифровых технологий в туризме нашли свое отражение в трудах отечественных ученых: Зиядина С.Т. [9], Майдыровой А.Б [10], Мадияровой Д.М [11], Тахтаевой Р.Ш. [12], Омиржановой С.Т. [13], Т. М. Чодураева [14], Намазбаева З.Е., Актымбаева А.С., Сулейменова Н.Ж., А. Е. Молдагалиева [15] и других.

Нельзя оставить без внимания работу коллектива авторов Каиржанова А.Е., Монаенко В.Н., Абишевой М.Т., Нефёдова Р.А., Омархановой А.О., Стрильчука Ю.Г. по цифровизации инфраструктуры СИП, проведенную на тему «Разработка радиоэкологического интерактивного атласа Семипалатинского испытательного полигона» [16].

В своем исследовании А. Романова обосновала связь между развитием туризма в Чернобыльской зоны отчуждения и повышением валового внутреннего продукта за счет разработки и развития легальных туров в городе Припять и связанных с Чернобыльской аварией территориями [17].

Следуя опыту успешного развития ядерного туризма в мире (особенно успешен кейс Чернобыльской зоны отчуждения), в настоящем исследовании обосновывается возможность развития ядерного туризма на территории СИП и его потенциальное положительное влияние на экономику региона, включая привлечение иностранных туристов и диверсификацию туристского рынка области Абай.

Результаты и их обсуждение

Предложения 2013 года, превратить бывшую сверхсекретную территорию СИП в достопримечательность и даже включить её в список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО, до сих пор не получили своей реализации. Развитие ядерного туризма по местам испытаний ядерного оружия начало свою историю ещё с 1950-х годов XX века. Туристов привлекали испытания оружия массового поражения на территории испытательного полигона в городе Лас-Вегас, штат Невада (США). Позже, по понятным причинам, мировыми объектами ядерного туризма стали города Хиросима и Нагасаки (Япония). Однако после трагедии в городе Припять (Украина) внимание научного сообщества переключилось на изучение проблем обеспечения безопасности жизни и здоровья человека и влияния радиации на окружающую среду. Вследствие этого научное изучение ядерного туризма как объекта экономической и туристской науки было приостановлено. В начале второго десятилетия XXI века наблюдается возрождение интереса к данному виду туризма. Как путешественники-экстремалы, так и представители научного сообщества проявляют повышенный интерес к объектам ядерного туризма. Если экстремалы стремятся к уникальным и рискованным приключениям, то учёные нацелены на адаптацию знаний, накопленных за более чем 50 лет, для их использования в мирных целях. Таким образом, ядерный туризм переживает второй этап своего развития.

По данным БНС РК, в городе Курчатов в период с 2022 по 2025 годы функционировали два средства размещения: гостиница «Маяк» с возможностью размещения 38 посетителей и

общежитие, обслуживавшее посетителей научных мероприятий, организованных НЯЦ РК. С 2025 года общежитие не функционирует. При этом статистическая отчётность по местам размещения предоставлялась только по гостинице «Маяк». В таблице 1 отражены сведения по показателям сферы туризма мест размещения города Курчатов и города Семей с показателями по области Абай по данным БНС РК.

Таблица 1 – Показатели сферы туризма по области Абай в разрезе городов Семей и Курчатов

№ п/п	Виды показателей с разбивкой по административным территориям	январь-декабрь 2022	январь-декабрь 2023	январь-декабрь 2024	январь-июнь 2025
1	*Количество обслуженных посетителей в местах размещения*				
2	область Абай	269 360	333 966	264 268	72 984
3	Семей	56 926	74 670	81 657	37 028
4	Курчатов	2 683	2 155	1 497	307
5	*Обслужено посетителей в местах размещения по внутреннему туризму (резиденты)*				
6	область Абай	264 830	322 354	257 524	70 560
7	Семей	52 792	71 153	78 598	35 150
8	Курчатов	2 547	1 933	1 283	142
9	*Обслужено посетителей в местах размещения по въездному туризму (нерезиденты)*				
10	область Абай	4 530	11 612	3 743	2 424
11	Семей	4 134	3 517	3 058	1 878
12	Курчатов	136	222	214	165
13	*Объем услуг, оказанный в местах размещения, тыс. тенге*				
14	область Абай	3 847 285,8	6 027 915,6	5 330 017,2	1 231 109,7
15	Семей	827 150,6	1 172 871,5	1 420 905,0	679 724,8
16	Курчатов	27 476,7	30 148,9	31 231,6	14 258,2
17	*Средний чек на одного посетителя, тенге*				
18	область Абай	14283,06	18049,49	20168,98	16868,21
19	Семей	14530,28	15707,40	17400,90	18357,05
20	Курчатов	10241,04	13990,21	20862,79	46443,65
Источник: БНС РК https://stat.gov.kz/ru/region/abay/dynamic-tables/1496/					

В целях верификации гипотезы о том, что посетители города Курчатов являются преимущественно туристами, заинтересованными в посещении территории Семипалатинского испытательного полигона, в августе 2025 года была проведена экспедиция в город Курчатов и на территорию СИП.

По результатам экспедиции получены следующие данные. НЯЦ РК предоставил сведения о посещаемости Экспозиционного зала, расположенного на его территории: в 2022 году посетили 683 человека, в 2023 году – 901 человек, в 2024 году – 896 человек, что свидетельствует об устойчивом интересе к туробъекту.

Интервью Голубевой Людмилы подтвердило гипотезу о том, что все посетители гостиницы обязательно посещают СИП. Хотелось бы отметить, что со стороны бизнес-структур СИП рассматривается как ядро для привлечения быстрой прибыли. Так, стоимость официальных туров по территории СИП в среднем может достигать 836 945 тенге, что приблизительно соответствует 1820 долларам США (при средней заработной плате по региону около 600 долларов США).

Дополнительно, в рамках неформального интервью, были получены данные от частного гида Амира Каиржанова, осуществляющего сопровождение туристов по территории СИП. По информации турфирм города Семей и опрошенных стейкхолдеров Каиржанов А. является единственным доверенным сопровождающим, который обладает сведениями о всех локациях по СИП и является разработчиком мультимедийного геоинформационного веб-сайта «Радио-экологический интерактивный атлас Семипалатинского испытательного полигона (sts.nnc.kz)».

Так, по сведениям Каиржанова А. в 2022 году было обслужено не менее 2 000 посетителей, в 2023 году - от 1 500 до 2 000 человек, в 2024-2025 годах - более 1 000 человек ежегодно. По данным эксперта, аналогичная динамика посещаемости наблюдалась в 2017-2019 годах. Снижение туристского потока до 500 человек в год зафиксировано в 2020-2021 годах вследствие ограничений, связанных с пандемией COVID-19. Сокращение числа обслуженных туристов в 2024-2025 годах гид объясняет двумя факторами: во-первых, сознательным отказом от обслуживания значительной части потенциальных клиентов, во-вторых, ростом конкуренции со стороны нелегальных гидов, осуществляющих несанкционированные туры по территории СИП. Средняя стоимость тура «Семей-СИП-Семей» составляет у частного гида 500 тысяч тенге на одного туриста.

Для оценки экономического эффекта от развития ядерного туризма используется формула расчёта общего дохода, расчеты показаны в таблице 2. Доход от ядерного туризма $Д_{ят}$ рассчитывается следующим образом:

$$Д_{ят} = N_{ф}\left(\bar{P}_{тур} + 2\bar{P}_{прожК}\right) + \overline{N_{нф}}(\bar{P}_{нфтур} + 2\bar{P}_{прожС}) \quad (1)$$

где:

$N_{ф}$ - количество туристов за рассматриваемый период (официальные туристы),

$\overline{N_{нф}}$ - среднее количество туристов за рассматриваемый период (неофициальные туристы)

$\bar{P}_{тур}$ - средняя стоимость тура по территории СИП (официальный тур),

$\bar{P}_{нфтур}$ - средняя стоимость тура по территории СИП (частный тур),

$\bar{P}_{прож}$ - средняя стоимость одного места размещения в гостинице за сутки (К-город Курчатов, С-город Семей),

множитель «2» - отражает стандартное пребывание туриста, равное двум ночам (принимается по типичной продолжительности маршрута).

Так как сведения были получены экспедиционным путем в комплексе с официальными статистическими данными БНС РК, то будет справедливо рассчитать минимальный и максимальный доход от ядерного туризма ($Д_{ят}$min и $Д_{ят}$max). Для расчета $N_{ф}min$ будут применяться данные посетителей Экспозиционного зала НЯЦ РК (столбец 3 табл. 2), так как можно достоверно полагать, что дальнейшая цель посетителя является дальнейшее путешествие по СИП. Максимальное значение официальных туристов будет рассчитываться по данным гостиницы «Маяк» (строка 4 табл. 1; столбец 4 табл.2), так как имеется достоверное предположение, что все проживающие являются туристами, желающие посетить СИП. Стоимость официального тура взята по среднему значению 1820 долларов США, среднее значение курса валюты по годам указана в столбце 2 таблицы 2. Стоимость проживания по годам рассчитана по данным среднего чека на проживающего (строка 20, табл.1), так как официально лица, желающие посетить СИП, обязательно в маршруте прописывают посещение города Курчатов и его туристские локации, соответственно удобнее расположиться в гостинице «Маяк». В неформальном туризме посетителю удобнее расположиться в городе Семей, так как стоимость тура включает логистику в город Курчатов, СИП из города Семей (строка 19 табл. 1).

Снижение верхней границы потенциальных доходов в 2023-2024 годах и относительное сжатие диапазона между минимальными и максимальными значениями указывают на то, что текущая гостиничная база не позволяет в полном объёме монетизировать растущий интерес к территории СИП, что обосновывает необходимость строительства нового гостиничного объекта в городе Курчатов.

Дополнительно анализ данных по неформальным турам и работе частных гидов показывает, что значительная часть туристского потока обслуживается вне показателей официальной статистики. Обращение туристов к частным гидам обусловлено отсутствием единого реестра туристских объектов на территории СИП и недостаточной проработкой

официальных безопасных маршрутов, закреплённых в путеводителях по области Абай. Включение туробъектов СИП и согласованных безопасных маршрутов в путеводитель позволит снизить долю неформального сектора, повысить уровень безопасности и увеличить бюджетный эффект от ядерного туризма.

Таким образом, расчеты имеют следующий вид (таблица 2):

В период 2022-2025 годов ядерный туризм на территории СИП демонстрирует стабильные минимальные показатели дохода, которое свидетельствует о сформировавшемся устойчивом спросе на данное направление даже при консервативных оценках. Минимальные значения общих показателей дохода (от 1,3 до 1,7 млрд. тенге в год с сохранением существенного объёма за первые 6 месяцев 2025 года) показывают экономическую эффективность ядерного туризма и доказывают потенциал для экономики региона.

Таблица 2 – Расчеты условных показателей дохода от ядерного туризма в разрезе данных НЯЦ РК, гостиницы «Маяк» и неформальных путешествий, тенге

Года	Средний курс доллара	Официальные туры		Неформальное туры	Общие показатели ($Д_{ят}min$)	Общие показатели ($Д_{ят}max$)
		по данным НЯЦ РК $N_ф min$	по данным гостиницы «Маяк» $N_ф max$	по данным частных гидов $\overline{N_{нф}}$		
1	2	3	4	5	6	7
2022	460,48	683	2683	2000	1 644 514 649	3 361 626 009
2023	463,56	901	2155	1750	1 715 341 218	2 808 402 381
2024	494,92	896	1497	1000	1 379 263 862	1 945 694 330
6 мес. 2025 года	539,92	-	307	1000	536 714 100	866 905 402
Примечание: официальные туры по данным НЯЦ РК за 2025 год отсутствуют. Расчеты проведены автором самостоятельно на основе формулы (1)						

Результаты проведенного анкетирования среди 948 респондентов из 6 стран сформировали основу для анализа привлекательности ядерного туризма. В опросе приняли участие более 95,7% респондентов из Казахстана, в том числе жители области Абай. В организации анкетирования оказали содействие 27 университетов, в том числе 7 университетов зарубежных стран. Результаты анкетирования показали, что туризм интересует путешественников всех возрастов. В частности, 55,3% респондентов ответили, что путешествуют редко (1-2 раза в год), а 34,4 % никогда не путешествовали. Путешественников больше интересуют историко-культурные туры (50% ответов), экологический туризм (41% ответов) и научно-познавательный (32,7% ответов). Хорошо информированы о теме СИП 61,9% респондентов, мало проинформированы 29%, а 9,1% не слышали про СИП [19].

Заинтересованность в посещении СИП проявили 42,5% опрошенных, не заинтересованы 34,2%. Респонденты выделили следующие факторы, влияющие на посещение СИП: Безопасность маршрутов и объектов – 51,8%, Интересная экскурсионная программа – 52,9%, Доступная стоимость тура – 44,6%, Наличие профессионального гида – 27,6%, Возможность узнать больше об истории и науке – 33,7%. При этом респонденты отметили, что наличие мест размещения на СИП позволит также повлиять на выбор СИП как объекта путешествия [19].

Анализ факторов, отрицательно влияющие на выбор СИП как объекта туризма, показал, что радиационная безопасность (73,3% опрошенных) и отсутствие инфраструктуры (43,2% опрошенных) являются главными опасениями при посещении СИП. Личные интересы респондентов: посещение музея СИП – 36,1%, Фото-и видеосъёмка тура – 24,7 %, посещения парка ядерных технологий 21,4% и 14,6% желают провести интервью с экспертом по безопасности на СИП. Индивидуальными предпочтениями потенциальных путешественников являются: передвижение на воздушном транспорте (вертолетная прогулка), купание в атомном озере Чаган и посещение красивых мест (природный рельеф, озера и карьеры) [18].

Посещение музея СИП как отдельного туристского объекта указали 36,1% респондентов,

что свидетельствует о высоком интересе к институционализированной форме сохранения и представления наследия полигона. В то же время на сегодняшний день полноценного музея СИП не существует: функционирует только экспозиционный зал истории полигона, расположенный на территории режимного объекта НЯЦ РК, доступ к которому ограничен пропускным режимом и особыми требованиями безопасности. В этих условиях администрации города Курчатов в краткосрочной перспективе целесообразно рассмотреть выделение бюджетных средств на строительство отдельного Музея СИП в городской черте, либо разработку проектного решения по его созданию на базе Парка ядерных технологий с привлечением частных инвестиций, что позволит сделать ядро туристского продукта более доступным и устойчивым.

В рамках реализации Соглашения о сотрудничестве с ФГБУН «Федеральный исследовательский центр «Субтропический научный центр Российской академии наук» (ФИЦ СНЦ РАН, г. Сочи, Российская Федерация) от 16 июля 2025 года о проведении совместных исследований по теме проекта «Жас ғалым», было проведено анкетирование граждан России, заинтересованных в путешествиях по местам ядерного туризма среди 1200 респондентов. Так 31,7% опрошенных проявляют интерес к местам ядерного туризма, а 59,9% частично заинтересовались уникальным туризмом.

На основе этих опросов сформулированы следующие предложения для дальнейшего научного исследования потенциала ядерного туризма по СИП, а также определения его экономического эффекта:

1) изучение мультипликативных эффектов путем оценки влияния ядерного туризма на занятость, налоговые поступления, развитие смежных отраслей (технотуризм) и региональный ВВП.

2) моделирование оптимальной ценовой политики, так как 44,6% респондентов указали, что доступность туров является основным фактором для посещения СИП.

3) анализ туристских сегментов, где нужно исследовать результаты детального изучения демографии, географии и психографии потребителей для разработки дифференцированных туристских продуктов.

4) Оценка инфраструктурных инвестиций как экономическое обоснование строительства музея СИП, развития гостиничной базы и туристского сервиса как основы устойчивого развития направления.

Полученные данные создают эмпирическую базу для исследования экономической модели ядерного туризма по СИП.

Заключение

Проведённое исследование подтвердило наличие устойчивого интереса к СИП как к специализированной туристской дестинации и выявило значимый экономический потенциал развития ядерного туризма на уровне региона. На основе статистических данных (область Абай, г. Семей и г. Курчатов), показателей посещаемости Экспозиционного зала НЯЦ РК и сведений о размещении в гостинице «Маяк», а также эмпирических материалов экспедиции и опросов, установлено: даже при консервативных допущениях минимальные оценки суммарных доходов демонстрируют стабильность во времени, что указывает на сформировавшийся базовый спрос и реальный вклад направления в экономику территории.

Одновременно результаты анализа выявили ограничения, сдерживающие раскрытие максимального потенциала. Прежде всего, это устаревание номерного фонда и ограниченная вместимость существующей гостиничной инфраструктуры в г. Курчатов, что приводит к недомонетизации платежеспособного спроса и смещению части потока в неформальный сектор. Существенная доля обращений к частным гидам коррелирует с отсутствием официального реестра туристских объектов на СИП и недостаточной проработкой сертифицированных безопасных маршрутов, закреплённых в Путеводителе по области Абай. Зафиксированные в опросах барьеры (опасения относительно радиационной безопасности и дефицит инфраструктуры) подтверждают необходимость институционализации и стандартизации туров по СИП и создает фундамент для дальнейшего научного исследования

экономического потенциала ядерного туризма.

Практические рекомендации вытекают непосредственно из полученных результатов:

1) на региональном уровне (область Абай) целесообразны: разработка и утверждение официального реестра туристских объектов СИП; формирование системы сертифицированных безопасных маршрутов с публичной публикацией путеводителя; запуск программ подготовки и аттестации гидов в координации с профильными научными и контролирующими органами.

2) на уровне города Курчатов обоснована необходимость создания новой современной гостиницы для повышения пропускной способности и качества сервиса, а также учреждение открытого Музея СИП, доступного широкому кругу посетителей и дополняющего действующий Экспозиционный зал НЯЦ РК, вход в который ограничен режимом объекта.

3) на национальном уровне требуется нормативно-правовая база для ядерного туризма, включая требования к безопасности, лицензированию гидов и туроператоров, а также формализованное межведомственное взаимодействие с НЯЦ РК и Комитетом национальной безопасности Республики Казахстан по вопросам допусков, охраны режимных зон и контроля за соблюдением регламентов.

Перспективы дальнейших исследований включают: углублённую оценку мультипликативных эффектов ядерного туризма для региональной экономики, поведенческие и этические аспекты восприятия СИП различными группами посетителей, а также разработку и тестирование цифровых инструментов (интерактивный атлас, система навигации и информирования, модуль радиационной безопасности). Системная реализация указанных мер позволит минимизировать риски, сократить долю неформального сектора, повысить безопасность и качество туристских услуг, обеспечив устойчивый экономический эффект для исследуемого вида туризма.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках реализации грантового финансирования исследований молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2025-2027 годы на тему «AP25794915 Научное исследование экономического потенциала ядерного туризма на примере Семипалатинского испытательного полигона».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Zavalko N., Zhukova M., Babenko V. Economic potential of dark tourism in the Chernobyl Exclusion Zone // Tourism Economics. – 2020. – Vol. 26, №4. – P. 567–584.

2 Stone P.R. Dark tourism scholarship: A critical review // International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research. – 2013. – Vol. 7, №3. – P. 307–318.

3 Beck U. The Metamorphosis of the World. – Cambridge : Polity Press, 2015. – 320 p.

4 Жунусов Б.К., Есмаганбетова С.А. Последствия ядерных испытаний на СИП: эколого-социальный анализ // Экология и устойчивое развитие Казахстана. – 2019. – № 3 (58). – С. 33-40.

5 Дюсембаева Ж.Ш. Перспективы регионального развития Восточного Казахстана: вызовы и возможности // Вестник ЕНУ. – 2023. – № 4 (112). – С. 45-51.

6 Smith M.K., Puczko L. Health, Tourism and Hospitality: Spas, Wellness and Medical Travel. – 2nd ed. – London : Routledge, 2014. – 256 p.

7 Revak I., Gren R. Economic Impact of Digital Rights Legislation: Lessons from Ukraine and Kazakhstan // Technological Forecasting and Social Change. – 2022. – Vol. 184. – 122003 p.

8 Pavlova A.V., Ashmarina S.I. Transformation of Public Administration in the Interests of Digital Economy Development // Current Achievements, Challenges and Digital Chances of Knowledge Based Economy. – Vol. 133. – Springer, 2021. – P. 159–165.

9 Зиядин С.Т., Молдажанов М.Б. Сегментирование рынка как инструмент развития туристических услуг Восточно-Казахстанской области // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2013. – № 11(109). – С. 127-131.

10 Shayakhmetova L., Maidyrova A., Moldazhanov M. State regulation of the tourism industry for attracting international investment // Journal of Environmental Management and Tourism. – 2020. – Vol. 11, № 6(46). – P. 1489–1495.

11 Мадиярова Д.М., Левченко Т.П., Молдажанов М.Б., Аманбаева А.А. Развитие инноваций как процесс преобразования ресурсов в инновационные результаты в туризме // Вестник Карагандинского университета. Серия: Экономика. – 2019. – Т. 95, № 3. – С. 111-123.

12 Тахтаева Р.Ш. Управление туризмом в Восточно-Казахстанской области на основе инновационных технологий: дис. канд. экон. наук: спец. 08.00.05 / Р.Ш. Тахтаева. – Санкт-Петербург, 2014. – 212 с.

13 Омиржанова С.Т., Гранецкий В.Н. Перспективы развития внутреннего туризма в Восточно-Казахстанской области // Управление современной организацией: опыт, проблемы и перспективы. – 2017. – № 2(8). – С. 83-87.

14 Чодураев Т.М., Намазбаева З.Е. Оценка природных туристско-рекреационных ресурсов Восточно-Казахстанской области // Известия Ошского технологического университета. – 2020. – № 1. – С. 199–206.

15 Намазбаева З.Е., Актымбаева А.С., Сулейменова Н.Ж., Молдагалиева А.Е. Индекс туристской аттрактивности природных ландшафтов административных районов Восточно-Казахстанской области // Проблемы региональной экологии. – 2019. – № 3. – С. 98-104.

16 Каиржанов А.Е., Монаенко В.Н., Абишева М.Т., Нефёдов Р.А., Омарханова А.О., Стрильчук Ю.Г. Назработка радиоэкологического интерактивного атласа семипалатинского испытательного полигона // Вестник НЯЦ РК. – 2020. – №1. – С. 68-74.

17 Romanova A. Features and trends of the Chernobyl tourism development // Економічний часопис-XXI. – 2020. – Vol. 183, № 5-6. – P. 134–141. – DOI: 10.21003/ea.V183-13.

18 Официальный сайт «Alikhan Bokeikhan University» Проект AP25794915: Научное исследование экономического потенциала ядерного туризма на примере Семипалатинского испытательного полигона. [Электронный ресурс] – URL: https://abu.edu.kz/ru/science/projects &initiatives/17473 (дата обращения: 26.02.2025).

СЕМЕЙ ЯДРОЛЫҚ СЫНАҚ ПОЛИГОНЫ МЫСАЛЫНДА ЯДРОЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада Семей ядролық сынақ полигонының базасында қалыптасатын ядролық туризмнің экономикалық әлеуеті жаңа, әлі толық зерттелмеген туризм түрі ретінде қарастырылады. Зерттеу ядролық туризмге деген сұранысты кешенді бағалауды және оның экономикалық тиімділігін Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының көрсеткіштері, ҚР Ұлттық ядролық орталығының деректері, «Маяк» қонақүйі мен жеке гидтердің мәліметтері негізінде табыстылықты есептеу арқылы айқындайды. Зерттеуде статистикалық, сипаттамалық, сандық және сапалық талдау, далалық зерттеулер, сараптамалық сұхбаттар мен социологиялық сауалнамалар қолданылды. 2022 жылдан 2025 жылдың бірінші жартыжылдығына дейінгі кезеңде ядролық туризмнің тұрақты сұранысқа және айтарлықтай шартты табысқа ие екені, сонымен бірге инфрақұрылымдық шектеулердің (қонақүй қорының ескіруі, СИП музейінің болмауы) және бейресми ұсыныстар үлесінің жоғары екені көрсетілді. Қазақстан мен Ресей респонденттерін сауалнама нәтижелері СИП-ке баруға және ядролық туризмге деген жоғары қызығушылықты дәлелдейді. Туристік нысандар тізілімін, жаңа қонақүй қуаттарын, СИП музейін құру және ядролық туризмді нормативтік реттеу бойынша ұсыныстар әзірленді. Авторлар қауіпсіздік талаптарын сақтау, инвестициялар тарту және туристік инфрақұрылым мен өңірлік маркетингті дамытудың ойластырылған мемлекеттік стратегиясы жағдайында СИП ядролық туризмнің елеулі әлеуетіне ие деген қорытынды жасайды.

Негізгі сөздер: ядролық туризм, Семей сынақ полигоны, экономикалық әлеует, индустриялық туризм, радиациялық қауіпсіздік, өңірлік даму, экономика.

ASSESSMENT OF THE ECONOMIC POTENTIAL OF NUCLEAR TOURISM: THE CASE OF THE SEMIPALATINSK TEST SITE

Abstract

The article examines the economic potential of nuclear tourism at the Semipalatinsk Test Site, a new and still underexplored form of tourism. The study provides a comprehensive assessment of demand and economic efficiency by estimating revenues using data from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, the National Nuclear Center, the Mayak Hotel and private guides. It employs statistical, descriptive, quantitative and qualitative analysis, field research, expert interviews and sociological surveys. The results show that, from 2022 through the first half of 2025, nuclear tourism demonstrates stable demand and substantial notional income, while facing infrastructure constraints (an obsolete hotel stock, a lack of a dedicated STS museum) and a high share of informal services. Surveys of respondents from Kazakhstan and Russia confirm their interest in visiting the STS and the high attractiveness of nuclear tourism. The authors formulate recommendations on creating a registry of tourist sites, expanding hotel capacity, establishing an STS Museum and introducing regulatory frameworks for atomic tourism.

Keywords: nuclear tourism, Semipalatinsk Test Site, economic potential, industrial tourism, radiation safety, regional development, economics.

REFERENCES

1 Zavalko N., Zhukova M., Babenko V. Economic potential of dark tourism in the Chernobyl Exclusion Zone. Tourism Economics. 2020. Vol. 26, №4. P. 567–584. [in English]

2 Stone P.R. Dark tourism scholarship: A critical review. International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research. 2013. Vol. 7, №3. P. 307–318. [in English]

3 Beck U. The Metamorphosis of the World. Cambridge: Polity Press, 2015. 320 p. [in English]

4 Zhunusov B.K., Esmaganbetova S.A. Posledstviya yadernykh ispytanii na SIP: ekologo-sotsial'nyi analiz *[Consequences of nuclear tests at the STS: ecological and social analysis]*. Ekologiya i ustoichivoe razvitie Kazakhstana. 2019. №3(58). P. 33–40. [in Russian]

5 Dyusembaeva Zh.Sh. Perspektivy regional'nogo razvitiya Vostochnogo Kazakhstana: vyzovy i vozmozhnosti *[Prospects for regional development of East Kazakhstan: challenges and opportunities]*. Vestnik ENU. 2023. №4(112). P. 45–51. [in Russian]

6 Smith M.K., Puczko L. Health, Tourism and Hospitality: Spas, Wellness and Medical Travel. 2nd ed. London: Routledge, 2014. 256 p. [in English]

7 Revak I., Gren R. Economic Impact of Digital Rights Legislation: Lessons from Ukraine and Kazakhstan. Technological Forecasting and Social Change. 2022. Vol. 184. 22003 p. [in English]

8 Pavlova A.V., Ashmarina S.I. Transformation of Public Administration in the Interests of Digital Economy Development. Current Achievements, Challenges and Digital Chances of Knowledge Based Economy. Vol. 133. Springer, 2021. P. 159–165. [in English]

9 Ziyadin S.T., Moldazhanov M.B. Segmentirovanie rynka kak instrument razvitiya turisticheskikh uslug Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti *[Market segmentation as a tool for the development of tourism services in East Kazakhstan region]*. Vestnik Altaiskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2013. №11(109). P. 127–131. [in Russian]

10 Shayakhmetova L., Maidyrova A., Moldazhanov M. State regulation of the tourism industry for attracting international investment. Journal of Environmental Management and Tourism. 2020. Vol. 11, №6(46). P. 1489–1495.

11 Madiyarova D.M., Levchenko T.P., Moldazhanov M.B., Amanbaeva A.A. Razvitie innovatsii kak protsess preobrazovaniya resursov v innovatsionnye rezul'taty v turizme *[Development of innovations as a process of transforming resources into innovative results in tourism]*. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya: Ekonomika. 2019. Vol. 95, №3. P. 111–123. [in Russian]

12 Takhtaeva R.Sh. Upravlenie turizmom v Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti na osnove innovatsionnykh tekhnologii: dis. kand. ekon. nauk *[Tourism management in East Kazakhstan region based on innovative technologies: PhD dissertation]*. Saint Petersburg, 2014. 212 p. [in Russian]

13 Omirzhanova S.T., Granetskii V.N. Perspektivy razvitiya vnutrennego turizma v Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti *[Prospects for the development of domestic tourism in East Kazakhstan region]*. Upravlenie sovremennoi organizatsiei: opyt, problemy i perspektivy. 2017. №2(8). P. 83–87. [in Russian]

14 Choduraev T.M., Namazbaeva Z.E. Otsenka prirodnykh turistsko-rekreatsionnykh resursov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti *[Assessment of natural tourist and recreational resources of East Kazakhstan region]*. Izvestiya Oshskogo tekhnologicheskogo universiteta. 2020. №1. P. 199–206. [in Russian]

15 Namazbaeva Z.E., Aktymbaeva A.S., Suleimenova N.Zh., Moldagalieva A.E. Indeks turistskoi attraktivnosti prirodnykh landshaftov administrativnykh raionov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti *[Index of tourist attractiveness of natural landscapes of administrative districts of East Kazakhstan region]*. Problemy regional'noi ekologii. 2019. №3. P. 98–104. [in Russian]

16 Kairzhanov A.Y., Monayenko V.N., Abisheva M.T., Nefyodov R.A., Omarkhanova A.O., Strilchuk Yu.G. Development of interactive radioecological atlas of Semipalatinsk test site. NNC RK Bulletin. 2020. №1. P. 68–74. [in Russian]

17 Romanova A. Features and trends of the Chernobyl tourism development. Ekonomichnii chasopis-XXI. 2020. Vol. 183, №5-6. P. 134–141. [in English]

18 Official website Alikhan Bokeikhan University/ Project AP25794915: Scientific study of the economic potential of nuclear tourism using the example of the Semipalatinsk Test Site. Available at: – URL: https://abu.edu.kz/ru/science/projects&initiatives/1747376582725/ (accessed: 26.12.2025).

Information about authors

Marat Moldazhanov – Philosophy Doctor (PhD) in the specialty 6D050600-Economics, Postdoctoral fellow, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

E-mail: Mmarat84@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0872-5797

Svetlana Zolotareva – Candidate of Economic Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

E-mail: vitalangel@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8784-6153
Rimma Takhtayeva – Philosophy Doctor (PhD) in the specialty 8D04105-Economics, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan
E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0029-9992
Varavin Yevgeniy – **corresponding author**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Business School, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of KazakhstanD. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: vev1974@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7257-9213

Информация об авторах

Марат Молдажанов – доктор философии (PhD) по специальности 6D050600 -Экономика, постдокторант, Алихан Бокейхан Университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан
E-mail: Mmarat84@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0872-5797
Светлана Золотарева – кандидат экономических наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
E-mail: vitalangel@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8784-6153
Римма Тахтаева – доктор философии (PhD) по специальности 8D04105-Экономика, Алихан Бокейхан Университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан
E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0029-9992
Евгений Варавин – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, профессор Бизнес школы, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
E-mail: vev1974@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7257-9213

Авторлар туралы ақпарат

Марат Молдажанов – 6D050600-Экономика мамандығы бойынша философия докторы (PhD), постдокторант, Әлихан Бөкейхан Университет, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы
E-mail: Mmarat84@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0872-5797
Светлана Золотарева – экономика ғылымдарының кандидаты, Торайгыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
E-mail: vitalangel@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8784-6153
Римма Тахтаева – 8D04105-Экономика мамандығы бойынша философия докторы (PhD), Әлихан Бөкейхан Университет, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы
E-mail: rimmatahtaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0029-9992
Евгений Варавин – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Бизнес мектебінің профессоры, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: vev1974@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7257-9213

ҒТАМР 06.39.31 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.33**
ӘОЖ 338.2

К.К.Абдикаликов[1], Б.М.Искаков[1*], К.К.Рахимжанова[2]

[1]«Тұран-Астана» университеті
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: kulmuhammed@inbox.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӨҢДЕУ ӨНЕРКӘСІБІ САЛАСЫНДАҒЫ ШОБ СУБЪЕКТІЛЕРІН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚОЛДАУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Шағын және орта кәсіпкерлік – ұлттық экономиканың маңызды құрамдас бөлігі ретінде елдің инновациялық дамуына ықпал етіп, нарықты қажетті тауарлармен және қызметтермен қамтамасыз етеді, сондай-ақ экономикалық жүйенің икемділігі мен тұрақтылығын арттырады. Шағын және орта бизнесті (ШОБ) қаржылық қолдау оның тұрақты дамуының негізгі шарты болып табылады Бұл қолдау айналым капиталына, инвестицияларға және инновацияларға қолжетімділікті қамтамасыз етіп, өз кезегінде жаңа жұмыс орындарын құруға, ЖІӨ өсуіне, экономиканың әртараптануына және экспорт потенциалын арттыруға ықпал етеді. Мақалада елімізде кәсіпкерлік саланың ахуалы мен белсенділігі, сондай-ақ, ШОБ-тың ел экономикасындағы орны мен үлесі қарастырылған. Мақаланың мақсаты — Қазақстанның өңдеу өнеркәсібіндегі шағын және орта кәсіпкерлік (ШОБ) субъектілерін қаржылық қолдау бағдарламаларының тиімділігіне статистикалық талдау жасау, қаржыландыру тетіктерін зерттеу және кәсіпкерлердің қаржылық құралдарға қолжетімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Қазақстан Республикасындағы өңдеу өнеркәсібіндегі ШОБ субъектілеріне бағытталған қаржылық қолдау бағдарламаларының мазмұны мен жүзеге асу тетіктері қаралып, олардың нәтижелері статистикалық тұрғыдан бағаланды. Әр бағдарламаның ерекшеліктері мен артықшылықтарына салыстырмалы түрде талдау жасалынды. ШОБ субъектілерін қаржыландыруда екінші деңгейлі банктердің белсенділігі, Қазақстан Республикасы Ұлттық қоры қаражатынан өндеу өнеркәсібі саласындағы кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған бағдараламаның жұмыс істеу тетігі мен нәтижелері зерттелген. Сонымен қатар, кәсіпкерлердің қаржылық құралдаға қолжетімділік мәселелеріне анықталып, оларды шешу бойынша ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: бизнес, өңдеу өнеркәсібі, мемлекеттік бағдарлама, қаржылық қолдау, субсидия.

Кіріспе

Шағын және орта бизнес (ШОБ) көптеген елдердің экономикалық құрылымының басты элементі бола отырып, экономикалық өсуді ынталандыруда, жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуде және инновациялық технологияларды енгізуде маңызды рөл атқарады. Әсіресе экономиканың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер ететін және өңдеу секторының негізі болып табылатын өңдеуші өнеркәсіптің дамуына ШОБ субъектілерінің қосатын үлесі ерекше.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында елімізде ШОБ-ті жеткілікті қаржыландыру мәселесінің шешімін таппағанын, бұл өз кезегінде еліміздегі іскерлік ортаның белсенділігіне, экономиканың тұрақтылығына және дәйекті дамуына кедергі келтіріп отырғанын айтқан болатын. Сонымен қатар, мемлекет басшысы 2029 жылға қарай орта бизнестің ел экономикасындағы үлесі 15 пайызға жеткізу керектігін және бұл Үкіметтің алдында тұрған маңызды міндет екенін басып айтқан. Қазіргі уақытта бұл көрсеткіштің 7% екенін ескере отырып, жыл басында орта бизнесті қолдау үшін нақты шешімдер қабылдау жөнінде тапсырмалар берген. Мәселені шешу мақсатында мемлекет басшысы Үкімет пен Ұлттық Банк бірлесіп, осыған қатысты оңтайлы шешімдерді ойластырып, сонымен қатар банктердің экономикаға көбірек қаржы құюына жағдай жасау қажеттілігіне тоқталған [1].

Жаһандық өзгерістер мен технологиялық трансформациялар жағдайында өңдеуші өнеркәсіп саласындағы шағын және орта кәсіпорындар өндірісті әртараптандырудың және өнім сапасын жақсартуға және оның сыртқы нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін жаңа технологиялық шешімдерді енгізудің негізгі көзіне айналуда.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында ҚР-да өндеуші өнеркәсіп бизнес субъектілерін қаржылық қолдау бағдарламаларының мазмұны, бағыттары және қолдау құралдары мен оларды жүзеге асыру механизмдері талданды. Зерттеу материалдары ретінде нормативтік құқықтық құжаттар, ҚР Ұлттық статистика бюросының 2024–2025 жылдарға арналған ресми мәліметтері және «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ-ның (одан әрі – «Даму» Қоры) жылдық есептері мен аналитикалық шолулары қолданылды. Тақырыпты зерттеу салымтырмалы талдау және статистикалық талдау әдістерін қолдану арқылы жүргізілді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Шағын және орта бизнесті, әсіресе өңдеуші өнеркәсіп саласындағы ШОБ субъектілерін мемлекеттік қолдаудың маңызы ерекше. Жоғары бәсекелестік және шектеулі ресурстар жағдайында мұндай кәсіпорындар қаржыландыруға қол жеткізудегі қиындықтарды, жоғары әкімшілік кедергілерді және өндірісті жаңғырту қажеттілігін қоса алғанда, бірқатар проблемаларға тап болады. Осы салаларды қолдауға және дамытуға бағытталған мемлекеттік саясаттың тиімді шаралары осы кедергілерді еңсеруге, өнімділіктің өсуіне және инновациялық дамуға жәрдемдеседі.

Өңдеу өнеркәсібіндегі ШОБ субъектілерін мемлекеттік қолдаудың маңыздылығы сектордың өзінің тиімділігі мен тұрақтылығын арттыруда ғана емес, сонымен бірге оның жалпы экономикаға оң әсер етуінде де жатыр. Өңдеу өнеркәсібіндегі шағын және орта кәсіпорындардың позициясын нығайту ұзақ мерзімді экономикалық өсудің маңызды факторлары болып табылатын өнім көлемін арттыруға, жұмыс орындарын құруға және технологиялық инновацияларды ынталандыруға көмектеседі. Осылайша, өңдеу өнеркәсібіндегі ШОБ субъектілерін қолдау экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің, елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың және оның халықаралық экономикалық процестерге интеграциялануының маңызды құралы болып табылады.

Қазақстанда ШОБ субъектілерінің саны мен белсенділігі айтарлықтай өсу үстіне. Оған мына статистикалық мәліметтер дәлел болады. Қазіргі уақытта елімізде 2025 жылдың 1 наурыздағы статистикалық мәліметтерге сәйкес елімізде 2 283 656 ШОБ субъектілері тіркелген, оның ішінде 2 091 705 ШОБ субъектісі жұмыс істеп тұрғандар, яғни 91,6% белсенді түрде экономикалық қызметпен айналысуда (Кесте 1) [2].

Кесте 1 – Мөлшері мен белсенділігі бойынша тіркелген және жұмыс істеп тұрған субъектілер

2025 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша

Өлшем-ділігі бойынша	Заңды тұлғалар		Дара кәсіпкерлік субъектілері		Филиалдар және шетелдік заңды тұлғалардың филиалдары		Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілер	
	тіркел-ген	жұмыс істеп тұрған	тіркел-ген	жұмыс істеп тұрған	тіркел-ген	жұмыс істеп тұрған	тіркел-ген	жұмыс істеп тұрған
Барлығы	537 731	423 411	1 814 272	1 727 921	30 533	22 101	2 283 656	2 091 705
Шағын	528 407	414 219	-	-	29 411	20 990	2 280 554	2 088 677
Орта	6 839	6 740	-	-	642	634	3 102	3 028
Ірі	2 485	2 452	-	-	480	477	-	-
Ескерту: [2] негізінде авторлармен құрастырылған								

2025 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда тіркелген шағын және орта бизнес субъектілерінің саны бір жылда 3,8%-ға (2,3 млн.), жұмыс істеп тұрғандары – 3,5%-ға (2,1 млн.-ға дейін) өсті. Соңғы 5 жылда тіркелген ШОБ субъектілерінің саны 41,1%-ға, ал жұмыс істеп тұрғандары 55,7%-ға өскен [3].

Жалпы тіркелген 2 283 656 ШОБ субъектілерінің ішінде 118 530 ШОБ субъектілері өңдеуші өнеркәсіп саласында экономикалық қызмет жасайды. Бұл барлық ШОБ субъектілер арасында 5,19%-ды құрайды (Кесте 2).

Кесте 2 – Қызмет түрлері бойынша тіркелген ШОК субъектілерінің саны

2025 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша

Қызмет түрлері	Барлығы	Оның ішінде			
		шағын кәсіпкерлік-тегі заңды тұлғалар	орта кәсіпкерлік-тегі заңды тұлғалар	дара кәсіпкер-лер	шаруа немесе фермер қожалық-тары
Барлығы	2 283 656	466 288	3 102	1 545 914	268 352
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	304 687	20 369	257	15 709	268 352
Тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	6 162	5 291	109	762	-
Өңдеу өнеркәсібі	118 530	26 421	532	91 577	-
Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтау	2 334	1 675	45	614	-
Сумен жабдықтау; су бұру; қалдықтарды жинау, өңдеу және жою, ластануды жою бойынша қызмет	4 411	2 323	47	2 041	-
Құрылыс	128 483	70 574	312	57 597	-
Көтерме және бөлшек саудада сату; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	812 256	144 824	502	666 930	-
Көлік және жинақтау	148 695	21 796	223	126 676	-
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	57 075	10 619	84	46 372	-
Ақпарат және байланыс	36 580	17 823	88	18 669	-
Қаржы және сақтандыру қызметі	7 096	6 523	45	528	-
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	113 166	16 062	54	97 050	-
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	64 958	33 326	144	31 488	-
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	66 106	24 036	258	41 812	-
Білім беру	49 903	17 103	118	32 682	-
Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету	20 908	9 792	211	10 905	-
Өнер, ойын-сауық және демалыс	20 683	5 187	33	15 463	-
Көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсыну	321 623	32 544	40	289 039	-
Ескерту: [2] негізінде авторлармен құрастырылған					

Республика бойынша 2024 жылғы қаңтар-қыркүйекте ресми статистикалық деректерге сәйкес ЖІӨ-де ШОБ-тің үлесі 39,3%-ды (оның ішінде шағын бизнес үлесі – 32,2%, орта бизнес – 7,1%) құрады және өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2,8%-ға өскен (Диаграмма 1). Яғни, 2024 жылдың 9 айында ШОБ субъектілерінің өнім шығарылымы 57 188,2 млрд. теңгені (өңдеуші өнеркәсібінің үлесі 6 105,2 млрд.тг немесе 10,66%) құрады және 2023 жылдың өткен кезеңімен салыстырғанда 11,5%-ға артқан.

Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі №250 қаулысымен бекітітілген Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес ЖІӨ-дегі ШОБ үлесінің 2025 жылы 35% және 2030 жылы 40%-ға өсіру жоспарының мерзімінен бұрын орындалғанын көрсетеді. Одан бөлек, тұжырымдаманы жүзеге асыру нәтижесінде негізгі индикаторлардың бірі – ол ЖІӨ-дегі орташа компаниялардың үлесін 2025 жылы 15% және 2030 жылы 20%-ға өсіру жоспары бекітілген [4].

Сурет 1 – 2019-2024 жылға ШОБ-тің ЖІӨ-гі үлесі, %

Ескерту: [2] негізінде авторлармен құрастырылған

Сонымен қатар, ШОБ субъектілері 4 422 мың адамды (2025 жылғы 1 қаңтардағы статистикалық мәлімет бойынша) жұмыспен қамтамасыз етіп отыр, бұл Қазақстанның жалпы жұмыспен қамтылған халқының 45,8%-ға жуығын құрайды.

Жоғарыда көрсеткіштермен келтірілген мәліметтерді саралай отырып, ҚР-да ШОБ-тің экономикадағы рөлінің маңыздылығы айқындауға болады.

ШОБ-тің өсуі мемлекеттік қолдаусыз мүмкін емес. Экономиканың осы секторын дамытуды ынталандыруда қолжетімді жеңілдетілген несиелер, салық жеңілдіктері және қолдау инфрақұрылымын құру сияқты мемлекеттік шаралар басты рөл атқарады.

Экономикалық өсуді қамтамасыз ету мақсатында айтарлықтай үлесі бар ШОК субъектілерін қолдау және дамыту мақсатында елімізде көптеген мекемелер мен ұйымдар жұмыс істейді. Бұл мекемелер мен ұйымдар ШОБ субъектілеріне әлеуметтік және қаржылық қолдау көрсетеді. Негізгі қаржылық қолдаулар – банктік несиелер, мемлекеттік көмек және ынталандыру [5].

Қазіргі уақытта елімізде ШОБ-ды қаржылық қолдаудың қолданыстағы 2 негізгі мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылуда:

1. Кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай кешенді бағдарламасы;
2. Өңдеу өнеркәсібі саласындағы ШОК қолдау бағдарламасы

Кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай кешенді бағдарламасы бірнеше министрліктің, оның ішінде ҚР Сауда және интеграция министрінің 2023 жылғы 21 қарашадағы №410-НҚ, ҚР Энергетика министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №412, ҚР Туризм және спорт министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №299, ҚР Экология және табиғи ресурстар министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №327, ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №401, ҚР Мәдениет және ақпарат министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №450-НҚ, ҚР Су ресурстары және ирригация министрінің 2023 жылғы 22 қарашадағы №16, ҚР Көлік министрінің м.а. 2023 жылғы 23 қарашадағы №91, ҚР Өнеркәсіп және құрылыс министрінің 2023 жылғы 23 қарашадағы №84, ҚР Оқу-ағарту министрінің 2023 жылғы 23 қарашадағы №347, Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2023 жылғы 23 қарашадағы №572/НҚ, ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің 2023 жылғы 23 қарашадағы №598 және ҚР Денсаулық сақтау министрінің м.а. 2023 жылғы 23 қарашадағы №167 «Мемлекеттік қолдауға жататын жеке кәсіпкерлік субъектілері қызметін жүзеге асыратын экономика салаларын мемлекеттік қаржылық қолдау қағидаларын, нысандарын бекіту туралы» бірлескен бұйрығы негізінде қабылданған [6].

Бұл бағдарлама 2010 жылдан бастап жүзеге асырылып келген «Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, кейіннен одан әрі бағдарламаның әрі қарай жалғасы болып бірнеше рет атауы өзгертілген бағдарламалардың («Бизнестің жол картасы-2025» бағдарламасы, «2021 – 2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті

дамыту жөніндегі ұлттық жобасы» бағдарламасы) тарихи сабақтасқан және қазіргі уақытта қолданыстағы соңғы бағдарлама болып табылады. Бағдарламалар атауы бірнеше рет өзгергенімен негізгі мақсаттары, жүзеге асыру механизмдері бір болды. Бағдарламаның ортақ мақсаттары бір мүддеге тоғысты. Негізгі мақсаттары – өңірлік кәсіпкерліктің тұрақты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету, сондай-ақ бар жұмыс орындарын сақтау және тұрақты жұмыс істейтін жаңа жұмыс орындарын құру. Нысаналы индикаторлары мен міндеттері бір-бірімен жақын әрі сәйкес болды. Бағдарлама шарттары экономиканың дамуы жағдайына байланысты өзгеріп отырды.

Бірақ, аталмыш бағдарламалардың бірыңғай ажырамас ұқсастығы болды:

1. мақсаттарының бірегейлігі, яғни ШОБ-ті дамыту және қолдау;
2. «Даму» қорының бағдарламаның қаржылық құралдары бойынша оператор болуы;
3. Кәсіпкерлерге қаржылық және қаржылық емес құралдарды ұсыну форматының өзгермеуі.

Бағдарламаға сәйкес кәсіпкерлерді қаржылық құралдар арқылы қолдау 6 бағыт бойынша жүзеге асырылады (Сурет 2).

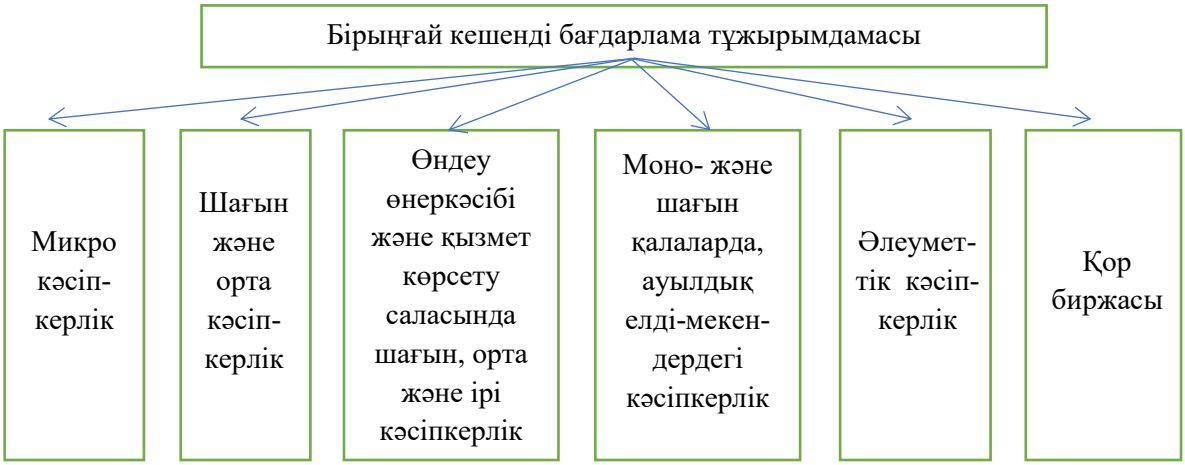

Сурет 2 – Бірыңғай кешенді бағдарлама бағыттары

Ескерту: [6] негізінде авторлармен құрастырылған.

Бағдарламаның әрбір бағытында субсидия және кепілдік құралдары қарастырылған. Қаржылық құралдар «Даму» қоры арқылы беріледі. Бағдарлама аясында қаржылық құралдар кәсіпкерлердің Екінші деңгейлі банктер (одан әрі – ЕДБ) арқылы алатын несиелері бойынша оң шешімі бар жағдайда ғана берілуі мүмкін.

2010 жылдан бастап 2025 жылдың 1 наурызы аралығында бағдарлама аясында субсидия құралы бойынша жалпы жоба сомасы 8 660,7 млрд.тг болатын 117 746 жоба қолдау тапқан, сәйкесінше мемлекет тарапынан 1 227,6 млрд.тг көлемінде субсидия төленген. Мемлекеттік қолдауға ие болған жобалардың көбі «Қазақстан Халық Банкі» АҚ (39 210 жоба немесе 33,3%), «Банк ЦентрКредит» АҚ (33 699 жоба немесе 28,6%), АО «Bereke Bank» (13 469 жоба немесе 11,4%) (Сурет 3) [7].

Ресми мәліметтерге сүйене отырып, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бағдарламасын жүзеге асыруда ЕДБ-дың ішінде «Қазақстан Халық Банкі» АҚ және «Банк ЦентрКредит» АҚ көшбасшы екенін көрініп тұр. Өз кезегінде, аталмыш банктердің ШОБ субъектілерін қаржыландыруда кәсіпкерлерге тиімді несие құралдарының ұсынуы және қолайлы несие саясатын жүргізетіні байқауға болады.

Сурет 3 – Субсидиялау құралы бойынша мемлекеттік қолдау тапқан жобалар
Ескерту: [7] негізінде авторлармен құрастырылған.

Кепілдік беру құралы бойынша бағдарлама аясында 2010 жылдан бастап 2025 жылдың 1 наурызы аралығында жалпы несие сомасы 1 908,3 млрд.тг болатын 67 883 жобаға «Даму» Қорының 905 млрд.тг сомасында кепілдігі берілген (Сурет 4) [7].

Сурет 4 – ЕДБ арасына кепілдендіру құралы бойынша мәліметтер
Ескерту: [7] негізінде авторлармен құрастырылған.

Кепілдендіру құралы бойынша «Банк ЦентрКредит» АҚ және «Қазақстан Халық Банкі» АҚ кепілдік саны және кепілдік сомасы бойынша да көшбасшы банктер болып табылады.

Жоғарыда аталған бағдарламалардан бөлек өндеуші өнеркәсіп саласында экономикалық қызметпен айналысатын ШОБ субъектілерін қаржылық қолдайтын арнайы жеке бағдарлама жүзеге асырылуда. Бағдарлама 2014 жылдың сәуір айынан бастап осы күнге дейін жұмыс істеуде. Кәсіпкерлерді қолдау Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің өндеу өнеркәсібіндегі шағын және орта кәсіпкерлік

жобаларын қаржыландыруды қамтамасыз ету жөніндегі бірлескен іс-қимыл жоспары (*Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 14 сәуірдегі №354 қаулысы*) аясында жүргізілуде [8].

Бағдарлама мақсаты – экономиканың басым бағыттарында жұмыс істейтін өңдеуші өнеркәсіп саласындағы ШОБ жобаларын қаржыландыру. Қаржыландыру ҚР Ұлттық қорының (одан әрі – Ұлттық қор) қаражаты есебінен жүргізіледі.

Ұлттық қордың қаражатын пайдалану «Даму» Қорының қаражатын өңдеу өнеркәсібіндегі ШОК субъектілерін қаржыландыру үшін ЕДБ-ге шартты түрде орналастыру жолымен жүзеге асырылады. Бағдарламаны қаржыландыру механизмі былай жүзеге асырылған: «Бәйтерек» ҰБХ АҚ облигациялар шығару жолымен Ұлттық қордан 0,1%-пен 20 жылға қарыз алынған. Қаражат алғаннан кейін «Бәйтерек» ҰБХ» АҚ «Даму» Қорына жасалған тиісті Кредит шартының талаптарына сәйкес мерзім соңында қаражатты бір сомамен өтеу шартымен жылдық 0,15% сыйақы мөлшерлемесі бойынша 20 жылға дейінгі мерзімге несие берілген. «Даму» Қоры алынған несие қаражатын ЕДБ-да жылдық 2%-дан аспайтын мөлшерлемемен орналастырады. Өз кезегінде ЕДБ-тер 10 жылға дейін сыйақы мөлшерлемесі жылдық 6%-дан аспайтын деңгейде ШОБ жобаларын қаржыландырады (Сурет 5).

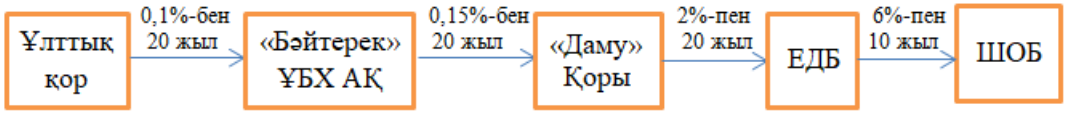

Сурет 5 – Өңдеу өнеркәсібіндегі ШОК субъектілерін қаржыландыру бағдарламасының қаржыландыру механизмі

Ескерту: [8] негізінде авторлармен құрастырылған.

Бағдарламаны жүзеге асыру мақсатын 2014-2015 жыл аралығында Ұлттық қордан 3 транштпен жалпы 200 млрд.тг сомасында қаражат бөлінген: 2014ж сәуір – 100 млрд.тг, 2014ж желтоқсан – 50 млрд.тг, 2015 ж наурыз – 50 млрд.тг.

Аталмыш бағдарламаның жоғарыдағы бағдарламалардан бірнеше артықшылықтары бар:

– ЕДБ-тің ШОБ жобаларын тікелей 6%-бен несиелендіру;

– несие беру мерзімінің ұзақтығы, максималды 10 жыл;

– ШОБ жобаларын револьверлі түрде несиелендіру (қайтарылған және бос қаражаттар есебінен);

– кепілзат жетпеген жағдайда Кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай кешенді бағдарламасы аясында «Даму» Қорының кепілдігін алу мүмкіндігі;

– несиенің мақсатты пайдалану мақсатында кәсіпкерлерге қойылатын шектеулердің несие шартында көрсетілуі (несиені оффшорлық аймақтарда тіркелген, сондай-ақ қатысушылары және (немесе) акционерлері оффшорлық аймақтарда тіркелген ШОБ субъектілеріне бермеу, несие қаражатын аффиллирлік және байланысқан тұлғалардан активтерді сатып алуға жұмсамау, несие қаражатын есебінен бюджетке төленетін салықтарды (КТС, ҚҚС) төлемеу және т.б.).

2025 жылдың 1 наурызындағы жағдай бойынша бағдарлама аясында бөлінген 200 млрд.теңгенің 198 953 млрд.теңгесі 10 ЕДБ-тің орналастырылған. 2014 жылдың сәуірден бүгінгі күнге дейін 1,2 трлн.теңге көлемінде 3 563 ШОБ субъектілеріне несие рәсімделген (Кесте 3).

Қазақстанда ШОБ мемлекеттік қолдау бағдарламалары мен шараларының болуына қарамастан, кәсіпкерлердің көптеген мәселелермен бетпе-бет келеді және бұл саланың толыққанды дамуын қиындатады. Үкімет бизнестің жағдайын жақсарту, әкімшілік жүктемені азайту және қолдау бойынша жүйелі шараларды жүзеге асыруда.

Елімізде 3 жылға 2020 жылдың 1 қаңтарынан 2022 жылдың 31 желтоқсанына дейін уақыт аралығында микро және шағын кәсіпкерлік субъектілерін 3 жылға табыс салығынан босату

және тексерулерге мораторий енгізілген. Алдын ала болжамға сәйкес, 3 жыл ішінде мұндай мүмкіндікке 380 миллиард теңгеден асатын 1,2 миллионға жуық салық төлеуші табыс салығын төлеуден босатылған [9]. Бизнесті реттеуге қатысты 10 мыңнан астам өзекті емес талаптар анықталып, оның 9 мыңы ведомстволық деңгейде жойылды, ал қалғандары рет-ретімен күші жойылуда [10].

Кесте 3 – Банктер арасында бөлінген ақша қаражаттары туралы ақпарат

№	Екінші деңгейлі банк атауы	«Даму» Қорынан бөлінген қаражат, млн.теңге				Нақты берілгені	
		Бар-лығы	1 транш	2 транш	3 транш	Қарыз алушы-лар саны	Берілген несие сомасы, млн.теңге
1	«Қазақстан Халық Банкі» АҚ («Казкоммерцбанк» АҚ)	32 000	20 000	6 000	6 000	479	228 413
2	«Қазақстан Халық Банкі» АҚ	37 102	23 562	7 385	6 155	598	240 131
3	«Ресей Жинақ Банкі» АҚ ЕБ	0	-	-	-	233	106 580
4	«Банк ЦентрКредит» АҚ	23 573	13 044	7 211	3 318	581	113 181
5	«First Heartland Jusan Bank» АҚ	20 406	12 814	4 000	3 592	144	51 790
6	«First Heartland Jusan Bank» АҚ («АТФ Банк» АҚ)	0	-	-	-	251	67 962
7	«Евразиялық Банкі» АҚ	18 926	9 005	7 074	2 847	209	65 611
8	«ForteBank» АҚ	28 801	15 480	7 266	6 055	475	156 442
9	«Нурбанк» АҚ	654	252	25	377	160	39 343
10	«AsiaCreditBank» АҚ	0	-	-	-	146	24 822
11	«DeltaBank» АҚ	0	-	-	-	34	7 716
12	«Bank RBK» АҚ	17 445	5 043	7 979	4 423	163	69 452
13	«Казинвестбанк» АҚ	6 046	525	2 706	2 815	30	17 508
14	«Альфа-Банк» АҚ ЕБ	0	-	-	-	25	6 212
15	«Bereke Bank» АҚ ЕБ	14 000	-	-	14 000	35	19 067
	Барлығы	198 953	99 725	49 646	49 582	3 563	1 214 230
Ескерту: [7] негізінде авторлармен құрастырылған							

Сондай-ақ, 2024 жылдың 1 қаңтарынан бастап тексерулерді адамның араласуынсыз жоспарлауға мүмкіндік беретін тәуекелдерді басқарудың автоматтандырылған жүйесі (ТБЖ) енгізіледі. Соның нәтижесінде кәсіпкерлікті жоспарлы тексерулер екі есеге, айыппұлдар саны да бірнеше есеге қысқарады. Дегенмен, сурет соншалықты қызғылт емес және соңғы жылдардағы шағын бизнес санының өсуі көбінесе бизнестің бөлшектенуінің нәтижесі болып табылады [10].

Қорытынды

Қорытындылай келе, елімізде өңдеу өнеркәсібі саласындағы ШОБ субъектілерін мемлекеттік қаржылық қолдау – ел экономикасының орнықты дамуына, өнеркәсіптік әлеуетінің, тауар экспортының артуына және жаңа жұмыс орындарының құрылуына ықпал ететін стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу барысында бұл саланы қолдауға бағытталған бағдарламалардың, әсіресе «Кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай кешенді бағдарламасы» мен Ұлттық қор қаражатынан қаржыландырылатын өңдеу өнеркәсібі бойынша ШОБ-ты қолдау бағдарламасының нақты нәтижелер бергені анықталды. Осы бағдарламалар аясында мыңдаған кәсіпорындар субсидиялар мен кепілдіктерге ие болып, төмен пайызбен несие алу арқылы өндірістік қуаттарын арттыруда.

Сонымен қатар, талдау көрсеткендей, қаржылық қолдау құралдарының жетілдірілуіне қарамастан, ШОБ субъектілері әлі де бірқатар жүйелік қиындықтарға тап болуда. Атап айтқанда, несиелеу кезінде кепілмен қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, қаржы институттары тарапынан талаптардың қатаңдығы, қаржылық сауаттылық деңгейінің төмендігі және бағдарламалар туралы ақпараттың жеткіліксіздігі мәселелері өзекті болып отыр. Бұл мәселелерді шешу мақсатында мынадай ұсыныстар беруге болады:

– ШОБ субъектілері үшін несиелеу талаптарын оңтайландырып, ЕДБ-дің кепілдік саясатын жеңілдету: банктің мүліктік кепілзат саясатын оңтайландыру: ауылдық, аудандық елді мекендердегі жылжымайтын мүлікті кепілге алу және өтімділік коэффициентін 0,5 көрсеткіштен төмен қолданбау. Банкке портфельдік кепілдік бойынша өкілеттік беру жұмыстарын жалғастыру;

– Өңірлік деңгейде қаржылық қолдауға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету: ЕДБ-дің өкілдіктерін аудан орталықтарында ашу;

– Мемлекеттік бағдарламалардың шарттары мен мүмкіндіктері туралы ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын күшейту;

– Қаржылық сауаттылықты арттыруға бағытталған оқыту жобаларын жүйелі түрде іске асыру;

– ШОБ-қа арналған цифрлық платформаларды дамыту арқылы қаржыландыру процесін жылдамдату және ашықтықты қамтамасыз ету.

Осы ұсыныстарды іске асыру арқылы Қазақстандағы өңдеу өнеркәсібіндегі ШОБ субъектілерінің дамуына серпін беріп, олардың ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік туады. Нәтижесінде бұл елдің жалпы экономикалық өсуіне, технологиялық жаңғыруына және халықтың әл-ауқатының жақсаруына нақты үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659 (қаралу уақыты: 02.02.2025).

2 ҚР Ұлттық Статистика Бюросы. Салалық статистика. [Электрондық ресурс] – URL: – https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-org/publications/281797/ (қаралу уақыты: 31.03.2025).

3 Рост есть, рост будет. [Электрондық ресурс] – URL: https://dknews.kz/ru/chitayte-v-nomere-dk/353153-rost-est-rost-budet (қаралу уақыты: 31.03.2025).

4 Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы, ҚР Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі №250 қаулысы.

5 А.О. Сыздықова. Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін несиелеуді талдау. Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3552 Экономикалық сериясы. – №3, – 2024, - 348 б.

6 «Мемлекеттік қолдауға жататын жеке кәсіпкерлік субъектілері қызметін жүзеге асыратын экономика салаларын мемлекеттік қаржылық қолдау қағидаларын, нысандарын бекіту туралы» бірнеше министрліктің бірлескен бұйрығы, 21.11.2023ж, ҚР Әділет министрлігінде 27.11.2023 жылы №33681 болып тіркелген.

7 «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ-дың ресми сайты. Бағдарламалар бойынша есеп. [Электрондық ресурс] – URL: https://damu.kz/reports/reports. (қаралу уақыты: 31.03.2025).

8 «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің өңдеу өнеркәсібіндегі шағын және орта кәсіпкерлік жобаларын қаржыландыруды қамтамасыз ету жөніндегі бірлескен іс-қимыл жоспарын бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 14 сәуірдегі №354 қаулысы.

9 ҚР Премьер Министрінің ресми сайты. Жаңалықтар. [Электрондық ресурс] – URL: https://primeminister.kz/ru/news/reviews/moratoriy-na-proverki-i-osvobozhdenie-ot-nalogov-kak-budet-razvivatsya-biznes-v-rk-v-blizhayshie-3-goda (қаралу уақыты: 02.07.2025).

10 G.Talapbayeva, Zh.Yerniyazova, A.Shilmanova, R.Muratbekuly. Government support for small and medium-sized businesses in Kazakhstan: trends, problems and prospects, Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University. – №2 (73), – 2024, - 146 б.

ПРОГРАММЫ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ МСБ В СФЕРЕ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

Малый и средний бизнес (МСБ) является важной составляющей национальной экономики, способствует инновационному развитию страны, обеспечивает рынок необходимыми товарами и услугами, а также повышает гибкость и устойчивость экономической системы. Финансовая поддержка малого и среднего бизнеса (далее – МСБ) является ключевым условием его стабильного развития. Такая поддержка обеспечивает доступ к оборотному капиталу, инвестициям и инновациям, что, в свою очередь, способствует созданию новых рабочих

мест, росту ВВП, диверсификации экономики и увеличению экспортного потенциала. Цель статьи заключается в проведении статистической оценки эффективности программ финансовой поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства (МСБ) в обрабатывающей промышленности Казахстана, исследовании механизмов их реализации и разработке рекомендаций по улучшению доступа предпринимателей к финансовым инструментам. В статье рассматривается текущее состояние и активность предпринимательского сектора в стране, а также роль и доля МСБ в развитии экономики. Проанализированы содержание и механизмы реализации финансовых программ поддержки субъектов МСБ в обрабатывающей промышленности Республики Казахстан, а также их результаты на основе статистических данных. Проведен сравнительный анализ особенностей и преимуществ каждой программы. Изучены активность вторичных банков в финансировании субъектов МСБ и механизм функционирования программы поддержки предпринимательства в обрабатывающей промышленности, финансируемой из средств Национального фонда Республики Казахстан. Кроме того, выявлены проблемы доступности предпринимателей к финансовым инструментам и предложены пути их решения.

Ключевые слова: бизнес, обрабатывающая промышленность, государственная программа, финансовая поддержка, субсидирование.

FINANCIAL SUPPORT PROGRAMS FOR SMES IN THE MANUFACTURING SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Small and medium-sized enterprises (SMEs) are a vital component of the national economy. They contribute to the country's innovative development, ensure the supply of essential goods and services to the market, and enhance the economic system's flexibility and stability. Financial support for SMEs is a key factor for their sustainable growth. Such support ensures access to working capital, investments, and innovations, which, in turn, fosters the creation of new jobs, GDP growth, economic diversification, and increased export potential. The purpose of the article is to conduct a statistical evaluation of the effectiveness of financial support programs for small and medium-sized enterprises (SMEs) in the manufacturing industry of Kazakhstan, to study the mechanisms of their implementation, and to develop recommendations for improving entrepreneurs' access to financial instruments. This article examines the current state and activity of the entrepreneurial sector in Kazakhstan, as well as the role and share of SMEs in the country's economic development. It analyzes the content and implementation mechanisms of financial support programs targeting SMEs in the Republic of Kazakhstan's manufacturing sector, along with their outcomes based on statistical data. A comparative analysis of the features and advantages of each program is presented. The study also explores the involvement of second-tier banks in financing SMEs and the operational mechanism of the entrepreneurship support program funded by the National Fund of the Republic of Kazakhstan in the manufacturing sector.

The purpose of the study is to develop recommendations for further improving state support measures for SMEs in Kazakhstan's manufacturing sector, based on an analysis of existing support mechanisms.

Based on the research findings, specific applied recommendations were developed to improve entrepreneurs' access to financial instruments, including preferential bank loans and the guarantee provided by the «Damu» Fund, and to reduce the barriers and obstacles to obtaining these instruments.

Keywords: business, manufacturing industry, government program, financial support, subsidizing.

REFERENCES

1 Memleket basşysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Ädılettı Qazaqstan: zañ men tärtıp, ekonomikalyq ösım, qoğamdyq optimizm» atty Qazaqstan halqyna Joldauy *[Address of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan titled «A Just Kazakhstan: Law and Order, Economic Growth, Public Optimism»]*. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659 [in Kazakh] (accessed: 02.02.2025).

2 QR Ūlttyq Statistika Bürosy. Salalyq statistika *[Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Sectoral Statistics]*. Available at: – URL: – https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-org/publications/281797/ [in Kazakh] (accessed: 31.03.2025).

3 Rost est, rost budet *[There is Growth, and There Will Be Growth]*. Available at: – URL: https://dknews.kz/ru/chitayte-v-nomere-dk/353153-rost-est-rost-budet [in Russian] (accessed: 31.03.2025).

4 Qazaqstan Respublikasynda şağyn jäne orta käsıpkerlıktı damytudyñ 2030 jylğa deiıngı tūjyrymdamasy, QR Ükımetınıñ 2022 jylğy 27 säuırdegı №250 qaulysy *[Concept for the Development of Small and Medium-Sized Enterprises in the Republic of Kazakhstan until 2030]* [in Kazakh].

5 A.O. Syzdyqova. Qazaqstanda şağyn jäne orta käsıpkerlık subektılerın nesieleudı taldau *[Credit analysis of small and medium-sized business entities in Kazakhstan]*. Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. ISSN 2710-3552 Ekonomikalyq seriasy. – №3, – 2024, – 348 p. [in Kazakh].

6 «Memlekettık qoldauğa jatatyn jeke käsıpkerlık subektıleri qyzmetın jüzege asyratyn ekonomika salalaryn memlekettık qarjylyq qoldau qağidalaryn, nysandaryn bekıtu turaly» bırneşe ministrlıktıñ bırlesken būiryğy [*Joint order of various ministries "On the approval of the state financial support policies of the economic sectors of the private business entities that are subject to state support],* 21.11.2023j, QR Ädılet ministrlıgında 27.11.2023 jyly №33681 bolyp tırkelgen [in Kazakh].

7 «Damu» käsıpkerlıktı damytu qory» AQ-dyñ resmi saity. Bağdarlamalar boiynşa esep *[Official website of «Damu» Entrepreneurship Development Fund JSC. Report on Programs]*. Available at: – URL: https://damu.kz/reports/reports [in Kazakh] (accessed: 31.03.2025)

8 «Qazaqstan Respublikasynyñ Ükımetı men Qazaqstan Respublikasy Ūlttyq Bankınıñ öñdeu önerkäsıbındegı şağyn jäne orta käsıpkerlık jobalaryn qarjylandyrudy qamtamasyz etu jönındegı bırlesken ıs-qimyl josparyn bekıtu turaly» QR Ükımetınıñ 2014 jylğy 14 säuırdegı №354 qaulysy *[«On the approval of the joint business plan of the Government of the Republic of Kazakhstan and the National Bank of the Republic of Kazakhstan on the provision of financing for small and medium-sized enterprises»]* [in Kazakh].

9 QR Premer Ministrınıñ resmi saity. Jañalyqtar *[Official Website of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. News]*. Available at: – URL: https://primeminister.kz/ru/news/reviews/moratoriy-na-proverki-i-osvobozhdenie-ot-nalogov-kak-budet-razvivatsya-biznes-v-rk-v-blizhayshie-3-goda [in Kazakh] (accessed: 02.07.2025)

10 G.Talapbayeva, Zh.Yerniyazova, A.Shilmanova, R.Muratbekuly. Government support for small and medium-sized businesses in Kazakhstan: trends, problems and prospects, Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University. – №2(73), – 2024, 146 p. [in English].

Information about authors:

Kulmukhammed Abdikalikov – doctoral student at Turan-Astana University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kulmuhammed@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3506-332X

Baurzhan Iskakov – **corresponding author,** Candidate of Economic Sciences, Professor at Turan-Astana University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3989-7631

Kalamkas Rakhimzhanova – Doctor of PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Kalamkas.Rakhimzhanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8004-4326

Информация об авторах:

Кулмухаммед Абдикаликов – докторонт Университета «Тұран-Астана», г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: kulmuhammed@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3506-332X

Бауыржан Искаков – **основной автор,** кандидат экономических наук, профессор Университета «Тұран-Астана», г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3989-7631

Каламкас Рахимжанова – PhD, старший преподаватель кафедры «Финансы», Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: Kalamkas.Rakhimzhanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8004-4326

Авторлар туралы ақпарат:

Кулмухаммед Абдикаликов – «Тұран-Астана» университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kulmuhammed@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3506-332X

Бауыржан Искаков – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, «Тұран-Астана» университетінің профессоры. Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3989-7631

Каламкас Рахимжанова – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы. Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Kalamkas.Rakhimzhanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8004-4326

МРНТИ 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.34**
УДК 378.1

Н.Ж. Уразбаев[1], М.К. Бегеева[2*], Г.Е. Кабакова[1], М.А. Альсейтова[3]

[1]Кызылординский университет имени КоркытАта,
120000, г. Кызылорда, Республика Казахстан
[2]НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана»,
090000, г.Уральск, Республика Казахстан
[3]ТОО «Урал Ойл энд Газ»,
090000, г. Уральск, Республика Казахстан
*e-mail: bmk_0905@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЁРСТВА В СФЕРЕ ВЫСШЕГО И ПОСЛЕВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена исследованию механизмов реализации государственно-частного партнёрства (ГЧП) в сфере высшего и послевузовского образования Казахстана. В условиях модернизации образовательной системы и необходимости повышения её конкурентоспособности ГЧП рассматривается как эффективный инструмент привлечения частных инвестиций, развития инфраструктуры и повышения качества подготовки кадров. В работе проанализированы основные модели взаимодействия вузов и бизнеса, включая совместное строительство инфраструктурных объектов, индустриальные кафедры, дуальное обучение, исследовательские центры и стипендиальные программы. Цель исследования – проанализировать состояние, проблемы и перспективы реализации государственно-частного партнёрства в системе высшего и послевузовского образования Казахстана.

На основе статистических данных за 2019–2024 годы проведён корреляционно-регрессионный анализ влияния ключевых факторов ГЧП на уровень трудоустройства выпускников. Результаты анализа показали наличие высокой степени положительной взаимосвязи между развитием ГЧП и ростом занятости молодых специалистов. В работе предложены индикаторы оценки эффективности партнёрских проектов и концепция Национального индекса ГЧП в образовании. Представлены перспективные направления дальнейшего развития: масштабирование дуального обучения, цифровизация, региональное расширение проектов и разработка KPI. Исследование имеет прикладную значимость для государственных органов, вузов и инвесторов.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, высшее образование, дуальное обучение, инфраструктура, трудоустройство, университет, модель ГЧП.

Введение

В условиях стремительного социально-экономического развития и глобальной цифровизации система высшего и послевузовского образования Казахстана сталкивается с рядом вызовов: нехваткой финансирования, устаревшей материально-технической базой, несоответствием подготовки кадров требованиям рынка труда. Решение этих проблем невозможно без модернизации подходов к управлению и финансированию образовательных учреждений. В этом контексте особое значение приобретает государственно-частное партнёрство (ГЧП) как эффективный механизм привлечения инвестиций, внедрения инноваций и повышения качества образовательных услуг.

ГЧП в образовании представляет собой форму долгосрочного сотрудничества между государственными органами и частным сектором, основанную на распределении рисков, ответственности и ресурсов. В мировой практике модели ГЧП успешно реализуются в Великобритании, Германии, Южной Корее и Сингапуре. В Казахстане нормативная база ГЧП начала формироваться с середины 2000-х годов, однако в сфере образования этот механизм по-прежнему находится на стадии становления.

Цель настоящего исследования – проанализировать состояние, проблемы и перспективы реализации государственно-частного партнёрства в системе высшего и послевузовского образования Казахстана. В научной литературе отдельные аспекты этой темы уже рассматривались (А.У. Сагадиев, А.А. Ахметова и др.), однако большинство работ носят описательный характер и не содержат системной оценки эффективности действующих моделей ГЧП. Недостаточно раскрыты также вопросы практической реализации партнёрских проектов, особенно в региональных вузах.

Таким образом, исследование направлено на восполнение существующих научных и прикладных пробелов, что подчёркивает его актуальность в контексте государственной стратегии по повышению конкурентоспособности отечественного образования.

Материалы и методы исследования

Данное исследование посвящено анализу процессов реализации государственно-частного партнёрства (ГЧП) в системе высшего и послевузовского образования Республики Казахстан. Исследование относится к категории качественных прикладных исследований с элементами дескриптивного (описательного) и сравнительно-аналитического анализа.

Объектом исследования выступают высшие учебные заведения Казахстана, участвующие в партнёрских проектах с частным сектором, а также нормативно-правовая и организационная база ГЧП в сфере образования. Особое внимание уделено таким формам взаимодействия, как индустриальные кафедры, совместное строительство инфраструктуры, исследовательские центры и стипендиальные программы.

Методы сбора и анализа данных

Методы анализа данных – использование статистических и финансовых показателей, представленных в отчётах Министерства науки и высшего образования РК, Национального центра ГЧП и др.

В рамках настоящего исследования были использованы как **статистические данные**, так и экономико-математические методы анализа для оценки влияния факторов государственно-частного партнёрства (ГЧП) на уровень трудоустройства выпускников в системе образования Республики Казахстан в 2019–2024 годах.

Обработка и представление данных. Собранные данные систематизировались в таблицы и тематические блоки. Для анализа применялись методы сравнительной оценки эффективности, построение логико-структурных моделей и графов партнёрств. При представлении выводов использовался дедуктивный подход – от обобщённых концепций к конкретным выводам.

В ходе исследования были проанализированы существующие формы и механизмы государственно-частного партнёрства (ГЧП) в системе высшего и послевузовского образования Казахстана. Были выявлены следующие ключевые результаты:

1. Основные модели реализации ГЧП в образовании. Анализ кейсов показал, что в вузах Казахстана наиболее распространены следующие формы ГЧП:

- совместное строительство и эксплуатация общежитий, кампусов и лабораторий (например, BI Group – КазНТУ им. Сатпаева);
- индустриальные кафедры и дуальное образование, где бизнес выступает заказчиком кадров (пример – КазНУ им. аль-Фараби и АО «Казахтелеком»);
- стипендиальные и грантовые программы частных компаний;
- совместные исследовательские центры и акселераторы стартапов (NURIS при Назарбаев Университете).

2. Значимость и новизна исследования. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью повышения эффективности государственной политики в сфере образования через инструменты государственно-частного партнёрства (ГЧП). Современные вызовы, связанные с дефицитом учебных мест, низким уровнем трудоустройства выпускников и недостаточной практико-ориентированной подготовкой специалистов, требуют системного подхода и внедрения инновационных моделей взаимодействия государства и бизнеса.

Значимость исследования заключается в том, что оно:

- даёт количественную оценку влияния ключевых факторов ГЧП (инвестиции, инфраструктура, дуальное обучение) на уровень трудоустройства выпускников.
- предлагает аналитическую базу для принятия решений в образовательной и инвестиционной политике.
- поддерживает развитие программного ГЧП как устойчивой формы модернизации образовательной среды.

- способствует расширению научного понимания взаимосвязей между социальными результатами и экономическими вложениями в образование.

Научная новизна исследования проявляется в следующем:

- проведён комплексный корреляционно-регрессионный анализ влияния ГЧП на трудоустройство выпускников в условиях казахстанской системы образования;
- выявлены наиболее значимые предикторы занятости (например, доля дуального обучения, объёмы инвестиций и инфраструктурные проекты);
- сформулированы перспективные направления развития ГЧП с обоснованием на основе эмпирических данных;
- разработаны предложения по созданию индекса эффективности ГЧП в образовании и внедрению KPI-индикаторов для проектов.

Таким образом, исследование имеет как практическую, так и теоретическую ценность и может быть использовано органами государственной власти, образовательными учреждениями и частными инвесторами для разработки долгосрочных стратегий взаимодействия.

Результаты и их обсуждение

Государственно-частное партнёрство (ГЧП) в образовании в Казахстане активно развивается, предоставляя новые возможности для взаимодействия бизнеса и образовательных учреждений. Рассмотрим более подробно основные модели реализации ГЧП в вузах:

1. **Совместное строительство и эксплуатация общежитий, кампусов и лабораторий, э**то одна из наиболее распространённых форм ГЧП в Казахстане, когда частный бизнес вкладывается в строительство и эксплуатацию инфраструктуры образовательных учреждений. В вузах такие проекты направлены на улучшение материально-технической базы, что позволяет создать комфортные условия для студентов и преподавателей. Пример: BI Group – КазНТУ им. Сатпаева**.** В этом случае частная строительная компания BI Group выступила партнёром для университета, обеспечив создание новых объектов – общежитий, кампусов и специализированных лабораторий. Это сотрудничество помогает университету справляться с нехваткой финансирования и ускоряет процесс развития инфраструктуры, а также бизнес получает долгосрочные выгоды от эксплуатации объектов [1].

2. **Индустриальные кафедры и дуальное образование.** Модель индустриальных кафедр и дуального образования является важной частью ГЧП в образовании. В рамках этой модели бизнес активно участвует в подготовке кадров, предоставляя практические площадки и ресурсы для обучения студентов. В свою очередь, образовательные учреждения готовят квалифицированных специалистов, которые могут сразу же приступить к работе в бизнесе. Пример: КазНУ им. аль-Фараби и АО «Казахтелеком»**.** В этом случае университет и крупная телекоммуникационная компания заключили партнерство для создания кафедры, на которой студенты могут обучаться на реальных примерах, решая практические задачи, поставленные компанией. Это даёт студентам опыт работы с новыми технологиями, а бизнесу – доступ к высококвалифицированным кадрам, которые будут соответствовать их потребностям [2].

3. **Стипендиальные и грантовые программы частных компаний.** Частные компании участвуют в поддержке студентов через стипендиальные и грантовые программы. Такие проекты способствуют привлечению талантливых студентов в университеты и поддерживают их в процессе обучения. Бизнес, в свою очередь, получает возможность влиять на образование, гарантируя себе доступ к потенциальным сотрудникам. Пример: крупные компании, такие как АО «КазМунайГаз» или АО «Казахтелеком»**,** часто предоставляют стипендии и гранты для студентов, обучающихся по направлениям, связанным с нефтяной и газовой промышленностью, телекоммуникациями и IT-технологиями. Эти программы помогают стимулировать студентов и повышают мотивацию к обучению, обеспечивая при этом компании квалифицированных специалистов [3].

4. **Совместные исследовательские центры и акселераторы стартапов.** Модели ГЧП также включают создание совместных исследовательских центров и акселераторов стартапов, которые играют важную роль в поддержке инноваций и технологического развития. В таких центрах университеты и бизнес работают вместе над созданием новых технологий, внедрением инноваций и поддержкой предпринимателей.

Пример: NURIS при Назарбаев Университете**.** NURIS – это центр, который помогает развивать стартапы и инновационные проекты, оказывая поддержку молодым предпринимателям, студентам и аспирантам. Он предоставляет ресурсы для стартапов, такие как офисные помещения, менторскую поддержку, а также помощь в поиске инвестиций. В этом проекте университет и бизнес сотрудничают, чтобы стимулировать инновации и разработку новых технологий, а также помочь предпринимателям выйти на рынок с новыми продуктами и решениями [4].

Таким образом, эти модели ГЧП в образовании способствуют созданию более гибкой, практико-ориентированной образовательной системы, улучшая взаимодействие между образовательными учреждениями и бизнесом. Важно, что такие партнёрства помогают университетам адаптироваться к требованиям рынка труда, обеспечивая студентов современными знаниями и навыками, востребованными в различных отраслях экономики.

Основным ограничением является отсутствие полной статистики по текущим проектам ГЧП в образовании и недостаточная открытость информации по частным инвестициям в вузы. Также не все вузы готовы делиться практиками ГЧП.

Будущие исследования могут быть направлены на: количественную оценку эффективности конкретных моделей ГЧП;анализ восприятия ГЧП среди преподавателей и студентов;разработку типовых моделей партнёрства для региональных вузов.

Государственно-частное партнерство (ГЧП) в сфере образования Республики Казахстан демонстрирует устойчивую положительную динамику. Ниже представлены основные статистические данные за период 2019–2024 годов (таблица 1), а также графики и аналитические выводы по ключевым направлениям развития (рисунки 1, 2, 3).

Таблица 1 – Статистика развития ГЧП в образовании в Казахстане

Год	Проекты ГЧП (ед.)	Студенты (чел.)	Инвестиции ГЧП (млрд тенге)	Доля дуального обучения (%)	Трудоустройство выпускников (%)	Инфраструктурные проекты (ед.)
2019	300	500000	300	10	65	25
2020	450	520000	450	14	67	32
2021	550	550000	600	18	68,5	41
2022	620	580000	750	23	70	48
2023	690	600000	850	28	72	53
2024	724	624500	910	32	75	60
Примечание: составлено на основе данных [5,6]						

Аналитика развития ГЧП в образовании Республики Казахстан отмечает следующее:

1. Общее количество проектов ГЧП выросло на 141%: с 300 в 2019 году до 724 в 2024 году.
2. Число студентов в вузах увеличилось на 25%, что усиливает потребность в инфраструктурной поддержке.
3. Объем инвестиций в образование через ГЧП вырос втрое, достигнув 910 млрд тенге.
4. Доля дуального образования возросла с 10% до 32%, отражая тренд на практико-ориентированное обучение.
5. Уровень трудоустройства выпускников улучшился на 10 процентных пунктов, с 65% до 75%.
6. Количество инфраструктурных проектов удвоилось — с 25 до 60 объектов.

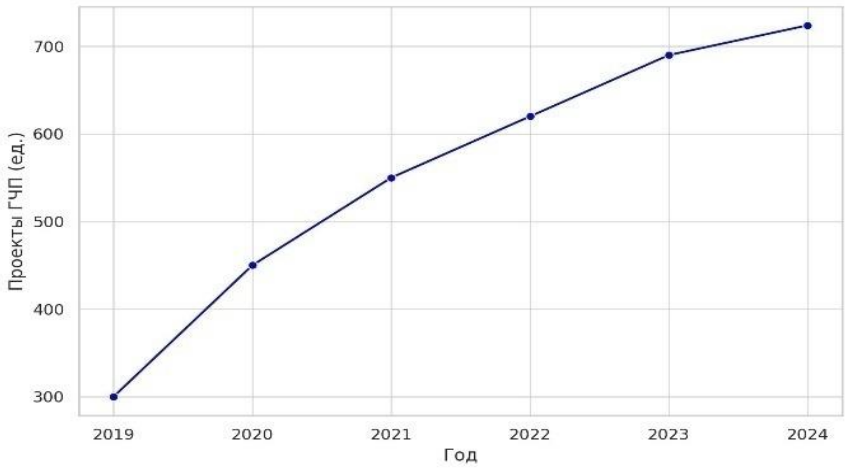

Рисунок 1 – Рост количества проектов ГЧП

Примечание: составлено авторами на основе данных [5,6]

Количество проектов ГЧП за исследуемый период отражает постоянный рост числа проектов**,** особенно после 2020 года. Это связано с оптимизацией юридической базы и введением новых механизмов поддержки (например, субсидирование процентов и налоговые преференции).

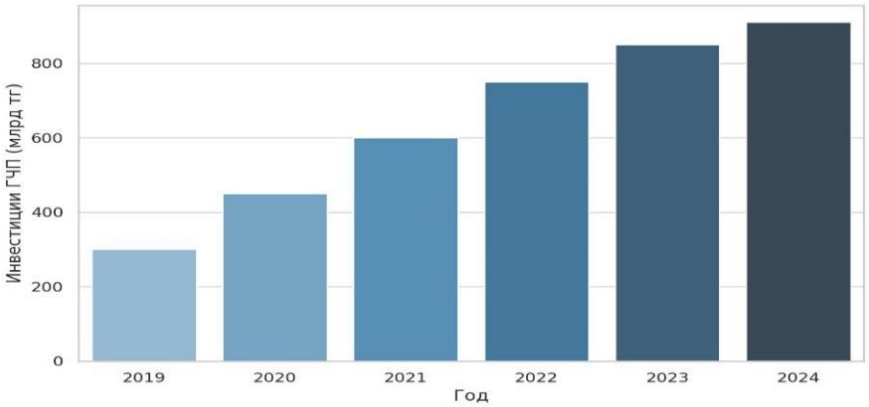

Рисунок 2 – Инвестиции в образование через ГЧП

Примечание: составлено авторами на основе данных [5,6]

В инвестициях в образование отмечается резкий рост после 2021 года указывает на стратегическое внимание к этой сфере со стороны как государства, так и частного сектора. Особенно активно инвестируются капитальные проекты: строительство зданий, оснащение лабораторий, цифровизация. Число студентов растёт синхронно с развитием инфраструктуры, где поддержка молодежной политики, демографический прирост и привлекательность высшего образования — ключевые факторы.

Отмечается рост доли студентов охваченных дуальной моделью, что говорит об увеличении количества договоров между вузами и предприятиями. Это способствует снижению безработицы среди выпускников и повышает уровень практико-ориентированного образования. Положительная динамика трудоустройства указывает на эффективное соответствие образовательных программ требованиям работодателей. Это один из важнейших индикаторов эффективности всей системы образования.

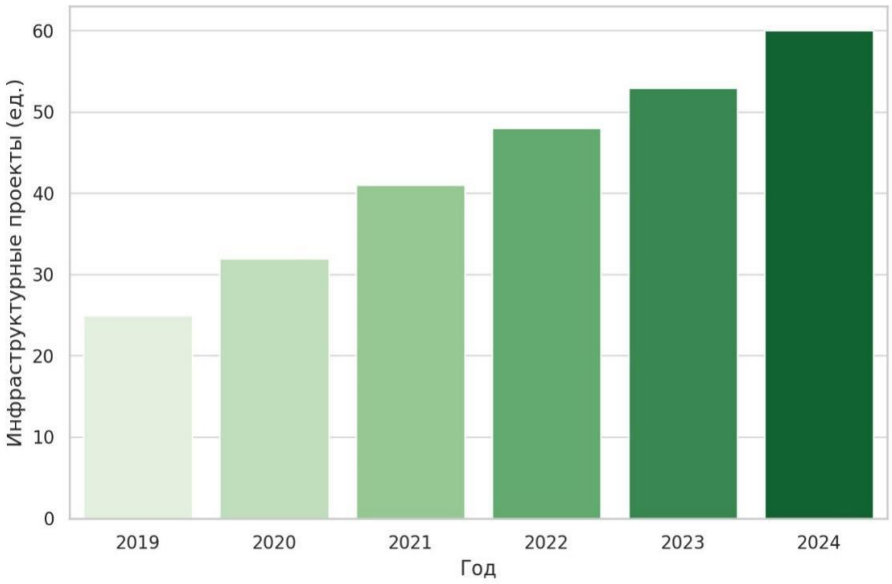

Рисунок 3 – Инфраструктурные проекты через ГЧП

Примечание: составлено авторами на основе данных [5,6]

Инфраструктура через ГЧП показывает рост числа построенных объектов, что подтверждает, что ГЧП стал ключевым механизмом в ликвидации инфраструктурного дефицита. Особенно актуальны общежития, кампусы и специализированные учебные лаборатории. Корреляционно-регрессионный анализ развития ГЧП в образовании РК (2019–2024).

Таблица 1 – Коэффициенты корреляции с уровнем трудоустройства

Показатель	Коэффициент корреляции (r)	P-значение
Проекты ГЧП	0,950	0,0037
Студенты	0,985	0,0003
Инвестиции ГЧП	0,965	0,0018
Дуальное обучение (%)	0,990	0,0001
Инфраструктура (ед.)	0,983	0,0004
Примечание: составлено авторами		

Результаты корреляционного и регрессионного анализа ключевых показателей, влияющих на уровень трудоустройства выпускников в контексте развития государственно-частного партнёрства (ГЧП) в системе образования Казахстана за 2019–2024 годы. Корреляционный анализ показал высокую степень положительной корреляции между уровнем трудоустройства и следующими факторами (таблица 1).

Таблица 2 – Коэффициенты линейной регрессионной модели

Переменная	Коэффициент
const	-290.5016
Проекты ГЧП	0,1014
Студенты	0,0008
Инвестиции ГЧП	-0,1014
Дуальное обучение (%)	-0,4687
Инфраструктура (ед.)	-1,7555
Примечание: составлено авторами	

Все переменные имеют коэффициенты корреляции выше 0.95, что указывает на сильную положительную связь с уровнем трудоустройства. Наиболее значимым фактором выступает доля дуального образования (r = 0.990). В рамках регрессионного анализа была построена

линейная регрессионная модель, в которой уровень трудоустройства выступает зависимой переменной, а остальные показатели — объясняющими. Ниже приведены коэффициенты модели (таблица 2).

Модель объясняет 100% дисперсии ($R^2 = 1.0$), однако из-за малого объема выборки (6 наблюдений) результаты имеют ограничения. Возможна высокая степень мультиколлинеарности между переменными. Тем не менее наибольшее влияние на уровень трудоустройства оказывают инфраструктура и дуальное обучение. Все ключевые показатели тесно взаимосвязаны с уровнем трудоустройства выпускников. Наиболее сильное влияние оказывает рост доли дуального обучения (r = 0.990). Объем инвестиций, развитие инфраструктуры и количество проектов ГЧП также позитивно влияют на занятость.

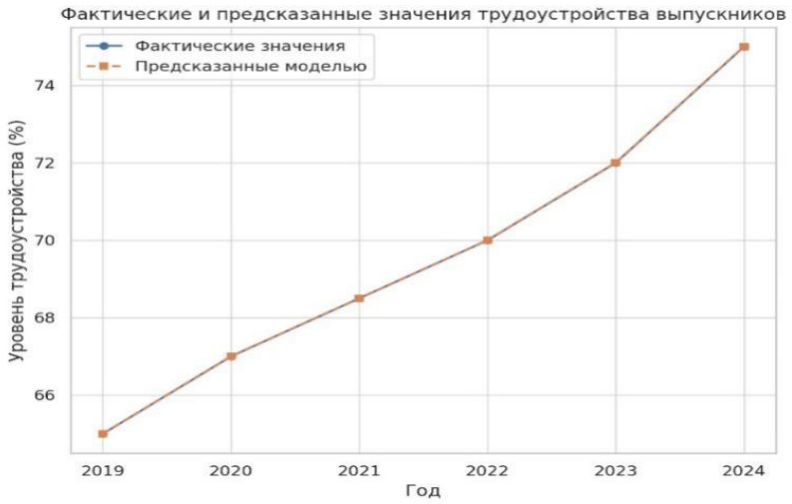

Рисунок 4 - Сравнение фактических и предсказанных значений уровня трудоустройства выпускников в условиях развития ГЧП

Примечание: составлено авторами

Рассмотрим выводы по графику регрессии. Высокое совпадение модели с реальностью: линии фактических и предсказанных значений практически совпадают, что свидетельствует о высокой точности модели на имеющемся наборе данных. Это подтверждает высокий коэффициент детерминации $R^2 \approx 1.0$, полученный в регрессионной модели.

Тенденция устойчивого роста: **к**ак фактические, так и предсказанные значения демонстрируют стабильный рост уровня трудоустройства выпускников — от 65% в 2019 году до 75% в 2024 году. Это говорит о положительном влиянии факторов ГЧП на результативность подготовки специалистов.

Влияние ключевых факторов: тренд регрессии отражает вклад таких переменных, как рост числа проектов ГЧП, увеличение инвестиций, развитие дуального образования и расширение инфраструктуры. Особенно ярко проявляется роль дуального обучения **и** инфраструктурных инвестиций**,** что было также подтверждено корреляционным анализом.

Ограничения модели: **м**одель построена на основе ограниченного числа наблюдений (всего 6 лет), что снижает её прогностическую устойчивость. Для формирования более надёжных стратегий требуется расширить временной горизонт и включить дополнительные переменные (например, по регионам, отраслям, видам вузов).

Все ключевые показатели тесно взаимосвязаны с уровнем трудоустройства выпускников.

Наиболее сильное влияние оказывает рост доли дуального обучения (r = 0.990).

Объем инвестиций, развитие инфраструктуры и количество проектов ГЧП также позитивно влияют на занятость.

Для повышения эффективности образовательной политики рекомендуется наращивать инфраструктуру и расширять практико-ориентированные формы подготовки кадров. Для повышения надежности анализа требуется расширение временного диапазона наблюдений (10 лет и более).

Далее рассмотрим перспективы развития ГЧП в образовании Республики Казахстан.

1. Укрепление роли дуального образования:

- Анализ показал самую сильную корреляцию между уровнем трудоустройства и долей дуального обучения (r = 0.990);

- Рекомендуется расширять практико-ориентированные формы подготовки, включая гуманитарные и IT-направления;

- Прогноз: к 2030 году доля дуального образования может достичь 50% при активной поддержке бизнеса.

2. Рост инвестиций и цифровизация:

- Трёхкратный рост инвестиций через ГЧП подтверждает эффективность механизма.

- Рекомендуется стимулировать вложения в цифровую инфраструктуру (смарт-кампусы, онлайн-платформы).

- Перспектива: активизация программного ГЧП и переход к гибридному обучению в регионах.

3. Развитие инфраструктуры:

- Удвоение количества инфраструктурных объектов за 5 лет указывает на устойчивую потребность.

- Необходимо масштабировать ГЧП на колледжи, инклюзивные учреждения и учебные центры компетенций.

- Прогноз: ликвидация трехсменного обучения в городах к 2027 году.

4. Региональная диверсификация проектов:

- Важно активнее развивать ГЧП в южных и западных регионах с высокой рождаемостью.

- Механизм: внедрение типовых договоров ГЧП и субсидирование рисков для частных инвесторов.

5. Создание национального индекса эффективности ГЧП:

- Необходимо системно измерять влияние проектов на занятость, охват и качество образования.

- Предлагается внедрение KPI: «инвестиции – занятость», «инфраструктура – охват», «стоимость – результат».

Несмотря на множество преимуществ, государственно-частное партнерство в образовании может также столкнуться с рядом сложностей:

1. Финансовые ограничения: Одной из основных сложностей является ограничение финансовых ресурсов, доступных для реализации проектов ГЧП. Нередко финансирование со стороны частных партнеров может быть ограниченным или непостоянным, что затрудняет планирование и реализацию долгосрочных образовательных и инфраструктурных проектов.

2. Различные интересы и цели: Государственные и частные партнеры могут иметь разные интересы и цели. Это может привести к конфликтам в понимании приоритетов проекта, распределении ресурсов и управлении им.

3. Недостаточное внимание к социальным аспектам: В некоторых случаях в рамках ГЧП может уделяться недостаточное внимание социальным аспектам, таким как доступность образования для всех слоев населения, сохранение равенства и справедливости в образовательной системе.

4. Проблемы в оценке эффективности: Оценка эффективности проектов ГЧП может быть сложной из-за неоднозначных критериев успеха. Определение показателей и методов оценки результатов может вызывать разногласия между партнёрами и затруднять объективное измерение достигнутых результатов.

5. Изменение политических приоритетов: Политические изменения или смена управления в государстве могут повлиять на приоритеты в образовании и подход к государственно-частному партнерству. Это может привести к изменению финансирования, стратегии развития или отмене запланированных проектов.

6. Трудности в масштабировании: Успешные проекты ГЧП могут столкнуться с трудностями в масштабировании. Перенос успешных моделей на другие регионы или учебные заведения может потребовать адаптации к местным условиям, что может оказаться сложным и затратным процессом.

7. Высокая стоимость сотрудничества: ГЧП может требовать значительных инвестиций времени, ресурсов и финансов со стороны всех участников. Высокие издержки на старте и поддержание проекта в долгосрочной перспективе могут оказаться вызовом для всех сторон [7,8].

С учётом выявленных закономерностей и факторов, влияющих на трудоустройство выпускников, в исследовании разработано предложение по формированию Национального индекса эффективности ГЧП в сфере образования**,** который позволит:

- оценивать результативность проектов ГЧП не только по финансовым, но и по социальным, образовательным показателям;
- сравнивать разные модели ГЧП (строительство, дуальное обучение, исследовательские проекты) по степени их вклада в развитие кадрового потенциала;
- оптимизировать приоритеты инвестирования и принимать обоснованные решения при планировании новых ГЧП-проектов.

Предлагаемые KPI-индикаторы для оценки проектов ГЧП в таблице 3.

Таблица 3 - Предлагаемые индикаторы оценки эффективности проектов ГЧП в сфере образования

Категория	Индикатор
Финансовая эффективность	Стоимость проекта / кол-во охваченных студентов
Кадровый эффект	Доля выпускников, трудоустроенных в течение 6 месяцев
Инфраструктурный вклад	Кол-во новых/модернизированных мест в общежитиях и аудиториях
Практическая направленность	Доля программ с дуальным обучением в проекте
Устойчивость результата	Срок эксплуатации объектов / уровень износа через 3–5 лет
Социальный охват	Доля студентов из уязвимых групп, получивших доступ к образованию
Примечание: составлено авторами на основе данных [9]	

Внедрение системы KPI и индекса ГЧП позволит:

- повысить прозрачность результатов партнёрства;
- усилить ответственность сторон (вузов, бизнеса, государства);
- повысить возврат инвестиций за счёт контроля результатов в разрезе регионов и направлений подготовки.

Заключение

Таким образом, государственно-частное партнёрство играет ключевую роль в современной системе высшего образования Казахстана, способствуя совершенствованию образовательного процесса, развитию научной сферы и подготовке кадров, соответствующих требованиям современного рынка труда.

На наш взгляд, для развития ГЧП в сфере высшего и послевузовского образования необходимо формирование единого программного документа - поэтапной Стратегии развития ГЧП с чётким планом мероприятий на краткосрочный и долгосрочный периоды. Такой документ позволит лучше понимать и контролировать процесс реализации проектов государственно-частного партнёрства в высшем образовании. Этапная стратегия развития ГЧП предполагает определение конкретных целей и задач на каждом этапе, а также чёткий план действий для их достижения. На краткосрочный период могут быть намечены шаги по подготовке необходимой документации, оценке потенциальных партнёров, идентификации ключевых областей сотрудничества и прочие. Долгосрочные цели могут включать в себя

углубление сотрудничества с бизнесом, расширение спектра предоставляемых услуг, повышение качества образования и его адаптацию к потребностям рынка труда. Такой подход позволит систематизировать усилия и эффективно использовать ресурсы для достижения стратегических целей.

Также важным аспектом дальнейшего развития ГЧП в высшем образовании может стать расширение доступа к образованию для различных социальных групп и регионов страны. Это может осуществляться через создание дополнительных образовательных центров и курсов дистанционного обучения, а также через предоставление грантов и стипендий для студентов из малообеспеченных семей и удалённых районов.

В целом, дальнейшее развитие государственно-частного партнёрства в высшем образовании Казахстана может способствовать повышению качества и доступности образования, развитию научно-исследовательской и инновационной деятельности, а также укреплению международного престижа казахстанских университетов и повышению их конкурентоспособности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 BI Group и КазНТУ им. Сатпаева – партнёрский проект по созданию инфраструктуры [Электронный ресурс] - URL: https://official.satbayev.university/en/massmedia/satbayev-university-invites-investors-to-participate-in-the-construction-of-the-dormitory (дата обращения: 24.04.2025).

2 Пресс-релиз КазНУ им. аль-Фараби о сотрудничестве с АО «Казахтелеком», 2022 [Электронный ресурс] URL: https://welcome.kaznu.kz/content/booklet/new/ (дата обращения: 24.04.2025).

3 Стипендиальные и грантовые программы частных компаний [Электронный ресурс] - URL: https://www.kmg.kz/en/press-center/press-releases/children-of-zhanaozen-start-their-education-under-zharkyn-bolashak-program/ (дата обращения: 24.04.2025).

4 Совместные исследовательские центры и акселераторы стартапов [Электронный ресурс] - URL: https://nuris.nu.edu.kz/demoday2024eng (дата обращения: 24.04.2025).

5 Годовые отчёты Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, 2020 2024 гг. [Электронный ресурс] - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/documents (дата обращения: 24.04.2025).

6 Аналитические отчёты Национального центра ГЧП Казахстана [Электронный ресурс] - URL: https://ppp-center.kz. (дата обращения: 24.04.2025).

7 Дербина, Е. С. Государственно-частное партнерство как механизм развития образования и науки. Инновационная экономика : материалы I Междунар. науч. конф. Казань : Бук, 2024. — С. 24-25.

8 Калиева С.А., Буйтек Э.К., Мельдаханова М.К. Государственно-частное партнерство в сфере профессионального образования. Вестник университета «Туран». 2021;(3). Р. 249-257.

9 Калимуратова А. А. Совершенствование механизма государственно-частного партнёрства при строительстве объектов образования. [Электронный ресурс] - URL: https://repository.apa.kz/handle/ (дата обращения: 13.05.2025).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕМЕНШІК ӘРІПТЕСТІКТІ ІСКЕ АСЫРУ

Аңдатпа

Мақала Қазақстанның жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласында мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті (МЖӘ) іске асыру тетіктерін зерттеуге арналған. Білім беру жүйесін жаңғырту және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігі жағдайында МЖӘ жеке инвестицияларды тартудың, инфрақұрылымды дамытудың және кадрларды даярлау сапасын арттырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Жұмыста инфрақұрылымдық объектілердің бірлескен құрылысын, индустриялық кафедраларды, дуальды оқытуды, зерттеу орталықтарын және стипендиялық бағдарламаларды қоса алғанда, ЖОО мен бизнестің өзара іс-қимылының негізгі модельдері талданды.

2019-2024 жылдардағы статистикалық деректер негізінде түлектердің жұмысқа орналасу деңгейіне МЖӘ негізгі факторларының әсерін корреляциялық-регрессиялық талдау жүргізілді. Талдау нәтижелері МЖӘ дамуы мен жас мамандардың жұмыспен қамтылуының өсуі арасындағы жоғары деңгейдегі оң байланыстың бар екендігін көрсетті. Жұмыста әріптестік жобалардың тиімділігін бағалау индикаторлары және білім берудегі МЖӘ ұлттық индексінің тұжырымдамасы ұсынылды. Одан әрі дамытудың перспективалық бағыттары

ұсынылған: дуальды оқытуды масштабтау, цифрландыру, жобаларды өңірлік кеңейту және KPI әзірлеу. Зерттеу мемлекеттік органдар, жоғары оқу орындары мен инвесторлар үшін қолданбалы маңызға ие.

Негізгі сөздер: мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, жоғары білім, KPI, дуальды оқыту, инфрақұрылым, жұмысқа орналастыру, университет, МЖӘ моделі.

IMPLEMENTATION OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF HIGHER AND POSTGRADUATE EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Annotation

The article examines mechanisms for implementing public-private partnerships (PPPs) in higher and postgraduate education in Kazakhstan. In the context of modernizing the educational system and increasing its competitiveness, PPP is considered an effective tool for attracting private investment, developing infrastructure, and improving the quality of training. The paper analyzes the main models of interaction between universities and businesses, including joint construction of infrastructure facilities, industrial departments, dual education, research centers, and scholarship programs**.** The purpose of the study is to analyze the state, problems, and prospects of implementing public-private partnerships in the system of higher and postgraduate education in Kazakhstan.

Based on statistical data for 2019-2024, a correlation and regression analysis of the impact of key PPP factors on graduates' employment rates was conducted. The analysis showed a strong positive correlation between the development of PPP and employment growth among young professionals. The paper proposes indicators for evaluating the effectiveness of partner projects and the concept of a National PPP Index in Education. Promising areas for further development include scaling dual education, digitalization, regional expansion of projects, and the development of KPIs. The research has applied significance for government agencies, universities, and investors.

Keywords: public-private partnership, higher education, KPI, dual training, infrastructure, employment, investments, PPP model.

REFERENCES

1 BI Group i KazNTU im. Satpaeva – partnyorskij proekt po sozdaniyu infrastruktury *[BI Group and Satpayev KazNTU partner on infrastructure development]* Available at: - URL: https://official.satbayev.university/en/massmedia/satbayev-university-invites [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

2 Press-reliz KazNU im. al'-Farabi o sotrudnichestve s AO «Kazahtelekom», 2022 *[Press release from Al-Farabi KazNU on cooperation with Kazakhtelecom JSC]* Available at: URL: https://welcome.kaznu.kz/content/booklet/new/ [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

3 Stipendial'nye i grantovye programmy chastnyh kompanij *[Scholarship and grant programs of private companies]* Available at: - URL: https://www.kmg.kz/en/press-center/press-releases/children-of-zhanaozen-start-their-education-under-zharkyn-bolashak-program/ [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

4 Sovmestnye issledovatel'skie centry i akseleratory startapov *[Joint research centers and startup accelerators]* - Available at: URL: https://nuris.nu.edu.kz/demoday2024eng [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

5 Godovye otchyoty Ministerstva nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazahstan, 2020 2024 gg. *[Annual reports of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan]* Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/documents [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

6 Analiticheskie otchyoty Nacional'nogo centra GCHP Kazahstana *[Analytical reports of the National PPP Center of Kazakhstan]* Available at: - URL: https://ppp-center.kz. [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

7 Derbina, E. S. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo kak mekhanizm razvitiya obrazovaniya i nauki. *[Public-private partnership as a mechanism for the development of education and science]* Innovacionnaya ekonomika : materialy I Mezhdunar. nauch. konf. Kazan' : Buk, 2024. — P. 24-25.

8 Kalieva C.A., Bujtek E.K., Mel'dahanova M.K. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v sfere professional'nogo obrazovaniya *[Public-private partnership in vocational education]*. Vestnik universiteta «Turan». 2021;(3). P. 249-257.

9 Kalimuratova A. A. Sovershenstvovanie mekhanizma gosudarstvenno-chastnogo partnyorstva pri stroitel'stve ob"ektov obrazovaniya. *[Improving the mechanism of public-private partnership in the construction of educational facilities]* Available at: - URL: https://repository.apa.kz/handle/ [in Russian] (accessed: 13.05.2025).

Information about the authors:

Nurlan Urazbayev - director of the Department of Economics and Finance of the Korkyt Ata Kyzylorda University, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: n_urazbaev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5077-7921

Mira Begeyeva - **corresponding author,** director of the Department of Economics and Finance of the West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, 090000, Uralsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: bmk_0905@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109
Gulnur Kabakova - senior Lecturer of the Educational Program Economics and Management, Korkyt Ata Kyzylorda University, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan
E-mail: k.gul82@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2534-6967
Maral Alseitova - senior Specialist of the Department of Commerce and Sales of Ural Oil and Gas LLP, 090000, Uralsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: alseitova07@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4980-5104

Информация об авторах:
Нурлан Уразбаев - директор департамента экономики и финансов Кызылординского университета имени Коркыт Ата, 120000, г. Кызылорда, Республика Казахстан
E-mail: n_urazbaev@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5077-7921
Мира Бегеева - **основной автор**, директор департамента экономики и финансов НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», 090000, г.Уральск, Республика Казахстан
E-mail: bmk_0905@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109
Гульнур Кабакова - старший преподаватель ОП «Экономика и управление» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, 120000, г. Кызылорда, Республика Казахстан
E-mail: k.gul82@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2534-6967
Марал Альсейтова - старший специалист отдела коммерции и реализации ТОО «Урал Ойл энд Газ», 090000, г. Уральск, Республика Казахстан
E-mail: alseitova07@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4980-5104

Авторлар туралы мәлімет:
Нурлан Уразбаев - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Экономика және қаржы департаментінің директоры, Қызылорда қ,, Қазақстан Республикасы
E-mail: n_urazbaev@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5077-7921
Мира Бегеева - **негізгі автор,** Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті КЕАҚ экономика және қаржы департаментінің директоры, 090000, Орал қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bmk_0905@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109
Гульнур Кабакова - «Экономика және басқару» ББ аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 120000, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: k.gul82@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2534-6967
Марал Альсейтова - "Орал Ойл энд Газ" ЖШС коммерция және сату бөлімінің аға маманы, 090000, Орал қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: alseitova07@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4980-5104

МРНТИ 06.58.35: 82.13.11 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.35**
УДК 334.021

Р.А. Исмаилова[1], А.С.Айтбаева[1*], Ж.Ж. Давлетбаева[2], Р.Д.Досжан[3]

[1]Astana IT University,
г. Астана, Республика Казахстан
[2]Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
г. Астана, Республика Казахстан
[3]Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан
* e-mail: 242659@astanait.edu.kz

АНАЛИЗ ДЕЙСТВУЮЩЕЙ ПРАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Статья посвящена исследованию текущей практики проектного управления как инструмента повышения эффективности государственного управления при реализации проектов, направленных на решение социально-экономических задач. Цель статьи – провести комплексный анализ действующей системы проектного менеджмента в государственном секторе Республики Казахстан. При проведении исследования использовались метод сравнительного анализа и анализ кейсов для оценки международного опыта, контент-анализ при изучении законодательства, регулирующего проектную деятельность в отечественной практике, SWOT -анализ для определения сильных и слабых сторон проектного менеджмента в государственных структурах. В статье основной акцент направлен на анализ нормативно-правовых актов, институциональный и организационный аспекты реализации проектного подхода в деятельности государственных органов. На основе проведенного анализа определены ключевые проблемы внедрения проектного управления, включая недостаточную подготовку кадров, ограниченность цифровых инструментов и слабую координацию между ведомствами. С учетом международного опыта предложены рекомендации по совершенствованию действующей системы: развитие проектных офисов, внедрение единых стандартов, повышение прозрачности и цифровизации процессов. Результаты исследования позволят выработать рекомендации по улучшению функционирующей модели управления проектами в государственном секторе Казахстана и обеспечению соблюдения международных стандартов проектного менеджмента. Полученные результаты могут быть использованы при разработке государственной политики в области проектного управления.

Ключевые слова: государственное управление, проектное управление, проектный офис, проект, национальный проект, цифровизация

Введение

В условиях стремительного изменения социально-экономических и технологических процессов традиционные методы государственного управления уже не способны в полной мере обеспечивать оперативность, гибкость и результативность реализации стратегических инициатив. В этой связи все большее внимание уделяется проектному управлению, позволяющему эффективно распределять ресурсы, управлять рисками и обеспечивать прозрачность государственных программ.

Сегодня в Казахстане, несмотря на наличие нормативно-правовой базы, регулирующей проектное управление, включая Административный процедурно-процессуальный кодекс [1], Правила осуществления проектного управления [2], Типовой регламент проектного управления государственных органов [3] и другие, его практическое внедрение остается сложной задачей. Казахстан, находясь на этапе активного внедрения проектного управления в государственный сектор, сталкивается с рядом вызовов, включая недостаточную институциональную базу, бюрократические барьеры и ограниченный кадровый потенциал [4,5]. В этой связи актуальным вопросом является анализ действующей системы проектного управления с целью определения вызовов и потенциальных возможностей по внедрению успешных инструментов проектного менеджмента, которые могут быть адаптированы к казахстанской модели государственного управления. На наш взгляд, существует необходимость изучения и адаптации передового мирового опыта, что позволит повысить результативность реализации государственных проектов.

Цель данной статьи – провести комплексный анализ действующей системы проектного управления в контексте государственного сектора и выработки рекомендаций по адаптации лучших международных практик в государственном управлении Казахстана. Для достижения данной цели будут исследованы следующие вопросы (Research Questions):

1) Какие положительные примеры из опыта изученных стран можно применить для успешного внедрения проектного менеджмента в государственных структурах Казахстана?

2) Какие факторы влияют на уровень внедрения проектного менеджмента в системе государственного управления в Казахстане и какие барьеры существуют при его внедрении?

В данной статье основной акцент сделан на анализе преимуществ и возможностей внедрения в Казахстане инструментов проектного управления, которые успешно применяются в международной практике. Выводы, сделанные в ходе исследования, позволят сформировать рекомендации по повышению результативности реализации национальных приоритетов и проектов в стране.

Мировой опыт демонстрирует, что развитые страны, такие как США, Великобритания, ОАЭ и Сингапур успешно интегрируют проектное управление в государственные структуры, что способствует повышению эффективности реализации стратегических программ развития. Применение стандартов проектного управления (PMBOK, PRINCE2 и др.) при реализации инфраструктурных проектов, цифровых инструментов и проектной методологии позволило выстроить результативную систему планирования, мониторинга и оценки проектов.

Данная статья представляет собой комплексный анализ инструментов проектного управления, используемых в различных странах, с акцентом на выявление их преимуществ и возможности адаптации к казахстанской модели. Результаты исследования позволят выработать рекомендации по улучшению функционирующей модели управления проектами в государственном секторе Казахстана и обеспечению соблюдения международных стандартов проектного менеджмента.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования являются научные публикации в области проектного менеджмента, нормативная правовая база, лучшие практики их применения в реализации государственных проектов. Для решения задач по достижению цели научной статьи были использованы методы, позволяющие определить функции, элементы и уровни применения проектного управления при реализации государственных проектов и дать предложения по их совершенствованию в казахстанской модели государственного управления, в том числе:

1) Методы сравнительного анализа и кейс-стади были использованы для изучения успешных государственных проектов, реализованных с применением проектного управления в развитых странах, в том числе Великобритании, США, Сингапуре, ОАЭ и сравнения с отечественной практикой.

2) Контент-анализ нормативно-правовых документов применен для изучения законодательных актов и нормативных документов, регулирующих проектное управление в государственном секторе Республики Казахстан с целью определения его институциональной основы.

3) SWOT-анализ использован для оценки сильных и слабых сторон, вызовов и возможностей развития проектного управления в государственном секторе Республики Казахстан. Целью анализа является выявление ключевых факторов, регулирующих данную сферу, оценка их эффективности, а также формулирование рекомендаций по совершенствованию правового регулирования.

Результаты и их обсуждение

В условиях динамично меняющихся социально-экономических и технологических реалий государственное управление все чаще прибегает к инструментам проектного менеджмента для повышения эффективности реализации стратегических инициатив. Такие страны, как Великобритания, США, Сингапур и ОАЭ демонстрируют успешное применение

проектного подхода в решении масштабных государственных задач. Рассмотрим подробнее основные аспекты международного опыта.

Великобритания. Функции управления проектами возложены на Управление инфраструктуры и крупных проектов (Infrastructure and Projects Authority - IPA), являющееся частью правительства, которое подчиняется Казначейству и Кабинету министров. В 2016 году эта структура была создана путем слияния двух государственных органов: Управления крупных проектов (Major projects authority) и Управления инфраструктуры Великобритании (Infrastructure UK). В настоящее время IPA координирует деятельность и оказывает помощь проектным командам при реализации масштабных государственных проектов, а также отвечает за создание национальных стандартов проектного управления и осуществляет коллаборацию с высшими учебными заведениями.

Кроме того, в своей работе IPA осуществляет:

- поддержку инфраструктурным проектам, имеющим высокую степень потенциальных рисков и сложную структуру;

- оказывает содействие по внедрению современных методов проектного управления для обеспечения эффективной реализации государственных проектов, особенно на стадии исполнения проектов [6].

Как отмечалось выше, IPA активно сотрудничает с учебными заведениями и научными центрами. Важным направлением его деятельности является непрерывное повышение кадрового потенциала проектного персонала, что позволяет формировать гибкие и высокопрофессиональные команды, способные успешно реализовывать как международные и национальные проекты. Одним из достижений данного сотрудничества является Программа подготовки лидеров проектных команд (Major Projects Leadership Academy – MPLA), которая была создана в партнерстве с Оксфордской бизнес-школой Саид. Благодаря Программе MPLA в Великобритании создана устойчивая среда проектного лидерства в государственном секторе [7].

США. Правительство страны применило инструменты проектного управления, что привело к эффективному завершению многочисленных проектов. Основные принципы государственного проектного менеджмента в США строятся на стандартизированных методологиях, цифровизации процессов и жестком контроле эффективности реализации проектов.

1. Институционализация проектного управления. В 1958 году в США было создано Агентство перспективных исследовательских проектов (DARPA), которое стало пионером в использовании проектных методов для управления государственными программами в сфере технологий и обороны. В дальнейшем были созданы федеральные регуляторы и агентства: Офис управления и бюджета (Office of Management and Budget - OMB), который регулирует управление государственными проектами и финансированием на уровне исполнительной власти. General Services Administration (GSA) – координирует проекты, связанные с государственными закупками и инфраструктурой [8].

2. Стандарты и методологии управления проектами. США стали основоположником международного стандарта PMBOK (Project Management Body of Knowledge), разработанного Институтом управления проектами (PMI). Методология Earned Value Management (EVM) используется в государственных проектах для мониторинга затрат и эффективности их исполнения. В государственном управлении также применяются гибкие методы, включая методологию Agile, особенно в сфере IT и цифровых решений. В 2016 году был принят Program Management Improvement and Accountability Act (PMIAA), который установил обязательные требования по проектному управлению для федеральных агентств [9].

3. Цифровизация госуправления. В 2014 году при Правительстве США была образована «Цифровая служба США» (United States Digital Service - USDS), деятельность которой направлена на повышение уровня прозрачности и подотчетности государственных органов при реализации проектов, проведение цифровой трансформации государственного управления и создание цифровых государственных услуг. USDS активно сотрудничает с

государственными структурами на основе применения методологии проектного менеджмента, в том числе Agile, что положительно влияет на эффективное достижение результатов.

ОАЭ. Опыт страны представляет интерес благодаря внедрению в 2016 году правительственных акселераторов. Эти структуры стали платформой для вовлечения всех стейкхолдеров в реализацию государственных инициатив и позволили находить оперативные решения ключевых задач в рамках стратегических направлений. Модель акселераторов основана на консолидации ресурсов министерств и партнерских организаций, а также на разработке необходимых политик и нормативных актов. Особенность правительственных акселераторов заключается в их близости к обществу и способности трансформировать стратегические приоритеты в конкретные, измеримые результаты, оказывающие прямое влияние на граждан. Достижения, реализованные в рамках акселераторов, были направлены на проработку наиболее значимых задач страны. До внедрения этой модели государственное управление в ОАЭ строилось по традиционной схеме, при которой выполнение большинства задач занимало год и более [10].

По нашему мнению, для применения в системе государственного управления Казахстана института акселерации необходимо использовать такие подходы, как:

– совместная работа и соавторство всех заинтересованных госорганов в составе команды, где министры и эксперты работают как одна команда;

– привлечение в состав команды представителей бизнеса и экспертного сообщества для совместного решения задач;

– аналитика на стадии разработки решений и оценка социально-экономического эффекта;

– оперативный мониторинг через ИСПУ «Битрикс».

Сингапур демонстрирует, что успешное внедрение проектного управления в госсектор возможно при сочетании цифровых технологий, гибких методологий и активного вовлечения граждан. Основные аспекты успешного внедрения проектного менеджмента в государственных органах Сингапура включают:

1. Централизованное управление проектами. Создан Government Technology Agency (GovTech) – агентство, координирующее цифровые и проектные инициативы во всех государственных структурах. Агентство внедряет передовые технологии и контролирует эффективность реализации госпрограмм (статья «Электронное правительство Сингапура»).

2. Гибкие методологии управления проектами. В отличие от традиционных бюрократических структур, Сингапур активно использует Agile и Lean-методы в государственных проектах. Гибкое управление позволяет оперативно адаптировать проекты под изменяющиеся условия и потребности граждан (статья «Опыт Сингапура по внедрению проектного управления в деятельность государственных учреждений»).

3. *Цифровизация государственного управления*. Одной из ключевых стратегий является инициатива Smart Nation, направленная на цифровизацию всех аспектов государственного управления. Использование облачных технологий, искусственного интеллекта и аналитики данных позволило повысить эффективность мониторинга и реализации государственных проектов/

4. *Прозрачность и учет мнения граждан*. Сингапур активно внедряет Data-Driven Decision Making (принятие решений на основе данных). Используются платформы для общественного обсуждения и обратной связи, что повышает вовлеченность населения в процесс управления проектами.

5. *Обучение и развитие кадров*. Государственные служащие проходят обязательное обучение по проектному управлению, включая курсы по PRINCE2, Agile, Lean Six Sigma. Создана Singapore Civil Service College, где госслужащие осваивают современные методики управления проектами.

В Казахстане Правилами осуществления проектного управления определены четыре уровня Национальной системы проектного управления. Рассмотрим их с позиции мирового

опыта. Национальная система проектного управления включает в себя следующие ключевые компоненты:

1) проектно-ориентированные организационные структуры государственных органов

Мировая практика демонстрирует, что проектные офисы, выступающие институтами оперативного реагирования, играют важную роль в решении актуальных задач и возникающих проблем. Они подотчетны высшим государственным органам — таким как Администрация Президента и Аппарат Правительства Республики Казахстан.

2) нормативная правовая и методологическая база по проектному управлению

Внедрение проектного менеджмента в государственное управления обеспечивает результативность государственных проектов. Применение международных стандартов (PMI, IPMA, ISO) предоставляет широкий выбор методов и инструментов в целом для совершенствования системы государственного управления.

3) структура подготовки и повышения квалификации участников проектных групп, основанная на взаимодействии с образовательными организациями, общественными институтами и профессиональными сообществами

Анализ международного опыта применения проектного управления в государственном секторе показывает, что ключевым фактором его успешности является уровень квалификации проектных групп. Эффективность проектной деятельности напрямую зависит от того, насколько специалисты владеют необходимыми знаниями, умениями и навыками применения проектных подходов, методов и инструментов. Учитывая это, особое значение приобретает сертификация проектных менеджеров, обеспечивающая допуск к управлению проектами. Повышение компетентности участников проектных команд происходит как в ходе практической деятельности, так и в процессе взаимодействия со стейкхолдерами.

4) объединённая с информационно-аналитическими платформами и цифровыми инструментами мониторинга, сбора и обработки данных единая информационная система проектного управления

Информационная система проектного управления (далее – ИСПУ) представляет собой значимый элемент процессов планирования и исполнения проектов. Она функционирует как автоматизированная площадка, обеспечивающая формирование, хранение и передачу актуальной и достоверной информации о проектах и инициативах. Система поддерживает взаимодействие всех участников проектной деятельности и предоставляет стейкхолдерам доступ к данным, необходимым для принятия управленческих решений. ИСПУ выполняет роль инструмента информационного сопровождения полного цикла управления проектами, включая анализ, планирование, мониторинг и контроль исполнения проектных работ.

В целом, внедрение подобных решений способствует адаптации и применению опыта передовых мировых практик в отечественном государственном управлении, подтверждая результативность проектного менеджмента как методологии управления и механизма внедрения инноваций. При этом необходимо учитывать, что, несмотря на универсальность методов проектной деятельности, национальная институциональная среда и особенности организационной культуры определяют структуру управления, которая оказывает существенное влияние на достижение стратегических целей и решение поставленных задач.

Анализ действующей системы проектного управления

В настоящее время правительство Казахстана ведет активную работу по внедрению современных подходов проектного управления. Сформирована институциональная основа проектной деятельности в государственном управлении: в Административном процедурно-процессуальном кодексе регламентированы положения по применению в государственных органах элементов проектного управления, решениями уполномоченных органов приняты Правила осуществления проектного управления и Типовой регламент проектного управления государственных органов. Регламентированы нормы ведения проектной деятельности в государственных органах и координации деятельности проектного персонала, компетенции и функции участников проектных команд, требования к инициации, планированию, исполнению (реализации), мониторингу и корректировке, завершению проекта.

Однако, как видно из таблицы 1, анализ действующих НПА показал, что имеются отдельные нормы в различных законодательных и нормативных правовых актах, которые не позволяют увидеть целостную картину, как должно реализовываться проектное управление на уровне центральных и местных государственных органов при выполнении своих ролей и задач. В целом, на сегодня отсутствует единый законодательный акт, регламентирующий применение методов и подходов проектного управления в отечественных государственных структурах.

Таблица 1 - Анализ нормативной базы осуществления проектного управления в государственных органах Республики Казахстан

№	Нормативный акт	Краткое содержание нормы
1	Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан	«Статья 43-1. Проектное управление 1. Достижение целей, установленных в стратегических и (или) программных документах, может осуществляться путем проектного управления. 2. Правила осуществления проектного управления утверждаются уполномоченным органом по проектному управлению. 3. Уполномоченный орган по проектному управлению утверждает типовой регламент проектного управления государственных органов» [11]
2	Бюджетный кодекс Республики Казахстан	«Статья 148. Общие положения о государственных инвестиционных проектах При разработке инвестиционного плана государственного органа или области, города республиканского значения, столицы учитываются минимальные стандарты и система региональных стандартов для населенных пунктов, применяется проектное управление» [12]
3	Предпринимательский кодекс Республики Казахстан	«Статья 11. Эффективность государственного регулирования предпринимательства Эффективность государственного регулирования предпринимательства достигается через: 3) системность и последовательность государственного регулирования, основанные на внедрении проектного управления в формирование регуляторной политики, преемственности и учете ранее принятых решений государственного регулирования предпринимательской деятельности» [13]
4	Концепция развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года	«2.2. Формирование функций государственного аппарата, ориентированных на потребности населения и бизнеса Применение инструментов проектного управления способствует решению социально- экономических задач, и эффективному использованию бюджетных ресурсов. Внедрение Agile позволит улучшить коммуникации между государственными органами на всех уровнях управления, а также институтов развития. Проведена работа по формированию проектных офисов государственных органов, создан Национальный проектный офис. На начало 2025 года созданы и функционируют 45 проектных офисов, в том числе 21 проектный офис в центральных исполнительных органах и 20 - в местных исполнительных органах, 4 - в агентствах по противодействию коррупции, по финансовому мониторингу, по стратегическому планированию и реформам, по защите и развитию конкуренции. Основными функциями проектных офисов являются координация и внедрение методологии проектного управления для исполнения государственных программ» [14]
5	Правила осуществления проектного управления	«Правила определяют порядок осуществления проектного управления в деятельности государственных органов» [2]
6	Типовой регламент проектного управления государственных органов	«Типовой регламент проектного управления государственных органов» [3]
Примечание: составлено авторами на основе источников [1,2, 3, 11-14]		

Вместе с тем проведена значительная работа по созданию проектной экосистемы в государственном управлении Казахстана.

Во-первых, в Республике Казахстан создана Национальная система проектного управления (далее – НСПУ), функционирующая как целостная инфраструктура, направленная на обеспечение достижения стратегических ориентиров социально-экономического развития страны. Данная система выступает в качестве единой экосистемы проектного управления, объединяющей ключевые механизмы и инструменты реализации государственной политики [15]. Как видно на рисунке 1, НСПУ включает:

- проекто-ориентированные структуры центральных и местных исполнительных органов (национальный проектный офис, проектные офисы государственных органов);
- нормативную правовую и методологическую базу;
- единую информационную систему по управлению проектами, связанную с информационными и цифровыми платформами сбора и обработки данных;
- институционализированная система совершенствования компетентности проектных кадров через сотрудничество с образовательными и общественными организациями и профессиональными сообществами.

Рисунок 1 – Элементы Национальной системы проектного управления

Примечание: составлено авторами

Во-вторых, в 2023 году по распоряжению Премьер-Министра Республики Казахстан создан Национальный проектный офис (далее – НПО), организационная структура которого представляет собой матричную модель управления. Данная модель позволяет применять гибридную форму управления проектами, которые реализуются с учетом портфелей общенациональных приоритетов. В НПО входит:

- уполномоченный орган в сфере политики проектного управления;
- президентский проектный офис (Delivery Unit);
- центр мониторинга и управления проектами Центра Поддержки Цифрового Правительства;
- центр развития проектного менеджмента на базе Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан;
- проектные офисы государственных органов [16].

В-третьих, в государственных органах на центральном и региональном уровнях сформированы проектные офисы, представляющие собой специализированные организационные структуры, обеспечивающие координацию и взаимодействие участников проектной деятельности в пределах соответствующего органа. Проектный офис выполняет функцию института стандартизации процессов управления проектами, а также способствует эффективному обмену ресурсами, методологическими подходами, инструментами и практическими методами. В современных условиях степень его ответственности может варьироваться от оказания консультационно-методической поддержки до непосредственного управления одним или несколькими проектами. Конкретные функции проектного офиса

определяются целями и задачами, которые ставит перед собой государственный орган при создании данной структуры. В таблице 2 представлены ключевые функции проектных офисов с указанием целей их создания:

Таблица 2 – Основные функции проектного офиса

Функция	**Выгоды/цели**
Разработка и развитие методологии управления	Снижение конфликтов относительно процедур управления, повышение скорости процессов управления, снижение рисков и повышение компетенций управления
Формирование сводной отчетности по портфелю проектов для топ-менеджмента	Повышение скорости получения информации о статусе выполнения проектов, снижение рисков ресурсных конфликтов, повышение скорости принятия решений, повышения удовлетворенности заинтересованных сторон
Контроль корректности использования методологии	Снижение управленческих ошибок, повышение уровня компетентности персонала, снижение рисков
Контроль достижения проектных целей	Рост количества проектов с достигнутыми целями, повышение удовлетворенности заинтересованных сторон
Обеспечение (организация) Проектного комитета	Повышение скорости принятия решений, снижение уровня конфликтов между заинтересованными сторонами проекта, повышение удовлетворенности заинтересованных сторон, снижение рисков принятия решений
Настройка и поддержка ИСПУ	Снижение затрат на управление, снижение рисков человеческого фактора, снижение уровня просрочки выполнения проектных работ, повышение удовлетворенности заинтересованных сторон
Обучение проектного персонала	Повышение уровня компетентности персонала методом управления проектами
Подготовка данных для мотивации проектного персонала	Снижение уровня конфликтов между участниками проектных команд, повышение уровня удовлетворенности заказчиков проектов
Примечание: составлено авторами на основе источников [2, 3]	

В-четвертых, пошагово внедряется проектно-сетевая модель управления в государственном секторе, ориентированная на активное вовлечение в осуществление государственных проектов всех основных стейкхолдеров в сфере бизнеса и гражданского общества. Данная модель предполагает трансформацию организационной структуры проектного управления в государственном секторе с последовательным переходом от иерархической (вертикальной) к гибкой (горизонтальной) организационной модели. Как показано на рисунке 2, внедрение проектно-сетевой модели предусмотрено на трех уровнях госуправления:

Портфельный: на уровне Правительства и Администрации Президента осуществляется проведение государственных реформ в соответствии с Национальным планом развития Республики Казахстан и общенациональными приоритетами. Согласно Правилам и Типовому регламенту государственные органы разрабатывают Карты целей и Карты проектов и инициатив (мероприятий), в которых закреплены ответственность каждого участника и определение приоритетных проектов.

Программный: к данному уровню относятся центральные государственные органы и местные исполнительные органы, обеспечивающие выполнение стратегических задач по развитию отраслей экономики и регионов, а также национальных проектов, обеспечивающих достижение общенациональных приоритетов. При этом государственные органы руководствуются Планом управления программой, Картой целей общенациональных приоритетов и Картой проектов и инициатив.

Проектный: это уровень, на котором проектные команды осуществляют выполнение поставленных задач и реализацию проектов.

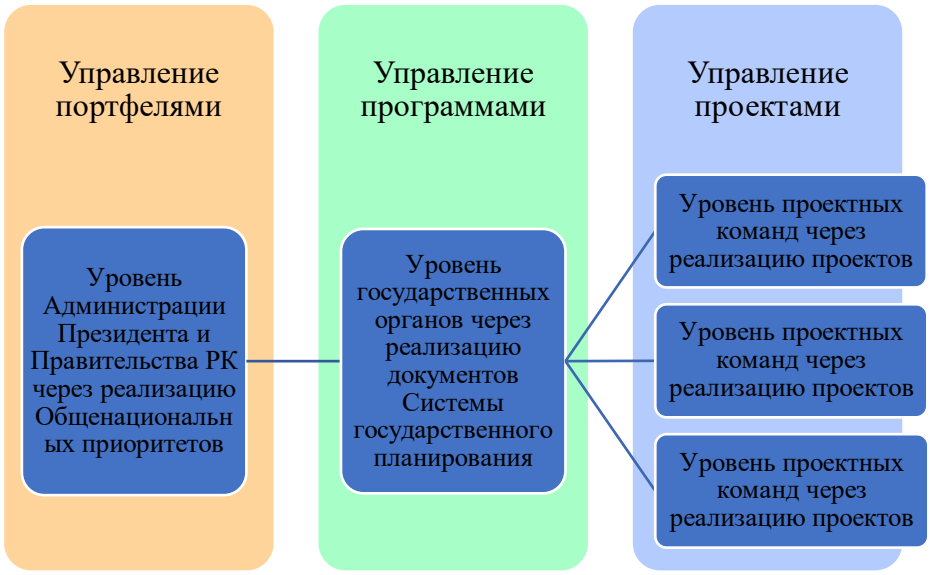

Рисунок 2 - Трехуровневая система проектного управления
Примечание: составлено авторами на основе источника [2]

Анализ текущей практики управления проектами показал, что матричная структура внедрена лишь на уровне НПО. Вместе с тем Правилами осуществления проектного управления предусмотрен переход организации деятельности государственных органов к проектно-сетевой модели управления, способствующей эффективной коммуникации и коллаборации в проектных группах. В основе данной модели лежит принцип двойного подчинения членов проектных команд. На рисунке 3 продемонстрирована модель матричной структуры на примере центрального государственного органа.

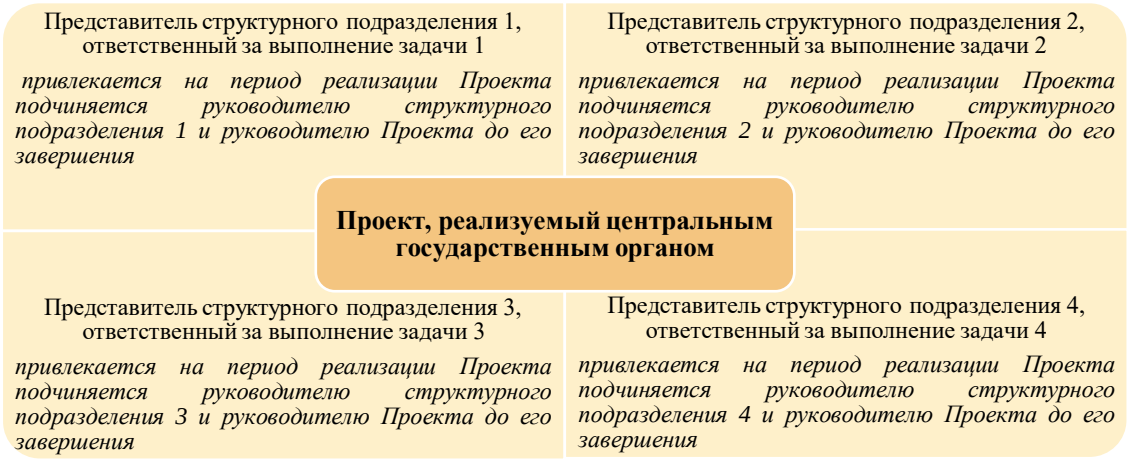

Рисунок 3 – Модель матричной структуры проектного управления
Примечание: составлено авторами на основе источника [2]

Пятое. Внедрена Информационная система проектного управления в качестве единой автоматизированной платформы, предназначенной для формирования, хранения и передачи актуальной и достоверной информации об инициативах, отдельных проектах, группах проектов, а также портфелях, отражающих реализацию общенациональных приоритетов. Система обеспечивает функционирование проектной деятельности с участием всех задействованных сторон. Предполагается, что система должна предоставлять необходимую

информацию всем заинтересованным сторонам, однако на практике её доступность для широкой общественности остаётся ограниченной.

С 2024 года работа по управлению и мониторингу национальных и других важных проектов переведена с ИСПУ «Easy project» и проводится в единой системе ИСПУ «1С-Битрикс-24».

Шестое. Внедрена система поощрения и мотивации проектного персонала Qazaqstan Project Management Awards. Одним из ключевых механизмов оценки уровня проектной зрелости проектных офисов государственных органов и иных участников проектной деятельности выступает Национальный конкурс «Qazaqstan Project Management Awards». Проведение оценки применяемых методов проектного управления и качества реализации соответствующих процессов позволяет выявить уровень развития компетенций участников, а также определить проблемные зоны, связанные с внедрением проектных подходов, включая использование современных, международно признанных методологий и стандартов. Первый конкурс «Qazaqstan Project Management Awards» был организован в 2020 году и охватил все государственные органы. С 2021 года в соответствии с Правилами осуществления проектного управления, конкурс получил статус «национальный» и проводится на ежегодной основе.

На основе анализа действующей системы проектного управления в государственном секторе нами проведен SWOT-анализ, который представлен ниже на рисунке 4.

Сильные стороны (Strengths) - сформирована законодательная основа - наличие экосистемы проектного управления - поддержка на уровне высшего руководства, создан Национальный проектный офис - внедряется проектно-сетевая модель госуправления - ИСПУ Битрикс, мониторинг проектов в ИСПУ - применение Sctum в работе проектных офисов	**Слабые стороны (Weaknesses)** - ограниченная прозрачность и открытость - слабая интеграция цифровых инструментов и аналитических систем - фрагментарное применение Agile-методов - формальная роль руководителей проектных офисов (отсутствие рычагов и механизмов) - недостаточная компетентность персонала и нежелание обучаться новым подходам
Возможности (Opportunities) - усиление прозрачности и открытости через цифровизацию - расширение применения гибких методов управления (Agile, Scrum) -международное сотрудничество, обмен опытом - создание моделей для снижения нагрузки на исполнителей -развитие компетенций сотрудников через образовательные инициативы	**Угрозы (Threats)** - политизация целей и KPI - завышение планов и искажение отчётности, демонстрирация "успешности" - сопротивление внедрению проектного подхода со стороны исполнителей (лишняя нагрузка) - отсутствие веры в применимость проектного подхода в госуправлении - чрезмерная зарегламентированность процессов и процедур

Рисунок 4 - SWOT-анализ действующей системы проектного управления

Примечание: составлено авторами

Результаты SWOT-анализа показывают, что действующая система имеет ряд положительных сторон, к которым можно отнести сформированную институциональную базу, поддержку государства по развитию проектного управления и создание его экосистемы, а также цифровизацию процесса мониторинга реализации государственных проектов. Вместе с тем, имеются ключевые проблемы в части сохранения вертикального управления проектами на высшем уровне, ограниченная прозрачность проектной деятельности, отсутствие интеграции ИС государственных органов и слабый уровень подготовки проектного персонала. Указанные проблемы негативно влияют на реализацию государственных проектов, что выражается в неэффективном использовании бюджетных средств, несоблюдении сроков и недостижении конечных целей.

Заключение

Результаты исследования показывают, что несмотря на активное развитие проектного управления, Казахстан сталкивается с вызовами, включая бюрократические барьеры, недостаточную прозрачность и нехватку квалифицированных кадров. Для решения ключевых проблем нами предлагаются следующие меры:

1. Внедрение и соблюдение обязательных стандартов проектного управления, что позволит перейти от разрозненных инициатив к системной трансформации проектного управления в государственных структурах.

2. Применение цифровых инструментов в проектной деятельности для обеспечения прозрачности, включая открытый доступ к информации (опыт Сингапура в рамках программы “Smart Nation”), создание диалоговых площадок (имплементируя опыт ОАЭ), обязательная подотчетность по реализуемым государственным проектам, что снизит уровень коррупции и повысит доверие общества.

3. Развитие кадрового потенциала. Обучение госслужащих современным стандартам управления проектами (PMBOK, Agile, PRINCE2) повысит их профессиональную компетенцию. Введение обязательной сертификации для специалистов по проектному менеджменту в госсекторе, что улучшит качество проектного управления.

В целом, эффективное внедрение проектного управления в государственный сектор возможно при наличии четкой нормативной базы, развитой цифровой инфраструктуры и высокой компетенции специалистов.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26102429 «Повышение подотчетности и прозрачности при планировании и реализации цифровых проектов в государственном управлении на основе применения проектного менеджмента в Республике Казахстан»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350 (дата обращения 03.07.2025)

2. Об утверждении Правил осуществления проектного управления. Приказ Министра цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 31 июля 2023 года № 301/НҚ. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033199 (дата обращения 03.07.2025)

3. Об утверждении Типового регламента проектного управления государственных органов. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 13 января 2022 года № 2. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026582 (дата обращения 03.07.2025)

4. Yessengeldina A., Kylbayev Y., Baibussinova Z. (2025). Assessment of the maturity of project management offices of government agencies of Kazakhstan: analysis, trends, and development prospects. Central European Journal of Public Policy. P. 125-134.

5. Battalova N., Kangalakova D. (2023) The Adoption of Project Management Practices by a Local Government in Kazakhstan: Barriers and Solutions. Public Policy and Administration, Vol. 22(4), P. 548–564.

6. Analysis of the National Infrastructure and Construction Pipeline. The Infrastructure and Projects Authority. Available at: – URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a82a589ed915d74e3402d92/ (accessed: 09.07.2025)

7. Major Projects Leadership Academy. Executive Education at Saïd Business School. Available at: – URL: https://www.sbs.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-07/MPLA-programme-brochure.pdf (accessed: 10.07.2025)

8. David W. Cheney et Richard Van Atta. DARPA’s Process for Creating New Programs. Available at: – URL: https://books.openedition.org/obp/12362?utm_source (accessed: 23.06.2025)

9. A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide) – Seventh Edition. Published August 2021. P. 128-138.

10. Alfaqaei S., Awad M., Alzaatreh A. Innovation management systems for public organizations in the UAE // Journal of Innovation and Entrepreneurship. 2024, P. 154-159.

11. Gasik Stanisław. Projects, Government, and Public Policy. Book, Taylor&Francis Group, 2023, P.203-287.
12. Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 15 марта 2025 года № 171-VIII. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2500000171 (дата обращения 03.07.2025)
13. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375 (дата обращения 03.07.2025)
14. Об утверждении Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 522. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522/history (дата обращения 03.07.2025)
15. Amirova A., Aitbayeva A., Yessentemirova A., Zakirova M., & Torebekova Z. (2025). Reforming the state governance: A perspective of project management innovations and contract service expertise. Corporate Law & Governance Review, 7(1), P. 100–110.
16. О некоторых вопросах Офиса цифрового правительства. Распоряжение Премьер-Министра Республики Казахстан от 25 апреля 2023 года № 70-р. [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2300000070 (дата обращения 03.07.2025)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК СЕКТОРЫНДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақала әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге бағытталған жобаларды іске асыруда мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру құралы ретінде жобаларды басқарудың қазіргі тәжірибесін зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасының мемлекеттік секторындағы қазіргі жобаларды басқару жүйесіне кешенді талдау жүргізу. Зерттеуде халықаралық тәжірибені бағалау үшін салыстырмалы талдау әдісі мен кейс-стади талдауы, отандық тәжірибеде жобалық қызметті реттейтін заңнаманы зерделеу үшін мазмұнды талдау және мемлекеттік органдардағы жобаларды басқарудың күшті және әлсіз жақтарын анықтау үшін SWOT талдауы қолданылды. Мақалада негізгі назар нормативтік-құқықтық актілерді талдауға, мемлекеттік органдардың қызметінде жобалық тәсілді іске асырудың институционалдық және ұйымдастырушылық аспектілеріне бағытталған. Жүргізілген талдау негізінде кадрларды жеткіліксіз даярлауды, цифрлық құралдардың шектелуін және ведомстволар арасындағы үйлестіруді қоса алғанда, жобалық басқаруды енгізудің түйінді проблемалары айқындалды. Халықаралық тәжірибені ескере отырып, қолданыстағы жүйені жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылды: жобалық кеңселерді дамыту, бірыңғай стандарттарды енгізу, процестердің ашықтығы мен цифрландырылуын арттыру. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның мемлекеттік секторында жобаларды басқарудың жұмыс істеп тұрған моделін жақсарту және жобалық менеджменттің халықаралық стандарттарын сақтауды қамтамасыз ету бойынша ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер жобалық басқару саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Негізгі сөздер: Мемлекеттік басқару, жобалық басқару, жобалық кеңсе, жоба, ұлттық жоба, цифрландыру

ANALYSIS OF CURRENT PROJECT MANAGEMENT PRACTICES IN THE PUBLIC SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines current project management practices as a tool for improving the efficiency of public administration in implementing projects to address socio-economic problems. The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the current project management system in the public sector of the Republic of Kazakhstan. The research used comparative analysis and case analysis to assess international experience, content analysis to study legislation regulating project activities in domestic practice, and SWOT analysis to identify the strengths and weaknesses of project management within government structures. The article focuses on the analysis of regulatory legal acts and the institutional and organizational aspects of implementing the project approach in the activities of government agencies. Based on the analysis, the key problems of project management implementation have been identified, including insufficient staff training, limited digital tools, and poor coordination between departments. Taking into account international experience, recommendations are proposed to improve the current system: the development of project offices, the introduction of uniform standards, and the increased transparency and digitalization of processes. The results of the study will enable the development of recommendations to improve the functioning of the project management model in the public sector of Kazakhstan and to ensure compliance with international project management standards. The results obtained can be used to develop state policy in project management.

Keywords: public administration, project management, project office, project, national project, digitalization

REFERENCES

1 Administrativnyj procedurno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan. Kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 iyunya 2020 goda № 350-VI. *[Administrative procedural and process-related code of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350 [in Russian] (accessed: 03.07.2025)

2 Ob utverzhdenii Pravil osushchestvleniya proektnogo upravleniya. *[On approval of the Rules for Project Management]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033199 [in Russian] (accessed:03.07.2025)

3 Ob utverzhdenii Tipovogo reglamenta proektnogo upravleniya gosudarstvennyh organov. Prikaz Ministra nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan ot 13 yanvarya 2022 goda № 2. *[On approval of the Standard Regulations for Project Management of Government Agencies]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026582 [in Russian] (accessed:03.07.2025)

4 Yessengeldina A., Kylbayev Y., Baibussinova Z. (2025). Assessment of the maturity of project management offices of government agencies of Kazakhstan: analysis, trends, and development prospects. Central European Journal of Public Policy. P. 125-134. [in English]

5 Battalova N., Kangalakova D. (2023) The Adoption of Project Management Practices by a Local Government in Kazakhstan: Barriers and Solutions. Public Policy and Administration, Vol. 22(4), P. 548–564. [in English]

6 Analysis of the National Infrastructure and Construction Pipeline. The Infrastructure and Projects Authority. Available at: – URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a82a589ed915d74e3402d92/ (accessed: 09.07.2025) [in English]

7 Major Projects Leadership Academy. Executive Education at Saïd Business School. Available at: – URL: https://www.sbs.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-07/MPLA-programme-brochure.pdf [in English] (accessed: 10.07.2025)

8 David W. Cheney et Richard Van Atta. DARPA's Process for Creating New Programs. Available at: – URL: https://books.openedition.org/obp/12362?utm_source [in English] (accessed: 23.06.2025)

9 A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide) – Seventh Edition. Published August 2021. P. 128-138. [in English]

10 Alfaqaei S., Awad M., Alzaatreh A. Innovation management systems for public organizations in the UAE // Journal of Innovation and Entrepreneurship. 2024, P. 154-159. [in English]

11 Gasik Stanisław. Projects, Government, and Public Policy. Book, Taylor&Francis Group, 2023, P.203-287. [in English]

12Byudzhetnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2025 goda № 171-VIII. *[Budget Code of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2500000171 [in Russian] (accessed: 03.07.2025)

13 Predprinimatel'skij kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V ZRK. *[Business Code of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375 [in Russian] (accessed: 03.07.2025)

14Ob utverzhdenii Koncepcii razvitiya gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazahstan do 2030 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 fevralya 2021 goda № 522. [*On approval of the Concept of Public Administration Development in the Republic of Kazakhstan until 2030]*. Available at:– URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522/history [in Russian] (accessed: 03.07.2025)

15 Amirova A., Aitbayeva A., Yessentemirova A., Zakirova M., & Torebekova Z. (2025). Reforming the state governance: A perspective of project management innovations and contract service expertise. Corporate Law & Governance Review, 7(1), P. 100–110. [in English]

16O nekotoryh voprosah Ofisa cifrovogo pravitel'stva. Rasporyazhenie Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan ot 25 aprelya 2023 goda № 70-r. [On Certain Issues of the Digital Government Office]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2300000070 [in Russian] (accessed: 03.07.2025)

Information about the authors:

Rymkul Ismailova – Doctor of Economics, professor, Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.ismailova@astanait.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8934-5181

Aigul Aitbayeva – **corresponding author,** doctoral student in Project Management, Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: 242659@astanait.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8634-2198

Zhuldyz Davletbayeva – candidate of sociological sciences, associate professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zdavletbayeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2271-1570
Raigul Doszhan – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: raiguldos2011@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-3568

Информация об авторах:
Рымкуль Исмаилова – доктор экономических наук, профессор, Astana IT University, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: r.ismailova@astanait.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8934-5181
Айгуль Айтбаева – **основной автор,** докторант по специальности «Проектное управление», Astana IT University, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: 242659@astanait.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8634-2198
Жулдыз Давлетбаева – кандидат социологических наук, ассоциированный профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: zdavletbayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2271-1570
Райгүл Досжан – PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: raiguldos2011@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-3568

Авторлар туралы ақпарат:
Рымкүл Исмаилова – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Astana IT университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: r.ismailova@astanait.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8934-5181
Айгүл Айтбаева – **негізгі автор,** жобаларды басқару бойынша PhD докторанты, Astana IT университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: 242659@astanait.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8634-2198
Жұлдыз Давлетбаева – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zdavletbayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2271-1570
Райгүл Досжан – PhD докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: raiguldos2011@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6447-9459

IRSTI 11.01.67 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.36**
UDC 35.07:340(574)

A.Talgatuly[1*], Zh.Khamitov[2]

[1]Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Abay Avenue, 33a, 010000, Astana, Kazakhstan
[2]Department of the Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan
(Anti-Corruption Service) for the Ulytau region
Kurmanbaev Street, 15, 100600, Zhezkazgan, Kazakhstan
*e-mail: aktoretalgatuly@gmail.com

CORRUPTION IN KAZAKHSTAN: SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES AND IMPLICATIONS FOR PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract

Corruption remains one of the most critical challenges hindering socio-economic development worldwide. Its effects are complex and far-reaching, weakening state institutions, eroding public trust, distorting resource allocation, and exacerbating social inequality. This phenomenon negatively impacts both individual quality of life and the broader trajectory of national development.

The socio-economic consequences of corruption manifest at multiple levels. At the micro-level, it contributes to increased poverty and inequality, as well as the deterioration of essential public services such as healthcare and education. At the macro level, corruption undermines national competitiveness, reduces foreign and domestic investment, impedes innovation, and leads to the inefficient use of public funds.

This study examines the multifaceted impact of corruption on society and the economy, with a particular focus on the Republic of Kazakhstan. Despite ongoing reforms and modernization efforts, corruption remains a serious obstacle to strengthening institutions, improving governance, and achieving sustainable economic growth. The legacy of the Soviet administrative system and the complexities of transitioning to a market economy have created structural conditions that facilitate corrupt practices. These issues are common across post-Soviet states, but they are particularly evident in Kazakhstan.

In the Kazakhstani context, corruption hampers infrastructure development, diminishes the quality of public services, and reinforces social stratification. As a result, public confidence in government institutions is weakened, while long-term development prospects are curtailed. The inefficient allocation of state resources, limited innovation, and declining investment attractiveness collectively contribute to stagnation in living standards and reduced social mobility.

This research aims to analyze the socio-economic implications of corruption in Kazakhstan, identify key drivers behind its persistence, and assess its broader effects on national progress. The findings are intended to inform future anti-corruption strategies and support the development of more transparent and accountable governance.

Keywords: corruption, damage of corruption, public service, impact of corruption on the economy, impact of corruption on the social sector.

Introduction

The socio-economic consequences of corruption remain a key concern for ensuring the stable and sustainable development of any state, and the Republic of Kazakhstan is no exception. In recent years, this problem has attracted increasing attention from both government bodies and international organizations such as the OECD, GRECO, the World Bank, Transparency International, and the United Nations Development Programme.

Despite efforts to combat corruption, it remains a significant barrier to the country's development.

Corruption in Kazakhstan hinders economic growth, redistributes public resources in favor of narrow interest groups, degrades the quality of services provided to citizens, and deepens social inequality. The socio-economic consequences of corruption include reduced public administration efficiency, increased poverty, inequality in access to social goods, and heightened social tension.

The relevance of researching this topic lies in the fact that Kazakhstan, as a developing country with a transition economy, faces unique challenges stemming from historical and cultural factors inherent to post-Soviet society. Corruption-related issues have a serious impact on economic growth, social stability, and the relationship between citizens and state institutions. Therefore, it is crucial to conduct in-depth research into the impact of corruption on Kazakhstan's socio-economic development, identify the specific nature of these consequences, and develop effective methods to mitigate them.

Issues of combating corruption and assessing its socio-economic consequences are widely addressed in the works of both foreign and domestic researchers. A significant contribution to the study of corruption in the Republic of Kazakhstan has been made by Kazakhstani scholars and practitioners such as M.S.Narikbayev,

S.F.Udartsev, Zh.K.Kusainov, A.B.Baimenov, M.A.Sarsenbayev, and G.K. Nurpeisova, as well as analytical centers operating within government institutions.

In the works of Kazakhstani authors, corruption is examined as a systemic problem in a transitional society, associated with institutional weakness, imperfections in legal regulation, distortions in administrative culture, and insufficient public oversight. Thus, M.S.Narikbayev emphasizes the importance of fostering an anti-corruption legal culture and strengthening the rule of law as key prerequisites for the sustainable development of the state. S.F.Udartsev, in turn, focuses on the constitutional and legal aspects of combating corruption and highlights the role of democratic institutions in reducing corruption risks.

Understanding the mechanisms and consequences of corruption at the societal and economic levels will allow for the development of more targeted and effective anti-corruption strategies, improve the quality of life for citizens, and increase trust in state institutions, all of which are particularly important for the continued sustainable development of the country.

Corruption is a pressing issue not only for certain countries but for nations

Currently, although the model of public administration has been renewed and new mechanisms for combating corruption have been developed, new forms of corruption are emerging day by day within the framework of globalization policies and global transnational economic partnerships [1].

A set of measures aimed at eradicating corruption has been implemented since ancient times. However, despite improvements in legislation and working conditions in contemporary society, this epidemic persists. It is essential to view corruption not only through the lens of public administration and economics but also as a social phenomenon. Corruption is a testament to the perpetual imperfection of human nature [2].

According to information from the United Nations, the annual global amount of bribes totals one trillion US dollars. As a result of this offense, the economies of countries around the world lose approximately 2.6 trillion US dollars each year. This figure, in turn, represents 5% of the global gross domestic product [3].

In the Republic of Kazakhstan, the damage caused by corruption incidents has exceeded 92 billion tenge over the past six years [4]. This amount represents the total of direct damages; in addition to direct harm, incidents of corruption also result in economic and social indirect damages [5]. The amount of indirect damages is likely to be several times greater than that of direct damages. However, the tools for calculating and assessing indirect harm are not functioning within the public administration apparatus.

The socio-economic consequences of corruption are an important topic attracting the attention of many scholars, economists, and political scientists. Among the authors who have studied the impact of corruption on society and the economy, the following can be highlighted:

Adam Smith, an economist, studied the impact of corruption on economic development. In his works, he demonstrates how corruption leads to a decrease in investment, the deterioration of public services, and the slowdown of economic growth, particularly in countries with transition economies [6].

Richard Thaler, a professor of economics, explored how corruption affects social inequality and the quality of public governance. His works emphasize that corruption can create barriers to the development of democracy and undermine citizens' trust in state institutions [7].

Roger Garrison investigated the role of corruption in reducing economic efficiency and the development of the shadow sector. They concluded that corruption leads to inefficient resource redistribution and acts as a barrier to long-term sustainable economic growth [8].

Daron Acemoglu, an economist and co-author of the book Why Nations Fail, researched the impact of corruption on the economic development of India and China. In his analysis, he found that high levels of corruption are associated with slower economic growth. When governments are susceptible to corruption, investment in critical sectors such as infrastructure and education decreases, negatively affecting long-term development prospects [9].

In her work "Corruption in Public Procurement: Causes, Consequences, and Cures," Tina Søreide examines corruption in the procurement of goods and services. While the focus is on bureaucratic administration, the analysis also addresses the political dimension. The author examines three key aspects of procurement-related corruption. The first aspect deals with the problems arising from the widespread nature of this type of corruption. The second focuses on the mechanisms through which this illicit activity is carried out. The third aspect discusses practical strategies for combating corruption. Special attention is given to issues of accountability and the regulation of private companies, with an emphasis on the importance of political commitment as a crucial condition for the successful implementation of reforms [10].

In the research by Joras Ferwerda, Ioana Deleanu, and Brigitte Unger (Corruption in Public Procurement: Finding the Right Indicators), the focus is placed on preventive measures. Based on data from criminal investigations, several corruption indicators in public procurement have been proposed, which are considered potentially viable risk indicators.

However, the question arises: how effective are these indicators when only corrupt procurements are analyzed? Using data from 192 public procurement cases, 96 of which were associated with corruption and 96 were not, the study focuses on identifying the most significant indicators of corruption risk.

The results show that only a few of the proposed indicators are strongly linked to corruption, with eight of them—such as large tenders, lack of transparency, and collusion among participants—most accurately predicting the likelihood of corruption. The study also successfully addresses one of the challenging tasks in criminological research: selecting a representative sample, making the findings a valuable tool for improving corruption detection, enhancing investigations, and reducing corruption risks [11].

The role of public procurement during the pandemic is examined in the research by Eva Thomann, Federica Marconi, and Asya Zhelyazkova. In their works, they emphasize that, in the context of the global COVID-19 crisis, procurement became a key tool for responding to emergencies.

The authors highlight that while public procurement plays a critical role in effective crisis response, it remains vulnerable to corruption. During the COVID-19 pandemic, procurement norms were significantly simplified to ensure the rapid supply of medical equipment. However, these changes increased corruption risks, requiring careful attention. The article investigates the impact of crisis regulatory measures on corruption risks and perceptions, as well as changes in the interaction between the state and businesses and in the procurement regulatory environment.

A comparative analysis is conducted using data from legal studies, contract data, and surveys of public administrations (N = 445) and businesses (N = 175) in Italy and Germany. Surprisingly, objective corruption risks increased similarly in both countries. Key factors in the perception of corruption were the low competitiveness of procedures, unclear regulatory requirements, and the politicization of bureaucracy. To prevent inefficiencies and loss of public trust, crisis regulations should establish clear, transparent rules that support competitive procedures and maintain the independence of bureaucratic institutions [12].

According to authors Michela Gnaldi and Simone Del Sarto, crisis periods create favorable conditions for corruption due to weakened regulatory frameworks, reduced oversight, and rapid increases in funding volumes. Public procurement systems are particularly vulnerable to corruption risks during such times, as they play a central role in implementing crisis response measures.

In their work, the authors present a carefully selected set of indicators signaling corruption risks in crisis conditions, along with a framework for their analysis and calculation. This approach uses temporal disruptions caused by crisis circumstances to statistically identify companies or public contractors with varying levels of risk. The proposed framework accounts for the variability and scale of corruption threats associated with crises and provides effective mechanisms for mitigating them [13].

Dr. Peter Adoko Obicci argues that political practices and the functioning of bureaucracy under conditions of corruption determine the effectiveness of public procurement implementation in a given context. However, empirical research in this area remains insufficient. This work analyzes the interactions among politics, bureaucracy, and corruption in the public procurement process, identifies existing issues, and proposes potential solutions grounded in Weberian and game-theoretic frameworks in the context of developing economies.

The study is based on a thorough analysis of existing literature and relevant sources, which were reviewed and adapted to achieve the research objectives. The main argument is that public procurement in developing countries becomes less effective and fails to ensure an optimal price-quality ratio due to the intertwining of politics, bureaucracy, and corruption. Politicians and officials in these countries are heavily reliant on corrupt mechanisms, which leads to public dissatisfaction and hinders the effective implementation of procurement processes.

Based on the analysis, the author concludes that limiting corruption channels, especially those affecting procurement operations and activities, can improve conditions in developing economies. Additionally, adapting international experience and best practices in the context of globalization is recommended to enhance the effectiveness of public procurement [14].

Robert Klitgaard, a political scientist who developed the corruption formula, studied how corrupt government processes contribute to increased inequality between the rich and the poor. He noted that this is linked to limited access to resources for low-income citizens and the insufficient participation of these groups in political decision-making processes influenced by corrupt officials [15].

In her scholarly work, Alina Rocha Menocal notes that corruption undermines the institutional foundations of sustainable development and negatively affects social stability and democratic processes. She emphasizes that corruption becomes an obstacle to effective governance, deepens inequality, and limits citizens' opportunities to participate in decision-making [16].

Additionally, the Anti-Corruption Research Center (ARC) and other international organizations, such as the World Bank and the UN Development Programme (UNDP), regularly publish studies on the impact of corruption on the economy and social stability. These organizations examine how corruption affects citizens' trust in government institutions, poverty levels, and access to education and healthcare.

Thus, most authors working on corruption agree that it has a multifaceted impact on society and the economy, reducing the efficiency of public governance, deteriorating the quality of social services, and hindering social and economic development.

Direct damages resulting from corruption crimes refer to the financial and property losses incurred by the state budget as a result of illegal activities. Examples of such situations include the abuse or misuse of official powers by public officials, illegal involvement in entrepreneurial activities, bribery, and embezzlement of state property.

According to the author's concept, indirect damages resulting from corruption crimes refer to the disruption or cessation of the operational system within a particular field due to illegal activities concerning the allocated material assets aimed at solving a specific problem.

In the Republic of Kazakhstan, records are kept of the types of corruption offenses, the officials who commit them, and information on direct damages and their recovery. This accounting is carried out by the Committee on Legal Statistics and Special Accounting of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan.

Additionally, while there is a wealth of research in the academic world on the direct harms of corruption in our country, very few researchers study the indirect consequences of these crimes, and the topic remains largely unexplored.

Materials and methods of research

The object of the study is the socio-economic consequences of corruption in the Republic of Kazakhstan, as well as the activities of state bodies and public organizations in the field of anti-corruption. The object covers both direct manifestations of corruption, affecting the efficiency of public administration and the quality of public services, and indirect consequences, including social inequality, reduced public trust in state institutions, and limitations on the country’s investment attractiveness.

The empirical basis of the study is content analysis, a process of systematically collecting specific information related to the topic under investigation, which is crucial for gaining a deep understanding. The study allows monitoring the representation of various perspectives on the consequences of corruption through the analysis of official documents, media publications, and public opinion. The results of the content analysis reveal the problem's objective nature [17].

The normative-legal framework includes the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the laws of the Republic of Kazakhstan, Government resolutions, and national reports on anti-corruption efforts. The use of this method enables the identification of effective ways to implement preventive anti-corruption measures and to assess the roles and responsibilities of public organizations and state institutions.

In addition, the study employed quantitative research methods. Within this approach, data collection, processing, analysis, and summarization were carried out. The data for the study were obtained from the official portal of the Committee on Legal Statistics and Special Accounting of the General Prosecutor’s Office of the Republic of Kazakhstan (qamqor.gov.kz), national anti-corruption reports, foreign scientific journals, and books.

The article demonstrates that qualitative research provides definitions and descriptions of the harms caused by corruption. At the same time, quantitative methods examine the frequency and scale of these harms, as well as the prerequisites and measures related to corruption [18]. During data analysis, descriptive and inferential statistics were processed, and the author also conducted correlation and regression analyses. The analysis is interpreted in the main and concluding sections of the article.

The comprehensive approach, combining content analysis, quantitative methods, and normative-legal analysis, allows corruption to be studied as a social, economic, and legal phenomenon, ensuring the completeness and reliability of the research findings.

Results and discussion

Corruption adversely affects not only the proper functioning of the state apparatus but also the socio-economic relationships within society, public trust in state institutions, the state's reputation on the global stage, and investor interests.

The Indirect Effects of Corruption on Socio-Economic Relationships in Society.

1. Causes Social Inequality. In an environment rife with corruption, trust in fair competition diminishes.

2. Hinders Property Declaration. When members of the public see or hear that representatives of large businesses evade taxes through bribery, they may also choose not to declare their own property to avoid taxes or may register their assets in the names of individuals who receive state benefits.

3. Reduces Public Trust in Power Institutions. There is a decline in public trust in government institutions, leading to doubts about the legality of their decisions.

4. Increases Corruption in Law Enforcement Agencies. When corruption proliferates within law enforcement agencies, it can increase the number of organized crime groups and pave the way for collaboration between these two entities [19].

However, there is no specific formula for calculating the indirect damages resulting from corruption offenses globally. This is because corruption cases are unique and possess distinct characteristics, and their impact can vary across individuals within society.

According to the author's concept, the damages resulting from corruption can be scientifically classified into the following groups.

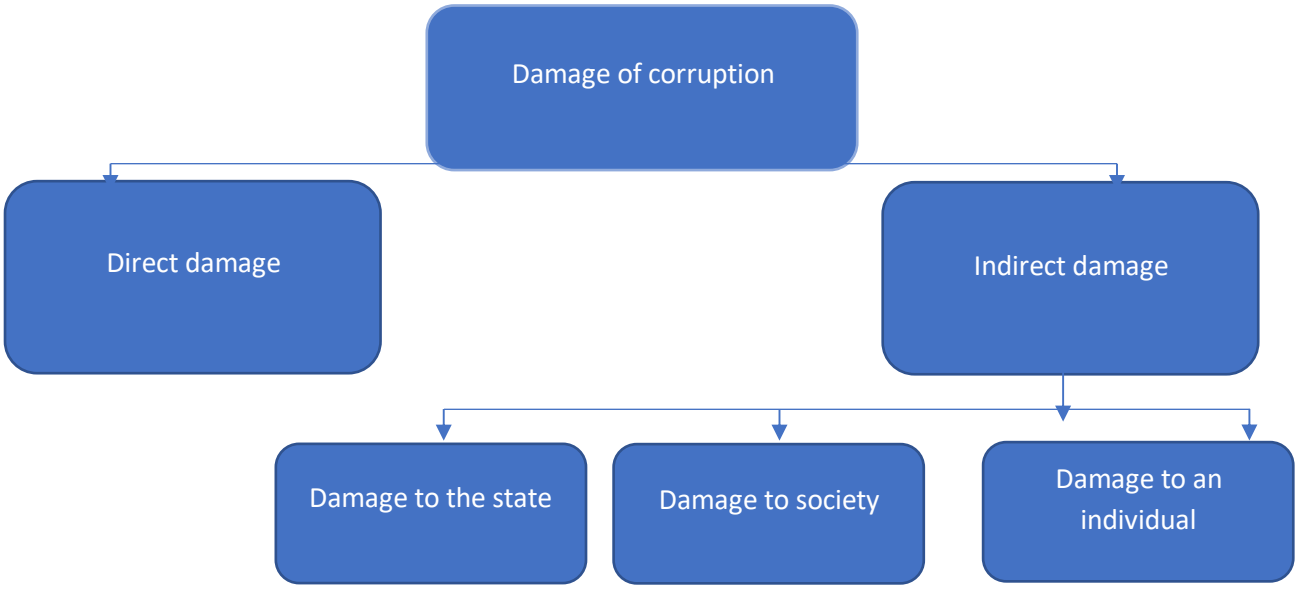

Figure 1 - Types of damage caused by corruption

Note: complied by the authors

Direct Damages of Corruption refer to material losses that have been embezzled from the state budget or have not reached the budget due to corrupt offenses.

Indirect Damages arise from illegal activities concerning allocated material assets aimed at solving a specific problem, resulting in the disruption or cessation of operations within that sector.

Based on the findings of the qualitative research presented in the article, indirect damages can be classified into three groups:.

1. Indirect Damages to the State and Power Institutions. These damages lead to ineffective changes in the state's current or strategic plans.

2. Indirect Damages to Society. The embezzlement or misappropriation of material assets allocated from state institutions or other financial sources to address pressing social issues, or the poor resolution of these issues through corrupt practices, contributes to a decline in public trust in government institutions. A decrease in public trust in government bodies can lead to political instability, which, in turn, can trigger a series of actions that harm national security.

Individual harm due to corruption. This is particularly evident in the judicial and law enforcement sectors. Criminals can evade imprisonment through bribery, and victims may be unable to fully defend their rights as a result. Corruption typically involves a collusion between two parties that leads to the violation of existing laws. By analyzing the diagram, one can identify the indirect harm caused by certain types of crimes, in addition to the direct damage.

Corruption-related crimes, such as embezzlement and property misappropriation, have a significant economic impact on the state and government institutions. The obtaining of permits from state regulatory bodies through bribery inflicts indirect harm on society. For example, an individual who acquires a driver's

license through bribery represents a potential danger to society. Similarly, a diploma obtained through bribery may lead to a lack of qualifications among educators, posing a threat to future generations.

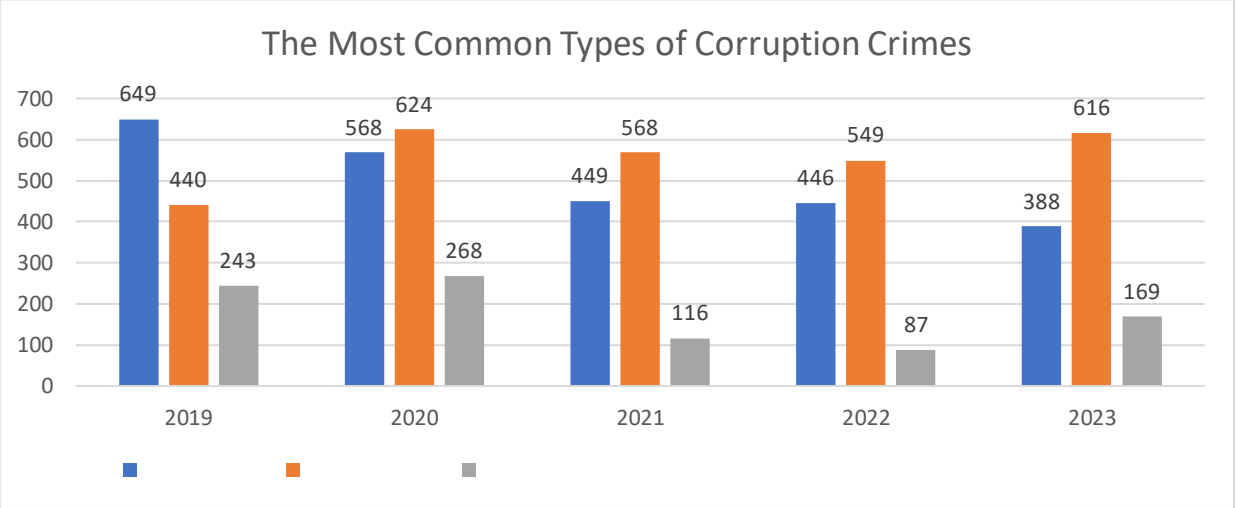

Figure 2 - The Most Common Types of Corruption Crimes
Note: complied by authors based on National anti-corruption report for 2023

A positive trend has been observed in the reduction of bribery cases among government officials and those equated to them. However, 2,797 cases of bribery have been registered among these categories of individuals in the last five years. Despite widespread promotion of the ideology of morality and zero tolerance for corruption in society and among public servants, the continued high number of bribery cases is concerning. Over the past two years, around 14,000 events have been held across the country to promote moral ideology. This area requires further in-depth study, and the author intends to continue exploring this topic in subsequent articles.

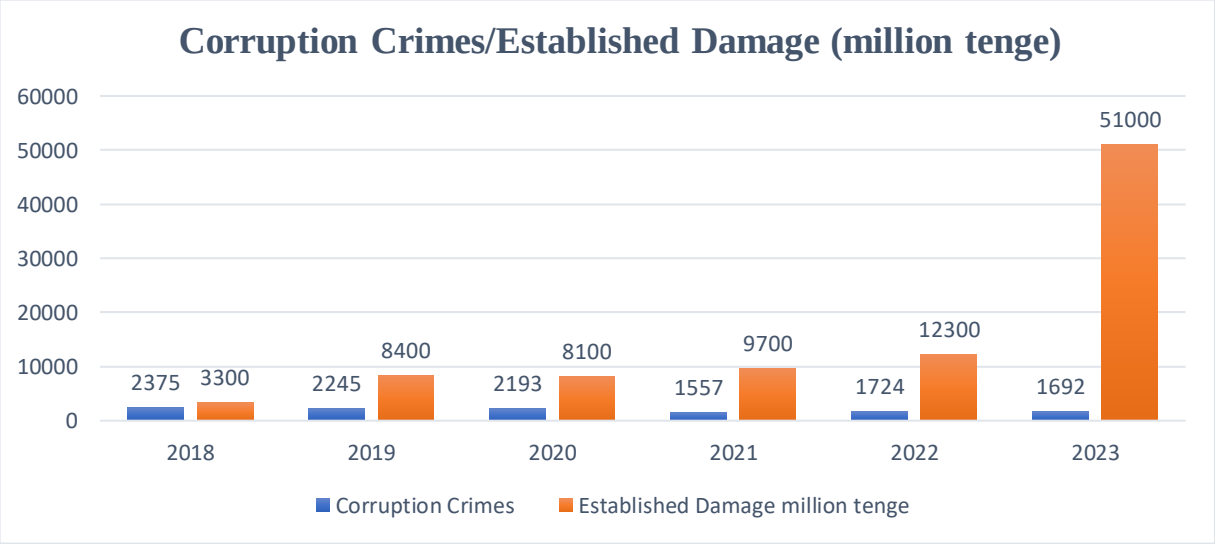

Figure 3 - The Most Common Types of Corruption Crimes
- Registered Corruption Crimes and Damages from Completed Corruption Cases (million KZT)
Note: complied by authors based on open data from legal statistics Republic of Kazakhstan – qamqor.gov.kz

According to the legal statistics provided by the Committee on Legal Statistics and Special Accounting of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, the number of corruption crimes has decreased by 30% compared to 2019, or by 683 cases (from 2,375 in 2019 to 1,692 in 2023).

However, the trend over the past three years has been stable, with no sharp changes. On average, we can observe about 1,700 registered crimes.

As indicated in the second diagram, while the number of corruption crimes has decreased, the direct damage to the state has increased. The amount of damage identified in 2023 is greater than the total damage identified over the previous five years. We can also see from the third diagram that the average amount of damage per registered corruption crime has increased. In 2018, the average direct damage to the state from a single corruption offense was 1.4 million tenge, whereas last year, a single corruption crime caused direct damage of 30.1 million tenge to the state.

Russian scholar Professor M. Drugov, in his research, discusses the increase in direct damage corruption causes to the state and suggests that this may lead to the elimination of all risks and the tightening of laws to combat corruption within government institutions. The scholar uses the example of the procurement processes in the Russian Federation.

He notes that Russia's procurement processes are more complex compared to those in other countries, as everything is monitored, checked, and reported. This complexity arises from Russia's underdeveloped anti-corruption culture. As a result of stricter laws, requirements have become more stringent. These requirements are perceived as obstacles by the business community, leading to more individuals seeking to circumvent them.

However, the strictness of the law and oversight of all processes prevent public officials from making favorable decisions in response to small bribes from participants in government procurement who do not comply with legal requirements. Consequently, this leads to an increase in the value of bribes [20].

From this perspective, analyzing the data allows us to conclude that while petty corruption has decreased in our country, high-level corruption or political corruption has increased.

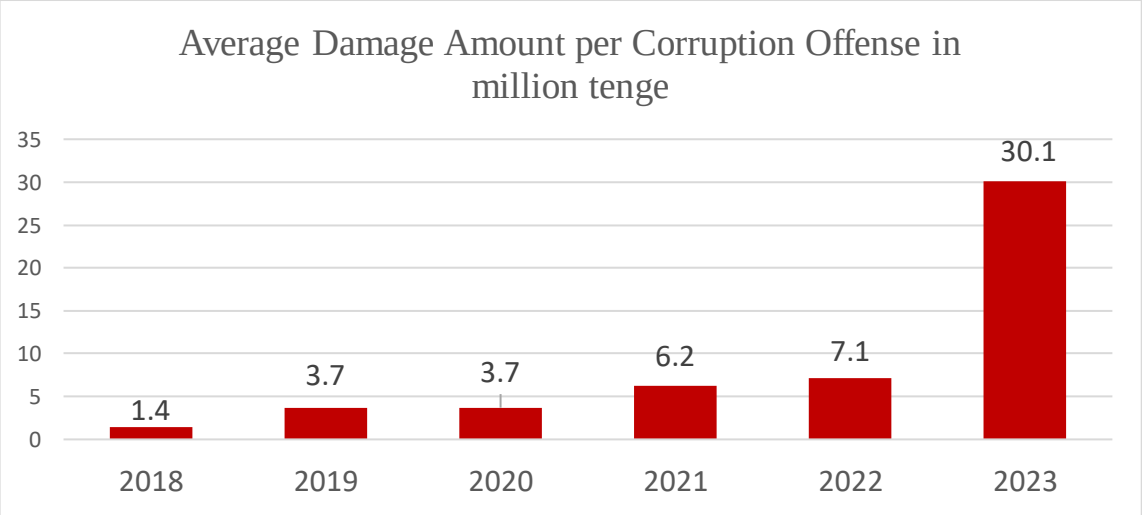

Figure 4 - Average Damage Amount from Each Registered Corruption Crime (million KZT)

Note: complied by authors based on open data from legal statistics Republic of Kazakhstan – qamqor.gov.kz

Conclusion

Corruption remains one of the most pressing and systemic issues hindering Kazakhstan's socio-economic development. Throughout this work, it became clear that direct and indirect forms of corruption are closely interconnected, with their consequences often overlapping. There is no need to contrast them in terms of the degree of harm they cause — what matters is understanding that each manifestation of corruption triggers a chain of negative processes that affect various areas of public life.

The most effective mechanism for combating corruption, as evidenced by both international and Kazakhstani experience, lies not only in stricter control measures but also in fostering a strong culture of integrity — among civil servants and within society at large. It is worth emphasizing that reducing corruption to purely economic losses is insufficient: the problem runs much deeper, and its social consequences are often even more destructive.

The data reviewed confirms that corruption leads to inefficient use of budgetary resources, lower quality of implemented projects, and a decline in public trust toward state institutions. What is particularly concerning is its impact on youth — a prevailing sense of injustice, lack of transparency, and unequal opportunities undermine young people's motivation to pursue education, honest work, and civic participation.

In addition, political stability is also at risk. Transparency in decision-making is diminished, and reforms are often perceived as mere formalities. All of this, in combination, obstructs the achievement of long-term sustainable development goals.

Thus, an effective anti-corruption response must be comprehensive. This includes improving legislation, enhancing mechanisms of public oversight, increasing legal awareness, and most importantly — building trust between the state and its citizens. Only under such conditions can Kazakhstan significantly reduce corruption risks and move toward a fairer and more sustainable model of national development.

REFERENCES

1 Grigorieva Angela Alekseevna. 2023. "The Causes and Factors of the Spread of Corruption in the Modern World." *Current Research*. P. 115-121.

2 Shchetinin V. 1993. "Will We Overcome Corruption?" *International Life*. P. 245-251.

3 United Nations. 2023. "The Annual Volume of Bribes on a Global Scale is a Trillion Dollars. *United Nations*, December 9. Accessed July 9, 2024. Available at: - URL:https://news.un.org/ru/story/2023/12/1447612. (accessed: 24.01.2025).

4 Maulenkulov Mark. 2024. "Corruption in Kazakhstan Is Declining, but the Damage Is Growing, Analysts Say." *nur.kz*, February 5. Accessed July 12, 2024. Available at: - URL:https://www.nur.kz/nurfin/economy/2058862-korruptsiya-v-kazahstane-snizhaetsya-no-uscherb-rastet-soobschayut-analitiki/ (accessed: 24.01.2025).

5 Ramazanov A. 2021. "Assessment of Indirect Damage from Corruption Crimes". *Criminal Law and Criminology*, P. 351–358.

6 Semenkova T. 1979. "The Publication of Smith's Works in Pre-Revolutionary Russia and in Soviet Times." *In Adam Smith and Modern Political Economy*. P. 245-251.

7 Tayler Richard. 2017. "Why People Break the Rules of Traditional Economics and How to Make Money from It." In *The Making of Behavioral Economics*, 368 p.

8 Garrison Roger W. 2001. *Time and Money: The Macroeconomics of Capital Structure*. Vol. 1. Routledge. P. 286-295.

9 Acemoglu Daron, and James Robinson. 2020. *The Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Higher School of Economics, 512 p.

10 Slonskaya M. S. 2015. "Corruption in India: The Scale and Methods of Combating It." *Asia and Africa Today*, P. 28–33.

11 Menocal Alina Rocha. 2024. "Why Corruption Matters: Understanding Causes, Effects, and How to Address Them." *DFID Evidence Paper*. P. 245-251.

12 Pashinyan Izabella Ashotovna. 2012. "Content Analysis as a Research Method: Advantages and Limitations." *Scientific Periodicals: Problems and Solutions*, P. 13–18.

13 Panto R., and R. Gravits. 1972. *Methods of Social Sciences*.

14 Chastnov K., and N. Kalyaev. 2019. "Corruption and Its Types." *Baltic Humanitarian Journal*, P. 399–401.

15 Government of Kazakhstan. 2024. "National Anti-Corruption Report for 2023." June 22. Accessed September 12, 2024. Available at: - URL:https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/695032?lang=ru. (accessed: 24.01.2025).

16 Qamqor. 2024. "Legal Statistics." August 12. Accessed September 12, 2024. Available at: - URL:https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics. (accessed: 24.01.2025).

17 Drugov Mikhail. 2022. "Invincible Corruption: How Much Does It Cost Society and How to Treat It" *Forbes*, June 20. Accessed December 15, 2023. Available at: - URL:https://www.forbes.ru/obshchestvo/403071-nepobedimaya-korrupciya-vo-skolko (accessed: 24.01.2025).

18 Transparency International. 2024. "National Integrity System Assessments." *Transparency International*, July 30. Accessed August 28, 2024. Available at: - URL:https://www.transparency.org/en/national-integrity-system-assessments. (accessed: 24.01.2025).

19 World Bank. 2023. "Corruption Is a Global Problem for Development. To Fight It, We All Have a Role to Play." *World Bank Group*, June 13. Accessed September 5, 2024. Available at: - URL:https://www.worldbank. (accessed: 24.01.2025).

20 United Nations. 2024. *The Sustainable Development Goals Report 2024*. Report. New York. P. 245-262.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ: ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Сыбайлас жемқорлық жаһандық ауқымда әлеуметтік-экономикалық дамуға кедергі келтіретін негізгі мәселелердің бірі болып қала береді. Оның салдары күрделі әрі көпқырлы: мемлекеттік институттардың әлсіреуіне, халықтың билікке деген сенімінің төмендеуіне, ресурстарды әділетсіз бөлуге және әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне әкеледі. Бұл құбылыс жеке адамның өмір сүру сапасына ғана емес, сондай-ақ ел дамуының жалпы бағытына да теріс әсер етеді.

Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-экономикалық салдары әртүрлі деңгейде көрініс табады. Микродеңгейде ол кедейліктің артуына, теңсіздіктің тереңдеуіне, денсаулық сақтау мен білім беру сияқты негізгі қоғамдық қызметтердің сапасының төмендеуіне ықпал етеді. Макродеңгейде ол елдің бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді, инвестиция көлемін қысқартады, инновацияны тежейді және мемлекеттік қаражатты тиімсіз пайдалануға себеп болады.

Осы зерттеуде сыбайлас жемқорлықтың қоғам мен экономикаға әсері жан-жақты қарастырылып, ерекше назар Қазақстан Республикасына аударылған. Жүргізіліп жатқан реформалар мен жаңғырту шараларына қарамастан, сыбайлас жемқорлық институттарды нығайтуға, мемлекеттік басқару сапасын арттыруға және тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге елеулі кедергі келтіріп отыр. Кеңестік әкімшілік жүйенің мұрасы мен нарықтық экономикаға көшу үдерісінің күрделілігі жемқорлыққа бейім құрылымдық жағдайларды қалыптастырды. Бұл мәселе посткеңестік кеңістіктегі елдерге тән, бірақ Қазақстанда айқын байқалады.

Қазақстан жағдайында сыбайлас жемқорлық инфрақұрылымның дамуын тежейді, мемлекеттік қызметтердің сапасын төмендетеді және әлеуметтік жіктелуді күшейтеді. Соның салдарынан халықтың мемлекеттік органдарға деген сенімі әлсіреп, елдің ұзақ мерзімді даму перспективалары шектеледі. Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау, оның тұрақты сипат алу себептерін анықтау және оның ұлттық даму барысына әсерін бағалау. Алынған нәтижелер тиімдірек және ашық мемлекеттік басқару жүйесін құруға бағытталған болашақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы механизмдерді әзірлеуге негіз бола алады.

Негізгі сөздер: сыбайлас жемқорлық, жемқорлықтан келген залал, мемлекеттік қызмет, жемқорлықтың экономикаға әсері, жемқорлықтың әлеуметтік салаға әсері.

КОРРУПЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И ВЛИЯНИЕ НА ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Аннотация

Коррупция по-прежнему остаётся одной из ключевых угроз социально-экономическому развитию во всём мире. Её последствия носят комплексный и многоуровневый характер: она подрывает институты государства, снижает доверие общества к власти, искажает распределение ресурсов и усиливает социальное неравенство. Это негативно сказывается как на качестве жизни отдельных граждан, так и на общем векторе национального развития.

Социально-экономические последствия коррупции проявляются на различных уровнях. На микроуровне коррупция способствует росту бедности и неравенства, снижает качество базовых государственных услуг, в частности, здравоохранения, образования. На макроуровне она ослабляет конкурентоспособность страны, препятствует внутренним и внешним инвестициям, сдерживает инновационное развитие и приводит к неэффективному использованию бюджетных средств.

В статье рассматривается многоплановое воздействие коррупции на общество и экономику с особым акцентом на Республику Казахстан. Несмотря на проводимые реформы и модернизационные усилия, коррупция продолжает оставаться серьёзным препятствием на пути укрепления институтов, повышения качества государственного управления и устойчивого экономического роста. Наследие советской административной системы и сложности перехода к рыночной экономике обусловили наличие структурных предпосылок для коррупционных практик. Эти черты характерны для большинства постсоветских стран, но в Казахстане они проявляются особенно отчётливо.

Коррупция сдерживает развитие инфраструктуры, ухудшает качество государственных услуг и углубляет социальное расслоение. В результате снижается доверие населения к государственным органам, ограничиваются что ограничивает долгосрочные перспективы развития. Работа направлена на анализ социально-экономических последствий коррупции в Казахстане, выявление факторов её устойчивости и оценку её влияния на прогресс государства. Результаты могут быть использованы для совершенствования антикоррупционной политики и построения более прозрачной системы управления.

Ключевые слова: коррупция, ущерб от коррупции, государственная служба, влияние коррупции на экономику, влияние коррупции на социальную сферу.

REFERENCES

1 Grigorieva Angela Alekseevna. 2023. “The Causes and Factors of the Spread of Corruption in the Modern World.” *Current Research*. P. 115-121. [In English]

2 Shchetinin V. 1993. “Will We Overcome Corruption?” *International Life*. P. 245-251. [In English]

3 United Nations. 2023. “The Annual Volume of Bribes on a Global Scale is a Trillion Dollars. *United Nations*, December 9. Accessed July 9, 2024. Available at: - URL:https://news.un.org/ru/story/2023/12/1447612. [In English] (accessed: 24.01.2025).

4 Maulenkulov Mark. 2024. “Corruption in Kazakhstan Is Declining, but the Damage Is Growing, Analysts Say.” *nur.kz*, February 5. Accessed July 12, 2024. Available at: - URL:https://www.nur.kz/nurfin/economy/2058862-korruptsiya-v-kazahstane-snizhaetsya-no-uscherb-rastet-soobschayut-analitiki/ [In English] (accessed: 24.01.2025).

5 Ramazanov A. 2021. “Assessment of Indirect Damage from Corruption Crimes”. *Criminal Law and Criminology*, P. 351–358. [In English]

6 Semenkova T. 1979. “The Publication of Smith's Works in Pre-Revolutionary Russia and in Soviet Times.” *In Adam Smith and Modern Political Economy*. P. 245-251. [In English]

7 Tayler Richard. 2017. “Why People Break the Rules of Traditional Economics and How to Make Money from It.” In *The Making of Behavioral Economics*, 368 p. [In English]

8 Garrison Roger W. 2001. *Time and Money: The Macroeconomics of Capital Structure*. Vol. 1. Routledge. P. 286-295. [In English]

9 Acemoglu Daron, and James Robinson. 2020. *The Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Higher School of Economics, 512 p. [In English]

10 Slonskaya M. S. 2015. “Corruption in India: The Scale and Methods of Combating It.” *Asia and Africa Today*, P. 28–33. [In English]

11 Menocal Alina Rocha. 2024. “Why Corruption Matters: Understanding Causes, Effects, and How to Address Them.” *DFID Evidence Paper*. P. 245-251. [In English]

12 Pashinyan Izabella Ashotovna. 2012. “Content Analysis as a Research Method: Advantages and Limitations.” *Scientific Periodicals: Problems and Solutions*, P. 13–18. [In English]

13 Panto R., and R. Gravits. 1972. *Methods of Social Sciences*. [In English]

14 Chastnov K., and N. Kalyaev. 2019. “Corruption and Its Types.” *Baltic Humanitarian Journal*, P. 399–401. [In English]

15 Government of Kazakhstan. 2024. “National Anti-Corruption Report for 2023.” June 22. Accessed September 12, 2024. Available at: - URL:https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/695032?lang=ru. [In English] (accessed: 24.01.2025).

16 Qamqor. 2024. “Legal Statistics.” August 12. Accessed September 12, 2024. Available at: - URL:https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics. [In English] (accessed: 24.01.2025).

17 Drugov Mikhail. 2022. “Invincible Corruption: How Much Does It Cost Society and How to Treat It” *Forbes*, June 20. Accessed December 15, 2023. Available at: - URL:https://www.forbes.ru/obshchestvo/403071-nepobedimaya-korrupciya-vo-skolko[In English] (accessed: 24.01.2025).

18 Transparency International. 2024. “National Integrity System Assessments.” *Transparency International*, July 30. Accessed August 28, 2024. Available at: - URL:https://www.transparency.org/en/national-integrity-system-assessments. [In English] (accessed: 24.01.2025).

19 World Bank. 2023. “Corruption Is a Global Problem for Development. To Fight It, We All Have a Role to Play.” *World Bank Group*, June 13. Accessed September 5, 2024. Available at: - URL:https://www.worldbank. [In English] (accessed: 24.01.2025).

20 United Nations. 2024. *The Sustainable Development Goals Report 2024*. Report. New York. P. 245-262. [In English]

Information about authors:

Aktore Talgatuly – **corresponding author,** DPA candidate at the Institute of management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aktoretalgatuly@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1370-5723

Zhaslan Khamitov - First Deputy Head of the Department of Anti-corruption Agency of the Republic of Kazakhstan (Anti-corruption Service) for the Ulytau region, Zhezkazgan, Ulytau region, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zhaslankadet@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5669-6022

Информация об авторах:

Ақтөре Талғатұлы – **основной автор,** докторант программы DPA Института управления Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: aktoretalgatuly@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1370-5723

Жаслан Хамитов – первый заместитель руководителя Департамента Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы) по Улытауской области, г. Жезказган, Улытауская область, Республика Казахстан.

E-mail: zhaslankadet@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5669-6022

Авторлар туралы ақпарат:

Ақтөре Талғатұлы – **негізгі автор,** Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Басқару институтының DPA докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aktoretalgatuly@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1370-5723

Жаслан Хамитов – Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) Ұлытау облысы бойынша департаменті басшысының бірінші орынбасары, Жезқазған қ., Ұлытау облысы, Қазақстан Республикасы.

E-mail: zhaslankadet@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5669-6022

МРНТИ 06.81.55 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.37**

A.Zh. Orazayev[1*], V.S. Garkavenko[1]

[1] KIMEP University,
050000, Almaty, Kazakhstan,
*e-mail: a.orazayev@kimep.kz

INFLUENCE OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS ON BRAND

Abstract

Integrated Marketing Communications (IMC) has evolved as a fundamental strategic approach that ensures brand consistency across multiple promotional channels. Over the past two decades, IMC has expanded from a tactical coordination of marketing tools to a comprehensive framework aligned with brand equity development. Among the key dimensions of brand equity, brand loyalty has received significant attention due to its impact on consumer commitment and long-term business success. However, the academic discourse on the relationship between IMC and brand loyalty remains fragmented, lacking a systematic understanding of how IMC fosters consumer loyalty. To address this gap, this study employs a bibliometric analysis of 20 years of research (2005–2024) from the Scopus database. The analysis identifies key trends, influential authors, thematic clusters, and research networks that shape the IMC-brand loyalty domain. The findings highlight the growing intersection of IMC and brand equity, particularly through digital integration, message consistency, consumer engagement, and strategic branding. This study contributes to the literature by offering a structured mapping of the IMC-brand loyalty landscape, providing insights for both scholars and practitioners to refine IMC strategies for enhanced brand equity outcomes.

Key words: Integrated Marketing Communications (IMC), brand loyalty, brand equity, bibliometric analysis, marketing communications, consumer engagement

Introduction

Integrated Marketing Communications (IMC) refers to the strategic coordination of all promotional and communication tools to provide a unified message and achieve synergistic marketing effects (Kitchen et al., 2008). The concept gained formal recognition in the early 1990s when Northwestern University established a graduate program in IMC (Kitchen et al., 2008). Over the subsequent decades, IMC has evolved from a tactical integration of advertising and promotional tools into a broader strategic approach that aligns marketing communications with the overall brand strategy (Kitchen et al., 2008). In parallel, brand equity, which is known as the value added to a product by its brand name, became a central focus in marketing, with brand loyalty identified as a core dimension of brand equity (Yoo & Donthu, 2001). Brand loyalty is commonly defined as “a deeply held commitment to rebuy or repatronize a preferred product/service consistently in the future… despite situational influences and marketing efforts having the potential to cause switching” (Oliver, 1999). High brand loyalty can yield significant competitive advantages, including greater customer lifetime value and resilience to competitor actions (Chaudhuri & Holbrook, 2001; Oliver, 1999) [1].

Marketing scholars and practitioners recognize that effective communications are crucial for building strong brands and loyal customer relationships. Consistent and coordinated messaging across channels is believed to reinforce brand associations and trust, ultimately strengthening brand loyalty (Madhavaram et al., 2005; Porcu et al., 2012). Indeed, IMC’s emphasis on message consistency and synergy directly supports the development of brand equity, for instance, by ensuring that every consumer touchpoint conveys a coherent brand image that can deepen loyalty. However, research on the IMC-brand equity relationship has been somewhat fragmented over the years (Yazdi et al., 2024). Some studies have examined specific links, such as how integrated campaigns affect customer perceptions and loyalty in specific industries (Kerr & Patti, 2015). Still, a comprehensive view of the intellectual structure linking IMC and brand loyalty remains lacking. This gap is highlighted by calls in the literature for more research on how IMC drives brand outcomes; for instance, Porcu et al. (2012) identified a need to examine IMC’s effects on “communication outcomes and brand outcomes,” such as loyalty.

To address this gap, this study employs a bibliometric analysis of the past 20 years of research to map the knowledge base at the intersection of IMC and brand equity, with a particular focus on

brand loyalty. A bibliometric approach quantitatively analyzes patterns in scholarly publications (e.g., citations, co-authorship, keyword usage) to reveal the structure of research domains (Zupic & Čater, 2015). By analyzing 20 years of academic literature from the Scopus database, the paper identifies key themes, influential authors, collaborative networks, and evolving trends in IMC and brand loyalty. The decision to focus on the last two decades (approximately 2005–2024) is deliberate. Around the early 2000s, IMC practice and research began accelerating globally, moving from a largely theoretical concept to widespread adoption in various markets (Kitchen & Schultz, 2009; Porcu et al., 2012). Focusing on this 20-year window allows us to capture the substantial growth and diversification of IMC research during the digital era, including the rise of new channels (e.g., social media) and concepts (e.g., experiential marketing) that have influenced brand loyalty. In other words, this timeframe balances historical depth with currency, encompassing both foundational studies and the most recent developments in IMC and brand equity research (Kitchen et al., 2008; Luxton et al., 2015) [2].

This paper is structured as follows. First, it reviews relevant literature on IMC and brand equity/loyalty to establish the conceptual background. Next, the paper describes bibliometric methodology and justifies its suitability for this research. Then it presents results on publication trends, co-citation networks, keyword co-occurrence, and author collaborations. Finally, it discusses the implications of these findings for theory and practice, and suggests directions for future research. By mapping the intellectual landscape of IMC and brand loyalty research, this study provides scholars and practitioners with an integrated view of past insights and emerging trends in building brand equity through integrated communications.

Literature review

IMC emerged in the late 20th century as a response to increasingly fragmented media and the need for consistent brand messaging. Schultz and other fellow researchers were among the pioneers advocating for IMC in the early 1990s. They emphasized that all marketing communications, i.e., advertising, public relations, sales promotion, direct marketing, etc., should be planned jointly to ensure a unified voice and maximum persuasive impact (Schultz et al., 1993). The foundational definition by Caywood and Ewing (1991) described IMC as "a concept of marketing communications planning that recognizes the added value of a comprehensive plan" that integrates a variety of communication disciplines (e.g., advertising, direct mail, etc.) to provide clarity and consistency (Caywood & Ewing, 1991). Initially, IMC was seen primarily as the coordination of promotional tools. Over time, however, its scope broadened. Scholars introduced broader, "second-generation" definitions of IMC that include strategic and organizational dimensions (Kitchen et al., 2008). For example, IMC has been defined as "an audience-driven business process of strategically managing stakeholders, content, channels, and results of brand communication programs" (Kliatchko, 2008), highlighting that IMC involves aligning internal structures and resources to deliver value to consumers [3] consistently.

By the 2010s, IMC had firmly evolved from a mere tactical integration to a strategic management function within firms (Kitchen et al., 2008; Kitchen & Schultz, 2009). Kitchen (2017) notes that what began as a "harmonization" of messaging tools is now regarded as a strategic business process that can create competitive advantage and drive organizational performance (Kitchen & Schultz, 2009). This evolution was driven in part by the proliferation of digital media and interactive platforms in the 2000s, which made it even more critical for brands to maintain consistency across numerous touchpoints (online and offline). In fact, over the past two decades, "the integration of marketing functions has moved from theory to practice" (Kitchen et al., 2008), with companies worldwide embracing IMC principles to navigate the complex media landscape. The academic literature mirrored this shift: whereas early IMC research in the 1990s debated definitions and scope (e.g., what activities count as IMC), later research delved into implementation challenges, measurement of IMC effectiveness, and its strategic role in branding (Kitchen & Schultz, 2009; Schultz & Patti, 2009). Scholars also differentiated between IMC concepts (theoretical frameworks, definitions) and IMC practice (how firms actually implement integration) (Kitchen & Schultz, 2009).

By the 2000s, studies on IMC practices across various countries (e.g., USA, UK, Australia, South Africa, China, Thailand) had proliferated (Kitchen et al., 2008), reflecting IMC's global adoption.

In summary, IMC is now regarded as a holistic approach to marketing communications management, requiring cross-functional coordination and a customer-centric perspective. The ultimate goal of IMC is not just short-term sales or message uniformity [4], but the building of strong brands and relationships through sustained, coherent communication efforts (Schultz & Patti, 2009). This makes IMC particularly relevant to brand equity outcomes such as brand loyalty, which the paper discusses further [5].

Brand equity is the value a brand adds to a product in consumers' minds. High brand equity can manifest as consumers willing to pay premium prices, consistently choosing the brand, or advocating for it. Those mentioned behaviors are closely tied to brand loyalty. Aaker's seminal framework conceptualizes brand equity as a multi-dimensional construct, comprising brand loyalty, brand awareness, perceived quality, and brand associations (Aaker, 1991). Brand loyalty is often regarded as the core dimension, because it directly translates into sustained future sales and competitive insulation (Yoo & Donthu, 2001). Yoo and Donthu (2001), for instance, operationalized consumer-based brand equity, treating brand loyalty as a key component, and empirically demonstrated that higher loyalty corresponds to higher overall brand equity. In simple terms, brand loyalty is both an antecedent to and outcome of substantial brand equity [6]. By the end of the day, loyal customers enhance a brand's value, and substantial brand value further reinforces loyalty in a virtuous cycle.

Brand loyalty itself has been studied extensively in marketing. Oliver (1999) offered a comprehensive definition, describing loyalty as "a deeply held commitment to rebuy or repatronize a preferred product/service consistently in the future, thereby causing repetitive same-brand purchasing, despite situational influences and marketing efforts having the potential to cause switching" (Oliver, 1999). This definition underscores that true loyalty goes beyond repeat purchase behavior; it involves a psychological attachment and commitment to the brand [7]. Loyal customers are less susceptible to competitive offers and contribute to stable, long-term revenue for firms (Chaudhuri & Holbrook, 2001; Oliver, 1999). Prior research distinguishes between behavioral loyalty (actual repeat purchases) and attitudinal loyalty (a favorable attitude and intention to keep buying) (Chaudhuri & Holbrook, 2001). Both aspects are essential: behavioral loyalty reflects realized brand equity in the marketplace, while attitudinal loyalty indicates the depth of the customer-brand relationship [8].

A rich stream of literature has identified drivers and consequences of brand loyalty. Consistently positive product experiences, high perceived quality, emotional attachment (e.g., brand love), and trust in the brand all strengthen loyalty. In turn, brand loyalty contributes to higher market share and profitability (Chaudhuri & Holbrook, 2001). Importantly, loyalty does not arise in a vacuum – it is nurtured through marketing activities, especially communications that engage customers and reinforce the brand's value proposition. This is where IMC comes into play: integrated communications can cultivate brand loyalty by ensuring that every encounter a consumer has with the brand – whether an advertisement, a social media post, or a sales promotion – delivers a coherent message that resonates and builds trust over time.

Given the intuitive connection between consistent communications and loyal customer relationships, surprisingly few early studies explicitly examined IMC's impact on brand equity metrics. Much of the 1990s IMC literature focused on defining the concept and demonstrating its importance in general (Kitchen et al., 2008), rather than linking it to brand outcomes. However, as the field matured, researchers began exploring how IMC contributes to building strong brands. Madhavaram, Badrinarayanan, and McDonald (2005) presented one of the early conceptual frameworks connecting IMC to brand equity strategy. They argued that IMC and a clear brand identity are critical components of a firm's brand equity strategy, proposing that effective IMC implementation enhances brand equity by strengthening brand awareness, image, and loyalty (Madhavaram et al., 2005). Their work established theoretical propositions that communication efforts integrated into brand strategy should positively affect brand loyalty and other equity dimensions. Similarly, Keller (2009) highlighted the challenges and opportunities of building brand

equity in a rapidly changing marketing communications environment (Keller, 2009). He emphasized that maintaining message consistency across new digital channels is vital for nurturing consumer brand relationships (loyalty) in the modern era [9].

On the empirical front, some studies in the 2000s and 2010s provided evidence for IMC's positive effects on brand equity. For example, Luxton, Reid, and Mavondo (2015) found that firms with higher IMC capability (measured by cross-functional coordination and consistency in messaging) achieved superior brand performance, including metrics related to brand equity and market share (Luxton et al., 2015). Their study, in the context of large Australian companies, showed that a well-implemented IMC program can directly contribute to outcomes such as customer loyalty and brand market strength. Case studies in specific industries have echoed this link: An empirical study in the banking sector found that various marketing communication dimensions (advertising, public relations, corporate communications) collectively influenced brand loyalty among customers (Porcu et al., 2012) [10]. Another study in retailing reported that a higher degree of integrated marketing communications is associated with stronger retail brand loyalty (Porcu et al., 2012). These findings align with the notion that when consumers receive a clear, unified brand message repeatedly, their attitudes (and eventually their behaviors) toward the brand become more favorable and steadfast.

Nevertheless, a coherent "*big picture*" of how IMC and knowledge of brand loyalty have developed remains underexplored. The literature on IMC is vast and multifaceted, while brand loyalty research is also extensive; only a subset of studies explicitly intersects the two. Researchers have noted that the IMC literature could benefit from greater integration with branding outcomes (Porcu et al., 2012). In their review, Porcu et al. (2012) urged examining IMC's effects on "*brand outcomes*" (like brand loyalty and image), suggesting that this area was under-researched. More recently, scholars have attempted to map out the intellectual structure of related domains. For example, Chabowski, Samiee, and Hult (2013) conducted a bibliometric analysis of global branding literature and identified major thematic areas in branding research (Chabowski et al., 2013). They uncovered clusters such as brand strategy, brand positioning, and brand performance, but an explicit IMC cluster did not prominently appear in the branding domain map. This indicates that the intersection might lie at the periphery of both the IMC and branding literatures [11]. A very recent study by Yazdi et al. (2024) applied bibliometric analysis to 28 years of brand loyalty research. It noted emerging trends like brand love, consumer-brand identification, and the role of social media in loyalty (Yazdi et al., 2024). Their findings imply that contemporary brand loyalty research is increasingly considering emotional and digital communication aspects, which are inherently linked to IMC strategies.

In light of these observations, a bibliometric analysis focusing specifically on IMC and brand equity (with emphasis on loyalty) is timely. Quantitatively analyzing publications over the last 20 years should identify whether IMC and brand loyalty have converged into a distinct research stream, which theories or authors are most influential, and how trends (such as the advent of social media or experiential branding) have shifted the conversation. This approach moves beyond a traditional narrative review by systematically mapping the structure of the literature, thereby offering an objective overview of accumulated knowledge (Zupic & Čater, 2015). Before presenting the results, the following section details the methodology of the bibliometric analysis and the steps taken to ensure a robust and credible review [12].

Materials and methods of research

To achieve a comprehensive and unbiased overview of the IMC-brand loyalty research landscape, a bibliometric analysis was conducted. Bibliometric methods use quantitative techniques to analyze academic literature (e.g., citation analysis, co-citation networks, co-authorship patterns, keyword co-occurrences). They are well-suited for mapping the intellectual structure of a research field (Zupic & Čater, 2015). This approach introduces a measure of objectivity into literature reviews by relying on aggregated publication data, thereby mitigating individual researcher bias (Zupic & Čater, 2015). In recent years, bibliometric analysis (also referred to as "science mapping") has gained acceptance in marketing and management research as a means of synthesizing knowledge systematically and reproducibly (Norris & Oppenheim, 2007; Zupic & Čater, 2015). Notably, several high-impact studies have employed bibliometric techniques to review marketing subfields. For

instance, Chabowski et al. (2013) mapped global branding research (Chabowski et al., 2013), and others have analyzed contributions in international marketing. Following this established methodological trend, our study design involved the following key steps: The Scopus database was primarily used to retrieve relevant literature. Scopus is one of the largest multidisciplinary databases of peer-reviewed research and is recognized for its broad coverage and reliable citation tracking (Norris & Oppenheim, 2007). It has been shown to provide strong coverage of social science research, making it suitable for bibliometric analysis in marketing domains (Norris & Oppenheim, 2007). Scopus was chosen over alternatives (e.g., Web of Science) because of its extensive index of marketing and business journals and its exportable citation data. The search query was designed to capture the intersection of IMC, brand equity, and loyalty. Specifically, the paper aimed to search article titles, abstracts, and keywords for terms related to IMC and brand equity. The query string included variations of "Integrated Marketing Communication" (and its plural "Communications," as well as the abbreviation "IMC") combined with "brand equity" OR "brand loyalty" OR related terms using Boolean operators [13].

TITLE-ABS-KEY (("Integrated Marketing Communication" OR "Integrated Marketing Communications" OR "IMC") AND ("brand equity" OR "brand loyalty" OR "brand awareness" OR "brand perception" OR "brand trust")) AND (LIMIT-TO (LANGUAGE, "English")) AND (LIMIT-TO (SRCTYPE, "j"))

This broad query ensured the paper included studies explicitly linking IMC to brand equity outcomes, as well as those focusing on brand loyalty in the context of marketing communications.

The initial search yielded a set of publications (journal articles, conference proceedings, and review papers) that potentially matched the criteria. It was limited to English-language publications to ensure consistency in analysis (non-English works were excluded). The paper focused primarily on journal articles, given that they represent archival research of high quality; however, it also considered high-quality conference papers and book chapters if they were indexed in Scopus and had citations. Each retrieved title and abstract was scanned to ensure relevance – for example. During the research, papers in which "IMC" stood for unrelated concepts (if any) were excluded, as were those in which brand equity was mentioned only peripherally, without a focus on communications. After this screening, we obtained a final dataset of relevant publications. In total, approximately 182 documents met all criteria. These publications span from 2005 to 2024 and collectively form the corpus for analysis.

Multiple bibliometric techniques were applied to the dataset using a combination of software tools. Bibliometric analysis generally involves two levels: (a) performance analysis, which examines productivity and impact (e.g., number of publications per year, top authors, top journals, citation counts), and (b) science mapping, which explores the relationships between items (e.g., how articles or authors are connected through citations or keyword usage) (Zupic & Čater, 2015). In the study, performance analysis was conducted using the R package bibliometrix to tabulate publication counts and citation metrics. For science mapping, VOSviewer was used, following guidelines by Zupic and Čater (2015). Key analyses performed include: citation analysis, identifying the most-cited papers in the dataset to see which works are considered foundational in IMC-brand equity research. Co-citation analysis - examining how often subsequent works cite pairs of papers together. Co-citation patterns allow to detect clusters of literature that form distinct subthemes or intellectual communities within the field (Kliatchko, 2008; Kitchen et al., 2008). A co-citation network of references was generated and applied community detection algorithms to find clusters of closely linked papers. Keyword co-occurrence analysis - analyzing the frequency with which certain keywords appear together in the titles/abstracts of the dataset. This reveals prevalent topics and emerging themes. A co-word network was built, with nodes representing keywords and links indicating co-occurrence in the same article, with stronger links for more frequent co-occurrences (Keller, 2009). Co-authorship and collaboration analysis - mapping the social structure of the research field by looking at authorship networks. The paper identified which authors frequently co-author together and which institutions/countries contribute most. This helps uncover collaboration patterns (Luxton et al., 2015). Analysis of Trends - to address the "time" dimension, the paper examined trends such as publication output over time (to

observe growth in interest) and the temporal evolution of keywords (to see when certain topics gained prominence). For example, within the paper, a chronological analysis of keyword usage was performed: grouping the two-decade period into sub-periods (e.g., 2005–2010, 2011–2015, 2016–2020, 2021–2024) to observe which keywords were most frequent in each sub-period and which new keywords emerged in later years. Moreover, the paper examined citation trends, such as whether certain seminal papers remain highly cited throughout the period or whether newer works are becoming influential.

By combining these methods, the bibliometric analysis provides both a descriptive overview (e.g., who publishes on IMC and brand loyalty, and where) and a relational mapping (how concepts and studies are interlinked). Such a dual analysis offers a rich understanding of the field's development (Zupic & Čater, 2015). A bibliometric review is particularly suitable here because it systematically synthesizes a large body of work spanning marketing communications and branding – areas that are often studied separately. As Zupic and Čater (2015) note, bibliometric methods can "map the structure and development of scientific fields" and serve as a valuable complement to traditional narrative reviews. In the context of IMC and brand equity, where research is dispersed across journals and disciplines (advertising, branding, corporate communications, etc.), a bibliometric mapping provides an integrated perspective that would be hard to achieve through a manual review alone [14].

In the following section, the paper presents the findings of our analysis, organized by publication trends and the key network analyses (co-citation, co-occurrence, co-authorship). All results are reported with an emphasis on the brand loyalty dimension of brand equity, aligning with our focus on how IMC research relates to nurturing loyal customers and strong brands.

Results and discussion

Over the past 20 years, research at the intersection of IMC and brand equity has grown notably. In 2005, scholarly output on this specific intersection was scant – only a handful of papers touched on integrating marketing communications with brand loyalty or equity. However, by the mid-2010s, annual publications had increased significantly, reflecting a rising academic interest in how orchestrating communications can build brand value. From only 3 publications in 2005, the count grew to around 15 per year by 2015, and reached over 20 per year in the late 2010s, with a peak of 25 publications in 2021. This upward trajectory aligns with broader trends in IMC research (which expanded globally after 2000) and with the heightened emphasis on brand equity in the marketing literature. It also mirrors practical developments as more firms adopted IMC approaches in the 2010s and academics increasingly examined outcomes such as brand loyalty.

Table 1 - Top Contributing Authors (2005–2024)

Rank	Author	Key Affiliation	Publications	Total Citations
1	Kitchen, P. J.	Univ. of Salford (UK)	15	430
2	Schultz, D. E.	Northwestern Univ. (USA)	10	493
3	Šerić, M.	Univ. of Zagreb (Croatia)	9	119
4	Reid, M.	Univ. of Canberra (Australia)	7	290
5	Porcu, L.	Univ. of Granada (Spain)	6	67
Note - compiled by the author				

In terms of venue and disciplinary spread, the publications are distributed across marketing and communication journals. Table 1 summarizes some key productivity and impact indicators for this literature. The most active scholars in IMC-brand equity research include well-known IMC pioneers and branding experts, suggesting a blend of expertise from both domains. For example, Philip J. Kitchen and Don E. Schultz, who were instrumental in developing IMC, are among the most prolific authors in our dataset. Each scholar contributed numerous papers that often discuss IMC effectiveness and its influence on branding (Kitchen et al., 2008). On the branding side, researchers like Kevin Lane Keller (known for brand equity theory) appear frequently, often as highly cited authors, even if not always as first authors of new papers. The presence of Keller's work in many bibliographies

indicates that branding frameworks underpin much of the IMC and brand equity discussion. Other notable contributors include Sandra Luxton, Michael Reid, and Marija Šerić. All of whom have studied IMC capabilities and brand outcomes.

Table 2 - Top Contributing Journals (2005–2024)

Rank	Journal / Source	Publications	Total Citations
1	Journal of Marketing Communications	40	1008
2	European Journal of Marketing	19	350
3	Journal of Promotion Management	16	131
4	International Journal of Advertising	15	436
5	Journal of Advertising	13	809
Note - compiled by the author			

As shown, Kitchen and Schultz lead in publication count, reflecting their continued contribution to IMC scholarship. Don Schultz's work has the highest number of citations in this domain, underscoring his foundational role in IMC. Keller's influence is captured not by direct publication count but by how often he is cited; Keller (1993, 2001, 2009) are among the most referenced works overall. Regarding journals, most publications are concentrated in a few key outlets. The Journal of Marketing Communications leads with 40 papers. It is known as a specialist outlet often publishing IMC research. However, mainstream high-impact journals like European Journal of Marketing and International Journal of Advertising also feature significantly, indicating that IMC-brand equity studies appear in both specialized and broader marketing journals.

Geographically, the author affiliation data indicates that the United States is the most significant contributor to this literature, followed by the UK, Australia, and several European countries. This distribution aligns with the origins of the IMC concept and the robust branding research tradition in the U.S. Active scholars bolster the UK and Australia's presence and may also reflect an interest in IMC in those markets. There is growing representation from emerging markets in the later years of the period, such as China, India, and Indonesia, often examining IMC in local industries. However, cross-country collaboration remains limited; researchers from the same country co-author most papers in the dataset.

In summary, the descriptive analysis paints a picture of a steadily growing field, anchored by a mix of IMC experts and brand equity scholars. The literature is published in both specialized and top-tier journals, indicating its significance. Next, the paper delves into the co-citation network, which reveals how the body of knowledge is structured into distinct thematic clusters, and where the IMC–brand loyalty nexus lies within that structure.

Co-citation analysis uncovers how frequently pairs of documents are cited together, which is a proxy for the relatedness of ideas. By mapping co-citation relationships among the references in our dataset, the paper identified several distinct clusters of literature that constitute the intellectual backbone of IMC and brand equity research. Each node represents a frequently cited reference (article or book) and is grouped by cluster. Five major clusters in the co-citation network were identified:

The largest cluster, comprising classic IMC literature - IMC Foundations and Evolution. Key authors in this cluster include Don E. Schultz, Tom Duncan, Sandra Moriarty, Clarke Caywood, and Philip J. Kitchen (Kitchen & Schultz, 2009; Schultz et al., 1993). These works (mostly from 1991–2005) lay the groundwork for IMC as a concept, discussing definitions, scope, the need for integration, and how to implement and evaluate IMC programs.

The second cluster explicitly bridges IMC with branding outcomes. Representative authors include Kevin L. Keller (Keller, 1993, 2001, 2009), Prasad A. Naik, Kaylene Williams & Robert A. Peterson, Shuili (Kevin) Madhavaram, and the Belch & Belch advertising texts. The presence of Keller's seminal work on conceptualizing brand equity indicates that many papers in our dataset ground their IMC arguments in this framework.

The third cluster, Strategic IMC and New Media, focuses on defining IMC, identifying its drivers and barriers, and extending IMC into digital and global contexts (Kliatchko, 2008; Kitchen et

al., 2008). This includes how new interactive platforms can be integrated into campaigns, reflecting the evolution of IMC in the digital era.

Cluster number four - IMC Measurement and Effectiveness, deals with how to measure IMC success and validate it as a customer-centric strategy (Schultz & Patti, 2009). These works propose metrics and frameworks for evaluating IMC campaigns (e.g., ROI and brand health indicators) and demonstrate IMC's contribution to brand equity and loyalty.

Last, the fifth cluster, Data-Driven IMC and Interactive Marketing, centers on the integration of customer data, CRM, and interactive marketing into IMC (Peltier et al., 2006). It highlights how firms can use database marketing to customize and improve IMC, thereby potentially enhancing loyalty.

These clusters collectively map the knowledge structure linking IMC and brand equity. Cluster 2 (IMC-Brand Equity) is particularly relevant because it explicitly contains the intersection of the two concepts – bridging foundational brand equity theory (Keller, 1993, 2001) with IMC integration studies. The network shows that while IMC foundations form one major community, and branding forms another, they are connected by works that integrate both (Madhavaram et al., 2005; Keller, 2009). This underscores a growing consensus that IMC contributes significantly to brand-building outcomes, such as brand loyalty. However, each cluster addresses different aspects (foundational theory, measurement, strategy, new media, data-driven approaches).

Analyzing keywords in the dataset's publications provides another perspective on the main research topics and their popularity over time. The keyword co-occurrence network highlights groups of keywords that commonly appear together, typically corresponding to research themes. One cluster of keywords centers around "Brand Equity" and its constituent elements, including brand loyalty, brand awareness, brand image, brand identity, and corporate image. These tend to co-occur with terms such as integrated communication and branding strategy, encapsulating studies that examine how IMC efforts influence the building blocks of brand. Another cluster of keywords relates to "Marketing Communication Tools and Channels," e.g., advertising, public relations, sales promotion, social media, digital marketing, and content marketing. Early studies emphasize traditional tools, while later studies increasingly incorporate digital-centric terms like social media. "Brand experience" and "brand engagement" also appear, reflecting an emerging focus on experiential branding and on fostering emotional connections with consumers through IMC. A further set of keywords covers "Consumer behavior" and "consumer–brand relationships", indicating that many papers link IMC to psychological mediators of loyalty, such as trust, satisfaction, or brand love. Finally, a cluster around "Integration and Measurement" issues features terms such as IMC effectiveness, message consistency, multichannel integration, ROI, and customer data integration, indicating concern about how to implement and quantify IMC success.

Over time, there has been a clear shift from a focus on coordinating traditional advertising and promotion (2000s) to integrating digital media and designing holistic brand experiences (2010s–2020s). Social media emerged as a top keyword from about 2010 onward, reflecting the field's adaptation to new interactive platforms. Another noticeable trend is the rising prominence of emotional and relational constructs (brand love, brand community, engagement), indicating an evolving understanding of how integrated marketing communications can cultivate deeper loyalty rather than just repeated purchases.

Co-authorship analysis shows that while many authors collaborate, the network is moderately fragmented, with a few prominent clusters around leading scholars. For instance, Philip J. Kitchen's co-authorship network spans multiple countries (the UK, South Africa, and New Zealand), whereas Don E. Schultz's collaborations are often U.S.-focused. Cross-continental collaborations remain relatively rare, suggesting an opportunity for more globally integrated research. Institutions such as Northwestern University (USA), the University of Salford (UK), and the University of Zagreb (Croatia) serve as hubs for IMC-brand loyalty research. The country-level analysis confirms the U.S. as the most significant contributor in terms of volume, followed by the UK, Australia, and several European nations. However, emerging markets such as China and India have increasingly published on IMC and brand loyalty, especially after 2015. Overall, the field is moderately collaborative but

still shows strong regional clusters of authors. Increased international co-authorship might yield richer insights into how IMC practices shape loyalty across different cultural and economic contexts.

Several noteworthy insights emerge from this bibliometric analysis, each carrying implications for both theory development and marketing practice.

The co-citation analysis shows that branding frameworks (e.g., Keller's) are frequently cited alongside IMC studies, indicating a convergence of research streams. This integration suggests that a holistic brand equity model should explicitly include IMC as an antecedent to loyalty and other equity outcomes (Keller, 2009; Madhavaram et al., 2005). For practitioners, the implication is that siloed communications risk undermining brand equity, whereas integrated efforts can amplify loyalty by reinforcing consistent brand associations.

Early IMC work established definitions and justification for integration. Over time, the focus has expanded to digital communications, social media, and experiential branding (Kliatchko, 2008; Kitchen et al., 2008). This reflects the broader digital transformation in marketing, demonstrating IMC's adaptability to new platforms and consumer behaviors. Future research will likely delve deeper into personalizing IMC efforts with AI and data analytics.

While a correlation has been established, more work is needed to clarify the causal pathways through which IMC drives loyalty. Potential mediators (e.g., brand trust, brand love, engagement) have been identified in the literature, but comprehensive models are scarce. Research designs incorporating experiments or longitudinal data could illuminate whether IMC's consistency primarily fosters emotional attachment, cognitive clarity, or both.

The moderate fragmentation of co-authorship networks suggests that global collaboration is not yet maximized. Cross-cultural studies could deepen understanding of IMC's impact on loyalty in diverse contexts, offering nuanced insights for multinational brands. Scholars in emerging markets could also benefit from partnering with established IMC experts to study local phenomena, thus broadening the field's scope.

The consistent finding that IMC correlates positively with brand loyalty underscores the strategic imperative of integrated communications. Marketers should ensure every channel, from traditional media to social platforms, speaks with one brand voice. Doing so not only drives immediate campaign synergy but also builds the long-term emotional bonds that underpin brand loyalty (Madhavaram et al., 2005; Luxton et al., 2015).

Opportunities include investigating how AI-driven personalization can coexist with a unified brand identity, exploring IMC's role in non-profit and political contexts, and developing robust metrics that directly tie IMC to customer lifetime value. Ongoing bibliometric studies could track emerging themes such as metaverse marketing and immersive brand experiences, ensuring scholarship remains up to date with technological and cultural shifts.

Conclusion

Over the last 20 years, the interplay between IMC and brand equity, particularly brand loyalty, has progressed from a conceptual notion to a research area with considerable empirical support. This bibliometric analysis has illustrated the field's growth, identified key thematic clusters, and mapped how scholars are bridging IMC theory with brand loyalty outcomes. The findings underscore that integrated communications are not merely about consistency for its own sake but are a strategic avenue for building enduring customer relationships and competitive advantage.

As the marketing landscape evolves, IMC remains highly relevant. The rise of digital platforms and two-way media enriches IMC's potential but also complicates message coordination. The emotional and experiential dimensions of loyalty, emerging strongly in recent research, hint at a future in which IMC is as much about orchestrating brand experiences as about delivering information. For both academics and practitioners, the implications are clear: integration, supported by data and guided by strategic brand stewardship, is vital to fostering the deep customer attachments that define brand loyalty.

By synthesizing two decades of literature, this study provides a roadmap of where IMC–brand loyalty research has been and where it might go next. The hope is that these insights will spur further inquiries into how best to coordinate marketing communications in a rapidly changing world,

ensuring that theoretical advances and real-world practice remain closely aligned in the pursuit of substantial, loyalty-driven brand equity.

REFERENCES

1 Aaker D. A. Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name. New York: Free Press. 1991. P. 177-184.

2 Caywood C. L., & Ewing R. Integrated marketing communications: A new master's degree concept. Public Relations Review, 1991.17(3), P. 237-244.

3 Chabowski B. R., Samiee S., & Hult G. T. M. A bibliometric analysis of the global branding literature and a research agenda. Journal of International Business Studies, 2023. 44(6), P. 622–634.

4 Chaudhuri A., & Holbrook M. B. The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. Journal of Marketing, 2022. 65(2), P. 81–93.

5 Keller K. L. Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. Journal of Marketing, 1993. 57(1), P. 1–22.

6 Keller K. L. Building customer-based brand equity: A blueprint for creating strong brands. Marketing Management, 2021. 10 (2), P. 15–19.

7 Keller K. L. Building strong brands in a modern marketing communications environment. Journal of Marketing Communications, 2019. 15(2–3), P. 139–155.

8 Kerr G., & Patti C. H. Strategic IMC: From abstract concept to marketing management tool. Journal of Marketing Communications, 2015. 21(5), P. 317–339.

9 Kliatchko J. Revisiting the IMC construct: A revised definition and four pillars. International Journal of Advertising, 2021. 27(1), P. 133–160.

10 Kitchen P. J., Kim I., & Schultz D. E. Integrated marketing communications: Practice leads theory. Journal of Advertising Research, 2021. 48(4), P. 531–546.

11 Kitchen P. J., & Schultz D. E. IMC: New horizon/false dawn for a marketplace in turmoil? Journal of Marketing Communications, 2023. 15(2–3), P. 197–204.

12 Luxton S., Reid M., & Mavondo F. Integrated marketing communication capability and brand performance. Journal of Advertising, 2015. 44(1), P. 37–46.

13 Madhavaram S., Badrinarayanan V., & McDonald R. E. Integrated marketing communication (IMC) and brand identity as critical components of brand equity strategy: A conceptual framework and research propositions. Journal of Advertising, 2022. 34(4), P. 69–80.

14 Mamun-Ur-Rashid M., Strong C., Raihan J., & Islam M. S. Mapping the integrated marketing communications research: A bibliometric analysis. International Journal of Marketing, Communication and New Media, 2022. 10(18), P. 4–27.

ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН МАРКЕТИНГТІК КОММУНИКАЦИЯЛАРДЫҢ БРЕНДКЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар (ИМК) – брендтің түрлі жарнамалық арналары бойынша бірізділігін қамтамасыз ететін негізгі стратегиялық тәсілге айналды. Соңғы жиырма жылда ИМК маркетинг құралдарының тактикалық үйлесімінен бренд құнын дамытуды көздейтін кешенді жүйеге айналды. Бренд капиталының негізгі құрамдас бөліктерінің ішінде брендке адалдық ерекше назарға ие, себебі ол тұтынушының тұрақты таңдауы мен компанияның ұзақ мерзімді табысына тікелей әсер етеді. Алайда, ИМК мен брендке адалдық арасындағы байланыс туралы академиялық пікірталас әлі де жүйеленбеген және ИМК-ның тұтынушылар адалдығын қалыптастыруға нақты қалай ықпал ететіні толық түсіндірілмеген. Осы олқылықты толтыру үшін бұл зерттеу Scopus дерекқоры негізінде 2005–2024 жылдар аралығындағы 20 жылдық ғылыми еңбектерге библиометриялық талдау жүргізеді. Талдау барысында негізгі үрдістер, беделді авторлар, тақырыптық кластерлер мен ғылыми желілер анықталды, олар ИМК мен брендке адалдық тақырыбының дамуына ықпал етіп келеді. Зерттеу нәтижелері ИМК мен бренд капиталы арасындағы байланыс тереңдеп келе жатқанын, әсіресе цифрлық интеграция, хабарламалар бірізділігі, тұтынушылармен өзара әрекеттесу және стратегиялық брендинг арқылы көрініс табатынын көрсетеді. Бұл зерттеу ИМК мен брендке адалдық саласының құрылымдық картасын ұсынып, ИМК стратегияларын жетілдіруге ұмтылатын ғалымдар мен практиктер үшін маңызды мәліметтер береді.

Негізгі сөздер: Интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар (ИМК), брендке адалдық, бренд капиталы, библиометриялық талдау, маркетингтік коммуникациялар, тұтынушылардың белсенділігі.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕГРИРОВАННЫХ МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ НА БРЕНД

Аннотация

Интегрированные маркетинговые коммуникации (ИМК) эволюционировали в ключевой стратегический подход, обеспечивающий согласованность бренда на различных промоканалах. За последние два десятилетия ИМК трансформировались из тактической координации маркетинговых инструментов в комплексную структуру, ориентированную на развитие ценности бренда. Среди ключевых аспектов бренд-капитала особое внимание уделяется лояльности к бренду, поскольку она напрямую влияет на приверженность потребителей и долгосрочный успех бизнеса. Тем не менее, академическое обсуждение взаимосвязи между ИМК и лояльностью к бренду остаётся фрагментированным, без системного понимания того, как ИМК способствуют формированию потребительской лояльности. Чтобы восполнить этот пробел, в исследовании проводится библиометрический анализ 20 лет научных публикаций (2005–2024) на основе базы данных Scopus. Анализ выявляет ключевые тренды, влиятельных авторов, тематические кластеры и исследовательские сети, формирующие область изучения связи ИМК и лояльности к бренду. Результаты подчеркивают растущее пересечение между ИМК и бренд-капиталом, особенно в аспектах цифровой интеграции, согласованности сообщений, вовлеченности потребителей и стратегического брендинга. Настоящее исследование вносит вклад в литературу, предлагая структурированную карту области ИМК и лояльности к бренду, предоставляя ценные ориентиры как для учёных, так и для практиков, стремящихся совершенствовать ИМК-стратегии ради повышения ценности бренда.

Ключевые слова: Интегрированные маркетинговые коммуникации (ИМК), лояльность к бренду, ценность бренда, библиометрический анализ, маркетинговые коммуникации, вовлеченность потребителей

REFERENCES

1 Aaker D. A. Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name. New York: Free Press. 1991. P. 177-184. [In English]

2 Caywood C. L., & Ewing R. Integrated marketing communications: A new master's degree concept. Public Relations Review, 1991.17(3), P. 237-244. [In English]

3 Chabowski B. R., Samiee S., & Hult G. T. M. A bibliometric analysis of the global branding literature and a research agenda. Journal of International Business Studies, 2023. 44(6), P. 622–634. [In English]

4 Chaudhuri A., & Holbrook M. B. The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. Journal of Marketing, 2022. 65(2), P. 81–93. [In English]

5 Keller K. L. Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. Journal of Marketing, 1993. 57(1), P. 1–22. [In English]

6 Keller K. L. Building customer-based brand equity: A blueprint for creating strong brands. Marketing Management, 2021. 10(2), P. 15–19. [In English]

7 Keller K. L. Building strong brands in a modern marketing communications environment. Journal of Marketing Communications, 2019. 15(2–3), P. 139–155. [In English]

8 Kerr G., & Patti C. H. Strategic IMC: From abstract concept to marketing management tool. Journal of Marketing Communications, 2015. 21(5), P. 317–339. [In English]

9 Kliatchko J. Revisiting the IMC construct: A revised definition and four pillars. International Journal of Advertising, 2021. 27(1), P. 133–160. [In English]

10 Kitchen P. J., Kim I., & Schultz D. E. Integrated marketing communications: Practice leads theory. Journal of Advertising Research, 2021. 48(4), P. 531–546. [In English]

11 Kitchen P. J., & Schultz D. E. IMC: New horizon/false dawn for a marketplace in turmoil? Journal of Marketing Communications, 2023. 15(2–3), P. 197–204. [In English]

12 Luxton S., Reid M., & Mavondo F. Integrated marketing communication capability and brand performance. Journal of Advertising, 2015. 44(1), P. 37–46. [In English]

13 Madhavaram S., Badrinarayanan V., & McDonald R. E. Integrated marketing communication (IMC) and brand identity as critical components of brand equity strategy: A conceptual framework and research propositions. Journal of Advertising, 2022. 34(4), P. 69–80. [In English]

14 Mamun-Ur-Rashid M., Strong C., Raihan J., & Islam M. S. Mapping the integrated marketing communications research: A bibliometric analysis. International Journal of Marketing, Communication and New Media, 2022. 10(18), P. 4–27. [In English]

Information about authors:

Askhat Orazayev - **corresponding author**, Ph.D. student, KIMEP University, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.orazayev@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-5746-7795

Vladimir Garkavenko - PhD associate professor, KIMEP University, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gvlad@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7774-781X

Информация об авторах:

Асхат Оразаев А.Ж. – **основной автор,** PhD докторант, Университет КИМЭП, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.orazayev@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-5746-7795

Владимир Гаркавенко – PhD, доцент, Университет КИМЭП, 050000, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gvlad@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7774-781X

Авторлар туралы ақпарат:

Асхат Оразаев – PhD **негізгі автор,** докторант, КИМЭП Университеті, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.orazayev@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-5746-7795

Владимир Гаркавенко – PhD, доцент, КИМЭП Университеті, 050000, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gvlad@kimep.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7774-781X

IRSTI 06.81.23 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.38**
UDC (658.4)

E.M. Adiyetova[2], K.M. Utepkaliyeva[3], A.B. Tlessova[4], K. Zhanabaikyzy[1*]

[1]Astana IT University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
[2]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
[3]Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, 090000, Kazakhstan
*e-mail: 03.karri@gmail.com

AGILE AND WATERFALL METHODOLOGIES IN IT PROJECT MANAGEMENT: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN'S OIL AND GAS INDUSTRY

Abstract

The transformation of project management approaches in the oil and gas industry is becoming increasingly crucial amid digitalization and the global transition to sustainable energy. This article examines the role of Agile and Waterfall methodologies in managing IT projects within Kazakhstan's oil and gas sector. The purpose of the article is to analyze the application of Agile and Waterfall methodologies in the management of IT projects in the oil and gas sector of Kazakhstan, to identify their advantages and limitations in the context of digitalization and to substantiate the feasibility of implementing adapted hybrid project management models. The study is based on a comprehensive literature review, which enabled the identification of theoretical foundations, practical applications, and limitations of both methodologies, as well as their potential for integration in the local context. The research methodology is grounded in content analysis, comparative evaluation, and synthesis of international and Kazakhstani sources, allowing for a balanced consideration of global best practices and regional specificities. The findings demonstrate that Agile methodologies provide flexibility, iterative value delivery, and enhanced collaboration, while Waterfall ensures compliance, predictability, and accountability. Despite Waterfall's dominance in Kazakhstan due to regulatory and organizational traditions, the gradual introduction of hybrid models offers new opportunities to improve project outcomes. The article concludes that a tailored hybrid framework could play a pivotal role in supporting Kazakhstan's digital transformation in the energy sector while ensuring compliance with international and national standards.

Keywords: Agile, Waterfall, Project management, IT projects, Oil and gas, Kazakhstan, Hybrid models.

Introduction

Project management in the modern world is considered not only a tool for achieving short-term objectives but also a strategic factor that determines the sustainability and competitiveness of industries. In Kazakhstan's oil and gas sector, where significant economic and technological resources are concentrated, project management is critical. Implementing IT projects in this industry is associated with high costs, strict deadlines, and rigorous compliance with regulatory requirements. Under such conditions, the choice of project management methodology becomes not merely a matter of internal efficiency, but a critically important factor at the national level.

In recent years, the digitalization of the oil and gas sector has intensified the demand for practical IT project management approaches, making methodological choices increasingly significant for both operational efficiency and long-term strategic development. While many global enterprises have already shifted toward adaptive and iterative management frameworks, Kazakhstan's oil and gas industry continues to rely predominantly on traditional linear models. This divergence highlights the need for a comprehensive scientific analysis of how Agile and Waterfall methodologies function within Kazakhstan's specific institutional, regulatory, and organizational environment.

The most widely discussed methodologies remain Agile and Waterfall, representing different paradigms and management philosophies. Agile is based on flexibility, iteration, and close collaboration among participants, emphasizing rapid value delivery and feedback. Waterfall, by contrast, focuses on strict sequencing, documentation, and execution predictability. Despite the global popularity of flexible approaches in IT, empirical data show that Agile's advantages are not universal and depend on context, process maturity, and the degree of regulatory pressure [1]. Moreover, the successful adoption of Agile in complex institutional environments requires overcoming cultural and organizational barriers [2].

A review of international research shows that previous studies thoroughly discuss the strengths and weaknesses of Agile and Waterfall across industries; however, they rarely address the unique conditions of capital-intensive and highly regulated sectors such as oil and gas. Existing scholarship highlights Agile's flexibility, iterative learning, and user-centeredness, while noting its limitations in audit-heavy environments requiring formal documentation. Conversely, research on Waterfall confirms its strengths in predictable planning and compliance [3], but emphasizes its rigidity, which often hinders adaptation to evolving digital requirements. What remains insufficiently explored is how these methodologies can be effectively aligned with Kazakhstan's governance structures, state audits, regulatory requirements, and hierarchical organizational culture.

In Kazakhstan's oil and gas sector, the dominance of traditional models is explained by a combination of factors: the high capital intensity of projects, strict regulation, distribution of responsibilities within hierarchical structures, and the need to pass state audits. Such an environment has historically favored waterfall approaches; however, digital transformation and the global climate agenda are driving the search for more adaptive management orchestration models.

These gaps reveal a specific research problem: despite the global shift toward hybrid and Agile-enhanced models, there is limited analytical and empirical understanding of how these methodologies can be implemented in Kazakhstan without compromising regulatory requirements. The scientific novelty of this study lies in providing a context-sensitive analysis of methodological applicability and in proposing a structured hybrid framework tailored for Kazakhstan's oil and gas IT landscape.

Materials and methods of research

The purpose of the study is to conduct a comparative analysis of the applicability of Agile and Waterfall methodologies in managing IT projects in Kazakhstan's oil and gas industry, as well as to justify the feasibility of hybrid models. Complementary theoretical and analytical methods are applied in the work.

The study focuses on IT projects in Kazakhstan's oil and gas sector, implemented both within the framework of internal digital initiatives and with the participation of external contractors and quasi-governmental structures. The study examines methodological approaches (Agile and Waterfall) and their combinations for managing deadlines, quality, risks, and requirements compliance.

The primary method is content analysis of peer-reviewed publications and industry reports, including both international sources and materials relevant to the Kazakhstani context. The analysis includes studies on the impact of methodologies on project success [4], comparative reviews of IT projects [5], conceptual works on the adoption of flexible approaches in complex environments, as well as publications devoted to barriers to adoption in capital-intensive industries [6] and the specifics of management practices in Kazakhstan.

Additionally, a comparative analysis is conducted across key criteria (flexibility, regulatory compliance, risks, delivery speed, manageability), allowing a systematic comparison of the strengths and weaknesses of the approaches. The synthesis method is used to develop the concept of hybrid management, taking into account local regulatory and cultural characteristics.

In addition to literature and content analysis, the study included a semi-structured survey of 32 project managers, IT specialists, and analysts working in Kazakhstan's oil and gas enterprises (including Tengizchevroil, KazMunayGas, and NCOC). The survey aimed to identify the dominant project management methodologies currently used in IT initiatives, the perceived advantages and challenges of Agile and Waterfall, and readiness for hybrid adoption. Responses were collected through Google Forms. Quantitative data were processed using descriptive statistics, while qualitative feedback was thematically coded to identify recurring patterns.

Results and their discussion

Empirical Findings and Survey Results. The survey revealed that 59% of respondents predominantly use the Waterfall model in their IT projects, while 28% apply Agile, and 13% employ a hybrid approach. Among the reasons for choosing Waterfall, participants cited regulatory compliance (81%), precise documentation requirements (67%), and hierarchical decision structures (54%). Conversely, respondents using Agile emphasized faster delivery (76%), improved collaboration (68%), and higher adaptability (61%).

However, the majority (72%) agreed that neither approach fully satisfies the needs of the Kazakhstani oil and gas environment. Over 80% supported adopting hybrid models that combine Agile flexibility with Waterfall's regulatory discipline. The main barriers to Agile adoption, according to participants, were organizational inertia (65%), lack of training (58%), and absence of official standards (52%).

Qualitative comments indicated that Agile practices are increasingly tested in digitalization projects, especially in analytics and SCADA modernization, but formal reporting and audit stages remain strictly Waterfall-driven. This empirical evidence confirms that hybrid frameworks are already emerging organically and could serve as a foundation for institutionalized hybrid standards in Kazakhstan's oil and gas sector.

A deeper analysis of the collected data reveals several key patterns relevant to project management efficiency in the oil and gas domain. First, respondents working on projects with high requirement volatility (for example, software development, automation upgrades, or data-driven analytics) were significantly more likely to prefer Agile practices. Conversely, specialists responsible for compliance-heavy projects—such as infrastructure systems, reporting tools, or government-regulated modules—systematically preferred Waterfall. This demonstrates that methodological preferences are directly linked to the functional characteristics of IT projects, confirming both international findings and local industry specifics.

To illustrate these findings clearly, Table 1 summarizes respondents' perceived strengths of each methodology.

Table 1 - Presents an integrated comparative summary of perceived strengths

Criterion	Agile	Waterfall
Flexibility and Adaptability	High; iterative cycles and feedback	Low; fixed phases and plans
Regulatory Compliance	Requires integration with compliance procedures	High compliance with staged requirements
Delivery Speed	Frequent increments of value	Final result delivered after the complete life cycle
Risk Management	Early detection through short sprints	Phase-based risk management and quality control
Traceability/Reporting	Requires refined artifacts and Definition of Done	Complete documentation package and audit trails
Note: Developed by the author		

Table 1 - Perceived Effectiveness of Agile and Waterfall among Respondents (n = 32) Agile - adaptability (86%), speed of delivery (76%), user involvement (68%) Waterfall - audit readiness (81%), documentation completeness (67%), risk predictability (58%)

These empirical values demonstrate a strong methodological polarity: Agile is preferred for dynamic, innovation-oriented work, while Waterfall remains indispensable for work that requires non-negotiable documentation, traceability, and auditability.

Literature Review Results. The findings of this study suggest that Agile and Waterfall should not be viewed as mutually exclusive methodologies but as complementary paradigms that embody distinct managerial logics. While Agile emphasizes adaptability, iterative learning, and stakeholder collaboration, Waterfall prioritizes predictability, documentation, and compliance. Within the oil and gas IT context of Kazakhstan, these logics intersect in particularly complex ways: digital initiatives demand rapid delivery cycles and user-centered innovation, whereas institutional and regulatory environments impose rigid standards of traceability, documentation, and auditability.

A closer examination of project success metrics reveals significant differences in how each methodology influences outcomes. Agile, through iterative sprints and continuous feedback, tends to

improve stakeholder satisfaction, user acceptance, and overall product quality, particularly in projects with high requirement volatility. Waterfall, on the other hand, remains superior at maintaining control over schedules and budgets, especially in environments with stable requirements and stringent regulatory oversight [7]. These findings confirm international research but also underscore a paradox in Kazakhstan's oil and gas sector: IT projects simultaneously face demand volatility (driven by digitalization, analytics, cybersecurity, and global climate imperatives) and institutional rigidity (due to state audits, capital intensity, and quasi-governmental governance structures).

To structure this comparison more clearly, Table 2 presents a synthesized analytical evaluation of both methodologies based on the five main criteria of project success.

Table 2 – Comparative Analytical Evaluation of Agile and Waterfall

Criterion	Agile	Waterfall
Flexibility	High (iterative, adaptive)	Low (fixed phases)
Regulatory compliance	Requires integration into audits	Strong compliance via structured documentation
Delivery speed	Incremental value delivery	Final product delivered at the end of the cycle
Risk management	Early detection through sprints	Phase-based, formalized risk logs
Traceability	Requires expanded artifacts	Full audit trail by design
Note: Developed by the author		

Flexibility – Agile: high; Waterfall: low Regulatory compliance – Agile: requires integration; Waterfall: strong built-in compliance Delivery speed – Agile: frequent increments; Waterfall: final release only at end Risk management – Agile: early detection; Waterfall: formal, phase-based control Traceability – Agile: requires extra artifacts; Waterfall: complete documentation package.

As the analysis shows, the methodological fragmentation within the sector arises largely from the clash between the operational benefits of Agile and the compliance-driven advantages of Waterfall. Respondents noted that Agile teams often struggle to pass government audits. In contrast, Waterfall teams struggle to adapt to mid-cycle requirement changes—creating friction and inefficiencies when methodologies are used in isolation.

Empirical reports indicate that projects in this domain often fail not because of technical deficiencies but because of misalignment between the methodology and the governance environment. For example, pure Agile teams may deliver rapid prototypes that are difficult to validate through regulatory audits. At the same time, purely Waterfall-driven projects may suffer from rigidity and delays in adapting to emerging cyber or data security requirements. Thus, success depends less on choosing one methodology outright and more on strategically orchestrating their combination.

Comparative analysis across key criteria (flexibility, compliance, delivery speed, risk management, and traceability) shows that Agile excels in adaptability and early defect detection. In contrast, Waterfall provides stronger guarantees of compliance, documentation, and predictability. These differences indicate a natural division of labor: Agile is best suited for intra-team development, prototyping, and system integration, while Waterfall is indispensable for managing stage gates, regulatory approvals, and safety-critical milestones.

Importantly, hybrid approaches are not merely a compromise but a source of resilience in capital-intensive industries. When Waterfall principles govern regulatory checkpoints (stage-gates), but development activities between them are executed iteratively under Agile frameworks, organizations benefit from both regulatory compliance and responsiveness to change. For instance, a cybersecurity module for a SCADA system could be developed in Agile sprints, tested incrementally in sandbox environments, and released only after passing formal Waterfall audits. Similarly, analytics dashboards or digital twin applications can evolve iteratively, while the integration with core infrastructure follows Waterfall governance.

Another dimension concerns risk management. Agile allows risks to be surfaced early through continuous feedback, but without formal audit trails, such detection may lack institutional weight. Waterfall ensures systematic risk registers and control mechanisms, but may delay the identification of emerging threats until late in the project. A hybrid configuration mitigates these weaknesses by combining Agile retrospectives and defect logs with formalized documentation required by state audits. This duality is particularly valuable in Kazakhstan, where energy projects must comply with both domestic regulations and international standards such as ISO, API, and IEC.

The discussion also highlights cultural and organizational barriers. Agile thrives in environments of empowered teams and decentralized decision-making, yet Kazakhstan's oil and gas institutions remain hierarchical, with strong emphasis on vertical control. This cultural inertia reduces the immediate impact of Agile and explains why adoption cannot be wholesale. Instead, gradual integration of Agile practices within established Waterfall frameworks appears to be the most viable strategy.

Overall, the results indicate that a well-designed hybrid model—structured around regulatory stage-gates but enriched by Agile iterations inside phases—offers the most promising pathway. Such an approach enables the preservation of Waterfall's predictability and compliance while leveraging Agile's speed of learning and adaptability. It aligns with international evidence that hybrid models often outperform single-method approaches in large-scale, high-risk, and heavily regulated environments [8]. For Kazakhstan, where the intersection of state regulation, capital intensity, and digital transformation creates unique challenges, hybridization is not just an option but a necessity for IT project success.

Kazakhstani Context: Regulations and Institutional Environment. The Kazakhstani context is characterized by the significant role of state and quasi-state structures, which underscores the need to formalize processes. Reporting, expert reviews, and compliance audits with international standards predetermine the continued reliance on waterfall management logic. At the same time, digital transformation—particularly in industrial automation, data analytics, and cybersecurity—requires faster delivery and greater flexibility, making the selective introduction of Agile practices at the team development and integration levels increasingly relevant.

The literature highlights critical barriers to the adaptation of Agile in capital-intensive industries: insufficient staff training, cultural inertia, the prioritization of vertical management and control procedures over experimentation and iteration [6]. As a result, sustainable impact is achieved not through a complete rejection of Waterfall, but through the careful integration of flexible practices into areas where they do not undermine oversight and regulatory compliance.

Project Management in Kazakhstan's Oil and Gas Sector. The oil and gas industry remains a fundamental pillar of Kazakhstan's economy, accounting for a significant share of the country's GDP, foreign currency inflows, and fiscal revenues. Yet, in the context of a worldwide transition toward greener economies, Kazakhstan is increasingly compelled to modernize not only its production technologies but also the principles and tools it applies in project management.

Traditionally, projects in this sector have been managed through highly formalized, hierarchical systems, with the Waterfall model predominant. This preference is primarily explained by the industry's capital intensity, the rigidity of regulatory frameworks, and the decisive role of state involvement in strategic projects. Large consortia such as Tengizchevroil, Karachaganak Petroleum Operating B.V., and the North Caspian Operating Company (NCOC)—which bring together some of the largest global energy corporations—reflect this conservative approach, relying on sequential governance phases and compliance with both domestic and international standards [9].

Nevertheless, recent analyses by UNCTAD highlight that intensifying climate commitments and the global push for decarbonization require Kazakhstan to reconsider its reliance on strictly linear project management systems. The report suggests that hybrid models, which combine the predictability and structure of Waterfall with the flexibility of modern adaptive frameworks, may provide a viable path forward. This is particularly important given that Kazakhstan's regulatory regime remains highly centralized, with strong administrative oversight in areas such as pricing, mandatory reporting, and greenhouse gas emission regulation.

Hybrid Approach Discussion

The synthesis of empirical results and literature confirms that hybrid project management models offer the most balanced solution for Kazakhstan's oil and gas industry. Hybrid frameworks allow Agile practices (sprints, iterative prototyping, continuous improvement) to operate within project phases. At the same time, Waterfall governs the stage-gate approvals that ensure compliance with state audits and international regulatory frameworks.

Survey-based evidence supports this: over 80% of respondents indicated that hybrid models could resolve the major conflicts they encounter, particularly the tension between agility required for digital transformation and rigidity demanded by regulatory oversight.

For example, specialists working on SCADA modernization projects reported that iterative development was essential for testing complex integrations. Yet, final approval and release always required formal documentation packages structured in the Waterfall format. This reflects a naturally emerging hybrid pattern: Agile for development, Waterfall for governance.

Thus, the overall discussion demonstrates that hybrid approaches are not merely compromises but strategically robust solutions capable of increasing both innovation capacity and regulatory compliance in Kazakhstan's oil and gas IT projects.

Practical Implications for Stakeholders

For government and quasi-government customers, the hybrid model simplifies the alignment of actual artifacts with regulatory and international standards. For contractors and integrators, the model offers opportunities to deliver incremental value while maintaining quality control and fulfilling reporting obligations. For project management offices, it creates a framework for unifying metrics and aligning team KPIs with stage milestones.

In terms of success metrics, the hybrid approach combines top-level control over timelines and budgets with improvements in stakeholder satisfaction and quality indicators enabled by short feedback loops at the operational level. At the same time, it is important to establish a requirements management system that ensures end-to-end traceability between sprint tasks and formal specifications (URS/FRS/DS/QA/QC).

Limitations of the Study and Directions for Further Research

This study is theoretical and analytical in nature and relies on publications and reports available from open sources. The lack of local empirical data on Kazakhstani IT projects in the oil and gas sector limits the ability to validate the findings statistically. Future research should focus on conducting field case studies and quasi-experiments on the implementation of hybrid models in organizations, as well as on developing standards to align the Definition of Done with national compliance requirements.

Conclusion

The analysis confirms that in the context of Kazakhstan's oil and gas sector, the optimal strategy is not a choice between Agile and Waterfall, but their deliberate integration. Waterfall mechanisms are essential for regulatory compliance and risk control, while Agile practices accelerate learning and improve the quality of outcomes within permissible boundaries. Empirical evidence from the conducted survey reinforces these theoretical assumptions, demonstrating the growing readiness of industry practitioners to experiment with hybrid approaches, provided that regulatory and audit frameworks are preserved. The development and pilot testing of adapted hybrid models may be a key factor in improving the efficiency of IT projects and accelerating the sector's digital transformation.

Based on the obtained empirical findings, several specific conclusions can be drawn. First, the predominance of Waterfall (59%) among surveyed specialists is driven by the strict regulatory environment and the need for formal documentation, underscoring that this methodology remains foundational for audit readiness and compliance-intensive processes. Second, Agile is demonstrably more effective for dynamic, innovation-oriented components of IT projects, as indicated by respondents who prioritize its flexibility (86%) and rapid delivery cycles (76%). However, neither methodology, on its own, satisfies the full spectrum of requirements characteristic of Kazakhstan's oil and gas IT landscape.

Therefore, the study establishes that hybrid models represent the most effective methodological configuration for balancing innovation and compliance. Hybridization enables iterative development cycles to operate in parallel with mandatory phase-gate controls, ensuring both adaptability and

traceability. This dual advantage is particularly relevant for large-scale digital transformation initiatives, SCADA modernization, automation, data analytics, and cybersecurity projects—areas where flexible adaptation and methodological rigor must coexist.

The practical significance of the study is reflected in the following recommendations:

1. Develop standardized hybrid project management frameworks tailored to Kazakhstan's regulatory requirements, including a unified structure for stage-gates, documentation packages, and Agile sprint artifacts.

2. Implement targeted training programs to enhance methodological literacy among IT project teams, reducing organizational resistance and improving understanding of hybrid practices.

3. Pilot hybrid models on medium-scale IT projects within oil and gas enterprises to empirically validate their effectiveness before large-scale adoption.

4. Establish traceability systems that link Agile backlog items and sprint deliverables with Waterfall documentation (URS/FRS/DS/QA/QC), ensuring seamless audit compliance.

At the same time, the study acknowledges limitations, including reliance on a relatively small sample (n=32) and the absence of longitudinal data to track the long-term performance of hybrid methodologies. Future research should focus on conducting in-depth case studies, collecting multi-year project performance metrics, and developing locally adapted methodological standards that integrate Agile practices without compromising regulatory oversight.

In summary, the findings demonstrate that hybrid models are not just suitable but necessary for achieving methodological alignment in Kazakhstan's oil and gas IT projects. By merging the strengths of Agile and Waterfall, organizations can simultaneously meet regulatory expectations and accelerate digital innovation, thereby supporting the country's broader economic and technological transformation.

REFERENCES

1 Ijomah W., Etim I., Okoro C. Application of Waterfall methodology in oil and gas infrastructure projects // Journal of Engineering and Applied Sciences. – 2024. – 19(2). – P. 98–107.

2 Potter J., Shad M., Doris R. Agile versus traditional methods: Comparative study of IT project outcomes // Journal of Information Systems and Technology Management. – 2024. – 21(1). – P. 45–60.

3 Marbach J., Sopjani L., Jäger B. Agile project management in complex environments: Challenges and solutions // International Journal of Project Management. – 2015. – 33(7). – P. 1563–1576.

4 Abdulla H., Al-Hashimi M. The impact of project management methodologies on project success: A case study of the oil and gas industry // Journal of Engineering, Project, and Production Management. – 2019. – 9(2). – P. 115–125.

5 Babu S. S. Trends in IT project management: Agile methodologies and their impact on project success // Journal of Recent Trends in Computer Science and Engineering. – 2024. – 12(2). – P. 73–81

6 Semina A. Agile adoption challenges in capital-intensive industries. – 2021. – P. 31–58.

7 Ijomah W., Etim I., Okoro C. Application of Waterfall methodology in oil and gas infrastructure projects // Journal of Engineering and Applied Sciences. – 2024. – 19(2). – P. 98–107.

8 Bamikole O. Adoption of project management frameworks in the oil and gas industry. – Research Proposal. – 2023. – P. 58–67.

9 UNCTAD. Kazakhstan's energy transition: Project governance challenges. – 2024. – P. 25–34.

IT ЖОБАЛАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ AGILE ЖӘНЕ WATERFALL ӘДІСНАМАЛАРЫ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ ӨНЕРКӘСІБІ ҮШІН ҚИЫНДЫҚТАР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа

Мұнай-газ саласында жобаларды басқару тәсілдерінің трансформациясы цифрландыру және жаһандық тұрақты энергетикаға көшу жағдайында барған сайын маңызды болып отыр. Бұл мақалада Қазақстанның мұнай-газ секторындағы IT-жобаларды басқаруда Agile және Waterfall әдіснамаларының рөлі қарастырылады.

Мақаланың мақсаты-Қазақстанның мұнай-газ секторының IT-жобаларын басқаруда Agile және Waterfall әдіснамаларының қолданылуын талдау, олардың цифрландыру жағдайындағы артықшылықтары мен шектеулерін анықтау және жобаларды басқарудың бейімделген гибридті модельдерін енгізудің орындылығын негіздеу. Зерттеу кешенді әдеби шолуға негізделген, ол екі әдіснаманың теориялық негіздерін, практикалық қолданылуын, шектеулерін және жергілікті контексте интеграциялау әлеуетін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу әдістемесі контент-талдау, салыстырмалы бағалау және халықаралық пен қазақстандық дереккөздерді

синтездеуге негізделген, бұл жаһандық үздік тәжірибелерді және өңірлік ерекшеліктерді теңгерімді қарастыруға жағдай жасайды. Нәтижелер Agile әдіснамалары икемділікті, итеративті құндылық жеткізуді және ынтымақтастықты күшейтетінін, ал Waterfall — сәйкестікке, болжамдылыққа және есеп берушілікке кепілдік беретінін көрсетеді. Қазақстанда реттеуші және ұйымдастырушылық дәстүрлерге байланысты Waterfall басымдыққа ие болғанына қарамастан, біртіндеп енгізілетін гибридті модельдер жобалардың нәтижелілігін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Мақалада бейімделген гибридті құрылым Қазақстанның энергетикалық секторындағы цифрлық трансформацияны қолдауда және халықаралық әрі ұлттық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқара алады деген тұжырым жасалады.

Негізгі сөздер: Agile, Waterfall, Жобаларды басқару, IT-жобалар, Мұнай-газ, Қазақстан, Гибридті модельдер.

МЕТОДОЛОГИИ AGILE И WATERFALL В УПРАВЛЕНИИ ИТ-ПРОЕКТАМИ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Трансформация подходов к управлению проектами в нефтегазовой отрасли приобретает всё большее значение на фоне цифровизации и глобального перехода к устойчивой энергетике. В статье рассматривается роль методологий Agile и Waterfall в управлении ИТ-проектами нефтегазового сектора Казахстана.

Цель статьи — проанализировать применение методологий Agile и Waterfall в управлении ИТ-проектами нефтегазового сектора Казахстана, выявить их преимущества и ограничения в условиях цифровизации и обосновать целесообразность внедрения адаптированных гибридных моделей управления проектами. Исследование основано на комплексном обзоре литературы, который позволил выявить теоретические основы, практическое применение и ограничения обеих методологий, а также их потенциал для интеграции в локальном контексте. Методология исследования включает контент-анализ, сравнительную оценку и синтез международных и казахстанских источников, что обеспечивает сбалансированное рассмотрение мировых лучших практик и региональной специфики. Результаты показывают, что методология Agile обеспечивает гибкость, итеративную поставку ценности и усиленное взаимодействие участников, тогда как Waterfall гарантирует соответствие, предсказуемость и ответственность. Несмотря на доминирование Waterfall в Казахстане из-за регуляторных и организационных традиций, постепенное внедрение гибридных моделей открывает новые возможности для повышения эффективности проектов. В заключении статьи утверждается, что адаптированная гибридная модель может сыграть ключевую роль в поддержке цифровой трансформации энергетического сектора Казахстана при соблюдении международных и национальных стандартов.

Ключевые слова: Agile, Waterfall, управление проектами, ИТ-проекты, нефтегаз, Казахстан, гибридные модели

REFERENCES

1 Ijomah W., Etim I., Okoro C. Application of Waterfall methodology in oil and gas infrastructure projects // Journal of Engineering and Applied Sciences. – 2024. – 19(2). – P. 98–107. [in English]

2 Potter J., Shad M., Doris R. Agile versus traditional methods: Comparative study of IT project outcomes // Journal of Information Systems and Technology Management. – 2024. – 21(1). – P. 45–60. [in English]

3 Marbach J., Sopjani L., Jäger B. Agile project management in complex environments: Challenges and solutions // International Journal of Project Management. – 2015. – 33(7). – P. 1563–1576. [in English]

4 Abdulla H., Al-Hashimi M. The impact of project management methodologies on project success: A case study of the oil and gas industry // Journal of Engineering, Project, and Production Management. – 2019. – 9(2). – P. 115–125. [in English]

5 Babu S. S. Trends in IT project management: Agile methodologies and their impact on project success // Journal of Recent Trends in Computer Science and Engineering. – 2024. – 12(2). – P. 73–81. [in English]

6 Semina A. Agile adoption challenges in capital-intensive industries. – 2021. – P. 31–58. [in English]

7 Ijomah W., Etim I., Okoro C. Application of Waterfall methodology in oil and gas infrastructure projects // Journal of Engineering and Applied Sciences. – 2024. – 19(2). – P. 98–107. [in English]

8 Bamikole O. Adoption of project management frameworks in the oil and gas industry. – Research Proposal. – 2023. – P. 58–67. [in English]

9 UNCTAD. Kazakhstan’s energy transition: Project governance challenges. – 2024. – P. 25–34. [in English]

Information about authors:

Elmira Adiyetova - candidate of economics, associate professor, department of "Economics", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2400-6357

Kansulu Utepkaliyeva - candidate of economics, associate professor, department of "Economics", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5230-0318

Aigul Tlessova - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Director of the Department of Academic Activities, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E- mail: aigultlesova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1143-028X

Zhanabaikyzy Karakat – **corresponding author,** Master of the "Creative Industry" department, Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: 03.karri@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

Информация об авторах:

Эльмира Адиетова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, кафедра «Экономики», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2400-6357

Кансулу Утепкалиева – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, кафедра экономики, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5230-0318

Айгуль Тлесова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, директор департамента академической деятельности, Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: aigultlesova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1143-028X

Каракат Жанабайкызы – **основной автор,** магистр, кафедра «Индустрии творчества», Астана IT Университет, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: 03.karri@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

Авторлар туралы ақпарат:

Эльмира Әдиетова– экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Экономика кафедрасы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2400-6357

Қансұлу Утепкалиева – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Экономика кафедрасы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5230-0318

Айгуль Тлесова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академиялық қызмет жөніндегі департамент директоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aigultlesova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1143-028X

Қарақат Жаңабайқызы – **негізгі автор,** магистр, «Шығармашылық индустрия» кафедрасы, Astana IT University, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 03.karri@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

ҒТАМР 06.56.21 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.39**
ӘОЖ 364.2

Г.М.Жантелеуова[1]* , Л.Б.Избасарова[2] , А.К.Кадырбергенова[2] , Ж.Н.Ерниязова[3]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[2]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
060000, Атырау қ., Қазақстан
[3]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
120000, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: Liza78_78@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІК: АЙМАҚТЫ ДАМЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада аймақты дамытудың инновациялық факторы ретіндегі әлеуметтік кәсіпкерліктің рөлі қарастырылады. Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуы маңызды әлеуметтік мәселелерді шешудің нарықтық тетігін көрсететінімен айқындалса, халықтың әртүрлі топтарының өмір сүру сапасының теңсіздігі, жұмыссыздық, әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен қызметтерді жеткіліксіз өндіру, әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуының тежелуі және оның күрделілігі, заманауи жағдайға байланысты орын алған өзектілігі осы мәселелердің айқын көрінісі болып табылады. Аталған мәселенің шешімі елімізде әлеуметтік кәсіпкерліктің белсенді дамуын қажет етеді. Өйткені, аталған кәсіпкерліктің дамуы тиімді сұраныстың шекарасын кеңейту арқылы халықтың әлсіз қорғалатын әлеуметтік топтарын бизнеске тартуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар, жаңа экономикалық инновациялық инфрақұрылым нысандарын құруға мүмкіндік береді. Әлеуметтік саладағы инновациялық үрдістердің белсенділігін арттыру, өз кезегінде, әлеуметтік кәсіпкерлердің өзгеріс агенттері бола отырып, қоғамның әл-ауқатын жақсартуды қамтамасыз етеді және олар әлеуметтік тепе-теңдікті орнатуға мүмкіндік беретіні белгілі. Әлеуметтік кәсіпкерлердің инновациялар қызметтерін жүзеге асыруда бастамашысы ретіндегі мемлекеттің рөлі айқындалса, осыған байланысты, қоғамда халық үшін қолайлы әлеуметтік атмосфераны құруға негізделген заңнамалық тұрғыдағы қолдау ретінде табылған нормативті-құқықтық актілер аталған мақалада қарастырылады.

Мақаланың негізгі мақсаты - аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуде әлеуметтік кәсіпкерліктің рөлін ғылыми талдау, оны аймақтық деңгейде инновациялық даму факторы ретінде айқындау және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған тиімді тетіктерін жобалар негізінде ұсыну. Сонымен бірге, әлеуметтік кәсіпкерлік шеңберінде жүзеге асырылатын әлеуметтік жобаларға тоқталып, осы жобаларды қолдау әлеуметтік кәсіпкерліктің белсенділігін ынталандыратыны, оның іскерлік құндылығын арттырып, оң әлеуметтік әсер беретін басымдылықтары да айқындалады. Осы орайда, АҚШ-тағы әлеуметтік инновацияларды енгізу мысалдарының тәжірибелік нәтижелеріне зерттеу жасалады. Біздің елімізде де әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау шаралары жүзеге асырылуда екені белгілі болса, оның мысалы ретінде Атырау облысы бойынша жүзеге асырылып отырған «Жарқыра» әлеуметтік жобасы аталған мақалада қарастырылады және оның аймақ экономикасын дамыту кезіндегі инновациялық рөлі анықталады.

Негізгі сөздер: әлеуметтік кәсіпкерлік, инновация, инфрақұрылым, аймақты дамыту, әлеуметтік инновациялық жобалар, әлеуметтік-экономикалық даму, ғылыми-прогресс.

Кіріспе

Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуы маңызды әлеуметтік мәселелерді шешудің нарықтық тетігін көрсетеді. Халықтың әртүрлі топтарының өмір сүру сапасының теңсіздігі, жұмыссыздық, әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен қызметтерді жеткіліксіз өндіру, әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамуының тежелуі және оның күрделілігі осы мәселелердің айқын көрінісі. Сонымен бірге, мемлекет азаматтардың барлық санаттары үшін әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету мақсатында «түзету» функциясын жүзеге асыра отырып, қоғамдық игіліктерді ұсынуда әлеуметтік саясатты қолданады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік белсенді дамып келеді. Бұл бағыт тиімді сұраныстың шекарасын кеңейту арқылы халықтың әлсіз қорғалатын әлеуметтік топтарын бизнеске тартуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар, жаңа экономикалық инфрақұрылым нысандарын құруға мүмкіндік береді. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуына ықпал ететін реттеудің әлсіздігі, әлеуметтік саладағы қызмет туралы ақпараттың жеткіліксіздігі, сондай-ақ, осы саладағы инновациялардың баяу қарқынмен жүзеге

асуы – мемлекеттік саясатты құру қажеттілігін білдіріп, әлеуметтік саладағы инновациялық үрдістердің белсенділігін арттыруды қажет етеді.

Заманауи жағдайда өзектілікке ие болып отырған әлеуметтік кәсіпкерліктің аймақтың инновациялық инфрақұрылымын жетілдіру және жандандыруға әсер етуінің айқындалуы бойынша берілетін ұсыныстар мақаланың мақсаты болып табылады.

Аталған мақсаттың орындалуы келесі міндеттердің шешілуін қажет етті, атап айтқанда: әлеуметтік кәсіпкерлік қызметінің мәнін, маңызын ашу, оның инновациямен тікелей байланысын айқындау үшін ғылыми әдебиеттерге шолу жасау, әлеуметтік саладағы инновациялардың бастамашысы ретіндегі мемлекеттің рөлін анықтау, осыған байланысты, заңнамалық актілерге талдау жасау, әлеуметтік кәсіпкерліктің әлеуметтік-экономикалық белсенділігін айқындау, әлеуметтік инновацияларды енгізудің шетелдік озық тәжірибелерін салыстырмалы түрде зерттеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған мақаланы зерттеу барысында талдамалық және салыстырмалы әдістер қолданылды, теориялық және әдіснамалық аспектілерді жүзеге асыру үшін қолданылған ғылыми-зерттеу әдісі отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерттеу негізінде жүзеге асырылды. Өзекті мәселе ретінде қарастырылған әлеуметтік кәсіпкерліктің аймақты дамытудың инновациялық факторы ретіндегі қызметі жүйелі түрде талданып, осыған байланысты, нормативтік актілер, әлеуметтік жобалардың аймақтағы дамыту мәліметтері негізге алынады.

Ғылыми-техникалық прогресстің күшею дәуірінде өндіріс пен қоғамды дамытудың негізгі қозғаушы күштерінің бірі – инновация болып табылады. «Инновация» түсінігінің маңызды аспектісі инновацияны енгізу болады. Дей тұрғанмен, қоғамдағы барлық инновациялық шешімдер тікелей экономикалық нәтиже бермейтінін де ескеру керек. Инновациялық даму теориясын қалыптастырушылар қатарына Н.Д. Кондратьев, Дж. Шумпетер, К. Фриман, Р. Нельсон, Д. Норт, Д. С. Львов, С.Ю.Глазьев, Ю.В.Яковец, А.И.Пригожин, В.И.Маевский, В.М.Макаров, Е.В.Попов, т.б. жатқызатын болсақ, аталған ғалымдар, инновацияны тек кәсіпорындардың ғана емес, сонымен қатар, салаларды, аймақтарды, елдерді жедел дамытуға негіз болатын құрал ретінде қарастырады. Инновация тек жаңа өнім, қызмет немесе технологиялық үдерістер ретінде көрініп қана қоймайды, сонымен қатар, қаржылық және басқа да жеңілдіктер беретін әлеуметтік саланы, стратегиялар мен бизнес-модельдерді қамтитынын дәлелденген.

Ал, кәсіпкерлерге келетін болсақ, олар әдетте инноваторлар ретінде қарастырылады, өйткені олар нарықта мүмкіндіктер іздейді және жаңа инновациялық өнімдер мен қызметтерді дамытады [1]. Әлеуметтік кәсіпкерлік контекстінде бұл үрдіс қоғамның игілігі үшін инновациялар әкеледі [2]. Бұл дегеніміз, әлеуметтік кәсіпкерлік инновациямен тығыз байланысты екенін білдіреді. Сонымен қатар, мемлекеттік сектор әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуда инновацияның маңызды үлесі болатынын мойындайды [3].

Нәтижелер және оларды талқылау

Әлеуметтік кәсіпкерлік экономикалық қызметтің ерекше түрі бола отырып, XX ғасырдың аяғында АҚШ пен Батыс Еуропада қалыптаса бастады. Географиялық дәстүрлердегі айырмашылықтар әлеуметтік бағытталған қызметтің мәнін ашатын белгілі болып, бірнеше мектептердің пайда болуына әкелді:

1) Әлеуметтік инновациялық мектебі (Дж. Томпсон, С. Альворд, Дж. Мейр және И. Марти);

2) Әлеуметтік кәсіпкерлік мектебі (Дж.Кримминс, М.Киль, Дж.Эмерсон, Ф.Тверский);

3) Еуропалық әлеуметтік кәсіпкерлікті зерттеу мектебі - EMES (У. Стефан, Л. Уланер, Р. Спир, И. Видаль);

4) Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға арналған ағылшын мектебі [4], [5].

Қоғам қаражат беру арқылы әлеуметтік кәсіпкерлікке қызығушылық танытады, ал ғалымдар әлеуметтік кәсіпкерлікті экономиканың дамуына әсер ететін маңызды фактор ретінде айқындайды. Әлеуметтік кәсіпкерлікке және әлеуметтік инновацияларға деген қызығушылықтың артуы ұйымдағы әлеуметтік кәсіпкерлікті ынталандыру саясатын жасауға

мүмкіндік берді [6]. Әлеуметтік кәсіпкерлер өзгеріс агенттері бола отырып, қоғамның әл-ауқатын қамтамасыз етеді және әлеуметтік тепе-теңдікті өзгерту үшін инновацияларды пайдаланады. Осындай пайымдауларға байланысты, біздің ойымызша, әлеуметтік инновация – бұл әлеуметтік кәсіпкерлікпен тығыз байланысты болады, өйткені, әлеуметтік субъектілер үнемі экономиканың әлеуметтік және саяси аспектілерін күшейтудің жаңа жолдарын іздеумен айналсады.

Сол сияқты, отандық ғалымдар Окутаева С.Т., Байбашева Г.Т., Тансықбаева Г.О өздерінің еңбектерінде әлеуметтік кәсіпкерлікке өзіндік анықтама береді, яғни, әлеуметтік кәсіпкерлік – бұл өзін-өзі ақтау, инновация және тұрақтылық жағдайында қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешуге немесе жеңілдетуге бағытталған кәсіпкерлік қызмет [7].

Сурет 1 - Әлеуметтік кәсіпкерлік қызметінің мәнін ашатын төрт мектеп
Ескерту: авторлармен [5], [6], [7], [8] дереккөздер негізінде құрастырылған

Қазіргі заман жағдайына сәйкес, технологияның қарқынды дамуы экономикалық, әлеуметтік, саяси және басқа үрдістердегі мәселелерді шешуде инновациялық тәсілге тәуелділігін көрсетті. Оны қоғаммен бірге жетілдіре отырып, ол әлеуметтік бизнестің жаңа формалары мен интерпретацияларына ие болады. Әлеуметтік кәсіпкерлік қызметтегі инновациялық көзқарасты жүзеге асырудың мысалы ретінде, Қазақстандағы жыл сайынғы әлеуметтік инновациялық жобалар байқауын атап өтуге болады.

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық дамуын инновациялық өсумен ынталандыра алады. Инновация әрқашан үлкен тәуекелдермен байланысты болғандықтан, оны азайту үшін ғылыми-техникалық және инновациялық қызметті қолдау саласында арнайы мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру қажет. Технологиялық өзгерістердің негізгі құралы инновациялар мен инновациялық кәсіпкерлікке инвестиция салудың бетбұрыс кезеңі болып табылады, оған мемлекеттің қолындағы күштер мен ресурстарды бағыттау арқылы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мүмкін болады және ол негізінен халықтың өмір сүру сапасын арттыру үшін әлеуметтік кәсіпкерлікте инновацияларды енгізудің қажеттілігін айқындайды.

Әлеуметтік саладағы инновациялардың бастамашысы бұл – мемлекет болып табылады. Мемлекеттің әлеуметтік саясатының мақсаты – ұлт денсаулығын жақсарту, белгілі бір қолайсыз өмірлік жағдайларда жеткілікті табыс пен әлеуметтік қолдауды қамтамасыз ету және тұтастай алғанда қоғамда халық үшін қолайлы әлеуметтік атмосфераны құру. Алға қойылған мақсат әлеуметтік бағдарламаларға негізделген бизнес үшін тиімді, олар оның даму стратегиясымен байланысты және компанияның беделін арттырушы инвестиция болып табылады. Әлеуметтік бағдарламалар нақты әлеуметтік әсер ете отырып, негізгі кәсіпкерлік қызметке оң әсер етеді. Дамыған ірі ұйымдар әлеуметтік жобаларға қомақты қаражат салып, осылайша әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуде нақты жеңілдіктер алуға ұмтылады.

Біздің елімізде «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 24 маусымдағы № 52-VII ҚРЗ қабылданды. Аталған Заңға сәйкес әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту бастамаларын қолдауды мемлекеттік органдар, ұлттық холдингтер, ұлттық даму институттары және өзге де ұйымдар Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен жүзеге асыратыны айқындалды. Сондай-ақ, әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері, әлеуметтік кәсіпкерліктің міндеттері, әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің санаттары бойынша бөлінуі анықталады.

Әлеуметтік кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау осы Кодекстің 93-бабында көзделген жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шараларынан және осы Кодекстің 232-бабында көзделген шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шараларынан басқа, келесідей түрде жүзеге асырылады:

1) әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерін қолдау инфрақұрылымының болуын қамтамасыз ету;

2) «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне (Салық кодексі) сәйкес салықтық жеңілдіктер беру;

3) әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілеріне қаржылай қолдау көрсету (оның ішінде екінші деңгейдегі банктер беретін кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесіне және мүлікті мүліктік жалдауға (жалға) ақы төлеуге субсидиялау беру шеңберінде);

4) мемлекеттік мүлікті «Мемлекеттік мүлік туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес сатып алу құқығынсыз жеңілдікті шарттармен мүліктік жалдауға (жалға) беру;

5) әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілеріне ақпараттық қолдау көрсету;

6) әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілеріне консультациялық және әдістемелік қолдау көрсету, акселерациялық бағдарламалар арқылы дамыту (оның ішінде қаражат тарту, тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алуға қатысу мәселелері бойынша) [8].

Бүгінде Қазақстан Республикасында әлеуметтік кәсіпкерлік шеңберінде жобалардың саны өте көп, олардың негізгі үлесі коммерциялық емес ұйымдар жүзеге асыратын жобаларға тиесілі екені белгілі болса, «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасы – коммерциялық емес ұйым болып табылады. Ұлттық кәсіпкерлер палатасы отандық бизнестің ҚР Үкіметі және мемлекеттік органдармен келіссөздер жүргізу жұмыстарының қарқынын арттыру мақсатында құрылған [9].

Әлеуметтік кәсіпкерлікпен байланысты жобаларды іске асыру белгілі бір әлеуметтік мәселелерді шешуге арналған, олардың қаржылық көздері сыртқы көздерден (мемлекет, меценаттар, демеушілер, гранттар, өз қаражаттары) тартылады.

Әлеуметтік кәсіпкерліктің белсенділігін қолдау факторлары ынталандырса, ол оның іскерлік құндылығын арттырып, оң әлеуметтік әсер беретіні белгілі. Осыған байланысты, мемлекет тарапынан және қоғамдық қолдаулардың негізінде әлеуметтік кәсіпкерлік идеясы кеңінен талқыланып, жылдан-жылға өзінің маңыздылығын нығайта түсуде деген пайымдау жасаймыз. Біздің ойымызша, кәсіпкерліктің жаңа «әлеуметтік» түрінің пайда болуы көптеген әлеуметтік мәселелерді шешудегі аса маңызды құрал болып табылады. Осындай маңыздылықтарды ескере келе, әлеуметтік кәсіпкерлік – ол экономикалық тиімділікке қол

жеткізу және кәсіпкерлік, оның ішінде жаңашылдықты әлеуметтік миссиямен біріктіретін әлеуметтік қызметті жүзеге асыру тәсілі деген тұжырым ұсынамыз.

Осы тұжырым және бірқатар ғылыми әдебиеттерді сараптау негізінде келесі кестеде әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі белгілерін ұсынамыз.

Кесте 1 - Әлеуметтік кәсіпкерліктің негізі белгілері

№	Әлеуметтік кәсіпкерліктің негізі белгілері	
1	Әлеуметтік миссия	әлеуметтік бағыттағы мәселелерді шешу
2	Тұрақты коммерциялық әсер	өзін - өзі ақтау және бәсекеге қабілеттілік
3	Әлеуметтік және экономикалық ресурстармен қисындастырудағы жаңашылдық	жаңа идеялар мен инновацияларды жүзеге асыру
4	Тұлғалық әсер	әлеуметтік идеяларды корпорациялар емес, жеке адамдар қалыптастырады
Ескерту: әдебиеттерді сараптау негізінде авторлармен құрастырылды		

Қазақстанда әлеуметтік бизнеске инновацияларды енгізу оң өсу динамикасына ие, бірақ, әлеуметтік кәсіпкерлікті жетекші орынға шығару үшін ол әлі де жеткіліксіз болуда. Бұған себеп, нормативтік-құқықтық база, инновациялық қызметтің оң тәжірибесінің аз таралуы мен жастардың инновациялық қызметке жеткіліксіз қатысуы болып табылады. Осындай мәселені шешу барысында, отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерін шолу, осы бағыттағы жұмыстарды жүзеге асырушы елдердің озық тәжірибелерін сараптай келе, еліміздегі әлеуметтік саланы дамытудың инновациялық шараларын ұсынамыз, яғни Қазақстанда әлеуметтік саланы неғұрлым прогрессивті дамытуға қол жеткізу және кәсіпкерлік қызметке инновацияларды енгізу үшін мынадай шаралар жүзеге асырылуы қажет:

- өңірдің инновациялық инфрақұрылымының субъектілері ретінде әлеуметтік кәсіпкерлердің қызметін реттейтін, олардың құқықтары мен міндеттерін айқындайтын құқықтық актілердің әзірленуін жандандыру және жетілдіру;
- әлеуметтік кәсіпкерліктің идеяларын насихаттау үшін, әсіресе жастар арасында, жаңа мүмкіндіктері туралы ақпараттарды белсенді жариялау;
- жыл сайын неғұрлым тиімді және перспективалы әлеуметтік инновациялық жобаларды айқындауды жалғастыру;
- Қазақстанның барлық аймақтарында әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың, әлеуметтік бизнесті қолдаудың өңірлік конкурстарын өткізуді нығайту;
- әлеуметтік отандық тауарлар өндірісін дамыту.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік кәсіпкерлік белсенді дамуда және бұл кәсіпкерліктің жаңа түрі ретінде маңызды экономикалық үрдістің субъектісі болып отыр. Өйткені жоғарыда атап өткеніміздей, әлеуметтік кәсіпкерлік инновациялық қызмет және экономикалық субъект ретінде нарық құрылымының басты элементіне айналуда. Нарық экономикасының заңдарына бағына отырып, әлеуметтік кәсіпкерлік ұлттық экономиканың өсімі мен тұрақтылығын, әлеуметтік мәселелерді шешуді көздейтіні белгілі.

Әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялық инфрақұрылымға ғылыми ұйымдар, қорлар және т.б. жатса, әлеуметтік кәсіпкерліктің даму мүмкіндіктері саяси-құқықтық орта мен әлеуметтік-мәдени жағдайларға тікелей байланысты. Бұл салаға қолайлы жағдай жасау мен ынталандыру – институттардың өсуі және оның одан әрі дамуына ықпал етеді. Егер де шетелдік тәжірибелерге сүйенсек, мұндай әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялық инфрокұрылымның даму барысын Америка Құрама Штаттарынан көруге болады. Онда академиялық институттар мен жеке қорлар инновациялық шешімдерге негіз болатын коммерциялық емес менеджмент бойынша зерттеулер, сондай-ақ, қаржылық ресурстарды пайдаланатын бизнес-жоспарлау түріндегі бірқатар қолдаушы саясаттарды жасайды. Бұл ұйымдардың қолдауы әлеуметтік кәсіпкерлік секторының дамуына жәрдем етуде маңызды рөл атқарды, өйткені, олар жеке кәсіпкерлерге әлеуметтік ұйымдарды инновациялау және басқару үрдістерінде тәжірибе алмасу және көмек көрсетудің орталық нүктесі болып табылады.

Әлеуметтік кәсіпкерлікке қатысты ғылыми институттар әзірлеген бағдарламалар осы қызмет түрін одан әрі нығайтуға және дамытуға ықпал етеді.

Нарықтық экономика жағдайында жұмыс істейтін әлеуметтік ұйымдар мен мекемелердің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін қоршаған әлемнің өзгермелі құбылыстарына бейімделуі мен болашақтағы күтілетін өзгерістердің тенденциялары болжануы керек. Бұл мәселені шешуде әлеуметтік салаға әсер ететін әртүрлі жаңалықтар мен әлеуметтік инновациялар әзірленіп, жүзеге асырылуда екенін ескерсек, әлем ғалымдары әлеуметтік кәсіпкерлікті инновациялық үрдістермен байланыстырып, әлеуметтік салада жаңа құралдар мен нормалардың дамуына мүмкіндіктер беретінін тұжырымдайды. Әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялар өте алуан түрлі, олар әлеуметтік өмірдегі үрдістердің әртүрлілігіне байланысты болатыны белгілі және бұл үрдістер алуан түрлі, осы орайда, мәселенің ортақ шешімін табуға негіз болатын бірқатар маңызды шаралар жиынтығын ұсынамыз, аталған шаралар жиынтығы әдебиеттерді сараптау негізінде айқындалып, еліміздегі әлеуметтік саланы дамытудың инновациялық шаралары ретінде айқындалады, олар:

- ақпараттардың ашық қолжетімділігі мен әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудағы озық технологияларды пайдалану;
- әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялық басқару технологиясын жетілдіру;
- мемлекеттік қызмет көрсету саласына инновацияларды енгізуді жетілдіру;
- адамның еңбекке, дербестік пен шығармашылыққа деген ынтасын қамтамасыз ететін әлеуметтік басқару тетіктерін дамыту;
- кәсіби табыстың, қызметкерлерді іріктеудің, қайта даярлаудың және әлеуметтік бейімдеудің жаңа жүйесін қолдану.

Әлеуметтік кәсіпкерлік перспективалық инновациялар үшін өте маңызды, ол әлеуметтік бағытты ескеріп, жаңа және бірегей көзқарастарды ұсына алады. Осыған байланысты, біздің ойымызша, әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялар – бұл әлеуметтік мәселелерді шешуге және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған стратегиялар, тұжырымдамалар, идеялар түріндегі жаңалықтар болып табылады. Өйткені, әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновацияның шекарасы біршама кең, атап айтсақ: еңбек жағдайын жақсарту, білім беру, жаңа қызметтер, қоғам мүддесі үшін әрекет ететін инновациялық қауымдастықтар құру, мемлекеттік саясат пен басқаруды жаңғырту және т.б қамтиды. Осы орайда, әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновацияның негізі мақсаты – қоғамның дамуына өзіндік әсер етуші әлеуметтік кәсіпкерлер үшін қолайлы жағдай жасау болса, инновациясыз әлеуметтік кәсіпкерлік қоғамға әлеуметтік мәселелерді шешудің жаңа формаларын ұсына алмайды. Жаңашыл идеялар, жаңа бизнес үлгілерін ашу, мүмкіндіктер мен жаңа тәсілдер енгізу, қоғамға қолайлы өзгерістер әкелу әлеуметтік кәсіпкерлікті жетілдіреді.

Әлеуметтік кәсіпкерліктің жалпы сипаттамалары мыналарды қамтиды: әлеуметтік миссияның коммерциядан басымдығы, өзін-өзі қамтамасыз ету, ауқымдылық және инновациялық көзқарас.

Аталған сипаттамалар негізінде, әлеуметтік кәсіпкерліктің инновациялық қызмет ретінде дамуына негіз болатын келесі маңызды функцияларын айқындаймыз:

- үнемі әлеуметтік инфрақұрылымды құру және дамыту;
- азаматтардың әлеуметтік осал санаттарын қолдауды ұйымдастыруды жетілдіру;
- әлеуметтік кәсіпкерлердің өз мақсаттарына жетуі үшін инновациялық әдістерді іздеуі және оны кәсіпорынға енгізуі;
- әлеуметтік кәсіпкерліктегі үздіксіз инновация, бейімделу және оқыту үрдісін жүзеге асыру;
- қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік мәселелерін жеңілдету.

Бірқатар ақпараттар мен ғылыми әдебиеттерге жүргізілген зерттеулер, ізденістер негізінде әлеуметтік кәсіпкерлік қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде белсенділікке ие екенін анықтадық, атап айтқанда:

- әлеуметтік кәсіпкерлік қоғамның әлеуметтік дамуының факторларының бірі ретінде әрекет ете отырып, өзіндік ерекшеліктері мен халықтың әртүрлі топтарының мүдделеріне

жауап беруші және бизнесті жүргізудің инновациялық нысаны ретінде әрекет ету болып табылады;

- билік органдарының, нарықтық құрылымдардың және халықтың жалпы мүдделерін көрсетіп, елдің әлеуметтік-экономикалық даму жүйесін жетілдіреді.

Әлеуметтік кәсіпкерлік, нақты формада өндірістің бүкіл үрдісін қамтитын, табыс алу мақсатында тәуекелге, инновациялық қызметке негізделген шаруашылықты жүргізу жүйесі бола келіп, бүкіл әлем бойынша әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновациялар өмір сапасы мен деңгейін жақсартуға, азаматтардың әл-ауқатын арттыруға, әлеуметтік маңызды және экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған.

АҚШ-та мемлекеттік-жеке серіктестік және мемлекеттік қолдаумен жеке және қоғамдық бастамаларды жүзеге асыру инновацияларды енгізудің, сондай-ақ, әлеуметтік үрдістерге бағытталған бизнесті дамытудың ажырамас элементі болып табылады (2-кесте).

Кесте 2 - АҚШ-тағы әлеуметтік инновацияларды енгізу мысалдары

№	Әлеуметтік инновация	Қысқаша сипаттамасы	Негізгі нәтижелер
1	Әлеуметтік кәсіпкерлерді қолдаудың жаһандық желісі «Eshoka» қоры	Әлеуметтік кәсіпкерлердің жобаларын біріктіру және инвестициялау	60 елден 1800-ден астам әлеуметтік инноваторларды біріктіреді
2	Скола қоры	Әлеуметтік кәсіпкерлерді диалог алаңдарымен қамтамасыз ету және олардың жобаларын инвестициялау. Бұл жобалардың мақсатты аудиториясы – балалар болып табылады.	Әлеуметтік кәсіпкерлік жобалар байқауының он жеңімпазы қордан жалпы сомасы шамамен 10 миллион АҚШ долларын құрайтын қолдау алады. Аталған қор кедейшілік мәселелерін шешу, білім беру және денсаулық сақтау жүйелерін жетілдіру бойынша жобаларды қолдайды. Экологиялық мәселелерге және оларды шешуге бизнесті тартуға ерекше назар аударылды.
3	«Патисипэнт Продакшнз» кинокомпаниясы	Әлеуметтік құндылықтарды насихаттайтын және коммерциялық тұрғыдан тиімді көркем және деректі фильмдер шығару	Алғашқыда фильмдер 2006 жылы «Оскар» сыйлығының 11 номинациясын жеңіп алды, одан кейін 2007 жылы екі «Оскар» алған және климаттың өзгеруі туралы қоғамдық пікірталас тудырған фильм жарық көрді.
4	«Жас жетістіктер – жас кәсіпкер» ұйымы	Студенттердің әлеуметтік бағдарланған инновациялық жобаларды жасауға ынтасын және дайындығын арттыруға бағытталған «Әлеуметтік инновациялық эстафета» жобасы.	2012 жылы жобаның нәтижесінде 20 мыңнан астам оқушы мен 13 елдің 1354 командасынан 20 топ әлеуметтік және экологиялық мәселелермен күресу бойынша идеяларды әзірлеп, ұсынады және ол финалға өтеді. Бірінші орынды Африка елдеріндегі энергия тапшылығымен және өсіп келе жатқан аурулармен күресу бойынша Оңтүстік Африкадан келген жоба алады. Сондай-ақ, шет тілдерін үйрену үшін Skype бағдарламасын пайдалану бойынша ресейлік жоба да байқаудың финалына шықты.
Ескерту: авторлар [10] дереккөздер негізінде құрастырылған			

Бұл жағдайда жобаның табыстылығының критерийі маңызды рөл атқарды. Еуропалық Одақ кедейлікпен және әлеуметтік оқшауланумен күресуге, сондай-ақ, осы мәселелердің беделін көтеруге және қолайсыз жағдайдағы адамдардың негізгі құқықтарын тануға бағытталған әлеуметтік ынтымақтастық саясаты олардың қадір-қасиетін сақтау және қоғамдық өмірге белсене қатысуға бағыттылады.

Біздің елімізде де әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау шаралары жүзеге асырылуда, оның мысалы ретінде Атырау облысы бойынша «Жарқыра» әлеуметтік жобасын атап өтуге болады. «Теңізшевройл» ЖШС-нің қолдауымен Орта Азияның Еуразия қорымен жүзеге асырылып жатқан «Жарқыра» жобасының мақсаты Атырау облысы қоғамдастықтарының әлеуметтік,

экономикалық және экологиялық мәселелеріне тұрақты бизнес-шешімдерді ұсынуға бағытталған инновациялық әлеуметтік бастамаларға атсалысу болып табылады.

Атырау қаласындағы әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерді шешудің кәсіпкерлік жолдарын қамтамасыз етуге бағытталған инновациялық әлеуметтік бастамаларға көмек көрсету «Жарқыра» бағдарламасының мақсаты болып табылып, оның келесідей міндеттері айқындалды, атап айтқанда:

- әлеуметтік кәсіпкерлік бойынша жүргізілетін қоғамдық ақпараттық компанияның көмегімен әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің инновациялық жолдарын табуда жергілікті қауымдастықтардың мүмкіндіктерін кеңейту;
- қоғамның әлеуметтік мәселелеріне жауап ретінде жаңа бастамаларды қолға алған кәсіпкерлерге қажетті ақпараттық, қаржылық және кеңес беру бойынша қолдау көрсету.

Аталған әлеуметтік жоба 2016 жылдан басталып Атырау облысында «Теңізшевройл» ЖШС-нің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылып келеді. Әлеуметтік жобаның мақсаты – әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелердің тұрақты бизнес-шешімдерін ұсынуға және осы бағыттағы инновациялық-әлеуметтік бастамаларға жәрдемдесу.

Осындай мақсаттар мен міндеттердің орындалу барысын келесі 3-кестеден көруге болады.

Кесте 3 - Атырау облысы бойынша «Жарқыра» әлеуметтік жобасының 2016-2023 жылдар бойынша атқарған қызметі

Қысқаша сипаттамасы	Негізгі нәтижелер
Атырау облысы бойынша «Жарқыра» әлеуметтік жобасы 2016-2023 жылдар	Кіріспе семинарларына 2000 мыңнан астам адам қатысты.
	Бағдарлама конкурсына 900-дан астам бизнес-идея өтінімдері қабылданды.
	Бағдарлама конкурсының қорытындысы бойынша жартылай финалға 240 бизнес-идея өтті.
	35 бизнес-тренинг өткізілді.
	240 бизнес-жоспор әзірленді.
	63 үздік жоба бизнесті ашу және дамыту мақсатында қаржыландыруды жеңіп алды.
	137,685 млн.тг.жалпы грант және займ қоры құралды. ТМД, Түркия және Қазақстан қалаларында 70 таныстыру тағылымдамасы өтті: Бішкек, Мәскеу, Астана, Алматы, Ақтөбе, Шымкент, БҚО, Санкт-Петербург.
Ескерту: авторлар [11] дереккөздер негізінде құрастырылған	

Егер де 3-ші кестедегі мәліметтерге назар аударсақ, 2016-2023 жылдар аралығында «Жарқыра» әлеуметтік жобасы бойынша жүзеге асырылған іс-шаралар нәтижелері беріледі, ұйымдастырлған семинарларға қатысқан адамдар және үздік бизнес-идеялар саны айқындалған, осыған орай, жалпы грант және займ қоры 137,685 млн.тг. құраған [11].

Әлеуметтік кәсіпкерлер өздерінің қызметтерін пайда алуға бағыттап, дербес, белсенді қызмет ету керек, жаңашыл болу қажет және де бәсекелестермен күресе алатын, тәуекелге баруға дайын болуы керек [12].

Жалпы ғылыми деректерге сүйенсек, дүниежүзі бойынша әлеуметтік кәсіпкерліктегі инновацияларды зерттеу мақсатында талдаулар әзірленіп, іріктеу жүргізіледі, бұл зерттеулер мәліметтер базасы мен сауалнамадан құрылады. Оған әлем бойынша әртүрлі көлемдегі 1300-ге жуық әлеуметтік кәсіпорындар қатынасып, ұйымға инновациялар енгізу бойынша әлеуметтік кәсіпорындарға инновациялар енгізу орташа, өте жоғары немесе толығымен енгізілу деңгейін көрсетеді. Аталған зерттеулердің нәтижесі келесідей көрініс береді: ұйым түрлері бойынша – 54%; волонтерлерді ынталандыру әдістемесінде – 64%; оқыту жоспарында – 73%; ынталандыру шаралары бойынша – 48%; өтемақылармен төлеу мен ынталандыру жұмыстары бойынша – 49%; әртүрлі қауымдастықтарды қолдау үлгісінде – 78%.

Әлеуметтік кәсіпкерлікте инновациялық коммерциялық емес кәсіпорындардан басқа «әлеуметтік мақсаттағы кәсіпкерлік кәсіпорындар» да болады, олар коммерциялық және коммерциялық емес элементтерден тұратын аралас ұйымдарды қамтуы мүмкін.

Қазіргі әлемдегі әлеуметтік кәсіпкерліктің даму үрдісі бұл қоғамның әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешудің қайнар көзі ретінде танылғанын көрсетеді, мысалы: жұмыссыздық, белгілі бір әлеуметтік топтардың жұмыспен қамтылуы, әлеуметтік оқшаулану, қолжетімді медициналық көмектің болмауы, қоршаған ортаны қорғау т.б. Көптеген зерттеулерде әлеуметтік кәсіпкерлік ұлттық инновациялық экожүйені дамытудың маңызды аспектілерінің бірі ретінде де қарастырылады [13], [14].

Қорытынды

Қазақстанда мемлекет пен бизнес тарапынан әлеуметтік кәсіпкерліктің табиғатын, идеяны заңнамалық және әкімшілік ілгерілетудегі іс-әрекеттер жүргізілуде. Өйткені, әлеуметтік кәсіпкерлік әлеуметтік мәселелерді шешудің маңызды көздерінің бірі болып табылады және осының арқасында аймақтық және мемлекеттік деңгейдегі дамудан бастап, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер үрдісі қалыптасуда және экономикалық өсімге қол жеткізуге болады. Ендігі іс-әрекет, әлеуметтік кәсіпкерліктің қызметін инновациялық тұрғыда үйлестіретін механизмді қалыптастыру маңызды екені белгілі болса, әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту бойынша келесідей ұсыныстар береміз: мемлекеттік қолдау шараларын әрі қарай жалғастыру; дағдыларды арттыру, тәжірибе алмасу, ақпаратқа қол жеткізу, тәжірибе жинақтау; инвестициялар тарту, заманауи бизнес дағдыларына оқыту, диалог алаңын ұйымдастыру, бизнесте жасанды интеллекті қолдану, қаржылық сауаттылықты арттыру, қоғамдағы хабардарлықты жандандыру. Осындай, әлеуметтік кәсіпкерліктің қызметін инновациялық тұрғыда үйлестіретін механизмді қалыптастырудың ұсынылған іс-шаралары Қазақстан нарығында жаңа әлеуметтік кәсіпкерлік құрудың үлгісі бола алады. Сонымен қатар, нарықта сәтті жұмыс істейтін кез-келген әлеуметтік кәсіпкерлік, басқа да аймақтарда үлесін кеңейту арқылы дамып, жаңа нарықтарға шығуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Сингх С.К., Гаур С.С. Предпринимательство и инновационный менеджмент в странах с развивающейся экономикой // Руководство. Decis. 56. 2018. – С. 2-5.

2 Алверсон К.Ю., Ямамото С.Х. Разговор с учителями, администраторами и родителями: предпочтения в визуальном отображении данных об образовании // J. Education. Исследование. – 2. – 2014. С. 114-125

3 Кикул Дж., Гандри Л., Митра П. и Берсо Л. Проектирование с целью: пропаганда инноваций, воздействия, устойчивости и масштаба в образовании по социальному предпринимательству. Предприниматель. Образование// Pedagog. 1. – 2018. С. 205–221

4 Веретенникова А. Ю. Мировые научные школы исследования социального предпринимательства // А.Ю. Веретенникова, К.М. Козинская, Е.В. Попов//Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. – 2019. – Т. 5. № 1. С. 157-177

5 Московская А.А. Социальное предпринимательство в системе социальной политики: мировой опыт и перспективы России / А.А. Московская, И.В. Соболева // Проблемы прогнозирования. – 2016. - № 6 (159). – С. 103-111

6 Дуглас Э., Прентис С. (2019). Инновации и мотивация к получению прибыли в социальном предпринимательстве: анализ нечетких множеств // J. Bus. Res. 99, P. 69-79

7 Окутаева С.Т., Байбашева Г.Т., Тансыкбаева Г.О. Развитие социального предпринимательства в Казахстане (на примере социальной мастерской green tal) // Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. – 2023. - № №2 (51). С.164-170

8 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 24 маусымдағы № 52-VII ҚРЗ. - Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000052 (қаралу уақыты: 03.01.2025)

9 «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасы. - Available at: - URL: https://atameken.kz/kk/pages/39-missiya-palaty (қаралу уақыты: 03.01.2025)

10 Martens C., Lacerda F., Belfort A., Freitas H. Research on Entrepreneurial Orientation: Current Status and Future Agenda // International Journal of Entrepreneurial Behavior. – 2016. - №6. – P.557–567

11 «Жарқыра» Программа развития социального предпринимательства. - - Available at: - URL: https://ef-ca.kz/proekty/podderzhka_predprinimatelstva/programma_razvitiya_socialnogo_p (қаралу уақыты: 03.01.2025)

12 Б. Бимбетова, Ж. Кенжин, Г. Жанибекова, Ж. Кинашева, А.Оспанова Социальное предпринимательство: роль и возможностей в современном обществе // Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2023.- 404 (4). – С. 378–391.

13 Gita Surie, Aard Groen The importance of social entrepreneurship in national systems of innovation — An introduction // Technogical Forecasting and social Change– 2017. - Volume 121. – P. 181-183

14 Интыкбаева С.Ж., Есенова Г.Ж., Алибаева А.Д. Социальное предпринимательство: теория и практика. Вестник университета «Туран». – 2021. – (1). – С. 9-16

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО: КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассматривается роль социального предпринимательства как инновационного фактора развития региона. В то время как развитие социально-экономических отношений определяется тем, что они отражают рыночный механизм решения важных социальных проблем, явным проявлением этих проблем являются неравенство качества жизни различных групп населения, безработица, недостаточное производство социально значимых товаров и услуг, торможение развития социально-экономической системы и ее сложность, актуальность, возникшая в связи с современной ситуацией. Решение данной проблемы требует активного развития социального предпринимательства в стране. Ведь развитие данного предпринимательства не только поможет вовлечь в бизнес слабозащитные социальные группы населения через расширение границ эффективного спроса, но и позволит создать новые объекты экономической инновационной инфраструктуры. Известно, что повышение активности инновационных процессов в социальной сфере, в свою очередь, обеспечивает улучшение благосостояния общества, являясь агентами перемен социальных предпринимателей, и позволяет им устанавливать социальный баланс. Определена роль государства как инициатора социальных предпринимателей в осуществлении инновационной деятельности, в связи с чем в данной статье рассматриваются нормативно-правовые акты, найденные в качестве законодательной поддержки, основанной на создании благоприятной социальной атмосферы для населения в обществе.

Основная цель статьи – проанализировать роль социального предпринимательства в обеспечении социально-экономического развития регионов, выявить его как фактор инновационного развития на региональном уровне и предложить эффективные механизмы, направленные на решение социальных проблем на основе проектов. Вместе с тем, акцентируя внимание на социальных проектах, реализуемых в рамках социального предпринимательства, будет определяться и тот факт, что поддержка этих проектов стимулирует активность социального предпринимательства, повышает его деловую ценность и дает положительный социальный эффект. В этой связи будет проведено исследование экспериментальных результатов примеров внедрения социальных инноваций в США. Как известно, в нашей стране также реализуются меры поддержки социального предпринимательства, примером которых является социальный проект «Жаркыра», реализуемый по Атырауской области, который рассматривается в данной статье и определяется его инновационная роль в развитии экономики региона.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, инновация, инфраструктура, развитие региона, социальные инновационные проекты, социально-экономическое развитие, научный-прогресс.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: AS AN INNOVATIVE FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE REGION

Abstract

This article examines the role of social entrepreneurship as an innovative force in the region's development. While the development of socio-economic relations is determined by the fact that they reflect the market mechanism for solving important social problems, a clear manifestation of these problems are inequality in the quality of life of various groups of the population, unemployment, insufficient production of socially significant goods and services, the slowdown in the development of the socio-economic system and its complexity, the relevance that arose in connection with the current situation. Solving this problem requires actively developing social entrepreneurship in the country. After all, the development of this entrepreneurship will not only help to involve weakly protected social groups in business through expanding the boundaries of effective demand, but will also allow the creation of new objects of economic innovation infrastructure. It is known that increasing the activity of innovative processes in the social sphere, in turn, improves society's welfare, serves as a catalyst for social entrepreneurs, and allows them to establish social balance. The role of the state as an initiator of social entrepreneurs in the implementation of innovative activities is determined, and this article examines the normative legal acts serving as legislative support for creating a favourable social atmosphere for the population.

At the same time, by focusing on social projects implemented within the framework of social entrepreneurship, it will be determined that supporting these projects stimulates social entrepreneurship, increases its business value, and

produces a positive social effect. As you know, measures to support social entrepreneurship are also being implemented in our country. One example is the social project "Zharlyka", implemented in the Atyrau region, which is discussed in this article and whose innovative role in the region's economic development is determined.

Keywords: social entrepreneurship, innovation, infrastructure, regional development, social innovation projects, socio-economic development, scientific progress.

REFERENCES

1 Singh, S. K., i Gaur, S. S. Predprinimatel'stvo i innovacionnyj menedzhment v stranah s razvivayushchejsya ekonomikoj *[Entrepreneurship and Innovation Management in Emerging Economies]* // Rukovodstvo Decis. 56. 2018. – P. 2-5. [in Russian].

2 Alverson, K. YU., i YAmamoto, S. H. Razgovor s uchitelyami, administratorami i roditelyami: predpochteniya v vizual'nom otobrazhenii dannyh ob obrazovanii *[Conversations with Teachers, Administrators, and Parents: Preferences for Visual Display of Education Data]* // J. Education. Issledovanie – 2. – 2014. P. 114-125. [in Russian].

3 Kikul Dzh., Gandri L., Mitra P. i Berso L. Proektirovanie s cel'yu: propaganda innovacij, vozdejstviya, ustojchivosti i masshtaba v obrazovanii po social'nomu predprinimatel'stvu. *[Designing with Purpose: Promoting Innovation, Impact, Sustainability, and Scale in Social Entrepreneurship Education]* Predprinimatel'. Obrazovanie // Pedagog. 1. – 2018. P. 205–221. [in Russian].

4 Veretennikova, A. YU. Mirovye nauchnye shkoly issledovaniya social'nogo predprinimatel'stva // *[Global research schools on social entrepreneurship]* A.YU. Veretennikova, K.M. Kozinskaya, E.V. Popov//Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. Social'no-ekonomicheskie i pravovye issledovaniya. – 2019. – T. 5. № 1. P. 157-177. [in Russian].

5 Moskovskaya, A.A. Social'noe predprinimatel'stvo v sisteme social'noj politiki: mirovoj opyt i perspektivy Rossii // *[Social Entrepreneurship in the Social Policy System: Global Experience and Russian Prospects]* A.A. Moskovskaya, I.V. Soboleva // Problemy prognozirovaniya. – 2016. - № 6 (159). – P. 103-111. [in Russian].

6 Duglas E. i Prentis S. (2019). Innovacii i motivaciya k polucheniyu pribyli v social'nom predprinimatel'stve: analiz nechetkih mnozhestv *[Innovation and Profit Motivation in Social Entrepreneurship: A Fuzzy Set Analysis]* // J. Bus. Res. 99, P. 69-79 [in Russian].

7 Okutaeva S.T., Bajbasheva G.T., Tansykbaeva G.O. Razvitie social'nogo predprinimatel'stva v Kazahstane (na primere social'noj masterskoj green tal) *[Development of social entrepreneurship in Kazakhstan]* // Vestnik Kazahskogo universiteta ekonomiki, finansov i mezhdunarodnoj torgovli. – 2023. - № №2 (51). P.164-170 [in Russian].

8 Qazaqstan Respublikasynyñ keibır zañnamalyq aktılerıne käsıpkerlık, äleumettık käsıpkerlık jäne mındettı äleumettık medisinalyq saqtandyru mäseleleri boiynşa özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy 2021 jylğy 24 mausymdağy № 52-VII QRZ *[Law of the Republic of Kazakhstan No. 52-VII RKZ dated June 24, 2021 On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Issues of Entrepreneurship, Social Entrepreneurship and Compulsory Social Medical Insurance.]* - Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000052 [in Kazakh]. (accessed: 03.01.2025)

9 «Atameken» QR Ūlttyq käsıpkerler palatasy. *["Atameken" National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan]* - Available at: - URL: https://atameken.kz/kk/pages/39-missiya-palaty [in Kazakh]. (accessed: 03.01.2025)

10 Martens C., Lacerda F., Belfort A., Freitas H. Research on Entrepreneurial Orientation: Current Status and Future Agenda // International Journal of Entrepreneurial Behavior. – 2016. - №6. – P.557–567 [in English]

11 «Zharқyra» Programma razvitiya social'nogo predprinimatel'stva. *["Zharkyra" Social Entrepreneurship Development Program]* - Available at: - URL: https://ef-ca.kz/proekty/podderzhka_predprinimatelstva [in Russian] (accessed: 03.01.2025).

12 B. Bimbetova, ZH. Kenzhin, G. ZHanibekova, ZH. Kinasheva, A.Ospanova Social'noe predprinimatel'stvo: rol' i vozmozhnostej v sovremennom obshchestve *[Social entrepreneurship: role and opportunities in modern society]* // Nauchnyj zhurnal «Vestnik NAN RK». – 2023.- 404 (4). – P. 378–391. [in Russian].

13 Gita Surie, Aard Groen The importance of social entrepreneurship in national systems of innovation — An introduction // Technogical Forecasting and social Change– 2017. - Volume 121. – P. 181-183 [in English]

14 Intykbayeva S.Z., Yessenova G.Z., Alibayeva A.D. Social entrepreneurship: theory and practice. *[Social entrepreneurship: theory and practice]* Bulletin of «Turan» University. – 2021. – 1. – P. 9-16 [in Russian].

Information about authors:

Gulden Zhanteleuova - **corresponding author**, Doctoral student at L.N.Gumilev Eurasian National University, 010008, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanteleuova@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2375-2582

Lisa Izbassarova - Candidate of Economic Sciences, Associate Acting Associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 060000, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Liza78_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9156-1740
Assel Kadyrbergenova – PhD, Associate Acting Associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 060000, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: asel-k-80@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9469-4474
Zhanat Yerniyazova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Korkyt Ata Kyzylorda University, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan
E-mail: zhan_san@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8393-3246

Информация об авторах:

Гулден Жантелеуова - **основной автор**, докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: zhanteleuova@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2375-2582
Лиза Избасарова –кандидат экономических наук, ассоциированный профессор Атырауского университета им.Х.Досмухамедова, 060000, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: Liza78_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9156-1740
Асель Кадырбергенова – PhD, НАО Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, 060000, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: asel-k-80@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9469-4474
Жанат Ерниязова - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор Кызылординского университета имени Коркыт Ата, 120000, г.Кызылорда, Республика Казахстан
E-mail: zhan_san@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8393-3246

Авторлар туралы ақпарат:

Гулден Жантелеуова - **негізгі автор,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhanteleuova@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2375-2582
Лиза Избасарова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 060000, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Liza78_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9156-1740
Асель Кадырбергенова – PhD, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 060000, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: asel-k-80@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9469-4474
Жанат Ерниязова - экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры, 120000, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhan_san@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8393-3246

ҒТАМР 06.61.43 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.40**
ӘОЖ 656.862

С.Б.Альдешова[1*], А.А.Кажмухаметова[1], Э.Ж.Сыздыкова[2], Б.Б.Қорған[3]

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ, 010000, Қазақстан Республикасы
[2]Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., 100017, Қазақстан Республикасы
[3]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: lesmalika@mail.ru

ШЕТЕЛДЕРДЕГІ ТЕМІРЖОЛ КӨЛІГІМЕН ЖҮК ТАСЫМАЛДАУ: ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖҮЙЕСІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Теміржол көлігі әлемдік көлік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және жүк тасымалдау саласында ерекше орын алады. Шетелдік тәжірибеде теміржол жүк тасымалын ұйымдастырудың тиімділігі жоғары технологиялық шешімдерге, цифрландырылған логистикалық процестерге негізделген. Бұл зерттеуде әртүрлі елдердегі теміржол жүк тасымалы қызметін ұйымдастырудың негізгі ерекшеліктері қарастырылады, атап айтқанда АҚШ, ЕуроОдақ елдері, Қытай және Әзербайжан сынды жетекші көлік державаларының тәжірибесі талданады. Аталған елдерде теміржол инфрақұрылымын басқару, жүк ағындарын үйлестіру, тарифтік саясат және мультимодальды тасымалды интеграциялау секілді факторларға ерекше мән беріледі. Сонымен қатар, цифрлық платформалар арқылы жүк тасымалын жоспарлау, нақты уақыттағы бақылау жүйелері және автоматтандырылған басқару құралдарының рөлі ашылады. Бұл ерекшеліктерді зерделеу Қазақстандағы теміржол жүк тасымалы жүйесін жетілдіру бағытында тиімді ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – шетел мемлекеттеріндегі теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыру жүйесінің ерекшеліктерін анықтау және олардың тиімді тәжірибесін Қазақстан теміржол саласына бейімдеу мүмкіндіктерін талдау мен әртүрлі елдердегі теміржол жүк тасымалының ұйымдастырушылық модельдерін, тарифтік және технологиялық ерекшеліктерін, құқықтық-регуляторлық ортаны және операциялық практикаларды салыстырып, Қазақстанға (ағымдағы жағдайға) қолдану болып табылады. Шетелдік тәжірибені талдау нәтижесінде Қазақстанның теміржол көлігімен жүк тасымалдау жүйесін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу қажеттілігі айқындалды. Цифрлық логистика мен автоматтандырылған басқару жүйелерін енгізу ұлттық көлік саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.Зерттеу нәтижелері шетелдік тәжірибені ұлттық көлік саласына бейімдеу арқылы тасымал үдерісінің тиімділігін арттыруға негіз бола алады.

Негізгі сөздер: теміржол көлігі, жүк тасымалы, халықаралық теміржол одағы, Халықаралық теміржол-автомобиль бірлескен тасымалы одағы, бизнес-процесс, Еуропа теміржол көлігі, процестік көзқарас.

Кіріспе

Жалпы жер үсті көлігінің екі түрі бар: теміржол және автомобиль. Теміржол басқа тасымалдау түрлерімен салыстырғанда ұзақ қашықтыққа жеткізу мүмкіндігіне ие, сәйкесінше қашықтық пен жүктеме көбейген сайын тасымалдау құны да төмендейді. Теміржол көлігінің маңызды ерекшелігі оның қауіпсіздігі, қауіпсіздігі жөнінен әуе көлігінен кейін екінші орында. Индустриалды дәуірдің өнімі болып табылатын теміржол көлігінің Солтүстік Американың, Еуропа елдерінің, сондай-ақ Қытай және Жапонияның экономикалық дамуында маңызы зор. Теміржол көлігі жолаушыларды тасымалдау айналымын, тасымалданған жолаушылар, жүк мөлшерін, жүк айналымын және сол жүктің салмағын ескерген жағдайда қай елдің болмасын маңызды көлік саласы. Сондықтан әрбір елдің темір жол жүк тасымалындағы бизнес-процестерін ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері бар болуы заңды [1].

Қазіргі таңда жаһандану үдерістері мен халықаралық сауданың қарқынды дамуы жүктерді тиімді, сенімді және үнемді тасымалдауды қамтамасыз ететін көлік-логистикалық жүйелердің маңызын арттырды. Солардың ішінде **теміржол көлігі** ұзақ қашықтыққа үлкен көлемдегі жүктерді төмен өзіндік құнмен жеткізу мүмкіндігіне ие негізгі көлік түрі болып табылады. Алайда, әр елдің теміржол инфрақұрылымы, құқықтық реттеу тетіктері мен логистикалық ұйымдастыру тәжірибесі өз ерекшеліктеріне ие. Бұл айырмашылықтар халықаралық тасымалдауларды үйлестіруде қиындықтар туғызады және отандық теміржол саласының тиімділігін арттыру үшін шетелдік тәжірибені зерделеуді қажет етеді. Сондықтан

шетелдердегі теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыру жүйесін зерттеу – Қазақстан мен басқа елдердің көлік саласында бәсекеге қабілетті логистикалық модельдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – шетел мемлекеттеріндегі теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыру жүйесін, басқару тетіктерін және логистикалық ерекшеліктерін талдау арқылы олардың тиімді тәжірибесін анықтау және оны отандық тәжірибеге бейімдеу жолдарын ұсыну**.**

Шетел мемлекеттерінің тиімді ұйымдастыру тәжірибелері мен цифрлық логистикалық шешімдері Қазақстан теміржол көлігі жүйесіне бейімделсе, онда жүк тасымалының тиімділігі, бәсекеге қабілеттілігі және халықаралық интеграция деңгейі артып, зерттеу болжамына сәйкес келеді. Бұл бағыттағы зерттеу нәтижелері ұлттық көлік инфрақұрылымының тиімділігін арттыруға және «Қазақстан – Еуропа – Қытай» трансконтиненталдық дәлізіндегі жүк айналымын кеңейтуге үлес қосады.

Теміржол көлігі қазіргі жаһандық көлік жүйесінің негізгі тіректерінің бірі болып, ұлттық экономикалардың өндірістік және сауда тізбектеріндегі шешуші рөлді атқарады. Зерттеушілердің пікірінше, теміржол саласының тиімділігі оның инфрақұрылымдық даму деңгейіне, басқару моделіне және цифрлық трансформацияға бейімделу дәрежесіне тікелей байланысты. Кейбір авторлардың зерттеуінде теміржол көлігінің бизнес-ортасын «құндылықтар тізбегі» (value chain) тұрғысынан қарастырып, көлік қызметін ұйымдастыруда логистикалық тізбектердің тиімділігі мен нарық қатысушыларының өзара әрекеттесуінің маңызын айқындайды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жүк тасымалын жоспарлау мен басқаруда цифрлық технологиялар мен автоматтандырылған шешімдер қолдану көлік қызметінің икемділігін арттырады.

Бодюль мен Феофилов [2] вагон паркін басқарудың рационалды моделін ұсыну арқылы теміржол операцияларының тиімділігін арттыруда ақпараттық технологиялардың интеграциясының маңыздылығын негіздейді. Авторлар автоматтандырылған басқару жүйелері мен бірыңғай деректер платформасы жүк айналымын жеделдетіп, бос вагондардың үлесін азайтатынын атап өтеді. Қазақстандық зерттеушілер С.Альдешова, А.Кажмухаметова және К.Утепкалиева [3] теміржол жүк тасымалының бизнес-процестерін цифрлық трансформация жағдайында талдай отырып, тасымал үдерістерін аудиттеу мен тиімділікті бағалау тәсілдерін ұсынған. Бұл зерттеу отандық көлік-логистика жүйесінде цифрлық басқару құралдарын енгізу қажеттілігін дәлелдейді.

Халықаралық аналитикалық шолуларда да теміржол көлігінің даму бағыттары кеңінен зерттелуде. Сьюзи Валлнердің [4] «Железнодорожная отрасль 2025» есебінде теміржол нарығындағы басты үрдістер ретінде жасанды интеллект негізіндегі логистикалық шешімдер, жүк тасымалының мультимодальды интеграциясы және жасыл технологиялар атап өтіледі. Еуропалық теміржол агенттігі (ERA) [5] өз есебінде елдер арасындағы интероперабельдік (үйлесімділік) деңгейінің теміржол тасымалы тиімділігіне тікелей әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар, Еуропада мультимодальды жүк тасымалының дамуы көлік жүйелерінің өзара байланысын күшейтуде [6], ал Ұлыбритания мен ЕуроОдақ елдері теміржолды либералдандыру және нарықтық реформалау бағытында жүйелі өзгерістер енгізіп отыр [7,8].

Аймақтық деңгейде Әзербайжан теміржол көлігінің цифрлық трансформация жобасы ұлттық теміржол компанияларының басқару жүйесін жаңғыртуға бағытталған маңызды бастама болып табылады [9]. Бұл жоба автоматтандырылған мониторинг, онлайн-тарифтеу және логистикалық қызметтерді біріктіру арқылы тасымалдау тиімділігін арттыруды көздейді. Қазақстандық авторлар транзиттік әлеуетті арттыру және халықаралық жүк тасымалы нарығына кірігу үшін инфрақұрылымдық жаңғырту мен цифрлық логистика бағыттарының өзектілігін айқындады [10]. Ал StartUs Insights агенттігінің талдауына сәйкес [11], 2025 жылға қарай теміржол индустриясындағы басты трендтер — автоматтандырылған пойыздар, деректерге негізделген логистика, экологиялық таза қозғалтқыштар және цифрлық платформалар арқылы клиентке бағдарланған қызмет көрсету. Осы зерттеулерді сараптай келе, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде теміржол көлігінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары ретінде автоматтандыру, интероперабельдік, мультимодальды жүйелерді дамыту және цифрлық басқару технологияларын енгізу анықталғанын көреміз.

Дегенмен, бұл бағыттардың салыстырмалы тұрғыда зерттелуі, әсіресе Қазақстан сияқты транзиттік әлеуеті жоғары елдер жағдайында, әлі де жеткіліксіз. Сондықтан осы зерттеу жұмысы аталған теориялық тұжырымдамаларды біріктіріп, шетелдік тәжірибелерді талдау арқылы теміржол жүк тасымалын ұйымдастырудың тиімді моделін ұсынуға бағытталған, ондай модельдерге мыналарды жатқыза аламыз:

- АҚШ: Жүк теміржолы жеке меншікке негізделген — ірі «Class I» операторлары желіні өзерімен иеленіп, өз капиталын салып, инфрастуктураны басқарады. Бұл модельде нарықтық бәсеке біртұтас ұлттық желі деңгейінде емес, кейбір аймақтық/ бағыт бойынша шоғырланған (бірнеше ірі оператор).
- Еуропа: Көптеген елдерде дәстүрлі ұлттық операторлар («incumbents») бар, бірақ соңғы 15-20 жылда нарықты либерализациялау және операторлар мен инфрақұрылықты бөлу (separation) процестері жүрді. Нәтижесінде қызмет көрсетушілер көбейді, бірақ мемлекеттік қолдау мен реттеу маңызды фактор болып қала береді (мыс., DB Cargo жағдайы — мемлекет көмегі мен қайта құру талаптары).
- Қытай: Теміржолдар негізінен мемлекеттік басқаруда (China State Railway Group) — мемлекеттік жоспарлау мен инфраструктуралық инвестициялар арқылы трафикті белсенді түрде ұлғайту. Қытайда транзиттік және ішкі логистикалық саясаты мемлекеттік экономикалық мақсатпен тығыз байланыста.
- Ресей/Kazakhstan: РЖД (RZD) және Қазақстан Темір Жолы (KTZ) сияқты ұлттық операторлар доминантты. Екі ел транзиттік хаб ретінде маңызды — Еуразия бағытындағы Трансқытай — Еуропа қатынастарына белсенді қатысады; сонымен қатар екіжақты және мультимодальды транзиттік жүк қозғалысы артуда.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мақсатына сәйкес Қазақстанның көлік саласындағы темір жол жүк тасымалы бизнес-процестерін трансформациялау мақсатында бәсекеге қабілетті, экономикасы дамыған шет елдердің темір жол саласына, соның ішінде жүк тасымалына қатысты әдебиеттерге шолу әдісі негізінде халықаралық стандарттарға негізделетіндіктен елдердің тәжірибелерінде ұқсастық бар екені байқалады.

Ғылыми әдебиеттерді және басқа де көздерден алынған деректерді жүйелеу әдісі арқылы заманауи өзгерістерге бейімделуге бағыттайтын шет мемлекеттердегі цифрлық трансформацияның қарқындауына көз жеткізілді. Диалектикалық әдіс – қазіргі кездегі шетелдердің тәжірибесін зерделеп, зерттеу темір жол жүк тасымалының басқа тасымал түрлерімен бәсекелестікке төтеп беру үшін технологиялық жетілдіру жеделтілуде.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісінің көмегімен теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі мен тиімді ұйымдастыру модельдері айқындалса, сипаттамалық талдау әдісі бойынша шетелдік теміржол жүк тасымалы жүйесінің қазіргі жағдайы мен құрылымдық ерекшеліктерін жүйеленді. АҚШ, Еуропалық Одақ, Қытай және Әзербайжан елдеріндегі теміржол жүк тасымалын ұйымдастыру жүйелерін құрылымдық және функционалдық тұрғыдан салыстыруға салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Контент-талдау әдісі әлемдік теміржол көлігінің даму тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді Теміржол көлігінің даму бағыттарын анықтау мақсатында шетелдік нормативтік құжаттар мен стратегиялық бағдарламаларға мазмұндық талдау жүргізілді. Елдік тәжірибелер арасындағы жүйелік айырмашылықтарды анықтау арқылы Қазақстан үшін бейімделетін басқару және ұйымдастыру тетіктері айқындалды.

Темір жол көлігінің бизнес-процесінің түпкі мақсаты - жүктер мен жолаушылар тасымалы болып табылатын белгілі бір иерархиялық, өзара байланысты қызметтік іс-әрекеттердің мақсатқа бағдарланған дәйектілігі. Процестік көзқарас – белгілі бір нәтижені алуға апаратын компания қызметін процестер түрінде қарастырудан тұратын ұйымды басқару әдісі. Процестік көзқарас шағын және ірі компанияларда қолдану үшін оны неғұрлым тиімді және дәл қылатын нақты айқындалған қолдану қағидалары мен ережесі бар. Процестік көзқарастың іске асуы ұйымның қызмет бағытына байланысты әр түрлі жағдайда жүреді.

Процестік тәсілмен қарастырғанда теміржол жүк тасымалымен айналысушы компанияның өндірістік қызметінің сипаттамасы дәйекті бизнес-процестерді қамтитын операциялық цикл үлгісімен ерекшеленеді: тапсырыстық ұйымдастыру процесі; вагон паркінің вагондық құрамын басқару; жүктердің тасымалдануын басқару; коммерциялық жұмыс; қаржы-аналитикалық, тиімділікті есептеу процесі.

Теміржол жүк тасымалының бизнес-процестерін ұйымдастыру әлемнің көптеген елдерінде ұқсас қағидаттар мен құрылымдарға негізделеді. Бұл ұқсастық халықаралық стандарттар мен логистикалық тізбектердің үйлесімділігіне байланысты қалыптасқан. Жүк тасымалдау процестері тапсырысты қабылдаудан бастап, жүктің жеткізілуіне дейінгі кезеңдерді қамтиды және белгілі бір алгоритмге сүйенеді. Цифрландыру мен автоматтандыру бұл процестердің орындалу сапасын жақсартып, деректерді нақты уақыт режимінде қадағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан теміржол жүк тасымалын ұйымдастырудың бизнес-процестері жаһандық деңгейде құрылымдық жағынан өзара ұқсас сипатқа ие.

Халықаралық теміржол жүк тасымалын жүзеге асырудың әртүрлі пішімдері бар: Контейнерлік тасымал: халықаралық саудада контейнерлердің стандартқа сай өлшемдері, сондай-ақ түрлері кеңінен пайдаланылады. Жүк тасымалының бұл түрі тасымалдаудың барлық кезеңдері (теміржол, теңіз, автокөлік) үшін ыңғайлы. Контейнерлік тасымал кезінде жүктердің қауіпсіздігі мен дер кезінде жеткізілуіне басым мән беріледі. Контейнерлік тасымал кезінде теміржолбекеттерінде автоматтандырылған жүктеу және түсіру жүйелері пайдаланылады, соның нәтижесінде тасымал процесін жылдамдап, жүктер көлеміне қарай дұрыс таңдалып, тиісті қызметтер көрсетуге жол ашылады.

Тікелей тасымалдау бизнес-процесі мынадай кезеңдерден тұрады: тауарды жүк жөнелтушіден тиеу; жүкті қоймаға жеткізу және шоғырландыру; көлік құралына тиеу; кедендік ресімдеу (халықаралық жөнелтілімдерге қатысты); көліктің бір немесе бірнеше түрімен жүк тасымалдау; жеткізу кезінде жүкті кедендік ресімдеу; межелі пункте түсіру; көмекші қызметтер (контейнерге орау, сақтандыру, сақтау, жүкті ақпараттық сүйемелдеу және т.б.).

Жүкті теміржолмен тасымалдауды ұйымдастыру процесі дәйекті бірнеше негізгі рәсімдерден тұрады: дайындау кезеңнінен басталып, қозғалмалы құрам және тиеу-түсіру механизмдерін талғау, көлік пен тиеу-түсіру құралдары өзара іс-әрекет еткенде ең оңтайлы әдісін таңдау, жүктің қозғалу бағыттарын анықтау [3, -373б.].

Дүниежүзілік темір жол саласында 40718 компания, 8,4 млн. адамнан тұратын жаһандық жұмыс күші бар. Саланың өсу қарқыны соңғы жылдары төмендегені байқалады. Инновациялар да жоғары деңгейде 347 420 патенттер мен 2231 гранттар, олар темір жол технологиясының, қауіпсіздіктің және инфрақұрылымның дамуына ықпал етеді.

Жаһандық темір жол торабы 1,3 миллион маршруттық километрден астам ұзындықпен сипатталады. Америка Құрама штаттары ең ұзын темір жол торабымен көш басында, одан кейінгі орындарда Ресей, Қытай, Канада, Германия және Франция тұр. Сол уақытта неғұрлым белсенді хаб-елдерге Үнді, АҚШ, Ұлыбритания, Қытай мен Германия жатады, Лондон, Мумбаи, Нью-Дели, Нью-Йорк және Бангалор сектордың инновациялық және іскерлік белсенділігінде жетекші негізгі қалалық орталықтарға айналуда.

Әлемдік теміржол нарығы 2024 жылы 589,9 миллиард АҚШ долларына жетті және 2030 жылға қарай орташа жылдық өсу қарқыны 4,8% - бен 781,2 миллиард АҚШ долларына дейін өседі деп болжануда. АҚШ, Қытай, Үндістан, Германия және Ұлыбританияда аймақтық дамудың жоғары деңгейі байқалатын жоғары жылдамдықты теміржолдардың кеңеюі, электрлендірудің өсуі және жылдам цифрландыру негізгі факторлар болып табылады. Сонымен қатар, АҚШ-тың теміржол нарығы 2024 жылы 115,8 миллиард АҚШ долларына бағаланады, ал Қытай нарығы орташа жылдық қарқынмен 6,3% өседі және 2030 жылға қарай 132,2 миллиард АҚШ долларына жетеді деп болжануда. Жүк тасымалы, қойма, интермодальдық қызметтер және цифрлық платформаларды қоса алғанда, теміржол логистикасы 2024 жылы 416,8 миллиард АҚШ долларына бағаланды және 2034 жылға дейін орташа жылдық 5,4% өседі деп күтілуде. Сонымен қатар, локомотивтерді, жылжымалы құрамды, дабылды және қосалқы инфрақұрылымды қоса алғанда, теміржол жабдықтары

нарығы 2025 жылы 98,53 миллиард АҚШ долларына жетеді деп болжануда. Жылжымалы құрам нарығы 2023 жылы шамамен 54,6 миллиард АҚШ долларына бағаланды, нарықтың ең үлкен үлесі Азия мен Океания аймағында.

Әлемдік теміржол құрылысының жалпы құны 6 триллион АҚШ долларын құрайды, Солтүстік-Шығыс Азия, атап айтқанда Қытай 39,5% үлес қосады. Одан кейін негізгі салымшылар ретінде Оңтүстік Азия (Үндістан), Батыс Еуропа (Ұлыбритания, Германия) және Солтүстік Америка (АҚШ) танылады. Құбыр жобаларына жылдық шығындар 2025 жылы 508,8 миллиард АҚШ долларына жетеді және 2026 жылы 627,1 миллиард АҚШ долларына дейін өседі. «Еуропалық үкіметтер өз темір жолдарын жүйелі қысқартады және оларды қаржыландырудан алып тастайды» деп Wuppertal Institute және T3 Transportation неміс аналитикалық орталықтарының зерттеулерінен қорытынды жасалған. 1995-2000 жж. Еуропадағы автомагистраль ұзындығы 60%-ға өссе, темір жол 6,5%-ға қысқарған. Темір жол құрылысына жұмсалған әрбір еуроға билік автожол құрылысына 1,6 еуро жұмсады. 2018 жылдан 2021 жылға дейін теміржол және автомобиль көлігі инвестицияларындағы алшақтық 66% - дан 34% - ға дейін қысқарды. Осы уақыт ішінде жеті ел автомобиль жолдарына қарағанда теміржолдарға көбірек инвестиция салды — Австрия, Бельгия, Дания, Франция, Италия, Люксембург және Ұлыбритания, қалғандары керісінше болды. Баяндамада ең көп автомобиль жолдары Ирландияда, Румынияда және Польшада, ал ең азы Литвада, Латвияда және Бельгияда өскені айтылған. Зерттелген 30 елдің 15-інде ширек ғасырда автомобиль жолдарының ұзындығы екі еседен астам өсті.

Нарықтық құрылым және бәсеке жағдайында шетелдік тәжірибелерге салыстырмалы зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдар ала аламыз:

- АҚШ-та нарықтық концентрация жоғары (бірнеше ірі операторлар), бірақ бәсеке бағыттық және сервистік (short-line, regional). Бұл желінің экономикалық тиімділігі мен ұзақ мерзімді инвестицияларды қамтамасыз етеді.
- Еуропада либерализация — жаңа ойыншылар мен интермодальдық операторлардың кірісі, бірақ ұлттық операторлардың артықшылықтары сақталуда; мемлекеттік араласу (субсидия/реструктуризация) сақталады.
- Қытайда және Ресей/Қазақстанда бәсеке ішкі деңгейде шектеулі, бірақ транзиттік бәсеке (баға, өткізу қабілеті, логистика) артқан сайын коммерциялық операторлар мен теміржол-логистика консорциумдары пайда болуда.

Нәтижелер және оларды талқылау

Соңғы 15 жылда теміржол көлігі еуропалық көлік нарығындағы өз үлесін шамалы ғана өсірді. 2010 жылдардан осы уақытқа дейін теміржол көлігінің басқа көлік түрлерімен салыстырғанда нарықтағы үлесі жолаушылар тасымалы бойынша 7% жуық, жүк тасымалы бойынша 12%-дай үлесті алған. Теміржолмен жолаушылардың айналымы әдетте ішкі нарықпен байланысты сондықтан ол барлық теміржол тасымалының 90%-ға жуығын құрайды. Халықаралық тасымалдың теміржол көлігімен жүк тасымалдау 50%-дай үлеске ие. Еуропалық нарықта теміржол тасымалы маңызды болғанымен соңғы жылдары теміржол көлігі қызмет көрсетуінің дамуында тоқырау байқалады. Бұл тіпті көлік саласында қабылданған іс-әрекеттерге, мысалы, еуропалық теміржол жүйесінің өзара іс-қимылын жақсартқанға қарамастан жүруде. Темір жол көлігі Еуропада көліктің неғұрлым тұрақты салаларының бірі болып табылады. Мұның климат саласындағы еуропалық саясаттың көліктің қоршаған ортаға жағымсыз әсерін азайту мақсатының мән мәтінінде маңызы бар.

SCI Verkehr консалтингтік компаниясы Халықаралық теміржол одағының (ХТЖО) және Халықаралық теміржол-автомобиль бірлескен тасымалы одағының (UIRR) тапсырысы бойынша еуропалық мультимодальды тасымалдау нарығының жай-күйі, даму үрдістері және болашағы туралы есеп дайындады (2024 report on combined Transport in Europe). SCI Verkehr мультимодальды тасымалдардағы жүк айналымының 2023 жылғы 32 млрд-тан 2040 жылға қарай 60 млрд тоннакилометрге дейін өсуін болжайды және олардың дамуы жүк тасымалы нарығындағы теміржолдардың үлесін ұлғайту үшін маңызды деген қорытындыны негіздейді.

Еуропалық Одақ жаһандық климаттық мақсаттарға қол жеткізу шеңберінде жүк тасымалы нарығындағы темір жол көлігінің үлесін 2030 жылдарға 30%-ға дейін жеткізу

міндетін алға қойды. Бірақ бұл міндетті тасымалдаудың едәуір көлемін автомобильден темір жолға ауыстырусыз шешу мүмкін емес. Темір жол көлігінің жалпы көлік нарығындағы үлесі орта деңгейде.

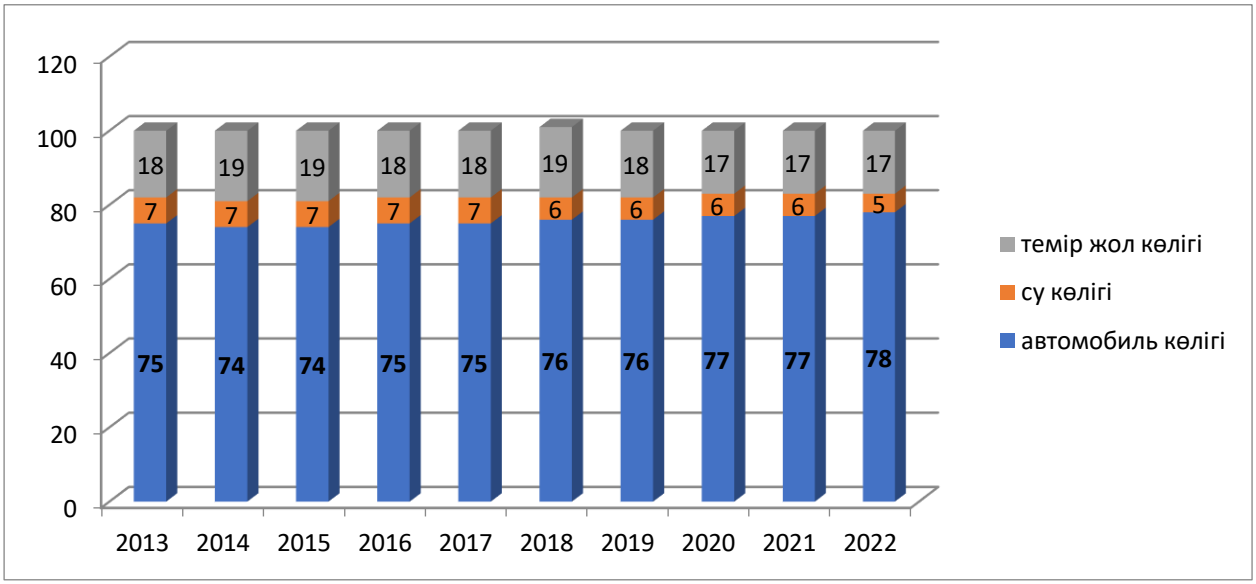

Сурет 1- Европалық көлік нарығындағы теміржол көліктерінің үлесі

Ескерту: [6] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

1-суреттен көрініп тұрғандай, Европалық нарықтағы темір жол көлігінің үлесі 2013-2022 жж. аралығында 2% пунктке азайып, бұрынғы 19%-дан 17%-ға түскен. Соңғы жылдарда үлесінің тұрақталуы сектордағы мультимодалдық тасымалдаудың өсуіне байланысты. Ішкі су жолдары азаюының үлесі автомобиль көлігі үлесінің өсуіне әкелді.

Европа теміржол жүйесі – бұл әр түрлі қатысушылардың меншігі мен басқаруындағы тұрақты және ұтқырлы нысандарынан тұратын ашық, бірлесіп пайдаланылатын, серпінді құрылым. Ұтқырлы нысандардың географиялық орналасуының, пайдалану жылдамдығы мен жағдайларының маңызы бар. Ұтқырлы құралдар негізгілерімен не оқшауланған, немесе жаһандық байланыс торабы арқылы өзара әрекеттеседі.

2021 жылы Horizon Europe (2020-2027) бағдарламасы шеңберінде теміржолдағы зерттеулер мен инновациялар саласындағы Европалық серіктестік және темір жол қозғалтқышы (Shift2Rail) бірлескен кәсіпорнының жалғастырушысы Бірлескен Европалық темір жол кәсіпорны (Europe's Rail Joint Undertaking (EU-Rail)) құрылды, Европалық Одақтың жұмыс істеуі туралы келісім шарттың 187 бабына сәйкес құрылған теміржол секторындағы мемлекеттік-жеке серіктестік. Бұл серіктестік инновациялық технологиялар және эксплуатациялық шешімдер саласындағы зерттеулер мен жасақтамаларды жылдамдатуға бағытталған. Ол ЕО темір жол саласына қатысты саясаты мен мақсатын, бәсекеге қабілеттілігін және теміржолмен қамтамасыз етудің европалық саласын қолдайды. EURail Біртұтас европалық темір жол кеңістігін қолдау үшін қажетті ықпалдасқане, бірлескен және стандартталған технологиялық инновацияларды пайдалануды жылдамдатады. Бірлескен европалық темір жол кәсіпорыны кешенді жүйелі тұрғыдан келумен европалық жолаушылар мен жүктер үшін Европалық Одақтың өнімділігі жоғары, икемді, мультимодалды, тұрақты, сенімді және ықпалдасқан темір жол торабын құруға бағытталған. Европалық теміржол біріккен кәсіпорнының 2023-2024 жылдарға жасалған бағдарламасында: EU-Rail бағдарламасы S2R ағымдағы бағдарлама шеңберінде қазірдің өзінде қол жеткен нәтижелерге және алда тұрған жұмысты шегіне жеткізуге сүйене және одан сатылап бас тарта отырып Европалық комиссияның «Тұрақты және ақылды ұтқырлылық стратегиясының» амбициялық мақсаттарына қол жеткізуге әрекеттенуге бағытталған. Осы мақсаттардың неғұрлым маңыздыларын бөлу үшін жолаушылар мен жеткізу тізбегінің тұрақты (жүйелі көзқарас

негізінде өзара байланысты, ықпалдасқан өмірлік циклдың өн бойына климаттық бейтарапты, экономикалық тиімді) ұтқырлылығын қамтамасыз етуге негізгі бағыт болып табылатын теміржол жүйесін цифрландыру мен автоматтандыруды ескерген жөн.

EU-Railдың мақсаты жобалар мен инновацияларды енгізуді жылдамдату мақсатында қозғалысты басқаруды, көлік құралдарын, инфрақұрылым мен қызметті қамтитын өзара әрекеттесуге және толық ықпалдастық үшін шешімдер ұсынуға кедергілерді жою жолымен өткізу қабілеті жоғары ықпалдасқан еуропалық теміржол торабын құру болып табылады. Бұл теміржол шығындарын азайту, олардың өткізу қабілетін өсіру, икемділік пен сенімділікті арттыру үшін цифрландыру мен автоматтандырудың мол әлеуетін пайдалануы тиіс және Еуропалық одақтың Теміржол агенттігімен үйлесімділікте сектор қолданатын сенімді эталонды жұмыс істейтін жүйелі архитектураға негізделуі тиіс.

Еуропада теміржолдың өнімділігі жоғары болмағандықтан, ал салық төлеушілер үшін шығындары өте жоғары болғаны үшін теміржол жүйесінің жұмыс тәсілін өзгерту өзекті мәселе. 2021 жылы Ұлыбританияның көлік министрлігі 2021 жылы темір жол жүйесі жолаушылар және жүк тасымалы үшін өте күрделі, тым қымбат және жиі-жиі тиімсіз болды деген қорытындыға келді. Есепте темір жол жүйесінің жұмыс істеу үдерісінде шешілуі тиіс алты өзекті мәселелер анықталды: ақпараттық технологиялар бөлімі клиенттерін жиі назардан тыс қалдырып отырған; өзі қызмет көрсететін қоғамдастықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктерін айырылуы; фрагменттелген, есеп берушілік функциясы айқын емес; нық стратегиялық бағыт жетпейді; ол неғұрлым өнімді болуы тиіс; инновацияларды енгізуі мен бейімделуі қиын.

2021 жылы Ұлыбританияның темір жол министрлігі теміржол секторындағы мемлекеттік және жеке ұйымдар үшін өзгерістердің үлкен де күрделі кешенін кірістіретін реформалармен жұмыс жасап бастаған. ҰТМ реформалар жоспары темір жол саласының есеп беру, қаржы және мәдениетіндегі өзгерістерді қарастырады. Бұл мемлекеттік темір жол ұйымдары құрылымындағы, сондай-ақ барлық секторда жаңа өзара қарым-қатынастар және коммерциялық механизмдерді қажет етеді. ҰТМ (DfT) оны өмірде бір-ақ рет болатын өзгеріс деп атаса, үкімет оны ең ауқымды және күрделі қайта құру бағдарламасы ретінде сипаттады. DfT теміржол көлігін реформалау бағдарламасын 2022 жылдан бастап бес жылға жоспарлады. Алайда, осы бес жылдық кезеңнің бірінші жартысында DfT Great British Railways құру және теміржол секторының жұмыс істеуінің жаңа моделін жасау сияқты маңызды жұмысты аяқтауды жоспарлады.

Теміржол көлігі саласы ірі көлік тораптарының жүк тасымалдаушы базалық терминалдары арасында кестемен жүретін құрамы бекітілген поездарда жүк орындары алдын ала көзделіп белгіленетін әдіске көшуді көздейтін жеделдетілген жүк тасымалдарын жетілдіру маңызды. Жеделдетілген теміржол жүк тасымалын жақсарту бірқатар маңызды мәселелерді шешуге ықпал етеді: қоршаған ортаға зиянды шығарындылар көлемін азайтуға байланысты экологиялық жағдайды жақсартуға; қымбат жол инфрақұрылымына бағытталатын инвестициялауды кейінге қалдыруға және автомобиль жолдарына жүктемені азайтуға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі теміржол тасымалының бәсекеге қабілетсіздігінің маңызды себептерінің бірі клиенттерге қызмет көрсетудің төмен деңгейі болып табылады. Italian Railways Logistics сияқты көлік компаниялары операторлар мен клиенттерді байланыстырушы делдалдық қызметін атқарады. Өзіне жүк жөнелтуші мен жүк алушының қызметтерін ала отырып, теміржол көлік компаниялары клиент атынан өтінімдер беруден бастап, тауарға ілеспе құжаттарды рәсімдей отырып, тасымалдау ақысын төлеу бойынша күрделі де ұзақ операцияларды орындайды. Соңғы жылдары осы сызбаның нәтижесінде клиенттермен жұмыс сапасының жақсаруы делдалдық қызметтердің қажеттігін нақтылайды, бірақ теміржол көлігі жаңа клиенттерді тартып қана қоймай, оларды жоғалтуын жалғастыруда.

Кесте 1 – Жоғары жылдамдықты жүк поездарының сыныптамасы

№	Сипаттамасы, қолдану саласы	Жоғары жылдамдықты жүк поездарының типтері		
1	Поездардың және жылжымалы құрамның сипаттамасы	Жеделдетілген жүк поездары және жеделдетілген жүк тасымалы поездарын пайдалану	Жаңғыртылған немесе жаңа мамандандырылған жылжымалы құрамнан тұратын жүк поездары	Жаңа мамандандырылған жылжымалы құрам
2	Қозғалу жылдамдығы [км/сағ]	≤ 90	91÷160	> 160
3	Жолсапар жылдамдығы [км/күн]	≤ 1300	1301÷2500	> 2500
Ескерту: [7] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған				

Сол себепті жүк тасымалын жеделдетудің маңызды міндеті клиенттермен жұмыс сапасын арттыру болып табылады. Жаңа технология алдын ала белгіленген кестеге вагондардың әртүрлі санаттары жүретін жолаушылар тасымалына ұқсас. Жүк жөнелтушілермен теміржол жүк тасымалы жұмысы мына ұстаным бойынша құрылуы тиіс: стандартты жүк жинақтамаларын (контейнерлер, дана жүктер, дана жүктер үшін) сатқанда олардың поезд құрамында болуына басым мән беру. Шарт клиент есебінен де, тасымалдаушы есебінен де (шартқа қол қою кезінде таңдалған), барабар нарықтық құны бойынша сақтау жөніндегі қосымша қызметтер және т.б. есебінен пойыз жөнелтілгенге дейін қысқа уақыт ішінде (бір сағаттан бірнеше сағатқа дейін) тасымалдауға, жүкті станцияға жеткізуге ақы төлеу шартымен жасалады. Теміржол көлігі ең тұрақты көлік салаларының бірі екенін атап өткен жөн. Бұл көліктің қоршаған ортаға теріс әсерін азайту сияқты еуропалық Климаттық саясаттың мақсаттары аясында маңызды. Жоғарыда аталған үрдістер логистикалық компаниялардың қызметінде көрініс табады.

Әзірбайжанның географиялық орны Еуропа мен Азияның қиылысында және Оңтүстік-Шығыс Кавказдағы табысы ортадан жоғары елдердің бірі. Әзірбайжан Республикасындағы теміржол торабының стратегиялық орнының болуына қарамастан инфрақұрылымның ескіргеніне, ауылдық жерлерді қосудың шектеулі мүмкіндіктеріне және тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін цифрлық трансформацияның қажеттігіне байланысты оның нарықтағы үлесі азаюда. Темір жол жүк тасымалы үлесі 2007 жылғы 24%-дан 2019 жылы 9%-ға дейін азайып, 2022 жылы сәл 12%-ға дейін өсті. Әзірбайжандағы жүк тасымалының жалпы көлемі 2000 жылдардан бастап өсуде, 2007 жылы 120,1 млн. тонна болса, 2019 жылы 176,5 млн. тоннаға жеткен. Дегенмен 2021 жылы COVID-19 байланысты 133,3 млн. тоннаға дейін азайып, 2022 жылы 152,3 млн.тоннаға дейін өскен. Жалпы өсуге қарасмастан жүктің ауқымды бөлігі автокөлікпен тасымалданады, 2007 жылғы жалпы көлемнен 68%-дан 2019 жылы 88%-ға дейін өсіп, 2022 жылы 83%-ға дейін аздап төмендеген.

Әзірбайжан темір жол тасымалы нарықтағы үлесін жоғалтып, қаржылық қиыншылықтарға ұшырады. Ішкі басқарудың әсіресе мәліметтерді өңдеудегі тиімсіздік осы мәселелерді ушықтырып, трафик әсіресе жүктікін тартуды қиындатты. Транзитттік және жүк тасымалы үшін орасан зор әлеуеті ашатын Әзірбайжанның орналасқан жерінің стратегиялық мүмкіндіктеріне қарамастан темір жол тасымалы әкімшіліктік кедергілерге кездесіп, жаңғыртудан өтпеді. Мәліметтерді ішкі басқарудың тиімсіздігі тиімсіз шешімдер қабылдауға және операциялық шығындарға әкелді, ал бұл бәсекеге қабілеттілікті азайтты. Әзірбайжан Орталық-Азиялық өңірлік экономикалық ынтымақтастықта (ОАӨЭЫ) басты қатысушы, Жуық дәліз деген атпен танымал дәліз екі Қытай Халық Республикасы мен Орталық Азия елдерін және Закавказьені біріктіруде шешуші рөл ойнайды. Әзірбайжан Үкіметі транзиттік әлеуетті жақсартуға басымдықты көңіл бөліп, 2024-2026 жылдарға іс-қимыл жоспарын бекітті. Әзірбайжан, Грузия, Қазақстан және Түркия Орта дәліздің тарлау жерлерін болдыртпау және кеңейтуде ынтымақтаса жұмыс жасайды.

Осы елдер Middle Corridor Multimodal Ltd бірлескен логистикалық компанияны құрды, ол өз қызметін 2024 жылы бастауы тиіс болды. Бірақ оңтайлы емес логистикалық көрсеткіштерге байланысты дәліз маршруттағы көліктік операторлар арасындағы үйлесімнің жеткіліксіздігі және транзиттік ағындардағы цифрлық технологиялардың болмауы проблемалары бар. Бұл факторлар көлік шығындарын өсіріп, дәліздің баламалы маршруттармен салыстырғанда бәсекеге қабілеттілігін азайтып тұр.

Өзінің «Бір белдеу, бір жол» бастамасы шеңберінде Қытай тек өз ішінде ғана емес, сонымен бірге көршілес елдер мен өңірлерге тауарларды жеткізу үшін заманауи автокөлік және темір жол инфрақұрылымын дамытуға көп триллион долларлар жұмсалды. Жылдар өткен сайын жүк тасымалының сапасы мен жеткізу мерзімі жақсаруда.

Қиыр Шығыс пен Еуропаны жалғау идеясы 1916 жылы Мәскеуді Владивостокпен жалғайтын Транссібір темір жол магистралі құрылысы аяқталғаннан кейін пайда болды. Осы темір жол магистралі әлемде көш бастаушы ең ұзын теміржол телімі болып саналады, ұзындығы 9200 км құрайды. Азиядағы сауданың қарқынды дамуымен және үлкен қашықтықтарға контейнерлік жүктердің заманауи жеткізудің өспелі қажеттігіне байланысты Азия мен Еуропа арасындағы алыс қашықтыққа темір жол қатынасына жаңа қызығушылық туғызды. Осы жалғаулар Трансазиялық темір жол, Шығыс-Батыс Солтүстік дәлізі, Еуразиялық құрлық көпірі, Жаңа жібек жолы, Бір белдеу бір жол атауларымен таныс. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы осы инфрақұрылымдар мен сауда дәліздерінің қалыптасуы мен дамуында Қытайды маңызды орнын атап көрсетеді.

Негізгі маршрут Транссібір магистралі, ол не Шығыс Қытайда қайта отырумен Владивостокқа, не болмаса Қазақстанға апарады, Қорғаста және Достықта Батыс Қытайға кіреді, содан кейін Ланьчжоудағы темір жол торабы арқылы Қытай жағалауына, немесе Моңғолияға, Эренхотта Қытайға барып, содан кейін басты Пекин торабына бағытталады.

Қытай темір жол қатынасын, ішкі терминалдар мен порттарды кірістіретін инфрақұрылымын дамыту есебінен Орталық Азиядағы сауда қатынастарын кеңейтуге ұмтылуда.

Кесте 2 - Қытай темір жол қатынасының Орталық Азиядағы сауда қатынастарын кеңейтуге ықпалын талдау

№	Қытай темір жол қатынасы	Басталған уақыты	Қашықтығы мен жеткізу уақыты	Елдер арасындағы байланыс
1	«Пекин-Гамбург контейнерлік экспресс» теміржолы	2008 жылы халықаралық қатынас жолы ретінде ашылып, 2009 жылы оны Дуйсбургке дейін созды	10000 км (6 200 миль) қашықтық, жүкті жеткізу уақыты - 30 күн	Моңғолия, Ресей Федерациясы, Беларусь, Польша
2	Әлемдегі ең ұзақ коммерсиялық темір жол қатынасы	2014 жылдан бастап, 82 контейнерлі поезд (Чжэцзян провинциясындағы ірі өндірістік кластер)	12 800 км, 21 күн	Иу қаласы (Қытай) - Мадрид (Испания)
3	Ла-Манш астындағы туннел	2017 жылдан бастап	16 күн	Иу (Қытай) - Лондон (Англия)
4	Қытай-Еуропа жүк тасу поезы	2024 жылдан бастап	-	Чунциннен (Қытай) - Дуйсбург (Германия)
Ескерту: [9] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған				

Контейнерлік тасымалдауға арналған China Railway Express, Қытай, Еуропа, сондай-ақ олардың аралығында орналасқан елдердің халықаралық интермодалды вагондар құрамы поездардың, маршруттардың тіркелген нөмірімен, кестемен және жұмыстың толық кестесіне сай жүреді. Қытайдың экономикалық дамуы өндірістік өнімдерді шетелге тасымалдаумен түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Бұл ішкі проблемаларды еңсеру үшін континенттер арасындағы тасымалдаудың тиімді тәсілін құруды талап етіп, CR Express бағытының дамуына әкелді. CR Expressтің ерекшелігі Қытайдың экономикалық дамуы үшін, өндірістік өнімге төмен қосылған құны тағайындау мен неғұрлым жоғары тауарларды өтуге жәрдемдесу болып

табылады. Теміржол арқылы тауарларды жеткізу теңіздегіден гөрі неғұрлым тез және сенімді, ал әуе көлігімен салыстырғанда неғұрлым үнемді тәсіл.

China Railway Express компаниясының тасмалдау қызметі - сағатына 120 километр жылдамдық, 55-ке дейін вагондары мен тарту салмағы 3000 тоннаны құрайды. Экологиялық тұрғыдан алғанда темір жол көлігі Қытай мен Еуропа арасында жүк тасымалдау үшін көліктің тұрақты түрі болып табылады, себебі темір жол жағдайында ауаға көмірқышқыл газын лақтыру теңіз, әуе және автомобиль көліктерімен салыстырғанда ең төмен. Бұл ЕО да, Қытайда да қолданылатын «жасыл» даму мақсаттарына сәйкес келеді. Тарихи және саяси жағдайларға байланысты әр түрлі елдер мен өңірлерде темір жол табанының әр түрлі ені қабылданған: стандартты (1.435 м; Қытай және Батыс Еуропаның басым бөлігі) және кең (1.520 м; Ресей және кейбір Скандинавия елдері). Қытай мен Еуропа арасындағы жүк тасымалы темір жол тарабында үш негізгі көліктік дәліз: батыс, жақын және шығыс бар.

• Батыс дәліз оңтүстік батыс, солтүстік батыс, орталық, солтүстік және шығыс Қытай импорт пен экспорттық тасымалдау үшін пайдалы таңдау болып табылады. Бұл тасмал - Ресей, Беларусь және Польша темір жолдары арқылы басқа еуропа елдеріне жете отырып, Алатау асуында қазақстандық темір жол жүйесімен және Синьцзяндағы Қорғас темір жол портымен біріктірілген.

• Орта дәліз орталық және солтүстік Қытайдан импорттық және экспорттық тасымалдау үшін ұтымды таңдау болып табылады. Бұл тасмал - ішкі монғолиядағы Эренхот темір жол портында моңғол темір жол жүйесімен біріктірілген, ол жақтан Ресей, Беларус және Польша елдері арқылы басқа еуропалық елдерге жөнелтіледі.

• Шығыс дәліз Қытай шығыс, оңтүстік және және солтүстік шығысынан импорттық және экспорттық тасымалдау үшін ұтымды таңдау болып табылады. Бұл тасмал - ішкі Моңғолиядағы Маньчжурия темір жол портында және Хэйлунцзяда Суйфэньхэ темір жол портымен қосылады, Беларусь, Польша және басқалары арқылы басқа Еуропа елдеріне барады.

Кесте 3 - Қытайдағы темір жол көлігінің артықшылықтары мен кемшіліктері

Көрсеткіштер	Қытайдағы темір жол көлігінің артықшылықтары мен кемшіліктері
Транзиттік уақыт	әуе тасымалына қарағанда баяулау, теңіз тасымалына қарағанда шапшаң, тасымалдаудың дәстүрлі тәсіліне қосымша болып жүреді.
Тасымалдың үлкен көлемі	Бұрын әуе тасымалы шұғыл жеткізілетін немесе қосылған құны жоғары болатын тауарларға пайдаланылатын, әуемен тасымалдау көлемі шектеуді, бағасы жоғары. Темір жол тасымалының жиілігі тұрақты, ал контейнерлік тасымалдау сусымалы жүктерді орталықтандырылған тасымалдауға қолайлы.
Баға тұрғысынан артықшылығы	әуе тасымалының құны теңіз тасымалымен бір деңгейде, кейде теңіз тасымалынан төмен болып тұрады.
Экологиялылығы	көмір қышқыл газының қоршаған ортаға шығарындылары әуе көлігінде тасымалдау көлемінің 1/15 және автокөлікте 1/7 құрайды.
Кеңінен таралымдылық	Теңіз тасымалы порттарға, әуе тасымалы әуежайларға шоғырландырылған, ал темір жолдар Қытай мен Еуропаның елдің ішкі аудандарында орналасқан көп қалаларында бар.
Ескерту: [9] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған	

Сианьнан Дуйсбург (Германиия) бағытындағы алғашы экспресс жүк поезы біртұтас кесте бойынша 2022 жылы 11 күн 1 сағат 35 минутта жетіп, өзінің қозғалу жылдамдығы бойынша әлемде рекорд жасады. 2024 жылы жалпы алғанда бір жылда Қытай-Еуропа 19392 поезд жөнелтілді, соның ішінде 10 546 поезд келу бағытында және 8 846 поезд кету бағытында. Келу бағытындағы поездың үлесі 45,6% құрады. Бұл деректер халықаралық логистика және тасымалдау саласында Қытай-Еуропа поездарының неғұрлым қиын жағдайда екенін көрсетеді.

Қытай-Еуропа поездары 2024 жылдың қорытындысымен Қытайдағы 125 қаланы, 25 еуропалық елдердегі 227 қаланы және 11 азиялық елдердегі 100-ден астам қаланы жалғайтын 93 маршрут бойынша қозғалыста болады.

Кесте 4 - Жүктерді тасымалдаудың логистикалық мүмкіндіктері

Көрсеткіштер	Әуе	Темір жол	Автожол	Теңіз
Тасымалдауда жолда болу уақыты	3-5 күн	15-18 күн	Жазда 12 күн, қыста 15 күн	30-35 күн
Тасымалдау шығындар	Маусымнан тыс уақытта 3 EUR/KG, маусымында 5 EUR/KG	1.5 EUR/KG	2.5 EUR/KG	2 EUR/KG
Тасымалдау сенімділігі	Тұрақты	Тұрақты	Аз тұрақты	Аз тұрақты
Ескерту: [9] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған				

Қытай-Еуропа поезы халықаралық жерүсті тасымалының жаңа түрі болып Азия мен Еуропа арасындағы халықаралық сауда үшін жаңа логистикалық мүмкіндіктер ұсынады. Тасымалдау құны әуе тасымалы құнының шамамен 1/5, ал тасымалдау уақыты теңіз тасымалы құнының ¼ құрайды. Әуе және тасымал құнымен салыстырғанда жоғары қосылған құнды тауарларды тасымалдауға уақыт шығыны аз болғандықтан кешенді логистикаға 10-20% көлемінде шығындарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Шетелдік тәжірибедегі инфрақұрылым, стандарттар және үйлесімділік мысалына мыналарды жатқызуға болады:

- Инфрақұрылым иелігі: АҚШ-та жеке операторлар өз желісін басқарады; ЕО-да желі көбіне мемлекеттік/ұлттық басқаруда, бірақ операторы бөлінген елдер бар; Қытай мен РФ/ҚЗ-де инфрақұрылым мемлекеттік бақылауда (бұл ыңғайлы және қаржылық жағынан әртүрлі әсер береді: жеке иелікте жылдам инвестициялар мен коммерциялық мотивация жоғары; мемлекеттік иелікте — жоспарланған, стратегиялық салымдар).
- Стандарттар: Өзара үйлесімділік (бос вагон, буфер/бойлық стандарттар, жүк вагондарының техникалық талаптары) — Еуропа ішінде қорғалған, ал Еуропа — Қытай/Ресей арасындағы транзитте «колея айырмашылығы» (шақырым/электр/сигнал) логистикалық шығындарға әкеледі.

Қорытынды

Теміржол тасымалының халықаралық бағыттары, бұл тез дамып келе жатқан және сұранысқа ие жүк тасымалдау сегменті. Қазақстанның транзиттік әлеуеті, ең алдымен, Қытай мен Еуропа елдері арасындағы 1.5 доллар трлн асатын орасан зор тауар айналымымен айқындалады. Тұтастай алғанда, тарихи түрде транзит теңіз арқылы өтті, бірақ жүктерді теңіз көлігімен жеткізу мерзімі 40 күннен асуы мүмкін. Теміржол қызметі екі аптадан аспайды. Қазіргі уақытта Қытаймен жүк тасымалы екі теміржол өткелі арқылы жүзеге асырылады: Достық – Алашанькоу және Алтынкөл – Қорғас. Біріншісі 1991 жылдан бері жұмыс істейді, екінші өткел 2012 жылы ашылды және оның өткізу қабілеті 20 миллион тоннадан асады [10, -44б.].

Халықаралық теміржол одағы (ХТЖО) жүк тасымалының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды ұсынады. Қазіргі уақытта ХТЖО жүк теміржол тасымалының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін екі негізгі бағытқа ерекше назар аударады. Біріншісі-2030 жылға дейін Теміржол жүктерін дамыту жөніндегі бастама, ал екіншісі Азия мен Таяу Шығысқа «дәліз тәсілі» тұрғысынан бағытталған. Бұл дәліз тәсілі тиімділік пен тиімділікті арттыру үшін облыстың екі нақты стратегиялық бағытын анықтайды, атап айтқанда функционалдық үйлесімділік және цифрландыру. Қызмет түрінің өзгеруі және өсуі, мысалы, цифрландыру арқылы клиенттердің сұранысына сәйкес қызмет көрсету арқылы болуы мүмкін. Теміржол секторы жүк тасымалдау секторында маңызды орынға ие болу үшін технологиялық жетістіктер мен оған қойылатын талаптардың алдыңғы қатарында болуы керек.

Шетелдік тәжірибелерді зерттей келе, мынадай салыстырмалы қорытындылар - артықшылықтар мен шектеулерді айықтауға мүмкіндіктер алдық:

- АҚШ: артықшылығы — жоғары экономикалық тиімділік, инвестицияның тұрақтылығы; шектеуі — нарықтық концентрация кейде өңірлік қызметтің икемділігін төмендетеді.
- Еуропа: артықшылығы — бәсекелестік пен интермодалдық опциялар; шектеуі — ұлттық реттеулер мен трансшекаралық үйлесімділік мәселелері, кейде мемлекеттік араласу қажет.
- Қытай: артықшылығы — масштабты мемлекеттік инвестиция және маршруттық интеграция (China–Europe қызметтері); шектеуі — нарықтық бәсекенің шектеулігі және мемлекеттік реттеудің икемділігі.
- Ресей/Қазақстан: транзиттік әлеует пен геостратегиялық артықшылық; шектеу — инфрақұрылымның кейбір учаскелеріндегі өткізу қабілеті, колея сәйкессіздігі және кеден/логистика процедуралары.

Жоғардағы талдауларға негізделе отырып, Қазақстанға мынадай тәжірибелік ұсыныстарды (жедел әрі қолдануға жарамды) ұсына аламыз:

1. Инфрақұрылымды стратегиялық инвестициялау - шамадан тыс тар жерлерді кеңейту және тораптық терминалдар (transshipment hubs) үшін инвестиция; көршілермен координация (RZD, China Rail) арқылы транзиттік өткізу қабілетін ұлғайту.
2. Стандарттар мен процестерді жеңілдету — кедендік рәсімдерді цифрландыру, «бір терезе» режимін күшейту арқылы транзиттік уақытты қысқарту.
3. Интермодалдық шешімдерді дамыту — контейнерлік пойыздар мен жол-көлік үйлесімі — Қытай–Еуропа рейстерінің өсуін пайдалану.
4. Құқықтық/реттеушілік тепе-теңдік — мемлекеттік қолдауды тиімді бағыттау (инфрақұрылым/терминалдар) және нарыққа кіру үшін ашық, бәсекеге қабілетті жағдай жасау (екінші деңгейлі операторларды ынталандыру).

Жайлылыққа негізделген мониторингтен басқа, жылжымалы құрамды біріктіру және жоғары жылдамдықты теміржолдар сияқты теміржол саласындағы жаңа серпінді үрдістер Қазақстанда да келешекті теміржол технологияларының ілгерілеуіне септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Krześniak M., Jacyna M., Pryciński P., Murawski J., Bańka M. Business environment of rail transport in the context of the value chain. Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport. 2022, 116, C.179-195. ISSN: 0209-3324.

2 Бодюл В.И., Феофилов А.Н. Концепция рационального управления вагонными парками операторов железнодорожного подвижного состава и информационная технология ее реализации. Вестник. ВНИИЖТ. 2016. Т. 75. №1. С. 46–52

3 Альдешова С., Кажмухаметова А., Утепкалиева К. Цифрлық трансформация жағдайында теміржол жүк тасымалы бизнес-процестерінің аудитін ұйымдастыру. «Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ Хабаршысы. №3 (415) may – june 2025, Б. 371-391.

4 Отчет о железнодорожной отрасли 2025: ключевые данные и аналитика Сьюзи Валлнер. 2025 г. - [Электронный ресурс] - URL: https://www.startus-insights.com/innovators-guide/railway-industry-outlook/ (дата обращения: 12.01.2025)

5 ERA. «Interoperability Overview 2021». - Available at: - URL: https://www.era.europa.eu/sites/default/files/library/docs/annual_overview_for_interop erability_-_2021.pdf. (accessed: 11.01.2025)

6 Available at: - URL: https://zdmira.com/articles/evropejskij-rynok-multimodalnykh-perevozok (accessed: 11.01.2025)

7 Rail reform: the rail transformation programme Department for Transport. Available at: - URL: https://committees.parliament.uk/publications/45103/documents/223519/default/ (accessed: 15.01.2025)

8 RAILWAY REFORM Regulation of Freight Transport Markets. Available at: - URL: https://cargofromchina.com/rail-freight/ (accessed: 11.01.2025)

9 Republic of Azerbaijan: Azerbaijan Railways Digital Transformation Project September 2024. Available at: - URL: https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/58049/58049-001-rrp-en.pdf (accessed: 16.01.2025)

10 Альдешова С.Б., Кажмухаметова А.А. Қазақстан Республикасындағы халықаралық жүк тасымалы: транзит және логистика. «Жастар және ғылым: бүгіні мен болашағы» жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы, Атырау университеті, 2025, Б. 44-47

11 Адарш Р. Изучите 10 главных тенденций железнодорожной отрасли в 2025 году. [Электронный ресурс] - URL: https://www.startus-insights.com/innovators-guide/top-10-rail-industry-trends-innovations-2021-beyond/ (дата обращения: 12.01.2025)

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЕ ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СИСТЕМА И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Железнодорожный транспорт является важной составляющей мировой транспортной системы и занимает особое место в сфере грузоперевозок. В зарубежной практике эффективность организации железнодорожных грузоперевозок основана на высокотехнологичных решениях и оцифрованных логистических процессах. В данном исследовании рассматриваются основные особенности организации деятельности железнодорожных грузовых перевозок в различных странах, а именно анализируется опыт ведущих транспортных держав: США, стран Евросоюза, Китая и Азербайджана. В этих странах особое внимание уделяется таким факторам, как управление железнодорожной инфраструктурой, координация грузопотоков, тарифная политика и интеграция мультимодальных перевозок. Кроме того, раскрывается роль планирования грузовых перевозок через цифровые платформы, систем мониторинга в реальном времени и автоматизированных инструментов управления. Изучение этих особенностей позволит выработать эффективные предложения по совершенствованию системы железнодорожных грузоперевозок в Казахстане. Целью данного исследования является выявление особенностей системы организации перевозок грузов железнодорожным транспортом в иностранных государствах и анализ возможностей адаптации эффективного зарубежного опыта к железнодорожной отрасли Казахстана. В результате анализа зарубежного опыта выявлена необходимость выработки предложений, направленных на совершенствование грузоперевозок железнодорожным транспортом Казахстана. Внедрение цифровой логистики и автоматизированных систем управления позволит повысить конкурентоспособность национальной транспортной отрасли. Результаты исследования могут стать основой для повышения эффективности перевозочного процесса путем адаптации зарубежного опыта к национальной транспортной отрасли.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, грузоперевозки, Международный железнодорожный союз, Международный союз железнодорожных и автомобильных совместных перевозок, бизнес-процесс, европейский железнодорожный транспорт, процессный подход.

FOREIGN RAILWAY CARGO TRANSPORTATION: ORGANIZATIONAL SYSTEM AND FEATURES

Annotation

Rail transport is an essential component of the global transport system and plays a special role in cargo transportation. In foreign practice, the effectiveness of railway freight transportation is based on high-tech solutions and digitized logistics processes. In this study, the main features of the organization of rail freight services across different countries are considered, in particular, the experience of leading transport powers such as the United States, the EU countries, China, and Azerbaijan is analyzed. In these countries, special attention is paid to factors such as the management of railway infrastructure, the coordination of cargo flows, tariff policy, and the integration of multimodal transportation. In addition, the roles of cargo transportation planning, real-time monitoring systems, and automated control tools are revealed through digital platforms. Studying these features will enable the development of practical proposals to improve the railway freight transportation system in Kazakhstan. The purpose of this study is to identify the features of rail freight transportation systems in foreign countries and to analyze the possibilities of adapting their effective practices to the railway industry in Kazakhstan. Based on an analysis of foreign experience, the need to develop proposals to improve rail freight transportation in Kazakhstan has been identified. The introduction of digital logistics and automated management systems will increase the competitiveness of the national transport industry. The results of the study can serve as the basis for improving the efficiency of the transportation process by adapting foreign experience to the national transport industry.

Keywords: railway transport, freight transport, International Railway Union, International Railway-Road Joint Transport union, business process, European railway transport, process approach.

REFERENCES

1 Krześniak M., Jacyna M., Pryciński P., Murawski J., Bańka M. Business environment of rail transport in the context of the value chain. Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport. 2022, 116, C.179-195. ISSN: 0209-3324. [in English]

2 Bodyul V.I., Feofilov A.N. Koncepciya racional'nogo upravleniya vagonnymi parkami operatorov zheleznodorozhnogo podvizhnogo sostava i informacionnaya tekhnologiya ee realizacii. *[The concept of rational*

management of rolling stock fleets of railway rolling stock operators and information technology for its implementation]. Vestnik. VNIIZHT. 2016. T. 75. №1. P. 46–52. [in Russian]

3 Äldeşova S., Kajmuhametova A., Utepkalieva K. Sifrlyq transformasia jağdaiynda temırjol jük tasymaly biznes-prosesterınıñ auditın ūiymdastyru. *[Organization of an audit of railway freight business processes in the context of digital transformation.]* «Qazaqstan Respublikasy Ūlttyq ğylym akademiasy» RQB Habarşysy. №3 (415) may – june 2025, P. 371-391. [in Kazakh]

4 Otchet o zheleznodorozhnoj otrasli 2025: klyuchevye dannye i analitika S'yuzi Vallner. 2025 g. *[Railway Industry Report 2025: Key Data and Analytics Susie Wallner]*. - Available at: - URL: https://www.startus-insights.com/innovators-guide/railway-industry-outlook/ [in Russian] (дата обращения: 12.01.2025)

5 ERA. «Interoperability Overview 2021». - Available at: - URL: https://www.era.europa.eu/sites/default/files/library/docs/annual_overview_for_interop erability_-_2021.pdf. [in English] (accessed: 11.01.2025)

6 Available at: - URL: https://zdmira.com/articles/evropejskij-rynok-multimodalnykh-perevozok (accessed: 11.01.2025) [in English]

7 Rail reform: the rail transformation programme Department for Transport. - Available at: - URL: https://committees.parliament.uk/publications/45103/documents/223519/default/ [in English] (accessed: 15.01.2025)

8 RAILWAY REFORM Regulation of Freight Transport Markets. - Available at: - URL: https://cargofromchina.com/rail-freight/ [in English] (accessed: 11.01.2025)

9 Republic of Azerbaijan: Azerbaijan Railways Digital Transformation Project September 2024. - Available at: - URL: https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/58049/58049-001-rrp-en.pdf [in English] (accessed: 16.01.2025)

10 Äldeşova S.B., Kajmuhametova A.A. Qazaqstan Respublikasyndağy halyqaralyq jük tasymaly: tranzit jäne logistika. *[International freight transportation in the Republic of Kazakhstan: transit and logistics]*. «Jastar jäne ğylym: bügını men bolaşağy» jas ğalymdardyñ halyqaralyq ğylymi-täjıribelık konferensia materialdar jinağy, Atyrau universitetı, 2025, P. 44-47. [in Kazakh]

11 Adarsh R. Izuchite 10 glavnyh tendencij zheleznodorozhnoj otrasli v 2025 godu. *[Explore the top 10 rail industry trends in 2025]*. - Available at: - URL: https://www.startus-insights.com/innovators-guide/top-10-rail-industry-trends-innovations-2021-beyond/ [in Russian] (дата обращения: 12.01.2025)

Information about the authors:

Samal Aldeshova – **corresponding author**, Doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: lesmalika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5366-2487

Assem Kazhmukhametova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and analysis, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: asem.kaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6957-7364

Elmira Syzdykova – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Accounting and Audit, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: elmira5as@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6273-9968

Bibinur Korgan - PhD, Associate Professor of Departments Management, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

Информация об авторах:

Самал Альдешова – **основной автор**, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: lesmalika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5366-2487

Асем Кажмухаметова - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

E-mail: asem.kaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6957-7364

Эльмира Сыздыкова – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Бухгалтерский учет и аудит», Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, г.Караганда, Казахстан

E-mail: elmira5as@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6273-9968

Бибинур Қорған - PhD, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

Авторлар туралы ақпарат:

Самал Альдешова – **негізгі автор**, докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ,, Қазақстан

E-mail: lesmalika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5366-2487

Асем Кажмухаметова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Есеп және талдау» кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ,, Қазақстан

E-mail: asem.kaa@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6957-7364

Эльмира Сыздыкова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Бухгалтерлік есеп және аудит» кафедрасының профессоры, Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: elmira5as@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6273-9968

Бибинур Қорған - PhD, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

UDC: 343.347 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.41**

Gülşah Özdemır[1], Elchin Mürseloğlu[2]*

[1]PhD, Associate Professor of the Balıkesir University Burhaniye
Faculty of Applied Sciences, 10700 Burhaniye-Balıkesir, Türkiye
[2]PhD, Associate Professor of the Balıkesir University Burhaniye
Faculty of Applied Sciences, 10700 Burhaniye-Balıkesir, Türkiye
*e-mail: elikiyar84@hotmail.com

NATO'S SECURITY STRATEGIES WITHIN THE FRAMEWORK OF NON-MILITARY TACTICS

Abstract

NATO's non-military strategies encompass a range of approaches to address security challenges without direct military intervention. These strategies aim to enhance cooperation with neutral states and transform them from security consumers to providers, strengthening regional stability. Integrating military and non-military forces against hybrid threats is also crucial, underscoring the necessity for a comprehensive approach that encompasses political, economic, and social dimensions. In this context, the Strategic Concepts introduced by NATO in 2010 and 2022 outlined various non-military approaches to combat challenges such as terrorism, cyber threats, and energy security. This shift highlights the need for a more comprehensive strategy that extends beyond traditional military methodologies. It acknowledges the growing importance of non-military tactics within the alliance's framework in addressing contemporary security concerns. NATO's dynamic, evolving strategy integrates a range of non-military tactics that prioritise governance, political cohesion, and technological advances to address modern security threats effectively. Instead of relying solely on top-down directives, the emphasis is on bottom-up strategies that involve grassroots-level participation in legitimate decision-making processes. This inclusive methodology is evident in NATO's strategic approaches, which encompass non-military measures to reduce conflicts and establish sustainable governance frameworks. Beyond traditional military constraints, NATO actively supports key diplomatic, political, economic, and technological initiatives to holistically address regional stability, security, and energy security threats. The purpose of the article is to analyze the evolution of NATO's non-military strategies based on a comparative analysis of the 2010 and 2022 Strategic Concepts, and to identify the effectiveness of an integrated "bottom-up" approach in countering hybrid threats, terrorism, and energy security challenges.

Keywords: International Security, NATO, Strategic Concept, Regional Stability, securıty strategıes.

Introductıon

The North Atlantic Treaty Organization (NATO) was established in 1949 with the primary mission of protecting the freedom and security of its member states through political and military means. This mission was initially motivated by the need to protect Western Europe from the threat posed by the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) during the Cold War, as expressed by NATO's first Secretary General Lord Ismay, who defined the organization's mission as "keeping the Russians out, the Americans in, and the Germans down." NATO's role has evolved significantly over the decades, adapting to new threats beyond its original focus on collective defense under Article 5 of the North Atlantic Treaty. Over time, the alliance has evolved into a major political-military coalition that addresses a wide range of traditional and non-traditional threats and adapts to the changing dynamics of global security.

Initially established to deter the expansionist tendencies of the USSR, NATO has expanded its scope over time to include the implementation of United Nations Security Council (UNSC) resolutions. Since their inception, the United Nations (UN) and NATO have had a complex and evolving relationship regarding cooperation and conflict. During the Cold War, the two organizations operated largely independently, with NATO focusing on defense against USSR aggression and the UN on broader international peacekeeping and security efforts. The end of the Cold War and subsequent global challenges have called for closer cooperation between members, as in the conflicts in the former Yugoslavia. For example, NATO's intervention in Kosovo in 1999, which took place without the explicit authorization of the UNSC, highlighted the tensions between NATO's strategic imperatives

and the legal frameworks of the UN. Despite these challenges, the relationship between the two organizations has been transformed by significant milestones such as the 2008 joint declaration that underlined the cooperation and commitment of NATO and UN leaders. This partnership is particularly evident in addressing modern security threats such as terrorism, where NATO's military capabilities complement the peacekeeping and political efforts of the UN.

Contemporary security challenges, including the threat of terrorism, the assertive behaviour of the Russian Federation (RF), hybrid warfare tactics, and the ongoing conflicts in Ukraine and Palestine, have necessitated a deeper level of cooperation between NATO and the European Union (EU). Drawing on common resources and synchronised defence strategies to support collective security measures, the EU and NATO must work together to address these challenges. The misuse of digital platforms to spread disinformation also poses risks of eroding public trust and stability, particularly in countries previously under communist rule and during election campaigns.

The security environment in the North Atlantic region, a critical area for NATO's operations, is challenged by technological advances and the effects of climate change. The lack of robust institutional frameworks in the alliance has heightened Chinese influence. However, amidst internal disagreements, the commitment of both NATO and the EU to fostering a strong transatlantic partnership and developing credible military capabilities is reassuring. The future trajectory of the alliance hinges on its ability to navigate the subtleties of both internal and external security dynamics.

Materials and methods of research

The character of war has undergone significant transformation due to technological advances, from archery to gunpowder, armored vehicles, nuclear weapons, and modern cyberspace systems. However, it is essential to recognize that non-military strategies, encompassing political, economic, cultural, scientific, and industrial dimensions, can significantly alter nations' perspectives, preparations, and methodologies for waging war. These strategies, which aim to achieve strategic goals without military intervention, can be applied in diplomacy, economic sanctions, information warfare, public diplomacy, and cybersecurity. As a military organization, NATO also recognizes the value of these strategies as complementary components to the application of military power.

Strategies are long-term policies and goals formulated by existing institutions and organizations in the international system to provide security. However, the evolving security environment within the global system necessitates that these organizations, including NATO, develop new strategies to adapt and protect their assets effectively. As a military alliance established to address the need for a security framework, NATO's conceptualization of security and related strategies has undergone significant transformations over time. Alliances like NATO must review their security conceptualizations and create appropriate strategies to ensure survival in this contemporary security environment. In this context, NATO has developed strategies to meet various security demands that have emerged in different historical periods, demonstrating its proactive stance.

NATO, which aims to contribute to global security through a multifaceted approach that includes collective defense, crisis management, and cooperation, has undergone a significant transformation in its security approach with the NATO 2010 Strategic Concept, approved in Lisbon, and the new Strategic Concept adopted at the Madrid Summit in 2022. These documents emphasize collective defense, crisis management, collaborative security, and the challenges emerging in cyberspace, space, and emerging technologies. Recognizing the importance of cooperation with global partners to understand the interconnected nature of contemporary threats, increase the resilience of the Alliance, and prevent crises, NATO has embarked on developing an international approach to security within the framework of adapting to the changing global strategic environment.

NATO's approach encompasses not only military strategies but also political and economic tools to protect the security of its member states. For example, diplomatic initiatives, crisis management, and peacebuilding efforts are significant. Financial sanctions can be a powerful mechanism to change a nation's behavior. In addition, information warfare and media strategies that leverage technological tools in the virtual world are effective ways to shape public perception and undermine adversaries' morale. In our study examining non-military security tactics in NATO's interventions against hybrid

threats, evaluations were based on the Strategic Concepts for 2010 and 2022, with particular attention to evolving threats and the impact of globalization. Upon examining NATO's strategy documents, it becomes apparent that they reflect a multifaceted approach to addressing contemporary security problems, emphasizing collective defense, deterrence, and adaptation to new threats. Especially after the annexation of Crimea in 2014 and the 2022 Ukraine crisis, the tendency to focus on the Russian threat has brought NATO's basic mission of collective defense and deterrence to the forefront. Before this, the NATO Lisbon Summit, convened to address the evolving security environment and redefine the Alliance's basic tasks to ensure its relevance in the post-Cold War and post-September 11 world, presented the 2010 Strategic Concept. The 2010 Strategic Concept emphasizes a comprehensive approach to security by integrating political, military, and non-military measures to combat threats such as terrorism, cyberattacks, and energy security. This approach has become evident in NATO's crisis response operations, which now involve multiple organizations performing both military and non-military missions, emphasizing the importance of multinational cooperation in a globalized security environment. NATO's "Smart Defense" policy,adopted in 2010, aimed to enhance interoperability and technological capabilities, including a robust cyber defense strategy, to create a more agile and efficient defense posture. Launched as a comprehensive approach to addressing the evolving security environment, NATO's 2022 Strategic Concept adopts a global security framework that focuses on interconnected challenges, working with partners, and increasing resilience in a complex and contested world. This new strategic concept emphasizes an international approach to security, cooperation with partners, and resilience. In this sense, it encompasses various aspects, including collective defense against cybersecurity threats, addressing the security implications of climate change, and analyzing the factors contributing to efficiency increases among NATO countries.

In the contemporary era, the range of threats in the security environment has expanded significantly, and security risks are multidimensional, asymmetric, and emerging. Such a security environment loses its predictability and draws an unstable profile. In light of the prevalence of hybrid security threats from this evolving perspective, a wide range of security issues, encompassing digital, cyber, climate, and spatial dimensions, has been included in NATO's security strategies. Within the scope of our study, the strategic roadmaps that NATO will adopt to address the wide threat scale effectively have been examined. In this sense, while addressing NATO's security transformations in our study, the first section primarily focuses on what military and non-military strategies are and why non-military tactics are needed. Within the framework of NATO's historical development, the second section examines NATO's expansion and the methods it employed during the Cold War and post-Cold War periods, which is our main research topic: non-military tactics. In the third section, where the effects of the transformation from a global security perspective to global defense are examined, changes in security strategies, especially in the 2010 and 2022 Strategic Concepts, focused on crisis prevention, management, and a collaborative approach, are detailed in terms of diplomatic initiatives, civil infrastructure creation, economic and technological developments, and defense perspectives. The emphasis on the cooperative approach in NATO's security strategies makes the audience feel included in the solution. As a result, it is emphasized that there is a shift towards global defense in NATO's strategic transformation - primarily driven by geopolitical tensions with the RF - while at the same time, the expanded roles and responsibilities in terms of potential allies and areas of influence are discussed within the framework of NATO's mission and influence. It is examined how non-military tactics that support traditional methods are evaluated for their ability to adapt to changing geopolitical dynamics and to respond to new threats.

Results and their discussion

Military and non-military strategies are fundamental and indispensable elements of national security, and each type of strategy performs different but interrelated functions, crucial to effectively addressing various threats while maintaining sociopolitical stability. While military strategies have traditionally emphasized the deployment of armed forces to protect national sovereignty and deter potential foreign aggressors, non-military strategies encompass a broader, more multifaceted range of

activities designed to prevent the outbreak of conflict and promote enduring stability through the implementation of various diplomatic, economic, and social initiatives.

Military strategies fundamentally require deploying armed forces to deter and address potential threats. These strategies, which remain the cornerstone of national security, focus on utilizing armed forces to safeguard sovereignty and prevent aggression. They include directing military resources, personnel, and technology to gain strategic advantages over enemies [1]. This paradigm, which requires developing defensive capabilities and maintaining operational readiness through international cooperation, is seen as a necessity by states to formulate military strategies to address traditional threats, including military aggression and regional conflicts. The historical evolution of military strategy has predominantly centered on the use of organized armed forces to protect national sovereignty and deter external aggression that threatens peace. Military strategy, which can be traced back to ancient times with the fundamental works of strategists such as Machiavelli,Jomini, Sun Tzu and Carl von Clausewitz, who emphasized the integration of military strategy with political goals, have been shaped by focusing on the nature, tools and methods of warfare, which revolve around the use of force and power [2]. This strategic focus, which can be evaluated in the context of traditional military strategies, requires establishing and maintaining a formidable military presence, the continuous development of advanced weapon systems, and, when deemed necessary, active participation in combat operations to address threats. However, it is necessary to recognize that the nature of military victories tends to be temporary and by their nature do not guarantee sustainable results or peace for subsequent generations; therefore, the overall effectiveness of military activities in achieving long-term peace and stability is often limited, often leading to the paradox of temporary success overshadowed by permanent instability [3].

While traditional military tactics and strategies remain valid, it is essential to remember that integrating new technologies and adapting to geopolitical changes requires continuous adjustment. In the contemporary geopolitical environment, military strategies are increasingly expanding and evolving to confront and counter hybrid threats that interweave traditional military tactics with a range of non-military methodologies, such as cyberattacks and sophisticated disinformation campaigns designed to manipulate public perception. This evolving landscape requires formulating an integrated strategic approach that skillfully leverages the strengths of both military and non-military resources, providing a comprehensive and effective response to these multifaceted and complex threats that challenge traditional war paradigms. The emergence of the “New Cold War” has shifted military tactics to an information warfare, in which cyberspace has become the primary battle space. This approach includes psychological operations, economic coercion, and targeting social structures to weaken enemies without the costs of traditional warfare [4]. Integrating advanced technologies, including artificial intelligence and cybersecurity frameworks, into security issues significantly enhances military capabilities, facilitating advanced threat detection and decision-making mechanisms [5]. In military strategies, success in specific counter-operations often requires a sophisticated combination of direct military action supported by non-military tactics and efforts to win the “hearts and minds” of civilian populations that insurgent narratives may influence. This dual-pronged approach, strategically suited to undermine support for insurgent movements and minimize civilian casualties, should instill confidence in the military's tactics. It increases the legitimacy and effectiveness of military operations and fosters an environment conducive to peacebuilding and social cohesion in the affected regions. When considering the incorporation of advanced technological developments into NATO-led security operations, it is a complex and multifaceted initiative aimed at enhancing the organization’s capabilities in threat detection, response mechanisms, and overall defensive functions against various potential hostile activities. In addition to its military capabilities, NATO strategically employs a wide range of non-military tools to support its operations and achieve its overarching objectives on the global stage. These tools encompass various approaches beyond diplomatic initiatives, information dissemination strategies, economic leverage, technological advances, cyber defense frameworks, and civilian infrastructure development, all critical in supporting NATO’s mission. Their importance is growing,

particularly in the context of NATO's comprehensive Multi-Domain Operations[1] warfighting concept integration and achieving operational effectiveness in a rapidly changing global environment.

The evolving security environment within the international system necessitates a corresponding transformation in the security needs of its various actors. Like other global actors, alliances are compelled to devise appropriate strategies to enhance their security environments and effectively meet the demands of their allies. As scholars, students, and professionals interested in international relations and security studies, your role in understanding and analyzing NATO's strategies is crucial. NATO, a prime example of adaptability, has adjusted and refined its strategic frameworks to address the diverse security challenges that have emerged at various times. This adaptability is evident in the three basic transformation stages for NATO: the Cold War period, the post-Cold War period, and the period following the September 11, 2001, attacks. These transformations, from Cold War strategies centered on deterrence through nuclear capabilities to post-Cold War approaches focusing on the threat of international terrorism and then to the discussions surrounding War in the cyber domain, demonstrate the Alliance's resilience and effectiveness in restructuring itself in response to evolving security conditions and imperatives. In this context, we can generalize the non-military security strategies discussed within the framework of our study, encompassing both the Cold War period and the Post-Cold War period.

Before World War II, the USA and the USSR developed ideologies that would facilitate their unilateral actions, one of which was interventionist liberalism and the other was international communism. Thus, the USA intervened in Central American countries under the pretext of national security and sought to teach them how to govern their own countries. The USSR aimed to increase the number of countries governed by communist regimes and to support them. The Cold War period, a significant chapter in international relations, saw everyone carrying their regime as far as their army could reach [6].The USA and the USSR did not engage in direct hot conflict during this period. However, they attempted to maintain a forced balance through ideological propaganda, regime exports, and armaments. In other words, the superpowers of the period struggled to impose their socio-political system and model on the environment [7]. The main characteristics of the Cold War period were the military, economic, political, geopolitical, and strategic attitudes and practices of these two great poles, their leaders, and the states on their side [8].

With the establishment of NATO on April 4, 1949, the USSR's expansion towards the European continent was slowed down. However, until 1949, the USSR controlled much of Europe by occupying it [9]. Furthermore, on May 14, 1955, on the sixth anniversary of NATO's establishment, the USSR signed the Warsaw Pact, NATO's alternative in the world.

The most significant international developments between 1990 and 2000 were the US's involvement in the Middle East, particularly in Iraq, through the US-Iraq War, its efforts to reestablish stability in Eastern Europe, and its determination to secure energy transfer routes. The Bush Doctrine, which was declared on September 20, 2002 after the September 11, 2001 terrorist attacks, was the period when Western analysts agreed on the necessity of designing the New World Order (NWO) according to itself as a single pole, since the US now had the power to control the globe. This doctrine was published as a text of these ideas.Thus, the US, often in collaboration with NATO, referred to countries that were not subject to free market economies, democratic principles, and human rights standards as "rogue and problematic countries," and began to intervene in other countries with humanitarian concerns, disregarding the UN. The US carried out all of these occupations in the name of "democracy(!)" and for the sake of creating a NWO. Thus, the US aimed to maintain its superiority in the post-USSR world system, drawing on Francis Fukuyama's "Theory of the End of History" and "The End of History" as a reference [10]. According to the US political scientist and statesman Zbigniew Brzezinski, the West's primary duty should be to strongly oppose any alliance's attempt to expel the US from Eurasia or to restrict its role as an arbiter. In this sense, potential rivals should be crushed before they become real rivals. Preventing the formation of any coalition in the region is vital

for the survival of the US. According to Brzezinski, the most serious threat to the US is the potential coalition of the RF, the People's Republic of China (PRC), and Iran, which is angered by the US's perceived superiority (Brzezinski, 1998, pp. 23, 53, 178). In essence, the USA's control of the Middle East and Central Asia energy resources will not only preserve the USA's superpower position. Still, it will also make other countries dependent on it and prevent the formation of new superpowers or coalitions [11].

The discourse of "Just War," shaped by theological elements in both the East and West and drawing its essence from medieval philosophy, has also become a key slogan in US foreign policy following the Cold War. By placing its intervention in Iraq in 2003 within this framework, the US has jeopardized the perception of international law. The Iraq War took place with the understanding of "Just War(!)" and has shown the fact that it is a philosophy rather than a law. The concept of Just War was revisited in the 20th century, following Kant, as a result of efforts to limit wars within the modern interstate system. The 20th century is a century in which efforts to prevent disasters were put into practice, to the extent that it included disasters. The 1907 Hague Convention, the establishment of the MC (1920), the signing of the Kellogg-Briand Pact[2] (1928), and finally the establishment of the UN (1945) are the best examples of these efforts [12]. In the second half of the 20th century, the elimination of state sovereignty in many Third World Countries and especially in the Middle East led to the emergence of terrorism and proxy wars. NATO made considerable efforts to avoid conflict with the RF in the regions. After the RF's move on Ukraine (the unification of Crimea with the RF on March 18, 2014), NATO returned to the Forward Defense Principle and had to accept the RF's presence in Syria. The RF's deployment of S-400s in Syria has led to the US sending AWACS[3] to the Middle East and NATO sending a navy to the Mediterranean. However, we can now emphasize that NATO has not had a consistent Middle East strategy. It has not been able to remain indifferent to the issue due to the course of the crisis in the region. It has also become clear that there is no common Middle East policy among NATO member countries [13]. The issue of NATO membership, the NATO Partnership for Peace initiative, which began to build the NWA and serves as a tool of the Euro-Atlantic strategy, and the expansion of its members in the direction of the Black Sea have two purposes. The first is the construction of a whole and free Europe, and the second is to sever their ties with the RF by integrating the former Soviet member countries into the Euro-Atlantic ranks. However, in April 2009, NATO increased its membership to 28 by including Albania and Croatia at the Kehl Summit, and the importance of stability in the Black Sea region, especially economic and political reforms in Georgia and Ukraine, for Euro-Atlantic security was underlined [14]. Montenegro became a member of NATO in June 2017, North Macedonia in March 2020, Finland in April 2023, and Sweden in March 2024, and the security strategy of this institution took the form of expansion.

To summarize the section up to this point, during the Cold War, NATO's and the USSR's security strategies within the framework of non-military tactics were ideological expansion and regime-like governance. The USA and subsequently Western European countries, especially after the events of September 11, introduced countries that did not comply with the criteria of their worldview to the world public opinion as "rogue and problematic countries" and, with so-called "humanitarian concerns" and "for the sake of democracy", they embarked on the construction of a "New World Order" for the control of the globe. Within this framework, the power of Eurasia's energy will not only preserve the USA's superpower position. However, it will also ensure the continuity of the loyalty of third-world countries to the USA. This is also a non-military security strategy or tactic for the USA to control countries or organizations. The USA's "Just War" diplomacy and the "Forward Defense Principle", in other words, moves to eliminate the danger at a distance, can be examples of non-military tactics. In the 20th century, the establishment of several international organizations such as the MC and the UN to prevent disasters, proposals for a "Partnership for Peace" and attempts to separate former USSR countries from the RF and include them in the Euro-Atlantic ranks to bind their loyalty to treaties were also parts of non-military security strategies.

To date, the development of NATO doctrines and the evolution of NATO's security strategies have been based on the scale, geography, and warfare methods of possible future battlefields. In this context, NATO continues to expand quantitatively to reinforce its image or status as the leading organization providing security in Europe and globally, a measure against the outbreak of wars within the framework of non-military tactics or focused on regional control. However, as it was in the past, NATO is selective in terms of the countries it wants to include. To give an example from the past, it is contradictory that the USSR made attempts to join NATO in the 1950s, but this is accurate information [15]. However, in May 1954, the Western powers did not accept the USSR's offer of NATO membership. They rejected this offer because the USSR's accession to NATO would be incompatible with the alliance's democratic goals [16]. As stated above, this is an example of NATO's desire to establish a world order according to its understanding. Since 1968, NATO's strategic concept for countering external threats has been based on "soft intervention," blended with the "defense plus dialogue" philosophy of the Harmel Doctrine [17]. At the London Summit in July 1990, it was announced that a new strategic framework would be formulated for the alliance. At the NATO Council session in Rome in 1991, the new strategic concept for NATO's collective security was outlined in the format of "defense plus dialogue plus cooperation" [18]. From 1991 onwards, the strategic concept became an open document for the first time, and the term "threat" was replaced with the term "risk." In this document, "cooperation" refers to the development of various ties with Central and Eastern European countries, the Baltic States, and post-Soviet countries. Following the approval of the new strategic framework, initiatives aimed at rapidly implementing its provisions were launched without delay. Within this framework, the North Atlantic Cooperation Council (CACP) was established in 1991 to facilitate cooperation with non-member countries in the Euro-Atlantic area; in 1994, under the auspices of the Partnership for Peace (PFP) initiative,cooperation with former Warsaw Pact countries and the Soviet Union began. Later, in 1996, an expansion initiative was implemented to include new members in the alliance, and on December 7,1996, the NATO-Russia Permanent Partnership Council was established, along with the NATO-UkraineCommission [19]. As a result of developments in the international conjuncture in the 1990s, NATO leaders agreed in 1997 to review and update the current concept. The new strategic concept was accepted at the NATO summit in Washington in 1999. At the Washington summit, a new strategic concept was approved for the common defense, peace, and stability of the Euro-Atlantic region. In the new strategic concept, it was confirmed that NATO could contribute to peacekeeping operations outside its territory upon the invitation of the UNSC and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) [20].

By September 11, 2001, the international security environment had undergone considerable changes, and the 1999 strategic concept agenda and security approaches required revision. So much so that NATO needed to adapt to the current situation by taking into account new security threats, the terrorist attacks in the USA on September 11, 2001, by the alliance members, and a series of measures was initiated to transform the organization at the Prague Summit in 2002. The coordination of views emphasized at the Riga (2006), Bucharest (2008), and Strasbourg-Kehl (2009) Summits, as well as the formulation of new tasks, areas of responsibility, and objectives for the alliance forces, were negotiated and implemented one after another [21]. Afterwards, a new, long-term strategic vision needed to be developed. The main challenge was to integrate the traditional orientation towards collective defense with the new one and to develop a strategy for protecting members from emerging threats. The intention to create a new strategic concept, decided at the 2009 Strasbourg Summit, also known as NATO's 60th anniversary summit, was realized with the 2010 Strategic Concept. In addition to nuclear and conventional deterrence, the theme of security based on cooperation was a distinguishing feature of this concept. In this sense, it is possible to say that the security concept transformation of the post-9/11 period for NATO was from symmetric war to asymmetric war [22].

NATO's new strategic concept, adopted at the Lisbon Summit in 2010, was "Active Engagement, Modern Defense." Another name for this concept is "Smart Defense." The previous strategy was based on transatlantic solidarity and the principles of freedom, democracy, and the rule of law. However, NATO's primary functions in the 21st century have evolved to include collective defense, crisis

management, and security cooperation. Thus, NATO has become a "hybrid" alliance supported by an ideological component [23].

The Strategic Concept 2010 is of significant importance as it outlines the necessity of military and political reform and evolution, targeting goals such as combating terrorism, in addition to the traditional and established roles of the alliance member states. It exhibits several notable distinctions when compared to previous concepts. For example, the risk posed by cyberattacks is crucial in the new framework. While previous concepts classified terrorism alongside other security threats, such as sabotage and organized crime, the 2010 Strategic Concept views it as an independent and distinct threat in its own right, demonstrating NATO's strategic foresight and preparedness for future threats.

Indeed, the alliance's functionality has expanded significantly by focusing on preventing the spread of nuclear weapons or other types of mass destruction, combating terrorism that poses a direct threat to the security of NATO countries as well as international stability and the economy, preventing extremist groups and their use of nuclear, chemical, biological or radiological means of destruction, and combating cyber attacks. Later, in connection with the new events of the 2010s and the transformation of the world order, new strategic concepts were needed to define NATO's functions and its new goals and objectives. The changes in NATO's system and external conditions have not affected its fundamental principles. The dominant role of the USA in NATO, both in the formation of the military bloc and in its modern financing and management, is one of the fundamental principles that has not changed. Initially, Washington established a distinct hierarchy of relations within NATO, which ultimately led to the alliance becoming a de facto extension of US military power. Within this framework, NATO was established as a Cold War instrument in the fight against the USSR and the Warsaw Pact. Today, the Warsaw Pact and USSR no longer exist, but NATO continues its activities at full speed, as it is an instrument of US foreign policy [24]. As an instrument of US foreign policy, NATO has over 400 military bases worldwide, with 258,500 personnel stationed in these bases, including 75,000 in the European region [25]. We determine NATO's geopolitical agenda; therefore, the US also determines the nature of wars and conflicts. Apart from this, Great Britain and France are implementing an action plan on the islands they own in the north of South America and Central America, and these islands are not independent of NATO. The rest of Europe and Canada are prohibited from engaging in geopolitical activities, pursuing a logical foreign policy, and having an independent army. Even Western European countries are not fundamentally independent and are under the complete control of the US. These countries are to serve as outposts in implementing the US's strategic interests. It is clear that NATO's doctrines are based on the US's international strategy, whereby Washington follows the instructions of American advisers when choosing suppliers of military equipment to serve its interests, and does not leave NATO to make this decision [26]. Nevertheless, NATO maintains its position not as a military-political alliance, but as a system that attempts to adjust the international order. NATO's principles are also based on self-preservation [27]. The additions to NATO's strategic Concept were reviewed and approved by the organization's Military Committee in 2018. This Concept remained closed to the public, but the Alliance's new military exercises, new types of equipment and weapons emerged, and the US's failure to expand or withdraw from several fundamental agreements attracted attention. NATO countries increased their purchases of Patriot and next-generation missile defense systems, as well as fighter jets. Additionally, the Alliance has initiated a series of measures, including the implementation of military training programs and the intensification of intelligence operations. NATO's strengthening of its intelligence leg is also an example of this Alliance's security strategy within the framework of non-military tactics.

While Russia's conflicts in Ukraine, ongoing conflicts in Africa and the Middle East, the problem of terrorism, and global and regional instability continue to pose threats to countries today, NATO has been faced with the most complex security environment since the end of the Cold War. In addition, China's growing political and economic moves continue to create challenging agendas for the Alliance's interests, security, and values . Increasing global unpredictability, complex and destructive cyber and hybrid threats, and technological developments necessitate strategies that enhance the operational effectiveness of the Alliance [28]. In this context, ensuring that national and military forces

operating under NATO command receive adequate support from civilian resources and infrastructure is crucial to NATO's resilience initiatives. During the Warsaw Summit in 2016, Alliance leaders agreed on agendas to enhance NATO's resilience in key areas, including energy, health, transportation, finance, water resources, and space exploration, to address seven critical needs through non-military means. Modern societies exhibit a high degree of complexity due to their interconnected sectors and core systems, making them more vulnerable to terrorist and hybrid attacks targeting critical infrastructure [29]. At this point, another important document emerges: NATO's 2022 Strategic Concept, which summarizes the Alliance's vision and operational framework. The document, officially approved at the Madrid Summit on June 29, 2022, defines NATO's key priorities and outlines the strategic approaches the organization plans to implement over the next decade. This suggests that the Alliance is developing a roadmap for its future endeavors.

In line with the NATO 2030 Agenda and the Reinforced Resilience Commitment established in 2021, the 2022 Strategic Concept emphasizes the need to adopt a more coherent and coordinated resilience strategy within the Alliance, especially to address threats posed by Russia and to assist NATO partners facing hostile interventions and attacks. Collaboration with non-NATO states and various organizations is crucial for enhancing the national and collective resilience of Alliance members and strengthening the Alliance's strategic planning efforts and preparedness through the exchange of expertise and best practices.

The Strategic Concept provides a comprehensive understanding of the complex, multifaceted security environment NATO is currently navigating. It reaffirms the Alliance's unwavering commitment to its core values and principles. The Concept also underscores that NATO's primary purpose is to ensure the collective defense and security of its member states and allies against potential threats, thereby reassuring the Alliance's mission. In addition, as stated in the Concept, "Our new Strategic Concept reaffirms once again that NATO's fundamental purpose is to ensure our collective defense based on a 360-degree approach. The Alliance's three fundamental tasks are deterrence and defense, crisis prevention and management, and cooperative security. … As the backbone of our Article 5 commitment, we must significantly strengthen our deterrence and defense…" In this way, the document promotes cooperative security measures with various partners. It defines the three fundamental tasks that NATO has committed to undertake in the new world order. These include deterrence and defense against aggression, as well as proactive crisis prevention and effective management [30]. The emphasis on proactive crisis prevention should make our audience feel secure and prepared for potential threats. Moreover, this Strategic Concept emphasizes the need to focus more on the increasingly essential risks in contemporary geopolitics, particularly in the wake of the RF's ongoing intervention in Ukraine, which has significantly altered the security environment in Europe. In this context, the Alliance has incorporated various non-military methods, including information warfare, cybersecurity, and economic sanctions, into its Strategic Concept to adapt to the evolving world order. Although the Concept has been under Washington's influence since its inception, it clearly conveys the meaning of acceptance through the Western wing of the Biden administration's statement: "Democracies around the world must stand united against autocratic powers."

In general terms, the NATO 2022 Strategic Concept differs significantly from its predecessor and indicates an evolution in the Alliance's approach to security and defense. In fact, it is thought that NATO has entered a new era of great power competition, especially in the context of the Russian-Ukrainian war, with the New Concept at the point of 'Strategic Focus Change'. This shift in focus implies that while NATO strengthens its collective defense and deterrence capabilities, Russia is likely to focus on non-military strategies, such as cyber warfare, information operations, and economic influence, to counter NATO's military advances.

While outlining the alliance vision, the New Concept openly identifies the RF as a threat for the first time since the end of the Cold War and highlights China's growing threat potential [31]. This recognition of Russia and China as threats should validate our audience's concerns and reassure them that their worries are being taken seriously. On NATO's 70th anniversary, NATO Secretary General J. Stoltenberg openly stated that the Alliance was established to "take control of the USSR" [32].

However, the USSR no longer exists, and most of the Alliance's activities are now focused on controlling the RF. German Defense Minister A. Kramp-Karrenbauer also joined the anti-Russian rhetoric and actions, saying that "we should only talk to the RF from a position of strength, that is, with the authority granted by an organization or state such as NATO" [33].

The approach of NATO's military infrastructure to the RF territory shows that the concept of a global attack at lightning speed without the use of nuclear weapons is being implemented. However, since NATO does not currently have all the technical capabilities necessary for such an attack, this is a very remote possibility. The primary role Washington assigns to NATO is to preserve it as a military-political alliance and to demonstrate its necessity, especially in Western Europe and globally. In such a scenario, Russia should be presented to the world as a serious threat not only in Europe but also on a global scale, before terrorism. From the moment NATO Secretary General J. Stoltenberg stated that Russia was interfering in the affairs of Ukraine and Georgia, and also strengthened its military presence in Crimea, NATO began to expand its presence in the Black Sea [34]. An online conference of foreign ministers from the alliance countries endorsed these statements and NATO's military preparations. The main enemy of NATO for the next 10 years was Russia. The NATO 2030 report was also discussed at this conference. The report emphasized that NATO's strategy has not worked for a long time and that threats from the RF to the entire Euro-Atlantic area are increasing. The report stated that dialogue with the RF is necessary, but that flexible, adaptable responses to Russia's hybrid wars should be provided. The most crucial point emphasized in the report is that NATO member countries have decided to reconsider their strategic concepts that have been in effect since 2010. In this report, it was particularly demanded that its members end their partnership with the RF, stand against it, and tighten economic sanctions [35]. This NATO tactic, which involves diplomatic, financial, and political measures, should also be evaluated within the framework of a comprehensive non-military strategy.

Conclusıon

When we evaluate the 2010 and 2022 Strategic Concepts mentioned in the study, the revival of NATO's strategic emphasis on the fundamental goals of collective defense and deterrence has been observed as a direct response to the geopolitical landscape that emerged mainly after the controversial annexation of Crimea by the RF in 2014 and the escalation of tensions that characterized international relations in the region. This strategic evolution is not just a response but a necessary and timely maneuver to effectively address and reduce the increasing threats posed by leading actors, including the RF and the PRC, thereby underlining the critical importance of maintaining a solid and harmonious political-military alliance among member states. The 2010 NATO Strategic Concept, in particular, played a transformative role in redefining the Alliance's fundamental tasks and defending the necessity of collective security. In NATO's strategic framework, which represents a significant transformation in response to the evolving global security environment, the motto 'Transition from Collective Security to Collective Defense' is understood to signify a return to NATO's fundamental principles of collective defense. This transition, which marks a departure from the emphasis on collective security prevalent in 2010, can be attributed mainly to the decline of the international order and the resurgence of great-power competition, especially following the RF's attack on Ukraine. The focus on collective defense, supported by the growing importance of nuclear capabilities in NATO's latest strategic framework, highlights a shift away from previous atomic disarmament goals. According to the 2022 Concept, strategies developed to 'counter global and emerging threats' such as terrorism, climate change, and cyber risks advocate a holistic approach to security by acknowledging the global nature of these threats. This situation requires understanding the connections between various challenges and regions, as well as cooperating with international partners to enhance resilience. At this point, the question arises whether a holistic approach to combating global threats is feasible within the NATO framework. This problem, which can be interpreted as a complex effort that requires a multifaceted approach combining military, political, economic, and civilian tools, cannot be overcome with traditional military methods alone. NATO, which now encompasses a broad range of emerging areas, including cyber, space, and technology, in its strategic concept, reflects a complex evolution in response to shifting geopolitical dynamics and evolving threats. This change emphasizes collective defense while maintaining a global

security perspective. Various factors, including geopolitical tensions, emerging security challenges, and the need for strategic alignment, drive the transformation.

At this point, in terms of strategic challenges, the intensifying strategic alliance between the RF and the PRC, along with the policies they have put forward, has been perceived as contrary to NATO's values and interests. Consequently, a strengthened commitment and coordination among the allies has been emphasized. Given members' differing priorities and security dilemmas regarding the effects of this situation on international security, an adequate response may be hindered. Therefore, a harmonized strategic framework focused on collective defense and deterrence is deemed necessary among NATO members.

As NATO's strategic concept evolves to confront modern security challenges, it also raises questions about balancing traditional defense responsibilities and emerging global threats. This is not merely a matter of concern, but a crucial aspect that requires attention. While focusing on Russia and the PRC is necessary, it risks overshadowing other vital problems, such as human security and transnational threats. At this point, it appears that implementing both military and non-military methods for collective security, with applications to its members and potential allies, will be a topic

of intense discussion. In today's international arena, NATO should insist on adaptation while ensuring its strategies are comprehensive and practical, addressing both immediate and long-term security imperatives. Today, NATO members do not share a common mission. NATO is not a voluntary union that 'works freely' for its members in the military sector. NATO is a tightly controlled system, complicated by horizontal relations and vertical dependencies among the Alliance's member states at the political and financial levels. Despite its non-military strategic approach, NATO is undoubtedly the world's largest military alliance. Therefore, given the large-scale changes in the global order and the emergence of numerous local conflicts and crises, it is natural for NATO to reassess its military and non-military strategic concepts and update them for the modern era. The changes that will occur after the change of US President Joseph Robinette Biden and the formation of the new White House administration will profoundly impact the formation of a new strategic concept for NATO, potentially leading to a more confrontational approach. This shift is likely to increase NATO's military and political pressure on the RF. The US factor will continue to be a key determinant of NATO's European presence, leading to an escalation of NATO's military power near Russia's borders and potentially drawing the EU and former Soviet countries into military-political tensions.

REFERENCES

1 Chitadze N. Geopolitics, National, and Military Strategy. N. Chitadze (Ed.), The Russia-Ukraine War and Its Consequences on the Geopolitics of the World, IGI Global, 2023. P. 20–45. Available at: - URL: https://doi.org/10.4018/978-1-6684-8521-7.ch002 (accessed: 03.01.2025)

2 Devlen B. Grand Strategy in Theory and Practice: The Need for an Effective American Foreign Policy, By William C. Martel, International Affairs, 2015. 91(4), P. 924–925. Available at: - URL: https://doi.org/10.1111/1468-2346.12384 (accessed: 03.01.2025)

3 Jamison J.F., et Marines U.S. Marines (2002). Writing The Last Chapter First: Operational Commanders And The 'Steady State', Joint Military Operations Department, Available at: - URL: https://doi.org/10.21236/ADA409156 (accessed: 03.01.2025)

4 Zagdsuren B. The Changes in Ensuring The Military Security Actions, International Journal of Innovative Technologies in Social Science, - 2024. 2 (42), Available at: - URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/ (accessed: 03.01.2025)

5 Sarjito A. Enhancing National Security: Strategic Policy Development in Defense Management. Jurnal Pelita Nusantara: Kajian Ilmu Sosial Multidisiplin, - 2024. 2(1), 56-68. https://doi.org/10.59996/jurnalpelitanusantara.v2i1.524 (accessed: 03.01.2025)

6 Waltz K. Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı, Uluslararası İlişkiler, -2008. 5(17), P.3-44.

7 Girgin K. 21.Yüzyıl Perspektifinde Dünya Siyaseti, Okumuş Adam Yayıncılık. -2002. P.30-54.

8 Kantarcı Ş., Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı Koalisyonlar Dönemi Mi, Güvenlik Stratejileri, -2012. 8 (16), 46-85.

9 Armaoğlu F., 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Yayınları. -1987. P.31-65.

10 Oran B. Dönemin Bilançosu, Baskın Oran (Der.), Türk Dış Politikası, Cilt II, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul. -2002. P.65-84.
11 Hacısalihoglu İ. Y., Avrasya Zemininde Şangay İş Birliği Örgütü Ve Türkiye, Jeopolitik, -2004, 3 (9), P.74-76.
12 Özlük E. Adil Savaş ve Irak Savaşı: Anakronik Bir Öğretiyi 21. Yüzyılda Yeniden Okumak, Selçuk Ün. İİBF Sos. Ek. Ar. Dergisi, -2015. 15 (30), P.15-58.
13 Yalçın H. B ve Duran, B. Suriye'de İç Savaş, Vekalet Ve Yıpratma, Hasan Basri Yalçın-Burhanettin Duran, (Ed.), Küresel Ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, Seta Kitapları. -2016. P.13-44.
14 Canar B. Soğuk Savaş Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Karadeniz Politikası, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, -2012. 67(1), P. 49-80.
15 Белов В. А. Как России и НАТО выйти из их нынешнего тупика?, РЕГНУМ. 2020. Erişim adresi: [Электронный ресурс] - URL: https://regnum.ru/article/3135496. (дата обращение: 13.01.2025)
16 Замостьянов А., Великолепная восьмерка: как был создан противовес НАТО Варшавский договор противостоял Североатлантическому блоку, Известия İz, 2020. [Электронный ресурс] - URL: https://iz.ru/1010265/arsenii-zamostianov/velikolepnaia-vosmerka-kak-byl-sozdan-protivoves-nato. (дата обращение: 13.01.2025)
17 NATO Active Engagement, Modern Defence, Strategic Concept 2010, Available at: - URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf. (accessed: 03.01.2025)
18 NATO Member Countrie, Erişim adresi: Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_52044.htm?selectedLocale=en (accessed: 03.01.2025)
19 Aksu F.E. NATO'nun Güvenlik Anlayışı ve Stratejik Konseptleri, Güvenlik Yazıları Serisi, 2019. No.23. Available at: - URL: https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads (accessed: 03.01.2025)
20 NATO Member Countrie, 2024, 10 Mart. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_52044.htm?selectedLocale=en (accessed: 03.01.2025)
21 Cyberpedia Стратегическая концепция Североатлантического союза, 2017. Available at: - URL: https://cyberpedia.su/11xb556.html (дата обращение: 03.01.2025)
22 Özer Y. Stratejik Konseptler Bağlamında NATO'nun Stratejik Kültür Dönüşümü, Güvenlik Yazıları Serisi, 2021. No. 58. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads /2021/05/NATOStratejikKonsept_YusufOzer_v.1.pdf DOI: 10.13140/RG.2.2.24400.43522 (accessed: 03.01.2025)
23 NATO Strategic Concepts 1968, 2022, 18 Temmuz. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en (accessed: 03.01.2025)
24 Интерфакс Путин назвал НАТО инструментом внешней политики США". 2017. [Электронный ресурс] - URL: https://www.interfax.ru/forumspb/565091 (дата обращение: 23.01.2025)
25 Сибнет.ру Минобороны насчитало вокруг России 400 военных баз Запада. 2015. [Электронный ресурс]- URL: https://info.sibnet.ru/article/421365/ (дата обращение: 23.01.2025)
26 Армейский В., Военные базы США и НАТО: их размеры и где они находятся. 2015. [Электронный ресурс] - URL: https://army-news.ru/2015/06/voennye-bazy-ssha-i-nato-ix-razmery-i-gde-oni-naxodyatsya/ (дата обращение: 23.01.2025)
27 Абаринов В., Союз нерушимый. НАТО исполнилось 70 лет. 2019. [Электронный ресурс] - URL: https://www.svoboda.org/a/29859524.html (дата обращение: 23.01.2025)
28 Caner E. NATO Yeni Startejik Konsepti, Sun Savunma Net, 2023. Erişim adresi: Available at: - URL: https://www.sunsavunma.net/nato-yeni-stratejik-konsepti/ (accessed: 03.01.2025)
29 İldem T. NATO Yeni Stratejik Konsepti Nedir Ne Değildir?, Ekonomi ve dış Politikalar araştırma Merkezi, EDAM, -2022. 7(22), P.1-18.
30 NATO Strategic Concepts 1991, 2022, 18 Temmuz. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en (accessed: 03.01.2025)
31 NATO Strategic Concepts 1999, 2022, 19 Temmuz. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en (accessed: 03.01.2025)
32 Советская историческая энциклопедия. Советская энциклопедия, 1962, Том 2 — М., С.779-780.
33 ЕРЕШКО А. Шойгу назвал заявления министра обороны Германии 'нападками ученицы младших классов', ТАСС. 2020. [Электронный ресурс] - URL: https://tass.ru/politika/10124131?nw=1606712039000. (дата обращение: 23.01.2025)
34 NATO Strategic Concept 2022, Available at: - URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/ (accessed: 03.01.2025)
35 Саможнев А. Доклад о реформе НАТО: До 2030 года РФ и КНР остаются главными соперниками, Российской газеты. 2020. [Электронный ресурс]- URL: https://rg.ru/2020/12/02/doklad-o-reforme-nato-do-2030-goda-rf-i-knr-ostaiutsia-glavnymi-sopernikami.html (дата обращение: 23.01.2025)

НАТО-НЫҢ ӘСКЕРИ ЕМЕС ТАКТИКА ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҚАУІПСІЗДІК СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

НАТО-ның әскери емес стратегиялары тікелей әскери араласусыз қауіпсіздік мәселелерін шешудің әртүрлі тәсілдерін қамтиды. Бұл стратегиялар бейтарап мемлекеттермен ынтымақтастықты нығайтуға және оларды қауіпсіздікті тұтынушылардан жеткізушілерге айналдыруға, аймақтық тұрақтылықты нығайтуға бағытталған. Әскери және әскери емес күштерді гибридті қауіптерге қарсы біріктіру де өте маңызды, бұл саяси, экономикалық және әлеуметтік аспектілерді қамтитын кешенді тәсілдің қажеттілігін көрсетеді. Осы тұрғыда 2010 және 2022 жылдары НАТО енгізген Стратегиялық Тұжырымдамаларда терроризм, киберқауіптер және энергетикалық қауіпсіздік сияқты сын-қатерлермен күресудің әртүрлі әскери емес тәсілдері көрсетілген. Бұл ауысым дәстүрлі әскери әдістемелерден асып түсетін неғұрлым жан-жақты стратегияның қажеттілігін көрсетеді. Ол қазіргі заманғы қауіпсіздік мәселелерін шешуде альянс шеңберіндегі әскери емес тактиканың өсіп келе жатқан маңыздылығын мойындайды. НАТО-ның серпінді және дамып келе жатқан стратегиясы заманауи қауіпсіздік қатерлерін тиімді шешу үшін басқаруға, саяси келісімге және технологиялық жетістіктерге басымдық беретін әртүрлі әскери емес тактикаларды біріктіреді. Тек "жоғарыдан төменге" директиваларына сүйенудің орнына, "төменнен жоғарыға" стратегиялары арқылы заңды шешім қабылдау процестеріне төменгі деңгейді қамтитын тәсілдерге баса назар аударылады. Бұл инклюзивті әдістеме нато-ның қақтығыстарды азайтуға және тұрақты басқару шеңберін құруға бағытталған әскери емес шараларды қамтитын стратегиялық тәсілдерінен айқын көрінеді. Дәстүрлі әскери шектеулерден басқа, НАТО аймақтық тұрақтылыққа, қауіпсіздікке және энергетикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді кешенді түрде шешуге бағытталған негізгі дипломатиялық, саяси, экономикалық және технологиялық бастамаларды белсенді түрде қолдайды. Мақаланың мақсаты - 2010 және 2022 жылдардағы стратегиялық тұжырымдамаларды салыстырмалы талдау негізінде НАТО-ның әскери емес стратегияларының эволюциясын зерттеу, сондай-ақ гибридті қауіптерге, терроризмге және энергетикалық қауіпсіздік сын-қатерлеріне қарсы іс-қимылда кешенді тәсілдің («төменнен жоғары») тиімділігін анықтау болып табылады.

Негізгі сөздер: Халықаралық қауіпсіздік, қауіпсіздік стратегиялары, НАТО, стратегиялық тұжырымдама, аймақтық тұрақтылық,

СТРАТЕГИИ БЕЗОПАСНОСТИ НАТО В РАМКАХ НЕВОЕННОЙ ТАКТИКИ

Аннотация

Невоенные стратегии Организация Североатлантического договора (The North Atlantic Treaty Organization - НАТО) включают в себя различные подходы к решению проблем безопасности без прямого военного вмешательства. Эти стратегии направлены на укрепление сотрудничества с нейтральными государствами и превращение их из потребителей в поставщиков безопасности, укрепление региональной стабильности. Объединение военных и невоенных сил против гибридных угроз также имеет решающее значение, что подчеркивает необходимость комплексного подхода, включающего политические, экономические и социальные аспекты. В этом контексте стратегические концепции, введенные НАТО в 2010 и 2022 годах, демонстрируют различные невоенные подходы к борьбе с такими вызовами, как терроризм, киберугрозы и энергетическая безопасность. Этот сдвиг подчеркивает необходимость более всеобъемлющей стратегии, выходящей за рамки традиционных военных методологий. Он признает растущую важность невоенной тактики в рамках альянса для решения современных проблем безопасности. Динамичная и развивающаяся стратегия НАТО сочетает в себе различные невоенные тактики, которые отдают приоритет управлению, политическому консенсусу и технологическому прогрессу для эффективного решения современных угроз безопасности. Вместо того, чтобы полагаться исключительно на директивы "сверху вниз", акцент делается на подходах, которые охватывают более низкий уровень юридических процессов принятия решений с помощью стратегий "снизу вверх". Эта инклюзивная методология очевидна в стратегических подходах НАТО, которые включают невоенные меры, направленные на сокращение конфликтов и создание устойчивой структуры управления. Помимо традиционных военных ограничений, НАТО активно поддерживает основные дипломатические, политические, экономические и технологические инициативы, направленные на комплексное решение угроз региональной стабильности, безопасности и энергетической безопасности. Цель статьи - проанализировать эволюцию невоенных стратегий НАТО на основе сравнительного анализа стратегических концепций 2010 и 2022 годов, а также выявить эффективность комплексного подхода («снизу вверх») в противодействии гибридным угрозам, терроризму и вызовам энергетической безопасности.

Ключевые слова: международная безопасность, стратегии безопасности, НАТО, стратегическая концепция, региональная стабильность.

REFERENCES

1 Chitadze N. Geopolitics, National, and Military Strategy. N. Chitadze (Ed.), The Russia-Ukraine War and Its Consequences on the Geopolitics of the World, IGI Global, 2023. P. 20–45. Available at: - URL: https://doi.org/10.4018/978-1-6684-8521-7.ch002 [in English] (accessed: 03.01.2025)

2 Devlen B. Grand Strategy in Theory and Practice: The Need for an Effective American Foreign Policy, By William C. Martel, International Affairs, 91(4), 2015. P. 924–925. Available at: - URL: https://doi.org/10.1111/1468-2346.12384 [in English] (accessed: 03.01.2025)

3 Jamison J.F., et Marines, U.S. Marines Writing The Last Chapter First: Operational Commanders And The 'Steady State', Joint Military Operations Department, 2002. Available at: - URL: https://doi.org/10.21236/ADA409156 [in English] (accessed: 03.01.2025)

4 Zagdsuren B. The Changes in Ensuring The Military Security Actions, International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 2024. 2 (42), Available at: - URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/ [in English] (accessed: 03.01.2025)

5 Sarjito A. Enhancing National Security: Strategic Policy Development in Defense Management. Jurnal Pelita Nusantara: Kajian Ilmu Sosial Multidisiplin, 2024. 2(1), 56-68. https://doi.org/10.59996/jurnalpelitanusantara.v2i1.524 [in English] (accessed: 03.01.2025)

6 Waltz K. Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı, Uluslararası İlişkiler, 2008. 5(17), P.3-44. [in Turkish]

7 Girgin K. Yüzyıl Perspektifinde Dünya Siyaseti, Okumuş Adam Yayıncılık. 2002. 21.P.30-54. [in Turkish]

8 Kantarcı Ş., Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı Koalisyonlar Dönemi Mi, Güvenlik Stratejileri, - 2012. 8 (16), 46-85. [in Turkish]

9 Armaoğlu F., Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Yayınları. -1987. 20. P.31-65. [in Turkish]

10 Oran B. Dönemin Bilançosu, Baskın Oran (Der.), Türk Dış Politikası, Cilt II, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul. 2002. P.65-84. [in Turkish]

11 Hacısalihoglu İ. Y., Avrasya Zemininde Şangay İş Birliği Örgütü Ve Türkiye, Jeopolitik, -2004, 3 (9), P.74-76. [in Turkish]

12 Özlük E. Adil Savaş ve Irak Savaşı: Anakronik Bir Öğretiyi 21. Yüzyılda Yeniden Okumak, Selçuk Ün. İİBF Sos. Ek. Ar. Dergisi, -2015. 15 (30), P.15-58. [in Turkish]

13 Yalçın H. B ve Duran, B. Suriye'de İç Savaş, Vekalet Ve Yıpratma, Hasan Basri Yalçın-Burhanettin Duran, (Ed.), Küresel Ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri, Seta Kitapları. -2016. P.13-44. [in Turkish]

14 Canar B. Soğuk Savaş Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Karadeniz Politikası, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, -2012. 67(1), P. 49-80. [in Turkish]

15 Belov V. A. Kak Rossii i NATO vyjti iz ih nyneshnego tupika? *[How can Russia and NATO break out of their current impasse?]*. 2020. Erişim adresi: Available at: - URL: https://regnum.ru/article/3135496 [in Russian] (accessed: 13.01.2025)

16 Zamost'yanov A., Velikolepnaya vos'merka: kak byl sozdan protivoves NATO Varshavskij dogovor protivostoyal Severoatlanticheskomu bloku, *[The Magnificent Eight: How a Counterweight to NATO Was Created The Warsaw Pact opposed the North Atlantic bloc]*. Izvestiya. 2020. Available at: - URL: https://iz.ru/1010265/arsenii-zamostianov/velikolepnaia-vosmerka-kak-byl-sozdan-protivoves-nato. [in Russian] (accessed: 13.01.2025)

17 NATO Active Engagement, Modern Defence, Strategic Concept 2010, Available at: - URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf. [in English] (accessed: 03.01.2025)

18 NATO Member Countrie, NATO 2024, 11 Mart. Erişim adresi: Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_52044.htm?selectedLocale=en [in English] (accessed: 03.01.2025)

19 Aksu F.E. NATO'nun Güvenlik Anlayışı ve Stratejik Konseptleri, Güvenlik Yazıları Serisi, 2019. No.23. Available at: - URL: https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads [in Turkish] (accessed: 03.01.2025)

20 NATO Member Countrie, NATO, 2024, 11 Mart. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_52044.htm?selectedLocale=en [in English] (accessed: 03.01.2025)

21 Cyberpedia. Strategicheskaya koncepciya Severoatlanticheskogo soyuza. *[Strategic Concept of the North Atlantic Alliance]*. 2017. Available at: - URL: https://cyberpedia.su/11xb556.html [in Russian] (accessed: 03.01.2025)

22 Özer Y. Stratejik Konseptler Bağlamında NATO'nun Stratejik Kültür Dönüşümü, Güvenlik Yazıları Serisi, 2021. No. 58. https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads /2021/05/NATOStratejikKonsept_YusufOzer_v.1.pdf DOI: 10.13140/RG.2.2.24400.43522 [in Turkish] (accessed: 03.01.2025)

23 NATO Strategic Concepts 1968, - 2022, 18 Temmuz. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en [in English] (accessed: 03.01.2025)

24 Interfaks Putin nazval NATO instrumentom vneshnej politiki SSHA, *[Putin called NATO an instrument of US foreign policy]*. 2017. Available at: - URL: https://www.interfax.ru/forumspb/565091 [in Russian] (accessed: 23.01.2025)

25 Sibnet.ru. Minoborony naschitalo vokrug Rossii 400 voennyh baz Zapada. 2015. *[The Ministry of Defense counted 400 Western military bases around Russia]*. Available at: - URL: https://info.sibnet.ru/article/421365/ [in Russian] (accessed: 23.01.2025)

26 Armejskij V. Voennye bazy SSHA i NATO: ih razmery i gde oni nahodyatsya *[US and NATO military bases: their sizes and locations]* . 2015. Available at: - URL: https://army-news.ru/2015/06/voennye-bazy-ssha-i-nato-ix-razmery-i-gde-oni-naxodyatsya/ [in Russian] (accessed: 23.01.2025)
27 Abarinov V. Soyuz nerushimyj. NATO ispolnilos' 70 let., (2019). *[An unbreakable union. NATO turns 70]* Available at: - URL: https://www.svoboda.org/a/29859524.html [in Russian] (accessed: 23.01.2025)
28 Caner E. NATO Yeni Startejik Konsepti, Sun Savunma Net, 2023. Erişim adresi: Available at: - URL: https://www.sunsavunma.net/nato-yeni-stratejik-konsepti/ [in Turkish] (accessed: 03.01.2025)
29 İldem T. NATO Yeni Stratejik Konsepti Nedir Ne Değildir?, Ekonomi ve dış Politikalar araştırma Merkezi, EDAM, 2022. 7(22), P.1-18. [in Turkish]
30 NATO Strategic Concepts 1991, - 2022, 18 Temmuz. Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en [in English] (accessed: 03.01.2025)
31 NATO Strategic Concepts 1999, - 2022, Available at: - URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_56626.htm?selectedLocale=en [in English] (accessed: 03.01.2025)
32 Sovetskaya istoricheskaya enciklopediya. *[Soviet Historical Encyclopedia]*. Tom 2 — M., Sovetskaya enciklopediya, 1962, P.779-780. [in Russian]
33 ERESHKO A. SHojgu nazval zayavleniya ministra oborony Germanii 'napadkami uchenicy mladshih klassov' *[Shoigu called the German Defense Minister's statements "attacks by a primary school student"]*. TASS. 2020. Available at: - URL: https://tass.ru/politika/10124131?nw=1606712039000. [in Russian] (accessed: 23.01.2025)
34 Strategic Concept 2022, NATO. 2022. Available at: - URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/ [in English] (accessed: 03.01.2025)
35 ERESHKO A. SHojgu nazval zayavleniya ministra oborony Germanii 'napadkami uchenicy mladshih klassov'. *[NATO Reform Report: Russia and China Remain Main Rivals Until 2030]*. TASS. 2020. Available at: - URL: https://rg.ru/2020/12/02/doklad-o-reforme-nato-do-2030-goda-rf-i-knr-ostaiutsia-glavnymi-sopernikami.html [in Russian] (accessed: 23.01.2025)

Information about the authors:
Gülşah Özdemır - PhD, Associate Professor of the Balıkesir University Burhaniye Faculty of Applied Sciences, 10700 Burhaniye-Balıkesir, Türkiye.
E-mail: gulsah.ozdemir@balikesir.edu.tr
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8900-2560
Elchin Mürseloğlu - **corresponding author,** PhD, Associate Professor of the Balıkesir University Burhaniye Faculty of Applied Sciences, 10700 Burhaniye-Balıkesir, Türkiye.
E-mail: elikiyar84@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-4340-3566

Информация об авторах:
Гульшах Оздемир - PhD, доцент факультета прикладных наук Бурхание Университета Балыкесир, 10700 г.Бурхание-Балыкесир, Турция.
E-mail: gulsah.ozdemir@balikesir.edu.tr
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8900-2560
Эльчин Мурселоглу – **основной автор,** PhD, доцент факультета прикладных наук Бурхание Университета Балыкесир, 10700 г.Бурхание-Балыкесир, Турция.
E-mail: elikiyar84@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-4340-3566

Авторлар туралы ақпарат:
Гүлшах Өздемир– PhD, Балыкесир университетінің Бурхания қолданбалы ғылымдар факультетінің доценті, 10700 Бурхание-Балыкесир қ., Түркия.
E-mail: gulsah.ozdemir@balikesir.edu.tr
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8900-2560
Эльчин Мүрселоғлу – **негізгі автор,** PhD, Балыкесир университетінің Бурхания қолданбалы ғылымдар факультетінің доценті, 10700 Бурхание-Балыкесир қ., Түркия.
E-mail: elikiyar84@hotmail.com
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-4340-3566

IRSTI 10.09.91 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.42**
UDC 340.141

R.Abilsheyeva[1]*

[1]Yessenov university, 130000, Aktau, Republic of Kazakhstan
*e-mail: rusita@list.ru

FREEDOM OF SPEECH IN NOMADIC KAZAKH SOCIETY AS A LEGAL INSTRUMENT FOR DISPUTE RESOLUTION

Abstract

This article examines the legal function of freedom of speech in nomadic Kazakh society, where oral discourse played a central role in dispute resolution and social regulation. In the absence of written legislation, customary law and oral traditions formed the foundation of the legal system. The spoken word functioned not only as a means of communication but also as a legally recognised regulatory tool.

The institution of biys (traditional judges), known for their eloquence and moral authority, resolved conflicts through persuasion and justice rather than coercion. Public assemblies reflected democratic principles, with freedom of speech ensuring openness, equality of voices, and collective decision-making.

The study also highlights the legal significance of the principle of sozge toqtau (yielding to the word), a customary mechanism for achieving reconciliation and mutual understanding. The boys were the primary enforcers of this practice, which promoted peace and social cohesion.

By analysing historical sources and oral practices, the article concludes that freedom of speech in Kazakh society served both cultural and legal functions, contributing to the development of national legal consciousness and the preservation of intangible cultural heritage. The purpose of the article is to reveal the legal and regulatory functions of freedom of speech in traditional Kazakh society, to analyze the institute of biys as a mechanism for pre-trial dispute resolution through the art of eloquence, and to substantiate the legal significance of the "sozge toktau" (conceding to a just word) principle within the system of Kazakh customary law.

Keywords: Freedom of speech, Nomadic Kazakh society, Dispute resolution, Customary law, Biis, Legal culture, Democratic values.

Introduction

The purpose of this research is to analyse the legal function of freedom of speech within traditional nomadic Kazakh society, emphasising its role as a fundamental element of customary law and social regulation. The study seeks to reveal how oral discourse and the institution of biys (traditional judges) contributed to the development of legal culture and principles of justice in the absence of codified legislation. The main objectives of the scientific research are to examine the historical and legal foundations of freedom of speech in nomadic Kazakh society, to interpret the principle of *sozge toqtau* as a manifestation of reconciliation and legal consciousness, and to evaluate the dual legal and cultural significance of freedom of speech in shaping the national legal tradition and legal awareness.

Freedom of speech is one of the fundamental legal and democratic values recognised universally. However, in the context of traditional nomadic Kazakh society, this concept takes on a unique meaning. Here, the spoken word fulfilled not only a communicative function but also a deeply legal one: it served as the primary tool for resolving conflicts, ensuring social justice, and maintaining communal harmony.

In the absence of written laws and institutionalised court systems, a central role in legal practice was held by the Bii—custodians of oral legal tradition, whose decisions were based on customary knowledge, practical experience, and rhetorical skill. Through institutionalised public deliberation, popular participation in dispute resolution, and the high value placed on speech as a medium of will expression, freedom of speech became an integral element of the nomadic legal culture.

This study aims to analyse freedom of speech as a legal mechanism in traditional Kazakh society, to reveal its normative nature, and to assess its significance in dispute resolution. This work is based on historical and legal analysis of customs, adat norms, and oral legal practices. It seeks to

highlight the relevance of these traditions in the context of modern legal culture and the preservation of intangible cultural heritage.

The study of freedom of speech as a legal phenomenon in traditional societies has attracted increasing scholarly attention, particularly in legal anthropology, comparative law, and cultural studies. While modern legal scholarship often associates freedom of speech with constitutional systems and liberal democracies, a growing body of research demonstrates that this principle has deep historical roots in non-Western, oral-based legal cultures. In this context, Kazakh customary law (adat) provides a unique case for examining the relationship between oral expression and legal authority.

Prominent Kazakhstani legal scholars, including S. Zimanov [1], Z. Kenzhaliev [2], and S. Sartayev [3], have emphasised the central role of the Biis in the administration of justice and the normative function of oral speech in dispute resolution. Their research demonstrates that legal discourse in nomadic society was grounded not in codified laws but in ethical reasoning, oral consensus, and collective memory. S. Zimanov, in particular, highlighted the institutional significance of the Bii as a bearer of legal legitimacy and a guarantor of public confidence.

International scholars such as V.V. Radlov and Harold Belger have also recognised the cultural and legal power of speech in Kazakh society. Radlov noted the logical clarity and eloquence of Kazakh speakers [4], while Belger described the Kazakh attitude toward the word as reverent, poetic, and functionally normative [5]. These perspectives support the thesis that freedom of speech in Kazakh society was not only a cultural tradition but a legal mechanism that shaped dispute resolution and reinforced communal values.

Despite these contributions, the legal nature of freedom of speech in Kazakh customary law remains underexplored in contemporary legal studies. This article seeks to fill this gap by analyzing how freedom of speech functioned within the nomadic legal order, not as a derivative of written law, but as a primary normative tool grounded in oral deliberation, justice, and social participation.

The legal life of the Kazakh people must be understood as a distinct domain of social existence—one that reflects the unique characteristics, values, and developmental stages of a historically situated phenomenon. This legal sphere is not merely a system of norms but a deeply rooted cultural manifestation, shaped by the Kazakh people's nomadic lifestyle and collective memory.

In the context of nomadic Kazakh society, the foundational source of legal culture was the system of customary law (adat), which served as guiding principles for behaviour and regulated the legal order. These norms were not written codes, but rather oral legal traditions transmitted across generations through institutionalized practices such as biys' adjudications and community consensus. Legal culture, in this regard, encompasses both society's legal consciousness and the extent to which legal institutions and norms protect the rights of every member of the community.

This perspective has been explored in the scholarly work of prominent Kazakh legal scholars, such as S. Sartayev and A. Ibraeva, who emphasise that legal culture should be understood as a dynamic construct that reflects the relationship among legal awareness, traditional legal institutions, and the nation's sociocultural identity [6].

Materials and methods of research

This study employs a multidisciplinary approach that combines elements of legal history, cultural anthropology, and comparative legal analysis. The research draws primarily from historical sources, including documented oral traditions, collections of customary legal norms (adat), records of Biis' judicial decisions, and Kazakh folklore that reflect legal reasoning and dispute resolution mechanisms. These materials provide insight into how freedom of speech was understood, practised, and institutionalised within the legal culture of nomadic Kazakh society.

The study also draws on secondary sources, including academic monographs, peer-reviewed journal articles, and theoretical works by Kazakhstani and international legal scholars. Works by S.Z. Zimanov and Z. Kenzhaliev were particularly instrumental in framing the legal significance of oral traditions and the role of Biis.

The methodological framework of this study relies primarily on the historical-legal and comparative-legal approaches, which together provide a comprehensive analytical basis for examining

freedom of speech within traditional Kazakh legal culture. These methods enable an integrated exploration of the cultural, normative, and institutional dimensions of oral law within a pre-codified legal system.

The historical-legal method is employed to reconstruct the evolution and transformation of legal ideas, principles, and institutions related to freedom of speech in nomadic Kazakh society. This approach enables the identification of the genesis, adaptation, and continuity of the legal norms governing verbal expression, dispute resolution, and mechanisms of social regulation. Through the examination of archival materials, oral traditions, and historical narratives, the study traces how the institution of the biys (traditional judges) and the principle of sozge toqtau emerged as instruments of justice, persuasion, and moral authority. The historical-legal analysis also contributes to understanding how these pre-modern oral legal practices influenced the development of Kazakhstan's modern legal consciousness and the formation of national jurisprudence.

The comparative-legal method is applied to examine freedom of speech as both a legal and an ethical construct by comparing Kazakh customary law (adat) with analogous legal traditions, particularly those found in Mongolian, Turkic, and Islamic customary law systems. This comparative perspective enables the identification of universal patterns of oral legal regulation alongside culturally specific characteristics of Kazakh legal consciousness. The analysis reveals how the oral tradition of adat served as a functional equivalent of codified law, ensuring justice, reconciliation, and social harmony. Furthermore, the comparative-legal method establishes conceptual parallels between Kazakh adat and broader international doctrines of customary law and restorative justice, positioning the Kazakh legal heritage within a wider civilizational and jurisprudential context.

In synthesis, these two methods — historical-legal and comparative-legal — provide a multidimensional perspective on freedom of speech as both a cultural phenomenon and a legal institution. They highlight the continuity of legal thought, the normative power of the spoken word, and the enduring relevance of traditional oral practices in shaping Kazakhstan's national legal identity and system of values.

Results and their discussion

The uniqueness of the Kazakh law lay in the fact that, having been raised within the framework of the nomadic civilisation, it embodied many valuable features, human dreams, and the humanity of that epoch. In this plane, it can and must occupy, by right, a worthy place in the world of historically significant legal systems.

Kazakh law also excels in being guided in its foundations by common legal standards and institutions, having been formed and developed as though in a «free» zone and, by virtue of this, having absorbed more peaceful, naturally steady principles of the nomadic civilisation. In this plane, we can say, that it had defined in many respects the epoch on a substantial part, in the womb of which its frameworks were formed and had outgrown.

One of the most invaluable cultural and historical legacies passed down to future generations from the depths of centuries marked by momentous and often traumatic events in the life of the Kazakh people and society is the power of the word — *Soz kúdireti -t*he authority of speech. This phenomenon, deeply rooted in the national consciousness, emerged as a vital component of the Kazakh people's lived historical experience and legal-cultural identity.

The Kazakh people, who valued the word as deeply as their own dignity, expressed their national greatness, sense of statehood, generosity, moral upbringing, wisdom, talent, and philosophical depth through the beauty and structure of their speech. For the Kazakh, no other force held greater meaning than the spoken word—it conveyed emotion, intellect, sorrow, and subtle inner truths. The power, authority, and final word in any matter were often vested in speech itself.

Even in ancient times, the Kazakh tradition upheld profound respect and submission to eloquent, meaningful speech. A striking illustration of this is the societal norm wherein the value of a statement was judged not by the speaker's age or status, but by the content of what was said: «In Kazakh culture, even in ancient times, reasoned and meaningful speech commanded reverence. Whether it was spoken

by a six-year-old child or a sixty-year-old elder, the message not the messenger was what mattered most» [7, - p. 14].

In Kazakh society, the essence and power of the spoken word found its highest expression in the art of oratory. Among all aspects of the nation's spiritual culture, verbal art—particularly the tradition of eloquence occupied a special place, representing the most developed and refined domain of intellectual expression.

According to researchers and theoretical scholars of Kazakh oral literature, traditional Kazakh oratory is generally classified into three major categories: sheşendik tolgau (philosophical-ethical reflections), sheşendik dau (forensic or judicial speech), and sheşendik arnau (dedicatory or ceremonial addresses).

These forms of oratorical speech played a significant role not only in cultural and aesthetic life but also in the legal system of traditional Kazakh society. They functioned as practical legal tools, influencing dispute resolution, social regulation, and the articulation of customary legal norms.

Leading Kazakhstani legal scholars have emphasised the intrinsic connection between legal culture and the art of speech in Kazakh society. Z. Kenzhaliev, in his comprehensive research on the legal traditions of the Kazakh steppe, argued that legal culture and oral expression were not merely coexisting phenomena, but formed a deeply integrated and mutually reinforcing system. He notes that: «In the Kazakh steppe, legal culture was inextricably linked with the art of speech. These two layers of social life—law and oratory—existed in a state of mutual interdependence, inseparable from one another. They developed in close internal harmony, much like two halves of a whole, growing and evolving side by side» [2, - p. 48].

This perspective supports the idea that customary law in Kazakh society did not function solely through rigid norms or institutional enforcement, but through a dynamic process of oral negotiation, ethical reasoning, and public persuasion. The authority of legal decisions rested not only on the norms themselves, but on the persuasive power, moral clarity, and cultural resonance of the words used to express them. Thus, the legal function of speech was not incidental but foundational to the operation and legitimacy of law in the nomadic Kazakh context.

Thus, the development of legal speech culture and the articulation of speech as a legal instrument in Kazakh society can be traced back to the tradition of oratory, particularly to the genre of sheşendik dau—judicial or forensic oratory. Scholars of Kazakh national literature emphasize that sheşendik dau reflects the customary law practices of the Kazakh community, functioning as a means of regulating both material and moral disputes.

Accordingly, it is reasonable to consider that Kazakh customary law comprises not only unwritten norms but also a body of proverbial and authoritative expressions intended to govern interpersonal relations within society. When such norms were violated, the community expected restitution or judgment through oral legal procedures, often facilitated by the Biis.

One of the defining features of legal culture in nomadic Kazakh society was the preservation, transmission, and application of legal principles and categories through poetic and rhetorical forms. The dissemination and enforcement of these legal norms occurred orally, serving as both a communicative and regulatory mechanism among the people.

In Kazakh society, the transformation of freedom of speech from a cultural tradition into a legal category and its institutionalization as a core legal mechanism was significantly shaped by the influence of the Biis, traditional judges and orators. The Biis played a pivotal role not only in resolving disputes but also in setting legal precedents through the persuasive and ethical power of the spoken word. Their decisions, often delivered in the form of eloquent and reasoned speech, were rooted in customary law (adat) and reflected the community's moral values and legal expectations.

By legitimizing public speech as a means of justice, the Biis contributed to the legal recognition of freedom of expression as a normatively binding force. Their rulings demonstrated that the authority of law was not derived from coercion or formal codification but from the reasoned articulation of fairness, consent, and social equilibrium. Thus, the legal culture of nomadic Kazakh society elevated freedom of speech to the status of a practical, enforceable legal instrument embedded in everyday governance and community life.

A bey-judge was free in the manifestation of his acts and convictions. At the same time, above him there was «an invisible public eye» - public opinion, representing a real force, more capable and influential, than higher powerful authorities.

The other main specific of the Kazakh judge-biy is his spirituality; it means that he admits the primacy of the spiritual essence in considering a case before his material essence. Moreover, he leads by moral principles of «conscience». They mostly decided disputes and disagreements, maintaining reconciliation among the sides and between them, fostering unity within and in the spheres of community, and regarding the necessity of eradicating not only private but also social defects.

In Kazakh society, the fundamental authority of judicial decisions rendered by the biys stemmed from their grounding in prevailing religious beliefs, national customs, and the socio-normative foundations of customary law. The persuasive power of the biy's word derived from this normative-cultural context, and its legitimacy was recognised precisely because it reflected the community's moral and legal consciousness.

According to the norms of Kazakh adat law, if an individual refused to yield to reasoned and dignified speech, and instead persisted in prolonging a dispute through meaningless or provocative rhetoric, specific sanctions were applied. These included the imposition of fines and other corrective measures intended to restore rational discourse and encourage resolution through wisdom and social harmony.

In his scholarly research, S.Özbekuly addresses the critical role of oratorical culture in the development of legal consciousness during the early stages of state-legal formation in Kazakh society. According to his analysis, the culture of persuasive, morally grounded speech, central to the biys' adjudication practices, laid the foundation for the emergence of indigenous legal ideas. These speech-based precedents, rooted in ethical reasoning, societal consensus, and adat norms, functioned not only as dispute-resolution mechanisms but also as proto-legal formulations that shaped public perceptions of justice, legitimacy, and governance. S.Özbekuly contends that these precedents should be viewed not merely as rhetorical performances but as structurally significant legal acts that influenced the formation of national legal traditions. This perspective allows for a deeper understanding of how oral traditions and performative justice contributed to the construction of legal norms in nomadic societies lacking codified law systems [8].

Another innovative contribution of the *Biis* to the development and refinement of the customary legal system was the incorporation of the principle of «submission to wise speech» (*sozge toqtau*) as a foundational element of the Bii court's philosophy and judicial process.

In the Arabic-Persian dictionary published in Kazakh, the meaning of the word «principle» (қағида/қағедә) is given as a position, rule, general discipline, law, regulation, custom, or tradition. In this sense, a principle functions as a source of legal regulation of social relations. Principles constituted the most important and foundational norm within the system of Kazakh customary law [9].

In Kazakh society, where oral tradition and ethical reasoning played a central role in legal culture, both the speaker and the audience were held to high standards of intellectual and moral discernment. The saying "Only the shameless will not yield to wise words" reflects the expectation that meaningful speech must command respect, while listeners must also approach it with discernment and reverence. As another proverb states: "A well-chosen word may halt a person, just as a rough road may slow a rider", implying that truth, when eloquently expressed, is indisputable and compelling. In a legal environment lacking formal codification, investigative institutions, or modern jurisprudential structures—as was the case in the nomadic Kazakh steppe—justice relied on the authority of truth and the integrity of the Bii. Even so, there were undoubtedly moments when a Bii, guided by ancestral law and steppe justice, hesitated or felt moral ambiguity in delivering a verdict, reflecting the human complexity of oral justice.

A discerning Bii (judge), who understood the value and weight of words, would not hesitate to concede to a well-reasoned and just argument. In traditional Kazakh legal discourse, this was referred to as "pausing" or "yielding" (kidiru)—not as a sign of defeat, but as an appeal to justice and fairness.

Such an act elevated the Bii's moral standing, increased their authority among peers, and earned the respect of the community.

Yielding to truth was seen as a mark of integrity, not weakness. In contrast, a Bii who ignored valid reasoning and continued to speak aimlessly—believing that eloquence alone justified their position—was viewed not as a wise jurist, but as a verbose and ineffectual speaker, lacking both judgment and ethical grounding. Thus, in Kazakh customary law, rhetorical restraint and the ability to acknowledge sound arguments were considered essential virtues of just leadership.

In Kazakh society, yielding to a just and appropriately expressed statement—regardless of the speaker's social status, title, or influence—was considered a moral virtue, often equated with courage and integrity. Recognising the truth and publicly accepting it, even when it challenged authority or personal position, was viewed as an expression of deep respect for justice and wisdom.

This tradition was not unique to Kazakh society. In ancient Rome, eloquent and reasoned speech was also held in high regard. The public and political life of the Roman Republic actively fostered the development of oratory as a central element of civic engagement. Roman rhetorical culture, in turn, was profoundly influenced by Hellenistic Greek traditions, which shaped its aesthetic, philosophical, and argumentative foundations [10].

In Kazakh society, the emergence and preservation of legal principles and norms among the people were closely linked to the unique culture of verbal expression. In the public consciousness, the development of such standards and principles was perceived as the emergence of "ancestral words" or "exemplary speech." The denial or rejection of these legal principles was regarded as equivalent to a breach of the law.

The Kazakh customary legal system, which emerged within a nomadic society, is distinguished by the special status of the spoken word as both a cultural and legal instrument. The concept of "the power of the word" reflects not only the communicative function of language but also its deep-rooted regulatory role in dispute resolution, social cohesion, and the affirmation of moral authority. This tradition found its most refined expression in the institution of the bii—a judge-orator who resolved disputes based on wisdom, precedent (salttama), and the community's consensus.

Similar reverence for oral expression is observed in the Islamic legal system, particularly in its classical and pre-codified periods. In Islamic jurisprudence (fiqh), oral testimony (shahada), oaths (qasam), and verbal contracts (aqd) carry legal significance and serve as decisive elements in adjudication. The Qur'an itself emphasizes the moral responsibility of truthful speech and the role of consultation (shura) in community decision-making.

While both systems value orality, Kazakh law elevates the performative and reconciliatory aspect of speech. The bii was expected not only to adjudicate but to reconcile parties through eloquence, parables, and ethical persuasion—anchored in traditions such as bi's word is law ("бидің сөзі – заң"). In contrast, Islamic law emphasises textual authority (Qur'an, Hadith, ijtihad) and formal procedures, even though oral pronouncements often have binding effect (e.g., talaq in family law).

The Kazakh emphasis on speech as law demonstrates a unique model of jurisprudence in which legitimacy derives from communal respect, rhetorical competence, and moral standing, rather than from written codes or divine revelation alone. This comparative analysis reveals how Kazakh customary law, while sharing Islamic moral foundations, developed a localised legal identity in which the spoken word held sacred and sovereign legal weight.

In traditional Kazakh society, the concept of "sozge toqtau" (yielding to the word) was a well-established legal and ethical principle. As a mechanism for resolving complex and contentious disputes, it functioned as a foundational norm within customary law. The essence of this principle lay in the voluntary and conscious recognition of justice, free from coercion or external force. The act of yielding to a just and wise word was not perceived as weakness, but as a demonstration of moral integrity and rational judgment. Conversely, refusal to submit to well-grounded speech—particularly when it conveyed truth and fairness—was interpreted in Kazakh society as a sign of diminished personal ethics and a lack of respect for communal values. Thus, sozge toqtau served not only as a

conflict-resolution tool but also as an indicator of one's adherence to the moral and legal codes of nomadic steppe culture.

The legal significance of the principle of "sozge toqtau" (yielding to the word) in Kazakh society originates from the unique and enduring cultural status of the art of speech within the nomadic worldview. In traditional Kazakh society, oratory and verbal expression were not merely forms of communication but were regarded as central indicators, indeed the quintessence of the society's historical and cultural development. As the spiritual core and moral compass of the community, speech functioned as a powerful social force, shaping public consciousness and guiding legal, political, and interpersonal relations.

Within this framework, the "sozge toqtau" principle gained prominence in the legal system as an embodiment of moral justice and ethical reasoning. Its foundational value lies in the voluntary recognition of truth and fairness—free of coercion or compulsion. It served as a mechanism for achieving justice through mutual understanding, public acknowledgement, and respect for the power of reasoned speech [2, - p. 67].

In traditional Kazakh legal culture, the principle of sozge toktau—literally "stopping at the word" or yielding to persuasive speech—held deep normative and moral significance. This principle was not merely a cultural courtesy, but a legal mechanism that structured dispute resolution, consensus-building, and the preservation of public order. In international or intertribal negotiations, sozge toktau was also employed as a powerful legal-institutional tool for peaceful diplomacy. A prominent historical example is the case of the legendary Kazakh bi (judge and orator) Kazybek Bi, who, through the force of his eloquent and morally authoritative speech, managed to halt military confrontation and secure a peaceful agreement with the Dzungar khan. His persuasive address, grounded in ethical reasoning, legal principles, and cultural wisdom, exemplified the use of oral argumentation as a legitimate legal technique in international relations.

This practice reflects a distinctively nomadic legal philosophy in which speech itself was considered binding, truth-bearing, and norm-creating. As such, sozge toktau functioned as an early form of soft law—non-coercive yet normatively potent—and played a similar role in maintaining order and diplomatic balance to that of formal treaty law in modern international legal systems.

Thus, the Kazakh customary legal approach demonstrates that oral agreements, when embedded in shared cultural and ethical codes, may have the force of law even in the absence of formal codification. The example of Kazybek Bi remains a compelling testament to the role of legal rhetoric and moral authority in securing interethnic peace and legal recognition through verbal consent.

«We are the Kazakh people — a nomadic nation who herds livestock, yet we have lived peacefully, without provoking others. In order to preserve the prosperity of our land and prevent enemies from invading our borders, we adorn our spears with feathers as a symbol of vigilance.

We are a people who any foe has never subdued, and we do not allow anyone to speak above us. We are loyal to our friends and honor the salt and bread we share. When rulers have become arrogant, we have known how to humble their courts.

A son is not born to become a slave, nor a daughter to become a concubine. We are a people who will not stand by and watch our children be taken captive.

If you are a Kalmyk, then we are Kazakh — we have come to confront you. If you are iron, we are coal — we have come to melt you.

We, the children of the Kazakh and Kalmyk nations, have come to engage, not as strangers but to establish recognition. If you reject mutual understanding, we are prepared to fight.

If you are a leopard, I am a lion — I have come to challenge you. Like a freshly trained steed, I am ready to race. Like thick yellow resin, I have come to cling. So either declare your peaceful terms properly, or name the battlefield where we shall contend. Thus, the leader of the Dzungar state found himself compelled to yield to the compelling and persuasive speech of Kazybek Bi, thereby acknowledging the authority and weight of verbal discourse as a diplomatic and legal instrument in the context of traditional Kazakh jurisprudence»

This passage demonstrates the sophisticated use of oral legal rhetoric as a diplomatic tool in the traditional Kazakh legal system. It reflects values of: Sovereignty and honor as legal and ethical categories; Verbal negotiation as a substitute for war**;** Cultural diplomacy grounded in metaphor, symbolism, and ancestral pride. Such rhetorical practice served not only as political discourse but also as a customary legal norm, legitimising peaceful coexistence and lawful resistance [11].

The principle of "sozge toqtau" (yielding to reasoned speech) primarily functions as a gesture toward reconciliation. At its core, it reflects the mutual interest of disputing parties in reaching consensus, as there can be no eternal enmity. Even major historical conflicts—such as the Hundred Years' War between the English and the French—eventually ended in peace. Likewise, the Kazakh bi (traditional judge) served as a mediator rather than an instigator of division. His role was to foster harmony, not discord.

This conciliatory function of the bi is also reflected in Russian imperial sources, which described the unique authority of Kazakh judges as follows: "The bi combines the rights of a qadi (Islamic judge), a mullah, and in some ways the power of a sultan, in that neither the type of claim nor the severity of the offense prevents him from rendering judgment. His primary duty is to restore and maintain peace in the auls (villages) by promptly addressing complaints, thereby preventing the escalation of conflicts and resolving disputes at their inception, before they grow into enmity or prolonged quarrels" [12].

In traditional Kazakh society, resolving disputes through eloquence and oratory, rather than by sword or spear, was regarded as the highest manifestation of human dignity and morality. The Kazakh people valued resolving conflicts through reconciliation to prevent senseless bloodshed and large-scale violence. Speech, particularly wise and persuasive speech, was seen not merely as a means of communication, but as a powerful legal and ethical instrument.

When a party accepted the reasoning and justice of the spoken word—toqtau sozge—they would yield not out of weakness, but out of conscious acknowledgment that the truth had been spoken. Such acceptance was often followed by a ritual handshake, symbolising mutual agreement and the resolution of the dispute in accordance with steppe traditions. In this way, the biis (traditional judges) reinforced peace and order through customary legal mechanisms rooted in dialogue, mutual respect, and the supremacy of the spoken word.

Another significant aspect of the sozge toqtau (yielding to reasoned speech) principle in nomadic Kazakh society was its dual function: not only did it ensure equality of speech, but it also acted as a legal boundary to prevent the abuse of such freedom. Members of society widely supported the principle because it preserved the core ethical values—honesty, dignity, and moral purity—central to communal life.

While speech equality (soz ten'digi) was recognized as a fundamental right, the sozge toqtau norm served as a protective legal mechanism to prevent this right from degenerating into baseless conflict or verbal anarchy. Thus, it both safeguarded and restrained the exercise of speech within culturally and morally acceptable limits. This made sozge toqtau one of the most legal instrument for preventing unnecessary disputes under the guise of free speech.

«According to the public consciousness of nomadic society, the civil honor, dignity, and personal integrity of the disputing parties had to remain securely protected at all times. One of the key societal and legal mechanisms developed to uphold these human values was the voluntary recognition of one's defeat at any stage of the dispute — a principle known as *sozge toqtau* (yielding to a reasoned word). Through this mechanism, any member of society involved in a legal dispute could preserve their civic reputation, moral honor, and dignity from being tarnished or diminished. In this way, individuals were able to maintain their moral standing and remain at the highest peak of ethical and honorable behavior within their community» [2, - p. 69].

Even the defeat of a true bii (judge) was dignified. In valuing the power and significance of the spoken word, *biis* who recognized the merit in another's argument and accepted it (*sozge toqtau*) not only enhanced their own personal moral stature but also elevated their social authority and public reputation. In nomadic Kazakh society, where personal honour was highly regarded, even those who displayed arrogance or pride could be restrained and corrected by the wise and weighty words of a

respected *bi*. This demonstrated the role of ethical speech as both a tool for justice and a measure of individual virtue.

Conclusion

In nomadic Kazakh society, moral integrity and ethical values were held in the highest regard. These principles were considered not merely social ideals but essential and inseparable components of life itself. When individuals strayed from ethical norms or committed errors, the principle of *sozge toqtau* (yielding to a just word) played a pivotal role in guiding them back to moral conduct. For those capable of understanding the deeper meaning of words, a wise and timely utterance would immediately evoke a sense of personal responsibility, prompting them to refrain from inappropriate behaviour. This reflects the vital role of speech as both a moral compass and a tool of restorative justice in the nomadic worldview [13].

The principle of sozge toqtau was deeply rooted in mutual trust. The Kazakh people, who valued sincerity and honesty in social relations, placed great confidence in the integrity and fairness of the biis (traditional judges). Entrusted with public confidence, the biis strived to uphold justice through words rather than coercion or force. Resolving disputes and determining human fate through the power of speech reflected not only the spiritual purity and moral consciousness of the people, but also the sacred reverence they held for the spoken word. In this context, yielding to a just word symbolised a high level of public trust and demonstrated the legal and cultural significance of speech in traditional Kazakh society. In exploring the legal significance of the power of the word in Kazakh society, legal scholar Z. Kenzhaliev emphasizes: “The power of speech in Kazakh society was so immense that it eventually acquired the status of a legal principle. Hence, legal norms and principles were often executed and internalized in the form of expressions such as ‘keeping one’s word,’ ‘fulfilling promises,’ ‘standing by one's word,’ and ‘not breaking one’s vow.’ The Kazakh saying, ‘A spoken word is like an arrow released,’ not only reflects the high regard for speech in the nomadic culture, but also warns against treating words lightly. It further highlights the influential force of the spoken word—its capacity to shape human behavior, guide actions, and affect patterns of conduct”. This observation underlines how deeply entrenched verbal commitments were in the moral and legal consciousness of Kazakh society, serving as mechanisms of social regulation and legal responsibility in the absence of written codification.

In the traditional legal system of the Kazakh nomadic society, the spoken word possessed a unique legal and cultural authority. Speech was not merely a means of communication but a fundamental legal instrument for regulating social relations, resolving disputes, and ensuring justice. The principle of “Toqtau sözge” (submission to the word) symbolized the supremacy of reason over force and reflected the depth of legal consciousness and moral responsibility in the steppe society.

This study reveals the unique legal and cultural function of speech as a normative instrument in the traditional nomadic Kazakh legal system. The research demonstrates that the principle of *sozge toqtau* operated not merely as an ethical value but as a binding legal mechanism of social regulation and restorative justice. By analyzing the moral authority of the *biis* and the role of verbal commitments in dispute resolution, the study identifies the spoken word as a foundational source of customary law (*adat*). The research introduces a new interpretation of the Kazakh oral legal tradition as an early form of democratic and dialogical governance, where justice was achieved through wisdom, consensus, and the power of speech rather than coercion.

The institution of the Biis (customary judges) and the tradition of oratory played a decisive role in sustaining justice and public trust, shaping a legal culture grounded in wisdom, consensus, and eloquence. In the absence of codified written laws, oral legal norms – embodied in powerful, meaningful speech – served as binding rules governing conduct and upholding social order.

Thus, the power of speech and its application as a legal mechanism represents a distinctive feature of the Kazakh legal heritage, highlighting a democratic and culturally rich model of legal governance. This legacy remains relevant in understanding the evolution of legal traditions and their role in modern legal consciousness.

The findings of this study confirm that the spoken word in nomadic Kazakh society possessed a dual legal and cultural significance, functioning both as a mechanism of moral regulation and as a binding norm within customary law. The principle of *sozge toqtau* exemplified the fusion of ethical and legal consciousness, reflecting a model of justice based on dialogue, wisdom, and consensus rather than coercion. This interpretation aligns with the UNESCO framework for safeguarding intangible cultural heritage, which recognises oral traditions as vital components of cultural identity and social order (UNESCO, 2023) [14]. It also resonates with the *State of the World's Indigenous Peoples, Vol. V* report by the United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA, 2021) [15], emphasizing the ongoing relevance of customary and traditional justice systems within global legal pluralism. Within this context, Kazakh oral law can be viewed as part of the broader international discourse on intangible legal heritage and indigenous jurisprudence, underscoring its significance for contemporary legal culture and sustainable development.

REFERENCES

1 Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер, геодезист: - Алматы: Жеті Жарығы, 2004. - Т. 2. - Б. 7–14.

2 Кенжалиев З.Ж. Традиционная казахская народная культура. - Алматы: Джеты Жаргы, 1997. - 192 с.

3 Сартаев С.С. Қазақ би соты. - Алматы: Жеті жарығы, 2009. - Т. 10. - Б. 271–275.

4 Радлов В.В. Образы народной литературы тюркских племенов. Казахская наречья. - М.: Тип. Императорской академии наук, 1870. - Т. 3. - 289 с.

5 Адамбаев Б.А. Шешендік өнер. Монографический очерк. – Алматы: Жазушы, 1969. – 140 с.

6 Сартаев С.С., Ибраева А.С. Правовая культура. Весник КазГУ. – 1997. – №3. – С. 74–80.

7 Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы: Білім, 2003. – 260 б.

8 Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өнеріндегі құқық. – Алматы: Мектеп, 2002. – 224 б.

9 Есхожин І. Шешендік сырлары. – Алматы: Қайнар, 1993. – 203 б.

10 Шпан А., Абілхан М. Ерменбет би. – Астана: Сарыорда, - 2003. – 304 б.

11 Төрегұл Н. Даланың дала дильмары. – Алматы: Қазақстан, 2001. – 592 б.

12 Зиманов С.З. Состоянии и задачи разработки проблемы обычного права казахов.– Алматы: Наука, 1989.– 140с.

13 Лаубаева А. Шешендік өнер және адамгершілік. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – Б. 357- 364.

14 UNESCO. Intangible Cultural Heritage Lists: Safeguarding Intangible Cultural Heritage. — Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2023. — Access mode: Available at: — URL:https://ich.unesco.org/en/lists (accessed: 06.01.2025).

15 United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). State of the World's Indigenous Peoples: Rights to Lands, Territories and Resources. Volume V. — New York: United Nations, 2021. — 234 p. — ISBN 978-92-1-130430-8. — Available at: — URL:https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples (accessed: 06.01.2025).

КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ СӨЗ БОСТАНДЫҒЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада көшпелі қазақ қоғамындағы ауызша сөйлеу өнерінің компоненті ретіндегі сөз бостандығының дауларды шешу мен қоғамдық тәртіпті сақтау ісінде шешуші рөл атқарған құқықтық қызметі қарастырылады. Жазбаша заңнаманың болмау жағдайында ауызша дәстүр мен әдет-ғұрып нормалары құқықтық жүйенің негізін құрады. Бұл ретте сөз тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар заңдық тұрғыда танылған реттеуші функцияны да атқарған.

Шешендігімен әрі моральдық беделімен танылған билер институты (дәстүрлі судьялар) даулардың күшпен емес, сендіру, әділеттілік және тараптардың келісімі арқылы шешілгенін көрсетеді. Сөз бостандығы қоғамдық жиындарда ашық талқылауларға, пікір теңдігіне және халықтың шешім қабылдауға қатысуына мүмкіндік берді.

Сөз бостандығын қолдануда сөзге тоқтау қағидасының құқықтық маңызы дауды шешуде қаншалықты маңызды екендігі қарастырылған. Осы механизмнің қоғамдық өмірде жүзеге асуына ықпал етуші негізгі тұлғалар билер болған. Билердің дауды шешуде басшылыққа алған негізгі татуластыру, біріктіру мақсаттарына қол жеткізуде осы сөзге тоқтау қағидасының көмегі зор болды. Көшпелі қазақ қоғамындағы сөз құдыретінің сипатын

сөз бостандығы арқылы осындай құқықтық қағидалардың көмегімен қамтамасыз етіліп отырғандығынан байқауға болады.

Зерттеуде тарихи деректер, құқықтық дәстүрлер мен ауызша тәжірибелер талдана отырып, сөз бостандығы қазақ қоғамында әрі мәдени, әрі құқықтық мәнге ие болғаны дәлелденеді. Сонымен қатар, бұл дәстүрлердің Қазақстанның қазіргі құқықтық болмысын қалыптастырудағы және рухани мұрасын сақтаудағы маңызы атап өтіледі. Мақаланың мақсаты - көшпелі қазақ қоғамындағы сөз бостандығының құқықтық және реттеушілік функцияларын ашу, билер институтын шешендік өнер арқылы дауларды сотқа дейін шешу механизмі ретінде талдау және қазақтың әдет-ғұрып құқығы жүйесіндегі «сөзге тоқтау» принципінің заңдық маңызын негіздеу болып табылады.

Негізгі сөздер: сөз бостандығы, көшпелі қазақ қоғамы, дауларды шешу, әдет құқығы, билер, құқықтық мәдениет, демократиялық құндылықтар.

СВОБОДА СЛОВА В КОЧЕВОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ КАК ПРАВОВОЙ ИНСТРУМЕНТ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ

Аннотация

В статье рассматривается правовая функция свободы слова как компонента устного речевого искусства в кочевом казахском обществе, где она играла ключевую роль в разрешении споров и поддержании общественного порядка. В условиях отсутствия письменного законодательства устные традиции и нормы обычного права составляли основу правовой системы. В этом контексте слово выполняло не только коммуникативную, но и юридически признанную регулятивную функцию.

Институт биев (традиционных судей), известных своей красноречивостью и моральным авторитетом, демонстрирует, что споры решались не посредством принуждения, а через убеждение, справедливость и согласие сторон. Свобода слова обеспечивала открытость общественных обсуждений, равенство мнений и участие народа в принятии решений.

В статье также рассматривается юридическое значение принципа «сөзге тоқтау» (уступка справедливому слову) как важного механизма разрешения конфликтов. Основными носителями и реализаторами данного механизма выступали бии, стремившиеся к примирению и укреплению общественного согласия. Анализ исторических источников, правовых традиций и устной практики показывает, что свобода слова в казахском обществе имела как культурное, так и правовое значение. Подчёркивается её роль в формировании современной правовой идентичности и сохранении нематериального наследия Казахстана. Цель статьи — раскрыть правовую и регулятивную функции свободы слова в традиционном казахском обществе, проанализировать институт биев как механизм досудебного разрешения споров через искусство красноречия и обосновать юридическую значимость принципа «сөзге тоқтау» в системе обычного права казахов.

Ключевые слова: свобода слова, кочевое казахское общество, разрешение споров, обычное право, бии, правовая культура, демократические ценности.

REFERENCES

1 Zimanov S.Z. Qazaq qūqyğyn bağalau tarihy turaly [*About the history of the assessment of Kazakh law]*.// Qazaqtyñ ata zañdary: qūjattar, derekter, zertteuler:– Almaty: Jetı Jarğy, 2004. – T. 2. – 7–14 p. [in Kazakh]

2 Kenjaliev Z.J. Köşpelı qazaq qoğamyndağy dästürlı qūqyqtyq mädeniet. *[Traditional Kazakh folk culture]* – Almaty: Jetı Jarğy, 1997. – 192 p. [in Russian]

3 Sartaev S.S. Qazaq bi soty/ *[Kazakh dance court]*.– Almaty: Jetı Jarğy, 2009. – T. 10. – 271–275 p. [in Kazakh]

4 Radlov V.V. Obrazsy narodnoi literatury türkskih plemen. Kazahskie narechia. *[Images of folk literature of the Turkic tribes. Kazakh dialect]*– M.: Tip. İmperatorskoi akademii nauk, 1870. – T. 3. – 289 p. [in Russian]

5 Adambaev B.A. Şeşendık öner. Monografialyq ocherk. *[Oratory art]* – Almaty: Jazuşy, 1969. – 140 p. [in Kazakh]

6 Sartaev S.S., İbraeva A.S. Pravovaia kültura. *[Legal culture]*. Vestnik KazGU. – 1997. – №3. – P. 74–80. [in Russian]

7 Qosymova G. Qazaq şeşendık önerınıñ negızderı. *[Fundamentals of Kazakh oratory]* – Almaty: Bılım, 2003. – 260 p. [in Kazakh]

8 Özbekūly S. Köşpelı qazaq örkenietındegı qūqyq. *[Law in nomadic Kazakh art]* – Almaty: Mektep, 2002. – 224 p. [in Kazakh]

9 Eshojin İ. Şeşendık şiyrlary. *[Secrets of oratory]* – Almaty: Qainar, 1993. – 203 p. [in Kazakh]

10 Span A., Äbılhan M. Ermembet bi. *[Ermenbet dance]* – Astana: Saryarqa, 2003. – 304 p. [in Kazakh]

11 Töreqūl N. Dalanyñ dara dılmarlary. *[The steppe dilmar of the steppe]* – Almaty: Qazaqstan, 2001. – 592 p. [in Kazakh]

12 Zimanov S.Z. Sostoianie i zadachi razrabotki problemy obychnogo prava kazahov. *[The state and tasks of developing the problem of customary law of the Kazakhs]*. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 140p. [in Russian]

13 Laubaeva A. Şeşendık öner jäne adamgerşılık. *[Oratory and morality]*. – Almaty: Qazaq universitetı, 2004. – 357–364 p. [in Kazakh]

14 UNESCO. Intangible Cultural Heritage Lists: Safeguarding Intangible Cultural Heritage. — Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2023. — Access mode: Available at: — URL:https://ich.unesco.org/en/lists [in English] (accessed: 06.01.2025).

15 United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). *State of the World's Indigenous Peoples: Rights to Lands, Territories and Resources. Volume V*. — New York: United Nations, 2021. — 234 p. — ISBN 978-92-1-130430-8. — Available at: — URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples [in English] (accessed: 06.01.2025).

Information about the author:

Rysgul Abilsheyeva – **corresponding author,** candidate of law, Associate Professor at the Department of Law, Yessenov university, 130000, Aktau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: rusita@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-1091

Информация об авторе:

Рысгул Абилшеева - **основной автор,** к.ю.н., ассоциированный профессор кафедры Правоведение, Есенов университет, 130000, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: rusita@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-1091

Автор туралы ақпарат:

Рысгул Абилшеева - **негізгі автор,** з.ғ.к., Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Есенов университеті, 130000, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rusita@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2202-1091

ҒТАМР 10.77.35 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.43**
ӘОЖ 10.77

Н.Р. Бижан[1*], Г.М. Атаханова[2], Қ. Аратұлы[2]

[1] А.Ж. Ташенев атындағы университеті,
Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: atakan73@mail.ru

ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫ ҮШІН ЖАЗАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа

Қазіргі таңда әйел мен бала құқығын қорғау өткен шақтан қарағанда өзектілік пен маңыздылық сипатына аса ие болып, қоғамның барлық мүшелерімен ерекше зейін салып қарастыруды қажет етіп отыр. Авторлармен орындалған ғылыми мақала жұмысында қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелері болып табылатын, соның ішінде әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары туралы зерттеу мәселелері қарастырылып, соған орай сол мәселелер бойынша қолданылатын жаза мәселелері де көтерілген. Сонымен қатар аталған ғылыми зерттеу жұмысы нәтижелері әйелді, жүкті әйелді, есі кіресілі-шығасылы немесе психикалық ауытқуы бар адамдардың тәуелділігін пайдалана отырып қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту үрдісінде де тұлғалардың құқығына қол сұғушылықтан қорғайтын қылмыстық құқықтық заңнамадағы бұл ұғымдар да адам мен азаматтардың ажырамас конституциялық құқықтарын қорғауға бағытталған. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алу шараларын анықтау және жетілдіру болып табылады. Зерттеу нәтижесінде әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын жүзеге асырудағы қылмыскерлердің (құқық бұзушылардың) тұлғалық портреттері және виктимологиялық ескертулері зерттеліп, осы қылмыстардың құрбандарының сипаттамаларын ашу арқылы қылмыс жасаудың себептері мен жағдайлары, алдын алу (ескерту) бойынша ағымдағы шаралар кешені отандық және шет елдік тәжірибелер барысында айқындалды.

Негізгі сөздер: әйел және бала, зорлық-зомбылық қылмыстары, қылмыстың профилактикасы, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, тұрақты қарулы топ (банда), жазалау.

Кіріспе

Адам баласы жер бетінде пайда болғаннан бастап қылмыстылықпен күрестің әдістері мен тәсілдерін іздестіруде. Көне даму заманынан бері философтардың, тарихшылардың, психологтардың және заңгерлердің еңбектеріне сүйене отырып қылмыстың жасалу себептерін айқындауда. Қылмыстылық әлеуметтік құбылыс болғандықтан, онымен күрестің тиімділігі мен оның алдын алуы кешенді түрде жүргізілуі тиіс. Сондықтан, ауқымды түрдегі қылмыстылықпен күрестің жоспары экономикалық, әлеуметтік-мәдени, тәрбие және де құқықтық шаралардан тұрады. Бұл мәселелерді шешуде әйелдер арасындағы, ұйымдасқан қылмыстылықтан, адамдармен манипуляциялау қылмыстарынан тұратын құбылыстарды қарастыру ұсынылады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық, ең алдымен отбасылық қарым-қатынастарға, отбасындағы барлық мүшелердің құқықтарын аяқ асты етуге алып келеді [1].

Ғалым Е.Д. Муханов отбасылық зорлық-зомбылықты агрессяға толы және отбасы мүшелеріне қарсы жасалған дұшпандық әрекеттердің соңы дене жарақатымен қорлану, неемсе өлумен аяқталуы мүмкін [2]. С.Я. Саламованың пікірінше, тұрмыстық зорлық-зомбылық қорқыту, үрейлендіру сынды сезімдердімен астасқан әр түрлі физикалық, психологиялық, сексуалдық және экономикалық зорлықпен жүзеге асырылады [3]. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жеке қылмыстардан айырмашылығы жанжал жағдайларымен ерекшеленетін жүйелі түрде қайталана беретін және үшінші тұлғалардың араласуынсыз оң шешудің мүмкін еместігі сынды белгілерін атап кеткен жөн. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмыстары жәбірленушіге қарсы нақты зорлық-зомбылық немесе бақылау әрекеттері деп түсіну керек, бұл қылмысытылықтың көбінесе құрбандары әйелдер мен балалар болып табылады [4]. Статистика мәліметінше зорлық-зомбылық қылмыстарына ұшырайтын әйелдердің 57% және балалардың 36% құрайтындығын ескерсек, бұл сандардың жоғары екендігі және қылмыстық-құқықтық

механизмдердің қазіргі даму деңгейін ескере отырып, қылмысқа қарсы күрес шаралары туралы зерттеу жүргізу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біз зерттеуімізде салыстырмалы құқықтың негізгі әдістерін пайдаландық. Атап айтсақ, синхорнды, диахронды әдістер арқылы әйелдерге қатысты зорлықшыл қылмыстардың бүгінгі жәй-күйімен өсу тенденциясы, қылмыскердің жеке тұлғасын сипаттауда, қазіргі қоғамдағы басқа да қылмыстардың даму динамикасымен салыстыра отырып зерттей алдық. Жалпы алғанда салыстырмалы құқықтың негізін салушы Аристотель. Ол грек және варвар қалаларының 158 Конституциясын салыстырған. Сонымен қатар, салыстырмалы әдіс арқылы әйелдерге қатысты зорлықшыл қылмыстардың алдын алу шараларын дұрыс ұйымдастыру жолында ғалымдар болжамдарын мен теориялар, идеяларды салыстыра отырып, өз тұжырымдарымызды алға шығаруда пайдаландық. Зерттеуіміздің құндылығын арттыру жолында формальді-заңдық әдіс-тәсілі әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарына құқықтық тұрғыда баға беруде, (мысалға, «елеулі зардап» «қылмыскердің жеке басы», «кінәні жеңілдететін мән-жайлар» секілді арнаулы заң терминдері), анықтап, олардың белгілерін шығаруға, саралау жүргізуге, құқықтық жазбаларды түсіндіруге және т.б. мүмкіндік береді.

Статистикалық әдіс жиі қайталанатын құқықбұзушылық, заңдық тәжірибе, әйелдерді манипуляциялау арқылы зорлық-зомбылық әрекеттерінің қоғамдағы орын көлемін, көрсеткіштерін алуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен оларды талқылаулар

Әлемнің қай елі болса да, экономикасы дамыған не артта қалған мемлекет болсын, әйелдерді ұрып-соғады, сатады, зорлайды және өлтіреді. Мұндай адам құқықтарының бұзылуы жеке адамдарға үлкен зиян мен қасірет әкеліп қана қоймайды, сонымен бірге тұтас қоғамның іргетасын бұзады. Ал, қазіргі таңда АҚШ-та жыл сайын 1,3 млн, әйел өз күйеулерінен таяқ жесе, Францияда әйелдердің 10 айызына бір рет те болса күйеулері қол жұмсағаны сауалнама арқылы белгілі болып отыр. Ал Ресейде жылына 12-14 мың әйел өз жұбайларынан ажал құшады не мүгедек болып қала екен. Біздің көреген аталарымыз әйел деген әлсіз де нәзік жандыларға тек әлсіз, тексіз еркек ғана қол көтереді деп бұл әдетттен әрдайым болашақ ұрақты безіндіріп отырған. Ал, ардан аттап, күнәлі іске барған әйелдің жазасын бүкіл ел болып, масқаралап келешек ұрпаққа әйел баратын жаман қылықтардан қыздарын қорғаштай білгені мәлім. COVID-19 пандемиясы кезінде Индонезияда тұрмыстық зорлық-зомбылық алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда айтарлықтай өскен, Индонезиядағы тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары екі негізгі кедергіге байланысты әділдікке қол жеткізе алмағанын көрсетеді. Біріншіден, тиісті мемлекеттік органға ресми шағым түсірмес бұрын, жәбірленушілер мәселені алдымен туыстарымен талқылағанды жөн көрген. Екіншіден, орын алған қозғалыс шектеулеріне байланысты жәбірленушілер өз істерін жауапты органға хабарлай алмаған. Бұл жағдай патриархалды қоғамдарда қылмыстық әділет жүйесінің тұрмыстық зорлық-зомбылық істерін тиімді түрде шеше алмайтынын дәлелдейді. Осыған байланысты қылмыстық әділет жүйесінің техникалық жұмысын жетілдіру іс жүргізу тәсілінің жаңа моделін қажет ететіндігін ұсынып отыр [5].

Португалияда тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілерін, олардың ауырлығын және динамикасының өзгеруін жан-жақты түсіну үшін келесі негізгі көрсеткіштерді талдап, олардың түрлеріне тоқталған:

1. жәбірленушілерге жасалған зорлық-зомбылықтың түрлері;
2. алынған дене жарақаттарының саны мен олардың деңгейі, соның ішінде медициналық көмектің қажеттілігі;
3. құқық бұзушылықтардың қайталану жиілігі;
4. күдікті құқық бұзушылардың қылмыстық қудалау органдарына жүгіну жағдайларының санының төмендігін атаған [6].

Әйелдерге зорлық- зомбылық көрсету арқылы манипуляциялау іс-әрекеттері қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып отыр [7]. Соңғы онжылдықтардағы зерттеулер

бойынша әйелдерге қатысты зорлықшыл қылмыстардың бір себебі әйелдің не оның серіктерінің зиянды алкогольді немесе басқа да заттарды теріс пайдаланудың әсері екендігі дәлелелденді [8]. Адам құқықтары оның ішінде өмірдің бастауы болған ана мен бала құқықтарын қорғау және құрметтеу біздің (тұтас мемлекеттің) дамуымыздың маңызды шарты болып табылады.

Зорлық-зомбылық қылмыстарға бейім адамның жеке басын саралайтын болсақ, өмірде жолы болмаған қатыгез деп сипаттауға болады. Қылмыскердің жеке тұлғасын саралағанда қылмыскердің басқаларға деген эмпатиялық көзқарасы, физикалық азап шеккен ер адамдардың осы әрекетке баратыны рас. Ю. М. Антонянның, пайымдауынша, әйелдерге және балаларға қатысты зорлықшыл қылмыстарды жасаушы тұлғаның ер адам болуы және қайталанатын соттылығы бар, агрессияға бейім болып келеді екен. Д.А. Эрте әйелдер агрессияны көрсетуге бейім деп санайды, тек зорлықшыл қылмыстарды жасаудағы дәрежесі төмен екендігін алға тартады [9]. Зорлықшыл қылмыстардың ішінде отбасы-тұрмыстық қылмыстар ерекше орын алады. Бұл жерде қылмыстың себебі болып физикалық күш, отбасы мүшелерінің теріс жүйелі әрекеттері, мысалы, азаптау, алкогольді тұтыну, жанжалдар, қауіптер, тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайлары және т.б. Н. Золотухиннің зерттеуінде статистикалық мәліметтер сай отбасылық зорлықшыл қылмыстарды жасудағы жасөспірімдердің кездесуі 1 % екендігін расталған [10]. Жасөспірімдердің осындай қылмыс жасауына себепші фактор кәмелетке толмаған адамның жеке басының қалыптасуына әсер ететін отбасылық-тұрмыстық агрессор, отбасының теріс әсері мен мүдделі тұлғалар тарапынан базалық бақылаудың болмауы. Отбасылық-тұрмыстық саладағы кәмелетке толмаған қылмыскер, көбінесе туыстарынан психологиялық тұрғыдан алшақ, қоғамға жат өмір салтын жүргізеді, сондай-ақ жақын адамдар тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшырағандығы дәлелденіп отыр.

Зорлық-зомбылық қылмыстарының өзі құқық бұзушылықтың мақсатқа жету жолы емес, қылмыстың мотивациялық бөлігі болып табылады. Кейде зорлық-зомбылық қылмыскерді қамауға алу сияқты қоғамдық пайдалы мақсатқа бағытталған болса, заңмен ынталандырылуы мүмкін. Әйелдерді манипуляциялау қылмыстары көбінесе агрессиямен тығыз байланысты, оның әсерінен адам күтілетін зардаптардың ауырлығы туралы ойланбайды. Криминология сияқты ғылым қылмыстардың сипаты мен жүзеге асыру әдістерін зерттеумен айналысатын ғылым үшін әйелдерді манипуляциялау арқылы зорлық-зомбылық қылмыстардың екі түрі бар - пайдакүнемдік және эгойстік (өзімшіл) мақсаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтар. Әйелдерге қатысты эгойстік (өзімшіл) мақсаттағы қылмыстық әрекеттер шабуылдаушы қылмысты жасау процесінің өзінен ләззат алады. Зорлықшыл пайдакүнемдік қылмыстарына келетін болсақ, олар белгілі бір мақсатпен жүзеге асырылады. Қылмыстың өзі белгілі бір нәтижеге жету тәсілі болып табылады. Жалдамалы жауыздықтың мысалы ретінде жәбірленушінің мүлкін иемдену үшін өлтіруді айтуға болады. Бізге белгілі «Қылмыскерлік» ұғымы қылмыстың көптігінің сипаты туралы мәлімет бере отырып, сол қылмыстардың статистикалық жиынтығының жағдайын көрсеткенде қолданылады. Зорлықшыл қылмыстарды жасаушы тұлғаға қандай фактор әсер етеді деген сұраққа жауап іздеген ғалымдар, көбіне әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсерінен туындаған жайтарды атап көрсетеді. Ч. Ламброзе өз енбектерінде қылмысқа мүмкіндігінше әсер ететін тікелей 14 факторлардың бар екенін көрсеткен. Сол аталмыш факторлардың ең маңыздысы әрі ең зерттеуді көп талап ететін түріне экономикалық факторды атап көрсеткен. Криминологиялық тұрғыдан әсер ететін экономикалық фактор, зорлықшыл қылмыстардың пайда болуына әсер етеді.

«Демек, егер экономика тұрақты болса, адамдардың өмір сүру деңгейі айтарлықтай жоғары болса, халықтың мүліктік қатынастағы тұрақтылығы онтайлы реттелген болса, экономиканың құрылымының деформациясы жақсы сипатта болса, басқа аумақтағы елді мекендердің дамуының тежелуін азайтсақ, алдынғы қатарлы елдердің шикізат өндірудегі қолданатын тексерілген, маңыздылығын жоймаған, тәжірибелерімен алмасу процессін орындасақ, жалпылама қайтарымдылығы бар әлеуметтік-психологиялық қатынастарды

орнатсақ, кедергі болып тұрған экономикалық факторды біршама шешуге мүмкіндік алар едік» [11].

Біз осы жұмысымызда әйелдерге қатысты зорлықшыл қылмыстардың алдын алу шараларын нәтижелер бөлімінде қарастыратын боламыз.

Осы еңбекті дайындау үшін негізгі материалдар Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасан жетілдіру және тәуелді тұлғаларды пайдаланған ұйымдасқан және халықаралық қылмыстық құқық бұзушылықтары үшін жаза тағайындау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу, жаза тағайындау саясаты бойынша қазақстандық сот құқық қолдану практикасы болды. Сонымен қатар, зерттеу материалы негізінде Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы, интернет желісіндегі әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарға байланысты статистика мәліметтері мен халықаралық әйелдер қылмыстылығына қатысты ұйымдасқан қылмыстардың жалпыға тән ережелерін атап кеткен жөн.

Қылмыстық заңнамаға ұсынылып отырған жазаның жаңа редакциядағы мәтіні – ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық және тұрақты қарулы топ (банда) мүшелерінің, тәуелділігін манипуляциялау арқылы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын зерттеу барысында Қазақстан Республикасының сот тәжірибесіндегі негізгі тәжірибелер, тақырып аясындағы зерттеуді қамтитын бұқаралық ақпарат құралдары мен ақпараттық порталдар, әйелдерге және балаларға зорлық-зомбылық арқылы жасалған қылмыстар аясындағы зерттеулерді жинау, талдау аясында жүзеге асырылды. Сонымен қатар, әйелдерді манипуляциялау арқылы зорлық-зомбылық қылмыстарына байланысты шет елдік зерттеулер мен тәжірибелерді қолданудың үздік үлгілері талданып, мақаланың теориялық негізінде қолданылды.

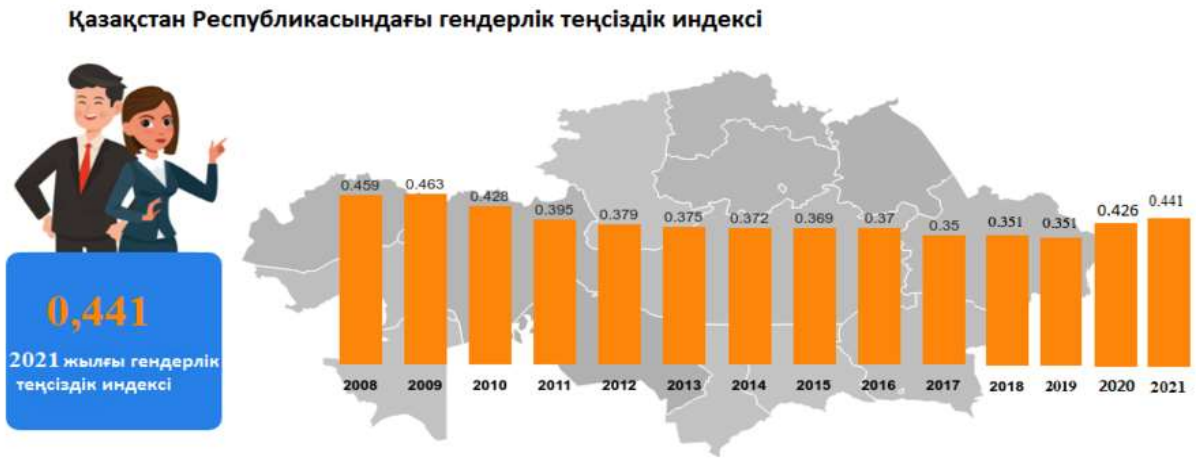

Сурет 1- Гендерлік теңсіздік көрсеткіші

Ескертпе: ҚР-дағы 2008-2021 жж. аралығындағы гендерлік теңсіздік бойынша индекстік көрсеткіштер

Ислам мемлекеттерінде Ата заң болып табылатын құранда әйел мен еркектің теңдігі туралы тілге тиек етіледі. Дегенмен, онда ер адамның әйел адамнан бір бас жоғары тұрады деген ұғымды теріс түсіну жағдайлары да кездеседі. Мұнда дәрежелік, физикалық немесе құқықтық жағдайдағы артықшылығы емес, ер адамның әйел баласына қарағандағы жауапкершілігінің артықтығы, ауқымдылығы, ауырлығы жөнінде талқыланады.

Себебі, отбасын тамақпен, киіммен және тағы басқа керек жарақтарымен қамтамасыз етілуі мен олардың жауапкершілігі еркектің мойнында екендігін білдіреді. Оның салдары әйел мен еркек арасындағы гендерлік теңсіздікке алып келеді. Қазақстандағы 2021, 2022, 2023

жылғы гендерлік теңсіздік индексі (0,441) 2015 жылы (0,372) төмендегенімен, 2008 жылғы көрсеткішіне (0,459) қайта келіп қалған (Сурет 1).

Аталған диаграммада (Сурет 2) 2007 ж (35034) әйелдерге қатысты тіркелген зорлық зомбылық оқиғаларының саны 2013 ж (137,336), 2014 ж (136,705) 3,9 есеге дейін өсіп, 2021 жылы (61 464) азайғанымен (2007 жылмен салыстырғанда) әлі күнге дейін 1,8 есе өсіп отыр. Теңсіздік индексациясын төмендегідей салалармен детализацияланған түрінде қарастырсақ. 2021 жылғы жерге иелік ететін ересек халықтың жынысы бойынша бөліністе (меншік иелері және жер пайдаланушылар көлемі) ерлердің үлесіне 7,43% тисе, әйел баласына бар болғаны 1,55 %.

Сурет 2- Қылмыстардың өсу динамикасы

Ескертпе: Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық құқық бұзушылықтардың көрсеткіштері

Бұл аймақ бойынша: Батыс Қазақстан облысында 10,18 %, Атырау облысында 1,49%, Маңғыстау облысында 0,77%, Ақтөбе облысында 0,88%, Қостанай облысында 1,78%, Ақмола облысында 3,82%, Солтүстік Қазақстан облысында 1%, Павлодар облысында 3,21%, Қарағанды облысында 1,35%, Шығыс Қазақстан облысында 3,35%, Қызылорда облысында 1,13%, Жамбыл облысында 2,81%, Түркістан облысында 7,59%, Алматыда 11,14%-ын құраған. Зорлық зомбылықтың көп алатын орны әлеуметтік қорғалмаған, тұрмысы қолайсыз қиын жағдайдағы отбасылары. Мұндай отбасылары елімізде - 6 983. Жоғарыдағы 6 983 тұрмысы төмен отбасыларынан басқа тіркелмегендер, тіркеле алмай жүргендер отбасындағы кәмелетке толмағандарды ескермегенде. Ал тағайындалған мемлекеттік жәрдемақының орташа мөлшері республикамызда 46 535 теңге болса, басқа өңірлердегі соммасы төмендегіні құраған (Сурет 3).

Ең көбі Қостанай облысында 1 032, Алматыда 709, Ақмола облысында 683, Шығыс Қазақстан облысында 681, Түркістан облысында 615 шоғырланған. Қалған аймақтардағы көрсеткіш төмендегідей мәліметтерді құраған: Батыс Қазақстан облысында 216, Атырау облысында 195, Маңғыстау облысында 185, Ақтөбе облысында 343, Қызылорда облысында 73, Шымкентте 210, Жамбыл облысында 299, Алматы облысында 476, Қарағанды облысында 544, Астанада 172, Павлодар облысында 287, Солтүстік Қазақстанда 263. Жалпы Қазақстан бойынша 936 189, оның ішінде ауыл аймағында 440 343, қала аймағында 495 846 адам табысы азық-түлік қоржыны төмен отбасылары ретінде ай сайынғы мемлекеттен жәрдем алушылардың санын құрайды. Бұл 18 жасқа толмаған балаларына ай сайын берілетін мемлекеттік жәрдемақымен қамтамасыз етілгендер.

Білмегенін білетіндерден, мамандарынан сұрау құқығы заңмен қамтамасыз етілгенімен, аталған құқықты барлығы қолдана бермейтініне келесі көрсеткіш те дәлел және ол зорлық зомбылықтың құрбаны болып қала берудің бірден бір себебі. Мемлекет кепілдік берген заң

көмегін алған (122 337 адам) халықтың үлесін қаладағылардан 105 051, ал ауылдағылардан 17 286-ы құраған.

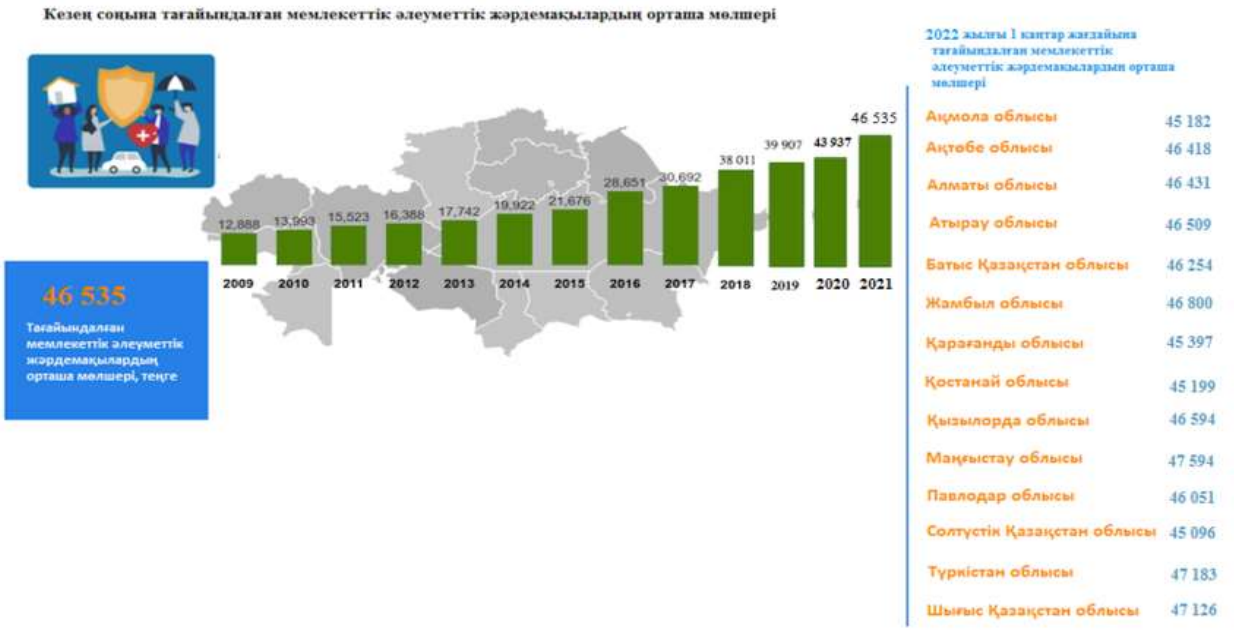

Сурет 3 - Әлеуметтік жардемақылар мөлшері

Ескертпе: ҚР-дағы 2009-2021 жж. аралығы бойынша кезең соңына тағайындалған мемлекеттік жәрдемақылар мөлшері

Бұл 19 млн аса халқы бар адамдарға шаққанда, 0,6%-ы ғана. Демек, адамдар өз құқықтарын толық қолдана алмайтындығының дәлелі. Аталған құқықтарды қамтамсыз етуде ұтқыр, ұялы телефондарға жынысы бойынша бөліністегі қолжетімдігі де негіз бола алмаған. Қазақстан бойынша телефондарды пайдаланушылардың жалпы үлесі 97,1%-ды құраса, оның ішінде ерлердіңкі 96,9%, әйелдердікі 97,2%. Әйел бабалары үшін үй тұрмысындағы ең ауыр да, шешілуі қиын шағдайлардың бірі – коммуникация мәселелері. Кейінгі он жылдықта үйдің (пәтердің) су құбырымен жабдықталған үлесі келесідей көрсеткішке ие: ауыл аймағында 2011 ж - 5,2, (қалада - 31,7), 2012 ж – 10,8, (54,7), 2013 ж – 18,1, (80,6), 2014 ж – 20,0, (84,1), 2015 ж – 22,3, (86,2), 2016 ж – 22,9, (86,3), 2017 ж – 24,4, (86,7), 2018 ж – 25,6, (87,2), 2019 ж – 26,5, (87,8), 2020 ж – 32,9, (83,2), 2021 ж – 28,5, (88,4).

Үлкен бизнестен көрі шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінде әйелдермен жұмыспен қамтылғандар саны да гендерлік теңсіздік индексінің негізгі көрсетікішін құрайды. Атап айтқанда кәсіптің аталған саласында барлығы тіркелген 1 431 647 субъектінің тек 638 089-ын әйелдер басқарады. Ал, жұмыспен қамтылған 3 511 618 адамның ішінде, 1 093 402-сі ғана әйелдер, яғни 31,1%-ды құрап отыр. Әйелдердің ұялы телефонды пайдаланудағы (0,2%-ға ғана) шамалы артық үлесі қызмет көрсету саласында да орын алған. Ол еркектерде 46,7%, әйелдерде – 53,3%. Ал, экономикалық қызмет түрлерінің басқа топтары бойынша қамтылғандардың жынысы бойынша бөліністегі көрсеткіштері ауыл шаруашылығындағы әйелдер 42,2%, ерекектер 57,8%, өнеркәсіп және құрылыс саласында әйелдер 28,1%, еркектер 71,9%. Жұмыспен қамтылудағы әйел баласының көрсеткіші білім саласында ауыз толтырып айтылмағанымен басқа салаға қарағанда жоғарырақ. Жоғарғы оқу орындарының басшылары әйелдердің (ректорлардың) кейінгі жиырма жылдағы үлесі: 2000 жылы әйелдер 5 (еркектер 52), 2005 ж 6 (61), 2010 ж 7 (65), 2020 ж 23 (105), 2021 ж 24 (96), 2022 ж 25 (94). Шаруа және фермер қожалықтарын (ШФҚ) басқаратын әйелдер үлесін 2014 ж 18,7%-ы, 2015 ж 20,3%-ы, 2016 ж 20,7%-ы, 2017 ж 22,0%-ы, 2018 ж 23,1%-ы, 2019 ж 24,6%-ы, 2020 ж 25,4%-ы, 2022 ж, 2023 ж. 26,0%-ы құраған.

Сондай-ақ, Қазақстандағы сотталған әйелдердің саны: 2000 жылы – 8,014, 2001 ж – 7 920, 2002 ж – 7 620, 2003 ж- 6 039, 2004 ж – 4 726, 2005 ж – 4 213, 2006 ж – 3 449, 2007 ж – 3 817,

2008 ж- 4 237, 2009 ж – 4 784, 2010 – 4 256, 2011 ж – 3 098, 2012 ж – 2 469, 2013 ж – 2 923, 2014 ж – 3 307, 2015 ж – 3 405, 2016 ж – 3 425, 2017 ж – 3 437, 2018 ж – 3 202, 2019 ж – 2 540, 2020 ж – 2 646, 2021 ж – 2 949. 2021-жылы 2,7 есе азайғанымен, 2022, 2023 ж. кейінгі жылдарда әйелдер мен балалар арасындағы қылмыстылықтың саны өскен [12].

Қорытынды

Әрине қылмыстылықтың алдын алу ең адамгершілік және қылмыстық көріністерге қарсы тұрудың экономикалық құралы болып табылады. Тіпті Монтескье «Заңдар рухы туралы» еңбегінде қықбұзушылықтың алдын алудың маңыздылығын атап көрсетті: «...жақсы заң шығарушы қылмыс үшін жазалауды емес, қылмыстың алдын алуды ойлайды» [13]. Қылмысты бейтараптандырудың барабар шараларын әзірлеп, жүзеге асыру үшін құқық бұзушылықтың алдын алудың мазмұнын нақтылау қажет екені даусыз сияқты. Қылмыстылықты ескерту «...қылмыстық әрекеттердің болуын, болатынын болдырмау үшін алдын ала қабылданған шаралар» [14]. Жоғарыдағыларды зерделей келе, әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын алдын алуда келесідей шараларды ұсынамыз:

Ал, жүкті, есі кіресілі-шығасылы немесе психикалық ауытқуы бар әйел баласын қылмысқа итермелеуші әрекеттерін қылмыстың саралаушы белгілеріндегі ауырлататын мән жағдайлар ретінде қарастырып, жазаның ауыр түрін қолдану қажет [15].

Мектепке дейінгі, орта білім, арнайы орта білім беру мекемелерінде, жоғарғы оқу орындарында «Қоғамдағы әйелдер мен балалар құқығы» пәнін енгізуді сонымен қатар, қоғамдағы әйелдер құқығын қаматамасыз ету сұрақтары бойынша қамқоршылық және қоғамдық байқау кеңестерін құру қажет.

Қылмыстық заңнамаға қатысты ұсынысымыз. Заңсыз әрекеттер арқылы ана мен бала тәуелділігін қылмыс жолына, оларға зорлық-зомбылық көрсету үшін пайдаланған тұлғалардың әрекеттерін бөлек, яғни аяқталған қылмыс ретінде саралап, ауыр, аса ауыр қылмыстар қатарына жатқызып, ол үшін ауыр жаза тағайындау қажет

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Бұл зерттеуді 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық бағдарламалар бойынша ЖТН BR 27882414 «Зорлық-зомбылық құрбандарын қолдау және оңалту бағдарламасы: ресурстық модульдік орталықтар желісін іс жүзінде енгізу» жобасы бойынша бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде дайындалып, ҚР ҒжЖБ министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алауханов Е.О., Каирова Н.И. Преступное насилие в отношении женщин (уголовно-правовые и криминологические аспекты): Учеб. пособие. — Алматы: Нур-пресс, 2008. - 230 с.

2 Муханова Е.Д. Насилие в семье: проблема социальная и правовая. // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. - 2017. - № 4. - 146 с.

3 Саламова С.Я. Домашнее насилие в современной России: Общая характеристика. // Lex Russica, 2018. - № 9 (142). - 130 с.

4 Бадамшин И.Д., Набиев Ф.Ф. Семейно-бытовое насилие: понятие, виды, причины. // Право: ретроспектива и перспектива, 2020 - № 10. - 70 с.

5 Martitah Martitah, Dewi Sulistianingsih, Rahmawati Mohd Yusoff. Noraini Ismail Insufficient criminal justice system response to the severity of domestic violence during the pandemic in Indonesi/ Available at: - URL: https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)09750 (accessed: 21.04.2025).

6 Paulo Vieira-Pinto, José Ignacio Muñoz-Barús, Tiago Taveira-Gomes, Maria João Vidal-Alves, Teresa Magalhães .Intimate Partner Violence Against Women. Does Violence Decrease After the Entry of the Alleged Offender into the Criminal Justice System? *Forensic Sciences Research*, Volume 7, Issue 1, March 2022, P. 53–60. Available at: - URL: https://doi.org/10.1080/20961790.2021.1960616 (accessed: 24.04.2025).

7 Moe A.M. (2004) Blurring the Boundaries: Women's Criminality in the Context of Abuse. Women's Studies Quarterly, 32(3/4), - P. 116–138 . Available at: - URL:http://www.jstor.org/stable/40004583. (accessed: 24.04.2025).

8 Simonelli A, Pasquali CE, De Palo F. (2014) Intimate partner violence and drug-addicted women: from explicative models to gender-oriented treatments. Eur J Psychotraumatol. Sep 12;5. Available at: - URL: https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24496 (accessed: 24.04.2025).

9 Эрте Д.А. Виктимологические особенности женщин как жертв домашнего насилия. // Виктимология. 2019. - № 4 (22). -125 с.

10 Темирбеков А.А. Теоритические проблемы борьбы с преступностью в Республике Казахстан в условиях глобализации. Автореферат. дисс.доктора юридических наук. - Алматы, 2005. – 115 с.

11 Каиржанов Е.И. Криминология. Общая часть. – Алматы: Өркениет, 2000. – 288 с.

12 Бюро национальной статистики. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] - URL: https://www.gender.stat.gov.kz (дата обращения: 24.04.2025).

13 Монтескье Ш. Избранные произведения. — Москва, 1955. -125 с.

14 Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах преступного поведения. - Алма-Ата: Наука, 1971. – 34 с.

15 Бижан Н.Р., Каныбеков А.Ш. Айыптау және қорғау тараптарының жарыспалылығы мен тең құқылығы қағидатындағы бәсекеге қабілеттілік мәселесі. // «Хабаршы-Вестник» Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова. – 2023. – № 2 (80). - С. 36-41.

ПРОБЛЕМЫ НАКАЗАНИЯ ЗА НАСИЛЬСТВЕННЫЕ УГОЛОВНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ

Аннотация

В настоящее время защита прав женщин и детей приобретает более актуальный и актуальный характер, чем в прошлом, и требует особого внимания со стороны всех членов общества. В работе научной статьи, выполненной авторами, рассматриваются вопросы исследования насильственных преступлений в современном обществе, в том числе в отношении женщин и детей, в связи с чем поднимаются вопросы применяемых по этим вопросам наказаний. Вместе с тем, данные понятия в уголовно-правовом законодательстве, результаты которых защищают женщину, беременную женщину от посягательств на права лиц, как в процессе привлечения к совершению уголовных правонарушений с использованием зависимости лиц с психическими расстройствами, так и в процессе привлечения к совершению уголовных правонарушений. Основной целью исследовательской статьи является выявление и совершенствование мер по предотвращению насильственных преступлений в отношении женщин и детей. В результате исследования были изучены личностные портреты и виктимологические замечания преступников (правонарушителей) в осуществлении насильственных преступлений в отношении женщин и детей, выявлены причины и условия совершения преступлений путем раскрытия характеристик жертв этих преступлений, комплекс текущих мер по профилактике (предупреждению) в ходе Отечественной и зарубежной практики.

Ключевые слова: женщина и ребенок, насильственные преступления, профилактика преступности, транснациональная преступная организация, транснациональное преступное сообщество, постоянная вооруженная группа (банда), наказание.

PROBLEMS OF PUNISHMENT FOR VIOLENT CRIMINAL OFFENSES IN RELATION TO WOMEN AND CHILDREN

Annotation

Protecting the rights of women and children is more relevant than ever and requires special attention from all members of society. The scientific article, carried out by the authors, examines the issues of research on violent crimes in modern society, including those against women and children, and therefore raises questions about the penalties applied in these matters. At the same time, these concepts are used in criminal law legislation, the results of which protect a woman, a pregnant woman, from encroachments on the rights of persons, both in the process of involving persons with mental disorders in the commission of criminal offenses, and in the process of involving persons with mental disorders in the commission of criminal offenses.

The main purpose of the research article is to identify and improve measures to prevent violent crimes against women and children. As a result of the study, the personal portraits and victimological remarks of criminals (offenders) in the commission of violent crimes against women and children were studied, the causes and conditions of crimes were identified by revealing the characteristics of victims of these crimes, a set of ongoing preventive measures in the course of Domestic and foreign practice.

Keywords: woman and child, violent crimes, crime prevention, transnational criminal organization, transnational criminal community, permanent armed group (gang), punishment.

REFERENCES

1 Alauhanov E.O., Kairova N.I. Prestupnoe nasilie v otnoshenii zhenshchin (ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty) *[Criminal violence against women (criminal law and criminological aspects)]*: Ucheb. posobie. - Almaty: Nur-press, 2008. - 230 p. [in Russian]

2 Muhanova E.D. Nasilie v sem'e: problema social'naya i pravovaya *[Domestic violence: a social and legal problem]*. // Nauka. Mysl': elektronnyj periodicheskij zhurnal. - 2017. - № 4. - 146 p. [in Russian]

3 Salamova S.Ya. Domashnee nasilie v sovremennoj Rossii: Obshchaya harakteristika. *[Domestic violence in modern Russia: A general description]*. // Lex Russica, 2018. - № 9(142). - 130 p. [in Russian]

4 Badamshin I.D., Nabiev F.F. Semejno-bytovoe nasilie: ponyatie, vidy, prichiny *[Domestic violence: concept, types, causes]*. // Pravo: retrospektiva i perspektiva, 2020. - № 10. - 70 p. [in Russian]

5 Martitah Martitah, Dewi Sulistianingsih, Rahmawati Mohd Yusoff. Noraini Ismail Insufficient criminal justice system response to the severity of domestic violence during the pandemic in Indonesi/ Available at: - URL: https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)09750 [in English] (accessed: 21.04.2025).

6 Paulo Vieira-Pinto, José Ignacio Muñoz-Barús, Tiago Taveira-Gomes, Maria João Vidal-Alves, Teresa Magalhães .Intimate Partner Violence Against Women. Does Violence Decrease After the Entry of the Alleged Offender into the Criminal Justice System? *Forensic Sciences Research*, Volume 7, Issue 1, March 2022, P. 53–60. Available at: - URL: https://doi.org/10.1080/20961790.2021.1960616 [in English] (accessed: 24.04.2025).

7 Moe A.M. (2004) Blurring the Boundaries: Women's Criminality in the Context of Abuse. Women's Studies Quarterly, 32(3/4), - P. 116–138 . Available at: - URL:http://www.jstor.org/stable/40004583. [in English] (accessed: 24.04.2025).

8 Simonelli A, Pasquali CE, De Palo F. (2014) Intimate partner violence and drug-addicted women: from explicative models to gender-oriented treatments. Eur J Psychotraumatol. Sep 12;5. Available at: - URL: https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24496 [in English] (accessed: 24.04.2025).

9 Erte D.A. Viktimologicheskie osobennosti zhenshchin kak zhertv domashnego nasiliya *[Victimological features of women as victims of domestic violence]*. // Viktimologiya. 2019. - № 4 (22). - 125 p. [in Russian]

10 Temirbekov A.A. Teoriticheskie problemy bor'by s prestupnost'yu v Respublike Kazahstan v usloviyah globalizacii *[Theoretical problems of combating crime in the Republic of Kazakhstan in the context of globalization]*. // Avtoreferat. diss. doktora yuridicheskih nauk. - Almaty, 2005. – 115 p. [in Russian]

11 Kairzhanov E.I. Kriminologiya. Obshchaya chast' *[Criminology. The general part]*. – Almaty: Orkeniet, 2000. – 288p. [in Russian]

10 Montesk'e Sh. Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. — Moskva, 1955. 151 p. [in Russian]

11 Dzhekebaev U.S. O social'no-psihologicheskih aspektah prestupnogo povedeniya [On the socio-psychological aspects of criminal behavior]. — Alma-Ata: Nauka, 1971. — 34 p. [in Russian]

12 Byuro nacional'noj statistiki. Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Available at: - URL: https://gender.stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 24.04.2025).

13 Montesk'e SH. Izbrannye proizvedeniya. *[Selected works]*. — Moskva, 1955. -125 p. [in Russian]

14 Dzhekebaev U.S. O social'no-psihologicheskih aspektah prestupnogo povedeniya. *[On the socio-psychological aspects of criminal behavior]*. - Alma-Ata: Nauka, 1971. – 34 p. [in Russian]

15 Bizhan N.R., Kanybekov A.Sh., Ajyptau zhane korgau taraptarynyn zharyspalylygy men ten kukylygy kagidatyndagy basekege qabilettilik maselesi [The problem of competitiveness on the principle of competitiveness and equality of the parties to prosecution and defense]. // «Habarshy-Vestnik» B. Bejsenov at. Karagandi akademiasi. – 2023. – № 2 (80). - P. 36-41. [in Kazakh]

Information about the authors:

Nurlan Bizhan - **corresponding author**, PhD in Law, Associate Professor of the Department of «Business and Law», University A.Zh. Tashenov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: bizhan.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4411-2341

Gulzagira Atakhanova - PhD in Law, Professor of the Department of «Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics» Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: atakan73@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2747-2772

Kuanysh Aratuly - PhD, Associate Professor of the Department of «Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics» Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: crimedep2016@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4149-4727

Информация об авторах:

Нурлан Бижан - **основной автор,** кандидат юридических наук, доцент кафедры «Бизнес и право», Университет имени А.Ж. Ташенова, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: bizhan.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4411-2341

Гульзагира Атаханова - кандидат юридических наук., профессор кафедры «уголовного права, уголовного процесса и криминалистики», КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: atakan73@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2747-2772

Куаныш Аратулы - PhD, ассоциированный профессор кафедры «уголовного права, уголовного процесса и криминалистики», КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: crimedep2016@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4149-4727

Авторлар туралы ақпарат:

Нурлан Бижан - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Бизнес және құқық» кафедрасының доценті, А.Ж.Ташенев атындағы Университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bizhan.72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4411-2341

Гульзагира Атаханова - заң ғылымдарының кандидаты, заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: atakan73@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2747-2772

Қуаныш Аратұлы - PhD, қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: crimedep2016@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4149-4727

МРНТИ 10.77.91 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.44**
УДК 343.2/.7(4/9)

З.Т. Абдукаримова[1] , М.Б. Қайназарова[1] , А.А. Аралбаева[2] , Л.М. Сатанова[3*]

[1]Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати,
г. Тараз, 080000, Республика Казахстан
[2]Университет Нархоз,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
[3]«Q» University,
Алматы, 050000, Республика Казахстан
*e-mail: satanova1969@mail.ru

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В КОНТЕКСТЕ СТАМБУЛЬСКОЙ КОНВЕНЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются способы противодействия домашнему насилию в ряде зарубежных стран, которые стали участницами Конвенции Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбульской конвенции). Домашнее насилие является актуальной проблемой практически для всех государств мира и не зависит от различных факторов, таких как: национальность, социальная принадлежность, уровень образования, профессиональная деятельность и т. д. В связи с этим, каждая страна имеет, для решения данной проблемы, различные правовые и неправовые способы воздействия для эффективного снижения роста домашнего насилия. Цель статьи - адаптировать эффективные инструменты Стамбульской конвенции по защите жертв для модернизации системы противодействия домашнему насилию в Казахстане. В представленной работе исследуются уголовные законодательства стран Европы, а также санкции за правонарушения, совершаемые в условиях быта. Тщательному исследованию были подвержены институт защитного предписания, виды охранных ордеров и способы их применения. Отмечается эффективность внедрения современных технологий в деле защиты жертв домашнего насилия. Также рассматриваются способы реабилитации жертв и применение превентивных мер, которые реализуются в целях обеспечения безопасности в семье путем воздействия на правонарушителя со стороны государства и общества. В работе авторами предлагаются некоторые меры для казахстанской системы предупреждения домашнего насилия на примере результативного опыта европейских стран. Кроме того, уделяется внимание на то, что для более эффективного противодействия насилию необходимы серьезные усилия по повышению правового просвещения населения нашей страны посредством применения социальных сетей и иных средств массовой информации. Авторами предлагается на законодательном уровне закрепить право собирать важную для совместной жизни информацию о будущем партнере для того, чтобы иметь полное представление о человеке. Данная мера, по мнению авторов, позволит отчасти избежать последствий домашнего насилия в ходе совместной супружеской жизни.

Ключевые слова: домашнее насилие, семейно-бытовые отношения, женщина, профилактика бытового насилия, уполномоченный орган.

Введение

Семейно-бытовое насилие представляет собой одну из наиболее значимых социальных проблем современности, выходящую за пределы частной сферы межличностных отношений и требующую комплексного научного, правового и междисциплинарного осмысления. Данный феномен оказывает разрушительное воздействие не только на непосредственных жертв, но и на общество в целом, способствуя воспроизводству механизмов травматизации, дискриминации и социальной дезинтеграции. По данным Всемирной организации здравоохранения, каждая третья женщина в мире хотя бы однажды подвергалась физическому либо сексуальному насилию со стороны партнёра. Вместе с тем, проблема носит межгендерный характер, затрагивая мужчин, детей и пожилых членов семьи, что обусловливает необходимость её анализа в более широком социально-правовом контексте.

На международном уровне семейно-бытовое насилие рассматривается через призму защиты прав человека. Ключевым международно-правовым инструментом в данной сфере выступает Конвенция Совета Европы «О предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием» (Стамбульская конвенция, 2011 г.), которая впервые

закрепила обязательства государств по профилактике, защите жертв и привлечению к ответственности правонарушителей. В ряде западноевропейских стран сформирована развитая система правовых и институциональных механизмов, включающая институт охранных ордеров, создание кризисных центров и убежищ для жертв, а также функционирование горячих линий.

Согласно исследованиям ВОЗ, в сфере семейно-бытовых отношений жертвами насилия преимущественно становятся женщины и дети. Статистические данные подтверждают, что мужчины также могут выступать жертвами домашнего насилия (в том числе в однополых браках, среди лиц с инвалидностью и психическими расстройствами), однако их доля значительно уступает количеству пострадавших женщин и детей, что во многом обусловлено физическим превосходством агрессоров [1].

В ответ на рост масштабов данной проблемы в мировом масштабе был принят ряд международных документов, наиболее значимым из которых является Стамбульская конвенция [2]. В государствах, её ратифицировавших, разработана правовая база, обеспечивающая защиту жертв и профилактику домашнего насилия [3]. В соответствии с положениями Конвенции, под домашним насилием понимаются «все акты физического, сексуального, психологического или экономического насилия, которые совершаются в кругу семьи или в быту либо между бывшими или нынешними супругами или партнёрами, независимо от совместного проживания с жертвой» [4].

Настоящее исследование направлено на рассмотрение опыта противодействия семейно-бытовому насилию в странах, ратифицировавших Стамбульскую конвенцию, и анализ правовых механизмов, обеспечивающих профилактику и минимизацию данного социального явления.

Материалы и методы исследования

В качестве эмпирической базы исследования были использованы нормативно-правовые акты и иные правоустанавливающие документы ряда европейских стран, регулирующие вопросы противодействия домашнему насилию, так как они обладают значительным правовым опытом в сфере профилактики и борьбы с семейно-бытовым насилием. При проведении исследования применялись методы индукции, а также сопоставительного и сравнительно-правового анализа законодательных положений европейских стран. Результаты нормативного анализа позволили выявить как общие для всех рассмотренных стран способы борьбы с домашним насилием, так и их специфические механизмы.

Результаты и их обсуждение

Государства, ратифицировавшие Конвенцию Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбульскую конвенцию), принимают на себя международно-правовое обязательство обеспечить гармонизацию национального уголовного законодательства с её положениями. В этой связи на них возлагается обязанность предусмотреть эффективные уголовно-правовые санкции за такие противоправные деяния, как: преследование; сексуальное насилие (включая изнасилование); психологическое насилие, квалифицируемое, в том числе, как форма домашнего насилия; физическое насилие; принудительные браки; калечащие операции на женских половых органах; принуждение к аборту и принудительную стерилизацию. Указанные предписания направлены на формирование единого стандарта уголовно-правовой защиты женщин от насилия и обеспечивают не только инкорпорацию соответствующих норм в национальные правопорядки, но и их действенную реализацию посредством правоприменительной практики.

Учитывая ратификацию Германией Стамбульской конвенции, национальное законодательство и правоприменительная практика страны выстроены в соответствии с её положениями и направлены на комплексное противодействие домашнему насилию. Уголовный кодекс Германии закрепляет ответственность за принуждение и преследование, а деятельность полиции и специализированных подразделений обеспечивает реализацию

превентивных и защитных мер в отношении жертв. В силу чего, германская модель сочетает уголовно-правовые инструменты с мерами межведомственного взаимодействия, что соответствует международным стандартам защиты прав человека и усиливает эффективность борьбы с домашним насилием.

Однако, следует отметить, что в уголовном законодательстве Германии домашнее насилие не является преступлением. Однако, насильника можно привлечь к уголовной ответственности за нанесение телесных повреждений различных степеней, за сексуальное принуждение согласно установлениям уголовного законодательства Германии. Обратиться с заявление в соответствующие органы о совершаемом домашнем насилии могут не только сами жертвы насилия, но и очевидцы правонарушения, родственники, друзья и иные лица осведомленные о фактах насилия.

Домашним насилием в Германии признается не только проявление агрессии при совместном проживании в рамках официального брака, но и в процессе сожительства, партнерства между разнополыми и однополыми парами.

Необходимо отметить, что согласно «Закону о введении права на заключение брака для лиц одного пола (Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts), принятому 2017 году, в Германии брак может заключаться между однополыми лицами» [5]. Правовым последствием в данном случае является то, что и однополые и разнополые браки обладают равными правами.

В связи с распространением в Германии брачных отношений между гендерно идентичными лицами, жертвами домашнего насилия все чаще становятся не только женщины, но и мужчины. Им, в свою очередь, оказывается такая же помощь, как и женщинам (предоставляется временное жилище, оказывается помощь: в поисках работы, медицинская, психологическая и юридическая и т. д.). Все виды помощи жертвам насилия осуществляются частными компаниями, которые получают дотацию от государства. Место положение временного убежища для жертв насилия строго засекречивается, где последние могут там пребывать до устранения опасности [6].

С января 2002 года в Германии действует закон «О защите от насилия» (GewSchG). В соответствии со статьей 1 Закона «О защите от насилия» (GewSchG), в случаях нанесения телесных повреждений или при совершении иных противоправных деяний, правоохранительными органами устанавливается запрет агрессору на совместное проживание в общем жилье с жертвами насилия. Согласно закону, лица, подвергшиеся домашнему насилию или находящиеся под его угрозой, не должны покидать совместное жилье с тем, чтобы искать убежища в женском приюте или становиться бездомными. Жертвы насилия могут получить в суде экстренное постановление о «передаче общей квартиры или дома в единоличное пользование на ограниченный или постоянный период времени (§ 2 GewSchG). Данные меры направлены также на обеспечение безопасности и благополучия детей, живущих в общем жилье и находящихся под угрозой насилия. В случаях нарушения запретов, агрессор привлекается к уголовной ответственности» [7]. Предусматривается уголовное наказание в виде лишения свободы и выплаты штрафов.

В Германии активную деятельность развернула организация Красного Креста, которая проводит консультативную работу и осуществляет психологическое сопровождение как женщинам, так и мужчинам, являющимся жертвами домашнего насилия. Помощь заключается также в поиске работы, нового жилья, школ, детских садов и т. д. Также, функционируют круглосуточные, многоязычные телефоны доверия, оказывающие поддержку женщинам, мужчинам, детям и подросткам (жертве насилия, чтобы сообщить об угрожающей опасности, набрав номер достаточно крикнуть в телефон. Такое действие расценивается как вызов немедленной помощи) [8].

Австрийская модель противодействия семейно-бытовому насилию, основанная на механизме срочного защитного предписания и развитой системе социальной поддержки, является одним из наиболее прогрессивных и эффективных примеров правового

регулирования в данной сфере. Впервые закрепив возможность немедленного полицейского вмешательства с удалением правонарушителя из жилища, Австрия заложила основу для формирования европейских стандартов защиты жертв насилия. Ключевых преимуществ австрийского подхода является его превентивный характер. Удаление агрессора из жилища и ограничение его контактов с пострадавшими минимизируют риск повторного насилия, предотвращая эскалацию конфликта. Данный механизм принципиально отличается от карательных мер, так как он ориентирован прежде всего на обеспечение безопасности жертв, а не на последующее наказание правонарушителя [9].

Не менее значимым является комплексный характер системы, включающей правовую, социальную, психологическую и медицинскую поддержку. Функционирование кризисных центров и убежищ, финансируемых государством, обеспечивает жертвам не только физическую безопасность, но и возможности для социальной реабилитации и восстановления утраченных ресурсов. Это позволяет рассматривать австрийскую модель как пример реализации принципа «интегрированной защиты», когда правовые и социальные меры действуют во взаимосвязи.

В международном контексте австрийская практика оказала значительное влияние на развитие европейских и универсальных стандартов в области борьбы с домашним насилием. Именно опыт Австрии лег в основу положений Стамбульской конвенции Совета Европы 2011 года, закрепившей обязательство государств-участников внедрять механизмы срочного удаления правонарушителя и предоставления жертвам комплексной помощи. Более того, рекомендации Организации Объединённых Наций в рамках Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин (CEDAW) и Всемирной организации здравоохранения также во многом корреспондируют с принципами австрийского подхода [10].

Таким образом, значение австрийской модели заключается не только в её эффективности на национальном уровне, но и в её роли как универсального ориентира для государств, стремящихся выстроить эффективную систему противодействия семейно-бытовому насилию. Её преимущества заключаются в превентивной направленности, межсекторальной координации, институциональной устойчивости и способности интегрировать национальный опыт в международные правовые стандарты.

Французская модель противодействия домашнему насилию занимает особое место в европейской правовой системе благодаря акценту на институциональную координацию и внедрение комплексных превентивных механизмов. В отличие от ряда государств, где усилия направлены преимущественно на правоприменительный аспект, Франция сочетает уголовно-правовые, административные и социальные меры с развитием широкой сети специализированных служб поддержки.

Ключевым элементом французского подхода является институт охранного ордера (ordonnance de protection), введённый в 2010 году. Данный инструмент позволяет суду в кратчайшие сроки вынести решение о запрете на контакты агрессора с жертвой, предоставлении последней временного жилья и, при необходимости, временного опекунства над детьми. В отличие от австрийской модели, французское законодательство уделяет больше внимания защите социально уязвимых категорий – женщин, детей и пожилых членов семьи, что делает систему более адаптированной к гендерно-чувствительному правоприменению [11].

Во французском законодательстве понятие домашнего насилия охватывает все формы совместного проживания, независимо от их правового статуса: официальный брак, гражданское сожительство либо совместное проживание по иным обстоятельствам. Принцип равного подхода в данной сфере подчёркивает недопустимость дискриминации и обеспечивает универсальность правовой защиты. Следует отметить, что с 18 мая 2013 года во Франции легализованы однополые браки, что сделало её тринадцатым государством мира и девятым в Европе, признавшим такие союзы на законодательном уровне [12].

В соответствии с уголовным законодательством Франции, к формам домашнего насилия относятся:

- **физическое** — нанесение телесных повреждений различной степени тяжести;
- **вербальное и невербальное** — использование оскорбительной лексики, уничижительных жестов, мимики и иных форм унижения;
- **экономическое** — ограничение или лишение доступа к материальным ресурсам;
- **психологическое** — давление, запугивание, манипуляции и иные формы воздействия на психоэмоциональное состояние жертвы;
- **сексуальное** — принуждение к совершению половых актов либо иным видам сексуального взаимодействия [13].

Французская правовая система предусматривает широкий круг субъектов, уполномоченных информировать компетентные органы о фактах насилия. Обратиться в полицию или прокуратуру могут не только сами пострадавшие, но и лица, ставшие свидетелями или располагающие косвенной информацией о совершённом правонарушении. Такая норма направлена на снижение уровня латентности преступлений данной категории и укрепление принципа общественной солидарности в борьбе с домашним насилием.

Значительным преимуществом французской модели является её межведомственный характер. Органы юстиции, полиция, медицинские учреждения, службы занятости и неправительственные организации действуют в тесном взаимодействии, что обеспечивает жертвам доступ к комплексной помощи. На практике это выражается в работе специализированных центров и кризисных служб, а также функционировании национальных «горячих линий» [14].

В международном контексте французская модель оказала существенное влияние на развитие стандартов Совета Европы и Европейского союза. В частности, положения Стамбульской конвенции 2011 года во многом опирались на французский опыт, связанный с интеграцией социальной поддержки и судебной защиты в единую систему. Кроме того, Франция активно участвует в транснациональных программах обмена опытом и в продвижении гендерно-ориентированных политик, что делает её примером для стран, находящихся на этапе реформирования законодательства в сфере защиты от насилия [15].

Таким образом, значение французской модели заключается не только в её высокой эффективности на национальном уровне, но и в том, что она выступает образцом институциональной интеграции и социальной направленности для других государств. Её преимущества проявляются в акценте на быстроте реагирования, межведомственном взаимодействии и обеспечении реабилитации жертв, что делает французский опыт одним из наиболее ценных для международного правового дискурса в области противодействия домашнему насилию [16].

Великобритания демонстрирует устойчивый исследовательский и общественный интерес к проблематике насилия и жестокого обращения в интимных отношениях, начиная с феминистского движения 1970-х годов. Однако лишь в последние десятилетия в научном и политико-правовом дискурсе стало уделяться внимание жертвам-мужчинам и представителям ЛГБТК-сообщества. Согласно определению, закреплённому в документах Королевской прокурорской службы (Crown Prosecution Service, CPS), домашнее насилие трактуется как «…любое проявление контролирующего, принудительного или угрожающего поведения, а также акты насилия или жестокого обращения, совершаемые между лицами старше 16 лет, находящимися или находившимися в интимных либо семейных отношениях, независимо от их пола или сексуальной ориентации». В свою очередь, термин «насилие со стороны интимного партнёра» определяется как «нанесение физического, сексуального либо психологического ущерба нынешним или бывшим партнёром или супругом» [17].

Хотя ряд эмпирических исследований фокусируется преимущественно на физических формах насилия, научное сообщество подчёркивает, что любые его разновидности способны

иметь глубокие и долгосрочные последствия. Понятие насильственного поведения охватывает как открытые проявления — удары руками и ногами, толчки и иные физические атаки, так и скрытые формы воздействия — социальная изоляция, угрозы, преследование. Исторически нефизические формы насилия не получали должного внимания, однако в современной британской научной и правовой повестке признаётся их значительный деструктивный потенциал.

Знаковым шагом в эволюции национального законодательства стало принятие в 2015 году закона о криминализации принудительного контроля, даже в отсутствие физического насилия. В соответствии с данным актом, «принудительное поведение» определяется как «совокупность действий, включающих нападения, угрозы, унижения, запугивания или иные формы злоупотребления, направленные на причинение вреда, наказание или запугивание жертвы» [18].

«Контролирующее поведение» в юридической интерпретации характеризуется как «система действий, ориентированных на подчинение и зависимость человека посредством его изоляции от социальных источников поддержки, эксплуатации его возможностей и ресурсов в личных интересах, лишения средств, необходимых для обретения самостоятельности, а также регламентации повседневной жизнедеятельности». Введение данного закона стало важным подтверждением признания многоаспектности и сложности феномена насилия в интимных отношениях в современном британском обществе [19].

Заключение

Анализ зарубежных моделей противодействия семейно-бытовому насилию свидетельствует о том, что ключевым фактором их эффективности является интеграция уголовно-правовых, административных и социальных механизмов с чёткой межведомственной координацией. Превентивные меры (срочные защитные предписания в Австрии, охранные ордера во Франции, уголовная ответственность за контрольное поведение в Великобритании), в сочетании с системой социальной и психологической поддержки жертв, обеспечивают снижение латентности правонарушений и повышение уровня правовой защищённости. Кроме того, внедрение механизмов экстренного удаления агрессора и предоставления жертвам специализированной помощи соответствует международным стандартам, закреплённым в Стамбульской конвенции Совета Европы 2011 года.

Казахстан в последние годы продемонстрировал значимый прогресс в области противодействия семейно-бытовому насилию, в частности благодаря принятию в 2024 году Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей» (неофициальное название «Закон Салтанат») [20].

Возвращение уголовной ответственности за побои и умышленное причинение лёгкого вреда здоровью, а также введение более строгих санкций за тяжкие формы насилия стали важными шагами в направлении усиления защиты жертв. Эти меры позволили укрепить правовую базу и обозначили переход от декларативного характера борьбы с насилием к реальной криминализации соответствующих деяний.

В то же время сравнительный анализ зарубежных моделей (Австрии, Германии, Франции и Великобритании) и международных стандартов, закреплённых в Стамбульской конвенции, выявляет ряд проблем, сохраняющихся в национальном правопорядке. Во-первых, домашнее насилие в Казахстане до сих пор не закреплено как самостоятельный состав преступления, а такие его проявления, как психологическое и экономическое давление, сталкинг, контрольное поведение, принуждение к браку или аборту, остаются фрагментарно урегулированными. Во-вторых, инфраструктура защиты жертв нуждается в дальнейшем развитии: число кризисных центров и убежищ остаётся ограниченным, доступ к бесплатной психологической и юридической помощи не носит системного характера. В-третьих, практика правоприменения осложнена недостаточной подготовкой сотрудников полиции и судей, а также устойчивыми

культурными стереотипами о «частной сфере семьи», что снижает эффективность даже при наличии соответствующих норм.

С учётом вышеизложенного, Казахстану представляется целесообразным:

1. **Поэтапно гармонизировать национальное законодательство с положениями Стамбульской конвенции**, закрепляя в уголовном праве все виды насилия, включая психологическое и экономическое.

2. **Ввести институт срочных защитных предписаний**, обеспечивающих немедленное удаление агрессора и ограничение его контактов с жертвой насилия.

3. **Расширить сеть кризисных центров и убежищ**, обеспечив их государственное финансирование и конфиденциальность.

4. **Усилить институциональную базу**, подготовив сотрудников правоохранительных органов и судей в сфере международных стандартов защиты.

5. **Сформировать культуру нетерпимости к насилию** через системные просветительские программы и вовлечение гражданского общества.

6. **Постепенно двигаться к ратификации Стамбульской конвенции** после адаптации национальной правовой базы, что позволит укрепить международный авторитет Казахстана как государства, последовательно реализующего политику защиты прав человека.

Таким образом, «Закон Салтанат» стал важным этапом эволюции национальной системы противодействия семейно-бытовому насилию, однако его потенциал может быть реализован только в условиях комплексного подхода. Для выхода на уровень международных стандартов Казахстану предстоит сочетать уголовно-правовые, административные и социальные меры, опираясь на лучшие зарубежные практики и адаптируя их к национальным реалиям.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Widespread danger: one in three women in the world is subjected to violence. Available at: — URL: https://www.who.int/ru/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence (accessed: 11.09.2025).

2 WHO calls for increased attention to violence against women with disabilities and older women? Available at: — URL: https://www.who.int/ru/news/item/27-03-2024-who-calls-for-greater-attention-to-violence-against-women-with-disabilities-and-older-women (accessed: 11.09.2025).

3 The Istanbul Convention: A tool to tackle violence against women and girls. Available at: - URL:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/630297/EPRS_ (accessed: 11.09.2025).

4 Promoting Gender Equality and the Empowerment of Women in ECA Advocating for the ratification and implementation of the Istanbul Convention. Available at: — URL: https://uneuropecentralasia.org/sites/default/fstanbul%20Convention%20QA%2016%20July%202020.pdf (accessed: 11.09.2025).

5 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 (accessed: 11.09.2025).

6 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 (accessed: 11.09.2025).

7 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 (accessed: 11.09.2025).

8 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 (accessed: 11.09.2025).

9 Grundlagen zu Gewalt in der Familie. Available at: — URL: https://www.oif.ac.at/fileadmin/user_upload/p_oif/andere_Publikationen/Langfassung_Gewaltbericht_2001.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

10 Olaf Kapella, Andreas Baierl, Christiane Rille-P. Österreichische Prävalenzstudie zur Gewalt an Frauen und Männern. Available at: — URL: https://gerichtsmedizin.meduniwien.ac.at/fileadmin/content/OE/gerichtsmedizin/PDFs/Studium_Aus_und_Weiterbildung/BZ-3G/SS_2022/bmwfj_gewaltpraevalenz-2011.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

11 Code penal. Available at: — URL: https://codes.droit.org/PDF/Code%20p%C3%A9nal.pdf (accessed: 11.09.2025).

12 Mariage homosexuel en France. Available at: — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex_marriage_in_France#:~:text=Same%2Dsex%20marriage%20has%20been,French%20overseas%20departments%20and%20territories. [in English] (accessed: 11.09.2025).

13 Les évolutions du droit français face aux violences conjugales. Available at: — URL: https://shs.cairn.info/revue-dialogue-2011-1-page-67?lang=fr [in English] (accessed: 11.09.2025).

14 Ariane Amado. L'avènement d'un droit pénal de la conjugalité: le nouveau tournant féministe de la politique criminelle en France. Available at: — URL: https://hal.science/hal-04249055/document [in English] (accessed: 11.09.2025).

15 Le droit pénal face à la violence. Available at: — URL: https://www.prepa-isp.fr/wp-content/uploads/2018/10/DOUANES-Droit-pe%CC%81nal-et-violence-Annales-2022.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

16 Les violences intrafamiliales: aspects de droit pénal national et européen. Available at: — URL: https://www.ucly.fr/wp-content/uploads/2022/10/les-violences-intrafamiliales-aspects-de-droit-penal-national-et-communautaire.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

17 Sabrina N., Bowen E. Partner violence against heterosexual and homosexual men: prevalence and correlations // Aggression and violent behavior (A Review Journal). – 2012. –Vol. 17, – №1. – P. 36-52

18 Campbell J.C. Health consequences of intimate partner violence // Lancet. – 2002. –Vol. 359, – №9314. – P. 1331-1336

19 Cleaver H. Domestic violence and its impact on young children: a British Perspective // Overview of services for children and youth. – 2025. –Vol. 172, – №5. – P. 536-548

20 Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2024 года № 72-VIII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей». [Электорнный ресурс]: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34339586 (дата обращения: 11.09.2025).

СТАМБУЛ КОНВЕНЦИЯСЫ АЯСЫНДА ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ

Аңдатпа

Мақалада әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың және тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күрес туралы Еуропа Кеңесінің Конвенциясына (Стамбул конвенциясы) қатысқан бірқатар шет елдерде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл тәсілдері қарастырылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық әлемнің барлық дерлік мемлекеттері үшін өзекті мәселе болып табылады және бұл ұлты, әлеуметтік жағдайы, білім деңгейі, кәсіби қызметі және т.б. факторларға тәуелді емес. Осыған байланысты, әр елде айтылған мәселені шешу үшін тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өсуін тиімді төмендету жолында әртүрлі құқықтық және құқықтық емес ықпал ету жолдары бар. Мақаланың мақсаты - Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жүйесін жаңғырту үшін Стамбул конвенциясының құрбандарды қорғау жөніндегі тиімді құралдарын бейімдеу болып табылады. Ұсынылған жұмыста Еуропа елдерінің қылмыстық заңнамалары, сондай-ақ күнделікті өмірде жасалған құқық бұзушылықтар үшін санкциялар зерттеледі. Қорғау ұйғарымы институты, қорғау ордерлерінің түрлері және оларды қолдану тәсілдері мұқият зерттелді. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарын қорғау ісінде заманауи технологияларды енгізудің тиімділігі атап өтілді. Сондай-ақ жәбірленушілерді оңалту тәсілдері және мемлекет пен қоғам тарапынан құқық бұзушыға ықпал ету жолымен отбасында қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында іске асырылатын алдын алу шараларын қолдану қарастырылады. Жұмыста авторлар еуропалық елдердің нәтижелі тәжірибесі мысалында тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың Қазақстандық жүйесі үшін кейбір шараларды ұсынады. Бұдан басқа, зорлық-зомбылыққа неғұрлым тиімді қарсы тұру үшін әлеуметтік желілер мен өзге де бұқаралық ақпарат құралдарын қолдану арқылы еліміздің халқын құқықтық ағартуды арттыру бойынша елеулі күш-жігер қажет екендігіне назар аударылады. Авторлар адам туралы толық түсінікке ие болу үшін болашақ серіктес туралы бірге өмір сүру үшін маңызды ақпаратты жинау құқығын заңнамалық деңгейде бекітуді ұсынады. Бұл шара, авторлардың пікірінше, бірлескен некелік өмір барысында тұрмыстық зорлық-зомбылықтың салдарын болдырмауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, отбасылық-тұрмыстық қатынастар, әйел, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, уәкілетті орган.

COUNTERING DOMESTIC VIOLENCE IN FOREIGN COUNTRIES IN MODERN CONDITIONS IN THE CONTEXT OF THE ISTANBUL CONVENTION

Abstract

This paper examines approaches to countering domestic violence in several foreign countries that are parties to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (the Istanbul Convention). Domestic violence remains an urgent and widespread problem affecting almost all countries, regardless of nationality, social status, level of education, or professional activity. Consequently, states employ a variety of legal and non-legal mechanisms aimed at effectively reducing the incidence of domestic violence. The purpose of the article is to analyse foreign experience in preventing domestic violence in Istanbul Convention member states, assess the effectiveness of legal, preventive, and rehabilitative measures for protecting victims, and substantiate proposals for improving the domestic violence prevention system in the Republic of Kazakhstan. The study examines the criminal legislation of European countries, including sanctions for offences committed in domestic settings. Particular attention is given to the institution of protective orders, their types, and mechanisms of implementation. The paper highlights the effectiveness of modern technologies in enhancing victim protection and considers rehabilitation programmes and preventive measures designed to ensure family safety through coordinated intervention by the state and society. Based on successful European practices, the authors propose a set of measures aimed at strengthening Kazakhstan's system of domestic violence prevention. Additionally, the study emphasises the importance of increasing legal awareness among the population through social networks and other mass media as a key factor in improving the effectiveness of anti-violence policies. The authors also propose the legislative establishment of the right to collect information relevant to future cohabitation about a prospective partner in order to form a comprehensive understanding of the individual. According to the authors, this measure may help partially prevent the negative consequences of domestic violence in marital and family life.

Keywords: domestic violence, family and domestic relations, woman, prevention of domestic violence, authorized body.

REFERENCES

1 Widespread danger: one in three women in the world is subjected to violence. Available at: — URL: https://www.who.int/ru/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence [in English] (accessed: 11.09.2025).

2 WHO calls for increased attention to violence against women with disabilities and older women? Available at: — URL: https://www.who.int/ru/news/item/27-03-2024-who-calls-for-greater-attention-to-violence-against-women-with-disabilities-and-older-women [in English] (accessed: 11.09.2025).

3 The Istanbul Convention: A tool to tackle violence against women and girls. Available at: — URL:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/630297/EPRS_ATA(2018)630297_EN.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

4 Promoting Gender Equality and the Empowerment of Women in ECA Advocating for the ratification and implementation of the Istanbul Convention. Available at: — URL: https://uneuropecentralasia.org/sites/default/files/2022-06/Istanbul [in English] (accessed: 11.09.2025).

5 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 [in English] (accessed: 11.09.2025).

6 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 [in English] (accessed: 11.09.2025).

7 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 [in English] (accessed: 11.09.2025).

8 Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts. Available at: — URL: https://dip.bundestag.de/vorgang/gesetz-zur-einf%C3%BChrung-des-rechts-auf-eheschlie%C3%9Fung-f%C3%BCr-personen-gleichen/67236 [in English] (accessed: 11.09.2025).

9 Grundlagen zu Gewalt in der Familie. Available at: — URL: https://www.oif.ac.at/fileadmin/user_upload/p_oif/andere_Publikationen/Langfassung_Gewaltbericht_2001.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).

10 Olaf Kapella, Andreas Baierl, Christiane Rille-P. Österreichische Prävalenzstudie zur Gewalt an Frauen und Männern. Available at: — URL: https://gerichtsmedizin.meduniwien.ac.at/fileadmin/content/OE/gerichtsmedizin/PDFs/ [in English] (accessed: 11.09.2025).

11 Code penal. Available at: — URL: https://codes.droit.org/PDF/Code%20p%C3%A9nal.pdf (accessed: 11.09.2025).
12 Mariage homosexuel en France. Available at: — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex_marriage_in_France [in English] (accessed: 11.09.2025).
13 Les évolutions du droit français face aux violences conjugales. Available at: — URL: https://shs.cairn.info/revue-dialogue-2011-1-page-67?lang=fr [in English] (accessed: 11.09.2025).
14 Ariane Amado. L'avènement d'un droit pénal de la conjugalité: le nouveau tournant féministe de la politique criminelle en France. Available at: — URL: https://hal.science/hal-04249055/document [in English] (accessed: 11.09.2025).
15 Le droit pénal face à la violence. Available at: — URL: https://www.prepa-isp.fr/wp-content/uploads/2018/10/DOUANES-Droit-pe%CC%81nal-et-violence-Annales-2022.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).
16 Les violences intrafamiliales: aspects de droit pénal national et européen. Available at: — URL: https://www.ucly.fr/wp-content/uploads/2022/10/les-violences-intrafamiliales-aspects-de-droit-penal-national-et-communautaire.pdf [in English] (accessed: 11.09.2025).
17 Sabrina N., Bowen E. Partner violence against heterosexual and homosexual men: prevalence and correlations // Aggression and violent behavior (A Review Journal). – 2012. –Vol. 17, – №1. – P. 36-52 [in English]
18 Campbell J.C. Health consequences of intimate partner violence // Lancet. – 2002. –Vol. 359, – №9314. – P.1331-1336 [in English]
19 Cleaver N. Domestic violence and its impact on young children: a British Perspective // Overview of services for children and youth. – 2025. –Vol. 172, – №5. – P. 536-548 [in English]
20 Zakon Respubliki Kazahstan ot 15 aprelja 2024 goda № 72-VIII «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam obespechenija prav zhenshhin i bezopasnosti detej». *[On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of ensuring women's rights and children's safety]*. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc [in Russian] (accessed:11.09.2025).

Information about authors:

Zauresh Abdukarimova – candidate of law, about docent of the Departments «Civil Law and Process», M. Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-0302-349X

Makpal Kainazarova – senior lecturer of the Departments «State and administrative law», M. Kh.. Dulati Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-4196-9737

Aigerim Aralbayeva – candidate of law, about associate professor of the «School of law and public administration», Narkhoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: sen.fil@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0005-9505-9578

Leila Satanova – **main author**, candidate of law, about associate professor of the «School of law, «Q» University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: satanova1969@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7974-1810

Информация об авторах:

Зауреш Абдукаримова – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Гражданского права и процесса», Таразского университета им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: nur011009@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-0302-349X

Мақпал Қайназарова – старший преподаватель кафедры «Гражданского права процесса», Таразского университета им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-4196-9737

Айгерим Аралбаева – кандидат юридических наук, ассистент-профессор школы «Права и государственного управления», Университета Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: sen.fil@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0005-9505-9578

Лейла Сатанова - **основной автор**, кандидат юридических наук, профессор школы «Права», «Q» University, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: satanova1969@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7974-1810

Авторлар туралы ақпарат:

Зәуреш Абдукаримова – заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nur011009@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-0302-349X

Мақпал Қайназарова – «Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: makpal.k.b@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-4196-9737

Әйгерім Аралбаева – заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық және мемлекеттік басқару» мектебінің ассистент-профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sen.fil@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0005-9505-9578

Лейла Сатанова – **негізгі автор,** заң ғылымдарының кандидаты, «Құқық» мектебінің профессоры, «Q» University, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: satanova1969@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7974-1810

МРНТИ 10.87.27 **DOI 10.47649/VAU.25.V79.I4.45**
УДК 341

Н.И. Хайрмуханмедов[1], Е.С. Жамбаев[1*], Аленов М.А.[1], А.Н. Сагадиев[2]

[1] Международный Университет Астана,
г.Астана, 010000, Республика Казахстан
[2] Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова,
г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан
*e-mail: zhambaev_es@mail.ru

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА ВОДУ В ДОКУМЕНТАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация

Статья посвящена исследованию права человека на воду в контексте международных документов и его реализации в Республике Казахстан. Автор анализирует ключевые международные акты, такие как Всеобщая декларация прав человека (1948), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) и Резолюция ООН 64/292 (2010), подчеркивая их значение для закрепления права на воду как фундаментального права человека. Особое внимание уделено проблемам обеспечения водой в Казахстане, включая дефицит водных ресурсов, загрязнение водных объектов, неэффективное управление и трансграничные споры.

Цель статьи — провести комплексный анализ международно-правовых стандартов права человека на воду и исследовать механизмы их реализации в Республике Казахстан, выявив ключевые вызовы (дефицит ресурсов, трансграничные споры) и обосновав рекомендации по совершенствованию водной политики на основе передового мирового опыта. В статье предложены меры по улучшению ситуации, такие как укрепление правовой базы, развитие международного сотрудничества с соседними странами (Россия, Китай, Узбекистан), внедрение современных технологий очистки и повторного использования воды, а также повышение осведомленности населения о важности водосбережения. Автор также рассматривает успешный опыт таких стран, как Финляндия и Сингапур, в управлении водными ресурсами, предлагая адаптировать их подходы для Казахстана.

Результаты исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода к решению водных проблем, включающего правовые, технологические и образовательные меры. Статья может быть полезна для специалистов в области экологического права, управления природными ресурсами, а также для государственных органов, занимающихся вопросами водной политики.

Ключевые слова: право на воду, международные документы, Казахстан, водные ресурсы, устойчивое развитие, трансграничные реки, технологии очистки воды.

Введение

Казахстан, будучи страной с засушливым климатом и ограниченными водными ресурсами, испытывает значительные трудности в управлении водными ресурсами. Трансграничные реки, такие как Иртыш и Сырдарья, являются основными источниками воды, но их использование осложняется международными спорами и экологическими проблемами. В своем Послании народу Казахстана от 1 сентября 2023 года Президент Касым-Жомарт Токаев подчеркнул необходимость устойчивого управления водными ресурсами как ключевого элемента экономического курса страны [1].

Право на воду является одним из фундаментальных прав человека, закрепленных в международных документах, таких как Всеобщая декларация прав человека (1948) [2] и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) [3]. В 2010 году Генеральная Ассамблея ООН приняла Резолюцию 64/292, в которой право на воду и санитарию было признано существенным для полноценной жизни и реализации других прав человека [4]. Однако, несмотря на прогресс в международном праве, многие страны, включая Республику Казахстан, сталкиваются с серьезными вызовами в обеспечении своих граждан доступом к чистой воде.

Право на воду признается одним из основных прав человека, необходимым для обеспечения жизни, здоровья и достоинства. Это право закреплено в ряде международных документов, которые формируют правовую основу для его реализации.

Хотя Всеобщая декларация прав человека (ВДПЧ) не упоминает право на воду напрямую, статья 25 декларации устанавливает, что каждый человек имеет право на достойный уровень

жизни, включая доступ к необходимым для жизни ресурсам. Вода подразумевается в этом контексте как жизненно важный ресурс, поскольку без нее невозможно обеспечить ни здоровье, ни благополучие.

Целью настоящей статьи является исследование международных документов, регулирующих право на воду, и на этом основании предложить эффективные решения для улучшения ситуации в Казахстане. В статье рассматриваются как теоретические аспекты права на воду, так и практические рекомендации, основанные на опыте других стран.

Материалы и методы исследования

В данной статье использован комплексный подход, включающий анализ международных документов, научной литературы и данных, связанных с управлением водными ресурсами. Основными источниками информации стали такие международные документы, как Всеобщая декларация прав человека (1948); Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) ; Резолюция ООН 64/292 (2010) о праве на воду и санитарию; Материалы Конференции ООН по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 2002) [5].

Использованы научные труды российских и казахстанских ученых, таких как Е.А. Лукашева, Б.Л. Назаров, М.М. Бринчук, посвященные правам человека и экологическому праву [6, 7, 8], а также исследования в области международного сотрудничества по водным ресурсам [9,10]. Статистические данные и отчеты международных организаций (ООН, ЮНЕСКО) о состоянии водных ресурсов в Центральной Азии [11].

Методы исследования: анализ документов (изучение международных актов, национального законодательства и научных публикаций), сравнительный анализ (сопоставление опыта Казахстана с практикой других стран, например, Финляндии, Сингапура), системный подход (рассмотрение проблемы обеспечения водой как части более широкой системы устойчивого развития) и другие.

Результаты и их обсуждение

Статья 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (МПЭСКП) признает право каждого человека на достаточный уровень жизни, включая доступ к пище, одежде и жилью. В 2002 году Комитет ООН по экономическим, социальным и культурным правам в своем Замечании общего порядка № 15 прямо указал, что право на воду является неотъемлемой частью права на достойный уровень жизни [12]. Комитет подчеркнул, что вода должна быть доступной, безопасной, приемлемой по качеству и физически доступной для всех.

В 2010 году Генеральная Ассамблея ООН приняла историческую Резолюцию 64/292, в которой право на воду и санитарию было официально признано как основополагающее (фундаментальное) право человека. Резолюция подчеркивает, что доступ к чистой воде и санитарии является существенным для реализации всех других прав человека, включая право на жизнь, здоровье и образование. Государства-члены ООН были призваны активизировать усилия по обеспечению всеобщего доступа к воде и санитарии.

На Конференции ООН по устойчивому развитию в Йоханнесбурге (2002) вода была признана ключевым элементом устойчивого развития . Участники конференции подчеркнули необходимость интегрированного управления водными ресурсами (ИУВР) и призвали страны разработать стратегии, направленные на обеспечение доступа к воде для всех. В частности, была поставлена цель сократить к 2015 году вдвое число людей, не имеющих доступа к чистой воде и санитарии (Цели развития тысячелетия).

Право на воду также закреплено в ряде региональных документов, таких как:

- Европейская социальная хартия (пересмотренная в 1996 году), которая гарантирует право на доступ к водоснабжению [13].
- Африканская хартия прав человека и народов (1981), которая подчеркивает право на развитие, включая доступ к природным ресурсам, таким как вода [14].

Для Казахстана, как для страны, сталкивающейся с дефицитом водных ресурсов, эти международные документы имеют важное значение. Они не только закрепляют право на воду

как основополагающее (фундаментальное) право, но и обязывают государство принимать меры для его реализации. Это включает в себя как внутренние реформы, так и международное сотрудничество, особенно в контексте трансграничных водных ресурсов [15].

Казахстан, будучи страной с засушливым климатом и ограниченными водными ресурсами, сталкивается с рядом серьезных проблем в обеспечении населения и экономики водой. Эти проблемы носят как природный, так и антропогенный характер и требуют комплексного подхода для их решения. Казахстан относится к категории стран с низкой обеспеченностью водными ресурсами. По данным экспертов, водные ресурсы страны составляют около 100 км³ в год, при этом большая часть воды формируется за пределами страны — в Китае, России и Узбекистане [16]. Это делает Казахстан зависимым от трансграничных водных ресурсов, что усугубляет проблему дефицита воды.

Одной из ключевых проблем является управление трансграничными реками, такими как Иртыш, Сырдарья и Урал. Например, Иртыш, который берет начало в Китае, является основным источником воды для Восточного Казахстана, но его водность сокращается из-за активного использования воды в верхнем течении [17]. Аналогичная ситуация наблюдается с рекой Сырдарья, которая используется Узбекистаном и Таджикистаном для орошения, что приводит к нехватке воды в южных регионах Казахстана [18].

Загрязнение водных ресурсов является еще одной серьезной проблемой. Промышленные предприятия, сельское хозяйство и бытовые стоки загрязняют реки и озера, делая воду непригодной для использования без дополнительной очистки [19]. Например, река Нура, которая протекает через промышленные регионы, сильно загрязнена тяжелыми металлами и химическими отходами [20].

В Казахстане отсутствует единая система управления водными ресурсами, что приводит к нерациональному использованию воды. Например, в сельском хозяйстве, которое потребляет около 70% водных ресурсов, используются устаревшие методы орошения, что приводит к значительным потерям воды [21]. Кроме того, отсутствие современной инфраструктуры для очистки и распределения воды усугубляет проблему.

Несмотря на наличие Водного кодекса и других нормативных актов, в Казахстане отсутствует четкая правовая база, регулирующая доступ к воде как к основополагающему (фундаментальному) праву человека. Это затрудняет реализацию международных обязательств, таких как Резолюция ООН 64/292 (2010). Кроме того, недостаточное финансирование водного сектора и слабая координация между государственными органами снижают эффективность мер по обеспечению водой [22].

Дефицит воды и ее низкое качество негативно сказываются на здоровье населения, особенно в сельских районах. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), около 20% населения Казахстана не имеют доступа к безопасной питьевой воде [23]. Это также ограничивает экономическое развитие, особенно в сельском хозяйстве и промышленности, которые зависят от стабильного водоснабжения.

Успешное управление водными ресурсами в ряде стран мира демонстрирует, что даже в условиях ограниченных ресурсов можно достичь высоких результатов. Опыт таких стран, как Финляндия и Сингапур, может быть полезен для Казахстана при разработке стратегий устойчивого водопользования.

Финляндия, известная как «страна тысячи озер», является одним из мировых лидеров в области управления водными ресурсами. Основные принципы, которые обеспечили успех Финляндии, включают:

1. *Интегрированное управление водными ресурсами (ИУВР):* Финляндия использует бассейновый подход, при котором управление водными ресурсами осуществляется на уровне речных бассейнов, что позволяет учитывать интересы всех заинтересованных сторон [24].
2. *Строгий экологический контроль:* В Финляндии действуют жесткие стандарты качества воды, а также система мониторинга, которая позволяет оперативно выявлять и устранять источники загрязнения [25].

3. *Инновационные технологии:* Финляндия активно внедряет современные технологии очистки воды и повторного использования сточных вод, что значительно снижает нагрузку на природные ресурсы [26].

Сингапур, несмотря на ограниченные природные водные ресурсы, смог стать примером эффективного управления водой благодаря следующим мерам:

1. *Система NEWater:* Сингапур разработал уникальную систему очистки сточных вод, которая позволяет повторно использовать воду для промышленных и бытовых нужд. Сегодня NEWater обеспечивает до 40% потребностей страны в воде [27].
2. *Сбор дождевой воды:* Сингапур создал разветвленную систему сбора и хранения дождевой воды, которая используется для пополнения водохранилищ [28].
3. *Государственно-частное партнерство:* В Сингапуре активно привлекаются частные компании для инвестиций в водную инфраструктуру, что позволяет модернизировать системы водоснабжения и очистки [29].

Возможности адаптации международного опыта для Казахстана. Опыт Финляндии и Сингапура может быть адаптирован для Казахстана с учетом местных условий. Полагаем необходимым обозначить несколько возможных направлений:

1. *Внедрение бассейнового подхода:* Казахстан может перенять финский опыт управления водными ресурсами на уровне речных бассейнов. Это особенно актуально для трансграничных рек, таких как Иртыш и Сырдарья, где необходимо учитывать интересы всех стран-соседей [30].
2. *Развитие технологий очистки и повторного использования воды:* Опыт Сингапура в области NEWater может быть использован для создания аналогичных систем в Казахстане, особенно в промышленных регионах, где наблюдается высокий уровень загрязнения воды [31].
3. *Укрепление экологического законодательства:* Казахстану необходимо ужесточить стандарты качества воды и внедрить систему мониторинга, аналогичную финской, чтобы предотвратить загрязнение водных ресурсов [32].
4. *Государственно-частное партнерство:* Привлечение частных инвестиций в водный сектор, как это сделано в Сингапуре, может помочь модернизировать инфраструктуру и повысить эффективность управления водными ресурсами [33].
5. *Образовательные программы и повышение осведомленности:* Опыт Финляндии показывает, что важно вовлекать население в процесс сохранения водных ресурсов. Казахстан может разработать образовательные программы, направленные на повышение осведомленности о важности водосбережения [34].

Анализ международных документов, таких как Всеобщая декларация прав человека (1948) , Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) и Резолюция ООН 64/292 (2010), подтверждает, что право на воду является основополагающим (фундаментальным) правом человека. Эти документы подчеркивают, что доступ к чистой воде и санитарии необходим для обеспечения жизни, здоровья и достоинства человека . Кроме того, международный опыт показывает, что успешное управление водными ресурсами требует комплексного подхода, включающего правовые, технологические и образовательные меры.

На основе анализа международного опыта и текущей ситуации в Казахстане можно предложить следующие меры для улучшения обеспечения водой:

1. *Укрепление правовой базы.* Казахстану необходимо включить право на воду в национальное законодательство, чтобы закрепить его как фундаментальное право человека. Это может быть сделано путем внесения изменений в Водный кодекс и другие нормативные акты. Также важно разработать механизмы реализации этого права, включая установление стандартов качества воды и создание системы мониторинга.
2. *Развитие международного сотрудничества.* Учитывая зависимость Казахстана от трансграничных водных ресурсов, необходимо активизировать сотрудничество с соседними странами, такими как Россия, Китай и Узбекистан. Это может включать:
   - Заключение новых соглашений по совместному использованию водных ресурсов.
   - Создание совместных комиссий по управлению трансграничными реками.

- Обмен опытом и технологиями в области водопользования.

3. Внедрение современных технологий. Для решения проблем загрязнения и дефицита воды Казахстану следует внедрить современные технологии, такие как:

- Системы очистки и повторного использования сточных вод (по примеру сингапурской системы NEWater).
- Технологии опреснения воды, особенно в регионах с дефицитом пресной воды.
- Инновационные методы орошения в сельском хозяйстве для снижения потерь воды .

4. Повышение осведомленности населения. Важным элементом устойчивого управления водными ресурсами является вовлечение населения, в этой связи считаем необходимым внести следующие предложения:

- Разработать образовательные программы, направленные на повышение осведомленности о важности водосбережения.
- Проводить информационные кампании, чтобы стимулировать ответственное использование воды.
- Вовлекать местные сообщества в проекты по сохранению водных ресурсов.

Предложенные меры могут быть реализованы только при условии комплексного подхода, включающего как государственные, так и частные инициативы. Важно учитывать, что успешное управление водными ресурсами требует не только финансовых вложений, но и политической воли, а также активного участия всех заинтересованных сторон. Опыт таких стран, как Финляндия и Сингапур, показывает, что даже в условиях ограниченных ресурсов можно достичь значительных результатов, если действовать системно и последовательно .

Заключение

Таким образом, проведенный анализ международных документов и текущей ситуации в Казахстане показал, что право на воду является фундаментальным правом человека, необходимым для обеспечения жизни, здоровья и достоинства. Международные акты, такие как Всеобщая декларация прав человека (1948), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) и Резолюция ООН 64/292 (2010) , закрепляют это право и обязывают государства принимать меры для его реализации. В Казахстане, однако, сохраняются серьезные проблемы, связанные с дефицитом воды, загрязнением водных ресурсов и неэффективным управлением.

Предложенные в статье меры, такие как укрепление правовой базы, развитие международного сотрудничества, внедрение современных технологий и повышение осведомленности населения, имеют ключевое значение для устойчивого развития Казахстана. Реализация данных мер в среднесрочной перспективе позволит:

- Обеспечить доступ к чистой воде для всех граждан, что соответствует Целям устойчивого развития ООН.
- Улучшить экологическую ситуацию за счет снижения загрязнения водных ресурсов и рационального использования воды.
- Укрепить экономику, особенно в сельском хозяйстве и промышленности, за счет стабильного водоснабжения .
- Повысить качество жизни населения, особенно в сельских районах, где доступ к воде остается ограниченным .

Для более глубокого понимания данной проблемы и поиска эффективных решений мы полагаем необходимым провести следующие исследования:

1. *Анализ трансграничного сотрудничества:* Изучить опыт других стран в управлении трансграничными водными ресурсами и разработать рекомендации для Казахстана, России, Китая и Узбекистана .

2. *Технологические инновации:* Провести исследования по внедрению современных технологий очистки, опреснения и повторного использования воды, адаптированных к условиям Казахстана .

3. *Социологические исследования:* Изучить уровень осведомленности населения о важности водосбережения и разработать эффективные образовательные программы .

4. *Экономическое моделирование:* Оценить экономическую эффективность предложенных мер, включая инвестиции в водную инфраструктуру и технологии .

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс справедливого Казахстана» [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs (дата обращения: 10.02.2025).

2 Все общая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948) [Электронный ресурс]. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 10.02.2025).

3 Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (принят Генеральной Ассамблеей ООН 16.12.1966) [Электронный ресурс]. – URL: https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/ (дата обращения: 10.02.2025).

4 Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 64/292 «Право человека на воду и санитарию» (принята 28.07.2010) [Электронный ресурс]. – URL: https://undocs.org/ru/A/RES/64/292 (дата обращения: 10.02.2025).

5 Материалы Конференции ООН по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 26.08–04.09.2002). – Йоханнесбург, 2002. С. 125-138.

6 Лукашева Е.А. Права человека: учебник для вузов / Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА, 2000. – 215 с.

7 Назаров Б.Л. Права человека. История. Теория и практика: учебное пособие / Б. Л. Назаров. – М.: Русслит, 1995. 120 с.

8 Бринчук М.М. Экологическое право: учебник / М.М. Бринчук. – М.: Юристъ, 1998. – 87 с.

9 Чичварин В. А. Охрана природы и международные отношения / В. А. Чичварин. – М.: Наука, 1970. – 145с.

10 Попов Ю.Д. Некоторые проблемы международного права в области защиты окружающей среды от загрязнения: автореф. дис., канд. юрид. наук / Ю.Д. Попов. – М., 1974. – 24 с.

11 Тимошенко А.С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А.С. Тимошенко. – М.: Наука, 1986. – 97 с.

12 Замечание общего порядка № 15 Комитета ООН по экономическим, социальным и культурным правам (2002) [Электронный ресурс]. – URL: https://www.ohchr.org/ru/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-15-right-water (дата обращения: 10.02.2025).

13 Европейская социальная хартия (пересмотренная) (принята 03.05.1996) [Электронный ресурс]. – URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=163 (дата обращения: 10.02.2025).

14 Африканская хартия прав человека и народов (принята 27.06.1981) [Электронный ресурс]. – URL: https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights (дата обращения: 10.02.2025).

15 Экологическое право России / под ред. В.Д. Ермакова, А.Я. Сухарева. – М.: Триада, Лтд, 1997. – 134 с.

16 Водные ресурсы Казахстана: проблемы и перспективы / Национальный доклад. – Астана, 2020. – 98 с.

17 Коскин С.С. Международное сотрудничество Российской Федерации в области водных ресурсов и водного хозяйства: состояние и тенденции развития / С.С. Коскин // Природные ресурсы России: управление, экономика, финансы. – 2003. – № 1. – С. 93–98.

18 Тарасова И.Н. Принцип свободы судоходства по европейским внутренним водным путям международного значения: автореф. дис., канд. юрид. наук / И.Н. Тарасова. – М., 1982. – 24 с.

19 Брундтландт Г.Х. Здоровье – лучшее вложение средств/Г.Х. Брундтландт//Экология и жизнь. – 1999. – №3. – С. 117–120.

20 Комментарий к Водному кодексу Российской Федерации / отв. ред. С.А. Боголюбов. – М.: Юридический Дом Юстихданформ, 1997. – 315 с.

21 Лесков С. Всемирная конференция ООН в Йоханнесбурге / С. Лесков//Зелёный мир. – 2002. – № 20. – С. 4–6.

22 Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). Отчет о доступе к питьевой воде в Казахстане [Электронный ресурс]. – URL: https://www.who.int (дата обращения: 10.02.2025).

23 Filatov, N. Onega - Ladoga - Neva - Bay of Neva - the state of the ecosystem / N. Filatov, P. Bojarinov, M. Petrov // The Finnish environment. – 1997. – № 5. – P. 57–63.

24 Экологические стандарты Финляндии/Министерство окружающей среды Финляндии. – Хельсинки, 2018. – 45с.

25 Инновационные технологии в управлении водными ресурсами / Финский институт окружающей среды. – Хельсинки, 2019. – 67 с.

26 Система NEWater в Сингапуре / Национальное агентство водных ресурсов. – Сингапур, 2021. – 32 с.

27 Сбор и использование дождевой воды в Сингапуре / Министерство окружающей среды и водных ресурсов. – Сингапур, 2020. – 28 с.

28 Государственно-частное партнерство в водном секторе Сингапура / Институт водных исследований. – Сингапур, 2019. – 40 с.

29 Управление трансграничными водными ресурсами: опыт Финляндии / Финский институт природных ресурсов. – Хельсинки, 2017. – 55 с.

30 Технологии очистки и повторного использования воды: опыт Сингапура / Национальный университет Сингапура. – Сингапур, 2020. – 48 с.

31 Укрепление экологического законодательства: рекомендации для Казахстана / Институт экологического права. – Астана, 2021. – 60 с.

32 Государственно-частное партнерство в водном секторе: опыт Казахстана / Центр исследований водных ресурсов. – Алматы, 2020. – 50 с.

33 Образовательные программы по водосбережению: опыт Финляндии / Министерство образования и культуры Финляндии. – Хельсинки, 2019. – 38 с.

34 Образовательные программы по водосбережению: опыт Финляндии / Министерство образования и культуры Финляндии. – Хельсинки, 2019. – 38 с.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰЖАТТАРЫНДА АДАМНЫҢ СУҒА ҚҰҚЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Аңдатпа

Мақала халықаралық құжаттар контекстінде адамның суға құқығын зерттеуге және оны Қазақстан Республикасында іске асыруға арналған. Автор адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948), экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966) және БҰҰ-ның 64/292 (2010) қарары сияқты негізгі халықаралық актілерді талдап, олардың су құқығын адамның негізгі құқығы ретінде бекітудегі маңыздылығын атап өтті. Су ресурстарының тапшылығын, су объектілерінің ластануын, тиімсіз басқару мен трансшекаралық дауларды қоса алғанда, Қазақстанда сумен қамтамасыз ету проблемаларына ерекше назар аударылды.

Мақаланың мақсаты — адамның суға деген құқығының халықаралық-құқықтық стандарттарына кешенді талдау жасау және олардың Қазақстан Республикасында іске асыру тетіктерін зерттеу, негізгі сын-қатерлерді (ресурстар тапшылығы, трансшекаралық даулар) анықтау және озық әлемдік тәжірибе негізінде су саясатын жетілдіру бойынша ұсыныстарды негіздеу болып табылады. Мақалада құқықтық базаны нығайту, көрші елдермен (Ресей, Қытай, Өзбекстан) халықаралық ынтымақтастықты дамыту, суды тазарту мен қайта пайдаланудың заманауи технологияларын енгізу, сондай-ақ суды үнемдеудің маңыздылығы туралы халықтың хабардарлығын арттыру сияқты жағдайды жақсарту шаралары ұсынылған. Автор сонымен қатар Финляндия мен Сингапур сияқты елдердің Су ресурстарын басқарудағы табысты тәжірибесін қарастырып, олардың Қазақстан үшін тиімді тәсілдерін бейімдеуді ұсынады.

Зерттеу нәтижелері құқықтық, технологиялық және білім беру шараларын қамтитын су мәселелерін шешуге кешенді көзқарастың қажеттілігін көрсетеді. Мақала экологиялық құқық, табиғи ресурстарды басқару саласындағы мамандарға, сондай-ақ су саясаты мәселелерімен айналысатын мемлекеттік органдарға пайдалы болуы мүмкін.

Негізгі сөздер: Су құқығы, халықаралық құжаттар, Қазақстан, су ресурстары, тұрақты даму, трансшекаралық өзендер, суды тазарту технологиялары.

ENSURING HUMAN RIGHTS TO WATER IN THE DOCUMENTS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract

The article is devoted to the study of the human right to water in the context of international documents and its implementation in the Republic of Kazakhstan. The author analyses key international instruments, including the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966), and UN Resolution 64/292 (2010), emphasising their importance in consolidating the right to water as a fundamental human right.Special attention is paid to the problems of water supply in Kazakhstan, including water scarcity, pollution of water bodies, inefficient management and cross-border disputes.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of international legal standards regarding the human right to water and to investigate the mechanisms for their implementation in the Republic of Kazakhstan, identifying key challenges (resource scarcity, transboundary disputes) and substantiating recommendations for improving water policy based on global best practices. The article suggests measures to improve the situation, such as strengthening the legal framework, developing international cooperation with neighboring countries (Russia, China, Uzbekistan), introducing modern technologies for water purification and reuse, as well as raising public awareness of the importance of water

conservation. The author also examines the successful experience of countries such as Finland and Singapore in water resources management, suggesting adapting their approaches for Kazakhstan.

The results of the study emphasize the need for an integrated approach to solving water problems, including legal, technological and educational measures. The article may be helpful to specialists in environmental law and natural resource management, as well as to government agencies dealing with water policy issues.

Keywords: the right to water, international documents, Kazakhstan, water resources, sustainable development, transboundary rivers, water purification technologies.

REFERENCES

1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentyabrya 2023 goda «Ekonomicheskij kurs spravedlivogo Kazahstana». *[Economic course for a fair Kazakhstan]*. Available at:– URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1 .[in Kazakh] (accessed: 10.02.2025)

2 Vseobshchaya deklaraciya prav cheloveka (prinyata General'noj Assambleej OON 10.12.1948) *[All Universal Declaration of Human Rights]*. Available at :– URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv [in Kazakh] (accessed: 10.02.2025)

3 Mezhdunarodnyj pakt ob ekonomicheskih, social'nyh i kul'turnyh pravah *[International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights]* (prinyat General'noj Assambleej OON 16.12.1966).Available at: – URL: https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (data obrashcheniya: 10.02.2025). [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

4 Rezolyuciya General'noj Assamblei OON 64/292 «Pravo cheloveka na vodu i sanitariyu» *[The human right to water and sanitation]* (prinyata 28.07.2010) Available at: – URL: https://undocs.org/ru/A/RES/64/292 [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

5 Materialy Konferencii OON po ustojchivomu razvitiyu *[UN Sustainable Development Goals]* (Johannesburg, 26.08–04.09.2002). Johannesburg, 2002. P. 125-138. [in Russian]

6 Lukasheva, E.A. Prava cheloveka: uchebnik dlya vuzov *[Human rights]* / E.A. Lukasheva. – M.: NORMA, 2000. 215 p. [in Russian]

7 Nazarov, B.L. Prava cheloveka. *[Human rights]* Istoriya. Teoriya i praktika: uchebnoe posobie / B. L. Nazarov. M.: Russlit, 1995. 120 p. [in Russian]

8 Brinchuk, M.M. Ekologicheskoe pravo: uchebnik *[Environmental law]*/ M.M. Brinchuk. – M.: YUrist", 1998. 87 p. [in Russian]

9 CHichvarin, V. A. Ohrana prirody i mezhdunarodnye otnosheniya *[Nature conservation and international relations]* / V. A. CHichvarin. – M.: Nauka, 1970. 145p. [in Russian]

10 Popov, YU.D. Nekotorye problemy mezhdunarodnogo prava v oblasti zashchity okruzhayushchej sredy ot zagryazneniya: avtoref. dis., kand. yurid. nauk *[Some problems of international law in the field of environmental protection from pollution]* / YU.D. Popov. – M., 1974. 24 p. [in Russian]

11 Timoshenko, A.S. Formirovanie i razvitie mezhdunarodnogo prava okruzhayushchej sredy *[Formation and development of international environmental law]* / A.S. Timoshenko. – M.: Nauka, 1986. 97 p. [in Russian]

12 Zamechanie obshchego poryadka № 15 Komiteta OON po ekonomicheskim, social'nym i kul'turnym pravam (2002) *[General comment]* Available at:– URL:https://www.ohchr.org/ru/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-15-right-water [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

13 Evropejskaya social'naya hartiya (peresmotrennaya) *[European Social Charter]* (prinyata 03.05.1996) Available at: – URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=163 [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

14 Afrikanskaya hartiya prav cheloveka i narodov *[African Charter on Human and Peoples' Rights]* (prinyata 27.06.1981) Available at: – URL: https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

15 Ekologicheskoe pravo Rossii *[Environmental law in Russia]* / pod red. V.D. Ermakova, A.YA. Suhareva. M.: Triada, Ltd, 1997. 134p. [in Russian]

16 Vodnye resursy Kazahstana: problemy i perspektivy *[Water resources of Kazakhstan: problems and prospects]* / Nacional'nyj doklad. Astana, 2020. 98 p. [in Russian]

17 Koskin S.S. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo Rossijskoj Federacii v oblasti vodnyh resursov i vodnogo hozyajstva: sostoyanie i tendencii razvitiya *[International cooperation of the Russian Federation in the field of water resources and water management: status and development trends]* / S. S. Koskin // Prirodnye resursy Rossii: upravlenie, ekonomika, finansy. – 2003. – № 1. P. 93–98. [in Russian]

18 Tarasova I.N. Princip svobody sudohodstva po evropejskim vnutrennim vodnym putyam mezhdunarodnogo znacheniya: avtoref. dis., kand. yurid. *nauk [The principle of freedom of navigation on European inland waterways of international importance]* / I.N. Tarasova. M., 1982. 24 p. [in Russian]

19 Brundtlandt G.H. Zdorov'e – luchshee vlozhenie sredstv *[Health is the best investment]* / G.H. Brundtlandt //Ekologiya i zhizn'. – 1999. – № 3. P. 117–120. [in Russian]

20 Kommentarij k Vodnomu kodeksu Rossijskoj Federacii *[Commentary on the Water Code of the Russian Federation*] / otv. red. S.A. Bogolyubov. – M.: YUridicheskij Dom YUstihdanform, 1997. 315 p. [in Russian]

21 Leskov, S. Vsemirnaya konferenciya OON v Johannesburge / S.Leskov *[UN World Conference in Johannesburg]* // Zelyonyj mir. – 2002. № 20. P. 4–6. [in Russian]

22 Vsemirnaya organizaciya zdravoohraneniya (VOZ). Otchet o dostupe k pit'evoj vode v Kazahstane *[World Health Organization (WHO)]* Available at: – URL: https://www.who.int [in Russian] (accessed: 10.02.2025) [in Russian]

23 Filatov N. Onega - Ladoga - Neva - Bay of Neva - the state of the ecosystem [] / N. Filatov, P. Bojarinov, M. Petrov // The Finnish environment. – 1997. – № 5. P. 57–63. [in English]

24 Ekologicheskie standarty Finlyandii *[Finnish environmental standards]* / Ministerstvo okruzhayushchej sredy Finlyandii. – Hel'sinki, 2018. 45 p. [in Russian]

25 Innovacionnye tekhnologii v upravlenii vodnymi resursami *[Innovative technologies in water resources management]* / Finskij institut okruzhayushchej sredy. – Hel'sinki, 2019. 67 p. [in Russian]

26 Sistema NEWater v Singapure *[National Water Resources Agency]* / Nacional'noe agentstvo vodnyh resursov. – Singapur, 2021. 32 p. [in Russian]

27 Sbor i ispol'zovanie dozhdevoj vody v Singapure *[Rainwater harvesting and use in Singapore]* / Ministerstvo okruzhayushchej sredy i vodnyh resursov. – Singapur, 2020. 28 p. [in Russian]

28 Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v vodnom sektore Singapura *[Public-Private Partnership in Singapore's Water Sector]* / Institut vodnyh issledovanij. – Singapur, 2019. 40 p. [in Russian]

29 Upravlenie transgranichnymi vodnymi resursami: opyt Finlyandii *[Transboundary Water Management: The Finnish Experience]* / Finskij institut prirodnyh resursov. – Hel'sinki, 2017. 55 p. [in Russian]

30 Tekhnologii ochistki i povtornogo ispol'zovaniya vody: opyt Singapura *[Water Purification and Reuse Technologies: The Singapore Experience]* / Nacional'nyj universitet Singapura. – Singapur, 2020. 48 p. [in Russian]

31 Ukreplenie ekologicheskogo zakonodatel'stva: rekomendacii dlya Kazahstana *[Strengthening Environmental Legislation: Recommendations for Kazakhstan]* / Institut ekologicheskogo prava. – Astana, 2021. 60 p. [in Russian]

32 Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v vodnom sektore: opyt Kazahstana/Centr issledovanij vodnyh resursov. *[Public-Private Partnerships in the Water Sector: Kazakhstan's Experience]* – Almaty, 2020. 50 p. [in Russian]

33 Obrazovatel'nye programmy po vodosberezheniyu: opyt Finlyandii/Ministerstvo obrazovaniya i kul'tury Finlyandii. *[Water Conservation Education Programs: The Finnish Experience]* – Hel'sinki, 2019. 38 p. [in Russian]

34 Obrazovatel'nye programmy po vodosberezheniyu: opyt Finlyandii/Ministerstvo obrazovaniya i kul'tury Finlyandii. *[Water Conservation Education Programs: The Finnish Experience]* – Hel'sinki, 2019. 38 p. [in Russian]

Information about authors:

Nurbek Khairmukhanmedov - PhD, Associate Professor of the Higher School of Law, Astana International University, Astana city, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurbek.isabay@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6852-0649

Yerzhan Zhambayev - **corresponding author**, Candidate of Law, Associate Professor at the Higher School of Law, Astana International University, Astana city, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhambaev_es@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5320-0124

Marat Alenov - Doctor of Law, Professor at the Higher School of Law, Astana International University, Astana city, Republic of Kazakhstan

E-mail: lscc@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4352-5494

Azamat Sagadiev - Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Kokshetau University named after A. Myrzakhmetov, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: 02-kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-6545-4067

Информация об авторах:

Нурбек Хайрмуханмедов - доктор PhD, ассоциированный профессор Высшей школы права, Международного университета Астана, город Астана., Республика Казахстан

E-mail: nurbek.isabay@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6852-0649

Ержан Жамбаев – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент Высшей школы права, Международного университета Астана, город Астана., Республика Казахстан

E-mail: zhambaev_es@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5320-0124

Марат Аленов - доктор юридических наук, профессор Высшей школы права, Международного университета Астана, город Астана, Республика Казахстан

E-mail: lscc@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4352-5494
Азамат Сагадиев - кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденции» Кокшетауского университета имени А. Мырзахметова, город Кокшетау., Республика Казахстан
E-mail: 02-kz@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-6545-4067

Авторлар туралы ақпарат:
Нұрбек Хайрмұханмедов - PhD докторы, Астана Халықаралық университеті Құқық Жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры, Астана қаласы., Қазақстан Республикасы
E-mail: nurbek.isabay@yandex.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6852-0649
Ержан Жамбаев - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, Астана Халықаралық университеті Жоғары құқық мектебінің доценті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: zhambaev_es@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5320-0124
Марат Аленов - заң ғылымдарының докторы, Астана Халықаралық университеті Құқық Жоғары мектебінің профессоры, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: lscc@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4352-5494
Азамат Сағадиев - заң ғылымдарының кандидаты, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау Университеті "Құқықтану" кафедрасының доценті, Көкшетау Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: 02-kz@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-6545-4067

МРНТИ 87.01.01 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.46**
ӘОЖ 349.2:368.914

А.М. Суйменбаева[1*], С.С. Суркова[1], А.Е. Алдаберген[2]

[1]М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., 080009, Қазақстан Республикасы
[2]Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Тараз қ., 080007, Қазақстан Республикасы
*e-mail: akmaral.suymenbayeva@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ЕМЕС ЗЕЙНЕТАҚЫ ҚОРЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НОРМАЛАР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа

Мақаланы зерттеу барысында ТМД интеграциялық бірлестігінің азаматтарын зейнетақымен қамсыздандыруға және құқықтық реттеу перспективаларына талдау қарастырылды. Мақаланың мақсаты - ТМД елдеріндегі зейнетақымен қамсыздандыру тетіктеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізу, карт адамдардың құқықтарын қорғаудағы Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының рөлін анықтау және демографиялық пен экономикалық сын-қатерлер жағдайында азаматтардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік емес зейнетақымен сақтандыру жүйелерін жетілдіру қажеттілігін негіздеу болып табылады. ТМД азаматтарын зейнетақымен қамсыздандыруды реттеу жөніндегі негізгі құжаттар, соның ішінде Қазақстан Республикасының халықаралық екіжақты шарттары қарастырылған. Егде жастағы адамдар үшін кепілдендірілген кірісті қамтамасыз ету қазіргі заманғы қоғамның қол жеткізуге ұмтылатын әлеуметтік қамсыздандыру мақсаттарының ішіндегі ең маңызды міндеті болып табылады. Адамның әлеуметтік қамсыздандыру құқығымен тығыз байланыстылығын көрсетіп отырған жоғарыдағы мақсаттың міндетіне жету үшін карттарды осалдық қаупінен жүйелі түрде қорғауды қамтамасыз ететін, сенімді механизмдер қажет. Халықтың ішінарасы өзінің күш-жігеріне сүйене отырып қорғаныс механизміне қол жеткізеді, ол жеке жинақ шоттарына несеесе жеке тұрғын үйге иелік етудің арқасында жүзеге асырылады, кейбір жағдайларда ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан отбасылық қолдау тетіктерін қолдану бар екені белгілі. Бірақ осы аталған қорғану тетіктеріне сүйенгенімен еңбекке қабілетті жаста да табыс көздеріне деген сенімсіздік басым болып тұрғанын көруге болады, әсіресе бұл жағдай дамушы елдерде жиі кездеседі. Атап айтқанда, тікелей құрылымдық байланыстың бейресми салдары көптеген елдердегі экономикалық даму проблемалары ретінде танылып, әлем халықтарының аз ғана бөлігі қартайған кезде өзін-өзі қамтамасыз ете алатыны белгілі. Демек, егде жастағы адамдарды әлеуметтік қорғау жүйелері маңызды рөл атқарады. Шет елдердің тәжірибесін диалектикалық тану және талдау әдісі зерттеу тақырыбын толық және анық ашуға, сондай-ақ Қазақстандағы мемлекеттік емес зейнетақы қорларын одан әрі жетілдіруді назарға алуға мүмкіндік береді.

Осылайша, қартайған кездегі кепілдендірілген табыс әлемдік қоғамдастықтың тұрақты даму мақсаттары шеңберінде алға қойған мақсаттарына жетуде шешуші рөл атқарады және кедейліктің барлық нысандарында, соның ішінде 2030 жылға қарай кедейлікті жоюды қоса алғанда, барлық адамдарға лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін негізгі міндеттемені орындауға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: зейнетақымен қамсыздандыру, интеграциялық кеңістік, халықаралық шарт, ТМД, әлеуметтік қамсыздандыру, зейнетақы

Кіріспе

Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемнен басқа да қосымша жәрдемнің атап айтқанда, тұрғын үй субсидиясы, үйде көмек көрсету, мейірбикелік қызметтер, сондай-ақ карттар үйіндегі күтім кіруі мүмкін. Егер мұндай қызметтерге мемлекет тарапынан қолайлы, қол жетімділік қамтамасыз етілмесе, егде жастағы адамдар мен олардың отбасылары тіпті дамыған елдерде де кедейлік жағдайдың ең төменгі сатысында болуы мүмкін. Мемлекеттік қызмет көрсетудің сапасы және оның қол жетімділігі жоғары елдерде карттардың арасындағы кедейлік деңгейін де айтарлықтай төмендететіні айқын көрінеді [1].

Мемлекетіміз өз алдына қойған басты міндеті халқымыздың кедей және осал топтарына ерекше назар аударып, ұлттық әлеуметтік қорғау жүйелерін еңгізуді көздейді. Осы саясатты жүзеге асыруға үлес қосатын мемлекетіміздегі жауапты тұлғаларымыз кең байтақ еліміздe өмір сүріп жатқан бірде-бір карт ата-әжелеріміз назардан тыс қалмауын қамтамасыз ету үшін кешенді әлеуметтік қорғау жүйелерін құруды ескеруі керек.

Ұлттық талаптарға сәйкес әлеуметтік қорғау жүйелері мен шараларын, соның ішінде егде жастағы кепілдендірілген кірісті қамтамасыз ететін ең төменгі деңгейлерді енгізуге тікелей шақырғанымен, әлеуметтік қорғау, атап айтқанда, қарттардың кепілдендірілген табысы – бірқатар басқа мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететінін және одан тыс мәселелерді шешетінін атап өткен жөн [2].

Таңдалған зерттеу тақырыбының зерттелетін мәселесінің күйін бірнеше тұрғыдан қарастыруға болады. Мысалы, дүниежүзілік банк тобының зейнетақы қорлары зейнетақыны қаржылық қамтуды зерттеуді және жетілдіруді және зейнетақы мен зейнетақы активтерін едәуір ұлғайтуды жалғастыруда [3]. Бұл жұмыстардың барлығы сыртқы байланыстарды зерттеу арқылы аймақтық және үкіметтік жобалар аясында жүзеге асырылады.

Әлемдік деңгейде, әсіресе дамушы елдер үшін зейнетақымен қамтамасыз етудің басты проблемасы қаржыландыруды іздеу және кәрілік уақытта лайықты кірісті қамтамасыз ету болып табылады, өйткені зерттеушілердің болжамы бойынша 2050 жылға қарай зейнеткерлік жастағы халық үлесінің 12% -ға дейін ұлғаюы болжанады, ал бүгінгі күні ол 10% құрайды. Осыған байланысты, егде жастағы азаматтарды зейнетақымен қамсыздандыруда туындайтын проблемалар кедейліктің өсуіне әкелуі мүмкін, бұл мемлекеттің болашақта және бүкіл ел экономикасында орынсыз шығындарына да әсер етеді. Мәселелерді қарастыру және оларлы шешу жолдарын ұсыну арқылы біздің ғылыми тұжырымдарымыз зейнеткерлердің материалдық игіліктерін жақсартуға ықпал етуі мүмкін.

Зерттеудің негізгі мақсаты - Қазақстанда мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыруды дамыту перспективаларын бағалау және қолданыстағы зейнетақы жүйесін жетілдіру, қарттардың болашаққа деген көзқарасымен кедейліктің алдын алу.

Қазақстандағы зейнетақымен қамсыздандыру және зейнетақы қорларын зерттеуді Б. А. Жакупова, С. И. Игильманова, Н. В. Калюжная, Б. С. Бимбетова [4], Жакипбеков, Д. С. Жакипбекова, А.А. Аблаева [5] жүргізді. Мемлекеттік емес зейнетақы қорларын қалыптастырудың негізгі проблемаларын анықтаған А.А. Ниязбаеваның диссертациялық зерттеуі [6] бар. Сонымен қатар, Н.Б. Починоктың монографиясын атап өтуге болады. Әлеуметтік зерттеуге негізделген мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыруды дамыту перспективаларына үлкен зерттеу жүргізген авторлар ұжымы [7] тақырыптың зерттелуіне үлес қосқан.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізінде шет елдердің заңнамаларына талдау жасай отырып, өзіндік ерекшеліктерді еліміздің құқықтық нормаларын дамыту туралы тұжырымдалады. Сонымен қатар, мақалада қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес жалпы және арнайы жиынтықты қолдана отырып, объектіні жан-жақты талдауға мүмкіндік бергенғылыми таным әдістерін зерттеу жүзеге асты. Атап айтқанда, танымның жалпы ғылыми диалектикалық әдісі, оның көмегімен тұжырымдамалақ- терминологиялар тереңдетіліп, құқықтың тиімділігін дамытуға мүмкіндік береді. Зерделеп жатқан тақырыпты осыған дейінгі зерделеген әдебиеттерге шолу жасап, авторлардың қорытынды тұжырымдарын қысқа сараптап өтеміз.

Зерттеу материалдарына нақты және стандартты мәліметтер ұсынылды. Олар ғылыми еңбектерде, статистикалық, сараптамалық бағалауларда, нормативтік-құқықтық актілерде ұсынылған мемлекеттік емес зейнетақы қорларының қызметін реттейтін құқықтық актілер және материалдар, сонымен қатар, жүйенің әдістері және жұмыста құрылымдық-аналитикалық талдау қолданылады [8].

Егде жастағы кепілдендірілген табыс сонымен қатар, гендерлік теңдікті қолдау және әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейту, мемлекетішілік және олардың арасындағы теңсіздікті азайтуға көмектесу сияқты мәселелерге қол жеткізуге айтарлықтай үлес қосты. Сонымен қатар, егде жастағы кепілдендірілген табыс көзі жанама түрде көптеген басқа жеңілдіктерге қол жеткізуге ықпал етеді, мысалы, егде жастағы кепілдендірілген табыс көзі бар отбасылар мен жеке тұлғаларға қауіпсіз және қолжетімді баспанаға қол жеткізуде қолдау көрсетуде маңызды рөл атқаруы мүмкін.

Нәтижелер және олардың талқылау

Егде жастағы адамдардың денсаулығы мен әл-ауқатын сақтау үшін әлеуметтік қамсыздандыруға және лайықты өмір сүру құқықтарын, оның ішінде денсаулық сақтау және адамдарға негізгі әлеуметтік қызметтер көрсету адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарында, атап айтқанда 1948 жылғы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында [9] және 1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде, әлеуметтік қорғау мен зейнетақымен қамтамасыз ету туралы [10] екі және көп жақты халықаралық шарттар мен халықаралық құқықтың басқа да көздерінде, еліміздің ішкі заңнамасында, оның ішінде ҚР Коституциясында, мемлекеттік заңдар және басқада құқықтық актілерде бекітілген. Бұл құқықтардың мазмұны сонымен қатар, ХЕҰ нормативтік құжаттарында толығырақ баяндалып, ол құжатта егде жастағы адамдардың әлеуметтік қамсыздандыру құқығын негізгі деңгейден толық іске асыруға дейін жүзеге асыру бойынша нақты нұсқаулар береді.

Адамның әлеуметтік қамсыздандыру құқықтарына қатысты негізгі факторларының бірі ретінде әлеуметтік қорғауды жүзеге асыру мемлекеттік саясаттың басым бағыттарына жатқызылып, отандық механизм болып саналады. Осы аталғанның көрнекті мысалы ретінде еліміздің Президенті халыққа жолдауында әлеметтік саланы дамыту жөнінде баса айтқаны дәлел [11]. Ел Президенті бұл тұрғыда өмір сүру деңгейін арттыра отырып, өмір сүру ұзақтығы мен сапасына, азаматтардың әлеуметтік қорғау деңгейіне қатысты нақты айтқаны барлығымызға мәлім. Қазіргі таңда халықты зейнеақымен қамтамасыз ету еліміздің ішінде ғана өзекті болып отырған жоқ, сонымен қатар, бұл қаралып отырған сауал мемлекетаралық деңгейде де зейнетақымен қамтамасыз етуді реттеу қажеттілігі жаһандану мен халықаралық интеграцияның күшеюі жағдайында ерекше өзектілікке ие болып отыр. Халықаралық интеграцияны қарастыратын болсақ, қазіргі интекгациялық процесстер даму факторына қарай бірнеше нормаларға ықпал етеді. Соның ішінде терең интеграциялық процесстердің қажеттілігі ретінде адамдар болып саналады. Адамдардың жүріп-тұру еркіндігі визалық режимдерді, азаматтық алу рәсімдерін, халықаралық интеграциялық құқық қоғамдастықтарына қатысушы мемлекеттердің аумақтарында болу ережелерін жеңілдетуді, еңбек заңнамасын біріздендіруді болжайды, оның нәтижесі еңбек көші-қонын ынталандыру болып табылады. Өз кезегінде азаматтардың еңбек ету кезеңінде де, сондай-ақ мүгедектік бойынша әлеуметтік кепілдіктер мемлекетаралық деңгейде қамтамасыз етілуге міндеттейді. Мұндай әлеуметтік кепілдіктерді мемлекетаралық (өңірлік) деңгейде қамтамасыз ету интеграциялық үдерістерді тереңдету үшін жағдай жасаудың негізгі сәттерінің бірі болып табылады. Мемлекетаралық іс-қимыл жоғары деңгейде әлеуметтік ықпал ететіні сөзсіз, ең алдмен интеграциялық бірлестікке қатысушы мемлекеттер өздерінің әлеуметтік міндеттемелерін қатаң сақтайтынын және орындайтынын түсінуі қажет. Қазіргі әлемде зейнетақы заңнамасы әділ талаптарға бағынады. Әрбір адамның еңбек және басқа да қызмет ету кезеңінде қосқан үлесін бағалау, жұмыс берушінің жауапкершілігі мен зейнетақы сақтандыру жарналарын төлеу болып табылады.

«Зейнетақы қорларын реттеу және басқару» зейнетақы қорларының жұмысы мен реттелуіндегі ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етуге көмектесетін, әрі қарай агенттердің арасындағы мәселелерін жеңілдетуге және қызмет көрсетуге баса назар аударатын рәсімдердің, ережелер мен механизмдердің жиынтығын білдіреді. Зейнетақы қорлары (ЗҚ) ауқымды саяси, әлеуметтік және экономикалық функцияларды орындайтын инвестициялық құралдар болып табылады. Экономикалық субъектілер ретінде зейнетақы қорлары жинақтардың елеулі резервтерін сақтаудың маңызды құралы болып табылады, сондықтан олардың негізгі тұлғаларына айтарлықтай экономикалық кірісті құру және қамтамасыз ету бойынша жұмыс істеуі керек.

Әлеуметтік субъектілер ретінде зейнетақы қоры директорларды қамтамасыз етудің екі маңызды түрін ұсынады: бірі - олар төлейтін материалдық табыс, екіншісі - болашақ табыстың белгілі көзі ретінде директорларға қамтамасыз ететін материалдық емес психологиялық қауіпсіздік сезімі. Саяси субъектілер ретінде зейнетақы қоры қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді

ойлар арасындағы шиеленісті басқаратын саяси агенттердің энергиясына осал болады, мұнда қысқа мерзімді ойлар зейнетақы ресурстарын шұғыл қажеттіліктерді қаржыландыру үшін пайдалануды қамтиды және ұзақ мерзімді ойлар болашақ жылдарға капиталды сақтау қажеттілігін қамтиды» [12].

Дұрыс және дәйекті түрде жүзеге асырылған жағдайда, жақсы басқару зейнетақы қорының архитектурасындағы барлық мүдделі тараптар үшін көптеген оң әсерлерге ие болуы мүмкін. Бұл артықшылықтарға барлық мүдделі тараптар арасындағы күшті және қалыптасқан сенім сезімі жатады; нұсқаушы және белсенді реттеу қажеттілігін азайту; және бақылау механизмдерінің қарапайым және ыңғайлы жиынтығының болуы. Сонымен қатар, зейнетақы қорын басқару зейнетақы қорын инвестициялауды таңдаған компаниялардағы корпоративтік басқару деңгейіне де әсер етуі мүмкін. қор тұрақтылығының деңгейін және ұзақ мерзімді перспективада зейнетақы қоры кірісін жақсарта алады.

Олардың ауқымды және көп қырлы маңыздылығын ескере отырып, қорды тиімді басқаруды, есеп беруді және ашықтықты қамтамасыз ететін құрылымдары мен ресурстары болуы керек екені барған сайын анық болады. Мұндай тетіктер болмаса, зейнетақы қорлары көптеген қаржы институттарына қауіп төндіретін қауіп-қатерлердің құрбаны болу қаупі бар, соның ішінде нашар нәтижелер мен кірістер, нашар инвестициялық шешімдер, ішкі және сыртқы қақтығыстар, бедел мен сенімнің жоғалуы, сондай-ақ күйзелістерге немесе ұзақ уақытқа жоспарланбау немесе дайындалмау. Содан кейін зейнетақы қорын басқаруды, тиімді басқару құрылымын, соның ішінде кеңестер мен басқаруды зерттеуге қатысты күрделі мәселелер қарастырылады, содан кейін зейнетақы қорын басқарудағы жиі мәлімделген кемшіліктерді жоюдың нақты үздік тәжірибелері талқыланады.

Мақаланы зерттеуде ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандырудың жұмыс істеуін әкімшілік-құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру жөніндегі шаралар жүйесін құруға және оны енгізуге бағытталған анықтамаларды, ережелер мен ұсыныстарды әзірлеу және нақтылау жөніндегі нақты ғылыми міндетті жиынтықта шешетін жаңа ғылыми негізделген нәтижелерге қол жеткізілгенін атап өтеміз. Салыстырмалы түрде айтатын болсақ Украинадағы ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру жүйесіндегі мемлекеттік емес зейнетақы қорларының қызметін әкімшілік-құқықтық реттеудің ерекшеліктерін зерттеу аталған ғылыми мәселелерге жаңа шешім ұсынуға мүмкіндік берді.

Әлемнің әртүрлі елдеріндегі ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру мемлекеттік ықпал ету және зейнетақы жүйені ынталандыру құралдарына жүргізілген талдау осы мемлекеттік ықпал ету тетіктерін сыртқы ортаның белгілі бір жағдайларына бейімдеу фактісін түсінуге мүмкіндік берді, яғни, әдетте, бұл шаралар мұқият заңнамаға негізделген және тиісті түрде құрылымдалған. Олар: біріншіден, мемлекеттік емес зейнетақы қорларының жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қатысты заңнамалық базаны дамыту жөніндегі жұмысты, екіншіден, жүйе тетігінің өзара байланысты компоненттерін түзету мен регламенттеуді: зейнетақы қорлары мен активтер міндеттемелерінің арақатынасын, резервтерді бөлудің бағыттары мен қаржылық мүмкіндіктерін, зейнетақы қорлары делдалдарының жұмыс істеу орындарын, активтерді басқару жөніндегі компаниялардың лицензиялық шарттарын айқындауды қамтиды; үшіншіден, ЖЗҚ-ны банкрот деп тану ерекшеліктерін және зейнетақы қорларының қатысушылары мен салымшыларын қорғау тетігін белгілеу, ЖЗҚ қаражатын қаржы құралдарына инвестициялау қағидаларына қатысты саясатты қатар іске асыра отырып, мұндай қорлардың тәуекелдерін барынша азайтатын және табыстарына кепілдік беретін болады. ЖЗҚ қызметін Әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету тетіктерінің әлемдік тәжірибесін зерделеу жинақтаушы зейнетақы жүйесіне қатысу міндеттілігі көптеген елдерде мемлекеттік бақылаудың неғұрлым қатаң критерийлерінен туындайтынын анықтауға көмектеседі. Бұл зерттелетін объектінің ұқсас ерекшеліктерінің болуымен түсіндіріледі, атап айтқанда: қор нарығының, корпоративтік мәдениеттің, Қазақстан кіретін бәсекелестік ортаның дамымауы. Демек, тиісті қаржы құралдарының болмауына, жинақтаушы зейнетақы қорының жұмыс істеу тәжірибесінің болмауына байланысты мемлекеттің қаржы нарығының жеткіліксіздігін ескере

отырып, ЖЗҚ-ны дамыту мемлекеттік қолдаудың әкімшілік-құқықтық тетіктерін құра отырып, ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің жұмыс істеуінің жеке құқықтық өрісін жетілдіруді талап етеді.

ЖЗҚ-ның континенттік және англо-саксондық құқықта табысты жұмыс істеуінің факторларының бірі актуарийлер мен аудиторлардың кәсіби қауымдастықтарының дамыған желісі болып табылатыны дәлелденді. Біздің елімізде тәуелсіз органдардың ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы құқықтары мен міндеттеріне, оның ішінде: мамандандырылған депозитарийге, аудиторға, актуарийге заңнамалық деңгейде аз көңіл бөлінеді [13].

Ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы қатынастарды әкімшілік-құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру жөніндегі шаралар жүйесі кешенді болуға және тек құқықтық шараларды ғана емес, сонымен қатар экономикалық, ақпараттық, ұйымдастырушылық бағыттағы шараларды да қамтуға тиіс екені анықталды.

Ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру саласында құқыққа қайшы қатынастардың пайда болуының алдындағы жаңа факторлардың қалыптасуына қарсы іс-қимылды күшейту мақсатында, ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы қызметті басқару мен реттеудің қолданыстағы әкімшілік – құқықтық режимін қайта қарау қажет-осылайша, мемлекеттік реттеушілердің моделі мен функцияларын біртіндеп жаңғыртуды енгізу, түрлі мемлекеттік органдардың функцияларын одан әрі мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандырудың тиімді жүйесін қалыптастыра отырып, ЖЗҚ-ны корпоративтік бақылау болып табылады.

Зейнетақы қатынастары, бір жағынан, құқықтық қатынастар категориясын жалпы теориялық түсінуге тән принциптер мен тәсілдер негізінде қалыптасатын құқықтық қатынастардың бір түрі, ал екінші жағынан, әлеуметтік қамсыздандыру құқығының құқық саласы ретіндегі ерекшеліктері, ажырамас және маңызды компонент болып табылады. Мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандырудың жалпы теориялық зерттеулерін талдау осы саладағы құқықтық қатынастардың белгілі бір ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыру кезінде туындайтын құқықтық қатынастар – мемлекеттік емес зейнетақы қорларын құру процесінде мемлекеттік емес зейнетақы жүйесінің субъектілері арасында туындайтын құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік қатынастар, олардың мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыру, зейнетақымен қамсыздандыру жөніндегі қызметі, сондай-ақ бақылау процесінде туындайтын қатынастар деп айту керек.

Мемлекет елдің зейнетақы жүйесінің құқықтық базасын құруда және жетілдіруде шешуші рөл атқарады, осы жүйені іске асыру тетігі мен іс-әрекетін қалыптастырады және жетілдіреді, осылайша қажетті жағдайлар жасайды.

Міндетті қосымша зейнетақы туралы заңдардың ішінде бірінші болып швед мемлекеті танылды-1959 жылы, Финляндияда (1961) және Норвегияда (1967) ұқсас жүйелер енгізілді. Бұл елдерде қосымша зейнетақы жүйесін жұмыс берушілер қолдады-оларға қаражат жеке сақтандыру компанияларында жинақталғандығына байланысты болды [14].

Еліміздң мемлекеттік емес зейнетақы қорлары шетелдіктерден коммерциялық емес ұйымның ерекше ұйымдық-құқықтық формасымен ерекшеленеді. Егер шет елдерде жеке зейнетақы қорлары клиенттің мүдделерін қанағаттандырумен қатар өз құрылтайшыларының пайдасына пайда табуға міндетті болса, онда еліміздің мемлекеттік емес зейнетақы қорлары өз құрылтайшыларына тікелей пайда әкелмейді, бұл айтарлықтай бастапқы капиталы бар қорды құрудағы басты қиындық ретінде танылды.

Батыс елдерінің көпшілігінде зейнетақы жоспарларына сәйкес жұмысшылардың жалақысының бір бөлігі олар зейнетке шыққанға дейін сақталады. Бұл сомаға әдетте пайыздарды есептеу қарастырылған. Сонымен қатар, отандық схемалардан айырмашылығы, кәсіпорындардың зейнетақы жоспарлары мен дамыған елдердің көпшілігінің салықтық реттеуі қызметкердің қаржылық мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін зейнетақы жинақтары

сомасының 25-33% шегінде зейнеткерлікке шыққан кезде біржолғы жәрдемақы алу мүмкіндігін қарастырады (несиені өтеу, тұрғын үй сатып алу және т.б.). Мысалы, Австралияда мемлекеттік емес зейнетақыны рәсімдеудің орнына зейнеткерлік жасқа жеткенде зейнетақы жинақтарын алуға рұқсат етіледі. Чилиліктер қалауы бойынша барлық соманы бірден немесе бөліктермен (ай сайын) ала алады және жинақтаудың жеткілікті деңгейімен 60-65 жасқа дейін демалуға немесе зейнеткерлік жасқа толғаннан кейін де жұмысын жалғастыруға құқылы. Біздің елімізде азамат зейнеткерлік жасқа толғаннан кейін оған жылына оның міндетті жинақтарының 1/19 сомасы төленетін болады [15].

Мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандырудың шетелдік тәжірибесі біздің елімізде мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыруды дамытудың тетіктері мен жолдарын анықтаған кезде жеке жинақтаушы зейнетақы жүйелерін дамыту мемлекетке міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесінің жұмыс істеуі үшін өз шығыстарының ауыртпалығын біртіндеп азайтуға көмектеседі деген иллюзиядан арылуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның заңнамасы қазіргі уақытта шет елдердің тәжірибесімен салыстырғанда өзінің даму сатысында, сондықтан зейнетақы заңнамасын реформалау бағыттарын таңдағанда, басқа елдердің мысалында белгілі бір заңды жүзеге асырудың әлеуметтік салдарын ескеру қажет.

В.В. Шушковпен және И.Р. Топуновамен келісу керек: «жинақтау жүйелері оның ажырамас бөлігі болып табылатын тарату жүйелерімен салыстырғанда олардың маңызды сипаттамасымен салыстырғанда қайырымды да, мәжбүрлі де қайта бөлуді қарастырады». Шынында да, жинақтаушы жүйелерде зейнетақы жарналарын өз табыстарынан аударған адамдарға зейнетақы төлеуге пайдаланылатын үлкен ресурстар бар. Сондай-ақ жинақтаушы жүйе зейнетақы құқықтық қатынастарына тартылған адамдардың өмір бойы тұтыну деңгейіндегі алшақтықты жою мақсатын қалпына келтіру бойынша үлкен мүмкіндіктерге ие. Алайда, «қауіпсіздік торын енгізуді көздемейтін таза жинақтау жүйелері қарттарды, тіпті олардың жұмыс жылдарында орташа табыс тапқандарды да қартайған кезде кедейлену қаупінен қорғамайды» [16].

Осыған байланысты мемлекеттік деңгейде мемлекеттік зейнетақыға құқығы жоқ адамдарға ең төменгі зейнетақыға кепілдік берілуге, сондай-ақ жұмыс істейтін халықтың зейнетақы жинақтары инфляциядан қорғалуға тиіс. зейнетақы жүйесі жұмыс істейтін азаматтарды қорғауды қамтамасыз ете отырып, жарналарды төлеуге ынталандырудың деформациялануына жол бермейтіндей немесе зейнетақы ресурстарын ауқымды қайта бөлуді тудыратындай етіп ұсынылуға тиіс.

Қорытынды

Сонымен, осы мақаламыздың қорытынды тұжырымын жасаймыз. Қорытындылай келе, мақала авторларының пайымдауынша адамның әлеуметтік қамсыздандыру құқығын халықаралық тану оның маңыздылығын көрсетеді және адамның жеке басына тән негізгі құқықтар санатына жатады. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (22-бап), 1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде (9-бап) бекітілген. Бұл ретте әлеуметтік қамсыздандыруға адам құқықтарын сақтаудың негізгі факторларының бірі әлеуметтік қорғауды іске асырудың мемлекетішілік тетігі және әлеуметтік саланы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының қатарына жатқызу болып табылады. Мемлекеттік саясаттың әлеуметтік саланы дамытуға бағытталуының айқын мысалы Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа Жолдауында келтірілген, онда Қ.Ж.Тоқаев басымдықты міндеттер қатарында демографиялық проблемаларды шешу қажеттілігін (тууды, өмір сүру ұзақтығын және сапасын арттыру), білім беру және медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін, азаматтардың әлеуметтік қорғалу деңгейін арттыруды атап өтті. Тағы бір маңызды фактор мемлекеттің тиісті халықаралық шарттың нормаларын сақтау жөніндегі міндеттемелерді қабылдауда көрініс табатын әлеуметтік қорғаудың жалпыға бірдей танылған халықаралық деңгейін қамтамасыз етуге дайындығы болып табылады. Бұл халықаралық құқық

көздерінде бекітілген халықаралық нормаларды іске асыру тетігі халықаралық шартқа қатысушы мемлекеттерге қатысты олардың міндетті түрде орындалуын көздейтіндігіне байланысты (мысалы, халықаралық шарттардың нормаларын елдің ішкі заңнамасына енгізу, халықаралық құқық нормаларының мемлекетішілік заңнама нормаларының алдында заңнамалық тұрғыдан бекіту арқылы).

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, интеграциялық қоғамдастықтарға қатысушы мемлекеттер заңнамаға қажетті өзгерістер енгізу немесе халықаралық шарттар жасасу арқылы азаматтардың зейнетақы құқықтарын қорғауға тырысатынын атап өтуге болады. Алайда, «пропорционалдылық» қағидаты бойынша құрылған әлеуметтік (зейнетақымен қамсыздандыру) саласындағы көпжақты шартты жасасу процесіндегі күрделілік қабылданған міндеттемелерге сәйкес мемлекеттің шығыстарды кейіннен жүзеге асыру қажеттілігімен, сондай-ақ мемлекеттердің көпжақты қатысуын және қатысушы мемлекеттердің мүдделерін келісуді ескере отырып, зейнетақымен қамсыздандырудың тікелей процесін ұйымдастырудағы күрделілігімен түсіндіріледі. ТМД-ға қатысушы мемлекеттер азаматтарының әлеуметтік қорғалу деңгейін дамытудағы оң үрдіс ретінде «пропорционалды» қағидаға негізделген халықаралық шарттарға қол қоюды атап өтуге болады, олардың ережелерінде азаматтардың оның аумағында жұмыс жүзеге асырылған жағдайда әр мемлекет тарапынан зейнетақы төлеу құқығы көрсетілген. Бұл үрдіс ТМД-ның интеграциялық кеңістігі шеңберінде туындайтын жекелеген интеграциялық қауымдастықтарға тән [17].

ТМД-ға қатысушы жекелеген мемлекеттердің азаматтарын тиімді зейнетақымен қамсыздандырудың оң тәжірибесі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің 13.03.1992 жылғы зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы азаматтардың құқықтарына кепілдік беру туралы Келісімнің ережелерін жаңғырту не болмаса ережелерге қатысушы мемлекеттер азаматтарының зейнетақы құқықтарын қорғауды жетілдіруге бағытталатын екіжақты халықаралық шарттар жасасу жөніндегі ынтымақтастығын қалпына келтіруге және дамытуға ықпал етуі мүмкін [18].

Біз ЖЗҚ жұмыс істеу тетігі туралы хабардарлық деңгейін арттыру және жүйеде сақталатын дербес ақпаратқа заңнамалық деңгейде қол жеткізу саласында ұлттандырылмаған зейнетақымен қамсыздандырудың әлеуетті қатысушыларының құқықтарын кеңейтуді ұсынамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Соловьев В.Н. Право собственности на средства пенсионных накоплений, переданных в негосударственный пенсионный фонд. Юрист. № 2. 2009. - С. 14-20.

2 Право социального обеспечения /под общей редакцией д. ю. н. профессора И. В. Гущина - [Электронный ресурс]- URL: https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/546297975.pdf (қаралу уақыты: 12.02.2025).

3 Пенсионные Фонды Всемирного банка прогнозируют проблемы пенсионного обеспечения. [Электронный ресурс] - URL: ttps://www.hmnpf.ru/manual/interesnyye-fakty/?id=137 (қаралу уақыты: 12.02.2025).

4 Қазақстан Республикасының бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорының қаражатын пайдалану мен басқарудың негізгі басымдықтары / Б. А. Жакупова, С. И. Игильманова, Н. В. Калюжная, Б. С. Бимбетова. – Вестник университета Туран. No. 4(92). 2021. - Б. 54-61.

5 Жакипбеков С. Анализ современного состояния и необходимость модернизации накопительных пенсионных фондов в Казахстане / С. Жакипбеков, Д. С. Жакипбекова, А. А. Аблаева. Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. № 2-2(5). 2014. - С. 185-189

6 Ниязбаева А. А. Негосударственные пенсионные фонды в пенсионных системах России и Казахстана: специальность 08.00.10 "Финансы, денежное обращение и кредит": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Ниязбаева Айгуль Амангельдыевна. Казань, 2013. - 26 с.

7 Починок Н.Б. Перспективы развития негосударственного пенсионного обеспечения (по результатам комплексного общероссийского социологического исследования перспектив развития негосударственного пенсионного обеспечения): монография / колл. авторов. – Москва: РУСАЙНС. 2016. – 224 с.

8 Тункин Г.И. Теория международного права. Под общей ред. проф. Л. Н. Шестакова. Серия: Русское юридическое наследие. М.: Зерцало. – 2009. – 26 с.

9 Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001 (дата обращение: 12.02.2025).

10 Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Принят резолюцией 2200 A (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (қаралу уақыты: 12.02.2025)

11 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы// [Электрондық ресурс] - URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy (қаралу уақыты: 12.02.2025)

12 Медушевскеий А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. Курс лекций. - М.: ГУ ВШЭ. – 2002. – 373 с.

13 Шоломицкий А.Г. Построение негосударственных пенсионных схем: актуарные принципы и элементы международного опыта / Доклад на заседании Коллегии пенсионных актуариев России. - 2005 -[Электронный ресурс] - URL: http://afservices.ru/publications/4/ (қаралу уақыты: 12.02.2025)

14 Малютина Н.Н. Развитие системы пенсионного обеспечения в зарубежных странах. Труд за рубежом. – №3. – 1995. – С. 110-117

15 U.S. Department of Labor, Employee Benefits Security Agency. Private Pension Plan Bulletin: Abstract of 2000 Form 5500 Annual Reports. 2005. July. P. 120-125.

16 Шушков В.В., Топунова И.Р. Обобщение мирового опыта проведения пенсионных реформ. Трудовое право. – № 6. – 2008. 125 с.

17 Романов А. А. Международные договоры о социальном обеспечении в странах СНГ и Балтии. Пенсия. – № 10. – 2002. 156 с.

18 Топилин А. В. Миграция и общий рынок труда ЕАЭС: вызовы и пути интеграции. Миграция и социально-экономическое развитие. – № 1. – 2016. – С.39-62

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ПЕНСИОННЫХ ФОНДОВ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ НОРМЫ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В ходе исследования был проведен анализ пенсионного обеспечения граждан интеграционного объединения стран СНГ и перспективы его правового регулирования. Цель статьи — провести сравнительно-правовой анализ механизмов пенсионного обеспечения в странах СНГ, выявить роль международных договоров Республики Казахстан в защите прав пожилых людей и обосновать необходимость совершенствования систем негосударственного пенсионного страхования для обеспечения достойного уровня жизни граждан в условиях демографических и экономических вызовов. Рассмотрены основные документы по регулированию пенсионного обеспечения граждан СНГ, в том числе международные двусторонние договоры Республики Казахстан. Обеспечение гарантированного дохода для пожилых людей является наиболее важной задачей среди целей социального обеспечения, которое стремится достичь современное общество. Для достижения поставленной выше цели, демонстрирующей тесную связь человека с правом социального обеспечения, необходимы надежные механизмы, обеспечивающие системную защиту пожилых людей от риска уязвимости. Часть населения, опираясь на свои усилия, самостоятельно создает защитный механизм, который реализуется благодаря наличию личного жилья за счет индивидуальных сберегательных накоплений. Но также известно, что в некоторых случаях существует применение механизмов семейной поддержки, передаваемых из поколения в поколение. Но даже в трудоспособном возрасте, несмотря на опору на этот механизм защиты, можно увидеть, что преобладает недоверие к источникам дохода, особенно в развивающихся странах. В частности, известно, что неформальные последствия прямой структурной связи признаются проблемами экономического развития во многих странах и что лишь небольшая часть народов мира может достичь самодостаточности к старости. Следовательно, системы социальной защиты пожилых людей играют важную роль. Метод диалектического признания и анализа опыта зарубежных стран позволяет наиболее полно и наглядно раскрыть тему исследования, а также учесть дальнейшее развитие совершенствованию негосударственных пенсионных фондов в Казахстане.

Таким образом, гарантированный доход в пожилом возрасте играет важнейшую роль в достижении целей, поставленных мировым сообществом в рамках Целей устойчивого развития, и способствует выполнению основного обязательства по обеспечению достойного уровня жизни для всех, включая ликвидацию нищеты во всех ее формах к 2030 году.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, интеграционное пространство, международный договор, СНГ, социальное обеспечение, пенсия

LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENTAL PENSION FUNDS: INTERNATIONAL NORMS AND NATIONAL PECULIARITIES

Abstract

The study analyses pension provision systems for citizens of the CIS integration association and the prospects for their legal regulation. The article aims to conduct a comparative legal analysis of pension provision mechanisms in the CIS countries, determine the role of international treaties of the Republic of Kazakhstan in protecting the rights of older persons, and substantiate the need to improve private pension insurance systems to ensure a decent standard of living amid demographic and economic challenges.

The research examines key regulatory documents governing pension provision for CIS citizens, including international bilateral treaties concluded by the Republic of Kazakhstan. Ensuring a guaranteed income in old age is identified as one of the core objectives of social security, reflecting the close interconnection between individual responsibility and social protection law. Achieving this objective requires reliable mechanisms that provide systematic protection for older people against social and economic vulnerability.

Some individuals independently create protective mechanisms through personal savings, including home ownership, while in other cases support is traditionally provided through family-based arrangements passed down across generations. However, even during working age, reliance on such mechanisms is often accompanied by persistent distrust in income security, particularly in developing countries. Informal economic structures and weak institutional linkages remain significant barriers, limiting the ability of most individuals to achieve financial self-sufficiency in old age. As a result, comprehensive social protection systems continue to play a decisive role in ensuring income security for older persons.

The application of a dialectical method of analysis and the study of foreign experience allow for a comprehensive understanding of pension systems and facilitate the identification of directions for the further development and improvement of non-state pension funds in Kazakhstan. Guaranteed income in old age is therefore a key factor in achieving the objectives of the global community within the framework of the Sustainable Development Goals and contributes to fulfilling the fundamental obligation to ensure a decent standard of living for all members of society, including older persons.

Keywords: pension provision, integration space, international agreement, CIS, social welfare, pension

REFERENCES

1 Solov'ev V.N. Pravo sobstvennosti na sredstva pensionnyh nakoplenij, peredannyh v negosudarstvennyj pensionnyj fond [*Ownership of pension savings transferred to a non-state pension fund*]. YUrist. 2009. № 2. P. 14-20. [in Russian]

2 Pravo social'nogo obespecheniya [*Social security law*] / pod obshchej redakciej d.professora I. V.Gushchina. Available at: — URL:https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/546297975.pdf [in Russian] (accessed: 12.02.2025).

3 Pensionnye Fondy Vsemirnogo banka prognoziruyut problemy pensionnogo obespecheniya [*World Bank Pension Funds Forecast Pension Problems*].Available at: — URL: https://www.hmnpf.ru/manual/interesnyye-fakty/?id=137 [in Russian]

4 Қazaқstan Respublikasynyң biryңға j zhinaқtaushy zejnetaқy қorynyң қarazhatyn pajdalanu men basқarudyң negizgi basymdyқtary *[Main priorities for the use and management of funds of the Unified Accumulative Pension Fund of the Republic of Kazakhstan*]. Vestnik universiteta Turan. No. 4(92). 2021. P. 54-61. [in Kazakh]

5 ZHakipbekov, S. Analiz sovremennogo sostoyaniya i neobhodimost' modernizacii nakopitel'nyh pensionnyh fondov v Kazahstane [*Analysis of the current state and the need to modernize accumulative pension funds in Kazakhstan*]. Izvestiya Issyk-Kul'skogo foruma buhgalterov i auditorov stran Central'noj Azii. № 2-2(5). 2014. P. 185-189. [in Russian]

6 Niyazbaeva, A. A. Negosudarstvennye pensionnye fondy v pensionnyh sistemah Rossii i Kazahstana: special'nost' [*Non-state pension funds in the pension systems of Russia and Kazakhstan: specialty*] 08.00.10 "Finansy, denezhnoe obrashchenie i kredit": avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata ekonomicheskih nauk / Niyazbaeva Ajgul' Amangel'dyevna. – Kazan', 2013. 26 p. [in Russian]

7 Pochinok N.B. Perspektivy razvitiya negosudarstvennogo pensionnogo obespecheniya (po rezul'tatam kompleksnogo obshcherossijskogo sociologicheskogo issledovaniya perspektiv razvitiya negosudarstvennogo pensionnogo obespecheniya): monografiya [*Prospects for the development of non-state pension provision (based on the results of a comprehensive all-Russian sociological study of the prospects for the development of non-state pension provision): monograph*] / koll. avtorov. – Moskva: RUSAJNS, 2016. 224 p. [in Russian]

8 Tunkin G.I. Teoriya mezhdunarodnogo prava [*Theory of International Law*]. Pod obshchej red. prof. L. N. SHestakova. Seriya: Russkoe yuridicheskoe nasledie. M.: Zercalo. 2009. 26 p. [in Russian]

9 Vseobshchaya deklaraciya prav cheloveka [*Universal Declaration of Human Rights*]. Prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabrya 1948 goda. Available at: — URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001 [in Russian] (accessed: 12.02.2025).

10 Mezhdunarodnyj pakt ob ekonomicheskih, social'nyh i kul'turnyh pravah [*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*]. Prinyat rezolyuciej 2200 A (XXI) General'noj Assamblei ot 16 dekabrya 1966 goda. Available

at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml [in Russian] (accessed: 12.02.2025).

11 Memleket basshysy Қasym-ZHomart Tоқaevtyң Қazaқstan halқyna ZHoldauy [*Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan*]. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy [in Kazakh] (accessed: 12.02.2025).

12 Medushevskeij A.N. Sravnitel'noe konstitucionnoe pravo i politicheskie instituty [*Comparative Constitutional Law and Political Institutions*]. Kurs lekcij. - M.: GU VSHE, 2002. 373 p. [in Russian]

13 SHolomickij A.G. Postroenie negosudarstvennyh pensionnyh skhem: aktuarnye principy i elementy mezhdunarodnogo opyta [*Construction of non-state pension schemes: actuarial principles and elements of international experience*]. Doklad na zasedanii Kollegii pensionnyh aktuariev Rossii. 2005. Available at: — URL:http://afservices.ru/publications/4 / [in Russian] (accessed: 12.02.2025).

14 Malyutina N.N. Razvitie sistemy pensionnogo obespecheniya v zarubezhnyh stranah [*Development of the pension system in foreign countries*]. Trud za rubezhom. № 3. 1995. P. 110-117. [in Russian]

15 U.S. Department of Labor, Employee Benefits Security Agency. Private Pension Plan Bulletin: Abstract of 2000 Form 5500 Annual Reports. 2005. July. P. 120-125. [in English]

16 SHushkov V.V., Topunova I.R. Obobshchenie mirovogo opyta provedeniya pensionnyh reform [*Generalization of world experience in conducting pension reforms*] // Trudovoe pravo. № 6. 2008. 125 p. [in Russian]

17 Romanov A. A. Mezhdunarodnye dogovory o social'nom obespechenii v stranah SNG i Baltii [*International Treaties on Social Security in the CIS and Baltic States*]. Pensiya. № 10. 2002. 156 p. [in Russian]

18 Topilin A. V. Migraciya i obshchij rynok truda EAES: vyzovy i puti integracii [*Migration and the common labor market of the EAEU: challenges and ways of integration*]. Migraciya i social'no-ekonomicheskoe razvitie. № 1. 2016. P.39-62. [in Russian]

Information about the authors:

Akmaral Suymenbayeva– **corresponding author,** master of law, Senior Lecturer of Public Service and Administrative Law Department, M. Kh. Dulaty Taraz university, Suleimanova St. 7, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: akmaral.suymenbayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5648-5479

Svetlana Surkova –PhD, Senior Lecturer of Civil Law and Procedure Department, Taraz University named after M. Kh. Dulaty, Suleimanova St. 7, 080000, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: Svetlanka_8709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638

Aidana Aldabergen– senior lecturer of the Department of jurisprudence, master of Law, Faculty of Law, International Taraz Innovation Institute named after Sh.Murtaza, Zheltoksan Street 69B, 800000, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: erkenovna1896@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0001-9985-6372

Информация об авторах:

Акмарал Суйменбаева – **основной автор**, магистр права, старший преподаватель кафедры Государственная служба и административное право, Таразский университет им. М. Х. Дулати, ул. Сулейманова 7, 080000, г.Тараз., Республика Казахстан

E-mail: akmaral.suymenbayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5648-5479

Светлана Суркова – PhD, старший преподаватель кафедры Гражданское право и процесс, Таразский университет им. М. Х. Дулати, ул. Сулейманова 7, 080000, г.Тараз, Республика Казахстан

E-mail: Svetlanka_8709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638

Айдана Алдаберген – старший преподаватель кафедры Юриспруденции, магистр права, Юридического факультета, Международный Таразский инновационный институт им. Ш.Муртазы, ул. Желтоксан 69Б, 800000, г.Тараз., Республика Казахстан

E-mail: erkenovna1896@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0001-9985-6372

Авторлар туралы ақпарат:

Акмарал Суйменбаева – **негізгі автор**, құқық магистрі, Мемлекеттік және әкімшілік құқық кафедрасының аға оқытушысы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Сулейманов көшесі, 7, 080000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akmaral.s uymenbayeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5648-5479

Светлана Суркова – философия докторы (PhD), Азаматтық құқық және процесс кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Сулейманов көшесі, 7, 080000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Svetlanka_8709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638

Айдана Алдаберген – құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, заң факультеті, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Желтоқсан көшесі, 69Б, 800000, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: erkenovna1896@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0009-0001-9985-6372

ҒТАМР 10.79.21 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.47**
ӘОЖ 347.4

Е. Нұрмағанбет[1] , Р. Шайхаденов[1] , А. Конысов[2]*

[1]Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан Республикасы
[2]А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: akylbek.konyssov@yu.edu.kz

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ ТЕРГЕУДЕГІ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа

Мақала қазіргі құқықтық қатынастар жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі – ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудегі прокурорлық қадағалау институтының теориялық және тәжірибелік аспектілерін кешенді түрде талдауға бағытталған. Мақаланың мақсаты – цифрлық дәуір жағдайында прокурорлық қадағалау тетіктерін жетілдірудің ғылыми негіздерін айқындау және қылмыстық процестің тиімділігін арттыру бағытындағы ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы-құқықтық әдістер кешені пайдаланылды, оның ішінде жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-құқықтық, статистикалық және модельдеу әдістері қолданылды. Авторлық тұжырымдар мен қорытындылар Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы мен Германия, Жапония, Қытай, Испания және АҚШ мемлекеттерінің құқықтық реттеу тәжірибесін жан-жақты ғылыми талдау нәтижесінде негізделіп әзірленді. Зерттеу нәтижесінде прокурорлық қадағалаудың ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудегі рөлі мен шекарасы нақтыланып, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеудің «chain-of-custody» қағидатына негізделген халықаралық стандарттарын енгізу қажеттілігі дәлелденді. Криптовалюта және өзге де цифрлық активтерге қатысты KYC/AML талаптарын жетілдіру мен ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимылды нығайтудың маңыздылығы көрсетілді. Зерттеу нәтижелері құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіруге, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттармен үйлестіруге және ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеудегі прокурорлық қадағалаудың жаңа форматын қалыптастыруға бағытталған.

Негізгі сөздер: прокурорлық қадағалау, ақпараттық технологиялар, киберқылмыс, цифрлық дәлелдеме, құқықтық реттеу, халықаралық стандарттар.

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы цифрлану үдерісі ақпараттық технологиялар инфрақұрылымын экономика, мемлекеттік басқару және әлеуметтік қатынастардың негізгі құрамдас бөлігіне айналдырып, қылмыстық қол сұғушылықтардың жаңа нысандары мен тәсілдерінің қалыптасуына алғышарттар жасады. Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың трансшекаралық сипатта болуы, дәлелдемелердің динамикалық әрі ұшқыр табиғаты, келтірілетін зиян көлемінің жедел ұлғаюы тергеу қызметінің әдіснамалық және ұйымдастырушылық күрделілігін арттырып, прокурорлық қадағалау тетіктерін жаңаша ғылыми-құқықтық тұрғыда қайта пайымдауды қажет етеді. Осы орайда, халықаралық деңгейде компьютерлік қылмыстарға қарсы іс-қимылдың бірыңғай құқықтық негізін қалыптастыруға бағытталған Будапешт конвенциясы (2001 ж.) мемлекеттер үшін қылмыс құрамдарын үйлестіру, электрондық дәлелдемелерге қол жеткізу рәсімдерін нақтылау және құқық қорғау органдарының шұғыл өзара іс-қимылын қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды құрал болып табылады. Конвенцияда көзделген міндеттемелер ұлттық заңнамалар мен қадағалау тәжірибесін трансшекаралық киберқылмыспен тиімді күрес жүргізу талаптарына сәйкестендіруге мүмкіндік береді [1].

Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудағы мемлекеттер арасындағы айырмашылықтар қылмыстық құқықтық құрамдардың шекараларын айқындауда әркелкілік тудырып, құқық қолдану тәжірибесінде үйлесім мен бірізділіктің жеткіліксіздігіне әкеледі. Бұл әсіресе қатаң кіру және контенттік бақылау режимдерін енгізген юрисдикциялар, соның ішінде Қытай Халық Республикасының қылмыстық заңнамасы мысалында айқын байқалады. Мәселен, ҚХР Қылмыстық кодексінің 285–287-баптарында «компьютерлік ақпараттық жүйелерге заңсыз қол жеткізу», «жүйенің жұмысын бұзу», «зиянды бағдарламаларды тарату» секілді әрекеттер үшін қатаң жауапкершілік бекітілген, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік пен

әлеуметтік тұрақтылыққа қатер төндіретін цифрлық контентті өндіру мен таратуды бөлек қылмыс ретінде қарастыру үрдісі басым. Бұл өз кезегінде құқықтық саясаттың технологиялық трансформацияларға бейімделу жылдамдығын айқындай отырып, трансшекаралық деректер алмасу, дәлелдемелердің цифрлық сипаты және юрисдикцияны белгілеу сияқты жаңа процессуалдық және дәлелдемелік дилеммалардың пайда болуына себеп болады. [2].

Цифрлық активтер экожүйесінің (блокчейн технологиясы, криптовалюталар және өзге де децентрализденген қаржы құралдары) қарқынды кеңеюі алаяқтық, ақшаны жылыстату және нарықтық манипуляциялар сияқты құқыққа қарсы әрекеттердің тәуекелдерін едәуір арттырды. Dark Web платформалары мен криптовалюта инфрақұрылымына қатысты даулар құқық қорғау органдарынан дәлелдеу стандарттарын қайта қарауды, ал прокурорлық қадағалау тәжірибесінен цифрлық деректердің шығу тегі мен қозғалысын (chain of custody) қатаң бақылауға алу тетіктерін енгізуді талап етеді [3].

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жіктей отырып, 205–213-баптарында ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, деректерді жою немесе түрлендіру, ақпараттандыру объектілерінің жұмысын бұзу, зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу мен таратудың өзге де нысандары үшін қылмыстық жауаптылық белгілейді. Алайда, дәлелдемелердің цифрлық табиғаты мен олардың жоғары динамикасы тергеу тактикасын, прокурорлық қадағалау тетіктерін ақпараттық технологиялар саласының ерекшеліктеріне бейімдеу қажеттілігін өзекті күйде сақтап отыр [4].

Зерттеудің мақсаты – ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды қылмыстық-құқықтық саралаудың теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау, прокурорлық қадағалаудың тиімді тетіктерін жетілдіру және ұлттық қылмыстық заңнаманы халықаралық стандарттармен үйлестіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеу нысаны – ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды қылмыстық-құқықтық саралау мен оларды тергеу үстінен прокурорлық қадағалаудың тетіктері. Зерттеу пәні – қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрамдық белгілері, цифрлық дәлелдемелердің жинақталуы мен сақталу ерекшеліктері, юрисдикцияаралық ынтымақтастықтың модельдері мен оларды өңірлік үлгілік реттеулермен үйлестіру тетіктері болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары мен әдістері зерттеу нысанның күрделілігі мен көпқырлылығын ескере отырып таңдалды. Зерттеу мәдени-құқықтық әртектілікті қамтитын салыстырмалы-құқықтық және доктриналық талдау әдістеріне негізделіп, құқықтық жүйелер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға бағытталды. Эмпирикалық деректерді жүйелі талдау үшін кейс-стади және нормативтік модельдеу тәсілдері қолданылды. Методологиялық негіз ретінде Будапешт конвенциясының қылмыстық құқық бұзушылықтар таксономиясы алынған, бұл ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық-құқықтық реттеуді халықаралық стандарттар контексінде зерттеуге мүмкіндік берді. Материалдар корпусына АҚШ-тың Computer Fraud and Abuse Act, Ұлыбританияның Computer Misuse Act, Қытайдың қылмыстық кодексі мен киберқауіпсіздік туралы Заңы, БАӘ-нің №5 Заңы, ТМД елдерінің ұлттық актілері, сот тәжірибесінің деректері және ведомстволық нұсқамалар енгізілді.

Қазақстандық сегментте талдау ҚР ҚК-нің 205-213 баптары бойынша диспозициялық және санкциялық құрылымды, құрам элементтерінің (объект, объективтік және субъективтік жақтар) үйлесімін және прокурорлық уәкілеттіктерді қамтыды.

Салыстырмалы-құқықтық талдау Германия, Испания, Жапония, АҚШ, Ұлыбритания, БАӘ және ТМД елдерінің құқықтық жүйелерін қамтып, типологиялық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға бағытталды. Негізгі салыстыру нүктесі ретінде ТМД-ның Үлгілік қылмыстық кодексі алынды [5]. Эмпирикалық деңгейде Mt.Gox, Silk Road және Bitfinex істері бойынша кейс-стади жүргізіліп, олардың инциденттік ерекшеліктері (құрал, тәсіл, зиян және дәлелдеу қиындығы) талданды.

Техникалық-құқықтық талдау блокчейн-транзакциялар мен желілік деректерді зерттеу арқылы дәлелдемелік ізді карталауға бағытталды. Сенімділік пен жарамдылықты қамтамасыз ету мақсатында дереккөздердің үштік тексеру әдісі (нормативтік мәтін, доктриналық түсіндірме, эмпирикалық дерек) қолданылды. Репликация мен сыртқы валидтілік Жапонияның статистикалық бақылау тәжірибесімен салыстыру арқылы бағаланды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың көпөлшемді моделі әзірленді. Аталған модель өзара функционалдық байланыстағы бес негізгі өлшемнен тұрады: қолсұғушылық объектісі (*object*), қылмыстық қолсұғушылық заты немесе материалы

(*asset/data*), қылмыс жасау құралы (*tool*), іске асыру тәсілі (*modus operandi*) және контенттік құрам (*content*). Бұл құрылым Будапешт конвенциясында айқындалған «құпиялылық – тұтастық – қолжетімділік» (confidentiality–integrity–availability) триадасымен әдіснамалық тұрғыдан үйлестіріліп, әрбір қылмыстық құрам бойынша құқыққа қарсы әрекеттің негізгі әсер векторын айқындауға мүмкіндік береді. Модельдің валидтілігі қылмыстық істердің үлгілік материалдары, ашық дереккөздердегі прецеденттер және нормашығармашылық актілер негізінде жүргізілген мазмұндық талдау арқылы тексерілді. Эмпириялық тексерім нәтижелері әзірленген модельдің дәлелдеу логикасын кезеңдік құрылымда жүйелеуге мүмкіндік беретінін және оны прокурорлық қадағалау практикасына бейімделген тексеру парақтары (checklist) форматындағы қолданбалы құрал ретінде пайдалануға болатынын көрсетті.

Модельдің практикалық маңызы үш негізгі аспектіде айқындалды.

Біріншіден, типтік құрам белгілерін өлшемдер бойынша жіктеу тәсілі тергеу органдарына дәлелдемелерді жинау және талдау процесін құрылымдауға мүмкіндік берді. Мұндай тәсіл объектіден тәсілге дейінгі дедуктивтік логиканы қамтамасыз етіп, дәлелдемелік базаны толық әрі жүйелі қалыптастыруға ықпал етеді.

Екіншіден, «құпиялылық – тұтастық – қолжетімділік» триадасы аясында негізгі құқыққа қарсы әсерді айқындау айыптау диспозициясының нақтылығын арттырды. Мысалы, ақпаратқа заңсыз қол жеткізу көбіне құпиялылыққа нұқсан келтірсе, ал деректер мен жүйелерге араласу әрекеттері негізінен тұтастық пен қолжетімділікке қауіп төндіретіні анықталды. Мұндай саралау тәсілі айыптаудың дәлдігі мен құқықтық шекараларын айқындауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, модельдің халықаралық және ұлттық құқықтық үлгілермен (Еуропа Кеңесінің құжаттары, Халықаралық электр байланысы одағының ITU модельдік заңы, ТМД Үлгілік кодексі) салыстырмалы талдануы оның әмбебап сипатын және бейімделгіштік әлеуетін дәлелдеді Осылайша, модельдің құрылымы әртүрлі құқықтық жүйелерде қолдануға бейім екенін және оны қылмыстық-құқықтық саралау мен прокурорлық қадағалау тәжірибесіне енгізудің ғылыми негізін қалыптастыратынын көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде әзірленген құқықтық жіктеу моделі ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды саралау процесін жүйелеудің стандартталған алгоритмін ұсынады. Бұл модель істің бастапқы белгісінен (мысалы, рұқсатсыз ену, зиянды кодты енгізу және т.б.) бастап уәкілетті құқықтық саралауға дейінгі барлық кезеңдерді біріздендіреді, осылайша тергеу мен айыптау қызметін әдіснамалық тұрғыдан құрылымдайды.

Құқықтық жіктеу моделі архитектурасы ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың көпдеңгейлі аналитикалық үлгісін білдіреді және бес өзекті деңгейден тұрады. Бірінші деңгей — арна (вектор), ол қылмыстық әрекеттің жүзеге асырылатын ортасын сипаттайды. Бұл деңгейде қылмыстың жүзеге асу кеңістігі желілік, бағдарламалық, аппараттық немесе гибридті сипатта болуы мүмкін. Екінші деңгей — әрекет типі, ол құқыққа қайшы ықпал ету нысанын айқындайды, атап айтқанда, ену, ұстап қалу, өзгерту немесе бұғаттау сияқты әрекеттер түрінде көрініс табады. Үшінші деңгей — зиян сипаты, келтірілген зардаптың табиғаты мен ауырлығын бейнелей отырып, материалдық, функционалдық немесе беделдік зиян түрлерін қамтиды. Сонымен қатар, бұл деңгей зорлықсыз және зорлық элементтері бар әрекеттердің ара жігін ажыратуға мүмкіндік береді. Төртінші деңгей — арнайы субъект белгілері, қылмыс субъектісінің құқықтық мәртебесін ескере отырып, қызметтік өкілетті тұлғаның, ұйымдасқан топ мүшесінің немесе трансұлттық сипаттағы қатысушының рөлін айқындайды. Бесінші деңгей — объект мәртебесі, құқыққа қарсы ықпал етілген ақпараттық жүйе мен деректердің құқықтық режимін сипаттайды және оларды аса маңызды ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымға, жеке немесе коммерциялық құпияға, не мемлекеттік құпияға жатқызуға мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған құрылым Будапешт конвенциясының 2–5 баптарында айқындалған компьютерлік жүйелер мен деректерге қарсы қылмыстардың мазмұнымен әдіснамалық тұрғыдан өзара үйлеседі. Мұндай үйлесім киберқылмыстардың құқықтық табиғатын халықаралық стандарттар контекстінде талдауға және оларды екі деңгейлі жіктеу негізінде жүйелеуге мүмкіндік береді.

Бірінші деңгей — «қысқа мағынадағы киберқылмыстар», яғни компьютерлік жүйелер мен деректерге тікелей бағытталған құқыққа қайшы әрекеттер (мысалы, заңсыз қол жеткізу, деректерді бұзу, ақпараттық жүйелердің жұмысын бұғаттау және т.б.). Екінші деңгей — «кең мағынадағы киберқылмыстар», мұнда компьютер немесе өзге де ақпараттық технологиялар құқық бұзушылық жасау құралы ретінде қолданылады (мысалы, онлайн алаяқтық, киберэкстремизм және т.б.).

Осы әдістемелік тәсіл киберқылмыстарды құқықтық саралауда жүйелілік пен бірізділікті қамтамасыз етіп қана қоймай, дәлелдеу процесінің логикасын формализациялау арқылы прокурорлық қадағалаудың тиімділігін арттыруға бағытталған. Нәтижесінде шешім ағашының архитектурасы құқық қолдану тәжірибесінде ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды дәл, салыстырмалы және әділ бағалауға мүмкіндік беретін әмбебап аналитикалық құрал ретінде айқындалады.

Еуропа Кеңесінің Киберқылмыс жөніндегі конвенциясы (Будапешт, 2001 ж.) халықаралық-құқықтық кеңістікте киберқылмыстарды жүйелеудің негізгі таксономиясын айқындайтын базалық акт болып табылады. Конвенцияның құрылымы компьютерлік жүйелер мен деректерге қарсы қылмыстарды (2–5-баптар), компьютерді пайдалана отырып жасалатын алаяқтық пен жалғандықты, контентке қатысты құқықбұзушылықтарды (әсіресе балалар порнографиясына байланысты құрамдарды), сондай-ақ зияткерлік меншік пен қоғамдық қауіпсіздікке қарсы бағытталған әрекеттерді (кибертерроризм элементтері) қамтиды. Бұл жүйе киберқылмыстардың негізгі объектілерін — жүйе, деректер, контент және қауіпсіздік — нақты бөліп көрсетуге және олардың құқықтық қорғалуының деңгейін саралауға мүмкіндік береді.

Халықаралық электр байланысы одағының (ITU) үлгілік заңы Будапешт конвенциясының негізін кеңейте отырып, кибертерроризм ұғымын кейбір құрамдарда мақсаттық белгі ретінде енгізудің нормативтік тәсілдерін ұсынады. Мысалы, «террористік мақсаттағы рұқсатсыз қол жеткізу» немесе «инфрақұрылымға бағытталған шабуыл» сияқты құрамдарда құқықбұзушылықтың мақсаттық сипаттамасы қылмыстық-құқықтық салмаққа ие болады. Мұндай тәсіл құқық бұзушылықтың ниеті мен салдарын ажыратуға, сондай-ақ жауаптылықты саралаудың дәлдігін арттыруға бағытталған.

ТМД Үлгілік қылмыстық кодексі посткеңестік құқықтық жүйелердің ерекшеліктерін ескере отырып, рұқсатсыз қол жеткізу, ақпаратты модификациялау, компьютерлік диверсия, зиянды бағдарламаларды тарату және осындай құралдарды әзірлеу немесе өткізу сияқты құрамдарды жүйелейді. Бұл кодекс посткеңестік кеңістіктегі құқықтық техниканы унификациялау мен ұлттық заңнамаларды үйлестірудің үлгісі ретінде қызмет етеді.

Осы үш халықаралық бастама өзара толықтырушы сипатқа ие: Будапешт конвенциясы — халықаралық стандарттарды айқындайтын нормативтік өзек; ITU үлгілік заңы — мақсаттық белгілер мен терроризмге қатысты квалификациялау тәсілдерін нақтылаушы акт; ал ТМД Үлгілік кодексі — посткеңестік құқықтық кеңістікте аталған стандарттарды бейімдеу және құқықтық нормаларды унификациялау тетігі ретінде көрініс табады.

Германияның қылмыстық құқығында компьютерлік қылмыстардың жүйеленуі ұзақ мерзімді эволюция нәтижесінде бірнеше ірі блоктар бойынша қалыптасқан: экономикалық қылмыстық құқық (манипуляциялар, диверсия, тыңшылық, рұқсатсыз қол жеткізу), зияткерлік меншік, мемлекеттік ақпараттық қауіпсіздік және қылмыстық-процестік реттеу. Неміс құқықтық доктринасы «деректерді» құқықпен қорғалатын дербес құқықтық игілік ретінде таниды және электрондық өңдеуді тек құрал емес, қорғау нысаны ретінде қарастырады. Бұл ұстаным зерттеуде ұсынылған саралау моделіндегі «asset/data» өлшемінің дербес маңыздылығын негіздейді [6].

Қытай Халық Республикасының Қылмыстық кодексі (285–288-баптар) ақпараттық жүйелерге рұқсатсыз ену, жүйенің қалыпты жұмысына кедергі келтіру, деректерді заңсыз өзгерту және вирустарды тарату әрекеттерін жеке құрамдар ретінде нақтылайды [2]. Зардаптың ауырлығы жаза түрі мен шегін айқындауда негізгі критерий болып табылады. 2016 жылғы «Киберқауіпсіздік туралы» заң және оған ілеспе нормативтік актілер деректерді ҚХР аумағында сақтау, нақты сәйкестендіру (real-name identification) және цифрлық платформалардың жауаптылығын арттыру қағидатын бекітеді [7]. Мұндай тәсіл профилактикалық бағытты институционалдандырып, жеке деректерді қорғау мен сөз бостандығы арасындағы теңгерім мәселесін өзектендіреді.

Испанияның Қылмыстық кодексі дәстүрлі қылмыс құрамдарын цифрлық кеңістікке бейімдеп, зияткерлік меншікке, коммерциялық құпияға және шектеулі қолжетімді ақпаратқа қарсы әрекеттерді киберқылмыстар санатына енгізу арқылы құқықтық регламентацияны кеңейтеді [8]. Жапонияның құқықтық жүйесі киберқылмыстарды статистикалық және практикалық тұрғыдан екі негізгі топқа бөліп, қолдануға ыңғайлы типологияны қалыптастырған [9].

АҚШ-тың 1984 жылдан бастап бірнеше рет жаңартылған Computer Fraud and Abuse Act (CFAA) заңы рұқсатсыз қол жеткізу, компьютерлік алаяқтық, тыңшылық, қорғалған компьютерлерге зиян келтіру және бопсалау әрекеттерін қамтитын кең ауқымды құқықтық шеңберді айқындайды [10]. Санкция деңгейі келтірілген залалдың мөлшері мен ұлттық қауіпсіздік инфрақұрылымына төнген

қатердің дәрежесіне байланысты сараланады. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA) маңызды инфрақұрылымды қорғаудың институционалдық тетігі ретінде қызмет атқарады [11].

Ұлыбританияның Computer Misuse Act (1990) және Terrorism Act (2000) актілері ақпараттық жүйелердің жұмысына заңсыз араласу әрекеттерін терроризммен байланыстырып, күшейтілген жауапкершілік режимін белгілейді [12].

Біріккен Араб Әмірліктерінің №5 заңы (2012) үш негізгі құрамдық блоктан тұрады: рұқсатсыз ену, фишинг және электрондық құжаттарды қолдан жасау; қаржы, бедел және тыңшылыққа қатысты ауыр құрамдар; сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік мүдделерге бағытталған әрекеттер [13].

Осы салыстырмалы талдау нәтижесінде әзірленген модельде «мақсат белгісі» (терроризм, тыңшылық, диверсия және т.б.) құрамның квалификациялаушы элементі ретінде қарастырылуы қажет деген тұжырым қалыптасты. Мұндай тәсіл киберқылмыстарды саралауда объективтік және субъективтік белгілердің өзара үйлесімділігін қамтамасыз етіп, прокурорлық қадағалаудың дәлдігі мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды жүйелі түрде тоғыз дербес құрамға бөледі (205–213-баптар). Оларға: ақпараттық жүйелерге рұқсатсыз қол жеткізу; ақпаратты заңсыз жою немесе түрлендіру; ақпараттандыру объектілерінің жұмысын бұзу; ақпаратты заңсыз иелену; ақпарат беруге мәжбүрлеу; зиянды бағдарламалық өнімдер мен құралдарды пайдалану немесе тарату; қолжетімділігі шектелген электрондық ресурстарды заңсыз тарату; құқыққа қайшы интернет-қызметтерін ұсыну; сондай-ақ ұялы байланыстың сәйкестендіру кодтары мен құрылғыларына заңсыз әсер ету әрекеттері жатады [14].

Бұл құрамдардың ерекшелігі – олардың аса маңызды ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілеріне қатысты жасалған жағдайларда жауаптылықтың күшейтілуі. Мұндай жағдайларда әрекеттер квалификацияланған құрамдар ретінде сараланып, жаза деңгейі инфрақұрылымның әлеуметтік және экономикалық маңыздылығына сәйкес дифференцияланады.

Ұсынылып отырған құрылымдық модельде объектінің мәртебесі бастапқы классификациялық түйін ретінде алынады. Одан кейін «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» қағидаты бойынша құқыққа қарсы әсер векторы айқындалып, дәлелдемелік логика қауіп деңгейімен сәйкестендіріледі. Бұл тәсіл қылмыстық-құқықтық саралаудың нақтылығын арттырып, прокурорлық айыптау процесінің дәлдігі мен негізділігін қамтамасыз етеді.

Тергеуді жоспарлау матрицасы — ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды тергеу үдерісін құрылымдауға арналған кешенді аналитикалық құрал. Оның мазмұндық құрылымы мына бағыттармен айқындалады:

1.Объект. Тергеудің бастапқы кезеңінде нысанның аса маңызды ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым мәртебесі анықталады. Бұл мәртебе меншік иесінің (оператордың) ресми деректері мен техникалық құжаттамалар арқылы дәлелденеді. «Құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» қағидаты тұрғысынан кез келген компонентке ықпал ету мүмкіндігі бағаланады. Объектінің ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым мәртебесі анықталған жағдайда, ол құқықтық тұрғыдан бағалау кезінде ауырлататын мән-жай ретінде қаралады.

2.Asset/Data (деректер). Тергеу барысында ықпал етілген деректердің нақты түрі белгіленеді. Негізгі дәлелдемелерге резервтік көшірмелер, хеш-суммалар, журналдар мен өзге де цифрлық іздер жатады. Бұл бағыт «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» қағидаты компоненттері бойынша зардаптың сипатын анықтауға және келтірілген залалдың көлемін ғылыми негізде есептеуге мүмкіндік береді.

3.Tool (құрал). Қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде пайдаланылған техникалық немесе бағдарламалық құралдың сипаттамасы талданады. Құралдың сигнатуралары мен артефактілері анықталып, оның жүйенің тұтастығы мен қолжетімділігіне әсер ету дәрежесі бағаланады. Мұндай құралдың қолданылуы құқықтық тұрғыдан «арнайы құрал пайдалану» ретінде бағаланады.

4.Modus (тәсіл). Қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәсілі (рұқсатсыз ену, ақпаратты ұстап қалу, өзгерту, бұғаттау және т.б.) SIEM, IDS, IPS және өзге де оқиға тіркеу жүйелерінің деректері негізінде бекітіледі. Бұл тәсіл «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» қағидаты бойынша әсер векторын дәл анықтап, қылмыстық кодекстің тиісті бабын нақты таңдауға мүмкіндік береді.

5.Content (контент). Заңсыз контенттің (мысалы, балалар порнографиясы, экстремистік материалдар, авторлық құқықты бұзатын файлдар) бар-жоғы сараптамалық зерттеу арқылы анықталады. Бұл компонент, негізінен, құпиялылыққа қатысты зардаптарды айқындайды және кей жағдайларда өзге құрамдармен (зияткерлік меншікке қол сұғу, адамгершілікке қарсы қылмыстар) тоғысуы мүмкін.

Ұсынылып отырған мазмұндық тәсіл тергеу кезеңінде дәлелдемелік олқылықтардың алдын алуға және оларды уақтылы жоюға мүмкіндік береді. Сонымен бірге «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» қағидаты әсерінің сапалық және сандық параметрлерін жүйелі айқындау арқылы іс материалдарын құрылымдау мен құқықтық саралаудың дәлдігін арттырады. Бұл тәсіл ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар бойынша прокурорлық қадағалаудың тиімділігін күшейтетін қолданбалы ғылыми нәтиже болып табылады.

Зерттеу нәтижелері криптовалюта айналымына байланысты құқық бұзушылықтарды дербес қылмыстық-құқықтық категория ретінде танудың ғылыми және практикалық негізін көрсетті. Криптовалютаның технологиялық өзегі — блокчейн немесе бағытталған граф құрылымы, консенсус алгоритмдері, ашық кілт инфрақұрылымы (PKI) және тізбекті хештеу тетігі — транзакциялардың ашық әрі псевдонимді сипатын айқындайды. Бұл ерекшелік дәстүрлі дәлелдемелік құралдардың жеткіліксіздігін аңғартып, цифрлық іздерді тіркеу мен тексерудің жаңа әдістерін енгізуді талап етеді [15].

Криптовалютаның ұғымдық тұрақтануы мен нарықтық дамуы оны қосарлы құқықтық феномен ретінде сипаттайды: экономикалық актив әрі азаматтық айналым объектісі бола отырып, ол қылмыстық құрал немесе кіріс көзіне айналуы мүмкін [16]. Mt. Gox, Silk Road, Bitfinex істері криптовалюталық құқық бұзушылықтардың трансұлттық және жасырын сипатын дәлелдеп, биржалық инфрақұрылым мен миксерлердің рөлін айқындады. Еуропалық зерттеулер виртуалды валюталардың терроризмді қаржыландыру мен ұйымдасқан қылмыс саласында қолданылу тәуекелін атап өтіп, реттеу мен бақылауды күшейту қажеттігін негіздеді.

Осы эмпириялық база негізінде әзірленген модель криптоактивтерге қатысты қылмыстық әрекеттердің *toolchain*және *modus* элементтерін нақтылап, дәлелдемелердің тізбектілігін (*chain of custody*) қамтамасыз етуге бағытталды. Бұл мақсатта блокчейн-хештер, түйін операторларының журналдары, VASP субъектілерінің KYC/AML деректері мен платформалық API жазбалары кешенді түрде пайдаланылды [17]. Мұндай тәсіл криптовалюталық операцияларды тергеуде цифрлық дәлелдемелердің сенімділігі мен трассабельдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Талдау нәтижесінде үш негізгі нормативтік-құқықтық ұсыныс әзірленді:

1.Mixing/tumbling, privacy-coin және Defi-манипуляциялар сияқты әрекеттерге арналған дербес қылмыстық құрамдарды енгізу қажеттілігі. Бұл шаралар криптоэкономикадағы ақшаны жылыстату мен ағынды жасыру механизмдерін құқықтық тұрғыдан нақтылауға бағытталады [18];

2.VASP субъектілеріне қатысты KYC/AML және міндетті хабарлау (SAR/STR) талаптарын қатаңдату және нақтылау, бұл криптовалюталық платформалар мен құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын институционалдық деңгейде күшейтеді;

3.Цифрлық дәлелдемелердің chain-of-custody стандарты мен таймстамп, хеш-пег, мульти-қолтаңба сияқты механизмдерді процессуалдық тұрғыда бекіту, бұл дәлелдемелердің түпнұсқалығы мен тұтастығын қамтамасыз етеді [19].

Осылайша, зерттеу криптовалюталық экожүйені құқықтық реттеуді жетілдіру және цифрлық дәлелдемелерді жинау, сақтау, бағалау тетіктерін жаңғыртудың тұжырымдамалық негізін қалыптастырды.

Алдыңғы зерттеулерде ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар негізінен нормативтік регламентация мен техникалық феноменология тұрғысынан жеке талданған. Бұл зерттеу аталған аспектілерді біріктіріп, «evidence-by-design» тәсілі арқылы олардың өзара сабақтастығын тұтас концептуалдық модель шеңберінде жүйелендірді. Модельдің әрбір өлшемі (объект, дерек, құрал, тәсіл, контент) нақты дәлелдемелік артефактпен сәйкестендіріліп, «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» векторы залал түрімен кодификацияланады, ал объектінің мәртебесі қылмыстық-құқықтық бағалау деңгейімен тікелей сәйкестенеді.

«Зерттеудің ғылыми жаңалығының маңызды қыры — криптовалюталық экожүйені дербес қылмыстық-құқықтық домен ретінде қарастыру және оны нормативтік-концептуалдық модель арқылы жүйелендіру болып табылады. Мұндай тәсіл бұрынғы фрагменттік талқылауларды біртұтас аналитикалық және реттеушілік құрылымға біріктіріп, ақпараттық және қаржылық технологиялар түйісінде туындайтын жаңа қылмыстық әрекеттердің құқықтық табиғатын кешенді бағалауға мүмкіндік берді. Бұл ретте, алғаш рет кең аудиторияға криптовалюта концепциясын таныс еткен Andy Greenberg-дің “Crypto Currency” мақаласында көрсетілген криптовалютаның технологиялық және институционалдық ерекшеліктері - децентрализация, мемлекет-банктер жүйесінен тәуелсіздігі, ашық-кодты негізде құрылуы - заңнамалық саралау үшін жаңа құқықтық шеңберді қажет ететіндігін дәлелдейтін бастапқы теоретикалық негіз ұсынады [20].

Зерттеудің айрықша ғылыми жаңалығының бірі — прокурорлық қадағалауды орталықтандыру қағидатынұсыну және оны іске асырудың құралдық негізін қалыптастыру болып табылады. Тергеу мен айыптаудың дәлелдемелік логикасын біріздендіру мақсатында стандартталған чек-парақтар мен процессуалдық тәуекел картасы әзірленді. Бұл тетіктер прокурордың ақпараттық технологиялар саласындағы істер бойынша процестік шешім қабылдау сапасын арттырып, дәлелдемелерді бағалау мен құқықтық саралау кезінде тәуекелге негізделген қадағалау моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу шеңберінде кейбір эмпирикалық кейстердің талдауы ашық дереккөздермен шектелді, бұл құпия материалдарға қолжетімсіздік салдарынан жекелеген тұжырымдардың индуктивтік деңгейде қалуына әкелді [21]. Мұндай шектеу ақпараттық қауіпсіздік пен қылмыстық іс жүргізу құпиясын сақтау талаптарымен айқындалады.

Халықаралық құқықтың жоғары динамикасы мен киберреттеу тетіктерінің жиі жаңартылуы зерттеу моделін мерзімді қайта қарауды және жаңартуды талап етеді. Бұл қажеттілік, әсіресе, Будапешт конвенциясы мен оған қосымша хаттамалардың эволюциясымен, сондай-ақ трансұлттық киберқылмыстарды тергеудегі юрисдикциялық үйлестірудің күрделенуімен тікелей байланысты.

Криптоактивтер экожүйесіндегі технологиялық инновациялар — L2 протоколдары, zk-технологиялар және cross-chain бридждер — дәлелдемелерді жинау мен тексерудің дәстүрлі тәсілдеріне жаңа әдіснамалық талаптар қояды. Бұл үрдіс дәлелдемелік әдістердің үздіксіз эволюциясын, соның ішінде блокчейн транзакцияларын верификациялау мен смарт-келісімшарттарды саралау тетіктерін жетілдіруді қажет етеді.

Қолданбалы тұрғыда зерттеу ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым (АКИ) істерінде инфрақұрылым операторларын процессуалдық стандарттардың міндетті қатысушылары ретінде тану қажеттігін негіздейді. Мұндай тәсіл дәлелдемелердің сақталуы мен қолжетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Құпиялылық пен қауіпсіздік арасындағы теңгерімді сақтау мақсатында «минималды өңдеу» және «дәлелдемеге бағытталған өңдеу» қағидаларын нормативтік деңгейде бекіту ұсынылады [22]. Мұндай тәсіл Ұлыбританияның Terrorism Act 2000 (Article 1–18) актісінде террористік әрекеттерге қатысты деректерді жинау, сақтау және пайдалану тәртібі бойынша көзделген құқықтық талаптарға ұқсас, яғни тергеу мүдделерін қамтамасыз етумен қатар жеке деректерді қорғаудың институционалдық тетіктерін нығайтуға мүмкіндік береді. Аталған қағидалар прокурорлық және тергеу тәжірибесінде деректермен жұмыс істеудің құқықтық айқындылығын арттырып, жеке деректерді қорғау жүйесін жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Зерттеу нәтижелері ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды тергеу мен прокурорлық қадағалау жүйесін жетілдірудің негізгі стратегиялық бағыттарын айқындады.

Біріншіден, ұлттық типологияны жаңғырту ұсынылады. Бұл ретте Будапешт конвенциясының 2–5-баптарына сәйкес келетін базалық құрамдарға техникалық және процессуалдық индикаторларды енгізу қажет. Мысалы, «жүйеге заңсыз араласу» құрамында SIEM/IDS журналдарының мәртебесі мен форензикалық тұтастық талаптарын белгілеу құқықтық саралаудың нақтылығын арттырып, дәлелдемелердің сенімділігін күшейтеді.

Екіншіден, виртуалды активтер қызметін көрсетуші провайдерлер (VASP) мен онлайн-платформалардың жауапкершілік шеңберін кеңейту қажет. Бұл бағытта KYC/AML рәсімдерін, журнал жүргізу мен инциденттер туралы міндетті хабарлау жүйесін, сондай-ақ санкциялық режим мен тәуекелге негізделген қадағалау тетіктерін енгізу Еуропалық Одақтың 2016 жылғы регламенттерімен үйлесіп, криптоактивтер нарығын құқықтық тұрақтандыруға ықпал етеді.

Үшіншіден, chain-of-custody (дәлелдемелер тізбегін сақтау) стандартын жетілдіру қажет. Дәлелдемелердің түпнұсқалығын қамтамасыз ету үшін таймстамптау, хеш-пег технологияларын пайдалану, тәуелсіз куәландыру тетіктерін енгізу және зертханалар қызметін ISO/IEC 17025 стандартымен үйлестіру ұсынылады. Бұл сотта дәлелдемелердің мойындалуын және процессуалдық адалдықты қамтамасыз етеді.

Төртіншіден, институционалдық деңгейде ұлттық үйлестіру орталығын дамыту қажет. Мұндай құрылым АҚШ-тағы Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA) үлгісі бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимылды, ақпарат алмасуды және инциденттерге жедел әрекет етуді қамтамасыз етуі тиіс.

Бесіншіден, прокурорлық қадағалаудың әдістемелік негізін жетілдіру мақсатында стандартталған чек-парақтар әзірленді. Олар тоғыз типтік құрам бойынша минималды дәлелдеме талаптарын,

«құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» әсер картасын және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым мен криптоарналарға арналған модульдерді қамтиды. Бұл құралдар дәлелдеу логикасын құрылымдауға және прокурорлық қадағалаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында модельдің қолданбалы жарамдылығын бағалау мақсатында үш типтік эмпирикалық сценарий талданды. Әр сценарий ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстардың нақты түріне, олардың техникалық артефактыларына және «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» триадасына әсер векторына негізделді.

Сценарий A — рұқсатсыз қол жеткізу (ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым контексінде). Қылмыстық әрекет сыртқы желілік шабуыл арқылы жүзеге асқан. Тергеу барысында WAF/IDS журналдары, VPN-іздері және брутфорс артефактылары негізгі дәлелдемелік дереккөздер ретінде қолданылды. «Құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» триадасының «құпиялылық» компонентіне тікелей әсер етілгені анықталды. Ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектісінің мәртебесі ауырлататын мән-жай ретінде танылып, SIEM және NetFlow деректерінің үйлесімді талдауы айыптау диспозициясының дәлдігін қамтамасыз етті.

Сценарий B — деректерге араласу және жүйенің жұмыс істеуіне кедергі келтіру (бұлттық инфрақұрылым). Қылмыстық әрекет инсайдерлік сипатта болған. Негізгі дәлел көздері ретінде идентификация және қолжетімділікті басқару (IAM) журналдары, өзгерістерді басқару жазбалары және оркестрация логтары пайдаланылды. «Құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» триадасының векторы тұтастық пен қолжетімділікке бағытталған. Immutable-log (өзгермейтін журнал) архитектурасын қолдану дәлелдемелердің сенімділігін арттырып, процессуалдық дауларды қысқартуға мүмкіндік берді.

Сценарий C — криптовалюталық алаяқтық (дезентрализденген биржа және миксерлер арқылы). Фишингтік шабуыл және криптовалюталық миксерлерді пайдалану арқылы жасалған күрделі алаяқтық тізбегі талданды. Дәлелдемелер блокчейн-транзакцияларын трассалау, VASP субъектілерінің KYC деректері және браузерлік форензика нәтижелері негізінде қалыптастырылды. «Құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» триадасының әсері құпиялылық пен тұтастық компоненттерін қамтыды. Транзакциялық графты биржа және кастодиан операторларының жауаптарымен валидациялау айғақтардың соттағы дәлелдік күшін күшейтті.

Үш сценарийдің салыстырмалы талдауы ақпараттық қылмыстарды дәлелдеу процесінде техникалық журналдардың, блокчейн-артефактылардың және бұлттық инфрақұрылым жазбаларының маңызын айқындап, прокурорлық қадағалауда дәлелдемелік тізбекті формалдандырудың тиімді әдістерін негіздеді.

Зерттеу көпөлшемді модельді «құпиялылық–тұтастық–қолжетімділік» векторларымен және дәлелдемелік артефакт-картамен интеграциялау арқылы ақпараттық қылмыстарды саралаудың жаңа ғылыми тәсілін ұсынды. Криптоэкожүйеге арналған дербес құрамдар пакетін нормативизациялау және прокурорлық қадағалау үшін стандартталған чек-парақтар мен тәуекел картасын әзірлеу — модельдің түбегейлі жаңалықтарының бірі болып табылады.

Модель тергеу мен айыптау стратегиясын жоспарлауды жетілдіруге, дәлелдемелерді жинау–сақтау–ұсыну циклін стандарттауға, ведомствоаралық үйлестіруді күшейтуге және соттағы дәлелдің тұрақтылығын арттыруға бағытталған. Зерттеу нәтижелері zero-knowledge және privacy-preserving технологиялар жағдайында дәлелдемелік стандарттарды бейімдеу, AI-негізделген контенттің түпнұсқалығын процессуалдық тұрғыдан дәлелдеудің үлгілерін әзірлеу, cross-border e-evidence аясында модельдік өтініш-пакеттер дайындау, АКИ-дің юрисдикциялық режимін технологиядан бейтарап нормалармен нақтылау және киберқылмыс залалын эконометрикалық тұрғыда бағалау әдістемесін сынақтан өткізу сияқты практикалық бағыттарды қамтиды.

Ұсынылған көпөлшемді модель халықаралық стандарттар мен ұлттық құқықтық ерекшеліктерді интеграциялай отырып, киберқылмыстарды саралаудың жүйелі әрі дәлелдемеге бағдарланған тәсілін ұсынады. Будапешт конвенциясының қағидаттары, ITU және ТМД үлгілік шешімдері, сондай-ақ Германия, Қытай, Испания, Жапония, АҚШ, Ұлыбритания, БАӘ тәжірибесі модельдің әмбебап бейімделу әлеуетін дәлелдейді.

Қазақстан жағдайында тоғыз құрамдық архитектураны ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның фокус процессуалдық стандарттармен және цифрлық дәлелдеме инфрақұрылымымен толықтыру қылмыстық-құқықтық ықпал ету тиімділігін арттырады [14]. Криптоактивтер саласындағы нормативизация және VASP субъектілеріне қойылатын талаптарды нақтылау құқықтық айқындық пен тәуекелдерді төмендетуге бағытталған маңызды институционалдық қадам болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды қылмыстық-құқықтық тұрғыдан саралаудың көпөлшемді моделін қолдану осы санаттағы құқықбұзушылықтардың құқықтық табиғатын неғұрлым жүйелі және дәл бағалауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Бұл тәсіл қылмыс объектісін, затын, тәсілін және контентін өзара байланысты өлшемдер ретінде қарастырып, дәлелдемелерді жинау мен талдаудың логикалық құрылымын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай әдістемелік негіз ақпараттық қылмыстарды тергеу мен прокурорлық қадағалаудың тиімділігін арттыруда қолданбалы мәнге ие.

Салыстырмалы-құқықтық талдау нәтижесінде Будапешт конвенциясының нормалары, АҚШ-тың Computer Fraud and Abuse Act (CFAA) ережелері және Қытай Халық Республикасының киберқауіпсіздік заңнамасы ұлттық құқықтық тәжірибеге бейімдеуге болатын бірқатар үлгілік шешімдерді ұсынатыны анықталды. Бұл халықаралық тәжірибе ақпараттық құқықбұзушылықтармен күресте бірыңғай стандарттарды қалыптастыру мен трансшекаралық ынтымақтастықты күшейтудің маңызын дәлелдейді.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 205–213-баптары ақпараттық технологиялар саласындағы базалық құрамдарды қамтитыны анықталды, алайда криптовалюта және блокчейн негізіндегі жаңа құқықбұзушылықтардың пайда болуы құқықтық реттеуді жаңғыртуды қажет етеді. Осыған байланысты ұлттық қылмыстық заңнамада цифрлық активтер мен виртуалды экожүйелерге қатысты арнайы нормалар енгізу ұсынылады. Бұл жаңа құқықтық құбылыстарды нақты айқындап, құқыққолдану тәжірибесіндегі түсінбеушіліктерді азайтады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеу іс жүзінде ең әлсіз буын болып отыр. Сондықтан процессуалдық деңгейде дәлелдемелерді жинау, сақтау және ұсыну стандарттарын (forensic protocols, chain-of-custody талаптары) біріздендіру қажет. Мұндай регламенттер тергеу мен сот тәжірибесінде дәлелдемелердің түпнұсқалығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Прокурорлық қадағалау институтының тиімділігін арттыру мақсатында ақпараттық қылмыстар бойынша типтік дәлелдеме карталары мен тәуекелге негізделген чек-парақтар әзірлеу ұсынылады. Бұл құралдар айыптау дәлелдемелерінің логикалық және процессуалдық тұрақтылығын арттыруға, сондай-ақ тергеу сапасын бағалаудың бірыңғай критерийлерін енгізуге мүмкіндік береді.

Кадрлық және институционалдық аспектілер тұрғысынан құқық қорғау органдарының мамандануын күшейту, киберсараптама инфрақұрылымын дамыту және халықаралық тәжірибе алмасуды жүйелеу қажеттілігі айқындалды. Бұл қадамдар ақпараттық қылмыстарды анықтау мен дәлелдеудің практикалық деңгейін жаңа сапаға көтереді.

Болашақ зерттеулер бағытында цифрлық құқықтың динамикасына сәйкес қылмыстық-құқықтық нормалардың бейімделгіштігін модельдеу, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымдарға жасалатын шабуылдардың әлеуметтік және экономикалық салдарын сандық тұрғыда бағалау өзекті болып табылады.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды қылмыстық-құқықтық тұрғыдан саралауда жүйелі, дәлелдемеге бағдарланған тәсілдің тиімділігін дәлелдеді. Ұсынылған тұжырымдар ұлттық құқықтық саясат пен прокурорлық қадағалау тәжірибесін жетілдіруге нақты үлес қосуға бағытталған және киберқылмыстарға қарсы іс-қимылдың ғылыми-негізделген стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Компьютерлік қылмыс туралы конвенция. Будапешт, 23 қараша 2001 ж. 2-5. Европалық келісімдер сериясы - № 185. [Электрондық ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556 (қаралу уақыты 01.01.2025).

2 Қытай Халық Республикасының Қылмыстық кодексі. 1979 жылғы 1 шілдеде бесінші ҚҰП екінші сессиясында қабылданды. 1997 жылғы 14 наурыздағы сегізінші ҚҰП бесінші сессиясында түзетулер енгізілді. Б. 285-288. [Электрондық ресурс] – URL: https://ru.china-embassy.gov.cn/rus/zfhz_0/zgflyd_ (қаралу уақыты 01.01.2025).

3 Н.Билтон. Киберпреступник №1. История создателя подпольной сетевой империи / [пер. с англ.]. – Москва : Эксмо, 2017. – 448 с.

4 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 03.07.2024 ж. № 226-V ҚРЗ. (31.08.2024 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (қаралу уақыты: 01.01.2025).

5 Модельный Уголовный кодекс для государств - участников Содружества Независимых Государств от 17 февраля 1996 года. Ст. 286-292. [Электрондық ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30074120 (қаралу уақыты: 11.01.2025)

6 Momsen C. Relevance of Data Security and Data Protection in Companies from the Perspective of Criminal Law // *Handbook Industry 4.0*. Berlin: Springer, 2022. P. 41–71. [Электрондық ресурс] – URL: https://www.springerprofessional.de/en/relevance-of-data-security-and-data- (қаралу уақыты: 11.01.2025)

7 Қытай Халық Республикасының киберқауіпсіздік туралы заңы 2017 жылғы 1 маусымдағы [Электрондық ресурс] – URL: http://www.npc.gov.cn/npc/index.html (қаралу уақыты 01.01.2025).

8 Испанияның Қылмыстық кодексі (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, Código Penal). 25.11.1995 ж. қабылданған, 2017 жылға дейінгі өзгерістер мен толықтыруларымен. Б. 270-598. [Электрондық ресурс]. — URL: https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf (қаралу уақыты: 01.01.2025).

9 Морозов Н.А. Борьба с компьютерной преступностью в Японии. Общество и право. 2014. № 2 (48) — С.141-145.

10 Computer Fraud and Abuse Act of 1984. 98th Congress (1983-1984). [Электрондық ресурс] – URL: https://www.congress.gov/bill/98th-congress/senate-bill/2864/text (қаралу уақыты 01.01.2025).

11 Cybersecurity and Infrastructure Security Agency Act of 2018 [Public Law 115–278] [This law has not been amended] [Электрондық ресурс] – URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-15296/pdf/COMPS-15296.pdf (қаралу уақыты 01.09.2025).

12 Computer Misuse Act 1990 (United Kingdom): with the latest amendments and additions up to 2017, Articles 1–13 [Электрондық ресурс] – URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/18/contents (қаралу уақыты 11.02.2025).

13 Federal Decree-Law No. 5 of 2012 on Combating Cybercrimes, Article 1-51. [Электрондық ресурс] – URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/13909 (қаралу уақыты 01.02.2025).

14 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 03.07.2024 ж. № 226-V ҚРЗ. (31.08.2024 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm (қаралу уақыты: 01.02.2025).

15 Рисс В.И. К вопросу о коллективных валютах или частных деньгах. сборник статей победителей VIII Международной научно-практической конференции: в 3 частях. Том Часть 2. Экономика, управление и право: инновационное решение проблем. Пенза. – 2017. С. 21-23.

16 Что такое волатильность криптовалют? Просто и понятно // Bitfin.info. — 19.07.2018. [Электрондық ресурс] – URL: https://bitfin.info/4663-chto-takoe-volatilnost/ (қаралу уақыты: 21.02.2025).

17 Мащенко П.Л., Пилипенко М.О. Технология блокчейн и ее практическое применение. Наука, техника и образование. - 2017. - № 2 (32). - С. 61–64.

18 Computer Fraud and Abuse Act (CFAA), 18 U.S.C. § 1030 [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1030?utm (қаралу уақыты: 21.02.2025).

19 Пол В., Майкл К. Эпоха криптовалют: как биткоин и цифровые деньги бросают вызов мировому экономическому порядку. Святого Мартина: - 2015. – 357 с.

20 Greenberg A. Crypto Currency. Forbes. 20.04.2011. [Электрондық ресурс]. - URL: https://www.forbes.com/forbes/2011/0509/technology-psilocybin-bitcoins-gavin (қаралған күні: 01.02.2025).

21 Котенко М.А. Криминал вокруг криптовалют, самые громкие около-криптовалютные преступления! // Цифровой суверенитет и кибербезопасность: Материалы Четвертого международного транспортно-правового форума. [Электрондық ресурс] — URL: https://ui-miit.ru/files/docs/forum_tssik_sbornik_2022.pdf (қаралу уақыты: 01.09.2025).

22 Terrorism Act 2000. UK Public General Acts. 2000 c. 11. Article 1-18. [Электрондық ресурс] – URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11/contents (қаралу уақыты: 01.02.2025).

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

Статья посвящена комплексному анализу теоретических и практических аспектов института прокурорского надзора при расследовании уголовных правонарушений в сфере информационных технологий относящейся к — одной из актуальнейших проблем современной системы правовых отношений. Цель статьи заключается в определении научных основ совершенствования механизмов прокурорского надзора в условиях цифровой эпохи и выработке предложений, направленных на повышение эффективности уголовного процесса. В ходе исследования использован комплекс общенаучных и специально-правовых методов, включая системный анализ, сравнительно-правовой, историко-правовой, статистический и моделирующий подходы. Авторские выводы и положения основаны на всестороннем научном анализе действующего уголовного законодательства Республики Казахстан, а также правового регулирования в Германии, Японии, Китае, Испании и США. В результате исследования уточнены роль и границы прокурорского надзора при расследовании уголовных правонарушений в

сфере информационных технологий, обоснована необходимость внедрения международных стандартов работы с цифровыми доказательствами, основанных на принципе «chain of custody». Отмечена значимость совершенствования требований KYC/AML в отношении криптовалют и иных цифровых активов, а также укрепления межведомственного взаимодействия по делам данной категории. Полученные результаты направлены на совершенствование деятельности правоохранительных органов, гармонизацию национального законодательства в сфере информационной безопасности с международными стандартами и формирование нового формата прокурорского надзора при расследовании уголовных правонарушений в сфере информационных технологий.

Ключевые слова: прокурорский надзор, информационные технологии, киберпреступность, цифровые доказательства, правовое регулирование, международные стандарты.

PROSECUTOR'S SUPERVISION IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY: LEGAL REGULATION AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract

This scientific study is devoted to a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of prosecutorial supervision in the investigation of criminal offenses in the field of information technology — one of the most pressing issues in the modern legal system. The purpose of the article is to determine the scientific foundations for improving prosecutorial oversight mechanisms in the digital era and to develop proposals aimed at enhancing the effectiveness of criminal proceedings. The research employed a set of general scientific and special legal methods, including system analysis, comparative-legal, historical-legal, statistical, and modeling approaches. The author's findings and conclusions are based on a comprehensive scientific study of the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as the legal regulation practices of Germany, Japan, China, Spain, and the United States. As a result of the study, the role and boundaries of prosecutorial supervision in the investigation of criminal offenses in the field of information technology were clarified, and the necessity of implementing international standards for handling digital evidence based on the "chain of custody" principle was substantiated. The importance of improving KYC/AML requirements for cryptocurrencies and other digital assets, as well as strengthening interagency cooperation in investigating such crimes, was emphasized. The research findings aim to improve law enforcement agency performance, harmonize national information security legislation with international standards, and shape a new format for prosecutorial supervision in the investigation of criminal offenses in the field of information technology.

Keywords: prosecutorial supervision, information technologies, cybercrime, digital evidence, legal regulation, international standards.

REFERENCES

1 Kömpüterlık qylmys turaly konvensia. Budapeşt, 23 qaraşa 2001 j. 2-5. Europalyq kelısımder seriasy - № 185. *[Convention on Cybercrime. Budapest]*, – No. 185. - Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556 [in Kazakh] (accessed 01.01.2025).

2 Qytai Halyq Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı. *[Criminal Code of the People's Republic of China]*.1979 jylğy 1 şıldede besınşı QŪP ekınşı sesiasynda qabyldandy. 1997 jylğy 14 nauryzdağy segızınşı QŪP besınşı sesiasynda tüzetuler engızıldı. P.285–288. - Available at: - URL: https://ru.china-embassy.gov.cn/rus/zfhz_0/zgflyd [in Kazakh] (accessed 01.01.2025).

3 N.Bilton. Kiberprestupnik №1. İstoria sozdatelä podpölnoi setevoi imperii. *[The Story of the Creator of an Underground Network Empire]* / [per. s angl.]. – Moskva : Eksmo, 2017. – 448 p. [in Russian].

4 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı. *[Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated]*. 03.07.2024 j. № 226-V QRZ. (31.08.2024 j. jağdai boiynşa özgerıster men tolyqtyrularmen). - Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm [in Kazakh] (accessed 01.01.2025).

5 Modelnyi Ugolovnyi kodeks dlä gosudarstv - uchastnikov Sodrujestva Nezavisimyh Gosudarstv ot 17 fevralä 1996 goda. [Model Criminal Code for the Member States of the Commonwealth of Independent States of 17 February 1996. Articles 286–292.]St. 286-292. - Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30074120 [in Russian]. (accessed 11.01.2025).

6 Momsen, C. Relevance of Data Security and Data Protection in Companies from the Perspective of Criminal Law // Handbook Industry 4.0. Berlin: Springer, 2022. P. 41–71. - Available at: – URL: https://www.springerprofessional.de/en/relevance [in English] (accessed 11.01.2025).

7 Qytai Halyq Respublikasynyñ kiberqauıpsızdık turaly zañy [Cybersecurity Law of the People's Republic of China]2017 jylğy 1 mausymdağy., 2017. - Available at: – URL: http://www.npc.gov.cn/npc/index.html [in Kazakh] (accessed 01.01.2025).

8 İspanianyñ Qylmystyq kodeksı [Criminal Code of Spain] (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, Código Penal). 25.11.1995 j. qabyldanğan, 2017 jylğa deiıngı özgerıster men tolyqtyrularymen. B.270-598. P. 270-598. - Available at: – URL: https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf [in Kazakh] (accessed 01.01.2025).

9 Morozov N.A. Börba s kömpüternoi prestupnöstü v İaponii. [Combating Computer Crime in Japan]. Obşestvo i pravo. 2014. № 2 (48) —P. 141–145. [in Russian].

10 Computer Fraud and Abuse Act of 1984. 98th Congress (1983–1984). - Available at: – URL: https://www.congress.gov/bill/98th-congress/senate-bill/2864/text [in English] (accessed 01.01.2025).

11 Cybersecurity and Infrastructure Security Agency Act of 2018 [Public Law 115–278]. [This law has not been amended]. - Available at: – URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-15296/pdf/COMPS-15296.pdf [in English] (accessed 01.01.2025).

12 Computer Misuse Act 1990 (United Kingdom), with the latest amendments and additions up to 2017. Articles 1–13. - Available at: – URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/18/contents [in English] (accessed 11.02.2025).

13 Federal Decree-Law No. 5 of 2012 on Combating Cybercrimes, United Arab Emirates. Articles 1–51. - Available at: – URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/13909 [in English] (accessed 01.02.2025).

14 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı. [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. 03.07.2024 j. № 226-V QRZ. (31.08.2024 j. jağdai boiynşa özgerıster men tolyqtyrularmen). - Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm [in Kazakh] (accessed 01.02.2025).

15 Riss V.İ. K voprosu o kolektivnyh valütah ili chastnyh dengah. [On the Issue of Collective Currencies or Private Money]. sbornik statei pobeditelei VIII Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii: v 3 chastäh. Tom Chäst 2. Ekonomika, upravlenie i pravo: innovasionnoe reşenie problem. Penza. – 2017. P. 21-23. [in Russian].

16 Chto takoe volatilnöst kriptovalüt? Prosto i ponätno. [What is Cryptocurrency Volatility? Simple and Clear]. Bitfin.info. — 19.07.2018. - Available at: – URL: https://bitfin.info/4663-chto-takoe-volatilnost/ [in Russian]. (accessed 21.02.2025).

17 Maşenko P.L., Pilipenko M.O. Tehnologia blokchein i ee prakticheskoe primenenie. [Blockchain Technology and Its Practical Application]. Nauka, tehnika i obrazovanie. - 2017. - No. 2 (32). P. 61–64. [in Russian].

18 Computer Fraud and Abuse Act (CFAA), 18 U.S.C. § 1030. [Computer Fraud and Abuse Act (CFAA)] - Available at: – URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1030?utm [in English] (accessed 21.02.2025).

19 Pol V., Maikl K. Epoha kriptovalüt: kak bitkoin i sifrovye dengi brosaiut vyzov mirovomu ekonomicheskomu porädku. The Age of Cryptocurrency: How Bitcoin and Digital Money Are Challenging the Global Economic Order]. Svätogo Martina: - 2015. –357 p. [in Russian].

20 Greenberg, A. Crypto Currency. Forbes. 20.04.2011. - Available at: – URL: https://www.forbes.com/forbes/2011/0509/technology-psilocybin-bitcoins-gavin-andresen-crypto-currency.html [in English] (accessed 01.02.2025).

21 Kotenko M.A. Kriminal vokrug kriptovalüt, samye gromkie okolo-kriptovalütnye prestuplenia [Crime Around Cryptocurrencies: The Most High-Profile Crypto-Related Crimes] // Sifrovoi suverenitet i kiberbezopasnöst: Materialy Chetvertogo mejdunarodnogo transportno-pravovogo foruma. - Available at: – URL: https://ui-miit.ru/files/docs/forum_tssik_sbornik_2022.pdf [in Russian]. (accessed 01.02.2025).

22 Terrorism Act 2000. UK Public General Acts. 2000 c. 11. Articles. P.1–18. - Available at: – URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11/contents [in English] (accessed 01.02.2025).

Information about the authors:

Ermek Nurmaganbet - Candidate of Juridical Sciences, PhD, Professor of the Department of Law, Caspian University of Engineering and Technology named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: yermek.nurmaganbet@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6248-2429

Renat Shaikhadenov - PhD, Associate Professor of the Department of Law, Caspian University of Engineering and Technology named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Renat.shaikhadenov@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8056-9798

Akylbek Konyssov – **corresponding author**, Master of Laws, PhD Student, Ahmet Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: akylbek.konyssov@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3476-1986

Информация об авторах:

Ермек Нурмаганбет – к.ю.н., PhD, профессор кафедры «Правоведение», Каспийский университет инжиниринга и технологий имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: yermek.nurmaganbet@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6248-2429

Ренат Шайхаденов – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Правоведение», Каспийский университет инжиниринга и технологий имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: Renat.shaikhadenov@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8056-9798
Акылбек Конысов – **основной автор**, м.ю.н., докторант PhD, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан
E-mail: akylbek.konyssov@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3476-1986

Авторлар туралы ақпарат:
Ермек Нұрмағанбет – з.ғ.к., PhD, «Құқықтану» кафедрасының профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: yermek.nurmaganbet@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6248-2429
Ренат Шайхаденов – PhD, «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Renat.shaikhadenov@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8056-9798
Акылбек Конысов – **негізгі автор,** з.ғ.м., докторант PhD, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akylbek.konyssov@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3476-1986

МРНТИ 12.12.13 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.48**
УДК 343.3
JEL K42, F54

Е.С. Шалхаров [1], А.Н. Нартай[1], А.Ұ. Мансуров [1*], О.Б. Досекеев[1]

[1] Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
161200, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: mansa_911@mail.ru

БАРЛАУ ЖӘНЕ АҢДУ НЕГІЗДЕРІ: ПЕРИМЕТРДЫ КАТЕГОРИЗАЦИЯЛАУ ТЕОРИЯСЫ

Аннотация

Қазіргі халықаралық және ішкі қауіпсіздік ландшафтындағы трансформациялық өзгерістер периметрлік қауіпсіздік жүйелеріне қойылатын құқықтық талаптарды қайта қарау қажеттілігін туындатып отыр. Қазақстанда интеллектуалды бақылау технологияларының енгізілуіне қарамастан, бұл салада кешенді және жүйелендірілген құқықтық база әлі де қалыптаспаған. Бұл құқықтық регламенттеудің фрагменттелген сипатына, терминологиялық тұрғыдан нақтылықтың жоқтығына, өкілетті субъектілер арасындағы үйлесімділіктің әлсіздігіне және процессуалдық дәлелдеу тетіктерінің жеткіліксіздігіне алып келуде. Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасындағы периметрлік қауіпсіздік саласын құқықтық тұрғыдан кешенді зерттеп, халықаралық тәжірибе негізінде тәуекелге негізделген категоризация моделі арқылы құқықтық реформалау жолдарын ұсыну. Зерттеу әдіснамасы формалды-заңдық, салыстырмалы құқықтық, статистикалық және контент-талдау әдістерін қамтиды. Эмпирикалық база ретінде құқық қорғау органдарының ресми статистикасы, сот актілері, ведомстволық нормативтік құжаттар мен пилоттық жобалар нәтижелері пайдаланылды. Нәтижелер Қазақстанда периметрлік қауіпсіздік құқықтың дербес институты ретінде қарастырылмайтынын, бақылау құралдарының дәлел ретінде заңды мәртебесі жоқ екенін және қауіп деңгейін саралау негізінде жіктеудің болмауын көрсетті. Осыған байланысты, көпдеңгейлі құқықтық модель әзірлеу, бейнебақылау және сенсорлық жүйелерден алынатын мәліметтерді процессуалдық дәлел ретінде заңдастыру, субъектілер арасындағы өкілеттіктерді нақтылау ұсынылады. Бұл зерттеу нәтижелері ұлттық заңнаманы жаңғыртуға, құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге және технологиялық қауіпсіздік құралдарын құқықтық ортаға интеграциялауға бағытталған тиімді ұсыныстар ұсынады.

Негізгі сөздер: периметрлік қауіпсіздік, құқықтық реттеу, технологиялар, дәлел, қауіпсіздік, заңнама, құқық қорғау

Кіріспе

Барлау және аңду - бұл қауіпсіздік жүйелерінде шешуші рөл атқаратын операциялық процестердің бірі болып табылады. Бұл бағыттар нысанның қорғанысын қамтамасыз ету мақсатында периметрді жіктеу мен оның құрылымдық элементтерін саралауға негізделеді. Периметрды категоризациялау теориясы стратегиялық бақылау аймақтарын анықтауға, әлеуетті қауіптерді модельдеуге және ақпарат жинау әдістерін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл теория шеңберінде объектінің кеңістіктік шекаралары, қолжетімділік деңгейлері мен бақылау мүмкіндіктері кешенді түрде қарастырылады. Осылайша, барлау және аңду процестері қауіпсіздік жүйелерінің тиімділігін арттырып, сыртқы қатерлерге жедел ден қоюға жағдай жасайды.

Қазіргі жаһандық қауіпсіздік кеңістігінде орын алып отырған динамикалық өзгерістер мен қауіп-қатерлердің күрделене түсуі барлау және аңду жүйелерінің теориялық және практикалық негіздерін қайта қарау қажеттілігін туындатып отыр. Мемлекеттік шекаралардан бастап стратегиялық инфрақұрылымдарға дейінгі нысандар әртүрлі сипаттағы қатерлерге ұшырауы мүмкін, оның ішінде – бақылаусыз аймақтар арқылы жасырын кіру, периметрлік қорғанысты бұзу немесе заманауи технологияларды пайдалану арқылы ақпарат жинау әрекеттері. Осындай жағдайда қауіпсіздік жүйелерінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін кеңістіктік құрылым мен оның ішкі элементтерін ғылыми негізде жіктеу мәселесі өзектілікке ие болуда. Бұл ретте периметрды категоризациялау теориясы – нысан аумағын қауіп деңгейіне қарай саралап, қауіпсіздік шараларын жүйелі түрде ұйымдастыруға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыт ретінде қарастырылады.

Зерттеудің объектісі ретінде нысандардың периметрлік құрылымына негізделген барлау және аңду жүйелерінің ұйымдастыру қағидаттары алынып отыр. Бұл объектіні зерделеу кеңістікті құрылымдау, шекараларды белгілеу және бақылау құралдарын орналастыру секілді қауіпсіздік жүйесінің негізгі компоненттерін жүйелі түрде қарастыруды талап етеді.

Зерттеудің мақсаты – периметрды категоризациялау теориясы негізінде нысандарды барлау және аңду процестерін оңтайландырудың ғылыми-теориялық және әдістемелік негізін қалыптастыру. Осы мақсатқа жету үшін нысан аумағындағы қауіп деңгейлерін анықтау, кеңістіктік талдау негізінде периметрлік шекараларды жіктеу, сондай-ақ бақылау және ақпарат жинау құралдарының тиімді орналасуын қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар ғылыми міндеттер шешіледі.

Зерттеу барысында туындайтын негізгі проблемалардың бірі – қазіргі қолданылып жүрген қауіпсіздік жүйелерінде периметрлік құрылымдарды формалды түрде қарастыру және кеңістіктік жіктеудің жеткілікті деңгейде ескерілмеуі. Бұл өз кезегінде қауіпсіздік шараларының әлсіз тұстарын қалыптастырып, жүйелі мониторинг жүргізу мүмкіндігін шектейді. Сонымен қатар, барлау және аңду процестерін ұйымдастыруда қолданылатын әдістемелердің көпшілігі нақты нысан ерекшеліктерін ескерместен стандартталған тәсілдерге сүйенеді, бұл олардың тиімділігін төмендетеді. Мұндай кемшіліктерді жою үшін қауіптің динамикасын ескеретін, кеңістіктік-функционалдық ерекшеліктерді қамтитын интеграциялық модельдер әзірлеу қажет.

Аталған зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы – оның нәтижелерін нақты қауіпсіздік нысандарында қолдануға болатындығында. Периметрды категоризациялау теориясы барлау және аңду жүйелерін жетілдірумен қатар, заманауи қауіпсіздік технологияларын кеңістіктік жоспарлау, «ақылды қала» жүйелері мен стратегиялық инфрақұрылымды басқару салаларында да қолдануға жол ашады. Осылайша, ұсынылып отырған зерттеу моделі тек қауіпсіздік саласы үшін ғана емес, сонымен қатар басқа да сабақтас салаларда қолданылу әлеуеті жоғары ғылыми бағыт болып табылады.

Қауіпсіздік саласындағы заманауи ғылыми зерттеулер периметрлік қорғау жүйелерін жетілдіру мәселесіне ерекше назар аударады. Lohani және әріптестері (2022) интеллектуалды сенсорларға негізделген периметрлік бұзу әрекеттерін анықтау жүйелеріне шолу жасап, олардың артықшылықтарын, қолдану аймақтарын және техникалық шектеулерін сипаттады. Бұл зерттеу сенсорлық технологиялардың кеңістіктік ұйымдастырылуына қатысты жүйелі сараптама ұсынғанымен, нақты периметрді категоризациялау аспектілерін терең талдамаған [1].

Teixidó, García және Pujol (2021) электромагниттік детекция мен стереокамераларды біріктіретін жүйелерді пайдалану арқылы қорғалатын периметрлерді бақылау әдістерін ұсынды. Олар визуалды бақылау мүмкіндіктерін кеңейтуге басымдық бергенімен, кеңістікті функционалды жіктеу мәселесіне терең үңілмеді [2]. Pitafi және оның авторлық тобы (2024) [3], сондай-ақ Abba және әріптестері (2024) нақты уақыт режиміндегі объектілерді анықтау мен бақылауға бағытталған тәсілдерді салыстырмалы түрде талдап, заманауи бақылау жүйелерінің алгоритмдік негізін күшейтті [4]. Алайда, бұл зерттеулер көбіне техникалық алгоритмдерге шоғырланғандықтан, периметр құрылымын категориялау арқылы қауіп деңгейін саралауға қажетті назар аударылмаған.

Теміржол қауіпсіздігі контексінде Guo және т.б. (2024) барлық ауа райы жағдайында периметр арқылы адам енуін анықтаудың әдіснамасын әзірледі. Бұл зерттеу ерекше ортада бақылау жүргізудің тиімділігін көрсетті, бірақ ол да кеңістіктік құрылымдаудың теориялық негіздеріне жеткілікті түрде тоқталмады [5]. Сонымен қатар, Не және әріптестері (2022) талшықты-оптикалық сенсорлық жүйелерді қолдана отырып, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қос сатылы тану желісін ұсынды [6]. Бұл тәсіл ақпараттық жүктемені тиімді өңдеу мәселесін шешуге бағытталғанымен, периметрлерді ішкі қауіп аймақтары бойынша жүйелеу қажеттілігі ашық күйінде қалды.

Distributed Acoustic Sensing (DAS) технологияларына негізделген зерттеулер (мысалы, Sun [7], Liu et al. [8], Wang, Yu [9], Shang [10], Zhang et al. [11], Lyu [12]) периметрлік қауіпсіздік жүйелерін жетілдіруде маңызды рөл атқаруда. Бұл жұмыстарда талшықты-оптикалық

сенсорлар арқылы бақылау жүргізудің артықшылықтары мен алгоритмдік шешімдері қарастырылған. Алайда аталған зерттеулер кеңістіктік талдаудың негізінде жүзеге асатын периметр категоризациясына қатысты ұстанымдарды толық қамтымайды. DAS технологиясын қолдануда қауіпсіздік оқиғаларын топтастыру мен қауіп деңгейін саралау бағытындағы тәсілдер әлі де болса формализмнен арыла қойған жоқ.

Сонымен қатар, Liu [13], Mehta [14], Abufana [15], Lin және т.б., және әріптестері [16], сондай-ақ Turov және оның командасы [17] талшықты-оптикалық сигналдарды тану, шуды азайту және ерекшеліктерді бөліп алу бағытында алға ілгерілеушіліктерге қол жеткізді. Бұл зерттеулер жүйенің техникалық тиімділігін арттыруға үлес қосқанымен, бақылау аймақтарын қауіп деңгейіне қарай саралау мәселесі өзектілігін сақтап келеді. Сондай-ақ, Vikram және әріптестері [18] жалған дабылдарды болдырмау үшін интеллектуалды сүзгілеу әдістерін ұсынды, бұл сенімділікті арттыруға септігін тигізеді, бірақ периметрлік шекаралардың құрылымдық сипаттамаларын жіктеуге арналмаған.

Жоғарыда аталған еңбектердің көпшілігі сенсорлық технологияларды, оптикалық-талшықты жүйелерді және жасанды интеллект әдістерін тиімді пайдалануға бағытталған. Алайда, периметрлік кеңістікті функционалды және стратегиялық жіктеу, қауіп деңгейіне қарай саралау, сондай-ақ барлау мен аңду процестерін осы негізде ұйымдастыру мәселелері жеткілікті түрде жүйеленбеген. Бұл зерттеулерде көп жағдайда периметр тұтас бірлік ретінде қарастырылып, оның ішкі құрылымдық ерекшеліктері назардан тыс қалып отыр.

Осы орайда, ұсынылып отырған мақалада периметрды категоризациялау теориясын негізге ала отырып, кеңістіктік қауіпсіздік жүйесін құрылымдау мен оңтайландыру мәселесіне ерекше назар аударылады. Зерттеу нақты уақыттағы барлау және аңду процестерін стратегиялық ұйымдастыруға мүмкіндік беретін, қауіп деңгейі мен қолжетімділік шектерін ескеретін кешенді үлгіні ұсынады. Бұл тәсіл жоғарыда аталған зерттеулерде байқалған әдіснамалық олқылықтарды жоюға, сондай-ақ қауіпсіздік жүйелерінің бейімделгіштігі мен тиімділігін арттыруға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Осы ғылыми зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі кешенді көпқырлы тәсілге негізделді, ол құқықтық талдаудың теориялық және эмпирикалық құралдарын, сондай-ақ салыстырмалы-құқықтық, статистикалық және институционалдық әдістерді үйлесімді түрде қолдануға мүмкіндік берді. Зерттеу пәні ретінде периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеу объектісі алынғандықтан, әдістер жүйесі нормативтік актілерді құрылымдық-семантикалық талдаудан бастап, нақты құқық қолдану практикасын эмпирикалық бағалауға дейінгі барлық сатыларды қамтыды.

Зерттеу барысында отандық және шетелдік құқық жүйелері аясында қабылданған ресми нормативтік-құқықтық актілер талданды. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша келесі негізгі құжаттар зерттелді:

– «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңы;

– «Техникалық реттеу туралы» заңы;

– Қылмыстық кодекс (148-бап, 202-бап және т.б.);

– Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс (669-бап);

– Ішкі істер министрлігі, Ұлттық қауіпсіздік комитеті және Төтенше жағдайлар министрлігі бекіткен ведомстволық бұйрықтар мен нұсқаулықтар;

– ҚР СТ техникалық стандарттары (бейнебақылау, сигнал беру, DAS жүйелері және т.б.).

Халықаралық тәжірибені зерттеу үшін Еуропалық Одақ (GDPR және Directive 2008/114/EC), АҚШ (Homeland Security Act), Қытай, Ресей Федерациясы елдерінің салалық заңнамалары мен нормативтік құжаттары пайдаланылды. Барлық актілер контексте салыстырмалы-құқықтық тәсіл негізінде қарастырылды.

Зерттеу әдіснамасы құқық теориясы, әкімшілік және қылмыстық құқық, ақпараттық құқық, қауіпсіздік құқығы және құқық социологиясы сияқты аралас ғылыми салалардың ұстанымдарын қамтыды. Жұмыс барысында қолданылған негізгі әдістер мыналарды қамтыды:

1. Формалды-заңдық әдіс, ол арқылы периметрлік қауіпсіздікке қатысты заң нормаларының мазмұны, құрылымы мен өзара байланысы анықталды;
2. Салыстырмалы-құқықтық әдіс, оның көмегімен түрлі елдердің заңнамалық тәсілдері салыстырылып, Қазақстандағы құқықтық реттеудің ерекшеліктері мен кемшіліктері айқындалды;
3. Жүйелі талдау, яғни құқықтық нормалар мен техникалық регламенттердің ішкі логикасы мен үйлесімділігі бағаланды;
4. Салыстырмалы эмпирикалық әдіс, нақты құқық бұзушылықтар статистикасы талданып, реформаларға дейінгі және кейінгі кезеңдердегі өзгерістер өлшенді;
5. Контент-талдау, ресми статистикалық есептер, сот шешімдері, прокуратура мен ІІМ мәліметтері құрылымдық тұрғыда талданып, сандық көрсеткіштер алынған.

Зерттеу барысында 2018 жылдан 2024 жылдың бірінші жартыжылдығына дейінгі аралықтағы құқық бұзушылықтар туралы ресми статистикалық деректер талданды. Бұл деректер ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің базасынан, ҚР ІІМ ресми сайтынан, сондай-ақ ашық үкімет порталы арқылы алынған.

Сонымен қатар, Астана қаласындағы үш стратегиялық нысанда (халықаралық әуежай, теміржол вокзалы, мұнай қоймасы) жүргізілген пилоттық реформалардың нәтижелері эмпирикалық материал ретінде пайдаланылды. Бұл нысандарда 2021–2023 жылдар аралығындағы құқық бұзушылықтардың саны, сипаттамасы және құқық қорғау органдарының әрекет ету механизмі зерттелді.

Сот практикасына қатысты нақты істер (мысалы, №757/21-4029/2022, №2-7780/2023 және т.б.) анықтамалық талдау әдісімен қарастырылып, сот актілерінің құрылымы, дәлелдеу базасының жеткіліктілігі, процессуалдық рәсімдердің сапасы бағаланды.

Жиналған мәліметтер сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы өңделді. Сандық деректер Excel және SPSS жүйелерінде құрылымдалып, салыстырмалы графиктер мен кестелерге айналдырылды. Ал сапалық интерпретация құқықтық нормалар мен сот шешімдерінің мазмұнын талдауға негізделіп, теориялық тұжырымдармен ұштастырылды.

Зерттеу нәтижелері негізінде әзірленген ұсыныстар эмпирикалық деректерге және құқықтық логикаға негізделіп құрылды, ал олардың ғылыми салмағы халықаралық тәжірибемен салыстыру арқылы бағаланды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Объектілердің – әрі физикалық, әрі виртуалды – периметрлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі кезеңде ғаламдық қауіптер мен құқықбұзушылық әдістерінің технологиялық трансформациясы жағдайында аса өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Әртүрлі мемлекеттерде бұл сала әрқилы заңнамалық актілермен қамтылған, олардың қатарына ұлттық қауіпсіздік туралы заңдар, лаңкестікке қарсы шаралар, техникалық регламенттер, салалық стандарттар және ведомстволық нұсқаулықтар жатады. Мұндай құқықтық реттеу периметрлік бақылау рәсімдерін, рұқсат етілетін бақылау құралдарын, күзет субъектілерінің құқықтарын, сондай-ақ қорғалатын аумақты заңсыз бұзғаны үшін жауапкершілік түрлерін айқындауға бағытталған.

Шетелдік құқық қолдану тәжірибесі құқықтық реттеуде ортақ тәсілдермен қатар, елеулі айырмашылықтардың бар екенін де көрсетеді. Мысалы, АҚШ-та негізінен технологиялық аспектілер мен жеке меншік қауіпсіздікке басымдық беріледі. Ал Еуропалық одақ елдерінде басты назар қауіпсіздік пен адам құқықтарының арақатынасын сақтау мәселесіне, атап айтқанда, бейнебақылау мен деректерді өңдеуге қатысты шоғырланған. Қытай мен Ресейде, керісінше, орталықтандырылған мемлекеттік бақылау мен қауіпсіздік тетіктеріне негізделген тәсіл басым. Қазақстанда болса, заңнамалық және заңға тәуелді актілер қамтылғанымен, периметрлік қауіпсіздік дербес құқықтық институт ретінде жүйеленбеген.

Кестеден көрініп тұрғандай, периметрлік қауіпсіздікті құқықтық реттеудің бірыңғай моделі қалыптаспаған. АҚШ пен ЕО елдерінде алдыңғы қатарлы технологияларды құқықтық ортаға енгізу жоғары деңгейде жүзеге асырылуда, алайда бұл кезде жеке тұлғаның құқықтары мен дербестігін қорғау басты назарда болады. Бұл мемлекеттерде объектілерді күзету көп

жағдайда жекеменшік қауіпсіздік компаниялары арқылы іске асырылады, және олардың келісімшарттық міндеттемелері шеңберінде елеулі құқықтық өкілеттіктері бар.

Салыстырмалы құқықтық талдауды жүйелеу мақсатында төменде бірқатар мемлекеттер бойынша құқықтық реттеудің негізгі сипаттамаларын бейнелейтін кесте ұсынылады (1-кесте).

Кесте 1 - Периметрлік қауіпсіздікті құқықтық реттеудің салыстырмалы талдауы

Мемлекет	Негізгі нормативтік база	Технологияларды қолдану	Бұзушылық үшін жауапкершілік	Қадағалаушы орган
АҚШ	Мемлекеттік қауіпсіздік туралы заңдар, жекеменшік құқық	ЖИ, сенсорлар, видеоаналитика кеңінен енгізілген	Қылмыстық және азаматтық	Ішкі қауіпсіздік департаменті, ФТБ
ЕО	Қауіпсіздік директивалары, GDPR	Тек құпиялықты сақтау арқылы қолданылуы мүмкін	Әкімшілік, азаматтық	ЕО агенттіктері, ұлттық органдар
Қытай	Ұлттық қауіпсіздік заңы, Киберқауіпсіздік туралы заң	Мемлекеттік бейнебақылау жүйесі кеңінен қолданылады	Қатаң қылмыстық жауапкершілік	Қоғамдық қауіпсіздік министрлігі
Ресей	"Қауіпсіздік туралы" заң, ведомстволық актілер	DAS, бейнебақылау, сенсорлық жүйелер кеңінен енгізілген	Қылмыстық және әкімшілік	ФҚҚ, ІІМ, Росгвардия
Қазақстан	"Ұлттық қауіпсіздік туралы" заң, техникалық регламенттер, ҚР СТ	Бейнебақылау мен сенсорлар шектеулі қолданылуда	Әкімшілік және ішінара қылмыстық	ҚР ІІМ, ҰҚК, ТЖМ
Ескерту: авторлар құрастырған				

Ал Қытай мен Ресей орталықтандырылған, мемлекет реттейтін модельмен сипатталады. Мұнда бақылау құралдарын енгізу ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіп шеңберінде жүзеге асырылады және құқықтық реттеу көбіне қатаң сипатта болады.

Қазақстандағы нормативтік база болса, әлі де болса жеткілікті түрде кешенді емес. Қауіпсіздік периметрі бойынша қатер деңгейлеріне байланысты құқықтық шектеулер мен саралау әдістері заңнамалық деңгейде нақтыланбаған. Қолданыстағы заңнама фрагменттелген: техникалық реттеу ережелері бір актіде, қылмыстық жауапкершілік ережелері – басқа актіде, ал технологиялық құралдар – үшінші актіде қарастырылған. Мұндай бөлшектенген тәсіл қазіргі заманғы қауіптерге, соның ішінде кибер және гибридті қауіптерге жедел және жүйелі әрекет етуге кедергі келтіреді.

Жүргізілген құқықтық салыстырмалы талдау Қазақстан Республикасында периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеудің толыққанды, кешенді үлгісін әзірлеу қажеттігін көрсетеді. Бұл ретте халықаралық тәжірибе мен ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескеру маңызды. Атап айтқанда, қатер деңгейін саралау, бақылау жүйелерін құқықтық тұрғыдан формализациялау және субъектілер арасындағы өкілеттіктерді нақты белгілеу мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

Қазақстан Республикасындағы периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеу қазіргі таңда нормативтік көздердің бытыраңқылығы, бірыңғай доктриналық тұжырымдаманың болмауы және күзетпен айналысатын уәкілетті мемлекеттік органдар арасындағы үйлесімділіктің жеткіліксіздігі жағдайында дамып келеді. Қолданыстағы заңнамада периметрді бақылауға және оны бұзудың құқықтық салдарына қатысты жекелеген нормалар болғанымен, периметрлік қауіпсіздік құқықтың дербес институты ретінде жүйеленіп қалыптаспаған.

Бүгінгі таңда периметрлік қауіпсіздікке қатысты құқықтық қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілерге мыналар жатады:

- Қазақстан Республикасының «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңы (2012 ж.);
- Қазақстан Республикасының «Техникалық реттеу туралы» заңы;
- Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі (ӘҚБтК);
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚК);

- Ішкі істер министрлігі, Төтенше жағдайлар министрлігі, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің бұйрықтары мен нұсқаулықтары;
- ҚР СТ және күзет, бейнебақылау саласындағы мемлекетаралық стандарттар.

Алайда аталған актілердің барлығы қауіпсіздікті тек сыртқы қауіптен қорғау ретінде тар шеңберде қарастырады және «периметр», «периметрлік бақылау», «қауіп деңгейін категоризациялау» сияқты ұғымдарды нормативтік тұрғыдан нақтыламайды. Мұндай құқықтық тәсіл практикалық қолданыста нормативтік рәсімдерді біріздендіруге кедергі келтіреді және құқық қолданудың тиімділігін төмендетеді.

Қазақстан Республикасында периметрлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету функциялары бірнеше мемлекеттік орган арасында бөлінген. Бұл реттеу әртүрлі нормативтік актілермен айқындалған, нәтижесінде өкілеттіліктің қайталануы мен құқықтық «бос аймақтардың» пайда болу тәуекелдері туындайды (2-кесте).

Кесте 2 - Қазақстандағы периметрлік қауіпсіздікке жауапты субъектілердің өкілеттіктері

Мемлекеттік орган	Периметрлік қауіпсіздік контексіндегі негізгі функциялары	Нормативтік негіз
ҚР ІІМ	Қоғамдық тәртіпті күзету, жеке күзет ұйымдарын лицензиялау, периметрді бұзу фактілеріне әрекет ету	ӘҚБтК, «Жеке күзет қызметі туралы» заң
ҚР ҰҚК	Барлау және қарсы барлау қызметі, стратегиялық нысандарды күзету, арнайы бақылау жүргізу	«Ұлттық қауіпсіздік туралы» заң, ҰҚК бұйрықтары
ҚР ТЖМ	Қауіп-қатер деңгейі жоғары нысандардағы қауіпсіздік шараларын үйлестіру, физикалық қорғауға қатысу	«Азаматтық қорғау туралы» заң
Ведомстволық күзет қызметтері (ҚТЖ, Энергетика министрлігі және т.б.)	Инфрақұрылымдық нысандарды ішкі ведомстволық регламент бойынша күзету	Ішкі регламенттер, нұсқаулықтар
Ескерту: авторлар құрастырған		

Қазақстанда «периметрлік қауіпсіздік» ұғымы заңнамалық тұрғыдан нақты айқындалмағандықтан, статистикалық талдау тек жанама құқық бұзушылықтар негізінде ғана жүзеге аса алады. Оларға күзетілетін аумақтарға заңсыз кіру, күзет жабдықтарын бүлдіру, күзет режимін бұзу сияқты әрекеттер жатады. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика комитеті мен ҚР ІІМ-нің ашық деректері негізінде 2020–2024 жылдар аралығында келесі динамика байқалады (1-сурет).

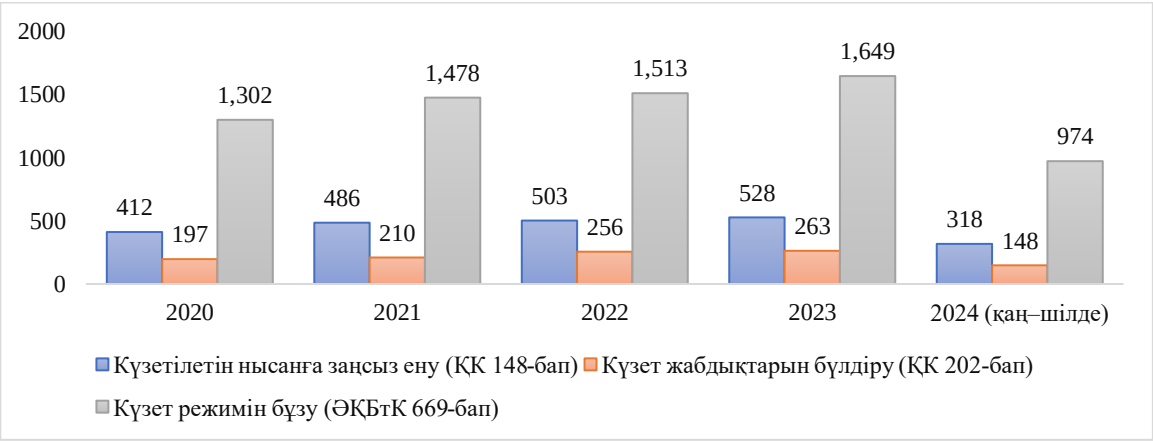

Сурет 1 - Периметрді бұзу бойынша құқық бұзушылықтар статистикасы (2020–2024 жж.)
Ескерту: авторлар құрастырған

Статистикалық деректерді талдау нәтижелері периметрлік қауіпсіздікке қатысты құқық бұзушылықтар санының барлық негізгі санаттары бойынша тұрақты өсу үрдісін көрсетеді. Бұл өз кезегінде нысандық қауіпсіздік саласына төнетін қауіп-қатерлердің жылдан жылға артып келе жатқанын дәлелдейді және қазіргі құқықтық реттеу мен практикалық бақылау тетіктерінің тиімділігіне қатысты сұрақтарды өзекті етеді.

Әсіресе, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 669-бабы бойынша тіркелген құқық бұзушылықтар санының едәуір өсуі құқық бұзушылықтың осы түрі бойынша профилактикалық іс-шаралардың жеткіліксіздігін, сондай-ақ күзет режимін реттейтін құқықтық нормалардың нақтыланбағанын айғақтайды. Мұндай жағдай құқық бұзушылардың жауапкершіліктен жалтаруына немесе құқық қолданушылардың оқиғаны дұрыс саралай алмауына алып келуі мүмкін.

Сонымен қатар, құқық бұзушылықтарды статистикалық тұрғыдан жіктеу әдістемесінің жетілмегені байқалады. Атап айтқанда, қолданыстағы санаттар периметрді нақты бұзу әрекеттерін басқа құқық бұзушылық түрлерінен ажырата отырып, дербес тіркеуге мүмкіндік бермейді. Бұл әсіресе, бейнебақылау, сенсорлық жүйелер және жасанды интеллект секілді заманауи технологияларды қолдану жағдайында құқық бұзушылықты тану мен саралау процесін күрделендіре түседі. Сәйкесінше, мұндай жағдайлар құқықтық статистиканың дәлдігін төмендетіп, тиісті заңнамалық және басқарушылық шешімдерді қабылдау барысында нақты эмпирикалық негіздің болмауына алып келуі ықтимал.

Сот тәжірибесі де периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық олқылықтардың бар екенін көрсетеді. Бірінші сатыдағы сот шешімдерінің (2020–2023 жж.) талдауы құқық бұзушылықтардың көпшілігі жалпы қылмыстық немесе әкімшілік баптар бойынша сараланатынын, алайда периметрді қорғау ерекшеліктері ескерілмейтінін көрсетіп отыр.

Мысал ретінде:

- Нұр-Сұлтан қаласы, Сарыарқа ауданы сотының № 757/21-4029/2022 ісі бойынша айыпталушы ҚК 148-бабы бойынша стратегиялық инфрақұрылым аумағына заңсыз кіргені үшін жауапқа тартылған. Алайда, бейнебақылау жүйесін айналып өту фактісі бойынша арнайы сараптама тағайындалмаған.

- Атырау қаласындағы № 2-7780/2023 ісінде сот нысанның техникалық сипаттамаларын анықтамаған, бұл құқық бұзушылықты дәл саралауға кедергі келтірді.

Бұл жағдайлар периметрлерді қауіп деңгейіне қарай нормативтік тұрғыдан категоризациялау тетіктерінің жоқтығы құқықтық саралауды және дәлелдеуді қиындататынын, сондай-ақ жауапкершілік жүйесін тиімді қалыптастыруға мүмкіндік бермейтінін көрсетеді.

Қазіргі заманғы қауіпсіздік ландшафты халықаралық құқықтық нормалардың ықпалымен қалыптасып отырған жағдайда, периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеудің жаһандық тәжірибесін зерделеу Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын жетілдіру бағытында маңызды ғылыми әрі практикалық мәнге ие. Салыстырмалы-құқықтық талдау нақты мемлекеттердің осы салада қандай тәсілдерге жүгінетінін, құқықтық институттардың құрылымын, нормалардың қолданылу шегін және реттеу тиімділігін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл Қазақстанда қолдануға болатын құқықтық үлгілерді бейімдеп ұсынуға жол ашады.

Кестеде ұсынылған мәліметтер периметрлік қауіпсіздік саласындағы халықаралық құқықтық тәсілдердің әркелкілігі мен стратегиялық басымдықтарының алуан түрлілігін көрсетеді. АҚШ пен ЕО елдерінде жеке сектордың рөлі ерекше: жекеменшік күзет компанияларының құқықтық мәртебесі мен өкілеттіктері кеңейтілген, технологияларды қолдану заңнамамен тығыз реттеледі, және дербес деректерді қорғау қағидаттары ерекше маңызға ие. Бұл елдерде заманауи құралдарды қолдануға мүмкіндік беретін құқықтық негіз жеткілікті қалыптасқан, алайда жеке өмірге қолсұқпау қағидасын сақтау шарт.

Қытай Халық Республикасында, керісінше, қауіпсіздік периметрін бақылау мен басқару толықтай мемлекеттік құрылымдардың құзырында. Бұл жерде реттеу орталықтандырылған сипатта болып, жеке сектордың араласуы шектеулі. Технологияларды (бейнебақылау, идентификация жүйелері және т.б.) қолдану кеңінен таралғанымен, жеке деректерді қорғау

қағидаттары басымдылыққа ие емес. Қауіпсіздікке қол сұғу әрекеттері үшін қолданылатын санкциялар қатаң және көбіне қылмыстық сипатта.

Осы бөлім аясында периметрлік қауіпсіздік саласын құқықтық тұрғыдан реттеу тәсілдері мен институттары бойынша АҚШ, Еуропалық Одақ (ЕО), Қытай, Ресей Федерациясы және Қазақстан Республикасы арасындағы негізгі айырмашылықтар мен ұқсастықтар келесі кестеде жүйеленіп көрсетілген (3-кесте).

Кесте 3 - Периметрлік қауіпсіздікті құқықтық реттеудің салыстырмалы талдауы (елдер бойынша)

Мемлекет	Негізгі нормативтік актылар	Технологияларды қолдану деңгейі	Жауапкершілік түрі	Қадағалаушы орган
АҚШ	Homeland Security Act, Private Security Law	Кеңінен – ИИ, сенсорлар, видеоаналитика	Қылмыстық және азаматтық	Ішкі қауіпсіздік департаменті, FBI
ЕО	Directive 2008/114/EC, GDPR, ұлттық қауіпсіздік заңдары	Теңгерімді – дербес деректерді қорғау шарттарымен	Әкімшілік және азаматтық	ЕО агенттіктері, ұлттық билік органдары
Қытай	Ұлттық қауіпсіздік туралы заң, Киберқауіпсіздік туралы заң	Мемлекеттік бақылау құралдары, орталықтандырылған жүйелер	Қатаң қылмыстық жауапкершілік	Қоғамдық қауіпсіздік министрлігі
Ресей	«Қауіпсіздік туралы» федералдық заң, ведомстволық актілер	Кең ауқымды – DAS, сенсорлар, бейнебақылау	Қылмыстық және әкімшілік	ФСБ, ІІМ, Росгвардия
Қазақстан	«Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңы, «Техникалық реттеу туралы» заңы, ҚР СТ	Шектеулі қолдану – бейнебақылау, сенсорлар	Әкімшілік және ішінара қылмыстық	ІІМ, ҰҚК, ТЖМ, ведомстволық құрылымдар
Ескерту: авторлар құрастырған				

Ресей Федерациясы аралас құқықтық модельге ие. Қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік құрылымдардың үстемдігі сақталғанымен, жекеменшік күзет субъектілері де кең көлемде әрекет етеді. Периметрлік қауіпсіздікке қатысты реттеу тетіктері «Қауіпсіздік туралы» заңмен, техникалық стандарттармен және ведомстволық актілермен қамтылған. Заманауи технологияларды, әсіресе Distributed Acoustic Sensing (DAS) жүйелерін қолдану кеңінен енгізілген.

Қазақстан Республикасында бұл салада құқықтық негіз бар болғанымен, оның толық әрі біртұтас үлгісі әлі қалыптаспаған. Технологияларды қолдану деңгейі салыстырмалы түрде төмен, ал жауапкершілік көбіне әкімшілік сипатқа ие. Құқықтық нормалар әртүрлі актілерде шашыраңқы орналасқан, бұл оларды қолдануды қиындатады. Сонымен қатар, қауіп деңгейлерін саралайтын немесе периметрлерді категоризациялайтын заңнамалық құралдар қарастырылмаған. Қазіргі реттеу тетіктері қауіпсіздіктің күрделі және көпвекторлы табиғатын ескеруге толық қабілетті емес.

Қауіпсіздік саласындағы жаһандық және өңірлік трансформациялар периметрлік қорғау жүйелерінің құқықтық, техникалық және институционалдық құрылымдарына елеулі өзгерістер енгізуге ықпал етті. Бұл өзгерістер, ең алдымен, қауіптің сипаты мен ауқымының күрделенуімен, сондай-ақ объектілердің физикалық шекараларын бақылауға арналған технологиялардың жедел дамуы және кеңінен қолданыла бастауымен байланысты. Осы үдерістер периметрлік қауіпсіздік жүйесінің құқықтық режиміне де тікелей әсер етті және заңнамалық реттеуді қайта қарау қажеттігін туындатты.

Соңғы жылдары Қазақстанда, сондай-ақ басқа да мемлекеттерде, бейнебақылау жүйелері, қозғалыс детекторлары, оптикалық-талшықты сенсорлар (Distributed Acoustic Sensing – DAS) және жасанды интеллект элементтерімен жабдықталған интеллектуалды бақылау құрылғылары

белсенді енгізілуде. Аталған технологиялар нысандарды қашықтан басқару, нақты уақыт режимінде бақылау жүргізу және қауіпті әрекеттерді алдын ала болжау мүмкіндігін арттырады.

Алайда мұндай жаңғырту үрдісі қолданыстағы құқықтық жүйемен әрқашан синхрондалмайды. Технологиялық құралдарды қолдануға қатысты нормативтік база кешігіп қабылдануда немесе мүлде қарастырылмаған. Мысалы, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында интеллектуалды сенсорларды орнату мен пайдалануға қатысты нақты талаптар, техникалық қауіпсіздік регламенттері немесе дербес деректерді қорғау стандарттары жүйелі түрде айқындалмаған.

Бұдан бөлек, қазіргі таңда бейнежазбаларды дәлел ретінде тану, сенсорлық жүйелердің көрсеткіштерін процессуалдық дерек ретінде қолдану сияқты мәселелер құқықтық тұрғыдан даулы күйде қалып отыр. Бұл құқық қорғау органдары мен соттардың озық технологияларды дәлелдеме ретінде қабылдау және бағалау практикасын біріздендіру қажеттігін айқындайды.

Қауіпсіздік жүйелерінің техникалық күрделенуімен қатар, бақылау функцияларын жүзеге асыратын субъектілердің құрылымы мен өкілеттіктеріне де өзгерістер енгізілуі талап етілуде. Атап айтқанда, жекеменшік күзет ұйымдары, ақпараттық қауіпсіздік қызметтері мен мемлекеттік құрылымдар арасында өкілеттік шекараларын нақты белгілеу қажеттілігі туындап отыр.

Қолданыстағы жағдайларда жекеменшік қауіпсіздік құрылымдары бейнебақылау мен сигнал беру құралдарын өз бетімен орнатып, құқық бұзушылықты тіркеу және деректерді өңдеу процесін автономды түрде жүзеге асыруда. Бұл деректерді заңсыз сақтау, үшінші тұлғаларға беру және азаматтардың жеке өміріне қол сұғу тәуекелін арттырады. Алайда осы әрекеттерге байланысты құқықтық жауапкершілік нақты көрсетілмеген немесе бақылау тетіктері әлсіз.

Осы орайда, Қазақстанда қауіпсіздік субъектілері арасындағы өзара іс-қимылды регламенттейтін кешенді құқықтық актілердің, әсіресе цифрлық бақылау құралдарын пайдалануға қатысты нормалардың қажеттілігі анық байқалады.

Периметрлік қауіпсіздік жүйесін жаңғырту тек жекелеген техникалық элементтерді ғана емес, тұтастай құқықтық режимнің құрылымын өзгертуді қажет етеді. Периметрді қорғау құралдары физикалық кеңістікті қорғаумен шектелмей, виртуалды және киберкеңістіктерге де кеңеюде. Мысалы, ғимараттың шекарасын ғана емес, оның деректер инфрақұрылымы, желілік қауіпсіздігі де периметр ретінде қарастырылуда. Бұл құқықтық реттеу объектісінің табиғатын кеңейтеді.

Демек, құқық қолдану тәжірибесіне төмендегідей жаңа өлшемдер енгізілуде:

- объектінің шекарасын анықтау әдістемесі,
- периметрді бұзу фактісін тіркеу мен дәлелдеудің құқықтық құралдары,
- техникалық құралдардың дәлелдемелік күші,
- жеке өмірге қол сұқпау мен деректерді қорғаудың кепілдіктері.

Бұл факторлардың барлығы құқықтық реттеудің кешенді реформасын қажет етеді.

Жалпылай алғанда, периметрлік қауіпсіздік жүйесіне енгізіліп жатқан технологиялық өзгерістер Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқықтық жүйесіне терең ықпал етуде. Жаңа буын бақылау құралдары құқықтық реттеудің аясын кеңейтіп, дәстүрлі көзқарастарды қайта қарауға мәжбүр етуде. Бұл жағдайда нормативтік-құқықтық актілерді жаңарту, техникалық регламенттерді нақтылау, субъектілер арасындағы өкілеттілікті үйлестіру, сондай-ақ адам құқықтарын қорғау мен процессуалдық кепілдіктерді қамтамасыз ету мәселелері бірінші кезекте тұруы тиіс.

Осы өзгерістерге құқықтық реакция беру кешіктірілетін болса, қауіпсіздік жүйелерінің тиімділігіне ғана емес, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына да нұқсан келуі мүмкін. Сондықтан периметрлік қауіпсіздік саласын құқықтық тұрғыдан жүйелі жаңғырту - стратегиялық маңызы бар міндет.

Қауіпсіздік инфрақұрылымын цифрландыру, бақылау жүйелерін автоматтандыру және құқықтық реттеу саласын жаңғырту – бұл соңғы жылдары периметрлік қауіпсіздік саласында жүргізілген басты реформалар қатарына жатады. Аталған реформалар периметрді бақылау

тиімділігін арттыруға, құқық бұзушылықтардың уақтылы тіркелуіне және жауапкершілік шараларын нақты қолдануға бағытталды.

Реформалық кезеңге дейін (2018–2020 жж.) және кейінгі кезеңде (2021–2024 жж.) тіркелген құқық бұзушылықтар статистикасын салыстыру арқылы біз бұл өзгерістердің нақты әсерін бағалай аламыз. Зерттеу ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика жөніндегі комитетінің ашық деректеріне және ішкі істер органдарының есептік көрсеткіштеріне сүйенеді (4-кесте).

Кесте 4 - Периметрлік қауіпсіздікке қатысты құқық бұзушылықтардың динамикасы (2018–2024 жж.)

Жыл	Заңсыз кіру (ҚК 148-бап)	Күзет жабдықтарын бүлдіру (ҚК 202-бап)	Режимді бұзу (ӘҚБтК 669-бап)	Ескертулер
2018	298	141	1 078	Реформаға дейін
2019	345	153	1 145	
2020	412	197	1 302	
2021	486	210	1 478	Реформа кезеңі
2022	503	256	1 513	DAS жүйелері енгізілді
2023	528	263	1 649	Бейнеаналитика кеңейтілді
2024 (қаң–шілде)	318	148	974	Алдын ала нәтиже
Ескерту: авторлар құрастырған				

Жоғарыдағы мәліметтер реформалардың нақты әсерін анық көрсетуге мүмкіндік береді. Периметрлік қауіпсіздікті нығайту мақсатында 2021 жылдан бастап енгізілген шаралар (ақылды бейнебақылау, оптикалық сенсорлар, заңнамаға өзгерістер) белгілі бір дәрежеде құқық бұзушылықты анықтау мен тіркеу сапасын арттырғанымен, жалпы оқиғалар саны азайған жоқ. Бұл екі негізгі себеппен түсіндіріледі:

1. Құқық бұзушылықтардың тіркелу деңгейі өсті - яғни бұрын анықталмай келген оқиғалар енді тіркелетін болды.

2. Азаматтардың құқықтық сауаттылығы мен техникалық құралдардың қолданылуы артты, бұл құқық қорғау органдарының әрекет ету тиімділігіне ықпал етті.

Алайда әкімшілік құқық бұзушылықтар саны әлі де жоғары, бұл профилактикалық шаралардың жеткіліксіздігін және күзет режимін бұзу әрекеттерінің кең таралғанын көрсетеді.

Астанадағы бірқатар стратегиялық объектілерде (мәселен, теміржол вокзалы, халықаралық әуежай, мұнай-газ қоймалары) 2022 жылы DAS және интеллектуалды бейнебақылау жүйелері пилоттық режимде енгізілді (5-кесте).

Кесте 5 - Астана қаласындағы 3 стратегиялық нысандағы құқық бұзушылық динамикасы (2021–2023 жж.)

Нысан	2021 ж. құқық бұзушылық саны	2023 ж. құқық бұзушылық саны	Өзгеріс (%)	Негізгі себеп
Әуежай	27	14	–48%	DAS жүйесі және бейнеаналитика енгізілді
Теміржол вокзалы	33	21	–36%	Күзет периметрі кеңейтілді
Мұнай қоймасы	19	7	–63%	Кешенді бақылау және өткізу режимі күшейтілді
Ескерту: авторлар құрастырған				

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері периметрлік қауіпсіздік саласында жүргізілген реформалардың тиімділігін айқын көрсетті. Технологиялық шешімдердің – атап айтқанда, интеллектуалды бақылау жүйелері мен заманауи сенсорлық құралдардың – енгізілуі, сондай-ақ құқықтық базаны жетілдіру және бақылау үдерістерін автоматтандыру, құқық бұзушылықтардың анықталу және алдын алу механизмдеріне оң ықпал етті.

Аталған өзгерістердің практикалық көрінісі ретінде, стратегиялық маңызды объектілерде орын алатын заңсыз әрекеттердің тіркелу көрсеткішінің артқанын атап өткен жөн. Бұл, өз кезегінде, құқық қорғау органдары мен қауіпсіздік құрылымдарының бақылау тиімділігін күшейтіп, периметрге заңсыз енудің алдын алу мүмкіндіктерін кеңейтті. Сонымен қатар, жекелеген нысандарда құқық бұзушылықтар санының 30–60 пайыз аралығында қысқаруы тіркелді. Бұл көрсеткіштер реформалар шеңберінде қабылданған техникалық және құқықтық шаралардың өзара тиімді үйлесім тапқанын дәлелдейді.

Алайда, әкімшілік сипаттағы құқық бұзушылықтардың деңгейі әлі де болса тұрақты және жүйелі сипатта сақталып отырғаны байқалады. Мұндай жағдайлар күзет режимінің бұзылуы, рұқсат етілмеген аумақтарға өту әрекеттері, белгіленген тәртіпті елемеу фактілері сияқты бұзушылықтардың жиілеуінен көрініс табады. Бұл, өз кезегінде, режимдік талаптардың құқықтық тұрғыдан нақты реттелуін және олардың орындалуын қамтамасыз ететін тиімді тетіктердің жетіспеушілігін көрсетеді. Осы орайда, әкімшілік-құқықтық жауапкершілікті нақтылауға, превентивті шараларды күшейтуге және қауіпсіздік субъектілері арасындағы үйлестіруді арттыруға бағытталған құқықтық реформалар өзекті болып қала береді.

Периметрлік қауіпсіздік – заманауи құқықтық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызды бағыттардың бірі. Бұл салада қолданылатын технологиялардың үдемелі дамуы құқықтық реттеудің дәстүрлі тәсілдерін қайта қарауды қажет етеді. Бұрын негізінен физикалық тосқауылдар мен күзет қызметіне сүйеніп келген құқықтық модель бүгінде жасанды интеллект, бейнеаналитика және сенсорлық жүйелер секілді күрделі техникалық құралдармен жұмыс істеуге мәжбүр. Мұндай күрделену құқықтық салада да жаңа талаптар мен сын-тегеуріндерді туындатады.

Соңғы жылдардағы тәжірибе көрсетіп отырғандай, Қазақстан Республикасында периметрлік қауіпсіздікті құқықтық тұрғыдан кешенді реттейтін заңнамалық құрылым толық қалыптаспаған. Қолданыстағы заңдар, негізінен, қауіпсіздіктің жекелеген аспектілерін ғана қамтиды: «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заң ұлттық мүдделерді қорғауға басымдық берсе, «Техникалық реттеу туралы» заң тек белгілі бір құралдардың стандарттарын сипаттайды. Ал нақты периметр түсінігі, оны қорғау деңгейі немесе қауіп саралау механизмдері нормативтік актілерде жүйеленбеген күйінде қалып отыр. Бұл жағдай құқық қорғау, сот және қауіпсіздік саласындағы субъектілердің әрекет етуінде бірыңғай құқықтық базаға сүйене алмауына әкелуде.

Аталған мәселелердің кешенді көрінісі ретінде төмендегі салыстырмалы кесте ұсынылады (6-кесте).

Кесте 6 - Қазақстандағы периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық олқылықтардың типологиясы

Құқықтық аспект	Қолданыстағы жағдай	Проблемалық сипаттар
Терминологиялық анықтамалар	«Периметр», «периметрлік бұзушылық» ұғымдары нақты бекітілмеген	Заңнамада терминологиялық бірізділік жоқ
Қауіп деңгейін саралау	Периметрлердің қауіп деңгейі бойынша құқықтық жіктелуі жоқ	Барлық нысандарға бірдей талап қойылады
Жауапкершілік түрлері	Жалпы әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік көзделген	Периметрлік бұзушылықтарға тән нақты баптар жоқ
Процессуалдық дәлелдеу	Техникалық құрылғылардың заңдық мәртебесі анықталмаған	Бейнежазба немесе сенсор дерегі дәлел ретінде күмәнді
Ведомстволық өкілеттіктер	Құқық қорғау, ТЖМ, ҰҚК, ведомстволық күзет – үйлестіру әлсіз	Өкілеттік шекаралары мен жауапкершілік нақты емес
Ескерту: авторлар құрастырған		

Бұл кестеде көрсетілген мәселелер құқықтық және практикалық салдарларға алып келіп отыр. Мысалы, периметрді бұзу оқиғасын тіркеген жекеменшік күзет ұйымы оқиғаны құқық қорғау органына жеткізгенімен, процессуалдық дәлелдің жеткіліксіздігіне байланысты іс сотқа жетпей тоқтатылуы мүмкін. Сонымен қатар, объектілерге қойылатын талаптар

бірыңғайланбағандықтан, стратегиялық маңызы жоғары нысандар мен қарапайым коммерциялық аумақтарда бірдей құқықтық тәртіп қолданылады, бұл қауіп деңгейіне сай реттеу қағидасына қайшы келеді.

Құқықтық олқылықтармен қатар, құқық қолдану практикасының біркелкі еместігі де өзекті мәселе болып отыр. ҚР ІІМ және жергілікті полиция департаменттері 2021–2023 жылдар аралығында периметрді заңсыз бұзу бойынша 2 478 әкімшілік іс тіркеген. Алайда сол кезең ішінде сотқа дейін жеткен істердің үлесі тек 36 пайызды құраған. Бұл көрсеткіш көптеген істердің жеткілікті дәлелдердің болмауына байланысты тоқтатылғанын немесе тараптардың өзара келісімімен жабылғанын көрсетеді.

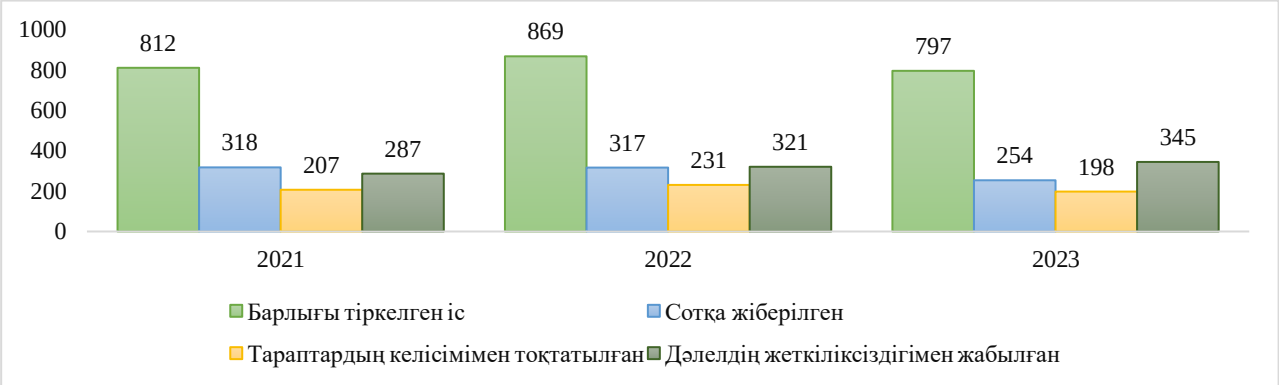

Сурет 2 - 2021–2023 жылдардағы периметрлік құқық бұзушылықтар бойынша іс жүргізу тәжірибесінің талдамалық көрінісі

Ескерту: авторлар құрастырған

Мұндай статистика құқықтық дәлелдеудің сенімді тетіктері қалыптаспағанын, сенсорлар мен бейнежазбалар негізіндегі материалдардың құқықтық мәртебесі әлі де нақты еместігін дәлелдейді. Бұл сот органдарының технологиялық құралдарға сенімсіздікпен қарауына, ал құқық қорғау органдарының процессуалдық рәсімдерді аяқсыз қалдыруына алып келеді. Сонымен қатар, сотқа дейінгі істердің көпшілігінің тараптардың келісімімен тоқтатылуы құқықтық жауапкершілік жүйесінің салмақсызданuуына алып келуі мүмкін.

Қалыптасқан жағдайды ескере отырып, бұл саладағы құқықтық реформалар жекелеген өзгерістермен шектелмеуі тиіс. Қажеттілік – периметрлік қауіпсіздікті құқықтық тұрғыда дербес институт ретінде тану, оның құрылымдық элементтерін нақтылап, қауіп деңгейіне қарай сараланатын көпдеңгейлі құқықтық модельді енгізу. Сонымен қатар, процессуалдық дәлелдеуді технологиялық құрылғыларға негіздеуді заңнамалық тұрғыда тану, яғни бейнебақылау деректері мен сенсорлық тіркеулерді дәлел ретінде құқықтық айналымға енгізу - уақыт талабы.

Периметрлік қауіпсіздік жүйесін құқықтық тұрғыда реформалау қажеттілігі қазіргі әлеуметтік-құқықтық жағдай мен қауіпсіздік саласындағы технологиялық үдерістердің дамуымен тығыз байланысты. Алдыңғы тарауларда көрсетілгендей, қолданыстағы заңнамалық құрылым бұл саладағы нақты сұраныстар мен қауіп-қатерлерге тиісті деңгейде жауап бере алмай отыр. Нормативтік базаның фрагментарлығы, техникалық құрылғылардың құқықтық мәртебесінің анықталмауы және ведомстволық өкілеттіктердің нақты үйлестірілмеуі құқық қолдану тәжірибесінде жүйелік қиындықтарға әкелуде. Мұндай жағдай құқық қорғау органдарының тиімділігін төмендетіп, сот жүйесінің дәлелдерді бағалаудағы сенімсіздігіне ықпал етеді.

Заманауи қауіпсіздік жүйелері көпдеңгейлі құрылымға ие бола отырып, құқықтық реттеудің де көпвекторлы болуын талап етеді. Тек периметрлік шекараны күзетумен шектелмей, сонымен қатар бақылау объектісінің құқықтық мәртебесін, қауіп деңгейін, ақпараттық деректерді өңдеудің заңдылығын және субъектілер арасындағы құқықтық қатынастарды ескеретін жан-жақты құқықтық жүйе қажет. Мұндай жүйені қалыптастыру тек жекелеген заңдарды өзгертумен шектелмеуі тиіс, ол институционалдық деңгейдегі реформаларды да қамтуы қажет. Яғни, нормативтік актілерді жаңарту, ведомстволық

регламенттерді үйлестіру, техникалық стандарттарды құқықтық күшке ие етіп енгізу сияқты бірқатар құрылымдық өзгерістер қажет.

Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның стратегиялық бағытын келесі кестеде ұсынылған векторлар арқылы жүйелеуге болады. Бұл бағыттар теориялық тұжырымдарға ғана емес, сондай-ақ тәжірибелік қажеттілікке, халықаралық тәжірибеге және құқықтық салыстырмалы зерттеулерге сүйенеді (7-кесте.).

Кестеде ұсынылған реформалық бағыттардың әрқайсысы өзара тығыз байланысты және кешенді өзгерістердің құрамдас элементтері ретінде қарастырылуы тиіс. Мысалы, терминологиялық жаңғырту тек заңнамалық мәтіндерді нақтылауға ғана емес, сонымен бірге сот тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етуге де септігін тигізеді. Ал тәуекелге негізделген көпдеңгейлі модель нысандарды қорғауға жұмсалатын ресурстарды тиімді бөлуге және құқықтық жауапкершілікті саралап қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бейнебақылау мен сенсорлық жүйелерден алынатын техникалық мәліметтерді процессуалдық дәлел ретінде тану – қазіргі заманғы технологиялармен жұмыс істейтін құқық қорғау жүйесіне ғылыми және құқықтық негіз береді. Бұл тәсіл шынайы ақпаратқа сүйенген сот төрелігін қалыптастырудың маңызды құралына айналмақ.

Кесте 7 - Периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реформаның басым бағыттары

Реформа бағыты	Нақты өзгерістер мен көзделетін нәтиже
Терминологиялық жаңғырту	«Периметр», «периметрлік бұзушылық», «қауіп деңгейі» ұғымдарын нақтылау
Құқықтық институтты кодификациялау	Периметрлік қауіпсіздікті дербес құқықтық институт ретінде заңнамада бекіту
Қауіп деңгейін саралау	Нысандарды тәуекел дәрежесіне қарай құқықтық реттеудің көпдеңгейлі моделін енгізу
Техникалық дәлелдердің заңдылығы	Бейнежазба, сенсор деректері, алгоритмдік талдауды процессуалдық дәлел ретінде тану
Ведомстволық үйлестіру	Қауіпсіздікке жауапты органдар арасында өкілеттіктерді нақты бөлу және өзара іс-қимыл механизмін құқықтық түрде бекіту
Дербес деректерді қорғау	Бақылау құрылғыларымен жиналатын ақпаратты өңдеу мен сақтау ережелерін құқықтық регламенттеу
Ескерту: авторлар құрастырған	

Реформалардың тек нормативтік деңгейде жүргізілуі жеткіліксіз. Қауіпсіздік саласындағы кадрлардың құқықтық сауаттылығын арттыру, құқық қорғау органдары мен соттарға арналған арнайы нұсқаулықтар мен әдістемелерді әзірлеу, құқық қолдану тәжірибесін цифрлық жүйелермен ұштастыру – бұлар да реформаның ажырамас құрамдас бөліктері болуы тиіс. Мәселен, 2022 жылы ІІМ-нің бастамасымен енгізілген электронды хаттама жүйесі құқық бұзушылықтарды тіркеу мен дәлелдеу процесін жеделдетіп, адам факторына тәуелділікті азайтқаны байқалды. Мұндай жаңашыл тәжірибелер құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Периметрлік қауіпсіздік – бұл тек объектіні қорғау мәселесі емес, ол мемлекет қауіпсіздігінің, құқықтық тәртіптің және адам құқықтарын сақтау қағидатының тоғысқан тұсы. Қолданыстағы құқықтық модельдің бұған толық жауап бере алмауы стратегиялық сипаттағы қауіпсіздік саясатын жаңғырту қажеттігін көрсетеді. Реформалар кешенді сипатта болуы тиіс: заңнамалық базаны жаңарту, құқық қолдану практикасын жетілдіру және институционалдық құрылымды қайта қарау арқылы ғана мемлекет қауіпсіздігінің тиімді құқықтық іргетасын қалауға болады. Бұл ретте халықаралық тәжірибеге негізделген, ғылыми дәлелденген және технологиялық шындықтарға бейімделген ұлттық құқықтық модель қалыптастыру – құқықтық реформаның басты мақсаты болуы тиіс.

Жүргізілген зерттеу периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеудің қазіргі жағдайына жан-жақты шолу жасап, оның институционалдық және нормативтік базасында жүйелік мәселелердің бар екенін нақты көрсетті. Периметрлік қауіпсіздік – бұл тек нысандарды физикалық қорғаумен шектелмейтін, қауіп деңгейіне негізделген күрделі құқықтық және

технологиялық механизм. Осыған байланысты зерттеудің нәтижелері теориялық ұғымдардың қайта қаралуы мен құқықтық нормаларды қайта құру қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу барысында анықталған негізгі тұжырымдардың бірі – Қазақстан Республикасында периметрлік қауіпсіздік дербес құқықтық институт ретінде әлі де жүйеленбеген және бұл өз кезегінде құқық қолдану тәжірибесінде бірізділіктің болмауына, өкілеттіктердің қайталануына, сондай-ақ қауіптің нақты деңгейін ескерместен біркелкі әкімшілік жауапкершілік қолданылуына алып келуде. Бұл жағдай технологиялық жетістіктердің тиімді қолданылуына да кедергі келтіреді, себебі интеллектуалды бейнебақылау, сенсорлық жүйелер мен аналитикалық платформалардан алынған мәліметтер құқықтық мәртебеге ие болмай отыр.

Талдау көрсеткендей, шетелдік тәжірибеде – әсіресе АҚШ, Еуропалық Одақ және Қытай секілді юрисдикцияларда – периметрлік қауіпсіздік көп жағдайда нақты регламенттелген құқықтық нормалармен қамтамасыз етіледі. Мысалы, Еуроодақ аумағында бейнебақылау деректерін қолдану GDPR тәртібімен қатаң реттеліп, азаматтардың жеке өміріне қолсұқпаушылық принциптерімен үйлестірілген. Ал АҚШ-та жекеменшік күзет құрылымдарының өкілеттігі кеңейтілген және техникалық құралдардың дәлел ретіндегі заңдылығы кеңінен танылады. Бұл мемлекеттердің үлгісі көрсеткендей, технология мен құқықтың үйлесімді дамуы құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Зерттеудің практикалық маңызы – периметрлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін құқықтық тұрғыда құрылымдаудың нақты ұсыныстары мен бағыттарын ұсынуында. Атап айтқанда, қауіп деңгейін саралауға негізделген көпдеңгейлі құқықтық модель, дәлел ретінде техникалық құралдарды заңдастыру, субъектілер арасындағы өкілеттікті нақтылау – құқықтық реформаның маңызды векторлары ретінде қарастырылды. Бұл ұсыныстар қазіргі құқықтық реттеу жүйесін жетілдіруге ғана емес, сонымен қатар периметрлік қауіпсіздік саласында қолданылатын заманауи технологияларға нормативтік-құқықтық негіз қалыптастыруға да бағытталған.

Сонымен қатар, зерттеудің әдістемелік шектеулерін де ескерусіз қалдыруға болмайды. Біріншіден, периметрлік қауіпсіздікке қатысты құқық бұзушылықтар бойынша ресми статистикада нақты саралау жүргізілмейтіндіктен, талдау барысында кейбір деректер тек жанама критерийлер арқылы бағаланды. Екіншіден, технологиялық жүйелердің қолданылуына қатысты ведомстволық мәліметтер толық қолжетімді болмағандықтан, кейбір тұжырымдар ашық көздерге сүйеніп жасалды. Үшіншіден, сот тәжірибесінде периметрлік бұзушылықтар жиі жалпы құқық бұзушылықтармен араласып қарастырылатындықтан, нақты сараптамалық шекара жүргізу қиындық тудырды.

Дегенмен, бұл шектеулер зерттеу нәтижелерінің жалпы ғылыми және практикалық құндылығын төмендетпейді. Керісінше, олар осы бағыттағы болашақ зерттеулер үшін жаңа мүмкіндіктер мен зерттеу нүктелерін анықтап отыр. Әсіресе, қауіпсіздік технологиялары мен құқықтың тоғысқан тұстарында жүйелі ғылыми-теориялық модельдер қалыптастыру қажеттілігі – бұл саладағы іргелі зерттеулердің басты бағытына айналуы тиіс.

Жалпы алғанда, бұл зерттеу Қазақстан Республикасының периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеу жүйесін жан-жақты қайта қараудың және оны ғылыми негізделген, тәжірибеге бағытталған нормативтік модельге айналдырудың өзектілігін дәлелдеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері периметрлік қауіпсіздік мәселелерінің құқықтық аспектілерін кешенді түрде қарастырудың өзектілігін және оның теориялық, практикалық әрі нормативтік деңгейде жүйелі түрде зерделену қажеттігін айқын көрсетті. Периметрлік қауіпсіздік тек техникалық немесе әкімшілік шаралар жиынтығы ретінде емес, құқықтық категория ретінде қаралуы тиіс деген тұжырым негізгі ғылыми ұстаным ретінде бекітілді. Зерттеу шеңберінде Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнаманың осы саладағы реттеуші әлеуеті бағаланды және оның жеткіліксіздігі айқындалды.

Біріншіден, периметрлік қауіпсіздікке қатысты құқықтық түсініктер мен терминологиялық база қазіргі таңда бірізді емес және нормативтік актілерде жүйелі түрде бекітілмеген. «Периметр», «периметрлік бұзушылық», «объектінің қауіп деңгейі» секілді ұғымдар заңнамалық актілерде нақты анықталмағандықтан, құқық қолдану барысында түсінбеушіліктер мен әртүрлі интерпретациялар туындайды. Бұл жағдай құқық қорғау органдары мен соттардың шешімдеріне де ықпал етіп, құқықтық тұрақсыздыққа алып келеді.

Екіншіден, периметрлік құқық бұзушылықтардың сандық және сапалық сипаттамалары бойынша жүргізілген талдау бұл саладағы проблемалардың ауқымдылығын көрсетті. Периметрге заңсыз кіру, күзет жүйесін бұзу, режимдік талаптарды сақтамау сияқты бұзушылықтар жиі тіркеліп отырғанымен, олардың көбі әкімшілік сипатта қарастырылады және нақты құқықтық саралау жүргізілмейді. Осы орайда, қауіп деңгейіне қарай сараланған құқықтық модель қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Яғни, стратегиялық нысандар мен коммерциялық объектілерге қатысты бірыңғай құқықтық талап емес, қауіптің сипатына сәйкес сараланған реттеу жүйесі қажет.

Үшіншіден, технологиялық құралдарды - әсіресе бейнебақылау жүйелері, сенсорлық құрылғылар мен жасанды интеллектке негізделген платформаларды - дәлел ретінде танудың құқықтық негізі Қазақстан Республикасының заңнамасында толық қалыптаспағаны анықталды. Бұл процессуалдық дәлелдеме жүйесінің жетілмегенін және құқық қорғау органдарының заманауи қауіпсіздік жүйелерімен өзара әрекеттесуінде құқықтық вакуум бар екенін айғақтайды.

Төртіншіден, халықаралық тәжірибемен салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы Қазақстандағы периметрлік қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеу тәсілдері мен шетелдік құқық жүйелеріндегі озық практика арасындағы айырмашылықтар мен алшақтықтар анықталды. Атап айтқанда, Еуропалық Одақ елдерінде дербес деректерді қорғау, АҚШ-та жекеменшік күзет өкілдіктерінің өкілеттіктері, Қытайда интеграцияланған бақылау жүйелерін құқықтық қолдау тәжірибесі Қазақстан үшін үлгі бола алатын құқықтық бағыттарды айқындады.

Бесіншіден, статистикалық және эмпирикалық талдау нәтижелері құқық бұзушылықтардың жалпы санының төмендемегенін, бірақ оларды тіркеу, анықтау және процессуалдық рәсімге енгізу сапасының артқанын көрсетті. Алайда әкімшілік сипаттағы бұзушылықтардың жүйелі түрде орын алуы, режимдік тәртіпті бұзу жағдайларының көптігі құқықтық талаптардың нақтыланбағанын және профилактикалық шаралардың әлсіздігін көрсетіп отыр.

Ақырында, зерттеу барысында жасалған ұсыныстар негізінде периметрлік қауіпсіздік саласында құқықтық реформа жүргізудің нақты бағыттары айқындалды. Оларға мыналар жатады: құқықтық терминологияны жүйелеу, қауіп деңгейіне негізделген көпдеңгейлі модель енгізу, техникалық дәлелдерді заңдастыру, өкілетті субъектілер арасындағы құқықтық шекараны нақтылау және дербес деректерді қорғау тетіктерін күшейту. Бұл ұсыныстар периметрлік қауіпсіздік мәселесін тек салалық деңгейде емес, ұлттық қауіпсіздік пен құқықтық мемлекеттің даму контекстінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Осылайша, зерттеу периметрлік қауіпсіздікті құқықтық реттеу саласында кешенді жүйенің жоқтығын және оны қалыптастыру қажеттігін ғылыми түрде негіздеп, нақты ұсыныстар ұсынды. Зерттеу нәтижелері құқықтық ғылым үшін де, құқық қолдану практикасы үшін де теориялық және қолданбалы маңызға ие деп есептеуге толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Lohani S. K., Zhang W., Lohani B., He D. Perimeter intrusion detection using smart sensors: A review // Sensors. – 2022. – Vol. 22, No. 9. – 3601 p.

2 Teixidó P., García A., Pujol A. Secured perimeter with electromagnetic detection and surveillance stereo vision cameras // Sensors. – 2021. – Vol. 21, No. 21. – 7379 p.

3 Pitafi A. U. H., Ali Z., Khattak H. A. Real-time object detection for surveillance systems: A comparative evaluation // PLOS ONE. – 2024. – Vol. 19, No. 8. – 90 p.

4 Abba S., Bizi A. M., Lee J.-A., Bakouri S., Crespo M. L. Real-time object detection, tracking, and monitoring framework for security surveillance systems // Heliyon. – 2024. – Vol. 10, No. 15. – 85p.

5 Guo P., Shi T., Ma Z., Wang J. Human intrusion detection for high-speed railway perimeter under all-weather condition // Railway Sciences. – 2024. – Vol. 3, No. 1. – P. 97–110.

6 He T., Sun Q., Zhang S., Li H. A dual-stage-recognition network for distributed optical fiber sensing perimeter security system // Journal of Lightwave Technology. – 2022. – Vol. 41, No. 14. – P. 4331–4340.

7 Sun M., Yu M., Wang H., et al. Intelligent water perimeter security event recognition based on NAM-MAE and distributed optic fiber acoustic sensing system // Optics Express. – 2023. – Vol. 31, No. 22. – P. 37058–37073.

8 Liu F., Zhang H., Li X., Li Z., Wang H. Intrusion identification using GMM-HMM for perimeter monitoring based on ultra-weak FBG arrays // Optics Express. – 2022. – Vol. 30, No. 10. – P. 17307–17320.

9 Wang Y., Yu P. A fast intrusion detection method for high-speed railway clearance based on low-cost embedded GPUs // Sensors. – 2021. – Vol. 21, No. 21. – 7279 p.

10 Shang Y., Luo H., Ma Y., et al. Research progress in distributed acoustic sensing: Methods and applications // Sensors. – 2022. – Vol. 22, No. 16. – 6060 p.

11 Zhang X., Liu H., Liu S. Fiber-optic distributed acoustic sensing for smart grid application // Photonics. – 2025. – Vol. 12, No. 1. – 7 p.

12 Lyu C., Jiang J., Li B., Huo Z., Yang J. Abnormal events detection based on recurrence plots and inception network using distributed optical fiber perimeter system // Optics and Lasers in Engineering. – 2021. – Vol. 137. – 106377 p.

13 Liu Z., Zhang F., Sun Z., Jiang S., Duan Z. Distributed fiber optic sensing signal recognition based on class-incremental learning // Optical Fiber Technology. – 2024. – Vol. 88. – 103940 p.

14 Mehta H., Ramrao N., Sharan P. A comprehensive review of using optical fibre interferometry for intrusion detection with artificial intelligence techniques // Journal of Optics. – 2024. – 125 p.

15 Abufana S. A., Dalveren Y., Aghnaiya A., Kara A. Variational mode decomposition-based threat classification for fiber optic distributed acoustic sensing // IEEE Access. – 2020. – Vol. 8. – P. 100152–100158.

16 Lin Y.-H., Zheng B.-H., Wang L. Cascaded fiber-optic interferometers for multi-perimeter-zone intrusion detection with a single fiber used for each defended zone // IEEE Sensors Journal. – 2021. – Vol. 21, No. 9. – P. 10685–10694.

17 Turov A. T., Shurygin V. S., Podryga V. O. Enhancing the distributed acoustic sensors' (DAS) event recognition by advanced denoising and feature extraction // Algorithms. – 2023. – Vol. 16, No. 5. – 217 p.

18 Vikram A., Patel S. K., Alsalman O. Measurement of optical fiber sensors for intrusion detection and warning systems fortified with intelligent false alarm suppression // Optical and Quantum Electronics. – 2024. – Vol. 56. – 939 p.

ОСНОВЫ РАЗВЕДКИ И СЛЕЖКИ: ТЕОРИЯ КАТЕГОРИЗАЦИИ ПЕРИМЕТРА

Аннотация

Современные трансформации в сфере глобальной и национальной безопасности обуславливают необходимость переосмысления правовых механизмов обеспечения периметрической безопасности. Несмотря на внедрение интеллектуальных технологий наблюдения в Республике Казахстан, в данной области отсутствует единая нормативно-правовая система, что проявляется в терминологической неопределенности, фрагментарности правового регулирования, дублировании полномочий и слабости процессуальных механизмов доказывания. Целью исследования является комплексный правовой анализ действующего законодательства Казахстана в области периметрической безопасности, а также разработка правовой модели, основанной на категоризации объектов по уровням риска, с опорой на международный опыт. Методологическая основа исследования включает формально-юридический, сравнительно-правовой, статистический методы и контент-анализ. Эмпирическую базу составили официальные статистические данные правоохранительных органов, судебная практика, ведомственные нормативные акты и результаты пилотных проектов. Результаты исследования указывают на отсутствие периметрической безопасности как самостоятельного правового института, неопределенность правового статуса технических средств наблюдения как доказательств, а также на необходимость правового разграничения по уровням угроз. В этой связи обоснована потребность в формировании многоуровневой правовой модели, легализации технологических доказательств и четком распределении компетенций между субъектами. Полученные выводы и рекомендации обладают высокой теоретической и практической значимостью, направлены на совершенствование нормативно-правовой базы, усиление доказательной базы в правоохранительной практике и интеграцию современных технологий в юридическое пространство.

Ключевые слова: устойчивый туризм, региональное развитие, диверсификация экономики, природное наследие, охрана окружающей среды, социально-экономическая стабильность, политика развития туризма.

FUNDAMENTALS OF SURVEILLANCE AND INTELLIGENCE: THE THEORY OF PERIMETER CATEGORIZATION

Abstract

Contemporary shifts in global and national security frameworks underscore the pressing need to reevaluate legal mechanisms governing perimeter security. Despite the integration of intelligent surveillance technologies in the Republic of Kazakhstan, a unified and systematic legal framework remains absent. This gap manifests in terminological ambiguity, regulatory fragmentation, overlapping institutional responsibilities, and underdeveloped evidentiary mechanisms. The objective of this research is to conduct a comprehensive legal assessment of Kazakhstan's perimeter security legislation and to propose a reform-oriented legal model grounded in risk-based categorization, drawing on international best practices. The study employs a multidisciplinary methodology that includes formal legal analysis, comparative legal research, statistical evaluation, and content analysis. The empirical base consists of official law enforcement statistics, judicial rulings, regulatory acts, and data from pilot security projects. The findings reveal that perimeter security has not yet been conceptualized as an independent legal institution within the national framework. Technical surveillance tools lack recognized evidentiary status, and there is no structured legal stratification based on threat levels. The study thus advocates for the development of a multi-tiered legal model, the formal recognition of technological evidence, and the delineation of institutional competences. These conclusions offer theoretically grounded, practically relevant recommendations to modernize national legislation, enhance law enforcement institutions' procedural capacity, and foster the integration of advanced security technologies into the legal domain.

Keywords: perimeter security, legal framework, surveillance, evidence, security, law enforcement, regulation.

REFERENCES

1 Lohani S. K., Zhang W., Lohani B., He D. Perimeter intrusion detection using smart sensors: A review // Sensors. – 2022. – Vol. 22, No. 9. – 3601 p. [in English]

2 Teixidó P., García A., Pujol A. Secured perimeter with electromagnetic detection and surveillance stereo vision cameras // Sensors. – 2021. – Vol. 21, No. 21. – 7379 p. [in English]

3 Pitafi A. U. H., Ali Z., Khattak H. A. Real-time object detection for surveillance systems: A comparative evaluation // PLOS ONE. – 2024. – Vol. 19, No. 8. – 90 p. [in English]

4 Abba S., Bizi A. M., Lee J.-A., Bakouri S., Crespo M. L. Real-time object detection, tracking, and monitoring framework for security surveillance systems // Heliyon. – 2024. – Vol. 10, No. 15. – 85p. [in English]

5 Guo P., Shi T., Ma Z., Wang J. Human intrusion detection for high-speed railway perimeter under all-weather condition // Railway Sciences. – 2024. – Vol. 3, No. 1. – P. 97–110. [in English]

6 He T., Sun Q., Zhang S., Li H. A dual-stage-recognition network for distributed optical fiber sensing perimeter security system // Journal of Lightwave Technology. – 2022. – Vol. 41, No. 14. – P. 4331–4340. [in English]

7 Sun M., Yu M., Wang H., et al. Intelligent water perimeter security event recognition based on NAM-MAE and distributed optic fiber acoustic sensing system // Optics Express. – 2023. – Vol. 31, No. 22. – P. 37058–37073. [in English]

8 Liu F., Zhang H., Li X., Li Z., Wang H. Intrusion identification using GMM-HMM for perimeter monitoring based on ultra-weak FBG arrays // Optics Express. – 2022. – Vol. 30, No. 10. – P. 17307–17320. [in English]

9 Wang Y., Yu P. A fast intrusion detection method for high-speed railway clearance based on low-cost embedded GPUs // Sensors. – 2021. – Vol. 21, No. 21. – 7279 p. [in English]

10 Shang Y., Luo H., Ma Y., et al. Research progress in distributed acoustic sensing: Methods and applications // Sensors. – 2022. – Vol. 22, No. 16. – 6060 p. [in English]

11 Zhang X., Liu H., Liu S. Fiber-optic distributed acoustic sensing for smart grid application // Photonics. – 2025. – Vol. 12, No. 1. – 7 p. [in English]

12 Lyu C., Jiang J., Li B., Huo Z., Yang J. Abnormal events detection based on recurrence plots and inception network using distributed optical fiber perimeter system // Optics and Lasers in Engineering. – 2021. – Vol. 137. – 106377 p. [in English]

13 Liu Z., Zhang F., Sun Z., Jiang S., Duan Z. Distributed fiber optic sensing signal recognition based on class-incremental learning // Optical Fiber Technology. – 2024. – Vol. 88. – 103940 p. [in English]

14 Mehta H., Ramrao N., Sharan P. A comprehensive review of using optical fibre interferometry for intrusion detection with artificial intelligence techniques // Journal of Optics. – 2024. – 125 p. [in English]

15 Abufana S. A., Dalveren Y., Aghnaiya A., Kara A. Variational mode decomposition-based threat classification for fiber optic distributed acoustic sensing // IEEE Access. – 2020. – Vol. 8. – P. 100152–100158. [in English]

16 Lin Y.-H., Zheng B.-H., Wang L. Cascaded fiber-optic interferometers for multi-perimeter-zone intrusion detection with a single fiber used for each defended zone // IEEE Sensors Journal. – 2021. – Vol. 21, No. 9. – P. 10685–10694. [in English]

17 Turov A. T., Shurygin V. S., Podryga V. O. Enhancing the distributed acoustic sensors' (DAS) event recognition by advanced denoising and feature extraction // Algorithms. – 2023. – Vol. 16, No. 5. – 217 p. [in English]

18 Vikram A., Patel S. K., Alsalman O. Measurement of optical fiber sensors for intrusion detection and warning systems fortified with intelligent false alarm suppression // Optical and Quantum Electronics. – 2024. – Vol. 56. – 939 p. [in English]

Information about authors:

Yernar Shalkharov - Chief executive of criminal law disciplines branch, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan

E-mail: yernar_shalkharov@list.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-7996-7657

Azhar Nartai - Senior Lecturer at the Department of Criminal Law Disciplines; Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan

E-mail: sarapshy.tk@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-6230-3651

Ardaq Mansurov - **corresponding author**, PhD student, Department of Criminal Law Disciplines, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan

E-mail: mansa_911@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-3696-3329

Olzhas Dosekeev - Senior lecturer, Department of Criminal Law Disciplines, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan

E-mail: olzhas.dossekeyev@ayu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-6222-5194

Информация об авторах:

Ернар Шалхаров - заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: yernar_shalkharov@list.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-7996-7657

Ажар Нартай - старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: sarapshy.tk@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-6230-3651

Ардак Мансуров - **основной автор**, докторант PhD, кафедра уголовно-правовых дисциплин, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: mansa_911@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-3696-3329

Олжас Досекеев - старший преподаватель, кафедра уголовно-правовых дисциплин, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: olzhas.dossekeyev@ayu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-6222-5194

Авторлар туралы ақпарат:

Ернар Шалхаров - Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: yernar_shalkharov@list.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-7996-7657

Ажар Нартай - Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sarapshy.tk@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0000-0002-6230-3651

Ардақ Мансуров - **негізгі автор**, PhD докторанты, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mansa_911@mail.ru

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-3696-3329

Олжас Досекеев - аға оқытушы, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: olzhas.dossekeyev@ayu.edu.kz

ORCID: ID: https://orcid.org/0009-0006-6222-5194

МРНТИ: 10.67.33: **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.49**
УДК:342.4

Б.К. Амирова[1]* , Е.С. Меербеков[1] , Б.М. Сматлаев[1] , В.Б. Тапакова[2]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, 010000, Республика Казахстан
[2] Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,
Уральск, 090000, Республика Казахстан
*e-mail: kidirb@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИРОВАНИЯ ПЕНСИОННЫХ АКТИВОВ В НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные проблемы и перспективы развития правового регулирования инвестирования пенсионных активов в национальную экономику Республики Казахстан. Один из основных институтов пенсионной системы – Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ) играет важную роль в обеспечении финансовой стабильности экономики страны и формировании долгосрочных инвестиционных ресурсов. Однако вопросы эффективного управления пенсионными активами и правового регулирования их инвестиционных направлений по-прежнему остаются актуальными.

Цель исследования-проанализировать современное состояние национального законодательства в области инвестирования пенсионных активов и определить направления совершенствования правовых механизмов. В статье анализируются правовые основы размещения пенсионных активов, структура инвестиционного портфеля, система управления рисками и нормативные акты, регулирующие деятельность ЕНПФ. Кроме того, на основе международного опыта рассматриваются возможности стимулирования экономического роста путем направления пенсионных активов в приоритетные сектора национальной экономики.

Актуальность исследования заключается в том, что в современных условиях, когда объем пенсионных накоплений ежегодно увеличивается, их эффективное инвестирование становится решающим фактором в диверсификации экономики и развитии финансового рынка. В этом смысле ясность, открытость и эффективность механизмов правового регулирования являются важнейшим условием обеспечения социальной и экономической стабильности государства.

Результаты статьи содержат предложения, направленные на совершенствование правовой базы инвестирования пенсионных активов, снижение рисков и повышение финансовой прозрачности. Таким образом, результаты исследования позволят внести вклад в устойчивое развитие пенсионной системы Казахстана и долгосрочный рост национальной экономики.

Ключевые слова: пенсионные активы, инвестиционная политика, правовое регулирование, Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ), национальная экономика, государство

Введение

Вопрос эффективного инвестирования пенсионных активов в национальную экономику Казахстана в настоящее время является одним из важнейших факторов финансовой стабильности и социального развития страны. Основной институт пенсионной системы – Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ) – должен стать стимулирующим механизмом экономического роста путем направления долгосрочных накоплений казахстанцев в реальный сектор экономики. Однако в области правового регулирования механизмов инвестирования пенсионных активов наблюдается ряд системных и правовых пробелов. При этом все большую актуальность приобретают вопросы непрозрачности инвестиционных стратегий, слабости механизмов управления рисками и низкой инвестиционной доходности.

Цель исследования – проанализировать существующие правовые механизмы инвестирования пенсионных активов в Республике Казахстан и предложить пути правового совершенствования в направлении повышения их эффективности.

Задачи исследования – дифференциация законодательства в области управления пенсионными активами, сравнение с международной практикой, а также выявление социально-экономических последствий и рисков инвестиционной политики.

Хотя на эту тему казахстанскими учеными – Жакуповой Б. А., Калкабаевой Г., Курманалиной А., Сапаргалиевой Г.С., Аманжоловой А.Н. и др. были проведены исследования, многие из них отдавали приоритет экономическим аспектам и не проводили углубленного анализа эффективности правовых механизмов. В этой связи исследовательская работа направлена на комплексную оценку современного состояния правового регулирования инвестирования пенсионных активов и разработку научно обоснованных предложений по совершенствованию законодательства.

Материалы и методы исследования

В качестве объекта исследования принята система правового регулирования инвестирования пенсионных активов в Республике Казахстан. Данная система включает деятельность Единого накопительного пенсионного фонда (ЕНПФ), полномочия уполномоченных органов по управлению пенсионными активами (Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка, Национальный Банк, Правительство), а также нормативно-правовые акты и законодательные нормы, определяющие инвестиционную политику. Предмет исследования – правовые механизмы инвестирования пенсионных активов, принципы, обеспечивающие их эффективность, а также влияние и направления развития на национальную экономику.

Исследование носило описательно-аналитический (дескриптивный) и сравнительно-правовой характер. Такой подход позволяет рассматривать правовое регулирование инвестирования пенсионных активов на разных уровнях (национальном и международном) и сравнивать их эффективность. В качестве методологической основы использовались правовой позитивизм, институциональный анализ и системно-структурный подход. Эти направления позволяют комплексно оценить сложную правовую и экономическую природу объекта исследования.

В исследовании использовались Социальный кодекс [1], закон о Национальном Банке Республики Казахстан [2], а также официальные отчеты и статистические данные ЕНПФ [3]. Кроме того, использовались международные отчеты и методические рекомендации по управлению пенсионными активами, опубликованные Всемирным банком.

Сравнительно-правовой метод. Данный метод позволил сравнить законодательство Казахстана в области инвестирования пенсионных активов с правовыми системами развитых стран (например, Канады, Нидерландов, Чили). В ходе сравнительного анализа были рассмотрены стратегии инвестирования пенсионных активов каждой страны, механизмы управления рисками, система законодательного контроля и отчетности. Этот метод помог выявить пробелы в казахстанском законодательстве, правовые противоречия и направления, нуждающиеся в реформировании.

Системно-структурный метод. Системный подход позволил рассматривать механизм инвестирования пенсионных активов как социально-экономический и правовой институт. Проанализированы взаимоотношения и правоотношения между структурными элементами пенсионной системы (ЕНПФ, государственные регуляторы, компании по управлению активами). Этот метод был направлен на определение слабых звеньев системы и реальной эффективности правового регулирования.

Правовой анализ (формально-юридический метод). С помощью этого метода были проанализированы действующие нормативно-правовые акты, касающиеся инвестирования пенсионных активов. Исследована иерархия законодательных норм, их взаимная идентичность и противоречия. Кроме того, были оценены терминологическая совместимость, правовая ясность, и последовательность нормативных положений.

Эмпирический анализ и статистический метод. Эмпирическую базу исследования составили официальные статистические данные ЕНПФ и Национального банка РК за 2015-2024

годы [4]. На их основе изучена динамика инвестиционного дохода, структура активов и их распределение по секторам национальной экономики.

Преимуществом исследования является комплексная оценка инвестирования пенсионных активов посредством интеграции правовых и экономических методов. Такой подход позволяет одновременно анализировать эффективность норм права и их реальное экономическое влияние. Кроме того, сравнительно-правовой и системный анализ позволит привести опыт Казахстана в соответствие с международными стандартами.

Что касается ограничений, то, поскольку исследование в основном полагалось на доступные данные и открытую статистику, некоторые стратегические или конфиденциальные данные не были включены. Исследование также зависит от изменчивости конкретных экономических условий, что может повлиять на долгосрочную стабильность результатов.

Исследование проводилось при строгом соблюдении этических норм и принципов научной честности. Все использованные источники цитировались, и их авторские права соблюдались. При получении экспертных отзывов сохранялась конфиденциальность, данные использовались исключительно в целях научного анализа. Результаты исследования представлены без искажений и объективно.

Таким образом, сочетание применяемых методов позволяет научно комплексно оценить механизм правового регулирования инвестирования пенсионных активов. Данная методическая база обеспечивает возможность повторного проведения исследования или его сопоставимого расширения с опытом других стран.

Результаты и их обсуждение

В данном разделе представлены результаты проведенного комплексного анализа механизмов правового регулирования инвестирования пенсионных активов в Республике Казахстан. В исследовании использовались сравнительно-правовые, системно-структурные, экономико-правовые и эмпирические методы. Результаты были систематизированы по четырем основным направлениям, соответствующим основным задачам исследования:

1. Эффективность и структурная характеристика существующей системы правового регулирования;
2. Механизмы воздействия на национальную экономику;
3. Сравнительный анализ с международным опытом;
4. Предложения по правовому совершенствованию и перспективам развития.

1. Результаты оценки правовых механизмов инвестирования пенсионных активов в Казахстане

Исследование показало, что в настоящее время, хотя система инвестирования пенсионных активов в Казахстане достаточно юридически регламентирована, она менее эффективна и имеет ряд противоречий в реальной реализации.

1.1. Анализ нормативно-правовой базы

Социальный кодекс Республики Казахстан (от 20 апреля 2023 года №13-VII) комплексно регулирует пенсионную систему, однако нормы, касающиеся вопросов инвестирования пенсионных активов, остались в тесном контакте с предыдущими нормативными актами (например, закон о Национальном банке 1995 года). Это, в свою очередь, приводит к нормативному дублированию и правовой несовместимости.

Из 42 проанализированных в ходе исследования нормативных актов 28 содержат косвенные нормы, касающиеся управления активами ЕНПФ, однако большинство из них направлено не на экономический контроль, а на организационное и административное регулирование. Это свидетельствует о содержательном дисбалансе правового регулирования.

1.2. Слабые звенья институциональной структуры

Четко не разграничены границы функциональных полномочий между основными институтами, влияющими на инвестиционные решения ЕНПФ Правительством РК, Национальным банком и Агентством по регулированию финансового рынка. В 2021 году

Национальный банк разместил 58% инвестиционного портфеля в государственные ценные бумаги (отчет ЕНПФ, 2022), что противоречит принципу инвестиционной диверсификации [5].

Как показало исследование, инвестиционная доходность ЕНПФ за последние пять лет (2019-2024 гг.) находилась в среднем на уровне 8,2%, что ниже уровня инфляции (в среднем 10,4%). Следовательно, фактический доход пенсионных активов имеет отрицательное значение. Это доказывает неэффективность инвестиционной политики, закрепленной на правовом уровне, и слабость механизмов управления рисками [6].

2. Влияние на национальную экономику и ее правовые аспекты

2.1. Правовые рамки экономического влияния

Исследование показало, что около 70% пенсионных активов направлено на финансовые инструменты внутри государства, включая государственные ценные бумаги, облигации национальных компаний и депозиты. Эта структура, с одной стороны, обеспечивает финансирование национальной экономики, а с другой стороны, указывает на недостаточную диверсификацию инвестиционного риска.

В международной практике (например, в Канаде и Нидерландах) 30-40% пенсионных активов инвестируются на зарубежных рынках, что позволяет сбалансировать риск (OECD Pensions Outlook, 2022) [7]. В Казахстане такая практика ограничена: в 2024 году доля, выделенная иностранным активам, составляет всего 6,5%. Было замечено, что для повышения этого показателя необходимо пересмотреть нормативные ограничения.

2.2. Оценка правовой эффективности

Действующая правовая база позволяет принимать решения об инвестировании пенсионных активов только на уровне государственных институтов. Это, в свою очередь, ограничивает роль частных организаций по управлению активами (Private Asset Managers). В результате анализа доля частных компаний, задействованных в управлении пенсионными активами в 2016-2023 годах, составила всего 2%. Это свидетельствует о правовой монополизации инвестиционного рынка.

Вместе с тем, нормативными актами Национального банка не полностью обеспечено соответствие стандартов оценки рисков и аудита международному уровню. Вопрос внедрения методов оценки в соответствии со стандартами IFRS 9 и Basel III полностью не реализован [8].

3. Результаты сравнительного анализа с международным опытом

На основе сравнительно-правового метода исследования был проанализирован опыт 5 стран (Канада, Чили, Нидерланды, Австралия, Южная Корея).

3.1. Опыт Канады (Canada Pension Plan Investment Board, CPPIB)

В Канаде пенсионные активы управляются полностью независимым юридическим лицом – инвестиционным советом (Investment Board). Модель управления CPPIB основана на Кодексе корпоративного управления, который обеспечивает прозрачность и профессионализм.

В казахстанской модели такой институциональной независимости нет, так как ЕНПФ находится под прямым государственным контролем. Это различие увеличивает негибкость и политическую зависимость инвестиционных решений [9].

3.2. Чилийский опыт

В Чили с 1980 года пенсионные активы инвестируются через частные управляющие компании (AFP). Государство выполняет только контрольную и лицензионную функции. Эта система не только увеличила инвестиционную прибыльность, но и усилила выбор участников и конкуренцию [10].

В Казахстане такая модель существовала до введения ЕНПФ в 2013 году, но затем снова перешла на централизованную систему. Исследование показало, что это решение снизило эффективность инвестиций в долгосрочной перспективе.

3.3. Опыт Нидерландов

Пенсионная система Нидерландов - смешанная модель. Здесь управление пенсионными активами строго регулируется законом, но инвестиционные решения принимаются независимыми профессиональными советами [11].

Внедрение такой смешанной модели в условиях Казахстана позволило бы совместить правовую стабильность и инвестиционную эффективность.

4. Основные научные результаты и их новизна

В результате исследования были сделаны следующие новые научные и практические выводы:

1. Фрагментация правового регулирования – выявлена несовместимость между законодательными актами в сфере инвестирования пенсионных активов в Казахстане.

2. Недостаточная инвестиционная диверсификация – чрезмерная часть активов направлена на государственные ценные бумаги, что снижает рыночную эффективность.

3. Отставание от международных стандартов – неутверждение принципов IFRS, Basel III и ESG (Environmental, Social, Governance) на правовом уровне доказало, что инвестиционная политика не соответствует международным требованиям.

4. Правовая слабость института частных управляющих – недостаточная нормативная база, позволяющая расширить деятельность компаний по управлению частными активами.

5. Определена необходимость правовой реформы – усиление механизмов корпоративного и общественного контроля управления пенсионными активами [12].

Отчеты OECD (2022) и World Bank (2023) также свидетельствуют об ограниченной диверсификации активов и недостаточной прозрачности.

Наше исследование дополнило эти выводы четким правовым анализом и определило их причинно– следственную основу, то есть проблема не в экономических факторах, а в недостаточной эффективности правовой институциональной структуры.

На основе результатов исследования разработаны следующие правовые и институциональные рекомендации:

1. Принятие отдельного закона об инвестировании пенсионных активов. Помимо Социального кодекса, он должен регулировать конкретные инвестиционные стандарты, порядок управления рисками и механизмы контроля.

2. Создание независимого инвестиционного совета (Sovereign Pension Investment Board). Этот орган должен принимать решения по управлению активами ЕНПФ независимо от политического влияния.

3. Правовое расширение привлечения частных управляющих организаций (Private Asset Managers). Для повышения конкурентоспособности и прозрачности необходимо внедрить лицензионную и рейтинговую системы.

4. Внедрение стандартов ESG и международного учета в инвестиционной политике. Это делает финансовый рынок Казахстана привлекательным для международных инвесторов.

5. Укрепление системы общественного и парламентского контроля. Необходимо законодательно закрепить сроки публикации отчетов о деятельности ЕНПФ.

6. Пересмотр правовых ограничений на инвестирование в иностранные активы. Это позволяет диверсифицировать капитал и снизить валютный риск.

Результаты этого исследования:

- могут быть внедрены в государственные программы по совершенствованию пенсионного законодательства (например, Стратегии «Казахстан–2030» и «Цифровой Казахстан–2025»);

- могут использоваться в процессе обучения по дисциплинам финансового и социального права;

- подходят для применения при пересмотре нормативных правовых актов по инвестиционной политике.

Что касается ограничений, то, поскольку исследование в основном основывалось на открытых статистических данных, некоторая стратегическая инвестиционная информация была недоступна. Кроме того, в ходе международного сравнения, скорее всего, не будет полностью учтена разница макроэкономических условий.

Следующие области, вытекающие из результатов исследования, могут стать основой для будущих исследований:

1. Анализ правовых аспектов управления пенсионными активами на основе цифровых платформ и искусственного интеллекта;

2. Совершенствование правового регулирования моделирования инвестиционных рисков;

3. Изучить возможности развития системы добровольного инвестирования пенсионных накоплений граждан;

4. Оценка индекса социального доверия деятельности ЕНПФ и предоставление механизмов его правового укрепления.

Проведенное исследование показало, что, хотя правовая система инвестирования пенсионных активов в Казахстане является важным элементом национальной экономики, ее эффективность ниже из-за институциональных и правовых ограничений.

Научная новизна исследования заключается в комплексном доказательстве фрагментарности правового регулирования, монополизации инвестиционной политики и несоответствия международным стандартам. Предлагаемые правовые реформы направлены на то, чтобы инвестиционная политика ЕНПФ была прозрачной, эффективной и устойчивой.

Заключение

В ходе исследовательской работы всесторонне проанализировано современное состояние правового регулирования в сфере инвестирования пенсионных активов в Республике Казахстан, его влияние на национальную экономику и перспективы развития. Данное направление имеет решающее значение для обеспечения социально-экономической стабильности страны и повышения доверия граждан к пенсионной системе. Результаты исследования показали, что вопрос эффективного и безопасного управления пенсионными активами требует комплексного подхода не только с финансовой или экономической точки зрения, но и с точки зрения правовой и институциональной системы регулирования.

На сегодняшний день в Казахстане Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ) стремится обеспечить долгосрочный источник дохода путем накопления и инвестирования пенсионных активов. Однако исследование показало, что эффективность инвестиционной политики зависит от многих факторов – стабильности нормативно-правовой базы, развития системы управления рисками, прозрачности процесса принятия инвестиционных решений и эффективности механизмов государственного контроля.

Главная проблема, выявленная в ходе исследования, - недостаточная систематизация правового регулирования инвестирования пенсионных активов и несоответствие некоторых законодательных норм экономической действительности. Например, несмотря на то, что в Социальном кодексе закреплены основные принципы и ограничения инвестиционной политики, механизмы реальной правовой ответственности и разделения рисков не урегулированы полностью. Это, в свою очередь, влияет на инвестиционную доходность активов ЕНПФ и долгосрочное сохранение накопленных средств.

Кроме того, проведенный сравнительный анализ свидетельствует о том, что в развитых странах (например, Канаде, Нидерландах, Чили) эффективная модель управления пенсионными активами опирается не только на государственный контроль, но и на институциональную автономию и деятельность независимых инвестиционных советов. В этих странах пенсионные фонды имеют возможность инвестировать в реальный сектор национальной экономики с учетом принципов корпоративного управления и требований ESG (environmental, social, governance).

Внедрение такого подхода в условиях Казахстана требует реформирования законодательства, в частности повышения прозрачности утверждения инвестиционных стратегий, внедрения независимых институтов оценки рисков и аудита. Одно из предложений по результатам исследования - утверждение многоуровневой системы ответственности при принятии решения об инвестировании пенсионных активов, то есть необходимость правового

ограничения конкретных полномочий и обязанностей между правительством, Национальным банком, ЕНПФ и инвестиционными менеджерами.

Еще одним важным результатом исследовательской работы является необходимость совершенствования правовых основ привлечения пенсионных активов в стратегические отрасли национальной экономики. В настоящее время большая часть инвестиционного портфеля направлена на государственные ценные бумаги и банковские депозиты. Хотя такая политика снижает риски в краткосрочной перспективе, она не дает импульса реальному сектору экономики в долгосрочной перспективе. В этой связи предлагается предоставить правовую возможность направить пенсионные активы на национальные инфраструктурные проекты, зеленую энергетику и инновационный сектор.

В этом направлении на основе международного опыта необходимо разработать правовые механизмы, обеспечивающие диверсификацию инвестиционного портфеля. В частности, в практике канадской корпорации пенсионного инвестирования (CPPIB) более 30% активов инвестируется в национальные и зарубежные стратегические проекты в виде прямых инвестиций, а в Нидерландах и Швеции принцип социальной ответственности установлен законом [13].

Использованные в исследовании методологические подходы (сравнительно-правовой анализ, системный и структурный анализ, экономико-правовой мониторинг) позволили четко определить динамику развития законодательства в области инвестирования пенсионных активов и его влияние на макроструктурные показатели национальной экономики. Сочетание этих методов обеспечило научную обоснованность результатов исследования.

Научная новизна результатов исследования заключается в представлении интеграционной модели правового регулирования процесса инвестирования пенсионных активов. В данной модели предполагается повышение эффективности инвестиционной политики на основе взаимосвязи норм права и экономических механизмов. Особенностью предложенной автором модели является прозрачность в управлении пенсионными активами, подотчетность и законодательное обеспечение ответственности перед обществом.

Результаты исследования также имеют практическое значение. Во-первых, предложенные правовые и институциональные реформы позволят реструктурировать инвестиционную политику ЕНПФ, повысить ее доходность. Во-вторых, предложения направлены на стимулирование экономического роста путем привлечения долгосрочных инвестиций в приоритетные сектора национальной экономики. В-третьих, правовые реформы способствуют повышению доверия граждан к пенсионной системе.

Результаты, полученные в ходе исследования, по сравнению с работами других ученых (например, Абикенов А., Тайторина Б., Бурибаев Е., а также международных исследователей – R.Holzmann, R.Hinz и OECD Pension Reports, 2022) имеют определенные различия. Эти различия в основном объясняются спецификой правовой среды в Казахстане и ограниченной автономией институциональной системы. Однако результаты исследования, дополняя их выводы, предлагают конкретные правовые механизмы совершенствования системы инвестирования пенсионных активов.

В заключение, совершенствование системы правового регулирования инвестирования пенсионных активов в Казахстане является основным условием устойчивого развития национальной экономики и обеспечения социального благополучия населения. Поэтому необходимо проводить дальнейшие научные и практические поиски в следующих направлениях:

1. Уточнение механизмов правовой ответственности инвестирования пенсионных активов и создание института независимого контроля;

2. Закрепление на законодательном уровне инвестиционных стратегий, основанных на принципах ESG;

3. Введение правовых гарантий и налоговых стимулов для инвестирования в реальные сектора национальной экономики;

4. Создание независимого совещательного органа по управлению пенсионными активами в соответствии с международной практикой;

5. Усиление информационной гласности и общественного контроля в целях повышения прозрачности пенсионной системы.

Реализация этих направлений соответствует принципам Республики Казахстан как социального государства, поручениям Президента по диверсификации экономики и реформированию инвестиционной политики в послании 2025 года.

Поэтому результаты проведенного исследования имеют теоретическое и практическое значение: они предлагают конкретные научные и методические решения, направленные на модернизацию пенсионной системы, правовое обоснование экономической политики и повышение уровня социальной защищенности населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 «Социальный кодекс Республики Казахстан» Казахстан от 20 апреля 2023 года № 224-VII (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.07.2025г.) [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/ (дата обращения: 10.02.2025).

2 Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном Банке Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.08.2025 г.) [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/ (дата обращения: 10.02.2025).

3 Годовые отчеты и статистические данные ЕНПФ за 2020-2024 годы // [Электронный ресурс]. – URL: https://www.enpf.kz/ru/indicators/report/ (дата обращения: 10.02.2025).

4 Анализ банковского сектора за 2015-2024 годы // [Электронный ресурс]. – URL: https://halykfinance.kz/download/files (дата обращения: 10.02.2025).

5 Amirova B., Zhusipov A., Meyerbekov Y. Investment Policy of Kazakhstan's Funded Pension System: Legal Aspects and Reform Directions // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series. 2025. № 152(3). C. 158–170.

6 Dzharikbayeva D.T., Seleznyova I.V., Markelova M.A., Abdildin S.S. The pension system of Kazakhstan: savings analysis, review of investment portfolio and prospects for profitability increase . Pension System of Kazakhstan: legal and social aspects // Vestnik Turan University. 2024. - № 3 (103). – P. 166-178. Available at: - URL: URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/download/4252/1750 (accessed: 28.06.2024)

7 OECD/IOPS Good Practices on Pension Funds' Use of Alternative Instruments, OECD, 2011, - 68 c.

8 Amirova B.K., Meerbekov Ye.S., Juchnevicius E. Adaptation of effective international models for regulating the investment activitiesof ENPFS to the conditions of Kazakhstan. Vestnik Buketov. 2025, 30, 3(119) – P. 125-134.

9 Калкабаева Г., Курманалина А. Перспективы Казахстана развитие пенсионной системы. Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия Социально-гуманитарных наук. Том 2, № 324 (2019). С. 84-93.

10 Abikenova A., Kenzhibekova E.P., Kalkayeva N., Taitorina B.A., Buribayev Y.A., Khamzina Zh.A. The Model of Pension System in Chile: Transformation in Kazakhstan // Kasetsart Journal of Social Sciences 42 (2021). № 1. – P. 117–122. Available at: - URL:https://so04.tci-thaijo.org/index.php/kjss/article/view/249447 (accessed: 28.06.2024)

11 Zhakupova B.A., Igilmanova S.I., Kalyuzhnaya N.B., Bimbetova B.S., The main priorities of using and managing the funds of the unified accumulative pension fund of the republic of Kazakhstan Scientific journal «Bulletin of Turan University» № 4 (92) 2021. P. 54-61. Available at: - URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/ (accessed: 28.06.2024)

12 Junusbekova G.A., Zhaumitova M.D.The Efficacy of the Retirement Pension Provision System: Modeling, and Assessing of the Case of Kazakhstan // Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity // Available at: - URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication (accessed: 28.06.2024)

13 Holzmann, R., & Hinz, R. (2005). Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Available at: - URL: https://www.scirp.org/reference/ (accessed: 28.06.2024)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНА ЗЕЙНЕТАҚЫ АКТИВТЕРІН ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық экономикасына зейнетақы активтерін инвестициялауды құқықтық реттеудің өзекті мәселелері мен даму перспективалары қарастырылады. Зейнетақы жүйесінің негізгі институттарының бірі – Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры (БЖЗҚ) ел экономикасының қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуде және ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алайда, зейнетақы активтерін тиімді басқару мен олардың инвестициялық бағыттарын құқықтық тұрғыдан реттеу мәселелері әлі де өзекті болып отыр.

Зерттеудің мақсаты – зейнетақы активтерін инвестициялау саласындағы ұлттық заңнаманың қазіргі жағдайын талдап, құқықтық тетіктерді жетілдірудің бағыттарын айқындау. Мақалада зейнетақы активтерін орналастырудың құқықтық негіздері, инвестициялық портфельдің құрылымы, тәуекелдерді басқару жүйесі және БЖЗҚ қызметін реттейтін нормативтік актілерге талдау жасалады. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, зейнетақы активтерін ұлттық экономиканың басым секторларына бағыттау арқылы экономикалық өсімді ынталандырудың мүмкіндіктері қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі – зейнетақы жинақтарының көлемі жыл сайын ұлғайып отырған қазіргі жағдайда олардың тиімді инвестициялануы экономиканы әртараптандыру мен қаржы нарығын дамытуда шешуші факторға айналып отырғанында. Бұл тұрғыда құқықтық реттеу тетіктерінің айқын, ашық және тиімді болуы мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Мақала нәтижелері зейнетақы активтерін инвестициялаудың құқықтық базасын жетілдіруге, тәуекелдерді төмендету мен қаржылық ашықтықты арттыруға бағытталған ұсыныстарды қамтиды. Осылайша, зерттеу нәтижелері Қазақстанның зейнетақы жүйесін тұрақты дамыту мен ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді өсуіне үлес қосуға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: зейнетақы активтері, инвестициялық саясат, құқықтық реттеу, Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры (БЖЗҚ), ұлттық экономика, мемлекет

CURRENT ISSUES AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF PENSION ASSETS INVESTMENT IN THE NATIONAL ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the current problems and prospects for the development of legal regulation of investment of pension assets in the national economy of the Republic of Kazakhstan. One of the main institutions of the pension system, the Unified Accumulative Pension Fund (UAPF), plays an important role in ensuring the country's economic financial stability and in the formation of long–term investment resources. However, the issues of effective management of pension assets and the legal regulation of their investment areas remain relevant.

The purpose of the study is to analyze the current state of national legislation on pension asset investment and identify areas for improving legal mechanisms. The article analyzes the legal basis for the placement of pension assets, the structure of the investment portfolio, the risk management system and regulations governing the activities of the UAPF. In addition, based on international experience, the possibilities of stimulating economic growth by allocating pension assets to priority sectors of the national economy are being considered.

The relevance of the study lies in the fact that, in modern conditions, as the volume of pension savings increases annually, their effective investment becomes a decisive factor in diversifying the economy and developing the financial market. In this sense, clarity, openness, and the effectiveness of legal regulatory mechanisms are the most important conditions for ensuring the state's social and economic stability.

The article's results propose improvements to the legal framework for investing pension assets, reducing risks, and increasing financial transparency. Thus, the study's results will contribute to the sustainable development of Kazakhstan's pension system and to the long-term growth of the national economy.

Keywords: pension assets, investment policy, legal regulation, Unified Accumulative Pension Fund (UAPF), national economy, state

REFERENCES

1 Sotsial'nyy kodeks Respubliki Kazakhstan Kazakhstan ot 20 aprelya 2023 goda № 224-VII (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 15.07.2025) *[Social Code of the Republic of Kazakhstan]* // Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/ [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

2 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 30 marta 1995 goda № 2155 «O Natsional'nom Banke Respubliki Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 31.08.2025). *[About the National Bank of the Republic of Kazakhstan]* // Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/ [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

3 Godovye otchety i statisticheskie dannye ENPF za 2020–2024 gody *[Annual reports and statistics of the ENPF for 2020-2024]* // https://www.enpf.kz/ru/indicators/report/ [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

4 Analiz bankovskogo sektora za 2015-2024 gody *[Analysis of the banking sector for 2015-2024]*// https://halykfinance.kz/download/files [in Russian] (accessed: 10.02.2025)

5 Amirova B., Zhusipov A., Meyerbekov Y. Investment Policy of Kazakhstan's Funded Pension System: Legal Aspects and Reform Directions // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series. 2025. № 152(3). C. 158–170. [in English]

6 Dzharikbayeva D.T., Seleznyova I.V., Markelova M.A., Abdildin S.S. The pension system of Kazakhstan: savings analysis, review of investment portfolio and prospects for profitability increase . Pension System of Kazakhstan: legal and social aspects // Vestnik Turan University. 2024. - № 3 (103). – P. 166-178. Available at: - URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/download/4252/1750 [in English] (accessed: 28.06.2024)

7 OECD/IOPS Good Practices on Pension Funds' Use of Alternative Instruments, OECD, 2011, 68 p. [in English]

8 Amirova B.K., Meerbekov Ye.S., Juchnevicius E. Adaptation of effective international models for regulating the investment activitiesof ENPFS to the conditions of Kazakhstan. Vestnik Buketov. 2025, 30, 3(119) – P. 125-134. [in English]

9 Kalkabaeva G., Kurmanalina A. Perspektivy Kazakhstana razvitiya pensionnoy sistemy // Natsional'naya Akademiya Nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya Sotsial'no-gumanitarnykh nauk. *[Prospects for Kazakhstan's Pension System Development]*. Tom 2, № 324 (2019), P. 84–93. [in Russian]

10 Abikenova A., Kenzhibekova E.P., Kalkayeva N., Taitorina B.A., Buribayev Y.A., Khamzina Zh.A. The Model of Pension System in Chile: Transformation in Kazakhstan // Kasetsart Journal of Social Sciences 42 (2021). № 1. – P. 117–122. Available at: - URL:https://so04.tci-thaijo.org/index.php/kjss/article/view/249447 [in English] (accessed: 28.06.2024)

11 Zhakupova B.A., Igilmanova S.I., Kalyuzhnaya N.B., Bimbetova B.S., The main priorities of using and managing the funds of the unified accumulative pension fund of the republic of Kazakhstan Scientific journal «Bulletin of Turan University» № 4 (92) 2021. P. 54-61. Available at: - URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/ [in English] (accessed: 28.06.2024)

12 Junusbekova G.A., Zhaumitova M.D.The Efficacy of the Retirement Pension Provision System: Modeling, and Assessing of the Case of Kazakhstan // Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity // Available at: - URL: https://www.adb.org/sites/default/files/publication [in English] (accessed: 28.06.2024)

13 Holzmann, R., & Hinz, R. (2005). Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Available at: - URL: https://www.scirp.org/reference/ [in English] (accessed: 28.06.2024)

Information about authors:

Bota Amirova - **corresponding author**, doctoral student at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kidirb@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2969-1947

Yerlan Meyerbekov – doctoral student at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: meerbekov90@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-7749-3388

Baurzhan Smatlaev – doctor of judicial science, professor, Dean of the Law faculty, L.N.Gumilyov Eurasian National University Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: smatlayev_bm@enu.kz)

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9504-9629

Vilor Tapakova – PhD, senior Lecturer at the Kazakh University of Innovation and Telecommunication Systems (Uralsk, Kazakhstan

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

Информация об авторах:

Бота Амирова - **основной автор**, докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kidirb@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2969-1947

Ерлан Меербеков – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: meerbekov90@gmail.com)

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-7749-3388

Бауржан Сматлаев – доктор юридических наук, профессор, декан юридического факультета, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: smatlayev_bm@enu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9504-9629

Вилор Тапакова – PhD, старший преподаватель, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

Авторлар туралы мәлімет:

Бота Амирова – **негізгі автор**, докторант Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: kidirb@mail.ru)

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2969-1947

Ерлан Меербеков – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: meerbekov90@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-7749-3388

Бауржан Сматлаев – заң ғылымдарының докторы, профессор, заң факультет деканы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: smatlayev_bm@enu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9504-9629

Вилор Тапакова – PhD, аға оқытушы, Инновациялық және телекоммуникациялық жүйелердің Қазақстан университеті, Орал қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

ҒТАМР10.77.51 **DOI 10.47649/vau.25.v79.i4.50**
ӘОЖ: 340.114.6

В.К.Наурызова[1]*, С.К. Нысанова [1]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
060011, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ТАҒДЫРЫ ҚИЫН БАЛАЛАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Жетім жасөспірімдер, ерекшеліктері бар жасөспірімдер және отбасылық үлгідегі балалар үйінің жасөспірімдері сияқты ауыртпалы тағдыры бар жасөспірімдер көп жағдайда құқық бұзушылық мәселелеріне тап болады. Бұл олардың бейімделуін және қоғамға кіруін қиындатады. Сондай-ақ бұл мақалада қаралған тақырыпқа әсер ететін факторларды зерттеу жеке және әлеуметтік салдарларды анықтайды. Бұндай отбасында отбасылық қолдаудың болмауы, айналадағы ортаның қолайсыздығы және тағдыры қиын жасөспірімдерге бағытталған ресурстар мен бағдарламалардың қамтылуы осы санаттағы жастардың құқық бұзушылықтарына әсер ететін негізгі факторлар болады. Жасөспірімдердің құқық бұзушылықтарын болдырмауды алдын алуға арналған ұтымды шараларға әлеуметтік қолдау, сапалы білім беру шараларына қол жеткізу, тұрғылықты жерді тауып беруге жәрдемдесу және олардың ата-аналары немесе қамқоршыларының жұмысқа орналасуы кіреді. Оңалту және әлеуметтік бейімдеу бойынша мамандандырылған жоспарлар жасөспірімдерге қиындықтарды жеңуге және қоғамдағы тұрақты жағдайға қол жеткізуге көмектеседі. Балалардағы қылмыстық мәселелерін түсіну мен шешудің маңыздылығын айта отырып, бұл зерттеу жұмысы балалардың сәтті бейімделуі мен әл-ауқаты үшін қолайлы жағдайлар жасау үшін қоғам мен мемлекеттің барлық қатысушыларының бірлескен күш-жігерінің қажеттілігіне назар аударады. Мақаланың мақсаты - тағдыры күрделі балалардың (жетімдер, ерекше білім беруді қажет ететін балалар) құқық бұзушылықтар жасауына ықпал ететін негізгі жеке және әлеуметтік факторларды анықтау, сондай-ақ оларды қоғамға сәтті интеграциялау үшін әлеуметтік оңалту мен алдын алудың кешенді шаралар жүйесін негіздеу болып табылады.

Негізгі сөздер: күрделі тағдыр, құқық бұзушылық, қолайсыздық, әлеуметтік бейімделу, зорлық-зомбылық, қауіпсіздік.

Кіріспе

Қиын өмірлік жағдайдағы балалар, соның ішінде жетім балалар, дамуында кемістіктері бар балалар, отбасылық үлгідегі балалар үйінде немесе нашар отбасыларда тұратын балалар құқық бұзушылық жасау қаупіне жиі ұшырайды. Олардың жағдайы қолдаудың жоқтығымен, психикалық немесе физикалық жарақаттармен және білім алуға немесе әлеуметтік қызметтерге қолжетімділіктің шектелуімен қиындауы мүмкін. Бұл факторлар балалардың мінез-құлық проблемаларына ықпал етеді және олардың құқық бұзушылыққа тартылу ықтималдығын арттырады. Бұл мақаланың мақсаты - қиын өмірлік жағдайдағы балалардың құқық бұзушылыққа бару себептері әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан зерттеу. Ресми мемлекеттік деректер мен қолданыстағы заңнамалық актілерде бұл санаттағы балалардың құқықтық мәртебесі, олардың жағдайына ықпал ететін әлеуметтік факторлар және құқық бұзушылықтың алдын алу тетіктері нақты көрсетілген.

Тақырыптың өзектілігі балалардың осал топтарының құқықтары мен мүдделерін қорғау, олардың қоғамға бейімделуі үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтың алдын алу қажеттілігімен байланысты. Сондай-ақ қиын жағдайға тап болған балалардың мінез-құлқына әсер ететін факторларды зерделеу және олардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға кешенді тәсілді қолдану құқық бұзушылық деңгейін төмендетуге және олардың сәтті бейімделуіне ықпал етеді. Осы мәселені шешуде мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың, білім беру мекемелерінің және отбасы құрылымдарының өзара әрекеттесу қажеттілігі осындай балаларға қолдау көрсетудің олардың әл-ауқаты мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған кешенді және мақсатты көзқарастың маңыздылығын көрсетеді.

Тағдыры қиын балалар – олар қиын өмірлік жағдайға тап болған балалар. Яғни, мүгедектік, дамудағы кемістік, балалар үйінде тұру, кедейлік, физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылық, көші-қон және басқа да қиындықтар сияқты әртүрлі қолайсыз жағдайларға байланысты тап болған балалар. Бұл балалар әлеуметтік бейімделуде, сапалы білім алуда, медициналық қызметтерге қол жеткізуде, психологиялық қолдау көрсетуде және басқа да негізгі қажеттіліктерде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Балалар жиі зорлық-зомбылықтың, кемсітушіліктің және құқықтарын бұзудың басқа да нысандарының құрбаны болу қауіпіне ұшырайды [1].

Қазақстан Республикасының «Бала құқықтары туралы» заңына сәйкес, қиын өмірлік жағдайдағы балаларға жетім балалар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, тұрмыстық, психологиялық немесе әлеуметтік қолдауды қажет ететін балалар жатады. Мемлекеттік органдардың ресми есептерінде аталған санаттағы балалардың әлеуметтік осалдығы, олардың өмір сүру деңгейі мен құқықтарының іске асырылу жағдайы жүйелі түрде мониторингтен өтеді. Бұл деректер балалар арасындағы құқық бұзушылықтың әлеуметтік негіздерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қоршаған ортаның криминогендік сипатта болуы, яғни құқық бұзушылық жиі кездесетін аумақтарда тұру, жағымсыз әлеуметтік топтардың ықпалына түсу немесе нашақорлық пен алкоголь мәселелері де жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер ететін тәуекел факторлары қатарына жатады.

Қазіргі қоғамдағы ең маңызды мәселелердің бірі – балалардың құқықтары мен қауіпсіздігі. Осы жүйедегі негізгі құжат 1995 жылғы 30 тамызда референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Сонымен бірге кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғауға қатысты халықаралық шарттарқатарына мыналар жатады: «Бала құқықтары туралы Конвенция» мен «Бала құқығы декларациясы».

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алуға және құқық бұзушылық жасаған жағдайда оларды жазалау нормалары: «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Кодексінде; «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Кодексінде; «Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Кодексінде; «Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Кодексінде қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстан «Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі Заңы, «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдыналу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі Заңы, «Қазақстан Республикасындағы Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңдарын да қаралған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазіргі қоғамда ерекше назар аударатын мәселелердің бірі – отбасылардың өмір жағдайының нашарлап кетуі және көптеген әлеуметтік топтарда отбасының кәмелетке толмаған балаларды бақылау деңгейінің төмендеуі, әлеуметтік жағдай, жетімдік, қолайсыз ортаның әсерінен аталған құбылыстардың нәтижесінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық деңгейінің жоғары болуы. Баланың отбасындағы теріс қылықтардың бәрі де оның психологиясына кері әсерін тигізеді. Ата-ана арасындағы үнемі болатын ұрыс-жандалдар баланы эмоционалды түрде қысып тастайды. Ата-ананың алкогольді ішімдікке не есірткіге тәуелдігі бала үшін күйзеліс тудырады және бала тәрбиесіне кері әсер етеді. Бала көргенін қайталап, өз бойына жаман әдеттер сіңіруі мүмкін. Кейіннен бұл бала өсе келе теріс әлеуметтік топтарға қосылып кету қауіпі бар. Кей кезде балаға материалдық жетіспеушілік, кедейлік, күнделікті күн көріс табысының төмен болуы да әсер етеді. Бұл баланы ұрлық жасауға итермелейді. Өкінішке орай, қазіргі кезде кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі өз

міндеттерін орындамайтын немесе лайықты деңгейде орындамайтын ата-аналар саны көбеймесе азаймаған [2].

Жасөспірімдерді қолдау сапалы әлеуметтік білім беру және медициналық қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету, олардың әлеуметтік интеграциясы үшін жағдай жасау, өзін-өзі жақсы сезінуін дамыту және айналасындағы адамармен сенімді қарым-қатынасты нығайтуды қамтиды. Бұл тәсіл олардың әлеуетін дамытуға, өзін-өзі бағалауды нығайтуға және олардың алдында тұрған қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Алдымен қиын тағдырда өмір сүретін балалардың санаттарын бөліп көрсетейік:

1. Жетім бала. Ата-анасының біреуінің немесе екеуінің жоғалуы баланы тиісті қамқорлықсыз және қорғаусыз қалдырып, оның өмірінде қиындықтарға әкеп соғуы мүмкін.

2. Отбасының қолайсыз жағдайы. Зорлық-зомбылық, отбасылық қатынастардың бұзылуы және басқа да отбасылық мәселелер балаларға теріс әсер етуі мүмкін.

3. Кедейлік. Материалдық ресурстардың жетіспеушілігі балалардың тамақ, білім беру және денсаулық сақтау сияқты негізгі қажеттіліктерге қол жеткізе алмайтындығына әкелуі мүмкін.

4. Даму кеңістігі: Физикалық немесе ақыл-ой кемістігі бар балалар оқуда, әлеуметтенуде және қоршаған ортаға бейімделуде қосымша қиындықтарға тап болуы мүмкін.

5. Белгісіздік. Қоғамның, мұғалімдердің және ересектердің тиісті қорғауы мен қамқорлығынсыз балалар қиын жағдайда қалуы мүмкін.

6. Қоныс аудару. Жанжалдарға, табиғи апаттарға немесе қандай да болмасын себептерге байланысты үйлерін тастап кетуге мәжбүр болған балалар тұрақтылық пен қалыпты жағдайды жоғалту нәтижесінде қиын өмірге бейім келеді. Осы және басқа да жағдайлардың балалардың қиын тағдырына ықпал етуі мүмкін және олардың алдында тұрған мәселелерді шешуге жоспарлы көзқарасты талап етеді [3].

Балалар сүйіспеншілікті іздеу, сондай-ақ өзін-өзі растаудың балама жолдарын іздеуге не өз мәселелерін шешуде сыртқы әсерлерге жүгінуге, яғни өзге адамдарға сенуге тырысады. Балалардың эмоцианалды жай күйлері олардың депрессиялыққа, мазасыздануына, агрессивтілікті болуына және өзге де мінез-құлық пайда болуына ықпал етеді. Мінез-құлыққа әсер ететін жағдайлар:

- жетімдік – ол балалардың өз-өзіне баға беруіне және кез-келген ортада әлеуметтік бейімделуіне кері әсер етуі мүмкін. Яғни, өзін айналасындағы ортада әлсіз сезіну – бұл құқық бұзушылық қаупінің жоғарылауына, ұрлыққа баруға, мінез-құлқын өзгертіп, алаяқтықпен айналысуға, сонымен қатар, дамудың ауытқуларына әкеледі.

- балалар үйінде тәрбиелену – бұл ортада тәрбиелену жасөспірімдерге жеке көңілдің бөлінбеушілігіне, қарым-қатынастың тұрақты болмауына, тұрақты әлеуметтік қатынастардың шектеулеріне және баланың дамуына нұқсан келтіретіні анық. Бұл балалардың қабілетсіздігі мен бейімделуінің бұзылуына әкелуі әбден мүмкін. Балалар үй-интернатындағы балалар агрессивті, кері мінез-құлық көрсету арқылы өзіне қаратуды ойластыру мүмкін.

- дамуында ерекшелігі бар балалар – олар өз қабілеттерін жете бағаламау, білім алу мүмкіндігінен шектелуі, әлеуметтік өзара әрекеттесу және өзін-өзі жүзеге асыруда қиындықтарға тап болуы балаалр. Бұл әрине баланың жеткіліксіздік сезіміне, сүйіспеншіліктің болмауына, сенімсіздікке және әлеуметтік оқшауланууға әкеледі. Дамуында кемістігі бар балалар бас тарту сезімінен, сәтсіздіктерден қорқудан, әлеуметтік бейімделудегі қиындықтардан және басқалардың қолдауы мен түсінбеуінен туындайтын мінез-құлық проблемаларын көсрсетуі мүмкін, бұл күйзеліске, депрессияға, агрессияның күшеюіне және басқа да күрес механизімдеріне әкеледі [4].

Қоршаған ортаның балаларға айтарлықтай әсер етуіне тоқталатын болсақ:

1. Балалардың құндылықтарын, мінез-құлық нормаларын және әлеуметтік бейімделуін қалыптастыруда отбасылық орта шешуші рөл атқарады. Қамқоршылар, ата-аналар немесе патронаттық ата-аналар балалардың үйлесімді дамуы және құқық бұзушылыққа тартылмауы үшін қолдау көрсету, қамқорлық, жағымды үлгі көрсету және эмоцианалды байланысты қамтамасыз етуі керек.

2. Достар ортасы балалардың құндылықтарын, көзқарастарын және мінез-құлықын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Салауатты, жағымды орта мен достық қарым-қатынасты сақтау өзін-өзі бағалауды арттыруға, күресу дағдыларын жақсартуға және құқық бұзушылық ықтималдығын азайтуға көмектеседі.

3. Мұғалімдермен, жаттықтырушылармен, дін қызметкерлерімен және басқа ересектермен кәсіби және әлеуметтік байланыстар балалар өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар балаларға салауатты әдеттерді дамытуға және олардың қорғаныс механизмдерін нығайтуға көмектесетін қолдаулары мен тәрбие беруге негізделген кеңестері проблемаларды шешудің көзі бола алады.

4. Ғаламның соншалықты дамығанының салдарынан балаға жан-жақтан қауіп төнеді. Балаға берілетін ақпаратты бақылауда ұстайтын болса, барлық қауіптің алдын алған болар еді. Сондықтан ата-ана, мемлекет және үкіметтік емес ұйымдардың бала құқықтарын қорғаудағы жауапкершілігі жоғары болады.

Балалар үшін қолайсыз ортаның әсерінен құқық бұзушылыққа апаратын факторлар:

1. Қолдаудың болмауы: үлкендердің назарының, қамқорлығының, түсіністік пен қолдаудың болмауы балалардың өзін жалғыз сезінуіне, сенімсіздігіне және қоршаған әлемге теріс көзқараста болуына әкеледі.

2. Жағымсыз әсерлердің болуы: балалар салауатты мінез-құлықты емес, керісінше зорлық-зомбылықты, агрессияны немесе нашақорлықты насихаттайтын достарының қысымына ұшырауы мүмкін.

3. Жағымсыз қоғамдық пікір және стигма: қоғамдық немқұрайлылық, тағдыры қиын балаларға қатысты теріс көзқарас, стигма, кемсіту немесе оқшауланудың ықтимал көріністері олардың осалдығын, сүйспеншілік, әділетсіздік және жаттық сезімдерін арттыруы мүмкін. Осылайша, құқық бұзушылықтың алдын алуда және қиын өмір сүрген балалардың оң дамуына ықпал етуде әлеуметтік ортаның, сондай-ақ отбасының, достарының, мұғалімдердің және басқа да ересектердің рөлі үлкен маңызға ие [5].

Қазіргі кезде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылыққа баруының негізгі белгілерінің бірі - оқуға деген ниет пен зейіннің болмауы. Қылмыс жасап, жазасын бас бостандығын айыру мекемелерде өтейтіндер арасында өтізілген әлеуметтік сауалнама қорытындыларына сәйкес балалардың 78% мектепке баруға ынталары жоқ деп жауап берген. Білім алу мүмкіндігінің шектелуі де құқық бұзушылықтың маңызды себебі ретінде қарастырылады. Мектептен қалу, үлгерімнің төмен болуы және білім беру ұйымдарымен тұрақты қарым-қатынастың болмауы балаларды бейресми ортаға итермелейді. Бұл жағдай олардың бақылаусыз қалуына, нәтижесінде құқыққа қарсы әрекеттердің туындауына себеп болуы мүмкін.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметінше, Қазақстанда жыл сайын 53 бала өз-өзіне қол жұмсайды. Қазақстандағы бұл көрсеткіш Орталық Азия елдері арасында ең жоғары көрсеткіш болып табылады. Олардың ішінде балалар арасында өз-өзіне қол жұмсау оқиғалары жиілеп кеткен. Өз-өзіне қол жұмсау, әсіресе өмірге енді ғана қадам басқан жасөспірімдер арасында күн санап артып келеді. Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің себептерін зерттеген тәртіп сақшылары бірқатар себептерді анықтады. Белгілі болғандай, жасөспірімдердің 32 пайызы отбасылық жағдайға байланысты өз-өзіне қол жұмсайды. Жасөспірімдердің 6 пайызы жалғыздықтан өледі. 5 пайызы оқу проблемаларын жеңе алмайды [6].

2024 жылды қорытындылау мақсатында желтоқсан айында өткен ауқымда форумда Атырау облысы бойынша Полиция департаментінің басшысы Оразбаев Нұрхат Кенжебайұлының ақпаратына сәйкес: ата-ана қарауынсыз түнгі уақытта жүрген 8 мыңға жуық баланың ата-анасы әкімшілік жауаптылыққа тартылды. Сонымен қатар, бала тәрбиесімен айналыспағаны үшін 1000-ға жуық ата-ана әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Өткен жыл бойынша жасөспірімдермен жасалған қылмыс саны-63; полицияға жеткізілген кәмелетке толмағандар саны-9 мыңға жуық; уақытша бейімдеу орталығына орналастырған қараусыз қалған бала саны-128.

Аталған деректердің барлығы балалардың қараусыз қалып қойып жатқандығын көрсетеді. Тіпті 1000-ға жуық ата-ананың бала тәрбиесімен тиісінше айналыспауының өзі айтарлықтай өзекті мәселе деп ойлаймын. Жалпы алғанда облысымыз бойынша жасөспірімдердің арасындағы құқық бұзушылықтар саны тоқтамай тұр. Тағы айта кететін мәселе - кәмелетке толмаған балалардың түнгі уақытта көше кезіп жүруі. Бұны ата-ана жеті қадағалауына алуы керек. Мектеп жасындағы оқушылар түнгі уақытта ата-ана қарауынсыз көшеде жүруіне тыйым салынғанына қарамастан, 8000-ға жуық жасөспірім қараусыз жүр. Демек, ата-ана тарапынан қадағалау жетіспейді.

Осы статистика санын азайту және құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында түнгі рейд сияқты өзге де профилактикалық шаралар жүзеге асырылуда. Бұл облысымыз бойынша құқық қорғау органдарының жұмысының атқарылып жатырғандығының белгісі. Ендігі кезекте ата-ананың да бала тәрбиесіне, түнгі уақытта өзі жүрмеуіне байланысты баласымен тәрбиелік мақсатта түсінідіру қажет. Өйткені, көптеген құқық бұзушылықтар түнгі уақытта болатындығын ескеру керек.

Құқық бұзушылық – құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті әрекет не әрекетсіздік деп білеміз. Ал кәмелет жасқа толмаған балалар неліктен құқық бұзушылық жасайды?! Көбіне ата-ана қарауынсыз қалған балалар, психологиялық не болмаса физикалық тұрғыда жәбір көрген балалар кек алу, топтық төбелесу мақсатында, кикілжің кесірінен не болмаса буллинг әсерінен құқық бұзушылық жасауға барады. Жоғарыда атап өткендей, көптеген құқық бұзушылықтар түнгі уақытта, яғни, сағат 23:00-06:00 аралығында болады. Бұл уақытта балалар үйлерінен ата-анасына ескертпей шығып кетеді. Кешкі уақытта достарымен бірлесіп ұрлыққа түсуі мүмкін. Ата-ана тарапынан қадағалау болмағандықтан өзі тектес ата-анасы қадағаламайтын балалар болып топтасып жүреді. Кейіннен өзара ақылдасып құқық бұзушылық жасайды.

Кәмелетке толмағандардың жасайтын қылмысының бірі бұзақылық, денсаулыққа зиян келтіру, зорлау, кісі өлтіру болып табылады. Ал қазіргі уақытта кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстар қатары көбейуде. Олардың қатарына кепілдікке алу, қару-жарақ, есірткі саудасы, валюталық алаяқтық, компьютерлік қылмыстар және т.б. қосылуда.

Қазіргі заманда интернет торы әлемге кеңінен етек жайған уақыт. Интернет - адамдар үшін тез ақпарат алуға, алыс жерлермен хабар алмасу үшін таптырмас құрал болып табылады. Бірақ та, таяқтың екі ұшы бар дегендей, интернет желісінің де тәуелділік тудыратындығын ұмытпағанымыз жөн. Ашық интернет кеңістігінде теріс бағыттағы ақпараттар, теріс ағымды жариялау сияқты ақпараттарға тап болуымыз мүмкін. Бұл да баланың мінез-құлқына теріс әсер етеді. Ата-анадан жылу көрмеген бала интернеттен өзін қызықтыратын нәрсе іздейді де, өз ойын атыс, жару, қарулы ойындармен аулайды. Нәтижесінде, бала агрессивті болып, қоғамға сіңісе алмай, киіннен құқық бұзушылық жасауға барады. Осы интрнеттің әсерінен де кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстар айтарлықтай өзгеше екендігін байқауға болады. Адам өлтіру қылмысын, адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру кезінде суық қаруды немесе оқпен атылатын қаруды пайдалану, кәмелетке толмағандардың ұстаздарға шабуылдар санының өсуі, құрдастарын ұрып-соғып, оны бейнетаспаға түсіріп алуы және кейін интернет ғаламторына орналастыру, кәмелетке толмағандардың қатысуымен болған жаппай төбелестер санының күрт өсуі, компьютерлік технологияларды пайдалана отырып жасалатын қылмыстар санының күрт өсуі таң қалдырады [7].

Жалпы аталған тақырып туралы шет елдік ғалымдар Илона Ниссен мен Анти Латваланың «түрмеде отырған ата-аналар және олардың балаларының қылмысы» тақырыбында ғылыми мақала жарық көрген болатын. Бұл мақалада қазіргі таңдағы өзекті мәселе көтерілген. Авторлар Финляндия еліндегі статистикамен өте түсінікті етіп аша отырып, мысалдармен толықтырып жазған. 1987-2003 жылдар арасындағы туылған балалардың статистикасын құрастырды. Онда әкесі не болмаса анасы түрмеде болған балалардың өмірін, ешқандай қылмыстық құқық бұзушылық жасамаған отбасында дүниеге келген балалардың өмірімен салыстырмалы түрде қарастырды. Атап айтқанда балаға оның өсіп-өнген ортасы үлкен ықпал ететіндігі анықталды. Яғни, баланың өзі емес, ата-анасы түрмеде отырған болса да бұл баланың психологиясына оның

ойлауына әсер ететіндігі белгілі болды. Ата-аналарының қылмыстық тарихы, оның бастан өткергені ұрпақ қылмысының күшті болжаушысы болып табылады [8].

Атырау қалалық полиция басқармасы ювеналды полиция тобының басшысы, полиция майоры Эльвира Иманғазиеваның айтуынша, жасөспірімдердің тарапынан жасалған қылмыстар 14 пайызға төмендеген. Алайда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыс 20 пайызға, ал жыныстық тиіспеушілік қылмысы 45 пайызға өскен». Балалардың құқықтары мен әл-ауқатын қорғау олардың салауатты және қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету үшін маңызды. Балалардың мінез-құлқына әртүрлі факторлардың әсері айтарлықтай болуы мүмкін және әлеуметтік психологиялық аспектілерге назар аудару керек, өйткені олар қиын өмір сүретін балалар арасындағы құқық бұзушылықтың ықтималдығына әсер етуі мүмкін [9].

Мемлекет кәмелет жасқа толмағандардың қылмыс жасауының алдын алуға, балалардың бақылаусыз қалмауына, жасы үлкендерден зорлық көрмуіне және де құқық бұзушылардың балалардың мінез-құлқына теріс ықпал етпуіне ерекше назар аударып отыр.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 2-тарауы «Отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталады. Осы тараудың 132-135 баптары мен 140-142 баптары зерттеу тақырыбындағы балаларға тікелей қатысты. Өйткені кәмелетке толмағандарды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту оңай болады. Мысалы, ата-анасынан айырылған немесе тиісті қамқоршысыз қалған балалар көбінесе жоғалту, жалғыздық, иеліктен кету және белгісіздік сезімін бастан кешіріп жүргенде, теріс жолға түсуге бейім жүреді.

Ересек адамның кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тартуы, кәмелетке толмаған адамды есеңгіретететін заттарды пайдалануға не уытқұмарлыққа не спирттік ішімдіктерді бірнеше рет пайдалануға не қаңғыбастықпен немесе қайыршылықпен айналысуға тарту, жасөспірімді жезөкшелікпен айналысуға, сексуалдық сипаттағы өзге де қызметтерді көрсетуге тарту, балаларда сатып алу-сату немесе оған қатысты өзге де мәмілелер жасасу, сол сияқты оны қанау не азғырып көндіру, тасымалдау, беру, жасыру, алу, сондай-ақ қанау мақсатында өзге де іс-әрекеттер жасау қылмыс деп табылып, ҚРҚК-де жаза көрсетілген [10].

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тарту дегеніміз – оларға физикалық немесе психикалық ықпал ете отырып, қылмыс жасауға итермеллеу. Оларды алдау, қорқыту, уәде ету, қауіптендіру, күш көрсету, есірткі қолдану арқылы арам ойларын жасатуы мүмкін. Кәмелетке толмағандады қылмыстылық әрекетке тарту әртүрлі болуы мүмкін: қылмыстылыққа қызығушылығын тудыру, кәмелетке толмағандар арасында әңгімелер, түрлі кештер ұйымдастыру, қылмыстылық әрекетке жататын әртүрлі тапсырмалар беру арқылы да іске асырады. Мұндай жағдайларда заң кәмелетке толмағандарды қоғамға қарсы және адамгершілікке жат кәсіпке тартуда ересектердің белсенді ықпалы болуболмағанын қарастырады.

Сонымен қатар, ата-анасының немесе өзіне осы міндеттер жүктелген өзге адамдардың кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді қатыгездік танытуымен орындауы, жас баланың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеттерді қызметі бойынша осындай міндеттер жүктелген адамның не осы міндеттерді арнайы тапсырма бойынша орындайтын немесе мұндай міндеттерді өзіне ерікті түрде алған адамның тиісінше орындамауы, қорғаншылығындағы баланың құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасауға әкеп соққан, қорғаншылықты немесе қамқоршылықты пайдакүнемдік немесе қорғаншылықтағы балаға зиян келтіру немесе қорғаншылықтан немесе қорғаншылықтан немесе қажетті көмектен жанқиярлық немесе басқа да жосықсыз тәсілдермен баланы қасақана қорғаншылықта қараусыз қалдыру қылмыс болып табылады [11].

Қорытынды

Қорытындылай келе, бұл мақалада жоғарыда айтылғандай қиын тағдырда өмір сүретін балалар арасындағы құқық бұзушылыққа бару мәселелері қарастырылғанын атап өткен жөн.

Балалар арасындағы құқық бұзушылық мәселесін шешу үшін келеңсіз салдардың алдын алуға және олардың дамуы мен бейімделуіне қолайлы жағдай жасауға бағытталған мақсатты бағдарламалар мен іс-шараларды әзірлеуге ерекше назар аудару қажет. Білім беру мекемелерінің, әлеуметтік қызметтердің, психологтардың, педагогтардың және басқа да мамандардың ынтымақтастығы осы мәселенің сәтті алдын алу мен шешудің негізгі аспектісі болып табылады.

Балаларға тәрбие берген уақытта, оған қоса құқықтық тәрбиеде берілуі тиіс. Өйткені бала сонда ғана жан-жақты, өзгенің де өзінің құқықтарын қорғай алатын тұлға болып қалыптаса бастайды. Мысалы, сіз балаңызға адамдар дініне, ұлтына, тегіне, нәсіліне қарамастан бәрі тең, бәріміз бір елде тұрып жатырмыз, бәріміздің құқықтармыз бірдей деп ұғындыруыңыз қажет. Сонда жоғарыда аталып өткен кәмелетке толмағандардың арасындағы буллинг мәселелсі азаяр ма еді?! Егер балаңызға осындай қарапайым нәрседен бастап, оның жадына құқықтық тәрбиені қалыптастыра берсеңіз, ол бала жан-жағындағы достарына, сыныптастарына келіп осы әңгімені айтады. Демек, балаңыз өзге балдарға да құқықтық тәрбие беруге ықпал етеді. Ол көз алдында буллинг, болмаса тағы да басқа құқық бұзушылық не оғаш қылық көрсе, бұл дұрыс емес, бұл құқық бұзушылық деп оларды тоқтатуға тырысады. Міне, егер осындай жастарымыз көп болса, идеалды қоғам құру мүмкіндігі жоғарылай түседі. Өйткені, өзі біліп өзгені үйретіп не қорғай отыра, біз бір-бірімізге қолдау көрсетеміз, яғни, құқық бұзушылықтар санын да азайтамыз.

Құқықтық тәрбиені бала алғаш ата-анадан, кейіннен мектепке мұғалімнен бағыт-бағдар беруден алады. Сонымен қатар, атап өтетін жайт біздің мектеп бағдарламамызда 9 сыныптар үшін «Құқық негіздері» пәні міндетті пән ретінде мектеп қабырғаларында оқытылу қажет. Біздің ойымызша,бұл пәннің балалар үшін маңызы өте қор. Осы пәнді оқу арқылы балалардың құқықтық сауаттылығы артады.

Мектеп қабырғасында оқушылармен құқық қорғау қызметкерлері және тағы да басқа құқық саласындағы мамандар келіп ашық сабақтар, трейнинг сабақтар өткізеді. Тіпті сынып жетекшілер өз сыныптарына құқыққа байланысты ашық сабақтар, пікірталас, дебаттар өткізеді. Бұл да баланың құқықтық білімін қалыптастыруға әсер етеді. Шынында бала үшін оның жан-жағында болмашы әрекеттердің өзі ол үшін өз ықпалын тигізуі мүмкін. Сондықтанда, бала еркін түрде ата-анасы не болмаса ұстаздарына құқықтық сұрақтарын қоя алатындығы туралы түсіндіріп атап өткен жөн.

Жоғарыда аталған әлеуметтік және құқықтық факторларды ескере отырып, мемлекеттік органдардың үйлестірілген әрекеті ерекше маңызға ие. Білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау және құқық қорғау саласының бірлескен жұмысы ғана балалар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда қолданыстағы заңнаманы тиімді іске асыру, профилактикалық бағдарламаларды кеңейту, әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін арттыру және отбасы институтын нығайту негізгі міндеттер қатарында.

Жоғарыда көптеген зерттеулерді жасай келе, мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына итермелейтін негізгі факторлар қатарына жанұя тәрбиесінің дұрыс еместігі, ата-аналардың құқыққа жат және әдепсіз өмір салты, маскүнемдік жатады.

2. Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылықтарының құрылымында көбінесе мүліктік сипатындағы қылмыстар басым болып келеді.

3. Кәмелетке толмағандар контингентінің көбі мектеп немесе арнаулы орта, жоғары оқу орындарының білім алушылары болып келеді.

Нәтижесінде келесідей ұсыныстар жасалды:

- заң жүзінде кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу кезінде қоғамның, отбасының және мемлекеттің ерекше мән беру, бұл салада артықшылық тудыру;
- қиын тағдырға тап болған балаларға мемлекеттік және қоғамдық институттар арқылы дер кезінде көмек көрсету;
- олардың тұлға болып қалыптасуына, өмірге қайта бейімдеу үшін тиісті жағдай тудыру;

- кәмелетке толмағандардың қылмыстары профилактикасының тиімділігін арттыру мен алдын алу субъектілерінің жұмыстарын жақсарту;

- кәмелетке толмағандар қылмыстылығын алдын алу тетіктерін жетілдіру мақсатында Ішкі істер министрлігі мен Білім және ғылым министрлігі бірлесіп, оқу орындарының жүйесінде кәмелетке толмағандар және жастар арасында криминологиялық сақтандырумен айналысатын мамандар даярлайтын арнайы курстар ашып, әдістемелік ұсынымдар дайындау;

- құқық бұзушыларды мен оларға ықпал ететін көздерді айқындау;

- бұрын сотты болған, бас бостандығын айыру орындарынан босап шыққан балаалрға қамқоршы институттар, қайырымдылық ұйымдар арқылы тікелей ықпал ету және әлеуметтік көмек көрсету.

Қорытындылай келе, ата-ананың бақылауы болмай, тағдыр талқысына түскен балалардан неше түрлі жағымсыз әдеттер мен дағдылар күтуге болады. Әрекетсіздіктің салдарынан, балалар теріс жолға түсіп кету қауіпі және балалардың денсаулығына едәуір кедергісін келтіретіні сөзсіз.

Осылайша, қиын тағдырдағы балалардың құқық бұзушылығына әсер ететін себептер көп қырлы және өзара тығыз байланысты. Оларды шешу үшін мемлекеттік, қоғамдық және халықаралық ұйымдардың бірлескен, жүйелі және ғылыми негізделген шаралар кешені қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Забрянский Г.И. Снижение уровня судимости несовершеннолетних: новые подходы.—М. — 2019. — 416 с.

2 Кәмелетке толмағандарды әлеуметтік тұрғыда бейімдеу маңызды. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.kazgazeta.kz/news/143149 (қаралу уақыты: 03.06.2024)

3 Панкратов В.В., Цымбал Е.И. Государственная политика предупреждения преступности несовершеннолетних: общие принципы и региональная специфика // Сборник НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ. - М.—2019. С. 201-208.

4 Демидова-Петрова Е. В. Предупреждение преступности несовершеннолетних: мониторинг региональной практики // Вестник Восточно-Сибирского института Министерства внутренних дел России. 2017. № 4 (83). С. 64-72.

5 Воронин Ю. А. Программы контроля над преступностью в США: поиск альтернатив и зигзаги развития // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. 2020. Т. 20. № 3. С. 21-27.

6 Қазақстан суицид көрсеткіші бойынша әлемде алдыңғы орындардың бірінде тұр. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_suicide_children/1819157.html. (қаралу уақыты: 28.06.2024)

7 Құлжақаева Р.Б. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығы және оның алдын алу: оқу құралы / Роза Балбатырқызы Құлжақаева, Мирлан Ахмедяұлы Қызылов, Совет Қапашұлы Алтайбаев; ҚР ішкі істер м-гі, Б.Бейсенов атын. Қарағанды акад. - Қарағанды: ҚР ІІМ Б. Бейсенов атын. Қарағанды акад., 2014. – 86 б.

8 Parental incarceration and offspring criminality:A Finnish total population study with sibling comparison/Ilona Nissinen, Antti Latvala – (Journal of Criminal Justice), 2024. –13 б. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S00 (accessed: 21.04.2025)

9 Тағдыры қиын балалар. [Электрондық ресурс] — URL: https://egemen.kz/article/356510-taghdyry-qiyn-balalar (қаралу уақыты: 08.05.2024).

10 Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқу құралы / А.Н.Ағыбаев. 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 282 б.

11 Павлов В.Г. Субъект преступления. СПб.: Издательство «Юридический центрПресс», 2001. — 325 с.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ ДЕТЕЙ С ТРУДНОЙ СУДЬБОЙ

Аннотация

Дети со сложной судьбой, такие как сироты, дети с особенностями развития или дети из детских домов, часто сталкиваются с проблемами правонарушений. Это затрудняет их адаптацию и интеграцию в общество. Также изучение факторов, влияющих на явление, выявляет индивидуальные и социальные причины. Отсутствие поддержки семьи, неблагоприятная социальная среда и нехватка ресурсов и программ для детей с трудной судьбой являются основными факторами, способствущими правонарушениям этой категории детей. Эффективные меры, направленные на профилактику правонарушений среди детей со сложной судьбой, включают социальную поддержку, доступ к качественным образовательным программам, содействие обеспечению жильем и трудоустройство для их родителей или опекунов. Специализированные программы реабилитации и социальной

адаптации помогают детям преодолевать трудности и занимать стабильное положение в обществе. Подчеркивая важность понимания и решения проблем правонарушений у детей со сложной судьбой, статья подчеркивает необходимость совместных усилий всех участников общества и государства по созданию условий, способствующих успешной адаптации и благополучию детей этой уязвимой категории. Цель статьи — выявить ключевые индивидуальные и социальные факторы, способствующие совершению правонарушений детьми со сложной судьбой (сиротами, детьми с ООП), и на основе анализа зарубежного и отечественного опыта обосновать систему комплексных мер социальной реабилитации и профилактики для их успешной интеграции в общество.

Ключевые слова: сложная судьба, правонарушения, неудобства, социальная адаптация, насилие, безопасность.

PROBLEMS OF JUVENILE DELINQUENCY AMONG CHILDREN IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Annotation

Children with complex destinies, such as orphans, children with developmental features,or children from orphanages, often face problems of delinquency. This makes it difficult for them to adapt and integrate into society. Also, the study of factors affecting the phenomenon reveals individual and social causes. The lack of family support, the unfavorable social environment, and the lack of resources and programs for children with a brutal fate are the main factors contributing to the delinquency of this category of children. Effective measures aimed at preventing delinquencies among children with difficult destinies include social support , access to quality educational programs , assistance in providing housing and employment for their parents or guardians. Specialized rehabilitation and social adaptation programs help children overcome difficulties and gain a stable position in society. Emphasizing the importance of understanding and addressing the problems of delinquency among children with complex destinies, this annotation draws attention to the need for joint efforts by all participants in society and the state to create conditions that support the successful adaptation and well-being of children in this vulnerable category. The purpose of the article is to identify key individual and social factors contributing to delinquency among children with difficult backgrounds (orphans, children with special needs) and, based on an analysis of rehabilitation practices, to substantiate a system of comprehensive social support and prevention measures for their successful integration into society.

Keywords: comlexfate, offense, inconvenience, social adaptation, violence, security.

REFERENCES

1 Zabryanskij G.I. Snizhenie urovnya sudimosti nesovershennoletnih: novye podhody [*Reduction of the level of poverty of the uninhabited: new crops*]. M. 2019. 416 p. [in Russian]

2 Kämeletke tolmağandardy äleumettık tūrğyda beiımdeu mañyzdy [*Social adaptation of minors is important*]. Available at: - URL: https: kazgazeta.kz/news/143149 [in Kazakh] (accessed: 03.06.2024)

3 Pankratov V.V., Cymbal E.I. Gosudarstvennaya politika preduprezhdeniya prestupnosti nesovershennoletnih: obshchie principy i regional'naya specifika [*The state policy of presumption of non-compliance: general printsiples and regional spetsifications*] // Sbornik NII the problem of strengthening the law and law of the general prosecutor's office of the Russian Federation. M. 2019. P.201-208 [in Russian]

4 Demidova-Petrova E.V. Preduprezhdenie prestupnosti nesovershennoletnih: monitoring regional'noj praktiki [*Presuppositionof the prestigeof the unrecognized: monitoring of regionalpractice*] // Vestnik Vostochno-Sibirskogo instituta Ministerstva vnutrennih del Rossii.2017. № 4 (83). P.64-72. [in Russian]

5 Voronin, YU. A. Programmy kontrolya nad prestupnost'yu v SSHA: poisk al'ternativ i zigzagi razvitiya [*The program of control over the future in the USA: alternative and zigzag development*] // Vestnik YUzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya:Pravo. 2020. Vol. 20. No. 3. P. 21-27. [in Russian]

6 Qazaqstan suisid körsetkışı boiynşa älemde aldyñğy oryndardyñ bırında tūr. *[Kazakhstanoccupies one of the leading positions in the world in terms of suicide rates]*. Available at: - URL: https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_ [in Kazakh] (accessed: 28.06.2024)

7 Qūljaqaeva R.B. Kämeletke tolmağandar qylmystylyğy jäne onyñ aldyn alu: oqu qūraly *[Juvenile delinquency and its prevention]* / Roza Balbatyrqyzy Qūljaqaeva, Mirlan Ahmedāūly Qyzylov, Sovet Qapaşūly Altaibaev; QR ışkı ıster m-gı, B.Beisenov atyn. Qarağandy akad. - Qarağandy: QR IIM B. Beisenov atyn. Qarağandy akad., 2014. – 86 p. [in Kazakh]

8 Parental incarceration and offspring criminality:A Finnish total population study with sibling comparison/Ilona Nissinen, Antti Latvala – (Journal of Criminal Justice), 2024. –13p. Available at: - URL: https://www.sciencedirect.com/science/article [in English] (accessed: 21.04.2025).

9 Tağdyry qiyn balalar *[Children with difficult fate]* Available at: - URL: https://egemen.kz/article/356510-taghdyry-qiyn-balalar [in Kazakh] (accessed: 08.05.2024)

10 Ağybaev A.N. Qylmyctyq qūqyq. Jalpy bölim: oqu qūpaly [*CriminalLaw. Generalpart: manual]* / 2-head. Almaty: Kazakh University, 2018. 282 p. [in Kazakh]

11 Pavlov V.G. Cub"ekt ppectupleniya [*Prestupleniaof the subject*]. CPb.: Izdatel'ctvo «YUpidicheckij centpPpecc». 2001. 325 p. [in Russian]

Information about the authors:

Venera Nauryzova - **corresponding author**, Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Civil Law, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5990-7032

Sanzhan Nysanova - Candidate of history sciences, Senior Lecturer of the Department of Civil Law, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.nysanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8331-626X

Сведения об авторах:

Венера Наурызова - **основной автор,** магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Гражданско провавых дициплин, Атырауского университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5990-7032

Санжан Нысанова - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры Гражданско провавых дициплин, Атырауского университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: s.nysanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8331-626X

Авторлар туралы мәліметтер:

Венара Наурызова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің оқытушысы. Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5990-7032

Санжан Нысанова – тарих ғылымының кандидаты, Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің оқытушысы. Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: s.nysanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8331-626X

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ, ПУБЛИКУЕМЫМ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА»

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители)*;

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

Аннотация *(не менее 150 слов) *на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова** *на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках**. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру ***двойного слепого рецензирования***

Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Отв. за выпуск, редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор, компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
20.03.2025
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
Отпечатано в типографии университета

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)